Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 97

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 97. Martinus Nijhoff, Den Haag 1982

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005198201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

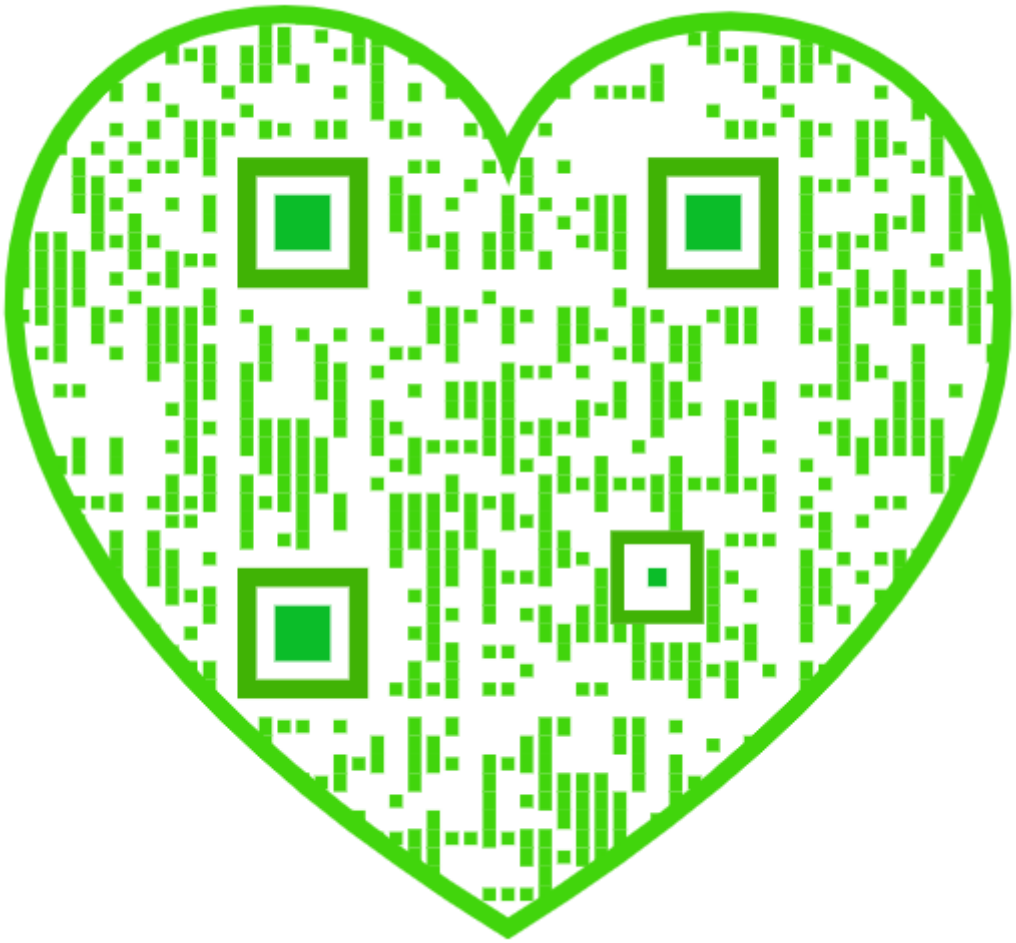

De nieuwe AGN: een speculatieve totaalvisie in een eigentijdse verpakking?

W.J. van der Dussen

Dat de opzet van een standaardwerk als de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* een bijna onmogelijke opgaaf is kan moeilijk als een originele bewering worden beschouwd; zij is eerder het intrappen van een open deur. De redactie van zo'n werk zal immers voortdurend moeten laveren tussen de Scylla en Charybdis van enerzijds een toenemende specialisering, anderzijds een zekere eenheid van visie. Het problematische van de verhouding tussen beide elementen ligt vooral in de omstandigheid dat zij in feite in tegenspraak tot elkaar staan: een toenemende specialisering, waarbij telkens weer nieuwe aspecten van het verleden op systematische wijze worden bestudeerd, pleegt gepaard te gaan met een steeds vager wordende kijk op de 'totaliteit' van datzelfde verleden, terwijl een historische totaalvisie alleen nog mogelijk lijkt bij een bewuste verwaarlozing van door specialisten ontwikkelde inzichten, of in ieder geval het overgrote deel ervan.

In het licht van de voorgaande overweging is het interessant zich af te vragen wat de uitgangspunten zijn geweest van de nieuwe *AGN* en deze naast die van de oude te leggen. Uiteraard wil zij primair wetenschappelijk verantwoord zijn. Dit houdt noodzakelijkerwijs de medewerking in van een groot aantal specialisten. Ook de oude *AGN* had deze opzet en Jan Romein spreekt in dit verband in zijn in 1948 geschreven 'algemene inleiding' al van een 'onmisbaar vereiste... om een bevredigend resultaat te bereiken'[1]. In zijn inleiding brengt Romein verder als uitgangspunten naar voren dat zowel de geschiedenis van de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden behandeld zullen worden en dat de ernstige poging is ondernomen - dit in tegenstelling tot Bloks *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* en Pirenne's *Histoire de Belgique*, zij het bij de tweede in mindere mate - 'niet om de politieke geschiedenis te onttronen, maar eer om naast haar de economische, sociale en culturele geschiedenis dezer lage landen tot dezelfde rang te verheffen'[2]. Als geen ander was Romein er zich van bewust dat het overlaten van

1. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht - Antwerpen etc., 1949) I, x.
2. *Ibidem*.

deze deelaspecten aan de behandeling door diverse specialisten ten koste moest gaan van een historische totaalvisie. Idealiter zouden de verschillende aspecten telkens in hun onderling verband moeten worden behandeld. Romein achtte dit echter om praktische en theoretische redenen onmogelijk. Het feit dat iedere deskundige slechts deskundig is op een bepaald gebied brengt de praktische onmogelijkheid met zich mee. De theoretische reden, die Romein vervolgens aanvoert, is echter principiëler en dus belangwekkender:

> Theoretisch is het onmogelijk, omdat men dan eigenlijk in plaats van in een twee-dimensionaal vlak, in een drie-dimensionale ruimte zou moeten schrijven, en dat gaat nu eenmaal helaas niet. Dit ideaal van geschiedschrijving, die ik de totalitaire pleeg te noemen, is daarom alleen enigermate althans bereikbaar door de inspanning van de lezer zelf: wat hij 'in het vlak', *achter* elkander leest over de politieke, economische, sociale en culturele aspecten van een zelfde historisch feitencomplex, moet hij voor zichzelf opbouwen 'in de ruimte', d.w.z. leren zien als *naast* of beter nog *door* elkander heen gebeurd[3].

Beziet men de uitgangspunten van de nieuwe *AGN* dan kan men constateren dat zij op drastische wijze verder is gegaan op de eerder door de oude *AGN* ingeslagen weg. Het aantal specialisten, dat zijn medewerking heeft verleend, is immers aanzienlijk uitgebreid en de aandacht besteed aan geografische, demografische, economische en sociale aspecten is dermate toegenomen ten nadele van de politieke en militaire, dat ditmaal inderdaad van een 'onttroning' kan worden gesproken. Men zou hier niet zonder reden kunnen spreken van een omslag van kwantiteit in kwaliteit, in het midden latend hoe die kwaliteit gewaardeerd moet worden. Een uitgangspunt, dat zonder meer door de nieuwe *AGN* van de oude is overgenomen, betreft de gelijkelijk verdeelde aandacht die aan Noord en Zuid wordt besteed.

Met betrekking tot het probleem van een historische totaalvisie is er echter sprake van een fundamenteel verschil tussen de nieuwe en oude *AGN*. We hebben gezien dat Romein het principieel onmogelijk acht zo'n totaalvisie in een werk als de *AGN* tot uitdrukking te brengen: eventueel kan zij alleen door de lezer zelf op basis van de diverse specialistische bijdragen worden geconstrueerd, waarbij uiteraard de mogelijkheid van verschillende visies geheel open blijft. Welnu, het meest fundamentele onderscheid tussen de oude en nieuwe *AGN* ligt hierin, dat de laatste wel de pretentie heeft uit te gaan van een bepaalde totaalvisie op het verleden en deze ten grondslag te leggen aan de opzet van het gehele werk. De 'drie-dimensionale ruimte', die volgens Romein alleen door de lezer kon worden opgebouwd en niet in een werk als de *AGN* kon worden geobjectiveerd, wordt in de nieuwe versie de lezer dus wel als een kant en klaar produkt aangeboden. Deze

3. *Ibidem*, xx.

keuze voor een expliciet theoretische visie is uiteraard niet zonder praktische gevolgen gebleven. Zij heeft als uitgangspunt gediend voor het concrete redactionele beleid. In de delen 5 tot en met 9 komt dit met name tot uitdrukking in de uiterst gecompliceerde en vaak verwarrende wijze waarop de diverse aspecten in steeds wisselende chronologische kaders in de verschillende delen worden uitgewerkt. Het blijkt ook uit de accenten die worden gelegd: bepaalde aspecten krijgen veel aandacht, andere minder, met vooral de politiek als slachtoffer. Tenslotte kan de keuze van de medewerkers niet onvermeld blijven. Het is immers opvallend dat men vergeefs zal zoeken naar de namen van bepaalde personen, die met betrekking tot het betreffende tijdvak (1500-1800) zeker deskundig geacht moeten worden. Is het al te vermetel om te veronderstellen dat niet alleen de lezer door de nieuwe *AGN* een kant en klare totaalvisie op zijn bord krijgt geserveerd, maar dat ook van de medewerkers werd gevraagd hun produkt volgens de richtlijnen van het totaalrecept te bereiden en dat sommigen zich hier moeilijk mee hebben kunnen verenigen?

Uit het voorgaande is het belang duidelijk geworden van de visie die ten grondslag ligt aan de nieuwe *AGN*. Tastte men wat dit betreft bij de tot nu toe verschenen delen nog in het duister, in deel 5 is een uitvoerige inleiding op de delen 5 tot en met 9 - onder de titel 'De "Nieuwe Geschiedenis" in een nieuwe gedaante' - verschenen van de hand van A.M. van der Woude, waarin het theoretisch uitgangspunt nader wordt uitgewerkt. Vanwege het grote belang dat aan deze inleiding moet worden gehecht, zal ik mij in dit artikel hiertoe beperken. De bijdrage van Van der Woude kan in een aantal onderdelen worden verdeeld. Na enkele algemene opmerkingen over de opzet van de nieuwe *AGN* (9-11) volgt een behandeling van de 'gelaagd-structuralistische beschouwingswijze' van Braudel (12-15). Vervolgens wordt het begrip 'seculaire trend' geïntroduceerd (15-17) en aangegeven hoe dit is uitgewerkt (17-23). Hierna wordt de chronologische en thematische indeling van de *AGN* behandeld (23-28) en de inleiding eindigt met een bespreking van bepaalde problemen, die verband houden met de periodisering (28-34).

Van der Woude begint met een overzicht waaruit maar al te duidelijk blijkt hoezeer de opzet van de nieuwe *AGN* verschilt van de oude. Uitgedrukt in percentages wordt het volgende beeld gegeven van de aandacht die aan de diverse aspecten in respectievelijk de oude en de nieuwe *AGN* wordt besteed: geografisch - demografisch - economisch - sociaal: 18% - 37%; politiek - militair - institutioneel: 53% - 25%; godsdienst: 9% - 15%; cultuur: 15% - 11%; overzee: 5% - 10%; overig: nieuwe *AGN* 2%. Het is duidelijk dat de politieke en militaire geschiedenis in de nieuwe *AGN* een fikse veer heeft gelaten, te meer omdat het aandeel van de institutionele geschiedenis in vergelijking met de oude *AGN* ongeveer hetzelf-

de is gebleven. Het klinkt dan ook niet helemaal oprecht als Van der Woude op de vraag of de redactie de politieke en militaire geschiedenis heeft willen onttronen met een 'ja en nee' antwoordt. Braudel, op wiens ideeën de redactie zich bij uitstek baseert, zou op deze vraag immers met een volmondig 'ja' antwoorden: de politieke en militaire geschiedenis rekent hij typisch tot de door hem zo geringschatte 'evenementiële geschiedenis', 'une poussière de faits divers'[4].

In verband met de politieke en militaire geschiedenis komt Van der Woude tot een aantal uitspraken waar bepaald een vraagteken bij geplaatst kan worden. Zo zegt hij: 'De geschiedschrijving is enerzijds een discussie zonder einde, maar boekt anderzijds desondanks vooruitgang' en even verder: '...ondanks de discussie zonder einde, [is er] vooruitgang in de historische kennis...' (9). Nu wil het geval dat de vraag in hoeverre er van een vooruitgang in de wetenschap kan worden gesproken een van de meest besproken thema's is in de moderne wetenschapstheorie (Kuhn, Lakatos, Feyerabend). Als dit voor de natuurwetenschappen al een omstreden vraag is, hoe moet de geschiedwetenschap er dan wel voor staan? Van der Woude's stellige bewering dat er sprake is van een vooruitgang in de historische kennis behoeft dus op zijn minst enige toelichting. In dit verband is vooral de vraag relevant wat dan wel het criterium is waaraan de vooruitgang kan worden afgemeten en of zo'n criterium objectief kan worden vastgesteld. De uitspraak dat de vooruitgang in de historische kennis tot stand zou komen 'ondanks' een discussie zonder einde wekt ook de nodige verbazing. Immers, als men van een vooruitgang in de geschiedwetenschap zou kunnen spreken, dan kan dat toch moeilijk anders dan juist *dankzij* een discussie. De bekende wetenschapsfilosoof Popper, die inderdaad van een relatieve vooruitgang in de (natuur)wetenschap wil spreken beschouwt de kritische discussie niet voor niets als het meest essentiële kenmerk van de wetenschap. Als Van der Woude vervolgens stelt: 'Die discussie zonder einde [van de tijdgenoot met het verleden] bracht de noodzaak mee de focus van de belangstelling te verschuiven naar andere gebieden', dan moet ik wederom toegeven hem niet te kunnen volgen. Het moet toch duidelijk zijn dat met een discussie binnen de geschiedwetenschap alleen een discussie tussen historici bedoeld kan zijn en niet een met het verleden? (hoe zou men zich zo iets overigens moeten voorstellen?). De typering van een 'discussie zonder eind' is destijds door Geyl naar voren gebracht in verband met een aantal Napoleon-interpretaties[5]. Waarom de discussie verder de 'noodzaak' met zich mee zou brengen de focus van de belangstelling naar andere gebieden te verschuiven is ook geheel onduidelijk.

De uitspraken van Van der Woude over de 'evenementiële' aspecten van de politieke en militaire geschiedenis impliceren, naast het hierboven naar voren ge-

4. F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs, 1949) x.
5. P. Geyl, *Napoleon: voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (Utrecht, 1947) 3-5.

brachte, ook in een ander opzicht een visie op de geschiedwetenschap die mij zeer discutabel lijkt. Hij doet het voorkomen alsof het hierbij gaat om een relaas over een aantal objectieve feitelijkheden, die eenmaal uit de doeken gedaan, eens en voor al vastliggen:

> Wat in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* destijds voortreffelijk en nog voor de eisen van nu afdoende werd uiteengezet, zou niet automatisch voor de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* herschreven hoeven te worden louter om wille van de volledigheid (10).

Alleen de niet-evenementiële aspecten van de politieke en militaire geschiedenis geeft Van der Woude de ruimte voor het stellen van nieuwe vragen, waarbij als mogelijke onderwerpen worden genoemd

> het verloop van het bureaucratiseringsproces, de groei, stagnatie of terugval in omvang van het militaire apparaat en de organisatie ter verzorging ervan, de op- en neergang van aristocratiserings- en democratiseringstendenties (10).

Om alle misverstand te voorkomen: ik wil hier geen pleidooi houden voor het belang van de evenementiële aspecten van de geschiedenis, laat staan dat ik het belang van de niet-evenementiële zou willen bestrijden. Ik wil er alleen de aandacht op vestigen hoe bepaalde aspecten bij voorbaat ter zijde worden geschoven.

Naast een vergelijking tussen de uitgangspunten van de oude en de nieuwe *AGN*, is het ook interessant de hier besproken theoretische inleiding van Van der Woude te confronteren met een door hem in 1959 samen met Z.R. Dittrich gepubliceerd artikel, getiteld 'De geschiedenis op de tweesprong'[6], waarin enkele algemene theoretische standpunten ten aanzien van de geschiedwetenschap worden ontwikkeld. Nu wil ik er geenszins van uitgaan dat Van der Woude dit artikel nog in alle opzichten zou onderschrijven. Het lijkt mij zelfs onaannemelijk, omdat de onjuistheid van sommige daarin vervatte standpunten al te apert is. De reden dat ik toch twee ervan uit de vergetelheid zou willen opdiepen ligt dan ook uitsluitend in de omstandigheid dat ik bepaalde elementen van de erin naar voren gebrachte visies nog steeds in Van der Woude's huidige standpunt meen te zien doorwerken. In het artikel van Dittrich en Van der Woude worden vijf stellingen uitgewerkt, waarvan de eerste luidt:

> In onze tijd kan slechts die kennis omtrent de maatschappij en haar verleden volwaardig worden geacht, die op wetenschappelijke wijze is gewonnen en bewerkt, m.a.w. die vatbaar is voor een stelselmatige accumulatie, generaliserende samenvatting en applicatie

6. *Mens en Maatschappij*, XXXIV (1959) 361-380.

> door andere vakken [bedoeld zijn de sociale wetenschappen][7].

In dit standpunt wordt een uitermate simpele positivistische en inductivistische wetenschapsopvatting van negentiende-eeuwse snit verwoord, die dan ook in 1959 al zeer sterk was verouderd. In de wetenschap kan men niet spreken van twee groepen wetenschappers: de noeste feiten-verzamelaars en de interpretatoren van stelselmatig geaccumuleerde feiten, die het generaliserende en theoretische werk doen. Deze voorstelling van zaken geeft een karikaturaal beeld van iedere wetenschap, ook van de geschiedwetenschap. Om de een of andere reden lijkt dit beeld binnen de geschiedwetenschap echter een langer leven beschoren te zijn dan bij de andere wetenschappen. Dat Van der Woude zelf nog het standpunt zou huldigen dat de rol van de historicus er een zou zijn van de feitenverzamelaar, die de resultaten van zijn arbeid gedwee en met gepaste eerbied aan de sociale wetenschapper zou overhandigen (er wordt zelfs van een 'wetenschappelijk dienstbetoon' gesproken![8]) moet uitgesloten worden geacht. Een project als de nieuwe *AGN* zou dan immers overbodig zijn geweest totdat de sociale wetenschappers klaar waren met hun synthetiserende arbeid op basis van de oude *AGN*. Laatstgenoemde arbeid wordt nu kennelijk ook de historici waardig geacht. Zoals hiervoor reeds naar voren gebracht, gaat Van der Woude in zijn inleiding op de nieuwe *AGN* echter nog steeds impliciet uit van het onderscheid tussen het vaststellen van de (politieke en militaire) 'feitelijkheden' en het meer generaliserende werk, waarbij het benadrukken van het laatste ook weer als een vooruitgang van de geschiedwetenschap blijkt te moeten worden aangemerkt.

De volgende stelling uit het in 1959 verschenen artikel, die ik naar voren wil halen luidt als volgt:

> In de geschiedenis tellen slechts de resultaten mee, die onafhankelijk van de onderzoeken gelden en algemeen acceptabel zijn. Daar het historisch proces zich slechts op één bepaalde manier voltrokken heeft, is er slechts één reconstructie en interpretatie van denkbaar, die adequaat, d.w.z. met alle betrokken feiten overeenstemmend, mag heten; het is aan ons deze te trachten te bereiken[9].

Dit standpunt verwoordt de meest extreme vorm van naïef kentheoretisch realisme die men zich maar kan voorstellen. Ik vermoed dat de geschiedwetenschap de laatste wetenschap is waar nog wel eens dit geloof valt te beluisteren in een objectieve (verleden) werkelijkheid, die als zodanig (objectief) te kennen zou zijn, alsof er nooit een Kant is geweest. In zulke krasse bewoordingen ben ik het echter nog nooit tegengekomen. Ook ten aanzien van dit standpunt kan ik mij niet

7. *Ibidem*, 367.
8. *Ibidem*, 380.
9. *Ibidem*, 370-371.

voorstellen dat Van der Woude het nu nog zou onderschrijven. Anderzijds zijn ook in dit geval duidelijke restanten ervan in de vorm van een uitgesproken kentheoretisch realisme terug te vinden in zijn inleiding op de nieuwe *AGN*. Dit hangt vooral samen met de wijze waarop de ideeën van Braudel door hem worden uitgewerkt. Ik zal nu dan ook enige aandacht besteden aan dit aspect van Van der Woude's bijdrage.

De zogenaamde 'Annales-school' en vooral de ideeën van haar 'maître penseur' Braudel hebben de laatste jaren stormenderhand de wereld veroverd. Nederland is hierbij niet achtergebleven, met name sinds het verschijnen van K. Bertels' *Geschiedenis tussen struktuur en evenement*[10]. In dit verband mag overigens niet onvermeld blijven dat Dittrich en Van der Woude al in 1959 het tijdschrift *Annales* noemen als een van 'de vaandeldragers van de verwetenschappelijking van ons vak'[11]. De schrijvers van het artikel hadden moeilijk kunnen bevroeden dat 21 jaar later in deel 5 van de nieuwe *AGN* een foto van Braudel zou worden opgenomen met het onderschrift:

> De Franse historicus Fernand Braudel introduceerde in de geschiedschrijving de gelaagdstructuralistische beschouwingswijze, die bij de 'Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden' uitgangspunt is geweest voor de redactioneel-compositorische opzet (12).

Het komt er natuurlijk op aan hoe de Braudeliaanse conceptie in de nieuwe *AGN* is uitgewerkt, maar voor de beoordeling hiervan is het eerst nodig enige aandacht te schenken aan die conceptie zelf. Zij is voor het eerst door Braudel naar voren gebracht in zijn beroemde *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Hij maakt hierin een onderscheid tussen drie tijdslagen: de geografische, sociale en individuele tijd. De eerste betreft 'une histoire quasi-immobile', de tweede 'une histoire lentement rhytmée' en de derde 'l'histoire événementielle'[12]. In zijn later verschenen opstel 'La longue durée'[13] onderscheidt Braudel een lange, middellange en korte duur om aan te geven dat de diverse aspecten van het verleden in verschillende tijdsduren kunnen worden ingedeeld. Braudel beperkt zich niet tot een theorie omtrent de verschillende 'durées', die in de geschiedenis te onderscheiden zouden zijn. Minstens zo belangrijk is zijn opvatting dat het hierbij gaat om een hiërarchie ten aanzien van de 'drijvende krachten' die het geschiedverloop bepalen: de verschijnselen die binnen de lange duur thuishoren (structuren) vormen de meest fundamentele krachten van de geschiedenis, hierna volgen de conjuncturen van de middellange duur, terwijl de

10. (Amsterdam, 1973).
11. Dittrich en Van der Woude, 'De geschiedenis op de tweesprong', 368.
12. Braudel, *Méditerranée*, xiii.
13. Herdrukt in *Ecrits sur l'histoire* (Parijs, 1969) 41-83.

kort durende evenementen tot de minst bepalende factor van de geschiedenis worden gerekend. Deze visie doet uiteraard sterk denken aan die van het historisch-materialisme, waarin - uitgewerkt in de basis-bovenbouw theorie - op analoge wijze sprake is van een hiërarchie van determinerende factoren in de geschiedenis. Op soortgelijke wijze is er bij beide theorieën sprake van het probleem van de relatie tussen de verschillende 'lagen'. De introductie van het begrip 'dialectisch' roept hierbij ten aanzien van de verhouding tussen basis en bovenbouw al evenzeer de nodige vragen op als Braudels spreken van een 'dialectique de la durée'[14].

De visie van Braudel omvat dus een theorie omtrent de fundamentele agentia van de geschiedenis en is als zodanig te beschouwen als een traditionele (speculatieve) filosofie van de geschiedenis. Ik betwijfel overigens of dit de opzet van Braudel is geweest. In tegendeel, met name in de *Méditerranée* wordt eerder de indruk gewekt dat de idee van de drie tijdlagen een compositorische functie vervult, dan dat het om een fundamentele geschiedtheorie gaat. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat het vooral de buitenwacht is geweest die Braudels ideeën heeft opgeblazen tot een fundamentele totaalvisie op de geschiedenis. Hoe wankel de basis is waarop deze visie in feite is gebaseerd wordt maar al te duidelijk bij een nadere beschouwing van het bij Braudel zo centrale begrip tijd.

Het begrip tijd behoort tot de moeilijkste filosofische begrippen. Van Augustinus is de bekende uitspraak afkomstig: 'Wat is de tijd? Wanneer niemand het mij vraagt, weet ik het; wanneer ik het iemand, op zijn vraag, zou willen uitleggen, weet ik het niet'[15]. Braudel en de Braudelianen is het kennelijk nooit gevraagd, want zij weten niet alleen wat de tijd is, maar hebben er zelfs een theorie over ontwikkeld. Voor de geschiedwetenschap lijkt het mij echter geen overbodige luxe toch eens de vraag aan de orde te stellen hoe met het begrip tijd wordt omgegaan. Het tijdsbegrip van de historicus verschilt niet van dat van de niet-historicus: over de tijd wordt in ruimtelijke metaforen gedacht en gesproken. Hij wordt enerzijds voorgesteld als een bewegende 'stroom', die 'voorbij gaat' en anderzijds als iets dat stilstaat en waar wij ons 'in' voortbewegen. Talloze metaforen waarin over de tijd wordt gesproken kunnen deze basis-metaforen illustreren. Zo gaan we 'met de tijd mee', 'tegen de tijd in' of zijn we 'de tijd vooruit', terwijl de tijd ook kan 'vliegen', 'voortkruipen' of 'stilstaan'. Het probleem van de voorstelling van de tijd als een stroom is echter, dat van een beweging alleen kan worden gesproken in relatie tot de tijd. Tot welke tijd zou een zich voortbewegende tijd zich dan echter moeten verhouden? Dit zou dan een meta-tijd moeten zijn, die tot hetzelfde probleem zou leiden. Bij de voorstelling van de tijd als een stroom zou men zich ook moeten kunnen afvragen hoe snel de tijd stroomt. De

14. *Ibidem*, 43, 61.
15. Augustinus, *Confessiones*, boek XI, xiv.

absurditeit van deze vraag wordt echter duidelijk als men beseft dat dan aangegeven zou moeten worden hoeveel van wat in bijvoorbeeld een uur door de tijd wordt afgelegd. Het probleem kan ook als volgt worden geïllustreerd. Van een beweging is alleen sprake in relatie tot iets dat niet beweegt: waaruit kunnen de oevers van de tijdstroom echter anders bestaan dan ook weer een tijd en hoe moet die tijd dan worden voorgesteld[16.]? Het zou zinloos zijn ons alledaagse denken over de tijd in metaforische termen als 'onjuist' ter zijde te schuiven. Het wordt echter iets anders als die metafoor letterlijk wordt opgevat en op basis hiervan zelfs een theorie over de tijd wordt ontwikkeld. Dat is wat Braudel in feite doet. Levert de metafoor van één tijdstroom al onoverkomelijke problemen, hoe moeten we ons de drie tijdstromen van Braudel dan wel voorstellen? Vanuit welke super-tijd zijn die stromen waarneembaar en in hun relatieve snelheid met elkaar te vergelijken? Het wordt nog problematischer als zo'n tijdstroom wordt geontologiseerd tot een concrete entiteit en zelfs letterlijk wordt gepersonifieerd. Zo spreekt Braudel van de 'longue durée' als 'un personnage encombrant, compliqué, souvent inédit'[17.]. Een letterlijk opgevatte metafoor is hier wel volkomen uit de hand gelopen. Naast verschillende tijdstromen (het hoeven er overigens geen drie te zijn: elders spreekt Braudel over 'dix, cent durées diverses'[18.]) maakt Braudel ook gebruik van de letterlijk opgevatte metafoor, waarbij de diverse aspecten van het verleden zich met verschillende snelheid 'in de tijd' (dezelfde tijd?) zouden voortbewegen.

De voorgaande beschouwing rond bepaalde aspecten van Braudels theorie maakt duidelijk hoezeer deze is doortrokken van allerlei speculatieve elementen. Omdat Braudels 'gelaagd-structuralistische beschouwingswijze' een van de grondpijlers is voor de opzet van de nieuwe *AGN* geldt dit ipso facto ook voor haar. Welke status moet aan deze grondpijler worden toegekend? Gaat het hier niet veeleer om een louter compositorisch schema, het product van een op pragmatische gronden genomen redactioneel besluit om de overstelpende hoeveelheid materiaal tenminste enige ordening te geven? De inleiding van Van der Woude maakt al gauw duidelijk dat de pretentie van de redactie heel wat verder gaat: het betreft hier wel degelijk een hoogst serieus genomen theorie met de niet geringe pretentie wezenlijke uitspraken te kunnen doen, niet alleen over respectievelijk de snelheid van bepaalde tijdstromen in de geschiedenis en die waarmee de diverse historische verschijnselen zich in de tijd voortbewegen, maar ook over de determineren-

16. Voor het probleem van de ruimtelijke voorstelling van de tijd, zie D.C. Williams, 'The Myth of Passage', *The Journal of Philosophy*, XLVIII (1951) 457-472; J.J.C. Smart, 'The River of Time', in A. Flew, ed., *Essays in Conceptual Analysis* (Londen, 1960) 213-227; M. Black, 'The "Direction" of Time', in *Idem, Models and Metaphors. Studies in Language and Philosophy* (Ithaca, 1962) 182-193.
17. Braudel, *Ecrits*, 54.
18. *Ibidem*, 112.

de agentia van het historisch proces. Deze uitspraken worden zelfs als objectieve waarheden gepresenteerd, waaraan geen zinnig historicus zou kunnen twijfelen. De inleiding van deel 6 van de nieuwe *AGN* laat hierover geen twijfel bestaan. 'Historici zijn... nu meer dan ooit vertrouwd met de gedachte', staat er te lezen, 'dat de tijd hier haastig voortgaat en daar traag verloopt' (7). Van der Woude, op zijn beurt, verklaart dat de redactie zich heeft laten leiden 'door wat zij als de belangrijkste methodologische winsten van de na-oorlogse decennia... beschouwt' (12), hierbij doelend op Braudels theorie en de idee van de seculaire trend. Dat hij zich hierbij beperkt tot de Nieuwe Tijd wekt enige verbazing, omdat het hiervoor geciteerde onderschrift bij de foto van Braudel vermeldt dat diens theorie ten grondslag ligt aan de gehele *AGN*. Het is overigens nogal misleidend om ten aanzien van Braudels ideeën van een 'methodologische winst' te spreken. Het betreft hier immers geen methodologie, maar een theorie en van een winst kan alleen worden gesproken vanuit een bepaald criterium, dat in dit geval geheel in het duister blijft. Waarom is nu juist voor de theorie van Braudel gekozen en niet voor die van het historisch-materialisme of voor mijn part voor de geschiedtheorie van Toynbee? Omdat deze vraag in het geheel niet aan de orde wordt gesteld laadt de redactie de verdenking op zich dat overwegingen van modieuze aard haar niet geheel vreemd zijn geweest. De historisch-materialistische visie heeft in ieder geval het voordeel dat bij haar niet alleen de structurele, maar ook de procesmatige aspecten van de geschiedenis aan bod komen. Bij Braudels theorie is dit niet het geval, want de nadruk wordt hierin gelegd op de quasi-permanente structuren van de geschiedenis, met verwaarlozing van de veranderingsprocessen[19]. De redactie heeft dit bezwaar willen ondervangen door naast het statische element van de theorie van Braudel het dynamische van het begrip seculaire trend te introduceren. 'Samen vormen zij de matrix', aldus Van der Woude, 'die de plaatsing, omvang en onderlinge verhouding van de verschillende bijdragen in het totaal verband *zoveel mogelijk* zal bepalen' (12). Er is dus sprake van een theoretische cocktail, speciaal aangepast aan de geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

Wat het schema van Braudel betreft begint Van der Woude met op te merken dat dit zich niet automatisch laat overbrengen op de Nederlandse samenleving in de periode 1500-1800. Omdat de hier aan de orde zijnde tijdsduur veel langer is dan de door Braudel in zijn *Méditerranée* behandelde, 'zijn de posities van de verschillende lagen in hun onderlinge relatie veel minder vast bepaald' (12). Bo-

19. Voor een kritiek op Braudel ten aanzien van dit aspect zie J.H. Hexter, 'Fernand Braudel and the Monde Braudellien...', in *Idem, On Historians* (Cambridge, Mass., 1979) 137; D. Groh, 'Strukturgeschichte als "totale" Geschichte?', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LVIII (1971) 317-319; *Idem, Kritische Geschichtswissenschaft in emanzipatorischer Absicht* (Stuttgart - Berlijn etc., 1973) 87-88.

vendien zullen hierdoor bepaalde verschijnselen die op kortere termijn als permanenties worden gezien toch als zich veranderend worden waargenomen. Verder wordt gewezen op het feit dat onderwerpen als religie, overzeese geschiedenis en cultuurgeschiedenis een specifieke behandeling behoeven, omdat zij bij Braudel niet of op een andere wijze worden behandeld. De geologische en fysisch-geografische omstandigheden, die typerend zijn voor Braudels onderste laag, zijn volgens Van der Woude van een te lange adem om afzonderlijk aan de orde te komen in de delen over de Nieuwe Tijd. Als 'fundament van de totale geschiedenis der Nederlanden' verwijst hij dit onderwerp naar het nog te verschijnen deel 1. Voorwaar, geen geringe taak voor degene die dit onderwerp te behandelen krijgt!

Van Braudels onderste laag blijft weinig meer over, want de landschappelijke en geografisch-infrastructurele ontwikkelingen worden in de middenlaag opgenomen, zij het in nauwe relatie tot de meer permanente geografische bestanddelen. Tot deze middenlaag - de conjuncturen van Braudel - worden verder de economische, sociale en mentale elementen gerekend. In de derde (evenementiële) laag vinden tenslotte de politieke ontwikkelingen, de overzeese geschiedenis en de wetenschaps- en kunstgeschiedenis hun plaats. Met betrekking tot de laatste twee merkt Van der Woude op dat zij in de middelste (conjuncturele) laag zouden hebben gepast 'wanneer de cultuurgeschiedenis als socio-culturele geschiedenis zou kunnen worden uitgewerkt' (13). De nieuwe *AGN* heeft hiertoe kennelijk geen kans gezien (of gekregen), hetgeen door Van der Woude eerder in zijn inleiding ook al met enige spijt wordt geconstateerd: het is volgens hem nu 'uitgelopen' op de geschiedenis van kunsten en wetenschappen (11). Zij worden voorlopig dan ook op het strafbankje van de derde laag geplaatst. Waarom zij in de delen 7 en 9 dan toch onder het hoofd 'socioculturele geschiedenis' worden behandeld is niet duidelijk.

Het schema van Braudel wordt door Van der Woude verder in zoverre gerelativeerd, dat hij opmerkt dat vrijwel alle door hem genoemde elementen zowel permanente, conjuncturele, als incidentele aspecten kennen. Zo kunnen in de bevolkingsgeschiedenis incidentele gebeurtenissen ook een rol spelen en zijn bij de politieke geschiedenis ook meer permanente krachten werkzaam. Waar hij echter niet op wijst - en dit is met name voor de politieke geschiedenis van essentieel belang - is dat het vooral aankomt op het aangeven van de *relatie* tussen de 'evenementiële' en meer permanente aspecten.

Het concept 'seculaire trend' wordt door Van der Woude als 'tweede methodologische uitgangspunt' naar voren geschoven (ook hier betreft het overigens weer een theorie en geen methodologie). Wat het precies inhoudt is mij, zelfs na herhaalde lezing, nog steeds niet duidelijk geworden. Eerder in zijn inleiding zegt Van der Woude dat het hierbij gaat om 'grote golfbewegingen van op- en neergang die zich op allerlei gebied manifesteren' (12). Later merkt hij echter op dat

de seculaire trend ‘de aangewezen chronologische periodisering voor de totale maatschappelijke ontwikkeling lijkt aan te dragen’ (16). Het onderscheid tussen ‘allerlei gebied’ en ‘de totale maatschappelijke ontwikkeling’ acht ik te groot om onopgehelderd te blijven. Ondanks deze onduidelijkheid gaat Van der Woude ervan uit dat ‘de evolutie van de westerse cultuur’ zich voor de periode 1000-1800 chronologisch het beste laat ordenen met behulp van het begrip seculaire trend. Voor de hierop volgende periode beantwoordt de zogeheten Kondratieff beter aan dit doel of, zoals Van der Woude het formuleert, zij ‘past voor dat tijdvak beter dan de seculaire trend bij de huidige verlangens naar een duidelijk geschiedbeeld (15)’.

Het begrip seculaire trend is volgens Van der Woude met name geïntroduceerd door agrarisch-economische historici, maar ‘blijkt... ook aanknopingspunten te bieden voor sociale, socio-culturele en mentaliteitsgeschiedenis’ (16). Met zo'n uitspraak valt niet veel te beginnen als niet wordt aangegeven hoe die aanknopingspunten worden gelegd en vooral vanuit welk theoretisch kader dit geschiedt. Het betreft hier immers een uiterst fundamentele vraag. Welke discussie heeft zich rond het begrip seculaire trend afgespeeld? Hier doet zich wel heel sterk het gemis van een beredeneerde bibliografie bij Van der Woude's inleiding voelen. Interessant is om op te merken dat Braudel zich weinig positief over het begrip seculaire trend uitlaat:

> Au delà des cycles et intercycles, il y a ce que les économistes appellent, sans toujours l'étudier, la tendance séculaire. Mais elle n'intéresse encore que de rares économistes et leurs considérations sur les crises structurelles, n'ayant pas subi l'épreuve des vérifications historiques, se présentent comme des ébauches ou des hypothèses...[20].

De toepassing van het begrip seculaire trend op de geschiedenis van de Nederlanden wordt door Van der Woude uitvoerig uitgewerkt. Het komt in het kort op het volgende neer. Er kunnen twee trends worden onderscheiden: een van expansie, zich uitstrekkend van het einde van de vijftiende eeuw tot het midden van de zeventiende eeuw (‘fase A’ of ‘de lange zestiende eeuw’) en een van contractie, van midden zeventiende eeuw tot eind achttiende eeuw (‘fase B’). Binnen de eerste fase kan weer een onderscheid worden gemaakt tussen de periode tot rond 1580, waarin de expansionele krachten in het Zuiden werkzaam zijn en de hierop volgende, die een beeld te zien geeft van een vooral bloeiend Noorden. Hoewel in laatstgenoemde periode ook nog in het Zuiden van een bloei sprake is, is deze minder exuberant. De economische groei in het Noorden was veel omvattender en minder afhankelijk van één stad. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw treedt in Noord en Zuid een periode van contractie in. In het Zuiden wordt

20. Braudel, *Ecrits,* 50.

deze rond het midden van de achttiende eeuw weer gevolgd door een seculaire expansie, terwijl hiervan in het Noorden vóór 1815 maar nauwelijks kan worden gesproken.

Als we nader bezien hoe de seculaire expansies en contracties concreet worden ingevuld, dan moet worden geconstateerd dat dit niet op een eenduidige wijze geschiedt. Zo wordt van de seculaire trend in het Zuiden van eind zestiende eeuw tot rond het midden van de zeventiende eeuw gezegd dat men 'tot enigszins uiteenlopende conclusies' kan komen, 'afhankelijk van datgene waarop men het sterkst accent wil leggen'. Dit blijkt dan bijvoorbeeld uit het feit dat er wordt gesproken van een economische welvaart, zonder dat 'in het geestelijke en intellectuele vlak' een bloeiend leven werd opgeroepen (19). Met betrekking tot de contractie in het Noorden, daarentegen, wordt wel uitgegaan van een nauwe relatie tussen 'basis' en 'bovenbouw' en wordt gesproken van een achteruitgang van de letterkunde, beeldende kunst en de natuurwetenschappen (22).

Bij het aangeven van dergelijke grootschalige ontwikkelingen, als de seculaire trends per definitie zijn, is het gevaar levensgroot tot een vorm van determinisme te vervallen. Het ontbreekt dan ook niet aan voorbeelden ervan, bijvoorbeeld als van de economische grondslagen tijdens de contractie-fase van de Republiek wordt gezegd dat zij 'langzaam maar onvermijdelijk' afbrokkelen (21), of als ten aanzien van het 'geestelijk gebied' van dezelfde fase wordt gesproken van een 'langzame maar onstuitbare wijziging in de positie van de kerk en van de betekenis van vraagstukken van religieuze aard' (22). Een wel heel duidelijk voorbeeld is:

> Eens moesten... de economische, de politieke, de sociale en de religieuze componenten in het maatschappelijk krachtenspel samenkomen. Met voorbijgaan van enige eerdere, partiële aanzetten daartoe, gebeurde dit in het wonder-hongerjaar 1566 (32).

Ook finalismes ontbreken niet, zoals '... het dal van de Bataafs-Franse periode lag nog in het verschiet', of 'de verpaupering greep snel om zich heen. Ook zij had nog een lange weg te gaan' (23).

Na zijn behandeling van de theorie van Braudel en het concept seculaire trend zet Van der Woude uiteen hoe deze twee in de delen 5 tot en met 9 in elkaar zijn geschoven. Omdat het theoretisch kader op twee gedachten (theorieën) hinkt, te weten een statische en dynamische, zal het geen verbazing wekken dat het resultaat uitermate complex is geworden. Er is een indeling gemaakt naar chronologie en thematiek. De eerste is gebaseerd op de theorie van de seculaire trends en komt overeen met de hierboven uiteengezette faseringen: seculaire expansie (± 1480-1580-1650), seculaire contractie (± 1650-1750), beginperiode van nieuwe seculaire expansie (± 1750-1780/1795/1815). De thematiek gaat uit van Braudels driedelig schema van de lange, middellange en korte historische termijnen. De eerste

behandelt ‘de meest permanente krachten die het historisch proces als het ware in één adem omvatten, zelf het minst aan grillige ontwikkelingen onderhevig waren en in sterke mate conditionerend op andere krachten inwerkten’ (24). Hieronder worden gerekend de geografische situatie, bevolkingsgeschiedenis, bepaalde fundamentele aspecten van het economische en sociale leven (‘Wirtschaftsstil’) en de bestuurlijke instellingen. Vanwege hun lange-termijn karakter worden deze onderwerpen in deel 5 voor de gehele periode 1500-1800 behandeld. De tweede groep van onderwerpen betreft de ‘zich minder traag, niet in één grote stroom over het gehele tijdvlak van drie eeuwen voltrekkende sferen van de maatschappelijke werkelijkheid’ (25). Onder deze categorie vallen bepaalde, meer specifieke, economische en sociale aspecten, zoals de handel, nijverheid, het geld- en bankwezen en de landbouw. Tot onze verbazing wordt de overzeese geschiedenis er ook toe gerekend, nadat deze eerder (13) was toegewezen aan de derde laag. Deze middellange-termijn onderwerpen worden in chronologische volgorde volgens de trits van de seculaire trends (± 1490-1580/1580-1650/1650- ± 1795) in de diverse delen behandeld. Alleen bij de landbouw wordt een indeling in tweeën (met 1650 als breuk) aangehouden, terwijl de overzeese geschiedenis pas na 1580 aan de orde kan komen. Bij de derde categorie van onderwerpen, tenslotte, - die van de korte duur - komen die aspecten ter sprake, ‘die in de meest beweeglijke stroom van het gebeuren... thuishoren’ (27). Het gaat hier met name om religieuze en politieke ontwikkelingen. Over hun relatie en algemene ontwikkeling worden op stellige wijze enkele speculatieve uitspraken gedaan. Zo wordt zonder meer uitgegaan van een nauwe relatie tussen de religieuze en politieke ontwikkelingen en de seculaire omslag van rond 1650. Vóór die omslag zouden deze ontwikkelingen sterk onderling vervlochten zijn en in korte tijdsperioden behandeld moeten worden, terwijl zij nadien minder op elkaar zijn betrokken en (daarom?) een behandeling in langere perioden mogelijk (noodzakelijk?) maken. Ook de volgende merkwaardige uitspraak is er te lezen: ‘Tot 1579 gaat de religiegeschiedenis... voorop, vanaf 1579 de politieke geschiedenis’. Wordt met dit ‘voorop lopen’ bedoeld dat de religieuze ontwikkelingen als determinerende factor een belangrijker rol spelen dan de politieke en dat de rollen in 1579 worden omgedraaid? Als dit inderdaad wordt bedoeld, dan is deze beeldspraak, waarbij het verleden wordt voorgesteld als één grote historische mars waarin de diverse deelnemers door de tijd marcheren (volgens het Braudeliaanse schema met verschillende snelheden) - compleet met koplopers en achterblijvers -, niet alleen hoogst zonderling, maar ook niet ongevaarlijk. Afgezien hiervan hoeft natuurlijk maar op de gebeurtenissen tijdens het Twaalfjarig Bestand te worden gewezen om duidelijk te maken hoe dubieus het is om ervan uit te gaan dat vanaf 1579 de religiegeschiedenis ‘achterop’ zou zijn geraakt.

Het in elkaar schuiven van Braudels theorie en die van de seculaire trend tot één

totaalvisie leidt gemakkelijk tot bepaalde tegenstrijdigheden, alleen al vanwege het feit dat het bij de eerste om een hiërarchisch-statische visie gaat, die sterk neigt tot een schematiseren, en bij de tweede om een dynamische. Zo wijst Van der Woude bij zijn behandeling van de theorie van Braudel op het feit dat de bevolkingsgeschiedenis, hoewel behorend tot de 'semi-permanente krachten', ook gebeurtenissen van incidentele aard kent. Met enkele andere voorbeelden noemt hij dan 'storende oorlogshandelingen', die dan echter toch 'op ietwat langere termijn beschouwd' doorgaans 'rimpels' blijken te zijn 'aan de oppervlakte van de traag voortgaande stroom' (14). Worden die langere termijnen daarentegen in de vorm van seculaire trends nader bezien, dan blijkt het toch om meer te gaan dan om louter rimpels. Als een van de elementen van de stagnatie in de veertiende en vijftiende eeuw worden immers 'de Honderdjarige en vele andere verwoestende oorlogen' genoemd (16). Ook ten aanzien van de fase van contractie in de Zuidelijke Nederlanden (vanaf het midden van de zeventiende eeuw) wordt de oorlogen een belangrijke rol toebedeeld: '"België, slagveld van Europa", het geldt zeker voor de Zuidelijke Nederlanden in die periode. En in die tijd betekende dat veel, zeer veel'. Vervolgens wordt erop gewezen dat moderne onderzoekingen 'op niet mis te verstane wijze' hebben onderstreept 'hoe rampzalig de periodiek terugkerende oorlogssituaties voor de Zuidelijke provincies zijn geweest' (22).

Aan het slot van zijn inleiding brengt Van der Woude het probleem van de periodisering ter sprake, met name naar aanleiding van de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd. Dat zijn behandeling van het probleem meer vragen oproept dan beantwoordt is mede het gevolg van het feit dat niet vooraf de vraag wordt gesteld of we hier wel met een werkelijk probleem te maken hebben. In dit verband moet in ieder geval worden geconstateerd dat de vermaning van Huizinga om het probleem van de periodisering vooral niet te serieus te nemen, niet ter harte is genomen. 'De periodisering der geschiedenis is', zo vat laatstgenoemde zijn standpunt samen,

> hoewel onmisbaar, van ondergeschikt belang, altijd onnauwkeurig en zwevend, steeds tot zekere hoogte willekeurig. Kleurloze tijdperk-benamingen, ontleend aan uiterlijke en toevallige caesuren, zijn de verkieslijkste[21].

Even verderop stelt hij:

> Elke tijdperkbenaming..., die men te zeer *à la lettre* neemt, of waarachter men te veel zoekt, stoort het verstaan. Daarom blijven die termen het onschadelijkst in het gebruik, die het stempel van hun ongemotiveerdheid zelf op het voorhoofd dragen[22].

21. J. Huizinga, *Verzamelde Werken* (Haarlem, 1950) VII, 85.
22. *Ibidem*, 93.

Over het voorstel dat vervolgens door Huizinga wordt gedaan om de nationale eeuw- of dynastietermen deze rol te laten vervullen kan men uiteraard van mening verschillen. Waar het op aankomt is dat hij periodiseringstermen in nominalistische zin wil opvatten en niet in realistische[23].

De reden dat Van der Woude zoveel aandacht besteedt aan het probleem van de periodisering, maar ook dat zijn analyse zelf zo problematisch is, is gelegen in het feit dat hij periodiserings-definities in een uitgesproken realistische zin opvat, dat wil zeggen dat zij bij hem de pretentie hebben te verwijzen naar bepaalde wezenlijke kenmerken van de historische 'werkelijkheid'. Aanvankelijk lijkt Van der Woude dit tegen te spreken als hij zegt: 'Iedere periodisering... is een artificiële constructie: die van de historicus, achteraf gemaakt. De tijdgenoot is hij volledig ontgaan' (28) (deze laatste uitspraak is natuurlijk niet waar voor de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd). Uit hetgeen vervolgens naar voren wordt gebracht blijkt echter maar al te duidelijk de (kentheoretisch) realistische pretentie, die ten grondslag ligt aan Van der Woude's standpunt ten aanzien van het probleem van historische periodiseringen:

> Het verloop van de seculaire trend laat zich met redelijke precisie meten aan de ontwikkeling van het prijsniveau, van de totale produktie van een aantal goederen en aan de demografische ontwikkelingen. Wanneer wij ervan overtuigd zijn dat hiermee een aantal fundamentele grootheden in de structuur van iedere samenleving zijn genoemd, die zowel als indicator als ook als causator van essentiële veranderingen mogen worden beschouwd, dan is daarmee een rechtvaardiging van een periodisering op deze basis gegeven (28).

Het is niet gering wat hier wordt beweerd over 'iedere samenleving' (ook buiten Europa?). Het speculatieve karakter ervan is echter duidelijk, omdat de erin naar voren gebrachte visie op niet meer gebaseerd blijkt te zijn dan een overtuiging. Om een periodisering op haar beurt hierop te baseren is een te zwak uitgangspunt om serieus te worden genomen, laat staan om als een rechtvaardiging te kunnen dienen.

Met inachtneming van de voorgaande beschouwingen van Van der Woude wekt het toch wel enige verbazing de politieke geschiedenis de cesuur te zien verschaffen voor de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd. Gekozen wordt namelijk voor de periode 1482-1493 ('crisis als cesuur'), dat wil zeggen het regentschap van Maximiliaan. In de tekst zelf van deel 5 wordt zij behandeld onder het hoofd 'Het politieke en religieuze leven na 1480' (overigens met de jaartallen 1482-1494) en wij hebben gezien dat het hierbij om de 'evenementiële' derde laag

23. Het betreft hier de belangrijke vraag welke status aan begrippen wordt toegekend. Zie R. Bierstedt, 'Nominal and Real Definitions in Sociological Theory', in L. Gross, ed., *Symposium on Sociological Theory* (Evanston and White Plains, 1959) 121-144.

gaat. Ten aanzien van de aansluiting van Nieuwe en Nieuwste Tijd, waarvan wordt gezegd dat zij 'minder problemen' schept, is het 'evenementiële' karakter nog duidelijker: 'De Franse revolutie, de komst van de Franse legers en de daardoor veroorzaakte nieuwe staatkundige situaties in Zuid en Noord, schiepen een duidelijke breuk' (32). Wij zijn hiermee wel zeer ver verwijderd van 'de ontwikkeling van het prijsniveau, van de totale produktie van een aantal goederen en... de demografische ontwikkelingen' als uitgangspunt voor periodiseringen. Waarom hierover dan toch eerst uitvoerig getheoretiseerd moest worden is niet duidelijk.

Na deze beknopte bespreking van de inleiding van Van der Woude zou ik nog enkele opmerkingen van meer algemene aard willen maken. Zij betreffen een problematiek, waarvan men zich in de historische wereld kennelijk weinig bewust is, maar die in de theorie van de sociale wetenschappen wel een belangrijke rol speelt: de verhouding tussen taal - in het bijzonder theoretische taal - en 'werkelijkheid'. Laatstgenoemd begrip wordt hier met opzet tussen aanhalingstekens gezet, om aan te geven dat de menselijke (sociale) werkelijkheid steeds een vertaalde werkelijkheid is. Geldt dit al voor het dagelijks leven, voor de wetenschap is het in versterkte mate het geval, omdat hier bewust theoretische begrippen worden geconstrueerd teneinde een betere greep of zicht op de werkelijkheid te verkrijgen. Het gevaar loert hierbij echter steeds om de hoek - niet in de laatste plaats bij de sociale wetenschappen - om (abstracte) theoretische begrippen voor te stellen als concrete 'werkelijke' entiteiten. Dit verwarren van een (theoretisch) spreken over de werkelijkheid met de werkelijkheid zelf wordt gewoonlijk 'reïficatie' of 'hypostasering' genoemd (Whitehead spreekt in dit verband van de 'fallacy of misplaced concreteness'[24]). Een dergelijke verwarring is niet iets onschuldigs, maar een denkfout die ons zicht op de werkelijkheid, ook die van het verleden, ernstig kan vertroebelen.

Bij een theoretische beschouwing, zoals door Van der Woude in zijn inleiding ontwikkeld, is het gevaar van een reïficering van theoretische begrippen uiteraard erg groot. Helaas moet worden geconstateerd dat hij zich er bepaald niet aan heeft kunnen onttrekken. Herhaaldelijk worden met name de seculaire trend en de Kondratieff opgevoerd als concrete entiteiten in de geschiedenis, die bovendien nog in hoge mate bepalend zouden zijn voor het verloop van het historisch proces. Zo wordt er gesproken over de confrontatie van de mediaevisten ('als het ware vanzelf') 'met de seculaire cyclussen, die de prijshistorici eerst hadden bloot gelegd' en 'de inwerking van de seculaire trend in de Nederlandse geschiedenis' (16), de seculaire trend 'zelf' (25), 'de start van de seculaire trend' (30), en 'de seculaire trend en daarop gesuperponeerde andere cyclussen' (34). Een heel duide-

24. A.N. Whitehead, *Science and the Modern World* (Cambridge, 1926) 64-72.

lijk voorbeeld is wel, als wordt gesproken van historici, ‘die deze golfbeweging voor het eerst ontdekt en het begrip geïntroduceerd hebben’ (16). Iets ‘ontdekken’ impliceert immers dat het er al voor de ontdekking was, bijvoorbeeld Amerika of de planeet Neptunus. De seculaire trend bestond echter in die zin niet voor de introductie van het begrip. Ook de golfbeweging van de Kondratieff wordt als iets concreets voorgesteld, waarvan het nog niet gelukt is ‘haar bestaan vóór 1780 aan te tonen’ (16). Het verleden gaat er wel heel wonderlijk uitzien als wordt beweerd: ‘Men moet in ieder geval wachten op de opgaande lijn in de Kondratieff na 1850, voordat verbetering kon komen...’ (23). Hier wordt de Kondratieff zelfs voorgesteld als de meest primaire werkelijkheid en (mede) oorzaak van een verbetering, terwijl het natuurlijk gaat om een verbetering, die door het concept van de Kondratieff wordt aangegeven.

Begrippen als structuur en conjunctuur laten zich ook gemakkelijk misbruiken. Zonder dat wordt aangegeven wat ermee wordt bedoeld is het begrip structuur echter letterlijk nietszeggend[25]. Dit is dan ook het geval als het hoofdstuk ‘De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780’, dat een behandeling geeft van zeer diverse onderwerpen - van de seculaire trend in prijzen en lonen tot sociale conflicten -, de subtitel meekrijgt ‘Structuren in beweging’ (196). Structuren van wat? vraagt men zich vergeefs af. Wat zijn dat voor mysterieuze dingen en hoe bewegen die zich? Het hierop volgende hoofdstuk heeft de titel ‘Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800’ (252). Men kan zich hierbij niet alleen afvragen waarom het Zuiden conjuncturen heeft en het Noorden niet, maar ook waarom de structuren in het Zuiden niet bewegen.

In zijn inleiding op de oude *AGN* sprak Jan Romein van ‘een standaardwerk, dat een alzijdige samenvatting geeft en tevens de huidige stand van het onderzoek weerspiegelt’[26]. Van der Woude stelt zich aan het einde van zijn inleiding minder bescheiden op, als hij over de nieuwe *AGN* spreekt als ‘een gigantische onderneming, die vermoedelijk op dit moment in geen enkel land een parallel heeft’ (34). Is deze pretentie van meer kwantitatieve aard, even verder laat hij zich ook in kwalitatieve zin uit, als hij het heeft over ‘de nu geldende historische inzichten in onze landen’. Het begrip ‘geldend’ heeft echter een normatieve inhoud, die zelfs door de nieuwe *AGN* niet waar is te maken. Het enige waar objectief gezien eventueel aanspraak op gemaakt kan worden is dat zij een weerspiegeling geeft van de huidige belangstelling binnen de historische wereld. De uitgave van een nieuwe *AGN* zou in dat geval overigens voldoende gerechtvaardigd zijn.

25. Over het begrip structuur en het structuralisme bestaat een overstelpende hoeveelheid literatuur. Een verhelderende analyse is die van J. Pen, *Wat zijn maatschappelijke structuren?* (Amsterdam en Londen, 1974), waarin zeven structuurbegrippen worden onderscheiden.
26. *AGN* (1949) I, ix.

De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen

Johan van de Wiele*

De uitbouw van de inquisitie in de zestiende eeuw in de Nederlanden en voornamelijk in Vlaanderen

De inquisitie kan voor de Nederlanden grosso modo bestempeld worden als een typisch zestiende-eeuws verschijnsel. Uiteraard bestond zij reeds gedurende de voorgaande eeuwen in onze contreien, maar zij werd nooit echt op grote schaal toegepast. De opkomst van de hervorming in de zestiende eeuw daarentegen leidde tot de invoering van een door de wereldlijke overheid gecontroleerd inquisitieapparaat. Op 23 april 1522 benoemde Karel V Frans van der Hulst, licentiaat in het burgerlijk en kerkelijk recht en tevens lid van de Raad van Brabant, tot inquisiteur-generaal in de Nederlanden[1]. De kerk zag echter haar belangen in gevaar gebracht en op 1 juni 1523 werd Van der Hulst door de paus gepromoveerd tot algemeen pauselijk inquisiteur. Toch bleef de invloed van de hoogste, kerkelijke instanties op dit inquisitieapparaat beperkt. Toen het in 1545 werd uitgebreid met provinciale onderinquisiteurs, gebeurde dat op initiatief van de vorst. Bovendien hadden de inquisiteurs-generaal door de breve van 20 maart 1525 een feitelijke onafhankelijkheid verworven ten opzichte van de bestaande bisschoppelijke en pauselijke inquisitie. Hiermee had de vorst een vrij efficiënt apparaat in het leven geroepen, dat kon instaan voor de beoordeling van eventuele ketters. Daarnaast moest er echter ook nog een degelijk bestraffingssysteem komen. Dit was van oudsher de bijna exclusieve taak van de wereldlijke overheid. De keizer vaardigde dus verschillende plakkaten uit, waarin de straffen voor ketters werden bepaald. Naarmate de ketterse beweging sterker werd, werden steeds strengere plakkaten uitgevaardigd. In 1550 werd dan de kroon op het werk gezet door de publikatie van het 'Eeuwig Edict' op 29 april. Dit plaatste op alle mogelijke over-

* Wij stellen er prijs op iedereen te bedanken die ons bij het schrijven van dit artikel behulpzaam was en meer in het bijzonder prof. dr. M. Baelde en dr. P. van Peteghem, respectievelijk verbonden aan de Rijksuniversiteit te Gent en aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

1. P. Frédericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae* (Gent, 1889-1906) IV, 102-104.

tredingen inzake ketterij de doodstraf en werd dan ook wegens zijn grote strengheid door de bevolking 'het bloedplakkaat' genoemd. Van degenen die hun fouten toegaven, moesten de mannen worden onthoofd en de vrouwen levend begraven, terwijl halsstarrigen levend verbrand moesten worden. De grote strengheid lag hem precies in het feit dat niet alleen ketters met de dood bedreigd werden, maar ook mensen die er eigenlijk niet noodzakelijk iets mee te doen hadden. De strafbare feiten waren namelijk: het drukken, verspreiden, verkopen, kopen en bezitten van ketterse boeken en afbeeldingen; het lezen en verklaren van de Bijbel; het prediken van ketterse ideeën; het bijwonen van ketterse vergaderingen en het geven van onderdak aan nieuwgezinden[2].

In Vlaanderen kreeg de inquisitie pas echt vaste voet met de aanstelling van Pieter Titelmans tot provinciaal onderinquisiteur in 1545. Zijn ambtsgebied strekte zich uit over het graafschap Vlaanderen en de steden en kasselrijen Rijsel, Douai, Orchies, Doornik en het Doornikse. Waarom precies Titelmans werd aangesteld blijft een moeilijk te beantwoorden vraag. Er waren voor deze functie verschillende kandidaten[3]. Wellicht was het de overheid bekend dat hij reeds te Ronse als deken van het Sint-Hermeskapittel streng was opgetreden tegen het morele wangedrag van een aantal lagere geestelijken[4] en kende men zijn onverbiddelijk karakter. Men koos de inquisiteurs veeleer om hun onvoorwaardelijke trouw aan het geloof dan om hun juridische kwaliteiten en om dit te compenseren benoemde men dan ook vaak bekwame juristen tot hun raadsheren. Wellicht moet in die optiek de aanstelling van Jan Pollet, licentiaat in de rechten en kanunnik aan het Sint-Pieterskapittel te Rijsel, tot assessor van Titelmans gezien worden.

Deze benoemingen betekenden echter niet dat de inquisitie vanaf dat ogenblik in Vlaanderen op grote schaal actief was. Pas op 28 februari 1546 vaardigde de vorst een ordonnantie uit, waarin de bevoegdheden van de inquisiteurs en hun verhouding tot de overheid werden geregeld. Daar de werking van de inquisitie door allerlei pauselijke verordeningen nauwkeurig omschreven was, ging deze ordonnantie uitsluitend in op de specifieke moeilijkheden die bij de acties van de inquisiteur in de Nederlanden zouden kunnen ontstaan[5]. Bovendien kregen de lokale instanties de opdracht hen optimaal bij te staan. Meer in het bijzonder werd hen bevolen de door hen aangeduide personen te arresteren en op te sluiten. Zij die de inquisitie zouden tegenwerken zouden als sympathisanten van de ketters gestraft worden[6]. Deze verordeningen waren het gevolg van het verzoek om as-

2. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas,* 2e reeks, IV, 55-76 en 110-118.
3. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 539r^{o}-541r^{o}.
4. Rijksarchief Ronse, Kerkarchief St.-Hermes nr. 3, f° 291r^{o}.
5. *Recueil des ordonnances,* V, 227-231.
6. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 266r^{o}-267v^{o} (copie). *Recueil des ordonnances,* V, 231-232.

sistentie, dat de inquisiteurs-generaal in 1545 hadden gericht tot de centrale overheid. De inquisiteurs stelden zich echter met het bekomen resultaat niet tevreden en in augustus 1546 kwamen ze te Leuven samen ‘pour... conférer et adviser sur les difficultez trouvées et leur charge’. Na samenspraak met een aantal theologen en juristen ‘fut trouvé lors que seurement besoingnier conviendroit obtenir nouvelle provision apostolicque’. Wellicht wensten zij meer en betere assistentie bij de uitoefening van hun ambt. Pollet werd aangesteld om de zaak met Lodewijk van Schore, voorzitter van de Geheime Raad, te Brussel te gaan bespreken[7]. In 1547 dienden de inquisiteurs een request in bij de Geheime Raad waarin zij eisten dat de inquisitie beter zou worden uitgebouwd[8] en het jaar daarop deden zij zelfs een concreet voorstel voor een nieuwe ordonnantie[9]. Over 't algemeen was het advies van de geconsulteerde instanties over dit document negatief. Zij zagen een te groot gevaar in het geven van te veel macht aan de inquisitie[10]. Het enige resultaat was een brief van Maria van Hongarije aan de provinciale instanties, waarin deze de opdracht kregen de inquisiteurs zoveel mogelijk bij te staan[11]. Toch had hun actie iets los gemaakt bij de overheid want op 15 juni 1549 werd de ordonnantie van 28 februari 1546 opnieuw gepubliceerd[12] en op 31 mei 1550 kregen de lokale instanties nieuwe instructies. Alhoewel geen noemenswaardige toegevingen werden gedaan, was het toch een blijk van belangstelling van de keizer voor hun problemen[13].

De inquisiteurs-generaal bleven echter streven naar de verdere uitbouw van de inquisitie. Eind 1553 hadden zij zelfs het plan opgevat het rechtsgebied van Titelmans verder op te splitsen en voor elk deel een onderinquisiteur aan te stellen. Zij hadden reeds een aantal kandidaten voor deze functies voorzien. Voor de dekenijen Gent en Waas en de gedeelten van Vlaanderen die ressorteerden onder de bisdommen Kamerijk en Utrecht waren dit Lieven Meganck, scholaster van St.-Baafs te Gent en Gabriël Vlierden, kanunnik van St.-Baafs te Gent. De suffragaan van Doornik en de officiaal van dit bisdom te Brugge werden aangezocht deze functies te bekleden voor het deel van Vlaanderen dat behoorde tot de officialiteit van Doornik te Brugge. De officiaal van Doornik en Johannes Litart, kanunnik aldaar, waren de kandidaten voor het gebied dat ressorteerde onder de officialiteit van Doornik. Voor dat deel van Vlaanderen dat behoorde tot de offi-

7. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 457 (mappen), rekening Pollet, 1545-1550.
8. *Ibidem,* Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 510r^{o}-511v^{o}.
9. *Ibidem,* f° 490r^{o}-492v^{o}.
10. *Ibidem,* f° 478r^{o}-479v^{o} en f° 506r^{o}-506v^{o}.
11. V. Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre* (Gent, 1856) 186 - brief van 30 mei 1549 aan de Raad van Vlaanderen. *Recueil des ordonnances,* V, 526-527 - brief van 30 mei 1549 aan de baljuw van Doornik en het Doornikse.
12. *Ibidem,* V, 532-534 - 15 juni 1549.
13. *Ibidem,* VI, 85-87 - 31 mei 1550.

cialiteit van Terwaan te Ieper werden de deken van St.-Omaars en de officiaal van Terwaan te Ieper voorgesteld[14]. Het was blijkbaar de bedoeling van de inquisiteurs-generaal om de bisschoppelijke inquisitie in de pauselijke te integreren. Deze plannen zijn echter nooit in praktijk gebracht, waarschijnlijk omdat de overheid er tegen gekant was. Ook het verzoek van Titelmans en Pollet om meer vaste medewerkers en betere middelen[15] werd prompt door de Geheime Raad afgewezen[16]. Van nu af aan was het voor iedereen duidelijk dat de inquisiteurs zich moesten behelpen met de beperkte middelen die hen door de keizer in 1550 ter beschikking waren gesteld.

Procedure en werking

Ondanks de grote staatscontrole bleef de inquisitie in de zestiende eeuw in de eerste plaats een kerkelijke instelling. Haar procedure was in de loop der geschiedenis door allerlei pauselijke verordeningen nauwkeurig geregeld. Opdat niet van deze opgelegde reglementeringen zou worden afgeweken, hebben verschillende auteurs gepoogd deze om te vormen tot praktische handboeken voor de inquisiteurs. Het meest vermaarde onder deze werken is de publikatie van N. Eymerich - verschenen te Avignon in 1376 - die in de zestiende eeuw uitgroeide tot de handleiding bij uitstek voor de inquisitie[17]. De hele inquisitoriale praktijk wordt er nauwkeurig in doorgelicht. Op elk mogelijk geval wordt ingegaan en steeds wordt de juiste handelwijze of het uit te spreken vonnis medegedeeld. Voor elk specifiek vergrijp was een welbepaalde straf voorzien. Op die manier was de inquisitoriale procedure een uniform gegeven geworden.

Na deze vaststelling kunnen we nu ook nagaan hoe een proces in de praktijk bij Titelmans' inquisitierechtbank verliep. Wanneer de inquisiteur iemand verdacht van ketterij, begaf hij zich naar diens huis om de verdachte ter plaatse te ondervragen. Indien bleek dat zijn vermoedens gegrond waren, werd de potentiële ketter in hechtenis genomen en een procedure tegen hem geopend. Terzelfder tijd probeerde men zoveel mogelijk informatie in te winnen omtrent zijn gedrag en opvattingen en zocht men eventuele getuigen ten laste. Was de verdachte afwezig of reeds gevlucht op het moment dat de inquisiteur hem kwam opzoeken, dan werd hij terstond gedagvaard. Verscheen hij op de gestelde datum, dan werd de normale werkwijze gevolgd. Daagde hij echter niet op, dan werd hij nog voor een tweede en soms zelfs voor een derde maal gedagvaard. Bleef hij ook dan nog af-

14. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 545r°.
15. *Ibidem,* f° 244r°-248v°.
16. *Ibidem,* f° 251r°-264v°.
17. N. Eymerich, F. Peña, *Le manuel des inquisiteurs. Introduction, traduction et notes de Louis Sala-Molins* (Parijs, 1973).

wezig, dan werd hij door Titelmans tot ‘verdacht van ketterij’ of zelfs tot ‘ketter’ verklaard, naargelang de vermoedens die op hem rustten. Net als de dagvaardingen werd dit dan aan de woning van de ketter in het openbaar aangeplakt. Wanneer hij dan later in handen van het gerecht viel, was zijn situatie meteen erg bedenkelijk. Het is dus evident dat bepaalde zaken soms zeer lang konden aanslepen.

Hier moet trouwens opgemerkt worden dat Titelmans steeds alles in het werk heeft gesteld om de verdachten voor zijn rechtbank te doen verschijnen en steeds heeft vermeden personen te veroordelen zonder dat zij de kans hadden gekregen zich te verdedigen. Dit wordt wel zeer goed geïllustreerd door de zaak van Hermes Bacquereel. Op 24 oktober 1552 werd hij voor het eerst samen met nog enkele verdachten te Ronse gedagvaard om op 30 oktober voor Titelmans te verschijnen. Klaarblijkelijk waren hij noch de anderen komen opdagen want op 29 november zat Titelmans de rechtbank voor in hun zaak en besloot hij hem opnieuw te laten indagen. Dit gebeurde op 6 januari 1553. Nu dienden zij zich op 11 maart voor de inquisiteur te komen verantwoorden. Weerom verschenen zij niet, maar opnieuw stond Titelmans uitstel toe, nu tot 8 april. Door de tussenkomst van vrienden en verwanten ging de inquisiteur op die dag niet over tot de veroordeling van Bacquereel en kreeg hij nogmaals uitstel, nu tot 18 september. Opnieuw kwamen vrienden verklaren dat zij Hermes zouden kunnen overtuigen toch te komen opdagen, indien zij nog wat meer tijd kregen. Voor de zoveelste keer verleende Titelmans hem respijt, nu tot Allerheiligenavond. Toen hij ook dan niet verscheen en het overduidelijk was dat men enkel tijd probeerde te winnen, werd Hermes Bacquereel door de inquisiteur geëxcommuniceerd en tot ‘sterk verdacht van ketterij’ verklaard[18].

Iedereen die in Titelmans' handen viel, werd vrijwel onmiddellijk en vaak meermaals langdurig ondervraagd om de verdachte tot een geloofsbelijdenis te brengen. Hiertoe werd hij door de inquisiteur ondervraagd over het doopsel, de eucharistie en de overige sacramenten, het pauselijk gezag, de vasten, de heiligenverering, enz... Een nauwkeurig onderzoek van de verslagen van de ondervragingen die we in de martelaarsboeken terugvonden, leert ons dat de inquisiteur bijna steeds eerst de opvattingen van de verdachte over de eucharistie peilde en direct hierbij aansluitend vragen stelde over het pauselijk gezag, de heiligenverering en andere geloofspunten. Dit deed hij uiteraard om de ketters van de rechtgelovigen te kunnen onderscheiden. Dat hij hiertoe voornamelijk vragen stelde over de eucharistie is evident, wanneer we weten dat de hervorming in de Nederlanden in deze periode dicht aanleunde bij de Zwitsers-zwingliaanse richting en de avond-

18. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 460bis (mappen), rekening Titelmans en De Hondt.

maalsopvatting hier centraal stond[19]. In het tweede gedeelte van de ondervraging, dat minstens even belangrijk was als het eerste, stelde Titelmans vragen over het doopsel. Hiermee poogde hij duidelijk de anabaptisten van de overige nieuwgezinden te onderscheiden. De eersten stonden immers algemeen bekend als de meest halsstarrige en de meest gevaarlijke ketters. Het spreekt vanzelf dat de ondervraging van de verdachte in de loop van het onderzoek van essentieel belang was. Meende de inquisiteur dat de betichte geen ketter was, dan werd hij zonder meer vrijgelaten; in het tegenovergestelde geval stelde hij alles in het werk om de verdachte tot andere gedachten te brengen. Toonde de ketter zich berouwvol dan kon hij zijn geloof afzweren en stond hem een relatief lichte straf te wachten, zoals bijvoorbeeld geseling, tentoonstelling op een schavot, het bijwonen van missen, het opleggen van vasten- en bedevaartperiodes, geldboeten, verbanning, enz... Bleef hij echter obstinaat dan werd hij onverbiddelijk aan de wereldlijke overheid overgeleverd en wachtte hem nog slechts de terechtstelling. Het lot van de ketter was dus reeds bezegeld vóór het eigenlijke proces begon. Nochtans kon hij ook dan nog zijn geloof herroepen en afzweren, maar hoe langer hij wachtte des te zwaarder werd zijn straf. Zij die hun geloof afzweerden uit schrik voor de dood werden veroordeeld tot levenslange opsluiting.

Hoe verliep dan in feite het eigenlijke proces? Het eerste gedeelte bestond uit de aanklacht van de promotor. Aan de hand van getuigenverslagen, de resultaten van zelf ingewonnen inlichtingen en de verklaringen van de verdachte zelf zette de promotor uiteen van welke dwalingen men de ketter beschuldigde. Deze laatste kreeg dan in een tweede rechtszitting de kans om hierop te antwoorden en zichzelf te verdedigen. Aan de hand van deze twee argumentaties en in overleg met de officiaal of een pauselijk inquisiteur, velde Titelmans hierover zijn oordeel. Deze processen werden meestal gehouden in de lokale schepenhuizen of de geestelijke hoven van de bisdommen. Was iemand eenmaal door de inquisiteur aan de overheid overgedragen dan werd hij bijna zeker ter dood veroordeeld. Hij kon nog wel begenadigd worden door de vorst indien de wereldlijke overheid erin slaagde hem zijn geloof te doen herroepen. Ook Titelmans heeft af en toe bij de koning om genade verzocht voor een ketter[20]. De inquisitie zelf heeft nooit mensen ter dood veroordeeld. Dit mag echter geen argument zijn om haar verantwoordelijkheid in het ter dood brengen van ketters te minimaliseren. Werd iemand door de inquisitie aan de wereldlijke overheid overgedragen, dan was het in het volle bewustzijn en met de vaste bedoeling dat hij zou worden terechtgesteld. Titelmans protesteerde zelfs zeer heftig toen de magistraten de executie van door

19. J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Brussel, 1975) I, 635-640.

20. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 280, f° 82r^{o}-84r^{o}.

hem overgeleverde ketters op de lange baan schoven[21]. Wel dient te worden gezegd dat niemand die zijn geloof herroepen had, ooit door de inquisiteur aan de wereldlijke overheid werd overgeleverd.

De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans

a. Enkele gegevens omtrent zijn leven en persoonlijkheid

De uitbouw van het inquisitieapparaat in Vlaanderen is grotendeels het werk geweest van Pieter Titelmans, inquisiteur voor het graafschap van 1545 tot aan zijn dood in 1572. Titelmans werd geboren te Hasselt in 1501. Zijn ouders, Aert Titelmans en Heylken (of Heiliff) van Musel, hadden verder nog twee dochters, Beelen (Isabella) en Dignen (Dymphna), en twee zonen Heynken (Heynrick of Hendrik) en Frans. Zeer waarschijnlijk behoorde de familie Titelmans tot de Hasseltse burgerij. Aert Titelmans - vermoedelijk brouwer van beroep - moet even voor 6 november 1505 overleden zijn; zijn echtgenote stierf in 1515. De kinderen werden na het overlijden van hun ouders onder voogdij geplaatst van hun grootvader, Peter van Musel, die ook hun goederen beheerde[22].

Op 26 januari 1526 liet Pieter Titelmans zich op de rol te Leuven inschrijven als betalend student aan de pedagogie de 'Valk'[23]. Ten einde zijn kennis van het Latijn te vervolmaken, verhuisde hij vrij vlug naar het 'Varken'. In 1531 promoveerde hij aldaar als eerste van 103 kandidaten tot 'magister artium'[24]. Vervolgens ging hij theologie studeren bij Ruard Tapper, de latere inquisiteur-generaal, Johannes Driedo en Petrus Curtius, de eerste bisschop van Brugge. In 1536 behaalde hij de graad van licentiaat in de theologie en nog in hetzelfde jaar werd hij verkozen tot president van het Houterleecollege. Op 3 maart 1539 werd Pieter aangesteld tot deken van het St.-Hermeskapittel te Ronse en vestigde zich definitief in Vlaanderen[25]. Een aantal jaren later - op 2 juni 1545 - werd hij benoemd tot inquisiteur voor het graafschap Vlaanderen en de steden en kasselrijen Rijsel, Douai, Orchies, Doornik en het Doornikse[26]. Na heel wat heen en weer gepraat vatte Titelmans uiteindelijk zijn taak aan. Op 12 juni 1548 werd hij bovendien door de Raad van Vlaanderen 'gheadmitteert... ter exercitie van den officie van

21. *Ibidem*.
22. Universiteitsbibliotheek Gent, Hs nr. 2348, 45. Meer gegevens omtrent de familie Titelmans vindt men bij: A. Paquay, *Frans Titelmans van Hasselt (dec. 1502-12 sept. 1537). Opzoekingen over zijn leven, zijne werken en zijne familie* (Hasselt, 1906). J. Gessler, 'Tittelmanniana', *Varia Hasselensia. Schetsen uit Hasselt's verleden* (Hasselt, 1949) 63-67.
23. A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain* (Brussel, 1958-1962) III, 754, nr. 105.
24. E. Reusens, *Promotions de la Faculté des Arts de l'Université de Louvain (1428-1797). Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* (Leuven, 1865) II, 300.
25. Rijksarchief Ronse, Kerkarchief St.-Hermes nr. 2, f° 23v^{o}.
26. L.P. Gachard, *Précis de la correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1558-1577)* (Brussel, 1848-1879) I, 114.

notariaat'[27]. Zo kon hij voortaan zelf officiële stukken schrijven, wat ondanks het feit dat hij over een eigen notaris beschikte noodzakelijk was bij de uitoefening van zijn functie.

Vanaf het begin legde Titelmans een zeer grote activiteit aan de dag. Hij reisde bijna continu door zijn rechtsgebied om overal inlichtingen te verzamelen, ketters op te sporen en te arresteren, processen te voeren, recht te spreken, overleg te plegen met openbare instanties, getuigen te horen, gevangenen van de overheid te ondervragen, enz... Toch slaagde hij er niet in de hervorming in Vlaanderen te fnuiken. Integendeel, de ketterse beweging werd er steeds machtiger en voor Titelmans stapelden de moeilijkheden zich op. Het land stond aan de rand van een burgeroorlog. In 1566 barstte de bom. De calvinistische agitatie bereikte een hoogtepunt. De adel en de plaatselijke autoriteiten drongen er bij de landvoogdes op aan een meer tolerante houding tegenover de nieuwgezinden aan te nemen. In juli 1566 was de toestand voor Titelmans in Vlaanderen praktisch onhoudbaar geworden en moest hij naar Leuven vluchten[28]. Toen de toestand enigszins bekoeld was, kwam Titelmans terug en ging in Kortrijk wonen, waar hij sinds 1564 over een prebende beschikte in het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Tevoren had hij zich reeds teruggetrokken als deken van het St. Hermeskapittel te Ronse. Ter gelegenheid van zijn afscheid (21 juni 1563) had hij gevraagd dat er een herinneringsplaat zou worden aangebracht in de muur van de Sint-Anna kapel van de Sint-Hermeskerk[29]. Deze plaat is er nog altijd. Ondanks het feit dat Titelmans steeds inquisiteur gebleven is, heeft hij deze functie na 1566 nooit meer zo intensief uitgeoefend als tevoren. Af en toe ondervroeg hij in opdracht van de overheid nog wel eens ketters. Daarin moet hij trouwens ongetwijfeld de grote specialist geweest zijn, nadat hij dit tevoren honderden keren had gedaan. Op 9 augustus 1570 stelde Pieter Titelmans zijn testament op. Hieruit blijkt duidelijk dat hij op het einde van zijn leven een gefortuneerd man geworden was. Hij overleed uiteindelijk te Kortrijk op 5 september 1572. In zijn testament had hij de wil uitgedrukt - indien hij te Kortrijk zou overlijden - te worden begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk voor het altaar van Sint-Anna[30].

In het kader van deze levensschets is het interessant een poging te doen om door te dringen tot de persoonlijkheid van deze omstreden figuur. Titelmans had slechts één doel voor ogen: het behoud van het rooms-katholieke geloof. Hier-

27. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere nr. 7612, f° 5r^{o}.
28. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 463 (mappen), rekening Titelmans. E. Poullet en C. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle (1565-1586) faisant suite au papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle* (Brussel, 1877-1896) I, 425.
29. Rijksarchief Ronse, Kerkarchief St.-Hermes nr. 3, f° 306r^{o}.
30. Rijksarchief Hasselt, Prothocoll Registers der Testamenten, register 158 (1570-1628) f° 1r^{o}-15r^{o}.

voor moest alles wijken. Hij verzette hemel en aarde om gevangen ketters tot andere gedachten te brengen. Vaak raakte hij tijdens ondervragingen buiten zichzelf in zijn drang om de afvalligen terug te brengen tot het ware geloof. Berouwvollen werden steeds begenadigd, maar zij die in hun ketterij volhardden werden door hem genadeloos aan de wereldlijke overheid overgeleverd om te worden geëxecuteerd. Zij betekenden immers een te groot gevaar voor de rest van de bevolking. Hij ontplooide een enorme activiteit, schrok er niet voor terug opstandige menigten te trotseren, liet zich bij overstromingen naar zijn bestemming roeien en eiste paarden en karren op die normaal voor de oogst bestemd waren. In zijn fanatieke ijver voor het behoud van het roomse geloof bleef hij echter rechtvaardig. Het gebeurde meermaals dat hij verdachten bij gebrek aan afdoende bewijs vrijuit liet gaan, alhoewel het voor hem als inquisiteur niet moeilijk zou zijn geweest ook hen een misdaad in de schoenen te schuiven. Titelmans was een man zonder compromissen, wilskrachtig en zelfbewust. Decavele merkt terecht op dat dit zelfbewustzijn soms oversloeg naar zelfverheerlijking. Het verzoek aan het St.-Hermeskapittel te Ronse om ter gelegenheid van zijn afscheid als deken een herdenkingsplaat aan te brengen en de manier waarop hij over zijn eigen prestaties sprak in zijn brieven aan de landvoogdes wijzen inderdaad in die richting[31]. Toch verzocht hij in zijn testament expliciet om eenvoudig begraven te worden. De teloorgang van de eenheid in de kerk moet voor hem een bittere teleurstelling geweest zijn.

b. Samenstelling en aktiviteiten van de inquisitierechtbank

Een inquisitierechtbank bestond traditioneel uit verschillende functionarissen. Titelmans daarentegen had heel wat minder assistentie. Vicarissen of luitenanten waren er niet. Wel beschikte hij over de hulp van een assessor (later meerdere assessoren over het hele land verspreid) en een promotor. Hij had ook steeds één vaste notaris. Welke was nu de specifieke taak van de verschillende medewerkers? Eerst en vooral was er de inquisiteur zelf. Hij zat de inquisitierechtbank voor en velde de vonnissen. Daarnaast leidde hij ook het gewone inquisitiewerk, zoals het ondervragen van verdachten, het doorzoeken van bibliotheken en huizen, enz... De assessor was een jurist die de inquisiteur bij het vellen van vonnissen assisteerde. Hij trad ook op als plaatsvervanger van de inquisiteur en hij pleegde in diens naam vaak overleg met de overheid. De functie van promotor kunnen we het best vergelijken met het ambt van openbaar aanklager in ons huidige rechtsbestel. Hij was de eisende partij in de rechtsgedingen en stelde aan de hand van getuigenverhoren, de verklaringen van de beschuldigde, ingewonnen inlichtingen, enz... de aanklacht op. De notaris diende uiteraard het schrijfwerk

31. Decavele, *Dageraad,* I, 23-25.

te doen. Wegens de overvloed aan werk moesten assessor, promotor en notaris naast hun specifieke taken ook nog het gewone inquisitiewerk op zich nemen[32]. Naast zijn vaste medewerkers kon Titelmans rekenen op de steun van een aantal gelegenheidsassistenten[33]. Bovendien beschikte hij ook nog over een klein leger van verklikkers en spionnen verspreid over heel Vlaanderen. Deze personen knapten tegen betaling allerlei zaakjes voor hem op: het bespieden van verdachten, het volgen van hun familieleden, het ontdekken van iemands woning, enz... Meer dan waarschijnlijk had de inquisiteur ook onder de nieuwgezinden zijn mannetjes. Bijzonder nuttig voor hem waren ook de overgelopen ketters. Zij konden hem uiteraard heel wat 'inside-information' verstrekken. Daarnaast waren voornamelijk de parochiepriesters zijn belangrijkste bron van informatie. Zij kenden de bevolking door en door en wezen hem diegenen aan die zich verdacht hadden gemaakt door sinds geruime tijd geen missen meer bij te wonen noch te biechten. Titelmans bleef dan ook steeds in nauw contact met de pastoors. In de jaren zestig maakte hij er zelfs een gewoonte van regelmatig overleg te plegen met de pastoors van een stad, dekenij of bisdom wanneer zij in synode vergaderd waren. Gewapende dienaren heeft Titelmans nooit gehad. Wanneer hij tot een gewapende actie wenste over te gaan, diende hij hiervoor een beroep te doen op de steun van de plaatselijke overheid, de Raad van Vlaanderen of de souverein baljuw.

Over veel middelen beschikte Titelmans dus niet. Toch heeft hij gedurende een twintigtal jaren een ongewoon intense activiteit aan de dag gelegd. Steeds was hij op weg om overal inlichtingen in te winnen en ketters op te sporen. Regelmatig pleegde Titelmans overleg met de lokale magistraten om acties te plannen. Arrestaties werden bij voorkeur 's nachts verricht. Steeds probeerde hij hierbij snel en efficiënt op te treden om zoveel mogelijk ketters te kunnen arresteren. Titelmans maakte er overigens een gewoonte van om tweemaal kort na elkaar in dezelfde stad arrestatiepogingen te verrichten. Op die manier verraste hij die nieuwgezinden die dachten zich voor een tijdje wat vrijer te kunnen bewegen nadat zij de eerste maal door de mazen van het net waren geglipt. Drie groepen in de bevol-

32. In de loop der jaren werden deze functies door de volgende personen uitgeoefend. Assessoren: Jan Pollet (2 juni 1545-25 mei 1556), Jan van der Meulen (Molineus) (3 november 1556-27 september 1557), Pieter Eduwaert (26 september 1557-30 september 1558), Antheunis Vlaminck (mei 1559-30 april 1566), Joris Immeloot (november 1559-8 juli 1565), Olivier Fentin (3-23 september 1563), Michiel Duyfkens (4 november 1564-30 maart 1566). Promotoren: Cornelis le Lorimier (20 augustus 1549-11 november 1553), Gillis Fac (18 januari 1554-5 december 1554), Nicolaas de Hondt (januari 1556-30 april 1566). Notarissen: Nicolaas de Hondt (21 mei 1547-12 augustus 1555), Pieter van den Heede (17 september 1555-16 juli 1566). Voor meer gegevens omtrent deze personen verwijzen we naar: J. van de Wiele, 'Bijdrage tot de kennis van de inquisitie in Vlaanderen. Onderzoekmethodes en resultaten tijdens de 16de eeuw' (licentieverhandeling, Gent, 1978) I, 85-93.
33. Onder anderen Cornelius Mevius, Denijs Titelmans, Antheunis Rigerman, Pieter de Backer, Sibrandt Claissone, enz.... Zie ook *ibidem*, 94-95.

king werden speciaal geviseerd, namelijk de boekhandelaren, de liedjeszangers en de rederijkers. Naast de gereformeerde predikanten waren zij immers de voornaamste propagandisten van het nieuwe geloof in de zestiende eeuw. Titelmans maakte er een gewoonte van om regelmatig de verschillende boekhandels in de voornaamste centra te laten doorzoeken. Verdachte boeken werden steeds in beslag genomen en de handelaren die ze verkochten gearresteerd. Ook de scholen werden door hem scherp in de gaten gehouden. Regelmatig controleerde hij de handboeken en bij de minste aanleiding greep hij krachtig in. De voornaamste vijanden van de inquisitie waren echter de rondtrekkende predikanten die het nieuwe geloof tot bij het gewone volk brachten. Titelmans trad zeer streng tegen hen op. Het was echter bijzonder moeilijk hen te bestrijden niet alleen omdat zij zich voortdurend verplaatsten maar voornamelijk omdat zij meestal zeer goed opgeleid waren en berekend voor hun taak. Af en toe slaagde de inquisiteur er in hervormingsgezinde boodschappers te arresteren en aldus beslag te leggen op de brieven die zij bij zich hadden. Dit leverde hem uiteraard een schat aan informatie op en liet hem meestal toe enkele kopstukken van de beweging te arresteren. Alle ingewonnen inlichtingen werden zorgvuldig genoteerd en samen met de vonnissenregisters en de resultaten van ondervragingen en getuigenverhoren in schrijnen en kisten bewaard. Deze bevonden zich waarschijnlijk in de geestelijke hoven van de bisdommen en in herbergen. Titelmans logeerde in de grote steden namelijk steeds in dezelfde herbergen, wellicht omdat hij in de andere gelegenheden geen graag geziene gast was. Dit was bovendien zeer praktisch want op die manier was hij overal in Vlaanderen gemakkelijk te bereiken. Ook hield hij toezicht op de sermoenen en het moreel gedrag van kloosterlingen en pastoors. Op verzoek van de plaatselijke instanties ondervroeg hij hun gevangenen op hun rechtgelovigheid. De procureur-generaal en de commissarissen van de Raad van Vlaanderen konden steeds een beroep op hem doen.

c. Ontwikkeling in de werking van Titelmans' inquisitierechtbank

De uiteenzetting van de dagelijkse aktiviteiten van de inquisiteur en de werking van de inquisitierechtbank in 't algemeen zegt ons echter niets over de intensiteit, waarmee de inquisitie doorheen de jaren actief geweest is. We krijgen een goed beeld van deze evolutie wanneer we het aantal jaarlijks door Titelmans gepresteerde dagen en het aantal jaarlijks door hem behandelde zaken nagaan en met elkaar vergelijken. Deze gegevens volgen hieronder:

Aantal jaarlijks behandelde gevallen

jaren	aantal
1545	-
1546	-
1547	0
1548	3
1549	2
1550	19
1551	55
1552	39
1553	55
1554	40
1555	58
1556	45
1557	48
1558	83
1559	52
1560	86
1561	130
1562	169
1563	165
1564	108
1565	187
1566	34

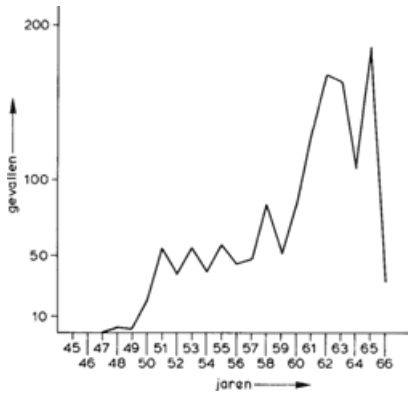

Aantal jaarlijks gepresteerde dagen:

jaren	aantal
1545	-
1546	-
1547	14
1548	27
1549	110
1550	202
1551	246
1552	268
1553	306
1554	250
1555	313
1556	283
1557	301
1558	334
1559	259
1560	336
1561	347
1562	356
1563	341
1564	359[34.]
1565	349
1566	162

34. Deze dagen werden niet door Titelmans gepresteerd, maar door zijn notaris. Voor het jaar 1564 ontbraken te veel gegevens voor de inquisiteur om een juiste raming te maken. In de plaats daarvan namen we het aantal door de notaris gepresteerde dagen, omdat deze de inquisiteur het meest volgde en we op die manier toch een beeld krijgen van de aktiviteiten van de inquisiteur zelf.

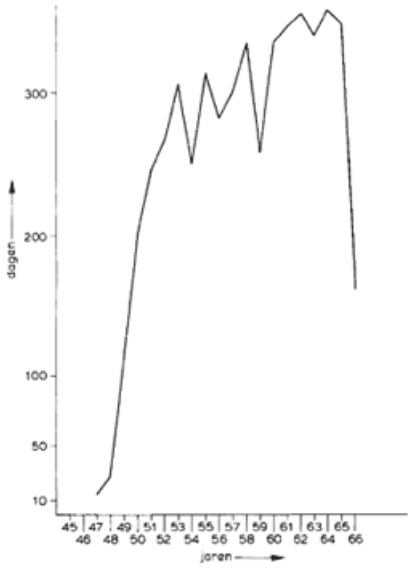
300
200
100
50
10
dagen
45 47 49 51 53 55 57 59 61 63 65
46 48 50 52 54 56 58 60 62 64 66
jaren

Vooraleer we overgaan tot de bespreking van deze twee tabellen moeten we toch eerst enkele opmerkingen maken. Vooreerst moet duidelijk worden gesteld dat aangezien bepaalde zaken verscheidene jaren konden aanslepen, sommige gevallen meermaals in de tabel terugkomen en de som van de verschillende getallen dus niet gelijk is aan het totaal van de door Titelmans vervolgde personen. Op dit laatste komen we trouwens verderop nog terug. Deze cijfers zijn het resultaat van de bewerking van de rekeningen die door Titelmans en zijn medewerkers regelmatig bij de ontvanger van de exploten van de Raad van Vlaanderen moesten worden ingediend. In zijn rekeningen worden niet alle door Titelmans behandelde zaken vermeld. Daar we voor de tweede tabel uitsluitend op deze bron steunden, zitten we daar waar deze rekeningen ontbreken dus met abnormaal lage cijfers. Bovendien dient ook opgemerkt te worden dat Titelmans - voornamelijk in de jaren zestig - zo intensief bezig geweest is, dat bepaalde omstandigheden als bijvoorbeeld ziekte de tabel verstoren. Toch mogen we uit beide tabellen wel enige conclusies trekken temeer daar ze vrij gelijklopend zijn.

De eerste gegevens omtrent Titelmans' aktiviteiten dateren van 1546. In mei en in de periode juli-augustus van dat jaar was Titelmans aktief als inquisiteur te Rijsel en te Oudenaarde[35]. Hoeveel dagen hij daar is geweest en waarmee hij zich daar precies heeft ingelaten is niet erg duidelijk. Daarom hebben we deze actie niet in de tabel opgenomen. De eerste nauwkeurige gegevens krijgen we vanaf 1547. Pas vanaf 1549 begon hij zich intensief met het inquisitiewerk bezig te houden. Dit komt niet tot uiting in het aantal door hem in dat jaar behandelde zaken; we hebben er immers slechts twee teruggevonden. Oorzaak hiervan zijn de karige gegevens, die de eerste rekeningen ons verstrekken. In 1550 was Titelmans 202 dagen aktief en behandelde hij 19 gevallen van ketterij. Vanaf dat moment ontplooide hij een geweldige aktiviteit. Jaarlijks was hij 200 à 300 dagen met het inquisitiewerk bezig en behandelde hij 40 à 50 zaken. In de literatuur wordt het begin van de jaren vijftig meermaals bestempeld als een periode van harde repressie. Op het eerste gezicht lijkt dit echter voor Titelmans niet het geval te zijn geweest. Toch moeten het uitvaardigen van het eeuwig edict in 1550 en het begin van Titelmans' vervolgingspraktijken wel voor enige verscherping van de vervolging gezorgd hebben. We mogen echter gerust stellen dat het aandeel van de inquisitie in deze verscherpte repressie lang niet zo groot geweest is, als men steeds heeft willen laten doorschemeren.

In de loop van de jaren vijftig breidde de reformatorische beweging zich nog uit. Mennisten en calvinisten kregen veel aanhang en vanaf 1558 diende Titelmans zich nog intensiever met de inquisitie bezig te houden dan voorheen. Voor het jaar 1559 waren de gegevens beperkt tot de maanden september, oktober, no-

35. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 21.917, f° 37r^{o}. Decavele, *Dageraad,* I, 15.

vember en december. Het aantal in de overige maanden gepresteerde dagen konden we wel terugvinden in de rekeningen van de ontvanger van de exploten van de Raad van Vlaanderen. Als we deze cijfers mogen geloven, stellen we vast dat 1559 voor Titelmans een jaar was van sterk verminderde aktiviteit. Een steekhoudende verklaring kan hiervoor niet direct gevonden worden. Was 1559 een rustpauze in de door de inquisitie gevoerde repressie of moet de verklaring gezocht worden in toevallige omstandigheden zoals bijvoorbeeld ziekte? In de jaren zestig kende het calvinisme in Vlaanderen een enorme uitbreiding. Titelmans legde een ongekende aktiviteit aan de dag. Hij presteerde het om 340, in sommige jaren zelfs 350 en meer dagen aktief te zijn. In deze periode moet de druk van de inquisitie op de bevolking dan ook ongemeen groot geweest zijn. In 1565 slaagde Titelmans er in 187 zaken te behandelen, dus per geval minder dan twee dagen nodig te hebben. Dat we voor het jaar 1564 slechts aan 108 zaken gekomen zijn, is te wijten aan het feit dat voor dit jaar de rekeningen van Titelmans zelf niet volledig bewaard gebleven zijn. We konden slechts een beroep doen op de rekeningen van zijn medewerkers en die zijn veel minder rijk aan gegevens. Ondanks de moeilijkheden en de verhitte situatie bleef Titelmans ook nog in 1566 intens bezig. In iets meer dan zes maanden was hij toch nog 162 dagen aktief, maar behandelde hij slechts 34 zaken. Kort samengevat mogen we dus zeggen: 1° dat de inquisitie in Vlaanderen en omstreken pas in de jaren 1549 en 1550 definitief op gang gekomen is; 2° dat de aktiviteit van Titelmans in het begin van de jaren vijftig niet essentieel was in de verscherpte kettervervolging; 3° dat door de opgang van mennisme en calvinisme vanaf 1558 Titelmans zijn aktiviteiten tot een ongekende intensiteit opvoerde en 4° dat ondanks de grote tegenstand deze repressie is blijven aanhouden tot kort voor de beeldenstorm.

Ook in het optreden van Titelmans en zijn rechtbank is er een ontwikkeling waar te nemen. Aanvankelijk trad de inquisiteur voornamelijk op als geloofsonderzoeker in dienst van de lokale autoriteiten en gaf hij hen allerlei inlichtingen over verdachten, vergaderingen, enz... Toen zijn inquisitieapparaat echter op volle toeren draaide, dat wil zeggen vanaf 1555, ging hij veel onafhankelijker optreden. Vanaf dat moment voerde hij zelf arrestaties uit en deed hij hierbij nog slechts sporadisch een beroep op de dienaren van de plaatselijke overheid. Meestal probeerde hij zich te behelpen met de dienaren van de soeverein baljuw of de soldaten van de garnizoenen van Doornik, Rijsel, Ieper, enz... Zo bouwde hij zijn inquisitierechtbank uit tot een bijna autonoom werkend repressieapparaat, dat de plaatselijke autoriteiten alleen nodig had voor het uitvoeren van straffen. Het ontbrak hem nog slechts aan een gewapende lijfwacht om volledig onafhankelijk te kunnen optreden tegen nieuwgezinden. Deze dienaren heeft hij nooit gekregen, omdat men in Brussel wel inzag dat dan ongetwijfeld een genadeloze repressie zou volgen en dit kon het land alleen maar schade toebrengen.

d. Waar in Vlaanderen is de inquisitie voornamelijk aktief geweest?

Om dit te onderzoeken hebben we gepoogd te berekenen hoeveel dagen Titelmans en zijn medewerkers in verschillende plaatsen in Vlaanderen werkzaam geweest zijn. We hebben dit gedaan aan de hand van de rekeningen die zij regelmatig bij de Raad van Vlaanderen moesten inleveren en het itinerarium dat wij hieruit gedistilleerd hebben. Het was echter niet altijd mogelijk het precieze aantal dagen dat zij in een bepaalde plaats verbleven te bepalen, omdat voor het kort na elkaar bezoeken van verschillende dorpen vaak slechts de datum van afreis en de datum van terugkomst opgegeven werden. Om dit probleem op te vangen hebben we gewoon het aantal dagen gedeeld door het aantal bezochte plaatsen en zo het gemiddelde berekend. Een lichte vertekening van de situatie is dus wel mogelijk, maar dit weegt nauwelijks op tegen de resultaten die deze berekening ons levert. Omdat de jaren zestig in de geschiedenis van de hervorming een speciale plaats innemen was het logisch dat we ook voor de aktiviteiten van de inquisitie een onderscheid zouden maken tussen deze periode en de jaren vijftig. Bovendien is het ook duidelijk dat de inquisitie in Vlaanderen vanaf ca 1559 veel intensiever is gaan werken en een groot deel van de kettervervolging voor haar rekening is gaan nemen. Op dit laatste komen we trouwens verderop nog terug. De verschillende dorpen en steden zijn onderverdeeld in vijf groepen (zie legende) en aldus op de kaart van Vlaanderen aangebracht. Op die manier kunnen we duidelijk vaststellen in welke streken de inquisitie voornamelijk aktief is geweest en in welke mate.

Wat reeds onmiddellijk opvalt is dat de inquisitie in de grote steden zeer intensief gewerkt heeft. Steden als Gent, Ieper, Kortrijk, Rijsel, Oudenaarde, Doornik, Ronse en Brugge werden zowel in de jaren vijftig als zestig druk door de inquisiteurs bezocht. Dit lijkt logisch wanneer we bedenken dat juist in de grote steden de meeste ketters te vinden waren. Bovendien gebruikten de inquisiteurs deze steden als centra van waaruit zij de omgeving afreisden. Daarnaast waren zij veelal de residentieplaats van belangrijke instanties en personen waarmee zij in nauw contact stonden, zoals de Raad van Vlaanderen, een gouverneur of bisschop, enz... Tenslotte waren sommige steden daarbij nog eens de vaste woonplaats van één of meerdere van de inquisiteurs. Hieruit blijkt duidelijk dat de grote steden van essentieel belang waren in de werking van het inquisitieapparaat in Vlaanderen en aldus veelvuldig door Titelmans en zijn medewerkers bezocht werden. De vergelijking van beide periodes brengt nog een aantal interessante zaken aan het licht. Eerst en vooral is er de vaststelling dat de inquisiteurs in de jaren zestig heel wat minder aandacht aan de stad Doornik besteed hebben dan tevoren. De cijfers maken dit duidelijk: 1295 dagen in de periode 1547-1558 tegenover 172 in de periode 1559-1566. Dit lijkt eigenaardig wanneer men vaststelt dat juist in die periode de hervorming te Doornik een enorme vlucht genomen heeft. De repressie aldaar

Verplaatsingen 1547-1558:

1. Gent (1971)
2. Doornik (1295)
3. Ieper (1078)
4. Kortrijk (878)
5. Oudenaarde (481)
6. Rijsel (359)
7. Brussel (273)
8. Ronse (234)
9. Brugge (161)
10. Leuven (158)
11. Deinze (148)
12. Zottegem (116)
13. Dendermonde (76)
14. Axel (61)
15. Neigem (60)
16. Wervik (59)
17. Komen (59)
18. Nieuwkerke (55)
19. Rupelmonde (49)
20. St.-Winoksbergen (45)
21. Hondschoote (43)
22. Belle (41)
23. Aalst (36)
24. Westouter (30)
25. Langemark (30)
26. Douai (28)
27. Waasten (27)
28. Antwerpen (26)

29. Pittem (24)
30. Mechelen (24)
31. Menen (22)
32. Steenwerck (20)
33. Luik (20)
34. Lovendegem (19)
35. Armentières (18)
36. Quesnoy (15)
37. Kassel (14)
38. Nupkerke (11)
39. Geraardsbergen (10)
40. St.-Amand (9)
41. Hulst (8)
42. Beselare (8)
43. Kamerijk (7)
44. Roubaix (7)
45. Affligem (7)
46. Oesselgem (7)
47. Steenvoorde (6)
48. Markegem (6)
49. Wakken (6)
50. Waregem (6)
51. Elversele (6)
52. Atrecht (5)
53. Orchies (5)
54. Mesen (5)
55. Hamme (5)
56. Eke (4)
57. Mons (4)
58. Lannoy (4)
59. Biervliet (3)
60. Boeschepe (3)
61. Heester (3)
62. Tourcoing (3)
63. Moeskroen (3)
64. Schorisse (3)
65. Appelterre (3)
66. Landegem (2)
67. Nevele (2)
68. Reningelst (2)
69. Berchem (2)
70. Ligny (2)
71. Pamele (2)
72. Herseaux (2)
73. Ename (2)
74. St.-Jansteen (2)
75. Berten (1)
76. Kemmel (1)
77. Halewijn (1)

78. Escanafles (1)
79. Perenchies (1)
80. Dadizele (1)
81. Moorsele (1)
82. Dentergem (1)
83. Horebeke (1)
84. Petegem (1)
85. Roncq (1)
86. Eversam (1)

Verplaatsingen 1559-1566:

1. Ieper (2388)
2. Gent (1426)
3. Kortrijk (953)
4. Rijsel (407)
5. Brugge (264)
6. Ronse (239)
7. Brussel (176)
8. Doornik (172)
9. Oudenaarde (128)
10. St.-Winoksbergen (107)
11. Hondschoote (83)
12. Dendermonde (77)
13. Armentières (59)
14. Komen (51)
15. Belle (49)
16. Poperinge (38)
17. Duinkerke (37)
18. Nieuwpoort (35)
19. Leuven (32)
20. Hulst (26)
21. Diksmuide (25)
22. Quesnoy (24)
23. Vleteren (23)
24. Elverdinge (19)
25. Reningelst (18)
26. Merris (17)
27. Veurne (16)
28. Roeselare (16)

29. Olsene (16)
30. Lo (15)
31. Berten (15)
32. Wervik (14)
33. Quaëdypre (13)
34. Frelinghien (13)
35. Harelbeke (12)
36. Watou (12)
37. Deinze (12)
38. Steenwerck (11)
39. Nieuwkerke (11)
40. Antwerpen (11)
41. Boeschepe (11)
42. Tielt (11)
43. Dentergem (10)
44. Halewijn (10)
45. Deulémont (9)
46. Bassevelde (9)
47. Zwevegem (8)
48. Nordberquin (8)
49. Mesen (8)
50. Meteren (8)
51. Proven (8)
52. Waarhem (8)
53. Eeklo (7)
54. Perenchies (7)
55. Kassel (7)
56. Killem (7)
57. Wetteren (6)
58. Aalst (6)
59. Ekelsbeke (6)
60. Bourbourg (5)
61. Avelgem (5)
62. Lampernisse (5)
63. Woesten (5)
64. Hoogstade (5)
65. Menen (5)
66. Verlinghem (5)
67. Kaprijke (5)
68. Waasten (4)
69. Caëstre (4)
70. Merkem (4)
71. St.-Amands (4)
72. Eversam (4)
73. Mechelen (4)
74. Petegem (4)
75. Dranouter (3)
76. Westvleteren (3)
77. Pollinkhove (3)

78. Waasmunster (3)

79. Herzele (3)
80. Bambeke (3)
81. Axel (3)
82. Lomme (3)
83. Wevelgem (3)
84. Langemark (3)
85. Moorsele (2)
86. Lokre (2)
87. Drongen (2)
88. Lauwe (2)
89. Wijtschate (2)
90. St.-Baafs-Vijve (2)
91. Merendree (2)
92. Landegem (2)
93. Kleit (2)
94. Vloesberg (2)
95. Geraardsbergen (2)
96. Trechin (2)
97. Ath (2)
98. Roubaix (2)
99. Boekhoute (2)
100. Eine (1)
101. Ledegem (1)
102. Ooigem (1)
103. Izegem (1)
104. Merchtem (1)
105. Zele (1)
106. Zuidschote (1)
107. Strasele (1)
108. Markegem (1)
109. Reninge (1)
110. Damme (1)
111. Aardenburg (1)
112. Torhout (1)
113. Esen (1)
114. Nukerke (1)
115. Voormezele (1)
116. Merville (1)
117. Huise (1)
118. Beselare (1)
119. Oostkapelle (1)
120. Rexpoede (1)
121. Rollegem (1)
122. Dadizele (1)
123. Deerlijk (1)
124. Schellebelle (1)
125. Gentbrugge (1)

126. Zwijnaarde (1)
127. St.-Paulus-Waas (1)
128. Stekene (1)
129. Sas van Gent (1)
130. Wakken (1)
131. Wulvergem (1)
132. St.-Laureins (1)

was echter in hoofdzaak het werk van de centrale overheid. Meermaals werden commissarissen aangesteld om de ketterse beweging krachtig te bestrijden. Titelmans heeft zich hierbij grotendeels afzijdig gehouden, waarschijnlijk omdat hij elders in zijn rechtsgebied reeds de handen vol had. Een tweede vaststelling in dit verband is de verschuiving van het zwaartepunt van de inquisitoriale aktiviteit van Gent naar Ieper aan het einde van de jaren vijftig. De verklaring hiervoor moet ongetwijfeld gezocht worden in de opkomst van het calvinisme in het Westkwartier in de loop van de jaren zestig.

Welke streken in Vlaanderen werden door Titelmans en zijn medewerkers nu precies het meest bezocht? Een eerste gebied dat zowel in de jaren vijftig als zestig scherp gecontroleerd werd was de Zuid-Vlaamse Leiestreek, dat wil zeggen de streek van Kortrijk, Wervik, Komen, Waasten (Warneton), enz... De verklaring hiervoor moet wellicht gezocht worden in de aanwezigheid aldaar van enkele sterke anabaptistische broederschappen[36]. Een ander gebied in Vlaanderen waar de ketterij algemeen verspreid was, was het Westkwartier[37]. Besteedde Titelmans in de jaren vijftig aan deze streek niet zoveel aandacht, dan werd het in de jaren zestig daarentegen zijn voornaamste aktieterrein. Uiteraard was dit het gevolg van de opkomst van het calvinisme aldaar. Bovendien eiste de verhitte situatie in dit gebied zijn voortdurende aandacht. Vanuit Ieper opereerden de inquisiteurs dan ook bijna permanent in deze streek en bezochten er regelmatig de verschillende lokaliteiten. Streken die zowel in de jaren vijftig als zestig regelmatig door Titelmans en zijn medewerkers bezocht werden, waren de omgeving van Deinze en die van Oudenaarde en Ronse. Opvallend is ook het toenemend belang van Zeeuws-Vlaanderen in de inquisitoriale aktiviteit in de jaren zestig. Streken die daarentegen slechts zelden door de inquisiteurs bezocht werden, waren de oost-

36. *Ibidem,* 469 vlg.
37. *Idem,* 'De aanloop tot de reformatie in Frans-Vlaanderen', *Jaarboek de Franse Nederlanden* (1977) 120-135.

kust en de omgeving van Brugge, het gebied ten zuiden van de Schelde, het Land van Waas, de streek ten zuiden van Rijsel en de omgeving van Doornik. Wellicht mag men besluiten dat in deze streken de reformatie minder sterk stond dan elders. Toch kan men niet ontkennen dat ook andere factoren hierbij een rol gespeeld hebben. Voor het Doornikse geldt ongetwijfeld dezelfde verklaring als voor de stad zelf en voor Brugge en omgeving kan men gerust stellen dat de tegenstand die de inquisiteurs aldaar van de plaatselijke autoriteiten hebben ondervonden hun aanwezigheid zeker niet bevorderd heeft, integendeel.

Wanneer we beide kaarten even globaal bekijken, dan komen hieruit toch wel enkele interessante gegevens naar voren. Met de nodige reserve die bij dergelijke beweringen steeds gemaakt moet worden, kan men stellen dat Titelmans en zijn medewerkers in de jaren vijftig overal zijn opgetreden waar zich problemen voordeden, dat wil zeggen in de steden, in de Zuid-Vlaamse Leiestreek, in de streek van Oudenaarde en Ronse en in het Westkwartier. In de jaren zestig kende het calvinisme in het Westkwartier echter zo'n enorme opgang dat Titelmans zich genoodzaakt zag van dit gebied zijn voornaamste aktieterrein te maken. Hij bezocht de Zuid-Vlaamse Leiestreek nog wel, maar minder intensief dan vroeger. In kleinere steden als Aalst, Zottegem en Deinze kwam hij nauwelijks meer. Te Doornik liet hij de kettervervolging bijna volledig over aan de centrale overheid. Ieper werd het centrum van zijn inquisitoriale aktiviteit. Kortom, in de jaren zestig werd het Westkwartier het zwaartepunt van zijn werkzaamheden. Andere gebieden zoals Zeeuws-Vlaanderen en de streek tussen Kortrijk en Deinze kwamen ook nog wel aan bod, maar het bleef meestal bij vluchtige bezoeken.

e. Resultaten

Wanneer men het heeft over de aktiviteiten van Titelmans, dan rijst uiteraard direct de vraag naar de resultaten ervan. In welke mate is de inquisiteur er in geslaagd om de ketterij in Vlaanderen terug te dringen? Om hierop een degelijk antwoord te kunnen geven, moeten we in de eerste plaats een precies beeld hebben van de verspreiding van het protestantisme in Vlaanderen. De meest nauwkeurige beschrijving hiervan vinden we bij Decavele. Toch is ook hij er niet in geslaagd om de precieze sterkte van het protestantisme in Vlaanderen te schetsen; dit is uiteraard niet meer mogelijk. Bepalen in hoeverre Titelmans de ketterij heeft kunnen indijken is dan ook zeer moeilijk, te meer daar hij hierover in zijn brieven erg karig is met gegevens. We moeten ons dan ook beperken tot een gefundeerde hypothese. Eerst en vooral moet gesteld worden dat het onmogelijk is door repressie alleen een diep gewortelde geestelijke beweging in de kiem te smoren en zeker niet met een zo beperkte inquisitierechtbank. Titelmans is er niet in geslaagd de ketterse beweging in Vlaanderen een halt toe te roepen. Dit wordt wel bewezen door de enorme uitbreiding van het calvinisme in onze streken in de loop

van de jaren zestig, de daarmee gepaard gaande manifestaties (bijvoorbeeld de gevangenisbraak te Mesen in 1561, de preek te Boeschepe in 1562,...) en het feit dat de beeldenstorm juist in Vlaanderen uitgebroken is. Toch mag men evenmin stellen dat zijn aktiviteiten niet het minste effect hebben gehad. De inquisitie en de kettervervolging in 't algemeen hebben de beweging ongetwijfeld afgeremd en op bepaalde plaatsen zelfs volledig uitgeschakeld. We mogen zelfs stellen, dat de zware repressie na de troebelen te Belle in 1561 en de preek te Boeschepe in 1562 de beeldenstorm enkele jaren heeft uitgesteld.

Zijn grootste successen heeft Titelmans gekend in zijn strijd tegen het anabaptisme. Zo wist hij in de jaren 1557 en 1558 de mennistische gemeenschap van Gent bijna volledig te liquideren en kon hij door zijn voortdurende waakzaamheid beletten dat deze in de jaren zestig opnieuw de kop opstak. Ook de gemeenschappen van Ieper en Poperinge werden door hem uitgeschakeld[38]. Zelfs tot in de kleinere centra, zoals Nieuwkerke, Waasten, Komen en Zwevegem, slaagde hij er in de anabaptistische broederschappen te elimineren of hun bestaan zeer ernstig te bedreigen. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in de aard van het anabaptisme zelf. Ten eerste is het anabaptisme in Vlaanderen steeds een beperkte beweging gebleven. Men werd niet zomaar in een mennistische gemeenschap opgenomen. Eerst moest men een jarenlange proefperiode doormaken en men werd pas gedoopt toen vast stond dat men werkelijk het ware geloof was toegedaan. Het mennisme is nooit een massabeweging geweest en kon dan ook met de beperkte middelen waarover Titelmans beschikte in de hand gehouden worden. Ook onderscheidden de anabaptisten zich in hun levenshouding fundamenteel van de rest van de bevolking. Zo mochten zij bijvoorbeeld geen eed zweren. Ze waren dus relatief goed herkenbaar en vormden op die manier een gemakkelijke prooi voor de inquisiteur. Bovendien leefden zij meestal in groepen. En zo waren enkele goed uitgevoerde acties voldoende om een hele gemeenschap op te doeken.

De rest van de reformatorische beweging kon door Titelmans slechts gedurende de jaren vijftig worden teruggedrongen. Toen de hervorming aan het einde van dit decennium echter in het zog van het calvinisme geraakte en uitgroeide tot een massabeweging, kon ze door hem niet meer in de hand gehouden worden. De verschillende verzoeken aan de overheid om meer assistentie zijn hiervan het duidelijke bewijs. Zijn optreden spoorde de nieuwgezinden wel tot voortdurende waakzaamheid aan, maar Titelmans kon niet beletten dat er volop ketterse vergaderingen werden gehouden, dat er doopplechtigheden en huwelijken werden ge-

38. L.P. Gachard, *Précis de la correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (1558-1577)* (Brussel, 1848-1879) II, 484-485. V. Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre* (Gent, 1856) 230-232. E. de Coussemaker, *Troubles religieux du XVI-ième siècle dans la Flandre Maritime, 1560-1570* (Brugge, 1876) I, 86-88.

organiseerd, kortom dat het calvinisme zich over gans Vlaanderen verspreidde en een eigen leven ging leiden. Vooral in de grote steden hadden de nieuwgezinden bijna vrij spel. Het was in normale omstandigheden reeds moeilijk voor de inquisiteur om in deze grote bevolkingsconcentraties de ketters op te sporen en te arresteren. Daar kwam echter nog eens bij dat deze steden helemaal niet opgetogen waren over zijn manier van optreden. Ze deden dan ook alles om hem het leven zuur te maken. Ook op het platteland ontsnapte de ketterij aan zijn controle. Het meeste succes had de inquisiteur nog in de kleinere centra, omdat daar de mogelijkheden voor de nieuwgezinden om onopvallend hun geloof te belijden beperkt waren en er ook geen stadsbestuur was om hen te beschermen.

f. Aandeel van de inquisitierechtbank in de kettervervolging in Vlaanderen

In dit kader is het ook van belang na te gaan hoe groot het aandeel was van Titelmans' inquisitierechtbank in de totale vervolging. Daartoe hebben we het totale aantal terechtstellingen in Vlaanderen vergeleken met het aantal executies waarbij de inquisiteur rechtstreeks (overleveren aan de wereldlijke overheid) of onrechtstreeks (als geloofsonderzoeker) betrokken was. J. Decavele verstrekte in zijn werk over de reformatie in Vlaanderen uitvoerige gegevens omtrent het jaarlijks aantal terechtstellingen in het graafschap[39]. Het rechtsgebied van de inquisiteur was echter groter dan het werkterrein van Decavele en bevatte ook de steden en kasselrijen Doornik en het Doornikse, Rijsel, Douai en Orchies. Om tot een logische vergelijking te komen, dienden dan ook alle aldaar voltrokken executies uit de cijfers te worden verwijderd. De bekomen tabel bestaat uit vijf verschillende cijferreeksen. In de eerste kolom (VL) vinden we het aantal jaarlijks uitgevoerde executies, zoals ze door Decavele opgegeven werden. Deze cijfers mogen als zeer betrouwbaar bestempeld worden, wegens het grote aantal bronnen dat door de auteur werd nagekeken. Hiaten blijven net als bij de overige gegevens natuurlijk steeds mogelijk. In de tweede kolom (TR) plaatsten we het totaal aan executies waarbij Titelmans betrokken was. Deze cijfers slaan dus op zijn gehele rechtsgebied. De vierde cijferreeks (T VL) vertelt ons dan hoeveel terechtstellingen er via Titelmans' tussenkomst in Vlaanderen alleen werden voltrokken. Omwille van de volledigheid en omdat de anabaptisten in de kettervervolging steeds een speciale plaats hebben ingenomen, hebben we in deze tabel ook het aantal via Titelmans terechtgestelde anabaptisten opgenomen. In de derde kolom (AR) vinden we de cijfers voor zijn gehele rechtsgebied en in de vijfde (A VL) voor Vlaanderen alleen. Het spreekt vanzelf dat de eerste en de vierde cijferreeks voor ons de belangrijkste zijn. Om de vergelijking tussen deze beide reeksen overzichtelijker te maken, hebben we deze dan ook in een grafiek opgenomen. De gearceerde

39. Decavele, *Dageraad*, II, 57-58.

Terechtstellingen

JAREN	VL.	TR.	AR.	TVL.	A.VL.
1545	10	0	0	0	0
1546	1	0	0	0	0
1547	4	0	0	0	0
1548	0	0	0	0	0
1549	4	1	0	1	0
1550	0	0	0	0	0
1551	15	2	1	2	1
1552	2	3	1	2	1
1553	12	2	1	2	1
1554	4	1	0	1	0
1555	3	2	0	2	0
1556	6	1	1	1	1
1557	13	3	1	3	1
1558	12	5	5	5	5
1559	20	16	16	14	14
1560	17	16	11	16	11
1561	23	12	7	11	7
1562	40	25	19	25	19
1563	16	23	14	12	3
1564	9	9	5	4	2
1565	3	3	2	2	1
1566	5	3	1	3	1
Totaal	219	127	85	106	68

blokken tonen ons hoeveel van het totale aantal executies in Vlaanderen er via Titelmans werden voltrokken.

Een nauwkeurige blik op de tabel en de grafiek leert ons dat de inquisitie in de jaren vijftig nog niet overwegend was in het geheel van de kettervervolging. Velen hebben de opflakkering van de vervolging in het begin van de jaren vijftig toegeschreven aan de inquisitie, die rond die periode pas goed met haar werk begonnen was. Uit deze cijfers blijkt zeer duidelijk, dat het strenge optreden tegenover nieuwgezinden in die periode grotendeels op de rekening van de wereldlijke overheid mag worden geschreven. In een topjaar als 1551 kwamen er van de vijftien terechtgestelden immers slechts twee door toedoen van Titelmans aan hun einde; in

1553 waren er dat twee van de twaalf geëxecuteerden. Pas vanaf 1559 begon het aandeel van de inquisitie in het geheel van de ketterbestrijding aanzienlijk te worden. We kunnen dan ook gerust stellen dat in de jaren zestig de inquisitie in Vlaanderen was uitgegroeid tot de belangrijkste instantie in de kettervervolging. Hetzelfde kan zeker niet gezegd worden voor de overige delen van zijn rechtsgebied.

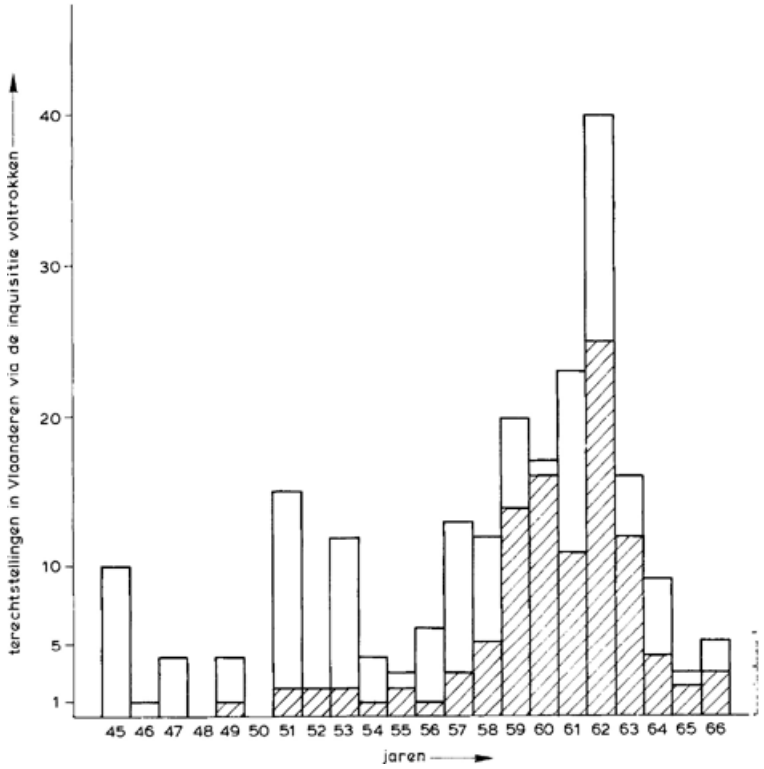
terechtstellingen in Vlaanderen via de inquisitie voltrokken
40
30
20
10
5
1
45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66
jaren

Terechtstellingen in Vlaanderen via de inquisitie voltrokken

Voor Doornik weten we slechts van drie van de eenenveertig terechtgestelden (steeds van 1545 tot 1566) met zekerheid dat dit gebeurde door toedoen van de inquisiteur[40]. Ongetwijfeld moeten er in werkelijkheid meer geweest zijn, maar dit doet niets af aan de vaststelling dat de inquisitie - en dan voornamelijk in de jaren zestig - er ondergeschikt geweest is in de bestrijding van de ketterij. Te Rijsel kwamen veertien nieuwgezinden via Titelmans aan hun einde. Ook te Armentières waren er twee executies door toedoen van de inquisitie en tenslotte werden er ook te Antwerpen nog twee anabaptisten via Titelmans terechtgesteld.

40. G. Moreau, *Histoire du protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays Bas* (Parijs, 1962) 382-383.

Verhouding van de inquisitie tot de verschillende overheidsinstanties[41]:

Het was duidelijk de bedoeling van keizer Karel om de reformatorische beweging te breken door de oprichting van een repressieapparaat, waarin inquisiteurs en wereldlijke overheid elkaar zouden aanvullen. Het is dus van belang na te gaan in welke mate deze samenwerking in Vlaanderen werd gerealiseerd.

a. De centrale overheid

Een eerste vaststelling in dit verband is het feit dat de inquisiteur zijn aanstelling dankte aan de vorst en dus voor alles afhankelijk was van de centrale regering te Brussel. Niemand begreep dit beter dan Titelmans zelf. Hij reisde dan ook regelmatig naar Brussel om aldaar de stand van zaken met de overheid te bespreken. Dit blijkt duidelijk uit de hierna volgende tabel[42]. Hierin kunnen we aflezen hoe frequent Titelmans in de loop der jaren met de regering overleg gepleegd heeft.

Overleg met de centrale overheid

jaren	aantal
1545	0
1546	0
1547	0
1548	2
1549	1
1550	3
1551	1
1552	2
1553	3
1554	4
1555	3
1556	7
1557	4
1558	3
1559	2
1560	5

41. Voor een meer gedetailleerde uiteenzetting verwijzen we naar: Van de Wiele, ‘Bijdrage’, II, 157 vlg.
42. Voor het opstellen van deze tabel werd eens te meer een beroep gedaan op de rekeningen van Titelmans en zijn medewerkers (Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nrs. 457-465 (mappen).

1561	2
1562	1
1563	7
1564	1
1565	9
1566	1

De nullen in de aanvangsjaren zijn te verklaren door het feit dat de inquisiteur zijn functie toen nog niet uitoefende. Verder kunnen we duidelijk vaststellen dat vanaf 1548 Titelmans twee tot drie maal per jaar met de overheid overlegd heeft. De uitschieters zijn wellicht aan tijdsomstandigheden te wijten. Zo kan de negen voor 1565 verklaard worden door de rekwesten die Rijsel en Brugge tegen de inquisiteur hadden ingediend waardoor hij veelvuldig naar Brussel werd geroepen. Er moet in dit verband trouwens ook worden opgemerkt dat deze cijfers zeker niet alles zeggen. Zo blijkt uit dit cijfermateriaal onder meer niet hoeveel tijd Ti-

telmans aan dit overleg besteed heeft. In 1564 bijvoorbeeld was de inquisiteur slechts één maal te Brussel, maar hij bleef er vierentwintig dagen. In andere jaren pleegde hij meerdere keren overleg, maar dan telkens slechts gedurende enkele dagen. Wegens de gebrekkigheid van de dateringen in de rekeningen was het echter niet mogelijk voor elk jaar het juiste aantal dagen te berekenen.

Een constante in de verhouding tussen de centrale overheid en de inquisiteur, was diens voortdurende vraag om meer assistentie. In de loop van januari 1554 waren er in verband hiermee reeds moeilijkheden gerezen. Titelmans en Pollet trokken toen naar Brussel om samen met Viglius de regentes op de hoogte te stellen van de penibele toestand. Daar het met de beschikbare assistentie onmogelijk was het nieuwe geloof terug te dringen, boden de inquisiteurs hun ontslag aan. Zij werden echter bevolen hun taak voort te zetten[43]. In de loop der jaren won de reformatie nog meer veld en in het begin van de jaren zestig was de situatie voor Titelmans hopeloos. Op 27 oktober 1561 stuurde hij een brief naar de landvoogdes, waarin hij haar dringend verzocht hem vaste dienaren ter beschikking te stellen[44]. Deze werden hem echter geweigerd[45]. Men wenste blijkbaar te vermijden, dat Titelmans op die manier de leiding zou krijgen van een autonoom repressieapparaat en zo de kettervervolging volledig zou gaan beheersen. Vrij onverwacht kreeg hij echter de steun van de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen en de speciale commissarissen voor het Westkwartier. Zij waren zich namelijk - veel meer dan de regering in Brussel - bewust van de ernst van de situatie en de afmetingen die de reformatorische beweging in Vlaanderen had aangenomen. In een brief van 13 november 1561 drongen zij bij de landvoogdes aan op de aanstelling van zes dienaren in dienst van de inquisiteur en de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen[46]. Om de druk op de regentes nog wat te vergroten, bood de inquisiteur bijna tegelijkertijd zijn ontslag aan[47]. De landvoogdes stond voor een dilemma: ofwel zij stelde dienaren ter beschikking van de inquisiteur zodat deze autonoom een ongemeen harde repressie kon gaan voeren, ofwel zij gaf hem geen aanvullende assistentie en dan nam hij ontslag, maar in dat geval bleef er van de kettervervolging in Vlaanderen niet veel meer over. Bovendien kon de inquisiteur in deze kwestie rekenen op de uitdrukkelijke steun van de Raad van Vlaanderen[48]. De regering loste dit probleem echter handig op. De inquisiteur kreeg zijn dienaren niet, maar de regering weigerde zijn ontslag te

43. *Ibidem* nr. 459 (mappen, rekening Pollet, 3 januari-15 februari 1554).
44. Gaillard, *Archives*, 223-225.
45. *Ibidem*, 225-226.
46. *Ibidem*, 227-229. De Coussemaker, *Troubles*, IV, 55-57.
47. Gachard, *Précis de la correspondance*, II, 484-485. Gaillard, *Archives*, 230-232. De Coussemaker, *Troubles*, I, 86-88. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 280, f° 284r^{o}-284v^{o}.
48. Gaillard, *Archives*, 232-234.

aanvaarden[49]. Men wist immers met zekerheid dat Titelmans het geloof nooit vrijwillig aan zijn lot zou overlaten. Ondanks dit teleurstellend resultaat, bleven de Raad van Vlaanderen en Titelmans op harde maatregelen aandringen. Op 3 december stelde de raad een memorandum op, dat door enkele afgevaardigden persoonlijk zou worden overhandigd aan de landvoogdes. Titelmans had zich bereid verklaard hen te vergezellen. Op 5 december gingen zij samen naar Brussel 'om daer vertooch te doene van de staet van de lande ende assistentie'[50]. Zij stelden er de oprichting van een algemene inquisitieraad voor, die zou moeten bestaan uit raadsleden afkomstig uit de verschillende bestaande raden. Deze inquisitieraad zou moeten worden voorzien van de nodige gerechtsdienaren en geleid worden door Egmont of zijn luitenant. De raad zou vooral moeten waken over de naleving van de plakkaten en was dus vooral bedoeld als controleorgaan op de lagere rechtbanken[51]. De provinciale raad en de inquisiteur vroegen dus niet meer of niet minder dan de invoering in Vlaanderen van de inquisitie naar Spaans model. Het is best mogelijk dat de geruchten over de invoering van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden hierop terug te voeren zijn. De inwilliging van dit verzoek door de overheid zou de druk van de inquisitie op de bevolking onnoemelijk vergroot hebben, daar alle ruimte voor een milde interpretatie van de plakkaten en een matiging van de kettervervolging voortaan verdwenen zou zijn. De overheid vreesde terecht moeilijkheden bij de instelling van zo'n inquisitieraad en verwierp het voorstel[52]. Hiermee was het verzoek van Titelmans om meer assistentie meteen voorlopig van de baan. De ketterij breidde zich in de daaropvolgende jaren echter nog meer uit en in 1564 poogde de inquisiteur opnieuw meer steun te vinden voor een betere bestrijding ervan[53]. Ook nu werd zijn verzoek afgewezen. Het was meer dan duidelijk dat Titelmans op geen bijkomende hulp moest rekenen, integendeel. Alleen bij de vorst hoopte hij nog steun te vinden voor zijn plan. In een brief van 5 september 1564 aan Filips II schetste Titelmans dan ook een beeld van de beroerde situatie en vroeg hem de nodige maatregelen te treffen[54]. De vorst verwees de inquisiteur echter naar de regentes en daarmee was zijn laatste hoop op meer steun verdwenen.

Titelmans is er dus nooit in geslaagd de nodige middelen te verwerven die hij noodzakelijk achtte voor een efficiënte ketterbestrijding. De overheid vreesde na-

49. Gachard, *Précis de la correspondance*, II, 486-487. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 280, f° 322r^{o}-323r^{o}-minuut.
50. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 461 (mappen), rekening Titelmans, 5-13 december 1561.
51. Gaillard, *Archives*, 244-250.
52. *Ibidem*, 250-251.
53. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 281, f° 330r^{o} - 330v^{o} - brief van Titelmans aan de landvoogdes van 25 juni 1564.
54. *Ibidem*, f° 354r^{o} - 354v^{o} - minuut.

melijk terecht dat de verdere uitbouw van het inquisitieapparaat in Vlaanderen zou resulteren in een ongemeen harde vervolging. Dit betekende echter niet dat de inquisiteur door de regering aan zijn lot werd overgelaten. Velen waren er in die periode immers nog van overtuigd dat een efficiënte werking van de inquisitie in Vlaanderen onontbeerlijk was. Sleutelfiguren als Granvelle en Viglius waren echter de mening toegedaan dat het ongemeen harde optreden van personen als Titelmans één van de hoofdoorzaken was van de moeilijkheden waarin het land verkeerde[55]. In die omstandigheden diende de inquisiteur dan ook op geen bijkomende hulp te rekenen. Bovendien primeerden te Brussel de staatsbelangen boven de religieuze en was het voor iedereen duidelijk dat een genadeloze repressie het land economisch zou ruïneren. Kreeg hij in 1561 al geen bijkomende steun van overtuigde koningsgezinden als Granvelle en Viglius, dan lijkt het logisch dat ook in oktober 1564, dat wil zeggen toen de hoge adel de macht in handen had, zijn verzoek werd afgewezen. Zij streefden immers naar verzoening en tolerantie en in die optiek was de inquisitie veel eerder een obstakel dan een hulpmiddel. In de daaropvolgende jaren hebben zij dan ook alles in het werk gesteld om het inquisitieapparaat in Vlaanderen te elimineren.

b. De Raad van Vlaanderen

Op provinciaal niveau diende de inquisiteur voornamelijk nauw samen te werken met de Raad van Vlaanderen. In de ordonnanties van 1546 en 1550 was zelfs bepaald dat de raad één van haar leden moest afvaardigen om de inquisiteur bij te staan bij het onderzoek, tijdens de procedure en bij het vonnissen van ketters. In de praktijk kwam hier maar weinig van terecht. Wel pleegde de inquisiteur regelmatig overleg met de Raad van Vlaanderen over allerlei zaken. Dit wordt wel bewezen door het overzicht van het aantal keren dat de inquisiteur of één van zijn medewerkers in de loop van al die jaren de provinciale raad kwam raadplegen.

55. C. Weiss, *Papiers d'Etat du Cardinal de Granvelle (1516-1565), d'après les manuscrits de la bibliothèque de Besançon* (Parijs, 1841-1852) VIII, 459-465 - brief van Granvelle aan Viglius van 28 oktober 1564. Poullet en Piot, *Correspondance*, I, 259 - brief van Morillon aan Granvelle van 19 mei 1566.

Deze tabel werd opnieuw gedistilleerd uit de rekeningen van Titelmans en zijn assistenten:

Overleg met de Raad van Vlaanderen

jaren	aantal
1545	0
1546	0
1547	0
1548	0
1549	1
1550	2
1551	4
1552	1
1553	0
1554	2
1555	4
1556	1
1557	1
1558	2
1559	1
1560	3
1561	5
1562	5
1563	4
1564	3
1565	5
1566	2

De nullen in de beginjaren zijn opnieuw te verklaren door het gebrek aan bronnen voor die periode en het feit dat Titelmans toen bijna nog niet aktief was. Uit deze tabel komen twee conclusies naar voren: 1° dat zoals gezegd de inquisiteur de Raad van Vlaanderen steeds is blijven raadplegen en 2° dat deze samenspraak, waarschijnlijk onder druk van de kritieke situatie, in de jaren zestig vrij intensief is geweest.

Zoals gezegd kwam er in de praktijk maar weinig terecht van het afvaardigen van een raadsheer om de inquisiteur behulpzaam te zijn. Na 1555 gebeurde dit zelfs

helemaal niet meer. Titelmans had trouwens niets liever, want hij beschouwde deze vorm van assistentie ongetwijfeld als een verkapte vorm van controle. Toch bleven de banden tussen beide partijen vrij intensief. Titelmans was immers voor de uitbetaling van zijn loon en onkosten aangewezen op de ontvanger van de exploten van de provinciale raad. Voor het innen van de door hem uitgesproken geldboetes en het dagvaarden van verdachten, diende hij een beroep te doen op de deurwaarders van de Raad van Vlaanderen. De inquisiteur fungeerde ook regelmatig als geloofsonderzoeker in dienst van de Raad van Vlaanderen, maar voor de rest bemoeide hij zich geenszins met zijn zaken. Hij beschouwde zichzelf als een kerkelijk gezagsdrager en probeerde los te komen van de wereldlijke instanties, dus ook van de Raad van Vlaanderen. Op die manier verraadde hij de bedoelingen die Karel V bij het uitvaardigen van de instructies voor de inquisiteurs had gehad. Titelmans was niet meer een geloofsonderzoeker en informant in dienst van de wereldlijke overheid, maar wel een autonoom rechter, die hier en daar nog bepaalde banden had met de overheidsinstanties. Dit werd in 1555 offi-

cieel door de overheid erkend, toen men het niet meer nodig achtte dat de inquisiteur de overtredingen van de plakkaten aan de Raad van Vlaanderen melde[56]. Titelmans heeft deze prerogatieven angstvallig tegen mogelijke beperkingen verdedigd. Af en toe ontstonden er dan ook kleine incidenten omtrent gevallen van ketterij waarbij de inquisiteur en de Raad van Vlaanderen elkaars bevoegdheid over de zaak betwistten. Over 't algemeen was de samenwerking tussen beide partijen voorbeeldig.

c. De Vlaamse steden

Zijn contacten met de plaatselijke autoriteiten verliepen heel wat minder vlot. Hun rol in het inquisitiesysteem beperkte zich immers tot het arresteren en opsluiten van de door de inquisiteur aangeduide personen en het uitvoeren van de doodstraf op de aan hen overgeleverde ketters (ordonnantie van 28 februari 1546). De grote steden in Vlaanderen hebben zich nooit bij deze situatie willen neerleggen. Bovendien schrok Titelmans er niet voor terug regelmatig hun privileges te overtreden. Dit deed bij de stedelijke magistraten een grondige afkeer voor de inquisitie ontstaan die in de jaren zestig uitgroeide tot een regelrechte strijd voor de afschaffing ervan. Aanvankelijk beperkte het verzet zich tot het nauwgezet doen naleven van de wettelijke bepalingen. Om hulp te kunnen verkrijgen van de plaatselijke instanties, dienden de inquisiteurs steeds in het bezit te zijn van een kopie van de ordonnantie waarin hun bevoegdheden waren omschreven[57]. Obstinate ketters, die door Titelmans aan de magistraten waren overgedragen, werden nog meermaals ondervraagd door andere geestelijken, die door de steden werden aangesteld. Naarmate de jaren voorbijgingen werd ook het verzet van de steden tegen de inquisitie sterker. Privileges werden door de magistraten ingeroepen om hun poorters te beschermen. Overgeleverde ketters werden maandenlang door de stedelijke autoriteiten in hechtenis gehouden alvorens te worden terechtgesteld. Titelmans reageerde hevig op dergelijke provocaties en slaagde er steeds in de steden tot capitulatie te dwingen. Tijdens de speciale vergadering van de Kortrijkse schepenen op 19 mei 1553 hekelde hij zeer scherp hun lakse houding in de kettervervolging. De eerstvolgende dagen werden dan ook heel wat verdachten gearresteerd[58]. De Aalsterse schepenen meenden dat zij het recht hadden zelf over hun poorters te kunnen oordelen en wendden zich tot de Raad van Vlaanderen. In oktober 1553 overlegden de inquisiteurs en de provinci-

56. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 194r^{o}-201v^{o} - 28 november 1555.
57. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 457bis (mappen), algemene kostenrekening Titelmans, september 1550: 'Item voor twee copien van de placcaten ende opene Iren bij de K.Mt. gheexpedieert ter assistentie van der inquisitie in perchemijne, ene voor den assesseur ende eene voor den notaris als hij moet alleene reysen...'.
58. T. Sevens, *Handvesten rakende de wederdopers en de calvinisten der XVIde eeuw in de voormalige kastelnij van Kortrijk* (Kortrijk, 1925) 10-11. Decavele, *Dageraad*, I, 471-472.

ale raad over dit probleem en kwamen tot het besluit dat de inquisitoriale macht in zaken van ketterij primeerde boven die van de plaatselijke overheid, ook als het poorters betrof[59]. Opnieuw trok Titelmans aan het langste eind. In 1560 werd Titelmans te Gent systematisch geboycot. Men stelde de executie van door hem als obstinaat overgeleverde ketters eindeloos uit, zodat zij er soms in slaagden te ontsnappen. Tot tweemaal toe richtte de inquisiteur zich tot de landvoogdes om hiertegen te protesteren[60]. De Gentse magistraat werd zeer streng berispt[61] en enkele overgeleverde ketters werden terechtgesteld. Nog in hetzelfde jaar betwistte diezelfde magistraat de inquisiteur het recht om haar poorters te arresteren zonder de assistentie van twee schepenen. Hierop stuurde Titelmans hen een memorandum waarin hij waterdicht uiteenzette waarom dit ongegrond was[62]. De Gentse overheid kon maar weinig tegen deze argumentatie inbrengen en moest dan ook haar eis laten varen. Dit betekende echter niet dat zij definitief bakzeil gehaald had. Zij bleef de inquisiteur moeilijkheden bezorgen, maar steeds had Titelmans het laatste woord.

In 1562 keerde echter het tij. Toen slaagde de Antwerpse magistraat er namelijk in de regering ertoe te bewegen Titelmans te bevelen zijn procedure tegen Nicolaas du Vivier en zijn vrouw - beiden Antwerpse poorters - op te schorten. Deze beslissing betekende een zware nederlaag voor de inquisiteur. Wat was er gebeurd? Het was allemaal begonnen in 1553 te Doornik. Op 26 april werd Antoinette de Béhault, echtgenote van de lakenkoopman Nicolaas du Vivier, gedagvaard om aldaar voor de inquisiteur te verschijnen. Na enige moeilijkheden werd zij de volgende dag door de inquisiteur ondervraagd. Alhoewel zij sterk verdacht was van ketterij, antwoordde zij volgens de katholieke leer. Zij werd dan ook 's avonds vrijgelaten op voorwaarde dat zij elke keer wanneer zij door hen zou worden gedagvaard voor de inquisiteur of de officiaal van Doornik zou verschijnen en dit op straf van een boete van 400 fl. Hier zit nu precies één van de knelpunten van het conflict. Titelmans beweerde later en dit staat ook in het ‘vonnis’ van 27 april 1553, dat beide echtgenoten deze belofte hadden afgelegd[63]. Du Vivier ontkende echter ten stelligste dat ook hij een dergelijke verbinding had aangegaan. Vier jaren gingen voorbij zonder dat er verder gevolg gegeven werd aan deze zaak. In juli 1557 verhuisde het echtpaar definitief van Doornik naar Antwerpen, naar zij later mededeelden louter om handelsredenen. Het is echter ook goed mo-

59. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 459 (mappen), rekening Pollet, oktober 1553.
60. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 280, f° 50r^{o}-51r^{o} - brief van 7 april 1560 (minuut). *Ibidem*, f° 110r^{o}-111v^{o} - brief van 15 juni 1560 (minuut).
61. *Ibidem*, brief van 15 juni 1560 (minuut). Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, Secrete Camere nr. 7615, f° 121 v° - 19 juni 1560.
62. Gaillard, *Archives*, 195-198.
63. P. Génard, *Antwerpsch Archievenblad*, Iste reeks, IX (Antwerpen) 19-20 en 22-23.

gelijk dat zij uit Doornik wegtrokken uit schrik voor verdere vervolging of omdat zij in Antwerpen meer kans zagen om hun geloof openlijk te belijden[64]. Wat er ook van zij, Du Vivier en zijn echtgenote vertrokken niet in het geheim, maar volgden de normale procedure en betaalden op 17 juli 1557 het issurecht aan de Doornikse overheid[65]. Op 20 juni 1559 kreeg Du Vivier het poorterschap van Antwerpen[66], nadat hij eerst te Doornik van zijn voormalige parochiepastoor, Johannes Laloux, een attest van voorbeeldig katholiek gedrag verkregen had (9 juni 1559)[67]. Enige tijd tevoren echter - op 24 mei 1559 - had Titelmans tijdens een bezoek aan Antwerpen ontdekt dat het echtpaar sinds enige tijd aldaar in de Pelgrimstraat woonachtig was. Enkele dagen daarna - op 27 mei 1559 - werden zij dan ook prompt gedagvaard om op 11 augustus 1559 voor hem in het geestelijk hof te Doornik te verschijnen[68]. Het lijkt er dus sterk op dat Du Vivier bewust bescherming gezocht heeft in het poorterschap van de stad Antwerpen. Enkele dagen na het verkrijgen ervan deed hij namelijk reeds een beroep op de Antwerpse magistraat om de dagvaarding te laten annuleren. Toen Titelmans weigerde hierop in te gaan ontstond er een eindeloze juridische touwtrekkerij tussen de Antwerpse magistraat, de inquisiteur en de Raad van Brabant die zoals gezegd in 1562 uitdraaide op de opschorting van de zaak. Dit resultaat betekende een zware nederlaag voor de inquisiteur. Het ging hier immers om veel meer dan een gewoon geval van ketterij. De inquisiteur vreesde terecht dat indien de Antwerpse magistraat het pleit zou winnen, Antwerpen voorgoed het schuiloord bij uitstek voor de Vlaamse ketters zou worden. Dit is ook gebeurd[69]. Bovendien was uit het conflict met Antwerpen gebleken dat de inquisiteur niet steeds kon rekenen op de onvoorwaardelijke steun van de centrale overheid. Dit betekende een belangrijke stimulans voor de Vlaamse steden die hun strijd tegen de inquisitie met nog meer verbetenheid voortzetten.

In 1563 dienden ze een rekwest in bij de regering te Brussel om te protesteren tegen de hoge geldboeten die door de inquisiteur aan hun inwoners werden opgelegd. Zij suggereerden dat hij hiermee de niet-confiscatieprivileges probeerde te omzeilen[70]. De inquisiteur antwoordde hierop dat hij de boetes steeds gemodereerd had en insinueerde dat de grote Vlaamse steden er enkel op uit waren hun

64. *Ibidem*, 44.
65. *Ibidem*, 76-77 - bewijs van betaling van het issurecht (kopie van 17 mei 1562 - het origineel dateerde van 17 juli 1557).
66. *Ibidem*, 20.
67. *Ibidem*, 75-76 - attest van voorbeeldig katholiek gedrag - 9 juni 1559.
68. *Ibidem*, 84-86 - dagvaarding van 27 mei 1559.
69. R. van Roosbroeck, 'Het verzet van Antwerpen tegen zijn bisschop (1562-1563)', *Nederlandse Historiebladen* (1938) 81-102.
70. Stadsarchief Brugge, Secrete Resolutiën, 1557-1565, f° 265v^{o} - 14 augustus 1563. E de Sagher, *Notice sur les archives communales d'Ypres et documents pour servir à l'histoire de Flandre du XIIIe au XVIe siècle* (Ieper, 1898) 197-203.

inwonersaantal op te drijven door enige bescherming te bieden aan de ketters[71]. Zijn arrogant optreden bleef hem moeilijkheden bezorgen. Op 8 september 1564 presenteerden de Brugse schepenen een rekwest bij de centrale overheid waarin zij het drieste optreden van de inquisiteur aan de kaak stelden en eisten dat de werking van de inquisitie te Brugge aan hun controle zou worden onderworpen[72]. Dit zou meteen het einde betekend hebben van de inquisitie te Brugge. Het was dus vrij logisch dat dit verzoekschrift in Brussel met gemengde gevoelens werd ontvangen. Titelmans werd wel op het matje geroepen en streng berispt, maar van toegeven aan hun eisen was geen sprake[73]. Deze mislukking zette er de Brugse schepenen toe aan een beroep te doen op de drie andere Leden van Vlaanderen, die spontaan hun steun toezegden. Zij stuurden afgevaardigden naar Brussel en op 7 oktober werd aldaar beraadslaagd over de inhoud van het in te dienen rekwest. Om te vermijden dat het zou afgewimpeld worden op bepaalde details, werd besloten het verzoekschrift zo algemeen mogelijk te houden[74]. Uiteindelijk werd het een scherpe aanklacht tegen het optreden van de inquisiteur zonder dat al te veel concrete eisen werden gesteld[75]. De raadsleden van de Geheime Raad wisten niet goed waar ze aan toe waren. Eisten de Vier Leden de afschaffing van de inquisitie in Vlaanderen of wensten zij alleen maar enkele buitensporigheden aan te klagen? Om dit probleem op te lossen werden Hermes van Winghene en Joachim Hopperus aangesteld om met de gedeputeerden van de Vier Leden te gaan praten[76]. Deze toonden zich echter zeer voorzichtig en verklaarden dat zij eerst de magistraten moesten raadplegen[77]. In afwachting dat meer details zouden worden verstrekt, stelde men dan maar de apostille op. Hierin werd de inquisiteur opgedragen ‘de se conduire en l'exercice de son office avec toute discrétion’ en de plaatselijke overheid aangemaand hem verder bij te staan en de plakkaten te doen naleven[78]. De steden toonden zich tevreden met dit resultaat en stelden geen verdere eisen[79]. Zij wisten immers dat nog velen in de collaterale raden overtuigde voorstanders waren van het behoud van de inquisitie en durfden dan

71. Decavele, *Dageraad*, I, 44-48.
72. Weiss, *Papiers d'Etat*, VIII, 436-439.
73. L.P. Gachard, *Correspondance française de Maguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* (1559-1565) (Brussel, 1867-1881) III, 445.
74. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 1r^{o}-1v^{o}.
75. C. Rahlenbeck, *Mémoires de Jacques de Wesenbeke avec une introduction et des notes* (Brussel, 1859) 350-353. Gaillard, *Archives*, 345-348. Gachard, *Précis de la correspondance*, III, 513-515. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 4r^{o}-4v^{o}.
76. Gachard, *Précis de la correspondance*, I, 328-331.
77. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 3r^{o}-3v^{o}
78. Gaillard, *Archives*, 348 - apostille van 20 oktober 1564. Rahlenbeck, *Mémoires* 353 Gachard, *Précis de la correspondance*, III, 516.
79. Stadsarchief Gent, serie 9/1: Resolutiën van de Staten van Vlaanderen, f° 2v^{o} (7 december 1564) en f° 10v^{o} (13 december 1564).

ook niet om de afschaffing ervan te verzoeken. In de daaropvolgende maanden veranderde de situatie binnen de Raad van State echter ingrijpend. De hoge adel wist definitief het laken naar zich toe te trekken en predikte een tolerante politiek op religieus gebied. Ook de landvoogdes was stilaan overtuigd van het feit dat van een harde repressie geen heil meer te verwachten was. Naar aanleiding van een nieuw geschil tussen Titelmans en de Brugse magistraat[80.] verzocht zij de vorst zelfs de instructies van de inquisiteurs te herzien en aan de tijdsomstandigheden aan te passen[81.]. Dit voorstel werd haar door Filips II echter niet in dank afgenomen en werd samen met de andere voorstellen tot matiging van de inquisitie categorisch afgewezen in de brieven uit het bos van Segovia[82.]. Hierin stelde de vorst klaar en duidelijk dat van een gehele of gedeeltelijke afbouw van de inquisitie in de Nederlanden geen sprake kon zijn. Vanuit het Escuriaal schreef hij bovendien ook nog een brief aan Titelmans waarin deze werd aangezet zijn werk gewoon voort te zetten[83.]. De inquisitie bleef dus bestaan maar het was duidelijk dat de hoge adel alles in het werk zou stellen om haar definitief te breken.

De aanmoedigingen van de vorst zetten Titelmans ertoe aan zijn strijd tegen de ketterij in alle hevigheid voort te zetten. Begin 1566 kreeg hij echter naar aanleiding van de arrestatie van een zekere Willem Houzeau opnieuw moeilijkheden met de Brugse magistraat. De Raad van Vlaanderen probeerde nu de stukken te lijmen en nodigde Brugge op 7 maart uit een afvaardiging naar Gent te sturen om er de zaak te bespreken. De magistraat aanvaardde deze invitatie en op 18 maart verschenen schout Joris van Themseke, burgemeester Jan de Baenst, pensionaris Gillis Wijts en voorschepen Martin Lem in het hof, nadat zij eerst te Brussel het advies van Egmont ingewonnen hadden[84.]. Ook Titelmans verbleef op dat ogenblik te Gent en de raad eiste dat zij met hem de zaak zouden bespreken. De Brugse afgevaardigden beweerden echter dat ze hiertoe niet gemachtigd waren en wilden eerst hun college raadplegen. Dit deden zij en op 21 maart verschenen ze terug in de Secrete Camere met de mededeling dat ze geen toestemming hadden gekregen om met de inquisiteur te onderhandelen[85.]. Het hof gaf hen echter ten antwoord dat zij aldus de werking van de inquisitie bemoeilijkten en handelden tegen de instructies van de vorst. Hierop antwoordden zij dat de Brugse overheid steeds bereid was de inquisiteur bij te staan, indien deze zich aan de plaatselijke privileges zou houden. Wat het overleg betrof dienden zij opnieuw ruggespraak

80. Stadsarchief Brugge, Secrete Resolutiën, 1557-1565, f° 332r^{o} - 14 juni 1565.
81. H. Enno van Gelder, *Correspondance française de Marquerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1559-1565)* (Utrecht, 1941) IV, 57-58. Gachard, *Précis de la correspondance*, I, 360-363 - brief van Margaretha van Parma aan Filips II van 22 juli 1565.
82. Enno van Gelder, *Correspondance*, IV, 99-103.
83. Gachard, *Précis de la correspondance*, I, 369.
84. Stadsarchief Brugge, Secrete Resolutiën, 1565-1569, f° 25r^{o}.
85. *Ibidem*, f° 27r^{o}-27v^{o}.

te houden met de magistraat[86]. In de houding van de Brugse schepenen kwam echter geen verandering en op 26 maart vroegen de afgevaardigden dan ook niet met de inquisiteur te moeten praten omdat zij hierdoor schuld zouden bekennen, wat zij ten allen prijze wensten te vermijden[87]. Dit betekende meteen het einde van de bemiddelingspoging van de Raad van Vlaanderen.

Titelmans nam nu zelf het initiatief in handen en op 27 maart stuurde hij een memorandum aan de Brugse overheid waarin hij eiste dat deze zich in zaken van ketterij volledig aan de inquisiteur zou onderwerpen[88]. Dit was natuurlijk totaal onaanvaardbaar voor de Brugse magistraat. De reactie bleef dan ook niet uit. Op 30 maart stuurden de schepenen een brief naar de drie andere Leden van Vlaanderen, waarin zij het gebeurde uiteenzetten en hen uitnodigden afgevaardigden te sturen om de situatie te bespreken[89]. Op 2 april 1566 kwamen de gedeputeerden te Brugge samen om een gemeenschappelijke strategie uit te stippelen[90]. Brugge en het Vrije namen het radicaalste standpunt in en eisten de afschaffing van de inquisitie in Vlaanderen. De Gentse afgevaardigden, die tijdens de besprekingen een meer gematigde mening hadden vertolkt, wensten hierover echter eerst hun magistraat te raadplegen[91]. Nadat Egmont had aangedrongen op actie tegen de inquisitie en zij hadden gehoord dat Brabant de afschaffing ervan had verkregen en andere staten op hetzelfde aandrongen, draaide Gent echter vlug bij en verklaarde zich akkoord met het door Brugge opgemaakte ontwerp-rekwest[92]. Op 10 april 1566 overhandigden de afgevaardigden het verzoekschrift aan de landvoogdes[93]. Hierin eisten zij zoals afgesproken de afschaffing van de inquisitie in Vlaanderen en vroegen dat de kettervervolging volledig aan de magistraten zou worden toevertrouwd[94]. De regentes verwees in haar antwoord naar de apostille van 20 oktober 1564 en verzocht de Leden de specifieke problemen aan de Geheime Raad voor te leggen, maar van afschaffing van de inquisitie was vooralsnog geen sprake[95]. Dit was trouwens een beslissing, die alleen door de vorst kon worden genomen. Al met al was de situatie in het geheel niet ongunstig voor de Vier Leden. Op 25 maart 1566 had men ten gevolge van het protest van Brabant en de andere staten te Brussel namelijk beslist, dat de inquisitie niet zou worden ingevoerd daar waar ze niet aktief was en geschorst zou worden daar waar ze wel

86. *Ibidem*, f° 28v°.
87. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 7616, f° 167r°-169v° - maart 1566.
88. Rahlenbeck, *Mémoires*, 363-366.
89. Stadsarchief Gent, serie 94 bis/8, f° 15r°-18r°.
90. *Ibidem*, f° 25r°-28r°.
91. *Ibidem*, f° 29r°.
92. *Ibidem*, f° 30r°-32r°.
93. *Ibidem*, f° 34r°-34v°.
94. Rahlenbeck, *Mémoires*, 353-355. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 38r°.
95. Rahlenbeck, *Mémoires*, 355. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 38r°.

werkte. Als gevolg daarvan had Titelmans een brief ontvangen van de regentes, waarin hij werd aangemaand zich discreter te gedragen en zijn taak uit te oefenen zonder 'grand inconvénient' te veroorzaken[96]. Bovendien had ook de lagere adel in haar smeekschrift (5 april 1566) aangedrongen op maatregelen en bereidde men in de Raad van State een moderatie van de inquisitie en de plakkaten voor. Deze zou door de heren van Montigny en Bergen persoonlijk bij de vorst moeten worden verdedigd en toegelicht. De Vier Leden wensten echter concrete resultaten en aangespoord door Egmont probeerden ze de druk op de regentes nog te verhogen, door het indienen van een nieuw rekwest op 19 april. Opnieuw eisten zij de onmiddellijke afschaffing van de inquisitie in Vlaanderen[97]. Margaretha gaf hen ten antwoord dat zij in afwachting van de instructies van de vorst niets meer kon toestaan[98]. Ook Egmont had hen duidelijk gemaakt dat zij op geen verdere toegevingen moesten rekenen. Het was duidelijk dat de graaf hun rol uitgespeeld achtte en nu alle heil verwachtte van de missie van de heren van Montigny en Bergen. De afgevaardigden vonden het dus niet nodig nog verder aan te dringen[99]. De steden voelden echter wel dat de landvoogdes hen gunstig gezind was en zetten hun gedeputeerden ertoe aan in afwachting van het definitieve besluit van de koning de totale opschorting van de inquisitie in hun provincie te eisen. Titelmans had namelijk zijn werkzaamheden voortgezet en dit ondanks het schrijven van de landvoogdes. Op 27 april 1566 overhandigden de afgevaardigden dan ook een rekwest in die zin aan de landvoogdes[100]. Margaretha hoedde zich echter wel voor zulke radicale maatregelen en de Vier Leden moesten zich tevreden stellen met wat zij tot dan toe hadden bereikt[101]. Dit laatste verzoekschrift was in feite overbodig, want de dag tevoren had de Raad van State een voorstel tot moderatie van de plakkaten toegestaan. Dit moest echter nog voorgelegd worden aan de provinciale staten en de Vier Leden achtten het dan ook raadzamer langs deze weg verder te ageren. Op 24 mei 1566 kwam Egmont naar Gent om de moderatie toe te lichten en het advies van de Staten van Vlaanderen in ontvangst te nemen[102]. De provinciale staten keurden het voorstel goed mits aan een aantal voorwaarden werd voldaan[103]. In dit advies kwamen nogmaals de eisen van de grote steden naar voren.

96. Gachard, *Précis de la correspondance*, II, 555-556.
97. Rahlenbeck, *Mémoires*, 356-357. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 159r°-159v°.
98. Rahlenbeck, Mémoires, 357. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 159r°.
99. *Ibidem*, f° 166r°-166v°. I. Diegerick, *Archives d'Ypres. Documents du XVIe siècle faisant suite à l'Inventaire des Chartes* (Brugge, 1874-1877) 39-43.
100. Rahlenbeck, *Mémoires*, 358-361. Diegerick, *Archives*, III, 36-37. Stadsarchief Gent, serie 94 bis/8, f° 174r°-175r°.
101. Rahlenbeck, *Mémoires*, 361. Stadsarchief Gent, serie 94bis/8, f° 174r°.
102. Diegerick, *Archives*, III, 70-71.
103. *Ibidem*, 83-89. Gachard, *Précis de la correspondance*, 565 vlg. Algemeen Rijksarchief Brussel, Staat en Audiëntie nr. 1177, f° 28r°-30r°.

Ondanks het feit dat de moderatie nog door de vorst moest worden goedgekeurd, kwamen reeds veel uitwijkelingen naar de Nederlanden terug. Het aantal predikaties nam snel toe, de calvinisten werden steeds driester en ook de edelen gingen steeds verder in hun eisen en vroegen nu volledige godsdienstvrijheid. Op 10 augustus 1566 barstte de beeldenstorm los. Twee dagen later - dus veel te laat - ontving de landvoogdes het antwoord van de vorst op het voorstel tot moderatie van de plakkaten. Filips II verklaarde zich hierin akkoord met de afschaffing van de pauselijke inquisitie en de verzachting van de plakkaten indien de katholieke godsdienst en het vorstelijk gezag maar behouden bleven. De nieuwe bisschoppen moesten de taak van de inquisiteurs overnemen[104]. Deze beslissingen misten echter volledig hun effect nu de beeldenstorm over de gehele Nederlanden woedde. Op 23 augustus 1566 vergaderden de landvoogdes en de voornaamste edelen te Brussel. Ze besloten er onder andere tot de definitieve afschaffing van de inquisitie. En alhoewel deze toegeving samen met vele andere enkele maanden later werd ingetrokken, wist de inquisitie zich toch nooit meer van deze slag te herstellen[105]. In Vlaanderen was de toestand reeds in mei 1566 bijna onhoudbaar geworden voor Titelmans. Ondanks de instructies van de regentes, de moderatie van de plakkaten en het gevaar voor zijn eigen leven was hij nog aktief tot midden juli. Het was duidelijk dat de protestaktie van de Leden van Vlaanderen tegen de inquisitie slechts een onderdeel was geweest van de door de hoge adel georchestreerde beweging tegen de politiek van de vorst. Toen deze aktie resultaten begon te krijgen (voorstel tot moderatie van de plakkaten, schorsing van de inquisitie, de zending van de heren van Bergen en Montigny) maakte Egmont meteen ook een einde aan hun agitatie.

d. De geestelijke overheid

De inquisiteurs-generaal waren de enige kerkelijke gezagdragers waaraan Titelmans verantwoording verschuldigd was. Formeel stelden zij de onderinquisiteurs aan, maar in de praktijk was het de vorst die hiertoe het initiatief nam. Het is dus normaal dat Titelmans meer belang hechtte aan de centrale overheid, dan aan de inquisiteurs-generaal. Immers alleen vanuit Brussel kon hij de noodzakelijke steun krijgen. De rol van de algemene inquisiteurs ten opzichte van Titelmans beperkte zich tot het geven van deskundig advies, wanneer deze problemen had met bepaalde processen, gevluchte ketters en verdachte boeken. Ze voerden een zeer drukke briefwisseling en regelmatig toog de inquisiteur naar Leuven om met hen overleg te plegen over allerhande zaken. Om na te gaan of hier enige ontwikke-

104. F. de Reiffenberg, *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* (Brussel, 1842) 96-105.
105. M. Dierickx, 'De eerste jaren van Filips 11 (1555-1567)', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht, 1952) IV, 337-344.

ling in waar te nemen is, hebben we het aantal keren dat hij met de inquisiteurs-generaal is gaan praten opgezocht en per jaar gerangschikt. Uit deze tabel, die hieronder volgt, blijkt toch wel een interessante ontwikkeling.

Aantal keren dat Titelmans en de inquisiteurs-generaal overleg pleegden

jaren	aantal
1545	1
1546	1
1547	0
1548	0
1549	0
1550	3
1551	1
1552	0
1553	2
1554	3
1555	2
1556	5
1557	5
1558	2
1559	2
1560	2
1561	1
1562	1
1563	0
1564	0
1565	4
1566	1

In de aanvangsjaren waren de contacten tussen beide partijen blijkbaar erg schaars, maar dit kan vrij gemakkelijk verklaard worden uit de geringe aktiviteit van de inquisiteur in die periode. Voor de jaren vijftig kunnen we stellen dat Titelmans gemiddeld zo'n twee tot drie maal per jaar overleg pleegde met de inquisiteurs-generaal. Dit vermindert echter vrij verrassend in de jaren zestig. Alleen 1565 vormt hierop een uitzondering, maar dit was het gevolg van de rekwesten die

door Brugge en Rijsel[106.] tegen de inquisitie ingediend werden en het daaruit volgende overleg met de kerkelijke en wereldlijke overheid. De gang van zaken wordt nog vreemder wanneer we bedenken dat juist in deze periode de aktiviteit van de inquisitie op zijn hoogtepunt was en op dat ogenblik bekwame personen als Josse Ravesteyn (Tiletanus) en Michiel de Bay (Baius) de functie van inquisiteur-generaal bekleedden. De enig mogelijke verklaring hiervoor is dat Titelmans juist in deze periode van grote expansie van de nieuwe leer zijn inquisitierechtbank heeft uitgebouwd tot een onafhankelijk werkend apparaat, dat alleen nog met de centrale overheid te Brussel rekening diende te houden.

De inquisiteur heeft ook met de diverse bisschoppen en hun medewerkers intensief samengewerkt. Dit was trouwens noodzakelijk voor een goede gang van za-

106. Over het door Rijsel ingediende rekwest tegen Titelmans is niets bekend in de literatuur. We vinden er enkel een paar sporen van terug in de rekeningen van de inquisiteur (Algemeen Rijksarchief, Acquits de Lille nr. 462 (mappen), rekening Titelmans, 1 oktober 1564-16 mei 1565) zonder dat hierbij enige aanduidingen gegeven worden over de inhoud ervan.

ken, want ook de bisschop had verregaande bevoegdheden op het gebied van de kettervervolging in zijn bisdom. Het gebeurde echter zelden dat de bisschop zelf zich met deze zaken bezig hield. Meestal moest Titelmans zijn zaken regelen met de officiaal of een vicaris. Samen bespraken en behandelden zij processen tegen ketters en wanneer de inquisiteur een vonnis uitsprak, maakte de officiaal meestal deel uit van de rechtbank. De verhouding tussen Titelmans en de bisschoppen was dus volledig in overeenstemming met de pauselijke verordeningen[107]. Het meest intensief heeft Titelmans met de leden van het vicariaat en de officiaal van Doornik samengewerkt. Dit was vrij logisch daar het overgrote deel van zijn ambtsgebied tot dit bisdom behoorde. Na de bisdommenhervorming onderhield hij ook nauwe betrekkingen met de bisschoppen van Ieper en Brugge. Deze waren hem zeer gunstig gezind en steunden hem met volle kracht in zijn strijd tegen de ketterij.

Ook met de lagere clerus, zowel de reguliere als de seculiere, onderhield Titelmans zeer nauwe betrekkingen. De predikheren stonden hem actief bij tijdens het ondervragen van gevangenen, het uitspreken van vonnissen, het aanbrengen van verdachten, enz... De dorpspastoors waren voor hem de belangrijkste bron van informatie. Zij waren zo wat de plaatselijke agenten van de inquisitie in de verschillende dorpen en steden. Ondanks deze nauwe samenwerking bleef de inquisiteur een scherpe controle uitoefenen op hun gedrag en predikaties. Hij was er zich immers beter dan wie ook van bewust dat bij de clerus ook overtuigde propagandisten van de nieuwe leer te vinden waren.

De vervolgden

a. De verhouding van Titelmans tot de bevolking in 't algemeen

Het is duidelijk dat het optreden van Titelmans in Vlaanderen groot ongenoegen bij de bevolking veroorzaakt heeft. Niet zelden ontstonden er bij arrestaties of terechtstellingen dan ook moeilijkheden. Beweren dat deze opstootjes het werk waren van de nieuwgezinden alleen, zou wel een al te eenvoudige voorstelling van zaken zijn. De frequentie waarmee ze voorkwamen en de massa volk die er steeds bij betrokken was, wijzen erop dat zij de uiting waren van de volkswoede. Ook de vaststelling dat reeds in de jaren vijftig - dus in een periode waarin de nieuwe leer zeker nog niet tot de massa was doorgedrongen - sporadisch moeilijkheden

107. P. Frédericq, *De Nederlanden onder Keizer Karel* (Gent, 1885) 45-47. J. Scheerder, 'De werking van de inquisitie', *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het tweedaags colloquium bij de 400ste verjaring van de Pacificatie van Gent* (Gent, 1976) 159.

voorkwamen, wijst in die richting[108]. Toen reeds stond een aanzienlijk gedeelte van de bevolking vijandig tegenover de inquisitie. Dit blijkt trouwens duidelijk uit de brief die de vorst in 1556 aan de Raad van Financiën richtte en waarin hij aan Nicolaas de Hondt een jaarlijks pensioen van 60 p. gr. Vl. toekende. Hierin schreef hij dat De Hondt niet in de gelegenheid was om naast zijn functie als promotor van de inquisitie er nog andere aktiviteiten op na te houden 'par ce que plusieurs auroient conceu une hayne contre luy, par ce quil a servy et sert au fait de linquisition'[109]. Voor een goed begrip moeten we echter toch onderscheid maken tussen de troebelen die ontstonden naar aanleiding van terechtstellingen, het wegbrengen van gevangenen, enz... en bewust geplande acties. Het is duidelijk dat incidenten zoals de gevangenisbraak te Mesen (6 november 1561), de aanval op het Jacobinessenklooster in het Brugse Vrije (7 november 1561) en de aanval op de gevangenis van Armentières (begin 1562) het werk waren van medestanders van de vervolgden[110]. Ook de twee pamfletten die op 24 maart 1562 gevonden werden in de preekstoel van de kerk te Hondschoote en waarin Titelmans met de dood werd bedreigd, waren het werk van enkele nieuwgezinden die hiermee op een enigszins naïeve manier probeerden enkele gevangen calvinisten vrij te krijgen[111].

Een aantal andere incidenten daarentegen was de spontane reactie van het volk op het meedogenloze optreden van de inquisiteurs. Toen zij op 22 april 1561 een zekere Hans de Clercq uit de gevangenis van Belle lieten halen om hem naar Ieper over te brengen ontstond er grote beroering onder de bevolking die het gebeurde gadesloeg. Plots kwam een zekere Willem Godschalk uit de menigte naar voren en schold de overheidspersonen uit voor 'diefleeders, coordesleepers, judasbloet en dier ghelijcke'. Hij spuwde zelfs in het gezicht van één van de dienaren en in zijn hand hield hij 'eenen blooten upstekere'. Een andere omstaander riep: 'Eyst nu niet wel ghedaen, den man es wech geleedt ende twijf ende kindt zijn doot bleven'. Hiermee maakte hij een toespeling op Mahieu Quilz en zijn echtgenote, die de dag tevoren waren gearresteerd en van wie gezegd werd dat de vrouw zwanger was[112]. Ondanks deze moeilijkheden slaagden ze er toch in de plaats van het on-

108. Moeilijkheden bij de terechtstelling van vier anabaptisten te Gent op 11 april 1551 (A.L.E. Verheyden, *Geschiedenis der doopsgezinden in de zuidelijke Nederlanden in de 16e eeuw* (Brussel, 1959) 73-74. Arrestatie van Hermes Slosse te Gent in 1557 (Stadsarchief Gent, serie 214, Bouc van den Crime, 1555-1561, f° 34v^{o} - 35v^{o}). Moeilijkheden bij een arrestatie te Kortrijk in 1559 (Weiss, *Papiers d'Etat*, V, 621-623).
109. Algemeen Rijksarchief Brussel, Acquits de Lille nr. 460 (mappen), brief van de vorst aan de Raad van Financiën, 13 juni 1556.
110. A. de Vrankrijker, 'Voorboden van oproer in de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1561-1562', *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde* (1934) 162-164.
111. Gaillard, *Archives*, 286-289.
112. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr 7542, f° 188v^{o}. *Ibidem*, Secrete Camere nr. 7615, f° 205r^{o}-205v^{o}.

heil te verlaten, maar ‘een grooten hoop volcx’ onder leiding van Godschalk rende hen achterna en onder luid geschreeuw vielen zij de gerechtsdienaren aan. Sommigen waren gewapend, anderen vochten met stukken hout die zij langs de weg hadden gevonden. Een zekere Andries Futsemael stak zelfs een ‘grooten stock ofte pertse’ tussen de benen van het paard van de promotor[113]. De hellebaardiers die de inquisiteurs vergezelden, wisten echter vrij vlug de aanval af te slaan[114]. In een brief van 27 oktober 1561 aan de landvoogdes beklaagde Titelmans zich over het feit dat er bij arrestaties steeds opnieuw moeilijkheden waren. Overal waar hij kwam werd hij onmiddellijk omringd door een menigte van zo'n tweehonderd a driehonderd man, ‘qui est enclin à mutiner et rebeller contre la justice’[115]. Wellicht zal er in sommige van die opstootjes ook wel sprake geweest zijn van enige opruiïng. Dit was ongetwijfeld het geval te Wervik op 24 juli 1562 toen er ten gevolge van het optreden van de plaatselijke baljuw bij het wegvoeren van enkele gevangenen relletjes ontstonden[116]. Het spreekt vanzelf dat de overheid niet onverschillig zou blijven bij deze agitatie en de opstootjes werden dan ook meestal gevolgd door een sterke repressie.

b. Aantal vervolgden

Tenslotte hebben we geprobeerd het aantal mensen dat door Titelmans werd vervolgd en ten gevolge van zijn procedures werd terechtgesteld te becijferen. In de nagekeken bronnen en publikaties konden we in totaal de namen terugvinden van 1120 vervolgden, aldus verspreid over de verschillende delen van zijn ambtsgebied: 1027 voor Vlaanderen, 59 voor Doornik en het Doornikse en 34 voor Rijsel, Douai en Orchies. Deze verdeling bevestigt nogmaals dat de inquisiteur vooral in Vlaanderen aktief geweest is en veel minder in de andere delen van zijn rechtsgebied. Het is bovendien duidelijk dat 1120 vervolgden een minimum is. Rekening houdend met de onvolledigheid van het bronnenmateriaal - vaak worden in de rekeningen de namen van de vervolgde personen niet eens vermeld - mogen we stellen dat Titelmans in het geheel ongeveer 1500, maximaal 1600 gevallen heeft behandeld. Het hoeft amper gezegd te worden dat dit enorm veel is, te meer daar de inquisiteur pas vanaf 1550 goed en wel aan het werk is gegaan. Een vlugge berekening leert ons dat hij gemiddeld zo'n honderd zaken per jaar afhandelde; dit betekent drie à vier dagen per geval. Indien men zich realiseert dat tijdens het eerste decennium de gemiddelden heel wat lager lagen, kan men stellen dat hij na 1560 soms wel tweehonderd gevallen per jaar moet hebben behandeld. Voor een

113. *Ibidem*, nr. 7542, f° 374v^{o}. *Ibidem*, Secrete Camere nr. 7615, f° 230v^{o}-231r^{o}
114. *Ibidem*, nr. 7543, f° 16r^{o}-16v^{o}.
115. Gaillard, *Archives*, 224-225.
116. Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen nr. 7544, f° 144v^{o} - 151v^{o} - vonnis van 5 mei 1563.

goed begrip moet worden gezegd dat hierbij zowel de eigenhandig gevoerde processen als de zaken waarbij hij slechts onrechtstreeks als geloofsonderzoeker optrad begrepen zijn.

Het aantal bekende terechtstellingen waarbij Titelmans rechtstreeks (overleveren van obstinate ketters aan de wereldlijke overheid) of onrechtstreeks (geloofsonderzoek in dienst van de overheid) betrokken was, bedraagt 127. Dit betekent dat 11,3% van de bekende door hem behandelde gevallen op de doodstraf uitliepen. De overige 88,7% wisten aan zijn greep te ontsnappen of werden door hem tot andere gedachten gebracht. Dit onderstreept nog eens de enorme inspanningen die de inquisiteur steeds geleverd heeft om de gevangen ketters ertoe te brengen hun geloof af te zweren. Omdat de terechtgestelden steeds obstinate ketters waren, ondergingen ze voor het merendeel de vuurdood. De meeste anderen werden met het zwaard geëxecuteerd.

Vaak heeft men beweerd dat de anabaptisten veel strenger vervolgd zijn dan de overige hervormingsgezinden. Op het eerste gezicht lijkt dit ook bij Titelmans' inquisitierechtbank het geval te zijn geweest. 85 van de 127 terechtgestelden (66,9%) waren immers anabaptisten en dit ondanks het feit dat zij veel minder talrijk waren dan de gereformeerde protestanten. Wanneer we hun situatie echter van dichterbij gaan bekijken, komen we tot andere conclusies. Van 198 anabaptisten is het bekend dat ze door Titelmans zijn vervolgd. Daarvan werden er zoals gezegd 85 (of 42,9%) terechtgesteld, zweerden er 57 (of 28,8%) hun geloof af en waren er 56 (of 28,3%) die aan de inquisiteur wisten te ontsnappen of een onbekend vonnis kregen. Het is dus zeker niet zo dat de anabaptisten door Titelmans altijd aan de wereldlijke overheid werden overgedragen. Toch blijft het treffend dat 85 (of 42,9%) van de 198 anabaptisten zijn terechtgesteld, terwijl er van de 922 bekende vervolgde gereformeerd protestanten slechts 41 (of 4,4%) ter dood werden gebracht. De verklaring hiervoor moet in de eerste plaats worden gezocht bij de anabaptisten zelf. Wie tot een mennistische gemeenschap wilde toetreden, moest aan zeer strenge eisen voldoen en alvorens tot de volwassenendoop te worden toegelaten diende men een jarenlange opleiding te doorstaan. De gearresteerde anabaptisten waren dan ook heel wat moeilijker van hun geloof af te brengen dan vele andere hervormingsgezinden, die nauwelijks enig onderricht hadden gekregen en wiens overtuiging in hoofdzaak steunde op hun afkeer van de katholieke kerk. Het aantal obstinate ketters onder de anabaptisten lag dan ook heel wat hoger dan onder de overige nieuwgezinden. En aangezien obstinate ketters door Titelmans altijd aan de wereldlijke overheid werden doorgespeeld, lag het aantal anabaptistische slachtoffers procentsgewijze dus veel hoger dan het aantal gereformeerd protestantse. Nochtans werden berouwvolle anabaptisten door hem op dezelfde wijze behandeld als andere penitenten, dit in tegenstelling tot de wereldlijke overheid die ook hen liet terechtstellen. Hier komt opnieuw de figuur van

Pieter Titelmans naar voren, die ondanks zijn ontegensprekelijke afkeer van anabaptisten, consequent bleef aan zichzelf en hen dezelfde kansen bood als de overige hervormingsgezinden. Het was hem er immers in de eerste plaats niet om te doen alle nieuwgezinden te elimineren, maar wel zoveel mogelijk ketters tot het ware geloof terug te brengen. Op die manier probeerde hij zijn levensdoel, namelijk het herstel van de katholieke kerk, te verwezenlijken.

Uit de voorgaande paragrafen kan men dus concluderen dat Titelmans in een periode van ongeveer vijftien jaar in totaal ongeveer 1500 a 1600 gevallen van ketterij behandelde. Van de in totaal 1120 bekende gevallen eindigden er 127 (of 11,3%) met de doodstraf. De meesten ondergingen de vuurdood. Vijfentachtig van deze honderdzevenentwintig terechtgestelden waren anabaptisten (66,9%). Toch werden zij door Titelmans niet strenger behandeld dan de andere nieuwgezinden.

Sociaal-economische gegevens

In het kader van de studie van Titelmans' inquisitierechtbank is het ook van belang na te gaan wie de personen waren die werden vervolgd en op welke trap van de maatschappelijke ladder zij gesitueerd kunnen worden. De hierna volgende gegevens steunen in hoofdzaak op de confiscatierekeningen die we aantroffen in de Acquits (kwijtschriften) van de Rijselse Rekenkamer, op de aanwijzingen die terloops in de bronnen of martelaarsboeken vermeld stonden en de talrijke sociaal-economische gegevens die Decavele in zijn werk over de reformatie in Vlaanderen verstrekte[117]. Laatstgenoemde probeerde te onderzoeken of er enig verband bestond tussen de maatschappelijke positie van de nieuwgezinden en hun godsdienstkeuze. De probleemstelling die hier aan de orde is, ligt echter op een heel ander vlak. In dit kader moeten we ons vooral de vraag stellen in welke mate de werking van de inquisitie werd beïnvloed door bepaalde sociaal-economische factoren. Viseerde de inquisiteur bepaalde sociale groepen en in welke mate hield hij bij de bestraffing van een ketter rekening met diens maatschappelijke positie?

117. Decavele, *Dageraad*, I, 521-554. We hebben zijn tabel niet overgenomen, maar slechts een beroep gedaan op de specifieke sociaal-economische gegevens die hij over de vervolgden verstrekt.

In de volgende tabel zijn de verkregen gegevens verzameld:

Sociaal-economische doorlichting van vervolgden en terechtgestelden

Sociale groepen	Vervolgden		Terechtgestelden	
	geref. prot.	anabapt.	geref. prot.	anabapt.
adel	1	0	0	0
geestelijkheid	24	0	3	0
burgerij	109	10	8	2
kleine boeren - geschoolde arbeid.	105	34	11	26
bezitslozen	107	46	6	27

Wegens de diversiteit van het bronnenmateriaal was het niet mogelijk op basis van bezit alleen een stratificatie op te stellen. We hebben dan ook in eerste instantie gekozen voor een stratificatie op basis van beroep. Om de vele nadelen die hieraan verbonden zijn enigszins op te vangen, hebben we echter waar het mogelijk was ook rekening gehouden met het bezit. Op die manier kwamen we tot vijf verschillende groepen: adel, geestelijkheid, burgerij, kleine boeren - geschoolde arbeiders en bezitslozen. De eerste twee - adel en geestelijkheid - zijn afzonderlijk bekeken omdat zij in het kader van de kettervervolging steeds een speciale plaats hebben ingenomen en in de maatschappij uitdrukkelijk van de rest van de bevolking werden onderscheiden. De derde sociale groep werd gecatalogeerd onder de naam burgerij. Hieronder verstaan we de groep van handelaars, zakenlui, rijke boeren, ondernemers, intellectuelen en middenstanders, kortom diegenen die iets meer bezaten dan gewoon maar een huis of een hoeve. Een trapje lager op de sociale ladder stonden dan diegenen die alleen maar een huisje en wat inboedel of een hoeve met een klein lapje grond hadden. Het waren voornamelijk kleine boeren en geschoolde arbeiders. Het onderscheid met de voorgaande groep was soms echter zeer moeilijk te maken. Daarom hebben we de bezitsgrens tussen beide groepen op 150 p. gr. Vl. gelegd, zijnde de waarde van een doorsneehuis en wat roerende goederen. In de meeste gevallen bleek deze norm bruikbaar[118].

Van de 1120 bekende vervolgden beschikken we bij 436 personen (of 38,9%) over enige informatie omtrent hun sociale status. Dit is niet al te veel, maar toch

118. Omdat de beschikbare gegevens een periode van ongeveer twintig jaar bestrijken, moeten we rekening houden met mogelijke inflatoire tendenzen. Daarom werd de bezitsgrens van 150 p. gr. Vl. niet als een absolute grens gehanteerd en dienden we ook voortdurend rekening te houden met de inhoud ervan.

voldoende om enige conclusies te trekken. In de eerste plaats moet worden bevestigd wat reeds door velen werd gesteld, namelijk dat het gereformeerd protestantisme en meer bepaald het calvinisme over alle lagen van de bevolking verspreid was en dat het anabaptisme zijn aanhangers recruteerde onder de armsten in de maatschappij. Meer dan de helft van de gereformeerde protestanten behoorde weliswaar tot de twee laagste klassen van de bevolking (212 van de 346 of 61,3%), maar dit is uiteraard het gevolg van het feit dat deze groepen in de maatschappij veel talrijker waren dan de andere. Wat echter ook opvalt is dat de groep van de bezitslozen, die het grootste deel van de bevolking uitmaakte, hier niet als de talrijkste naar voren komt. Dit bevestigt nogmaals dat het calvinisme meer afgestemd was op de bezittende klassen. Ook de cijfers voor de anabaptisten zijn zeer sprekend: 80 van de 90 vervolgde doopsgezinden (88,9%) behoorden tot de twee laagste groepen. Het feit dat we tot dezelfde conclusies komen als vele anderen wijst erop dat de door Titelmans gevoerde vervolging essentieel niet afwijkt van de repressie in 't algemeen. De inquisiteur vervolgde dus net zo goed rijke als arme ketters, maar trad hij ook steeds even streng op? Om dit na te gaan hebben we ook de terechtgestelden volgens dezelfde sociale groepen onderverdeeld. Ondanks het feit dat we over 91 van de 127 geëxecuteerden (71,6%) ingelicht zijn omtrent hun sociale status, blijft het trekken van conclusies zeer moeilijk. Toch kan men met vrij grote zekerheid stellen dat de minstbedeelden door Titelmans zeker niet strenger behandeld werden dan de bezittende groepen. Zowel bij de gereformeerde protestanten als bij de anabaptisten zijn de terechtgestelde bezitslozen verrassend gering in aantal, dit ondanks het feit dat er minstens evenveel door de inquisiteur werden vervolgd als bij de andere sociale groepen. We kunnen dan ook met vrij grote zekerheid stellen dat de inquisiteur steeds even streng is opgetreden en geen rekening gehouden heeft met de sociale status van de beschuldigden. Deze conclusie is duidelijk in tegenstelling tot wat Moreau beweerde in zijn artikel over de invloed van sociaal-economische factoren op de godsdienstkeuze te Doornik. Hij stelde immers dat de mensen uit de werkende groepen veel strenger werden behandeld dan de leden van de leidende kringen[119]. De kontekst van onze gegevens is te verschillend om deze bewering te weerleggen, maar zeker is in elk geval dat Titelmans die toch ook bevoegd was voor Doornik, hieraan niet heeft meegewerkt.

119. G. Moreau, ‘La corrélation entre le milieu social et professionel et le choix de la religion à Tournai’, *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden. Colloquium Brussel, 30 november - 2 december* (Brussel, 1967) 286-301.

Een nieuwe generatie kleine bronnenpublikaties
C.B. Wels

Nederlandse Historische Bronnen, I en II, uitgegeven door het Nederlands Historisch Genootschap ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1979 en 1980, respectievelijk 417 en 432 blz., ISBN 90 247 2226 8 en 90 247 9021 2).

Met de serie *Nederlandse Historische Bronnen* is het Nederlands Historisch Genootschap gestart met een reeks uitgaven die uitsluitend zullen bestaan uit bundels met kleine historische bronnen uit verschillende tijdvakken en met gevarieerde inhoud. Na een onderbreking van tien jaar zet het NHG daarmee een traditie voort die teruggaat tot 1846. De 'kleine bronnenpublikatie' heeft zich in de Nederlandse historische literatuur tot een eigen genre ontwikkeld dat weliswaar niet uniek is, maar dat men in het buitenland in deze vorm thans nog maar zelden aantreft[1]. Nu deze publikatievorm nieuw leven wordt ingeblazen, wil ik eerst enige aandacht besteden aan ruim een eeuw ontwikkelingsgeschiedenis van de bronnenpublikatie in Nederland om vervolgens een tweetal aktuele vraagstukken op dit specialistische gebied te behandelen: de criteria waaraan een bron moet voldoen om voor uitgave in aanmerking te komen en vervolgens de editietechnieken voor de verschillende soorten bronnen. Tenslotte komt de inhoud van beide bundels aan de orde.

De eerste Nederlandse bronnenpublikaties dateren uit de zeventiende eeuw en vallen in twee categorieën uiteen: verhalende en functionele bronnen. De laatste categorie diende als referentiemateriaal voor bestuurlijk handelen en juridische transacties of als bewijsmateriaal in politieke discussies. Vooral aan de bewerking van bronnen voor referentiedoeleinden werd veel zorg besteed. Het uitgeven van documenten om de zuiver historische belangstelling te bevredigen kwam pas in het tweede kwart van de negentiende eeuw op gang[2]. Frankrijk (Comité des travaux historiques, 1834), Duitsland (Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1819) en Groot-Brittannië (Calendars of State Papers, 1830, Rolls Commission, 1857) waren al voorgegaan. Het uitgeven van archiefmateriaal betreffende de Nederlandse geschiedenis kwam het eerst aan de orde bij de beantwoording van een prijsvraag van Willem I uit 1826, waarin gevraagd werd een plan in te zenden 'naar hetwelk... de algemeene Nederlandsche geschiedenis zoude behooren te worden bewerkt, op zoodanige wijze, dat dezelve alleen op de meest echte bescheiden gegrond en door dezelve geheel worde geregtvaardigd'[3].

1. In België worden sinds 1836 kleine bronnen gepubliceerd in de *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis*, een uitgave van de Koninklijke Belgische Academie.
2. Voorlopers in de achttiende eeuw waren: A. Kluit, *Historia critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae* (2 dln.; Middelburg, 1777-1780) en F. van Mieris, ed., *Groot charterboek van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland, beginnende bij de eerste en oudste brieven van die landstreeken, en eindigende met den dood van onze graavinne, Vrouwe Jacoba* (4 dln.; Leiden, 1753-1756).
3. *Overzicht van de door bronnenpublikatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedenis* (2e dr.; 's-Gravenhage, 1950) v-vii.

Tot de inzenders behoorden behalve Gachard, Mohe en Reiffenberg die na 1830 de grondslag zouden leggen voor de Belgische historiografie, Thorbecke en Groen van Prinsterer die in het noorden als politicus naam zouden maken. Verschillende inzenders, waaronder Thorbecke, ontrieden de aanstelling van een rijksgeschiedschrijver. De regering zou er volgens Thorbecke beter aan doen een centrale commissie in het leven te roepen die belast zou moeten worden met een 'wel geordende, kritische, het gezag der enkele stukken verklarende uitgave der oorspronkelijke bronnen'. Groen had daarentegen heel concrete denkbeelden over een 'geschiedschrijver des rijks': hij schetste diens taak en beval zich tegelijk zelf voor deze functie aan. De koning volgde echter Reiffenbergs advies om bij elk der beide grote archiefdepots (Brussel en Den Haag) een commissie te benoemen die belangrijke onuitgegeven stukken moest publiceren. De commissie voor het zuiden werd al op 10 juli 1827 benoemd en werd de voorloper van de in 1834 ingestelde Commission à l'effet de rechercher et mettre au jour les chroniques belges inédits, de latere Commission royale d'histoire[4]. Van het plan om van regeringswege de geschiedschrijving te stimuleren kwam in het noorden voorlopig niets terecht. Pas in 1902 werd de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis in het leven geroepen die sindsdien de Rijks Geschiedkundige Publicatiën verzorgt. De eerste moderne bronnenuitgave verscheen in het noorden in 1835, de door Groen van Prinsterer bewerkte *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*[5]. Voor wat de editietechniek betreft oriënteerde Groen zich op de Franse traditie zoals deze zich in dezelfde periode manifesteerde in de uitgaven van het Comité des travaux historiques.

In 1845 werd in Utrecht het Historisch Genootschap opgericht, een gezelschap in de geschiedenis geïnteresseerde juristen, filologen, edellieden en renteniers. Van professionalisering was nog geen sprake. Van 1846 tot 1875 publiceerde het genootschap jaarlijks een *Kronijk*, waarin kleinere bronnenpublikaties werden opgenomen. Omvangrijke documentenuitgaven, waaronder oorkondenboeken, werden ondergebracht in de op onregelmatige tijden verschijnende *Berigten* en de *Codex diplomaticus*. Deze beide laatste series werden in 1863 afgesloten. Het Historisch Genootschap begon in dat jaar met de uitgave van haar befaamde *Werken (WHG)*, bestemd voor grotere, vaak meerdelige bronnenpublikaties. In de *Werken* zijn sindsdien in vier series 160 delen verschenen, het laatst in 1976 *De koopmansgilderol van Deventer, 1249-1387*. In 1878 werd voor een nieuwe opzet van de *Kronijk* gekozen. De titel werd nu *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap (BMHG)*. De jaarlijks verschijnende *BMHG* namen naast kleine bronnenpublikaties ('mededeelingen') soms ook artikelen ('bijdragen') op. In 1894 besloot het bestuur van het HG voortaan 'verhandelingen en opstellen' te weigeren[6]. Vanaf dat jaar bestond er tussen de verschillende historische periodieken een duidelijke taakverdeling: artikelen verschenen in de *Bijdragen voor Vaderlandsche*

4. H. Pirenne, *L'histoire de la Commission royale d'histoire. Livre jubilaire composé à l'occasion du centième anniversaire de sa fondation (1834-1934)* (Brussel, 1934) en F. Vercauteren, *Cent ans d'histoire nationale en Belgique* (Brussel, 1959) 21-23. Prof. dr. T.S. Jansma heeft mij op de Belgische inzenders geattendeerd.
5. *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, G. Groen van Prinsterer, later Th. Bussemaker en F.J.L. Krämer, ed. (23 dln.; Leiden, 1835-1915).
6. 'Verslag van het bestuur van het Historisch Genootschap over het dienstjaar 1893', *BMHG*, XV (1894) xvi.

Geschiedenis en Oudheidkunde (BVGO) en het *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* (het latere *TvG*), terwijl het Historisch Genootschap alle bronnenpublikaties voor zijn rekening nam: de grote in de *Werken*, de kleine in de *BMHG*. Ondanks fusies en naamsveranderingen is deze situatie blijven

bestaan tot in 1969 bij de reorganisatie van het HG een fusie tot stand kwam tussen de *BMHG* en de *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* (voorheen *BVGO*). Het fusieprodukt was het tijdschrift *BMGN*, zoals het thans nog bestaat.

Volgens de partijen aan de fusietafel in 1969 moest de titel van het nieuwe tijdschrift tot uitdrukking brengen dat de fusie twee traditionele elementen niet zou aantasten: het woord 'mededelingen' in de titel moest er mede garant voor staan dat de *BMGN* als vanouds plaats zouden bieden aan kleine bronnenpublikaties; de aanduiding 'der Nederlanden' werd gehandhaafd om aan te geven dat aan de Groot-Nederlandse gedachte als geografisch kader niet zou worden getornd. Na 1970 kon de kleine bronnenpublikatie als genre desondanks maar moeilijk aan bod komen: in het nieuwe tijdschrift verscheen slechts eenmaal een 'mededeling'. De redenen hiervan komen hieronder ter sprake.

In de tweede helft van de negentiende en het eerste kwart van de twintigste eeuw bestond een veel groter deel van de Nederlandse historische literatuur uit bronnenpublikaties dan thans het geval is. Dat gold zowel op nationaal als op regionaal en lokaal niveau. Hier beperk ik me tot de uitgaven van het Historisch Genootschap en van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. Het werk van de regionale genootschappen en gespecialiseerde verenigingen (zoals 'Gelre', de vereniging voor de uitgaven van bronnen van het oudvaderlandsche recht of later de Linschotenvereniging) blijft buiten beschouwing[7].

De uitgaven van het HG uit de jaren 1850-1880 waren gebrekkig, niet alleen naar moderne maatstaf gemeten, maar ook in vergelijking tot wat in omringende landen gebeurde[8]. Degene die een historische bron 'mededeelde' deed vaak niet veel meer dan een interessant lijkend document uit een overheids- of particulier archief bij het bestuur van het HG inleveren. G.W. Begeer, de amanuensis van het genootschap, schreef het stuk dan af, dat vervolgens werd gepubliceerd onder de naam van degene die de bron had 'aangebracht'. Vanaf 1880 werd weliswaar geleidelijk wat meer aandacht aan de editietechniek besteed, maar behoorlijk geannoteerde uitgaven bleven toch een zeldzaamheid. Dat gold met name voor de kleine bronnen. Toen G.W. Brill en J.A. Grothe respectievelijk als voorzitter en secretaris in 1893 afscheid namen, prees de voorzitter hen omdat zij het uitgeven van bronnen als een serieus werk hadden opgevat waarvoor zij zichzelf niet te goed hadden geacht. Zij hadden het persklaar maken van bronnenpublikaties steeds minder aan de amanuensis overgelaten en in veel gevallen was hun toezicht op een uitgave zelfs uitgelopen op het zelf bewerken van de bron. 'Feitelijk', aldus het jaarverslag van 1893, 'hebben de heeren Brill en Grothe te zamen de uitgave van bijna alle sedert meer dan 30 jaar door het genootschap in het licht gezondene werken bezorgd, ja zelfs van vele werken, op wier titel als uitgever de naam voorkomt van hem, die de stukken ter uitgave afstond'[9]. Daarmee is verklaard waarom bij sommige publikaties uit deze periode de bewerker

7. De rechtshistorici hebben zich in 1978 op hun congres bezonnen op de problemen rond de publikatie van bronnen op het gebied van het oud-vaderlandse recht. Zie 'Eeuwfeestcongres. Publiceren en profiteren van rechtsbronnen. Redes, voordrachten en samenvattingen van de gehouden discussies', *Verslagen en Mededelingen oud-vaderlands recht*, nieuwe reeks, 1 (1978) 21-129.
8. Vergelijk ook Pim den Boer, 'Het Franse wonder en de Nederlandse achterstand - een aanzet tot vergelijkende historiografie', *De Gids*, CXLIV (1981) 370-383.
9. 'Verslag 1893', *BMHG*, XV (1894) iv.

in het geheel niet werd vermeld, elke annotatie ontbrak en de inleiding beperkt bleef tot de vermelding van de herkomst van de bron of zelfs dat niet eens. In de jaren negentig werd het HG-bestuur kritischer zowel ten aanzien van de uit te geven bescheiden als op het punt van de editietechniek. Dit was onge-

twijfeld te danken aan het optreden van twee bestuursleden met grote kennis en ervaring op het terrein van bronnenpublikaties: in de eerste plaats de Utrechtse gemeente- en rijksarchivaris, de dynamische S. Muller Fzn., in deze jaren de onbetwiste autoriteit op het terrein van middeleeuwse-bronnenpublikaties; daarnaast G.W. Kernkamp die zelf enige voortreffelijke uitgaven van bescheiden uit de nieuwe geschiedenis verzorgde.

De 'Quellenkunde' had inmiddels in Duitsland en vooral ook in Oostenrijk een hoge vlucht genomen. De ontwikkelingen in het Duitse taalgebied op het terrein van het historisch onderzoek werden hier met belangstelling gevolgd. Zowel in organisatorisch opzicht als op het punt van de editietechniek werd vaak het Duitse of Oostenrijkse voorbeeld gevolgd[10]. Zo stonden bij de door het HG vastgestelde *Bepalingen over de uitgave van handschriften* van 1884 de in Duitsland toegepaste *Richtlinien* model[11]. Voor wat de middeleeuwse documenten betreft was een internationale editietechniek - ook voor het Engelse en Franse taalgebied - zonder meer mogelijk. Het aanleunen tegen het Duitse voorbeeld voor de periode ná de middeleeuwen, zoals met de *Bepalingen voor het uitgeven van handschriften betrekking hebbende op de nieuwe geschiedenis* van 1896 ook het geval was, had echter bezwaren. Het HG-bestuur realiseerde zich natuurlijk ook wel dat het Nederlandse materiaal uit de zestiende en zeventiende eeuw (want daar ging het vooral om) anderssoortig en rijker was dan het Duitse, maar trok er toch niet de consequenties uit. De verschillen tussen de archivalische neerslag van het besturen in de Duitse 'Länder' en in de Republiek vallen onmiddellijk op wanneer de sedert 1900 verschenen Duitse en Nederlandse bronnenpublikaties over onderwerpen uit deze beide eeuwen naast elkaar gelegd worden. In het Duitse Rijk met zijn talloze vorsten en vorstjes zijn het voornamelijk kanselarijstukken, breedsprakig en gelardeerd met eindeloze titulaturen, in de Republiek daarentegen, waar een andere, veel omvangrijkere bevolkingslaag bij het besturen was betrokken, zijn de belangrijkste gepubliceerde bronnen van geheel andere aard: de correspondenties van Oldenbarnevelt en De Witt, de aantekeningen van Bontemantel of van Hop en Vivien, documenten, waarin de regeerpraktijk in al haar facetten, vooral ook de menselijke, in een ongekunstelde taal wordt vastgehouden. Pas voor het midden van de achttiende eeuw worden de historische bescheiden uit Duitsland en Nederland vergelijkbaar.

Het archivalisch materiaal uit de tijd van de Republiek is uniek en had in veel gevallen een andere, meer autonome editietechniek gerechtvaardigd. De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis die weliswaar een aantal algemene regels vaststelde met afzonderlijke richtlijnen voor de verschillende uitgaven, schijnt in de eerst decenniën van haar bestaan de editietechniek nooit principieel aan de orde gesteld te hebben. De vermoedelijke reden hiervoor komt hieronder nog ter sprake. Het gevolg is geweest dat de uitgavetechniek van bronnen uit de nieuwe geschiedenis lang een derivaat is gebleven van de normen uit de mediaevistiek. Met name in de HG-publikaties van bescheiden uit de nieuwere tijd leidde dit soms tot een tekstbehandeling met zoveel nadruk op uiterlijke en formele details van elk

10. Vergelijk de jaarverslagen van het HG omstreeks de eeuwwisseling in *BMHG*, XIV-XXIV (1893-1906).
11. 'Verslag 1901', *BMHG*, XXIII (1902) xxxi en *Regels voor het uitgeven van historische bescheiden vastgesteld door het bestuur van het Historisch Genootschap* (Amsterdam, 1915) 1-3.

afzonderlijk document, dat dit wel eens ten koste ging van de historische informatie en de ontsluitende functie van de uitgave als geheel. Deze ontwikkeling werd bovendien nog in de hand gewerkt door de komst naar Utrecht in 1904 van de Duitse mediaevist O. Oppermann. Zijn in tekstkritiek en uitgavetechniek getrainde leerlingen gingen in de volgende

decenniën een duidelijk stempel drukken op de editietechniek[12]. Hun invloed beperkte zich niet tot de uitgave van middeleeuwse bronnen. Daar kwam bij dat R. Fruin en G.W. Kernkamp die zelf blijk gegeven hadden van een goede editietechniek van bronnen uit de nieuwe geschiedenis[13], hun kennis en ervaring op dit terrein niet zo systematisch aan hun leerlingen overdroegen als de mediaevisten.

De bronnenpublikaties van het HG uit de negentiende eeuw, zowel de grote als de kleine, vormden een bonte verzameling van documenten waar archivarissen, historici en eigenaars van familie-archieven min of meer toevallig op gestoten waren. Tegen de eeuwwisseling ondernam het HG-bestuur pogingen enige lijn in het uitgavebeleid te brengen en een editieprogramma voor de Werken op te stellen[14]. Zo werd een beroep op de archivarissen gedaan om bronnen die voor publikatie in aanmerking kwamen, aan te melden. Tegelijkertijd trachtte het bestuur met steun van de overheid een 'Historische Commissie' in het leven te roepen, die de uitgave van bescheiden op grotere schaal zou moeten aanpakken. Deze poging mislukte, omdat, zoals het bestuur enige jaren later meldde, H.T. Colenbrander, op wiens medewerking men bij deze onderneming gerekend had, in 1899 adjunct-algemene rijksarchivaris was geworden en zich aan een andere taak moest gaan wijden[15]. Het feit dat Colenbrander al vóór zijn komst naar het Algemeen Rijksarchief bij deze plannen was betrokken, is, zoals hierna zal blijken, een saillant detail.

Het initiatief voor een editieprogramma van de belangrijkste archivalia betreffende de Nederlandse geschiedenis kwam van geheel andere zijde. In 1902 installeerde minister Kuyper namelijk de Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën, waarmee in feite uitvoering werd gegeven van het plan van Willem I uit 1826. In 1903 publiceerde de Commissie het bekende 'Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedenis', een ambitieus uit 62 onderdelen bestaand editieprogramma dat thans voor een belangrijk deel is gerealiseerd. Het plan was gelanceerd door de algemene rijksarchivaris Th.H.F. van Riemsdijk en diens adjunct H.T. Colenbrander. Laatstgenoemde was de feitelijke initiator en drijvende kracht[16]. Colenbrander trad op als secretaris van de Commissie en werd enige jaren later directeur van het Bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

Tussen de RGP en het HG bestond geen duidelijke taakverdeling. De RGP werkte haar editieprogramma af, terwijl bij het HG de keuze van de uitgaven, vooral de kleinere, bepaald bleef door toevallige factoren. De verstandhouding tussen beide instanties liet in de eerste decennia overigens nogal te wensen over als gevolg van een conflict tussen Colenbrander en het HG-bestuur met de uitgavetechniek als inzet. De eerste wrijving dateerde uit 1898 toen het bestuur aanmerkingen had gemaakt op de lengte van de inleiding van een

12. Over de 'school-Oppermann': F.W.N. Hugenholtz, 'Bella Diplomatica Brandtiana und kein Ende. C.D.J. Brandt en de mediaevistiek', in: *Utrechtse Historische Cahiers*, I (1980) 3-20.
13. Vergelijk *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales. 1558-1616*, R. Fruin, ed. (Utrecht, 1894) en H. Bontemantel, *De regeeringe van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire, 1653-1672*, G.W. Kernkamp, ed. (2 dln.; Amsterdam, 1897).
14. 'Verslag 1893', *BMHG*, XV (1894) xiv, 'Verslag 1895', *BMHG*, XVII (1896) ix en 'Verslag 1897', *BMHG*, XIX (1898) xi-xviii.
15. 'Verslag 1901', *BMHG*, XXIII (1902) xxi.
16. N.M. Japikse, 'Herman Theodoor Colenbrander' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I ('s-Gravenhage, 1979) 115-118.

door Colenbrander ingeleverde 'kleine' bronnenpublikatie[17]. Drie jaar later plaatste hij in *De Gids* een vernietigende recensie van de in de *Werken* van het HG uitgegeven *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek (1697-1787)*[18]. In de eerste plaats betwijfelde de recensent of het wel de moeite waard was het salongeleuter van de onbetekenende Stichtse edelman uit te geven. Vervolgens vond Colenbrander de bewerking onder de maat. Niet alleen de bewerker, ook het bestuur dat toezicht had moeten houden was naar zijn mening voor deze wanprestatie verantwoordelijk:

> Dat een hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis met zulk een werk voor den dag durft komen bewijst dat hier te lande aan een arbeid, als hij ondernam, veel te lage eischen worden gesteld. Het Historisch Genootschap heeft hier schuld. Het bemoeit zich met punt en dubbel punt, met ij en y, en laat voor de rest de violen zorgen (150).

De bewerker van de gewraakte uitgave was dr. F.J.L. Krämer, hoogleraar in de algemene en vaderlandse geschiedenis te Utrecht, op dat moment voorzitter van het HG, vanaf 1903 directeur van het Koninklijk Huisarchief.

In het jaarverslag over 1901 dienden vice-voorziter G. Brom en secretaris S. Muller Fzn. namens het HG-bestuur Colenbrander van repliek[19]. Ze legden daarbij, terecht, meer nadruk op de bestrijding van de door Colenbrander gepropageerde, vaak krasse denkbeelden ten aanzien van de editietechniek dan op de verdediging van Krämers inderdaad wat povere werkstuk. In dit verweer werd Colenbrander er van beticht 'stemming te maken voor eigen plannen', omdat zijn aanval op het HG samenviel met de behandeling ten departemente van het voorstel van Van Riemsdijk en Colenbrander tot oprichting van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. Het betoog van Brom en Muller culmineerde in de conclusie dat Colenbrander weliswaar een begaafd historicus was die een pakkend verhaal wist te schrijven, maar dat juist deze laatste kwaliteit hem minder geschikt maakte voor het uitgeven van historische bescheiden. Een man met zijn talenten zou zich moeten toeleggen op het schrijven van 'historische studiën met oorspronkelijke bijlagen'[20].

Na deze openhartige discussie kon natuurlijk van samenwerking tussen HG en de Rijkscommissie ten aanzien van de editietechniek voorlopig geen sprake zijn. De relatie tussen beide instellingen werd bovendien nog belast door de slechte verstandhouding tussen de voorzitter van de (Rijks)commissie Van Riemsdijk en de secretaris en latere voorzitter van het HG, S. Muller. Competentiekwesties binnen de rijksarchiefdienst (Van Riemsdijk was algemene rijksarchivaris en Muller was rijksarchivaris in Utrecht) lagen aan het conflict ten grondslag[21]. Na zijn recensie

17. Het ging hier om 'Aanteekeningen betreffende de vergaderingen van vaderlandsche regenten te Amsterdam, 1783-1797', *BMHG*, XX (1899) 77-193. Sindsdien publiceerde Colenbrander verschillende kleine bronnen (onder meer belangrijke documenten over 1848) in *Onze Eeuw*. Hierbij werd de bron voorafgegaan door uitvoerige beschouwingen.
18. *De Gids*, 4e serie, XIX (1901) iv, 136-150.
19. 'Verslag over 1901', *BMHG*, XXIII (1902) xv-xlv.
20. Colenbrander heeft, weliswaar in omgekeerde volgorde, dit procédé altijd toegepast: zijn bronnenpublikaties werden doorgaans op de voet gevolgd door op het uitgegeven materiaal gebaseerde monografieën.
21. A. Graafhuis, 'Samuel Muller Fzn.', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I ('s-Gravenhage, 1979) 414-416 en J. Fox, 'Jhr. Theodorus Helenus Fransciscus van Riemsdijk', *ibidem*, 487-489.

heeft Colenbrander zich nooit meer over selectiecriteria of editietechniek geuit. In 1915 publiceerde het HG nieuwe *Regels voor het uitgeven van historische bescheiden*, die sindsdien vier maal werden herzien. De RGP beperkte zich,

blijkens de verantwoording in de diverse uitgaven, tot incidentele aanwijzingen aan de opdrachthouders. Pas in de jaren zestig gingen beide instanties samenwerken bij het formuleren van normen voor de editietechniek. In 1975 werden tenslotte in opdracht van het NHG en de Rijkscommissie gezamenlijke *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden* opgesteld. In deze uitgave is de invloed van de editienormen uit de mediaevistiek aanzienlijk teruggedrongen.

Het archiefmateriaal is onafzienbaar en de publikatiemogelijkheden zijn uiterst beperkt. Welke bronnen komen dan voor publikatie in aanmerking? De criteria op grond waarvan een keuze wordt gemaakt zijn, voor zover mij bekend, noch door het HG noch door de RGP ooit expliciet vermeld. Wanneer de keuze al wordt verantwoord, vormen de aangevoerde argumenten een mengeling van utiliteitsoverwegingen en gerationaliseerde toevalselementen. Toch zouden duidelijk geformuleerde normen de keuze en het aangeven van prioriteiten vergemakkelijken. In het onderstaande wil ik trachten enige toetsingscriteria aan te geven. Om elk misverstand te voorkomen: het gaat hier niet om de selectiecriteria *binnen* de uitgave, maar uitsluitend om de vraag welke collecties of delen daarvan überhaupt voor uitgave in aanmerking komen.

Vooraf vermeld ik enige externe factoren, meestal van technische aard, die in de laatste drie decennia een verschuiving van de normen bij de keuze van uit te geven bronnen hebben veroorzaakt. In de eerste plaats is er de stormachtige ontwikkeling op het gebied van de reproduktietechniek. Zonder op reis te gaan kan een bronnenuitgever nu gemakkelijk beschikken over materiaal dat in verschillende archieven, ook buitenlandse, verspreid is. Daar staat tegenover dat de onderzoekers fotokopieën of microfiches van archivalia kunnen laten maken, waardoor in sommige gevallen publikatie van dergelijke stukken overbodig wordt. Het vroeger in het HG wel gebezigde argument dat een bron voor uitgave in aanmerking kwam omdat er gevaar bestond dat het stuk als gevolg van ontbinding van het materiaal na enige jaren niet meer leesbaar zou zijn, is eveneens komen te vervallen.

Een tweede factor is de modernisering van de archiefdienst. Zonder veel omhaal kunnen bescheiden uit de depots tijdelijk voor raadpleging naar een aantal instellingen overgebracht worden. Met het inventariseren zijn grote vorderingen gemaakt, vooral voor de periode na 1800. Het archiefmateriaal is daardoor voor de onderzoeker gemakkelijker toegankelijk geworden, waardoor de behoefte aan bronnenpublikaties is verminderd.

Een derde factor is de professionalisering van het historisch onderzoek. De geschiedenisleraar die in de uithoek van het land in de lange winteravonden onderzoek verrichtte en alleen zijn vakanties had om een bibliotheek of archief te bezoeken en daarom de bronnen in gepubliceerde vorm bij de hand moest hebben, is een zeldzaamheid geworden. De onderzoeker van vandaag verricht zijn werk meestal in of althans in de directe omgeving van goed geoutilleerde instituten en archieven, waar hij over een bibliotheek en technische hulpmiddelen zoals kopieer- en leesapparaten kan beschikken.

Tenslotte de vaak allesoverheersende kostenfactor die het noodzakelijk maakt de goedkoopste ontsluitingsmethode te kiezen en vaak is dat dan niet de publikatie van de bron.

Welke categorieën historische documenten komen voor uitgave in aanmerking wanneer met bovenstaande factoren rekening wordt gehouden? De keuze wordt in hoofdzaak bepaald door een vijftal criteria: de intrinsieke waarde, de toegankelijkheid, de gebruiksfrequentie, de ontsluitende functie van de uit te geven bescheiden en de beschikbaarheid van deskundige bewerkers. De rangorde van de criteria hangt af van de aard van de documenten.

De intrinsieke waarde wordt bepaald door de mate waarin de bron nieuwe gegevens of ge-

zichtspunten oplevert. In veel gevallen is de intrinsieke waarde recht evenredig met de ouderdom van de bron.

Het tweede criterium, de toegankelijkheid, kan op verschillende manieren gemeten worden. Zo komt de korrespondentie van een persoon of een instelling die over talrijke archieven in binnen- en buitenland verspreid is eerder voor publikatie in aanmerking dan een collectie met gelijke intrinsieke waarde die op één plaats berust. Een voorbeeld is de briefwisseling van Willem van Oranje. Verder kan de toegankelijkheid afhangen van de leesbaarheid van de bron. Wanneer gekozen zou moeten worden tussen uitgave van de brieven (niet de briefwisseling!) van Oldenbarnevelt of van Thorbecke, dan zou Oldenbarnevelt voorrang moeten krijgen omdat zijn handschrift slechts door enkele specialisten ontcijferd kan worden. Collecties kunnen ook moeilijk toegankelijk zijn door hun omvang en onoverzichtelijke samenstelling. Alleen onderzoekers die zowel met het onderwerp als met de organisatiestructuur van de archiefvormende instellingen vertrouwd zijn, zijn dan in staat de essentiële stukken te vinden. Een uitgave van een selectie van de belangrijkste documenten uit een dergelijk archief kan dan overwogen worden. De *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* die sinds 1971 door S.L. van der Wal, P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten worden gepubliceerd, zijn hiervan een voorbeeld.

De gebruiksfrequentie als criterium is vooral van toepassing op bescheiden van centrale bestuursorganen die vaak geraadpleegd worden, zoals resolutieboeken en notulen van minister- en kabinetsraad. Fotografische reproduktie kan hier echter soms een betere oplossing zijn dan publikatie.

Het vierde criterium, de ontsluitende functie, is volledig afhankelijk van de selectie en de bewerking. Een bron met een matige intrinsieke waarde kan door een goede bronnenontsluitende annotatie waardevolle ingangen tot andere archiefcollecties opleveren. Een voorbeeld vormen de door A.J.C. Rüter bewerkte *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849*. De met grote deskundigheid geselecteerde rapporten ontlenen hun betekenis niet alleen aan hun feitelijke inhoud maar ook aan de aanknopingspunten die zij bieden voor verder onderzoek.

Het vijfde criterium, de beschikbaarheid van een bewerker, is in de praktijk misschien wel het belangrijkste. Een bron kan op grond van alle hiervoor genoemde criteria voor publikatie in aanmerking komen, als er geen geschikte bewerker te vinden is, zal de uitgave toch niet gerealiseerd worden.

Een ander probleemveld is de editietechniek. In ruime zin opgevat behoren daartoe de tekstbehandeling, de selectiecriteria, de annotatie, de inleiding en de indices. Elke bron stelt haar eigen eisen op dit punt. Zo worden middeleeuwse bescheiden meestal integraal afgedrukt, terwijl bij de annotatie ervan tekstnoten een belangrijke plaats innemen. Daarentegen ligt bij een uitgave van documenten uit de nieuwere en vooral de nieuwste geschiedenis de nadruk op de selectie; in de annotatie overheersen de verklarende en ontsluitende noten.

De editietechniek die wordt toegepast bij de uitgave van documenten uit de periode na de middeleeuwen vertoont zelfs bij bronnen van het zelfde type grote verschillen. De oorzaken daarvan zijn hiervóór al genoemd. Overziet men de uitgaven van de laatste halve eeuw, dan zou men kunnen spreken van verschillende ‘richtingen’, misschien wel ‘scholen’. In de eerste plaats de bewerkers voor wie het tempo de

belangrijkste factor is. Zij selecteren snel, geven nauwelijks of geen tekstnoten en beperken de verklarende noten tot een minimum. H.T. Colenbrander kan als een markante representant van deze richting worden be-

schouwd. Het andere uiterste wordt gevormd door degenen die hun bron uitvoerig inleiden en de tekst in de annotatie niet alleen uitvoerig toelichten maar soms ook interpreteren. C. Gerretson, een bewerker van dit type, raakte naar aanleiding van de Groen-uitgave hierover in 1926 in conflict met Colenbrander.

Het merendeel van de bronnenpublikaties uit de laatste tien jaar houdt ongeveer het midden tussen deze uitersten en wordt gekenmerkt door zorgvuldige selectie, solide tekstbewerking en goede ingangen via de indices. Alleen over de vraag in hoever men de gebruiker tegemoet dient te komen met verklarende en bronnenontsluitende noten schijnen de meningen verdeeld.

Enige punten die regelmatig terugkeren in de discussie over de editietechniek voor uitgaven van bronnenmateriaal uit de nieuwe en nieuwste geschiedenis en die, helaas, in recensies maar zelden aan de orde komen, wil ik hier kort aanstippen.

In de eerste plaats de vraag of en in hoeverre het wenselijk is in de annotatie naar literatuur te verwijzen. Een bron, zo menen sommigen, wordt immers maar eenmaal uitgegeven en moet de bewerker uit 1980 de onderzoeker van het jaar 2050 confronteren met literatuur uit een vorige eeuw? De meeste literatuur is na enige decennia al verouderd, het historische document, de bron, behoudt daarentegen zijn waarde[22]. Volgens deze gedachtengang zou de annotatie in de eerste plaats een ontsluitende functie moeten hebben en nagenoeg alleen mogen verwijzen naar archivalia en andere bronnenpublikaties. Literatuurverwijzingen zouden strikt beperkt moeten blijven tot bewijs- en vindplaatsen van verklarende mededelingen. De bewerker die dit standpunt niet deelt en in de annotatie de gebruiker daarentegen wil attenderen op literatuur waar meer informatie over het geannoteerde tekstgedeelte te vinden is, wordt onmiddellijk geconfronteerd met de vervolgvraag: waar moet dan de grens getrokken worden? Blijft het alleen bij vermelding van de titel of komt de bewerker de gebruiker nog verder tegemoet door de passage waarnaar hij verwijst even in de noot samen te vatten omdat de lezer de literatuur waar het om gaat niet zo direct bij de hand heeft? Hierbij gaat het in feite om gebruikscomfort, een luxe. Primaire eisen die aan een bronnenpublikatie gesteld mogen worden, zijn: betrouwbaar kopieerwerk, logische selectiecriteria en ontsluitende functies die op de toekomst zijn gericht: de indices en bronnenontsluitende noten moeten ook latere historici in staat stellen aan het materiaal vragen te stellen die bij de huidige generatie onderzoekers niet opkomen.

Tenslotte dient hier nog het dilemma vermeld te worden dat zich voordoet zodra de uitgave van een briefwisseling wordt overwogen. Moeten alleen de brieven *van* betrokkene worden gepubliceerd of ook een keuze uit de *aan* hem gerichte brieven? Niet zelden zijn de brieven *van* de hoofdpersoon zodanig in de minderheid en vormen zo weinig het complement van de rest van de correspondentie, dat er van een brief*wisseling* nauwelijks gesproken kan worden[23]. De bewerker komt er dan gemakkelijk toe terwille van een kwantitatief evenwicht twee selectiecriteria te hanteren; één voor de brieven áán en een minder strenge voor de brieven ván de hoofdpersoon.

22. Vgl. A.J. Veenendaal, 'Enkele aspecten van het uitgeven van historische teksten', *Nederlands Archievenblad*, LXIII (1958-1959) 25-35.
23. Vgl. J.A.F. de Jongste, Recensie van *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1701-1720,* I *(19 maart-31 december 1702)* - II *(1703)*, A.J. Veenendaal jr., ed., RGP, Gr. serie 158 en 163 ('s-Gravenhage, 1976-1978) in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCII (1979) 627.

De ervaring met het uitgeven van bronnen uit de nieuwe en nieuwste geschiedenis heeft geleerd dat niet het kopiëren, collationeren of selecteren, maar het annoteren de meeste tijd vergt. De vraag is dan ook gesteld of elke figuur die in de documenten opduikt, getra-

ceerd, elke titel bibliografisch verantwoord en elke gebeurtenis gedateerd en achterhaald moet worden. In 1969 heeft Schöffer tevergeefs getracht de discussie hierover op gang te brengen in een uitvoerige bespreking van de uitgave van de *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*[24]. Schöffer pleitte voor twee types bronnenuitgaven: illustratieve bronnen en ruggegraatbronnen. Collecties van beperkte omvang die een betrekkelijk korte periode bestrijken, zoals een dagboek, een collectie brieven of een autobiografie behoren tot de eerste categorie. Voor de uitgave van dit type documenten achtte Schöffer een verfijnde editietechniek wenselijk. De ruggegraat-bronnen, selecties uit collecties die een langere periode bestrijken en door veel onderzoekers voor verschillende doeleinden geraadpleegd worden, zouden daarentegen kunnen volstaan met goede indices en een minimum aan noten.

We keren thans terug tot de kleine bronnenuitgaven. Overziet men de publikaties in dit genre in de *BMHG* over de periode 1900-1969 dan valt op dat de kwaliteit van de bewerking geleidelijk toenam, terwijl tegelijkertijd de wetenschappelijke waarde van de meegedeelde documenten afnam. Behalve door de al eerder genoemde externe, technische factoren werd deze kwaliteitsvermindering mede veroorzaakt door publikatiedwang: elk jaar moesten 200 pagina's van de *BMHG* met kleine bronnen gevuld worden. Vaak was het HG-bestuur dan al blij wanneer een kleine bron voor publikatie werd aangeboden. Van gerichte acquisitie was geen sprake, zodat men sterk afhankelijk werd van min of meer toevallige archiefvondsten.

Een andere factor was de neiging van sommige historici en archivarissen om, wanneer zij bij hun werk op een paar aardige brieven, een interessant dagboekfragment of dossier stuitten, direkt tot publikatie van deze documenten over te willen gaan in plaats van door verder onderzoek materiaal voor een artikel bijeen te brengen waarvan dan de oorspronkelijke vondst het kernstuk zou kunnen uitmaken. In sommige gevallen waren de aanbrengers van de bron eigenlijk niet competent voor de bewerking. Dit bleek meestal pas na inlevering van de kopij en men waagde het dan niet de aanbrenger te bedanken voor zijn vondst om vervolgens bewerking aan een deskundig historicus op te dragen. Dit alles bracht de kleine bronnenpublikatie enigszins in diskrediet.

Welke kleine bronnen komen voor publikatie in aanmerking? Vijf algemene criteria (intrinsieke waarde, toegankelijkheid, gebruiksfrequentie, ontsluitende functie en beschikbaarheid van een bewerker) zijn hiervóór al ter sprake gebracht. Daarnaast moet aan bescheiden die voor een kleine bronnenpublikatie worden gebruikt de eis

24. I. Schöffer, ‘Een model-bronnenuitgave’? Naar aanleiding van *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen*, Deel I: *1921-mei 1942*. Ingeleid en uitgegeven door E. Fraenkel-Verkade in samenwerking met A.J. van der Leeuw, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXII (1969) 69-77. - In deze bespreking vraagt Schöffer zich af of voor de uitgave van de correspondentie van Rost van Tonningen wel zo'n tijdrovende, verfijnde editietechniek noodzakelijk was. Het schijnt mij toe dat het hier een geval betreft waar een aan de mediaevistiek ontleende editietechniek toegepast is op een uitgave van documenten uit de nieuwste geschiedenis. De richtlijnen voor de bewerking van de *Correspondentie* zijn namelijk opgesteld door de mediaevist A.E. Cohen: *Regels voor de bewerking van bronnenpublikaties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Amsterdam, 1956). Deze *Regels* (een boekje van 37 bladzijden) hebben een sterke filologische inslag en overtreffen in hun gedetailleerdheid nog de Duitse *Richtlinien* van Menzel, Roth von Schreckenstein en Stieve uit de vorige eeuw.

worden gesteld dat zij een afgerond geheel vormen en als informatiedragers in gepubliceerde vorm beter tot

hun recht komen dan als documentaire bijlage bij een artikel. Ook dient een kleine bronnenpublikatie - hier volg ik Schöffers indeling - een uitgesproken illustratieve functie te hebben. Dit wordt bereikt met een annotatie die veel aandacht besteedt aan toelichtingen en verklaringen zonder aan de ontsluitende functie te kort te doen. In het geval van de *Nederlandse Historische Bronnen* komt daar nog bij dat deze uitgave door zijn gevarieerde inhoud niet in de eerste plaats bedoeld is als naslagwerk voor de specialist, maar als boek waarin men in een rustig uur eens wat gaat lezen. Daarvoor is redelijk gebruikscomfort wenselijk. Dit alles is alleen te bereiken wanneer er een alerte acquisitie van het materiaal plaats vindt, competente bewerkers aangetrokken kunnen worden en het hele project intensief begeleid wordt. Voor deze taak stond de bronnencommissie van het NHG bij het uitbrengen van haar eerste bundel kleine bronnenpublikaties.

Nu de bundels zelf. Na een inleiding waarin de bronnencommissie de nieuwe reeks introduceert, opent deel I met een register van personen die zich in het middeleeuwse Noord-(thans Zuid-) Holland in de laatste decennia van de veertiende eeuw vrijkochten van de verplichting bij te dragen in het zoengeld van een familielid dat zich aan doodslag of het toebrengen van lichamelijk letsel had schuldig gemaakt. Deze lijsten met namen, gesplitst in welgeborenen en huislieden, heeft J.C. Kort aangevuld met de bedragen van vrijkoping voor zover die in de rekeningen achterhaald konden worden. De bewerker spreekt de verwachting uit dat het register van nut kan zijn voor demograaf, naamkundige en beoefenaar van lokale geschiedenis. Onderzoekers op deze terreinen zullen dan echter zelf eerst heel wat materiaal moeten aandragen waaraan zij de namen uit dit register kunnen relateren voordat zij deze bronnenpublikatie met vrucht kunnen gebruiken. De bewerker is in dit opzicht in zijn inleiding de gebruiker maar weinig behulpzaam. Men zou ook verwacht hebben dat hij in zijn inleiding het toch voor deze bron relevante probleem van welgeborenen en huislieden even had aangestipt.

Onder de titel ‘Prins Maurits en de goede zaak’ publiceert J.G. Smit op ruim 130 pagina's 118 tot dusver ongebruikte brieven van Maurits uit 1617-1619 aan personen en bestuurscolleges in de Republiek, voortreffelijk ingeleid en voorbeeldig geannoteerd. Deze uitgave voldoet eigenlijk aan alle criteria die voor een kleine bronnenpublikatie aangelegd kunnen worden. Toch dringt zich de vraag op of Smit de historische wereld geen grotere dienst had bewezen wanneer hij de informatie uit de brieven en het vele dat hij er in de annotatie aan heeft toegevoegd in een artikel had verwerkt. Het thema van zo'n artikel is nu in de trefzekere titel van de bronnenpublikatie verwoord.

De afstand tussen de Republiek en de Oost enerzijds en de gezagsverhouding binnen de VOC anderzijds hebben er toe geleid dat in deze sector al vroeg een rapportagecultuur tot ontwikkeling kwam. De Eerste Afdeling (Koloniën) van het Algemeen Rijksarchief beschikt daardoor over een grote collectie rapporten en verslagen die op verschillende niveaux van de VOC werden uitgebracht. Een deel daarvan bestaat uit reisverhalen, waarvoor bij het historisch geïnteresseerde publiek altijd belangstelling heeft bestaan. Een groot aantal reisjournalen is dan ook uitgegeven door de Linschotenvereniging. Een andere categorie vormen de rapporten van de commandeurs van de retourvloten aan de Staten-Generaal. Mevr. M.E. van Opstall heeft van het rapport dat de eerste gouveneur-generaal, Laurens Reael, bij zijn

thuiskomst inleverde, een keurig verzorgde publikatie gemaakt. Het is, aldus mevr. Van Opstall in haar inleiding, ‘een van de normale rapporten’, met andere woorden: weinig of niets verschillend van de tientallen andere verslagen. Waarom dan juist dit rapport uitgegeven? Omdat het 't eerste is, juist omdat het zo normaal en dus representatief is of omdat men het in een ander archief dan waar men het zou zoeken, heeft

aangetroffen? Reael was overigens een veelzijdig man en zijn verslag vormt ook voor de niet in deze materie gespecialiseerde lezers interessante en ook wel onderhoudende lectuur. Met dit publiek schijnt de bewerkster trouwens al rekening te hebben gehouden: in de annotatie gaat zij wel erg ver met de verklaring van vreemde woorden. In een uitgave als deze zou een glossarium wellicht de voorkeur verdienen.

A.J. Veenendaal publiceert een uit Franse archieven afkomstige memorie uit 1727 over raadpensionaris Anthonie Heinsius. Zowel over herkomst als doel van de memorie kunnen alleen gissingen worden gemaakt. De bewerker gaat de verschillende mogelijkheden na en wijst een ambtenaar van de kanselarij van de raadpensionaris als de meest waarschijnlijke auteur aan. Het stuk zou dan bestemd zijn geweest voor de markies Torcy die voor zijn memoires behoefte had aan een beschrijving van zijn voornaamste politieke tegenspeler. De taxatie van de historische waarde van het stuk laat Veenendaal aan de lezer over. De memorie lijkt mij vooral betekenis te hebben voor de kennis van de institutionele aspecten van het ambt van raadpensionaris en van de persoon van Heinsius. Over diens politiek geeft de memorie weinig nieuws. De bewerker annoteert sober en schijnt zijn lezers hoger aan te slaan dan mevr. Van Opstall.

De archieven van de verschillende takken van het geslacht Van Zuylen van Nijevelt (zowel de graven als de baronnen) heeft het ARA in stukken en brokken verworven. Met de inventarisatie is een begin gemaakt. Drie leden van dit geslacht hebben in het midden van de vorige eeuw in de binnen- en buitenlandse politiek van Nederland een prominente rol gespeeld. Een blik in de papieren van de Van Zuylens is de laatste jaren dan ook een routinezaak geworden voor degenen die onderzoek in deze periode verrichten. G.J. Hooykaas heeft nu de herinneringen uitgegeven die Jacob Pieter Pompejus van Zuylen van Nijevelt op schrift heeft gesteld over de twee laatste maanden van 1848 (hij was in de herfst van dat jaar tot lid van de Tweede Kamer gekozen) en over zijn ministerschap op Buitenlandse Zaken (oktober 1852-april 1853). De auteur van de herinneringen is niet sterk in het relativeren: hij ziet zichzelf als de personificatie van onbaatzuchtigheid en onkreukbaarheid, waartegen de eerzucht en het eigenbelang waardoor zijn politieke tegenstanders worden gedreven, schril afsteken. De deskundig ingeleide en evenwichtig geannoteerde herinneringen bevestigen in grote trekken wat uit soortgelijke bronnen al bekend was. Uitgangspunten voor verder onderzoek bieden Van Zuylens opmerkingen over de verschillen in samenstelling tussen de Tweede Kamer vóór en ná de verkiezing volgens het voorlopig kiesreglement en over de invloed van figuren in de directe omgeving van de koning. De bewerker attendeert daarop.

De laatste kleine bron in deze bundel telt met inleiding en registers 138 pagina's. Het is het jaarverslag over 1942 van de commandant van de Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in bezet Nederland, bewerkt door N.K.C.A. in 't Veld. Het is een boeiend stuk dat, met Van Zuylens ‘herinneringen’, ongetwijfeld de meeste lezers zal trekken. Ik vermeld dat uitdrukkelijk omdat het een aspect is waar de uitgevers van deze serie terdege rekening mee moeten houden. In het eerste deel van deze bespreking zijn intrinsieke waarde, toegankelijkheid, gebruiksfrequentie, ontsluitingsfunctie en beschikbaarheid van een bewerker genoemd als criteria die gehandteerd kunnen worden bij de beantwoording van de vraag of een bron voor publikatie in aanmerking komt. Slechts één van deze toetsingsnormen - de intrinsieke

waarde - lijkt op deze bron van toepassing. Maar juist aan intrinsieke waarde heeft het ‘Jahresbericht’ enigszins ingeboet omdat in De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, over verschillende hoofdstukken verspreid, de essentie van deze bron al is gepubliceerd. In de inleiding (17 pagina's) wordt de lezer vertrouwd gemaakt met de organisatorische verstrengeling van het Duitse veiligheids- en politieappa-

raat. Daarmee wordt voldaan aan artikel 52 van de *Richtlijnen*, dat de bewerker voorschrijft een schets te geven van functie en structuur van de organisatie of instelling waarop de bron betrekking heeft. Is deze uitvoerigheid echter wel nodig wanneer de lezer voor deze informatie ook bij De Jong terecht kan of, indien hij in details is geïnteresseerd, bij de dissertatie van de bewerker?

De publikatie van In 't Veld geeft aanleiding tot twee opmerkingen van principiële aard. De eerste geldt de inleiding. Daarin gebruikt de bewerker epitheta die in de jaren toen de bezetting nog geen geschiedenis was zijn ontsproten aan het engagement en toen ook functioneel waren. Door een dergelijke woordkeus neemt de bewerker nauwelijks afstand van de bron die hij uitgeeft; de inleiding wordt op zichzelf een tijdsdocument.

Een tweede opmerking geldt de editietechniek. De bewerker neemt de onderstrepingen uit het origineel over, wijdt tekstnoten aan de plaatsing van de koppen, onderscheidt schrijfen taalfouten, kortom behandelt de tekst alsof het een middeleeuwse oorkonde is[25]. De bron in kwestie is echter een stencil of doorslag in machineschrift, waarvan volgens de verzendlijst ruim 30 exemplaren rondgestuurd werden.

In 1980 is het tweede deel in de reeks *Nederlandse Historische Bronnen* verschenen met zes bijdragen die materiaal uit vijf verschillende eeuwen bevatten. Deze bundel opent met de aantekeningen van Rotterdamse stadssecretarissen uit de periode 1315-1499, bewerkt door H. ten Boom en door J. van Herwaarden van annotaties voorzien. In korte notities hebben deze stedelijke functionarissen hun reacties op gebeurtenissen veraf en dichtbij vastgelegd. De bron die al eerder is gebruikt, brengt geen nieuwe feiten aan het licht, maar geeft wel een goede indruk van de wijze waarop een stadssecretaris de wereld om zich heen bekeek. De inleiding is sober en bevat alle nodige informatie. Het materiaal is door voortreffelijke, in de ogen van enkele specialisten wellicht wat overdadige annotatie zo goed toegankelijk gemaakt, dat ook een niet-mediaevist in staat wordt gesteld zich te verplaatsen in het Rotterdam van de veertiende en vijftiende eeuw. Voor het ruimere publiek waarvoor de *Nederlandse Historische Bronnen* toch bestemd zijn, lijkt mij de hier gepresenteerde verhalende bron met een annotatie zoals Van Herwaarden heeft verzorgd, aantrekkelijke literatuur. In het voorjaar van 1569 stuurde Alva vanuit Brussel een commissie naar Holland en Zeeland met de opdracht na te gaan of en op welke wijze deze gewesten verdedigd konden worden. Een kopie van het interessante verslag van deze commissie bevindt zich in het ARA te Brussel en is nu uitgegeven en geannoteerd door J. Vermaere. S. Groenveld heeft de uitgave voorzien van een inleiding waarin niet alleen veel bijzonderheden over de commissieleden en hun taak worden meegedeeld, maar waarin bovendien de gehele politieke en militaire situatie na de komst van Alva wordt behandeld. Bij alle waardering voor de kwaliteiten van het werk van Groenveld en Vermaere kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat hier een bron van 22 pagina's onder een inleiding van 36 pagina's bedolven dreigt te raken.

Voor het begin van de achttiende eeuw bestaat een groeiende belangstelling waarin met name de figuur van Van Slingelandt deelt. W.A. van Rappard publiceert nu een

25. Een plausibele verklaring is dat In 't Veld verbonden is aan het RIOD waar de in de vorige noot genoemde *Regels* van Cohen gehanteerd worden.

opstel van deze raadpensionaris waarin Van Slingelandt de godsdienstige overtuiging van het individu in bescherming neemt tegenover intolerante kerkelijke en wereldlijke machten. De bewerker heeft in zijn overigens goede annotatie niet altijd de verleiding kunnen weerstaan te zondigen tegen artikel 60 van de *Richtlijnen* door af en toe commentaar te leveren op de

tekst (bijvoorbeeld in noot 29).

Hierboven is bij de bespreking van deel I al gememoreerd dat de negentiende-eeuwse Van Zuylen van Nijevelts zich van hun historische betekenis bewust waren en er niet alleen voor zorgden dat de schriftelijke neerslag van hun politieke handelen in de familie-archieven bewaard bleef, maar bovendien herinneringen aan verschillende periodes in hun leven te boek stelden. J.J. Huizinga heeft de 'Herinneringen' van J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijevelt (1819-1894), beroepsdiplomaat en minister van Buitenlandse Zaken (1866-1868) bewerkt. Het is een uitvoerig document van 150 pagina's dat vooral in het vlak van de buitenlandse politiek een belangrijke aanvulling geeft op de officiële stukken. De bewerking laat weinig te wensen over: index, literatuurlijst, curriculum en stamboom maken naast inleiding en annotatie het gebruikscomfort van deze onderhoudende bron optimaal. Wel kan ik me voorstellen dat sommige lezers de annotatie bij enkele personen en situaties niet geheel bevredigend zullen vinden. Bij een bron als deze, waarin plaatselijke situaties in verschillende landen en tijden aan de orde komen, is het voor de bewerker echter altijd moeilijk de juiste grens bij de annotatie te trekken.

In de vijfde bijdrage publiceert G.J. Hooykaas twee memories en een brief van J.P.P. van Zuylen van Nijevelt. De brief is gericht aan de graaf Van Zuylen die in de vorige alinea al ter sprake is gekomen. De stukken hebben betrekking op de kabinetsformaties van 1861 en 1866 en werpen enig nieuw licht op de onoverzichtelijke politieke constellatie in deze jaren. Het betreft een vervolg op de 'Herinneringen' van dezelfde Van Zuylen die Hooykaas in het hiervoor besproken deel I heeft gepubliceerd. Ook nu is de annotatie goed verzorgd. De documenten die 13 pagina's beslaan, worden op 8 pagina's ingeleid en afgesloten met een index. Deze verhouding geeft al aan dat hier de grens tussen bronnenpublikatie en artikel met bijlage dicht genaderd zo niet overschreden is. Wanneer deze drie fragmenten uit de collectie Van Zuylen van Nijevelt naast elkaar worden geplaatst, lijkt mij de vraag gerechtvaardigd of de bronnencommissie van het NHG met deze fragmentarische aanpak wel op de goede weg is. Deze vraag klemt te meer omdat men door het ontbreken van een inventaris geen overzicht heeft over de verschillende onderdelen van deze grote en interessante collectie. Ofschoon ik me bewust ben hier het gevoelige grensgebied tussen archiefgebruiker en -beheerder te betreden, wil ik toch de betrokken archivarissen en de bronnencommissie de vraag voorleggen: wanneer een archiefcollectie zoveel belangrijke documenten bevat die het uitgeven waard zijn, is de onderzoeker dan niet méér gebaat bij het ter beschikking komen van een - zo mogelijk analytische - inventaris dan bij publikatie van nu eens dit en dan eens dat fragment? Aan de hand van de inventaris zou dan een plan voor publikatie van een aantal onderdelen van de collectie opgesteld kunnen worden.

Vanaf 1922 bestond er een interdepartementale commissie van advies voor werklozensteun die zich tot taak stelde de bemoeiïngen van de verschillende departementen met het werkloosheidsvraagstuk enigszins te coördineren. De commissie die geen officiële status had, voelde geleidelijk de behoefte zelf enige beleidslijnen aan te geven, maar vond bij de hoofden van de departementen weinig gehoor. In 1933 werd, nu officieel, een nieuwe interdepartementale commissie 'inzake werkloosheidszorg' ingesteld, bestaande uit hoge ambtenaren van de verschillende departementen. Deze commissie bracht wel enkele adviezen uit, raakte echter al spoedig verstrikt in het web van ambtelijke competenties en werd in 1936 stilzwijgend

opgeheven. Uit de gepubliceerde documenten blijkt hoe moeilijk het de overheidsorganen in de jaren twintig en dertig viel de verschillende maatregelen op het gebied van de werkloosheidszorg enigszins op elkaar af te stemmen; aan een samenhangend beleid kwam men niet eens toe. Het is wel bijzonder aktuele lectuur. De afgedrukte documenten hebben weinig annotatie nodig. De inleiding bevat voldoende informatie en

wie zich voor bijzonderheden interesseert kan terecht bij de dissertatie van de bewerker.

Het ligt voor de hand deze eerste twee delen van de *Nederlandse Historische Bronnen* eens naast de kleine bronnenpublikaties uit de jaren vóór 1969 te leggen. De pauze blijkt dan goed besteed. Zowel de intrinsieke waarde van de documenten als de inleidingen en annotatie staan op een veel hoger peil dan ten tijde van de 'mededelingen' van het Historisch Genootschap. Terwijl het vroeger wel voorkwam dat bescheiden van eenzelfde type door de ene bewerker als 'ruggegraatbron' werden behandeld en door een collega als 'illustratieve' bron, geven deze beide bundels een duidelijk redactioneel beleid te zien, dat behalve bij de tekstbehandeling vooral tot uitdrukking komt in de voortreffelijke indices, in de consequentie in de literatuurverwijzingen en in het gebruik van afkortingen. Voor de inleidingen geldt deze uniformiteit in mindere mate: niet alle bewerkers hebben zich gehouden aan de eisen die de *Richtlijnen* aan een inleiding stellen. Punten waarop de bronnencommissie zich nog eens zou kunnen bezinnen zijn de woordverklarende noten en de glossaria. Dit te meer omdat een snel groeiend deel van het publiek waarvoor deze publikaties bestemd zijn het Frans en het Latijn niet meer machtig zijn. In deel II komen twee coprodukties voor, waarin de specifieke deskundigheid van elk van de betrokkenen bij het kopiëren, annoteren en inleiden van de bron tot haar recht komt. Het lijkt mij een verstandig beleid van de bronnencommissie door het entameren van dergelijke samenwerkingsvormen bij te dragen tot de meest deskundige presentatie van belangrijke archiefvondsten.

De toetsing van de afzonderlijke bijdragen aan de criteria die in het eerste deel van dit besprekingsartikel zijn genoemd, heeft geresulteerd in enige kritische aantekeningen bij sommige onderdelen van beide bundels. Dit neemt niet weg dat de nieuwe generatie kleine bronnenpublikaties met deze beide uitgaven haar bestaansrecht bewezen heeft. De lessen die uit de geschiedenis van de vorige generatie getrokken kunnen worden, heeft de bronnencommissie in dit artikel bij de hand.

Tot slot een opmerking over de titel van de serie: *Nederlandse Historische Bronnen*. De laatste jaren heeft het woord 'bron' in het spraakgebruik van de historici enig terrein verloren aan de term '(archief)materiaal' Ook de plechtige 'bescheiden' wisten zich als term niet te handhaven tegenover de 'documenten'. Met de titel van deze nieuwe serie heeft het NHG de plaats van de 'bron' in het historisch vocabularium echter opnieuw verzekerd. De laatste eeuw zijn de bestuursleden van het HG die over de werkzaamheden van het genootschap verslag moesten uitbrengen door het woord 'bron' tot gewaagde metaforen geïnspireerd: bronnen werden 'ontdekt' vervolgens 'geëxploreerd', 'bewerkt' of 'verzorgd': ze konden echter ook 'uitdrogen', maar vormden soms ook 'een beek die onze kennis verrijkt'; generaties historici hebben zich er aan 'gelaafd'. En voor Reniers geestesoog ontrolde zich het volgende tafereel:

> Historians kneeling at their sources, dipping the ladle of research into the waters of knowledge, and preparing to decant its contents into the amphora of publication with a view to making 'a contribution to knowledge' (otherwise, to close the perpetual circle of futility)...[26].

26. G.J. Renier, *History its purpose and method* (Londen, 1950) 97.

Het is denkbaar dat een enkele lezer van beide bundels zich in deze tijden van verminderde subsidiëringsmogelijkheden heeft afgevraagd wat toch wel het Harreveldfonds is dat volgens een mededeling op de achter-de-handse pagina de uitgave van deze publikaties heeft

mogelijk gemaakt. Welnu, de heer Harreveld was een historisch geïnteresseerd notaris die tientallen jaren geleden een legaat aan het oude Historisch Genootschap heeft doen toekomen met het doel daarmee de uitgaven van bronnen mogelijk te maken.

De grenzen van de koloniale geschiedenis
Recensieartikel door J. van Goor

W.Ph. Coolhaas, *A Critical Survey of Studies on Dutch Colonial History*, 2e druk, herzien door G.J. Schutte (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980).

De tweede druk van Coolhaas' *Critical Survey* mag na twintig jaar een verheugend teken zijn van de belangstelling voor een gebied waarop hij een tijdlang nagenoeg als een eenling heeft gewerkt. In de tijd tussen de eerste en tweede druk is het aantal beoefenaren van de niet-westerse en koloniale geschiedenis in Nederland sterk gegroeid, terwijl de ontwikkelingen in de Angelsaksische wereld die zich in 1960 op dit gebied begonnen te manifesteren krachtig hebben doorgezet. Ook in Indonesië is een generatie historici opgestaan, die voornamelijk in de Verenigde Staten hun opleiding hebben gevolgd. Onder de invloed van de in de Angelsaksische wereld opgezette 'areastudies' is een dekolonisatie van de geschiedschrijving van de koloniale wereld tot stand gebracht. De bezwaren tegen de koloniale geschiedschrijving: te veel nadruk op de rol der Europeanen, met als het gevolg een statische achtergrondfunctie voor de autochtonen, veel aandacht voor formele bestuurlijke structuren en weinig oog voor de sociale geschiedenis en het volk werden in een interdisciplinaire benadering van de koloniale periode van Zuid-Oost Azië en Indonesië ondervangen. Hierdoor is het mogelijk een antwoord te geven op de voor de oude koloniale geschiedenis onoplosbare vraag welke plaats de autochtone bevolking in het verhaal zou moeten innemen. Zodra men erkent dat 'in a colonial history the indigenous population does have its place' (22) dan zal men de vraag moeten beantwoorden welke plaats dit is. Wil men de grenzen van de koloniale invloed en het effect van het koloniale beleid bepalen, dan zal dit onmogelijk kunnen zonder de totale bevolking van de kolonie in de beoordeling te betrekken. Koloniale geschiedenis en de geschiedschrijving van een bepaald gebied in de koloniale periode kunnen alleen nog in accenten verschillen.

Het is daarom zeer te betreuren dat in de tweede druk van de *Critical Survey* niet de kans is aangegrepen in te gaan op de ontwikkeling van de historiografie in Indonesië, Amerika en Australië. De opgaven hierover zijn zeer summier en vertonen op essentiële punten lacunes, terwijl een verantwoording hiervoor ontbreekt. Ook zijn de mogelijkheden en beperkingen van traditioneel bronnenmateriaal voor de geschiedenis van Indonesië en de koloniale periode niet besproken.

De belangwekkende discussie in Amerika na 1960 over de interpretatie en de plaats van de koloniale periode in de geschiedenis van Zuid-Oost Azië heeft in de *Survey* geen sporen nagelaten. De artikelen van John R.W. Smail, 'On the Possibility of an Autonomous History of Modern South East Asia', *Journal of Southeast Asian History (JSEAH)* (1961) 72-102 en H.J. Benda, 'The Structure of Southeast Asian History. Some Preliminary Obser-

vations', *JSEAH* (1962) 106-133 die van groot belang zijn geweest voor dit debat en die gerust tot de klassieken mogen worden gerekend, ontbreken. Hetzelfde geldt voor H.J. Benda, 'Decolonization in Indonesia. The Problem of Continuity and Change', *American Historical Review* (1965) 1059-1073 en Ruth McVey, 'Local Voices, Central Powers', *Southeast Asian Transitions Approaches through Social History* (Yale: UP, 1978) 1-31 over de invloed van de koloniale tijd op de nieuwe leiders en de relaties tussen de politieke machthebbers en het volk. Genoemde auteurs behoren tot de leidende Indonesië-deskundigen. Het doet daarom vreemd aan dat hun werk niet wordt besproken.

Ik noem hier van H.J. Benda, *The Crescent and the Rising Sun* (Den Haag, 1958) over de Islam in Indonesië gedurende de Japanse bezetting. In dit verband ontbreekt ook C.A.O. van Nieuwenhuyze, *Aspects of Islam in Post-colonial Indonesia* (Den Haag, 1958) een bundel van vijf opstellen over de Islam in de koloniale tijd en de Japanse bezetting. Dit valt des te meer op omdat andere werken over de Islam, bijvoorbeeld van Deliar Noer (104), wel worden genoemd. Van Benda ontbreekt het samen met John Bastin geschreven *A History of Modern South East Asia. Colonialism, Nationalism and Decolonization* (Englewood Cliffs, 1968) dat een toepassing vormt van zijn eerder geformuleerde standpunten. Deze uitgangspunten vormden mede de grondslag voor de geschiedschrijving in Indonesië. Men zie bijvoorbeeld de onder redactie van Sartono Kartodirdjo, Djoened Poesponegoro en Nugroho Notosusanto uitgegeven *Sejarah Nasional Indonesia* (6 dln., Jakarta, 1977) dat niet in de *Critical Survey* wordt genoemd. Van Smail ontbreekt *Bandung in a Time of Revolution* (Ithaca-New York, 1964). Ruth McVey's standaardwerk over de opkomst van de communistische partij in Indonesië tot de opstand van 1927, *The Rise of Indonesian Communism* (Ithaca-New York, 1965) is niet vermeld, zodat de argeloze gebruiker het kennelijk moet doen met het werk *De communistische beweging in Nederlandsch Indië* van J.Th. Petrus Bloemberger uit 1935. Eveneens ontbreekt de bundel *Indonesia* (Yale: UP, 1967) uitgegeven onder redactie van Ruth McVey.

De vraag welke functie de traditionele Javaanse, Maleise of Buginees-Makasaarse bronnen kunnen hebben voor de geschiedschrijving van de koloniale periode had moeten worden gesteld. Op zijn minst had gesignaleerd moeten worden welke schrijvers door een combinatie van Europese en traditioneel-Indonesische werken een methodologische vernieuwing van de geschiedschrijving hebben trachten te bereiken. Nu krijgt men de indruk dat in de tweede druk een willekeurige greep is gedaan uit de aanwezige kronieken, 'babads', 'hikayats', 'sja'irs' en andere traditionele werken (49, 61, 91). De *Sja'ir Perang Mengkasar* (49) door Schutte opgenomen omdat deze vroeger Sja'ir Sipelman (Speelman) heette als teken van de grote indruk die Speelman in Makassar zou hebben gemaakt, is door de dichter gemaakt voor sultan Hasanudin. De naam van Speelman is er later door Nederlanders aan verbonden. De *Kroniek van Wadjo* (49) heeft in de filosofie van de samensteller van de *Survey* een beperkte functie omdat deze kroniek evenals de *Hikayat Patani* (61) zeer sober is met gegevens over Nederlanders. Waarom dan niet het 'Dagboek van de vorsten van Gowa en Tello', *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië (BKI)* (1880) 85-259 genoemd dat een schat aan feitelijke gegevens over Zuid-Celebes biedt en daardoor veel directer bruikbaar is voor de Nederlandse historicus dan andere traditionele bronnen? Met de opname van een aantal willekeurig gekozen teksten kan niet worden volstaan. Het is evenzeer

gewenst de lezer de mogelijkheden en de beperkingen van deze bronnen duidelijk te maken. Een verwijzing naar de controverse tussen C.C. Berg en H.J. de Graaf over het karakter van de Javaanse 'babad' was nuttig geweest. Tevens had moeten worden gezegd dat de studie van Ricklefs (niet Rickleffs!) (53) gebaseerd is op een combinatie van Europese en Javaanse bronnen. Een verdere bijdrage

tot de discussie over de bruikbaarheid van Javaanse chronogrammen is te vinden in Ricklefs, *Modern Javanese Historical Tradition* (Londen, 1978). Zeer bruikbaar om een indruk te geven van de interpretatie van een Javaanse bron is 'The Baron Sakender Story. Mystical Aspects of Mataram's Selfimage', door Sartono Kartodirdjo in, *Papers Second Dutch-Indonesian Historical Conference* (Ujong Pandang, 1978). De schrijver laat zien hoe in dit verhaal Mor Jangkung (Jan Pieterszn. Coen) en daarmede de Nederlandse aanwezigheid is geïncorporeerd in de tradities van het Mataramse vorstenhuis. Een soortgelijk voorbeeld van legitimering achteraf van Nederlandse daden kan worden gevonden in de *Babad Buleleng*, uitgegeven door Peter Worsley (Leiden, 1978). Hierbij gaat het om de letterlijke ontvoering door een Nederlandse resident van de laatste regent uit het geslacht Den Bukit in 1872, een zaak die achteraf ongerechtvaardigd bleek. Van belang voor het begrip van de Javaanse staat waarmee de Nederlanders van de zeventiende tot de negentiende eeuw moesten onderhandelen is Soemarsaid Moertono, *State and Statecraft in Old Java* (Modern Indonesia Project, Cornell, 1968). Niet alleen voor de Javaanse wereld, ook voor de Maleise, beschikken wij in het werk van de Andaya's over voorbeelden hoe Maleise kronieken te combineren met de archieven van de VOC. Ook hier ontbreekt in de *Survey* elke aanduiding van dit methodologisch belangrijke aspect (62).

Opvallend is het niet opnemen van verschillende belangrijke Indonesische studies en bronnenpublikaties. Van de negen bronnenpublikaties uitgegeven door het Arsip Nasional te Jakarta zijn niet vermeld: de memories van overgave van West- en Midden-Java 1920-1930, *Memori Serah Jabatan 1921-1930. Jawa Barat en Jawa Tengah* (Jakarta, 1976-1977), de bronnenpublikatie over de lokale uitingen van de Sarekat Islam, *Sarekat Islam Lokal* (Jakarta, 1975) en de *Laporan Laporan Desa*, de desa rapporten van J.W. Meyer Ranneft (Jakarta, 1974). Al deze bronnen bevatten zowel de Nederlandse tekst als de Indonesische vertaling.

Pijnlijk is het zelfs te moeten constateren dat in de paragrafen gewijd aan de periode 1945-1950 Indonesische publikaties of studies nagenoeg ontbreken. Niet genoemd is A.H. Nasution, *Sekitar Perang Kemerdekaan* (11 dln., Bandung, 1970-1979) rondom de Indonesische vrijheidsstrijd, evenmin is genoemd *Idem, On the Fundamentals of Guerrilla Warfare* (New York, Washington en Londen, 1965). Van een andere generaal uit de revolutietijd T.B. Simatupang ontbreekt het werk eveneens: *Laporan dari Banaran. Kisah seorang peradjurit selama perang kemerdekaan* (Jakarta, 1961). Hiervan verscheen in 1972 een Engelse vertaling, *Report from Banaran. Experience during the People's War* (Modern Indonesia Project, 1972). De Australische universiteit Monash gaf ondermeer uit: *Indonesian Nationalism and Revolution. Six First Hand Accounts* (Monash, 1969-1971). Sukarno's verzamelde speeches en artikelen, *Dibawah bendera Revolusi* (2 dln., 1964-1965), Onder de revolutionaire vlag, vormden een belangrijke bron voor de biografie van deze nationalistische leider door Legge. Over de Indonesische vrijheidsstrijd in de beginfase is er nog de bronnenpublikatie uitgegeven door Osman Raliby, *Documenta Historica. Sedjarah dokumenter dari pertumbuhan dan perdjuangan negara Republik Indonesia* (Jakarta, 1953). Om de opsomming van titels niet langer te maken verwijs ik naar het artikel van Taufik Abdullah, 'The Study of History', *The Social Sciences in Indonesia* (Jakarta, 1975) 89-166 dat een uitvoerige lijst en bespreking geeft van Indonesische publikaties. Op de Angelsaksische literatuur over de revolutietijd kom ik nog terug.

Tegenover het ontbreken van Indonesische bijdragen over de revolutieperiode staat een aanzienlijke paragraaf over de RMS, zonder vermelding van Indonesische literatuur over de geschiedenis van Ambon. Hier ontbreekt Richard Z. Leirissa, *Maluku dalam perjuangan Nasional Indonesia* (Fakultas Sastra Universitas Indonesia, 1975) over de Molukken in

de nationale strijd. Niet genoemd wordt de *Sumber Sumber sejarah Maluku* (Lembaga Penelitian Maluku, 1975), een overzicht van de voor de geschiedenis van de Molukken belangrijke bronnen. Van Kaam's werk, dat geleid heeft tot een herwaardering van de Molukse geschiedenis in Nederland wordt te simpel afgedaan met de zinsnede ‘some data on anti-RMS Moluccans in 1950’. J. Persijn, ‘Uit de schaduw van het verleden. Legende en realiteit in het Moluks vraagstuk’, *Internationale Spectator* (1976) 103-110 en J.J.P. de Jong, ‘Molukse geschiedenis in nieuw perspectief, een recenserend overzicht van recente publicaties’, *Ibidem* (1979) 120-128 hadden zeker mogen worden genoemd. De regeringsnota's, *De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland* ('s-Gravenhage, 26 januari 1978) en *De ronde-tafelconferentie; een overzicht van de onderhandelingen met betrekking tot het zelfbeschikkingsrecht der volkeren. Het standpunt der Nederlandse regering en de reactie in de Tweede Kamer* (Interimrapport commissie van overleg Zuidmolukkers-Nederlanders, eerste deel, februari 1978) worden niet vermeld.

De opmerking dat de romans van Friedericy het leven in de kolonie beschrijven (89) is een wat flauwe weergave van deze boeiende verhalen. Het brengt ons trouwens tot een geheel ander vraagstuk: in hoeverre kan de literatuur dienen als bron voor de geschiedenis en welke literatuur is daarbij van belang? De keuze die in de *Survey* (89, 109 en 120) wordt gedaan komt willekeurig over, terwijl Indonesische romans over het leven in de kolonie ontbreken, zoals bijvoorbeeld *Buiten het Gareel* van Soewarsih Djojopoespito (2e dr., Utrecht-Amsterdam, 1954) dat niet-coöperatieve Indonesiërs in de jaren dertig tot onderwerp heeft. Als het in de bedoeling had gelegen nader in te gaan op de waarde van literaire bronnen voor de geschiedenis dan had moeten worden genoemd: G.W.J. Drewes, ‘Autobiografieën van Indonesiërs’, *BKI* (1951) 226-264; A.H. Johns, ‘The Novel as a Guide to Indonesian Social History’, *BKI* (1959) 232-238 waarin een aantal verhalen van drie auteurs uit 1922, 1938 en 1949 worden vergeleken. Niahi Aeusrivongse schreef een dissertatie over, *Fiction as History. A Study of Pre-war Indonesian Novels ans Novelists 19201942* (Michigan, 1976).

Tot slot enkele aanvullingen: Bladzijde 26: voor een beoordeling van de kwaliteit van de informatie van François Valentijn, *Oud en Nieuw Oost Indië* is het zeer nuttig de inleiding te lezen door S. Arasaratnam geschreven voor *François Valentijn's Description of Ceylon* (The Hakluyt Society, Londen, 1978). Bladzijde 48: Paul van der Veur, *Search for New Guinea's Boundaries, from Torres Strait to the Pacific* ('s-Gravenhage, 1966). In de *Journal of South East Asian Studies* verschenen in 1976 twee artikelen over de Nieuw Guinea kwestie (102-118, 260-274). Bladzijde 50: de ‘collectie Surat-surat’ bestaat uit contracten. Bladzijde 62: De Siam Society gaf in 1959 twee bundels uit *Selected Articles from the Siam Society Jounal*, VII, *Relationship with Portugal, Holland and the Vatican*; VIII, *Relationship with France, England and Denmark* (Bangkok, 1959). Was het bij de lange paragraaf (70-75) over Zuid-Afrika niet mogelijk geweest even in te gaan op de kritiek op de geschiedbeoefening in Zuid-Afrika geuit door bijvoorbeeld Monica Wilson en Leonard Thomson? Kritiek die veel overeenkomst vertoont met de discussie over koloniale geschiedenis versus geschiedenis van Zuid-Oost Azië.

Bladzijde 89: Over het Nederlands binnenlands bestuur is in 1979 de dissertatie verschenen van J.H.M. Kommers, *Besturen in een onbekende wereld. Het Europees binnenlands bestuur in Nederlands Indië 1800-1830* (2 dln., Meppel, 1979). Over

het inlands bestuur H.A. Sutherland, *Pangreh Pradja. Javanese Indigenous Administrative Corps and Role in the last Decades of Dutch Colonial Rule* (Yale, 1973). Bladzijde 92: Men moet voor de ‘general setting’ van de verhouding tussen het Nederlands-Indisch gouvernement en de Balisch-Lombokse vorsten de waarde van de gesloten contracten niet overschatten. De

vorsten hechtten er zelf vaak minder waarde aan, in 1872 bleek dat de Maleise vertaling ervan niet identiek was met de Nederlandse tekst op het punt van de souvereiniteit. Bladzijde 100: Teuku Ibrahim Alfian, 'Acheh Sultanate under Sultan Mohammad Daudsyah and the Dutch War' in, *Profiles of Malay Culture*, Sartono Kartodirdjo, ed. (Ministry of Education and Culture, 1976); Barbara Watson-Andaya, 'From Rüm to Tokyo. The Search for Anticolonial Allies by the Rulers of Riau, 1899-1914', *Indonesia* (1977) 123-156. Bladzijde 104: Alfian, *Islamic Modernism in Indonesian Politics. The Muhammadijah during Colonial Period* (Madison, 1970); Lea E. Williams, *The Rise of the Overseas Chinese Movement in Indonesia 1900-1916* (Glencoe, 1960); Leo Suryadinata, *Peranakan Chinese Politics in Java 1917-1942* (Singapore, 1976); *Idem, The Chinese Minority in Indonesia* (Singapore, 1978) en *Idem*, 'Indonesian Nationalism and the Pre-War Youth Movement', *JSEAS* (1972) 262-276; H.J. Benda en Lance Castles, 'The Samin movement', *BKI* (1969) 207-240. Lance Castles, *The Political Life of a Sumatran Residency. Tapanuli 1915-1940* (Yale, 1972); William A. Oates over de geheime afdeling van de Sarekat Islam, 'The Afdeeling B. An Indonesian Casestudy', *JSEAH* (1968) 107-116. Taufik Abdullah, 'Modernization of the Minangkabau World. West Sumatra in the Early Decades of the Twentieth Century', in, Claire Holt, ed., *Culture and Politics in Indonesia* (Ithaca-Londen, 1972) dat verder nog een aantal interessante artikelen bevat van onder meer B.R.O.'G. Anderson, Sartono Kartodirdjo en William R. Liddle. Shelton Stromquist, 'The Communist Uprisings of 1926-27 in Indonesia: a Re-interpretation', *JSEAH* (1967) 189-200; Howard M. Federspiel, *Persatuan Islam. Islamic Reform in Twentieth Century Indonesia* (Ithaca-New York, 1970) over het eenheidsstreven van de Islamitische partijen voor de oorlog. Bladzijde 107: H.J. Benda, James K. Irikura en Koichi Kisshi, *Japanese Military Administration in Indonesia* (Yale, 1965); L. Sluimers, *A Method in Madness? Aanzetten tot een vergelijkende politicologische studie van de Japanse periode in Zuidoost-Azië* (Amsterdam, 1978).

Bij de opgave van de Angelsaksische studies over de revolutiejaren (107-109) mist men een bespreking van het karakter ervan en moet men het doen met 'I only mention...' waarna de namen van ondermeer Kahin, Palmier en Reid volgen. Dit is des te verbazingwekkender omdat deze paragraaf wordt voorafgegaan door de opmerking dat 'the inability of authors to view the subject dispassionately hampers many works'. Moeten we dit uitleggen als een beoordeling van deze slechts terloops genoemde studies? Zo de samensteller bezwaren had, waarom deze niet uiteengezet? Van Reid ontbreekt 'The Birth of the Republic in Sumatra', *Indonesia* (1971) 21-46, terwijl *The Blood of the People Revolution and the End of Traditional Rule in Northern Sumatra* (Kuala Lumpur, 1979) niet meer is opgenomen. Voor de Australische houding tegenover Indonesië ontbreken: Hilman Adil, *Australia's Relations with Indonesia 1945-1962* (Leiden, 1973) en W.J. Hudson, 'Australia and Indonesian Independence', *JSEAH* (1967) 226-239. Voor een beter begrip van de overgang van de kolonie naar zelfstandige staat had de studie van Herbert Feith, *The Decline of Constitutional Democracy in Indonesia* (Ithaca-New York, 1962) moeten worden genoemd, evenals de bronnenpublikatie door Feith samen met Castles verzorgd: *Indonesian Political Thinking 1945-1965* (Cornell UP, 1970).

Een speciaal probleem met Angelsaksische 'doctoral theses' is de moeilijke bereikbaarheid. Zij zijn vaak alleen te achterhalen door middel van bibliografische hulpmiddelen en kunnen dan eventueel in microfilm of xeroxcopie worden besteld.

Gezien het overstelpend grote aantal publikaties waarom het gaat was het nodig geweest dat de op dit gebied beschikbare naslagwerken waren genoemd. Temeer daar de samensteller verschillende malen gebruik maakt van ‘grijze literatuur’ die niet in de handel is. Curtis W. Stucki, *American Doctoral Dissertations on Asia 1933 - June 1966* (Cornell Southeast Asia Program, New

York, 1968) geeft al 37 titels over de geschiedenis van Nederlands-Indië en Indonesië. Verder zijn er *Indonesian Monographs. A Catalogue of Monograph Publications 1945-1968* (Zug, 1974) en ondermeer de opgaven van University Microfilms International, Ann Arbor Michigan USA.

Verdere aanvullingen: Bladzijde 112: J.R. Rush, *Opium Farms in Nineteenth Century Java* (Yale, 1977). Voor een reactie op Geertz' these van 'agricultural involution' zie de artikelen van R.E. Elson, 'The Impact of Government Sugar Cultivation in the Pasuruan Area. East Java during the Cultivation System Period', *Review of Indonesian and Malayan Affairs*, XII (1978) 26-55 en *The Cultivation System and Agricultural Involution* (Monash, 1978). Bladzijde 117: over vrouwen *Archipel Numero Special: Regards sur les indonesiennes*, XIII (1977). Bladzijde 118: over de geschiedenis van het Christendom en de zending P.H. van Akkeren, *Sri and Christ. A Study of the Indigenous Church in East Java* (Londen, 1970) en A.G. Hoekema, 'Kyai Ibrahim Tunggul Wulung ± 1800-1887. Een Javaanse Apollos', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* (1979) 89-110, twee oud-zendelingen over de wijze waarop het christendom in de negentiende eeuw door de Javaanse bevolking is verwerkt. De *Sejarah Katolik Indonesia* (5 dln., Ende-Flores, 1973-1974) beschrijft de geschiedenis van het rooms-katholicisme in de Indonesische archipel vanaf de zestiende eeuw tot heden. Een overzicht hiervan vindt men ook in M.P. Muskens, *Indonesië een strijd om nationale identiteit* (Bussum, 1969). Over de omvang van de haddj, de bedevaart naar Mekka die in Indonesië altijd zeer belangrijk was: J. Vredenbregt, 'The Haddj. Some of its Features and Functions in Indonesia 1900-1950', *BKI* (1962) 91-154. Bladzijde 120: G.H. von Faber, *A Short History of Journalism in the Dutch East Indies* (Soerabaja, s.a.); B. Dahm, *History of Indonesia in the 20th Century* (Londen, 1971). Bladzijde 139: bij de bibliografie over The New Netherlands ontbreken de in Baltimore uitgegeven bronnenpublikaties *The Records of New Amsterdam from 1653 to 1674 Anno Domini* (7 dln. met index door Berthold Fernow; Baltimore, 1976) en de vier delen *New York Historical Manuscript Dutch Translated and Annotated by Arnold J.F. van Laer*, Kenneth Scott en Kenn Stryker-Rodda, ed. (Baltimore, 1974). Bladzijde 157: Carey 1976 *Economic History Review* moet zijn *English Historical Review*.

Het is moeilijk voor een bewerker van een tweede druk van een bestaand werk, te bepalen waar hij de oorspronkelijke tekst moet wijzigen of bijwerken. Toch vraag ik mij af of verschillende oordeelvellingen ongewijzigd in een tweede druk thuishoren. Vooral omdat er in twintig jaar zoveel veranderd is in de benadering van de koloniale tijd. Herhaling van uitspraken als 'the left-wing lawyer... Wertheim' (106) of de waarschuwing vooraf bij de bespreking van de literatuur over de periode 1945-1950 over de bevooroordeeldheid van veel auteurs maakt een wrange indruk, wanneer de bewerker geen moeite heeft gedaan de Angelsaksische literatuur op dat gebied te evalueren en de Indonesische grotendeels weglaat. De terechte nadruk op de kennis van het Nederlands (1) maakt in deze context gemakkelijk een apologetische indruk en daarmee is de koloniale geschiedenis niet gediend.

Recensies

M. Lubis, *Het land onder de regenboog. De geschiedenis van Indonesië* (Alphen a/d Rijn: Sijthoff, 1979, 207 blz., *f* 45, -, ISBN 90 218 2368 3).

Het is geen alledaagse onderneming, wanneer een Indonesisch auteur en journalist zich zet tot het schrijven van een geschiedenis van Indonesië, die in de eerste plaats bestemd is voor een Nederlands lezerspubliek. Mochtar Lubis heeft dat gedaan, en het resultaat mag gezien worden. Het is een zeer leesbaar boek geworden waarin de schrijver getracht heeft, tegen de teneur van veel van de door hem geraadpleegde werken in, de geschiedenis van de Indonesiërs zelf zoveel mogelijk naar voren te halen, zonder evenwel het *audi et alteram partem* uit het oog te verliezen.

Daar is hij tot op zekere hoogte in geslaagd, door de geschiedenis van zijn land in de koloniale periode te beschouwen als een tragedie, waarin Indonesiërs en kolonisatoren streden voor wat zij ieder als hún recht beschouwden. Zo blijft het hem mogelijk, ook Jan Pieterszoon Coen en Aru Palakka in genuanceerde tinten te schilderen, al liggen zijn sympathieën uiteraard meer bij Dipanegara en Pattimura. Ten aanzien van de cruciale vraag naar de oorsprong van de Indonesische eenheid, door hem als een groot goed gewaardeerd, laat hij het echter afweten. Toch is juist hier een nauwgezette afweging van de betekenis van ieders inbreng van het grootste belang. Voor Lubis bestaat er echter al sinds prehistorische tijden een Indonesisch volk en, meer in het algemeen, een Indonesische eenheid. Deze wordt gedragen door een reeks van religieuze, culturele en politieke noties zoals die van de sacrale vorst die de spil van de aarde is of het besef, dat micro- en macrokosmos in harmonie dienen te existeren. Zonder de samenbindende kracht daarvan te onderschatten moet men daar toch tegenin brengen, dat deze noties ook elders geen onbekenden waren en in de verschillende delen van de archipel op zeer eigen wijze werden uitgewerkt of, ook wel, geheel ontbraken. Bovendien, het gemeenschappelijk bezit van talrijke cultuurelementen is nog geen garantie voor gemeenschappelijke staatsbouw. De geschiedenis van Europa kan daarvoor het bewijs leveren.

In Lubis' opvatting is de geschiedenis van Indonesië gedurende de laatste drie à vier eeuwen echter een verhaal, waarin de Nederlanders stukje bij beetje beslag legden op steeds grotere delen van het land, wat mogelijk gemaakt werd door de omstandigheid dat de Indonesiërs ‘nog steeds hun les niet geleerd hadden’, dat wil zeggen zich niet gemeenschappelijk tegen de indringer teweer stelden. Het probleem wordt dan hoe, zoals Lubis het stelt, Indonesië zijn vrijheid moest ‘herwinnen’.

Van deze beschouwingswijze kan men niet zeggen, dat zij in alle opzichten onjuist, maar wél dat zij onvolledig is. De nadruk komt hierdoor sterk te liggen op het element van strijd, dat natuurlijk in werkelijkheid nadrukkelijk genoeg aanwezig was, zonder dat er echter

melding wordt gemaakt van het feit, dat alle veroveringen ook de zaak van de staatkundige eenwording van de archipel dienden. Geen aandacht wordt voorts besteed aan de unificerende rol van de Indische staat op bestuurlijk, juridisch, economisch en cultureel terrein. Voor de toch niet weg te vlakken Indonesische bijdrage aan het functioneren van die staat is structureel geen plaats. Onderbelicht blijft zelfs het nationalisme, dat goeddeels wordt ontdaan van zijn creatieve waarde en historische oorspronkelijkheid. Het ontstaan en de snelle expansie daarvan sinds het begin van de jaren twintig van deze eeuw hield meer in dan het leren van de les; de vorming van een nieuwe natie betekende een drastische breuk met een verleden van regionale of groepsgewijze gebondenheid en persoonlijke loyaliteiten.

Waar Lubis er zodoende niet in geslaagd is, de dynamiek, die gelegen is in de wisselwerking tussen de Indonesische maatschappij en de Nederlanders of, beter gezegd, de Indische staat, naar waarde te schatten is het hem niet gelukt, een bevredigend historisch perspectief te verschaffen voor het huidige Indonesië. Een verwijt kan deze constatering echter ternauwernood inhouden. Was dat wél het geval geweest, dan zou hij de eerste geweest zijn, die dat kunstwerk had volbracht. Ook zoals het er nu ligt blijft zijn met vaart, warmte en kennis van zaken geschreven boek een waardevolle aanwinst.

P.J. Drooglever

C.A. Tamse, ed., *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen a/d Rijn: A.W. Sijthoff, 1979, 422 blz. + ill., *f* 55, -, ISBN 90 218 2447 7).

Het is misschien oneerlijk een Voorwoord van een bundel serieus te nemen. Iedereen moet begrip hebben voor de worsteling van een redacteur om een stel van negen auteurs voor de éne bokkewagen te krijgen en te houden. Aan het einde van de tocht is de redacteur al blij dat het doel van een tiental persklare essays bereikt is, al hangt de wagen dan wat scheef uit het spoor en is het merendeel van de bokken zonder op of om te zien naar stal gelopen, terwijl een enkele nog even in de berm graast of in de wei huppelt. Dan moet de arme redacteur alsnog zijn Voorwoord schrijven en pogen de onderling zo verschillende essays tot één geheel aan elkaar te praten. Een ondankbare taak. Toch kan dat Voorwoord iets verraden van de bedoelingen van de redacteur toen hij met zijn tocht begon en van de wijze waarop hij tenslotte terugkijkt op het resultaat. Laat ik voorlopig al meteen eraan toevoegen dat, hoe bokkig de auteurs ook geweest mogen zijn, de wagen in goede staat ergens bij het einddoel is gekomen en de gemaakte, misschien heel hobbelige, tocht heel behoorlijk slaagde.

De redacteur spreekt er nu in zijn Voorwoord van dat de ‘vervaardiging van vorstenportretten’ binnen de moderne geschiedschrijving aan vernieuwing toe is en suggereert, al blijft hij bescheiden, dat de bundel van die vernieuwing blijk geeft. Terwijl er vroeger meer aandacht was voor de ‘unieke historische persoonlijkheid of de wederwaardigheden van een politieke en sociale elite’, richt zich de moderne historiografie eerder op ‘grote economische en sociale structuren, op de verhoudingen tussen standen en klassen en op de sociale emancipatiebewegingen en hun ideologieën’. Zijns inziens moet de dynastieke geschiedenis zich daarom thans wijden aan ‘het maatschappelijk, politiek en cultureel belang van de vorstenfunctie binnen de grote structuren’. Nu is met deze mondvol nog maar weinig gezegd. Wat precies

die grote structuren zijn waarbinnen de vorstenfunctie geanalyseerd zou moeten worden, blijft wat duister. En zou met dat enzovoorts belang van de vorstenfunctie de aandacht voor de elites mogen verzwakken? Nee natuurlijk. Kwam trouwens niet ook bij die vroegere belangstelling voor het unieke en de wederwaardigheden van de elites die

vorstenfunctie behoorlijk aan bod, als het goed was? Ja natuurlijk.

Wellicht bedoelde Tamse een ander probleem, dat allerminst nieuw is, maar dat vervaardigers van vorstenportretten telkenmale in het oog moeten houden en voor eigen aanpak oplossen. Tamse heeft het over 'vorstenlevens' ener- en 'vorstenfuncties' anderzijds en hij raakt daarmee de moeilijkheid voor de auteur die zich aan enig biografisch onderwerp waagt, om te kiezen voor of een harmonische combinatie te vinden van de, liefst levendige beschrijving en de meer theoretische of oordelende analyse. Het is boeiend om in dit licht te zien hoe elk van de tien auteurs dit probleem heeft opgelost: de meesten kiezen, anders dan Tamse in zijn Voorwoord lijkt aan te kondigen of te concluderen, de beschrijving boven de analyse en de enkeling die het in omgekeerde richting zoekt slaagt minder, terwijl meestal binnen die verkozen beschrijving met enig succes die analyse toch een plaats krijgt, haast onwillekeurig en onvermijdelijk zou men zeggen. Wil dit iets bewijzen dan bevestigt dit de gedachte dat een biografie of biografische schets alleen werkelijk kan slagen wanneer deze op traditionele wijze wordt aangepakt: chronologisch in compositie met de te beschrijven persoonlijkheid liefst voortdurend en geconcentreerd in het centrum van de zich ontwikkelende uiteenzetting die voert van de wieg tot het graf.

Pleit dit alles dus voor de traditie en continuïteit in de dynastieke geschiedenis, de vraag blijft dan wel of niet in andere opzichten de eigen, nieuwe, tijd waarin de schrijvers hun schets schrijven van invloed is geweest op hun interpretatie en aanpak. In de eerst plaats valt te verwachten dat nieuw onderzoek nieuwe resultaten en conclusies kan opleveren. Daaromtrent zegt Tamse ook iets in zijn Voorwoord: de door hem aangezochte auteurs zijn stuk voor stuk niet alleen kenners van de periode waarin hun hoofdfiguur leefde, maar zij hebben ook eigen onderzoek verricht ten aanzien van of rondom de door hen beschreven vorstenlevens. Beziet men met het oog hierop de essays dan kan worden vastgesteld dat dit vaak in détails, een enkele keer zelfs in het algemeen, nieuws heeft opgeleverd. In de tweede plaats is er natuurlijk de vraag of de eigen, nieuwe, tijd wezenlijk de interpretatie beïnvloedde. De nadrukkelijke wijze waarop Tamse in zijn Voorwoord meent te moeten betogen dat de Nassaus nauw met de Nederlandse geschiedenis verweven zijn, lijkt op een verdediging tegenover een moderne trend om stadhouders en koningen vervelend en onbelangrijk te vinden en wanneer Tamse in een slotzin ervan spreekt dat de dynastieke geschiedschrijving 'kritischer en onafhankelijker' is geworden, lijkt hij te duiden op een verflauwen van het Nederlandse nationale gevoel en de daarmee verbonden Oranje-mythe die tot voor kort aanleiding gaven het eigen vorstenhuis vooral met eerbied en omzichtigheid te bejegenen. Het interessante is nu dat in deze bundel wel van kritiek en onafhankelijkheid sprake is, dat gelukkig wel, maar alleen in bedekte vorm aan die eerbied en omzichtigheid te kort wordt gedaan. Dat kan aan de te beschrijven personen liggen, al zijn ze bepaald niet allen engelen en helden geweest. Dat kan ook liggen aan de biografische opzet zelf die misschien soms tot een vergevend begrijpen en een verontschuldigend aanvoelen heeft geleid - ik kom daar nog op terug.

Dat H.P.H. Jansens stuk over de Bredase Nassaus van dit probleem van vereiste of als vereist gevoelde omzichtigheid het minste last hoefde te hebben - door de grote tijdsafstand tot deze vroege voorvaders uit de vijftiende en zestiende eeuw - was te verwachten; voor hem was uiteraard de moeilijkheid dat de biografieën op veelal

veel te schaars bronnenmateriaal moesten worden gebouwd om de levens ten volle op zijn paneel te krijgen. Maar het is een grote verdienste van dit essay dat Jansen toch Engelbrecht I van Nassau als een der adellijke opposanten weet te tekenen tegen de hertog van Brabant - niet zonder vreugde hierin op parallellen wijzend tussen dit gedrag van een Nassause stamvader en de rol die

Willem van Oranje anderhalve eeuw later tegenover zijn landsheer zou spelen. En het is Jansen ook gelukt om Engelbrechts nakomelingen in vier generaties overtuigend te schetsen als berekenende, vaak strijdvaardige en altijd getrouwe dienaren van de Bourgondische en Habsburgse landsheren, daarbij voor eigen 'Hausmacht' zijde spinnend. Jansens essay is inderdaad gebaseerd op nieuw onderzoek - de voor de bundel uitzonderlijk uitvoerige opgave van bronnen en literatuur bij dit essay bewijst de grondigheid waarmee dat geschiedde en is een grote hulp. Met deze samenvatting achterhaalt de auteur intussen alles wat er tot nu toe in algemene werken over geschreven werd: niet alleen het inleidend stuk in Japikses eerste deel van de *Geschiedens van het huis van Oranje-Nassau* (Den Haag, 1937, herdrukt 1948), dat Jansen beleefd 'vluchtig' noemt, maar ook Rachfahls honderd bladzijden inleiding in *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand* (deel I, Halle a.S., 1906), het gigantische werk dat door de opzet ervan in drie delen bleef steken, maar alleen al om die inleiding door Jansen een pluim op de hoed gestoken wordt.

Om twee redenen hadden de overige auteurs het gemakkelijker dan Jansen: zij hadden één of hoogstens twee levens te beschrijven en het bronnenmateriaal vloeide voor hen rijker en overvloediger. Maar er was dan wel de moeilijkheid dat al deze levens vaak beschreven zijn en er omtrent hen al heel wat bekend is. Is het daarom dat een enkele auteur de biografische opzet enigszins ontweek of beperkt hield? Dat lijkt tenminste het geval bij het stuk van D.J. Roorda over prins Willem III. Hierin wordt zelfs zoveel bekend verondersteld dat veel van wat in dat leven in dwingend verband verteld had moeten worden achterwege blijft, terwijl interessante gegevens omtrent Willems entourage van gunstelingen en bureaucraten, kennelijke resultaten van nieuw onderzoek, evenzeer te summier blijven. Tamse koos zelfs bewust - misschien kondigde hij daarom ook de noodzakelijke vernieuwing in het Voorwoord aan - voor analyse met gedeeltelijke verwaarlozing van de chronologie en biografie - over de jeugd van zijn hoofdfiguur koning Willem III zwijgt hij zelfs in alle talen. Is misschien de angst te platgetreden paden te betreden de reden geweest dat een enkele auteur te vaak om de hoofdfiguur heen ging door veel over politieke ontwikkelingen in het algemeen of over vorstelijke verwanten te vertellen? J.J. Poelhekkes schetsen van Frederik Hendrik en prins Willem II geven althans niet alleen aparte paragraafjes over Amalia van Solms - Mary Stuart, Willem II's gemalin, zou het de auteur nooit vergeven dat haar dat niet gegund werd -, de Friese tak, de raadpensionarissen Pauw en Cats, maar zelfs ook over Johan Maurits 'de Braziliaan'. Tamse opent zijn beschouwing met een brede uiteenzetting over de sociale en politieke evolutie van Nederland onder koning Willem III vóór de vorst - thematisch, niet biografisch - aan bod komt en hij eindigt met een lovende beschrijving van het leven van koningin Sophie die terecht heel apart wordt gehouden omdat de echtelieden ook zo ver van elkaar af stonden. Bij hem moeten wij dan wel weer een korte karakteristiek van Willems tweede echtgenote koningin Emma ontberen.

Dat zulk een (geheel of gedeeltelijk) vermijden van een echt geconcentreerde biografische aanpak niet nodig was geweest, bewijzen de andere essays: er komt veel nieuws in voor, vaak in details, soms in aanpak en interpretatie. Bepaald verrassend in beide opzichten is de schets van Willem van Oranje door K.W. Swart. De vrees dat juist deze Nassau te veel doodgeschreven zou zijn wordt hier meteen gelogenstraft. Swart tekent Oranje vooral als exponent van de hoge adel met alle machtsambities en standentrots van dien. Min of meer per ongeluk lijkt Oranje op

het pad van de rebellie te zijn geraakt, zelf nog lange tijd in de mening verkerend dat een beheerste en omzichtige oppositie geen gevaar zou opleveren. Hij werd pas echt rebel op het tijdstip dat hem het bericht van de gevangenneming van Egmont en Hoorne in zijn zelfgekozen ballingsoord bereikte, niet op het moment dat hij (tevoren) besloten had het land te verlaten (begin 1567) - kort vóór dit bericht had hij nog in

een nederig schrijven aan Alva zijn diensten aangeboden. Misschien krijgt door deze late plaatsing van Oranjes besluit tot definitieve rebellie de daaraan voorafgaande oppositie wat weinig reliëf. Oranjes oppositie tegen de geloofsvervolging wil Swart bijvoorbeeld vooral verklaren uit diens politieke berekeningen en Duitse invloeden (zijn huwelijk met Anna van Saksen onder andere), al geeft hij toe dat ook afkeer van dergelijke vervolgingen een rol speelde - mij lijkt die emotionele factor toch van overwegend belang omdat het politiek gezien niet erg opportuun leek om zich reeds op de laatste dag van 1564 zo bloot te geven als Oranje deed. En Oranjes vertrek uit het land in 1567 kan niet uit vrees voor Alva's komst - daar wist hij toen nog niets van - laat staan voor diens schrikbewind, zoals Swart even lijkt te suggereren, zijn teweeggebracht. Maar wel is het boeiend Oranjes rebellie nu gedeeltelijk verklaard te zien uit een door eigen handelen in dwangpositie geraken en te leren kennen als een uit gekwetste fierheid op eigen hoge afkomst en rechten zich ingravende koppigheid. Met deze visie kan Swart bovendien de volle aandacht vestigen op Willems leiderschap in Holland van 1572 af, dat naar zijn overtuiging - hierin aansluiting vindend bij Bartstra - de opstand door een (eerste) dieptepunt heen haalde.

Traditioneler van visie lijken de overige essays. Poelhekke moest bouwen op reeds gepubliceerd eigen oeuvre en was daarmee bij voorbaat in een enigszins nadelige positie geplaatst - al is het aantrekkelijke van de beknoptheid van dit essay dat de voorthuppelendironische stijl van schrijven waarin lange zinnen via vele bokkesprongen toch weer steeds op hun pootjes terecht komen, pret geeft en niet gaat vermoeien. Maar ten volle geslaagd in nieuwe nuanceringen en verrassende details zijn de andere, nog niet genoemde, essays: van A.Th. van Deursen over Maurits, J.G. Schutte over Willem IV en Willem V, J.A. Bornewasser over de koningen Willem I en Willem II en Manning over Wilhelmina. Zoekt men naar resultaten van nieuw onderzoek dan treft men dat vooral aan bij Bornewasser (in het bijzonder over koning Willem II), bij Tamse (over koningin Sophie) en bij Manning. Wil men tenslotte nog literaire prijzen uitdelen dan komen daarvoor, bij de hier ondertekenende éénmans-jury tenminste, het meest Van Deursen en Bornewasser in aanmerking: de eerste om zijn zeer beheerste, soms haast lapidaire taalgebruik, de tweede om de fraaie woordkeuze en vloeiende zinsbouw.

Maar vóór we nu bij het einde van het schooljaar iedereen naar huis sturen met hun rapportcijfers, is het, geloof ik, goed nog even de vraag te stellen of inderdaad de in tijd veranderende houding en toon tegenover Neêrlands vorstenhuis in deze bundel tot hun recht komen. Misschien is het kritisch-onafhankelijke nog het duidelijkst aan te wijzen in de, reeds geprezen, essays van Jansen en Swart. De rustige toon waarin zij hun ‘helden’ binnen de grenzen van hun standbewustzijn en belangen-streven beschrijven heeft iets moderns, misschien zelfs iets van die grote sociale structuren waarop Tamse in zijn Voorwoord doelt. Ook Roorda's benadering met een moderne belangstelling voor prins Willem III's instrumentering van zijn regiem heeft iets eigentijds. Voor het overige kan men bij de meeste essays wel een nuchterheid vinden die afkerig is van te grote omzichtigheid, zeker van verheerlijking, maar lijkt toch soms de biograaf iets te weinig afstand te hebben bewaard tot zijn subject. Ten aanzien van Van Deursens tekening van Maurits zou ik eerder geneigd zijn bij diens houding tegenover Van Oldenbarnevelt gepikeerdheid en wraakzucht te herkennen, koppig doorzetten van een eenmaal moeizaam genomen besluit en daarmee eigen gelijk

willen bewijzen, dan de diepe tragiek en even diepe overtuiging die Van Deursen met zoveel begrip bij Maurits zoekt. Schutte had natuurlijk met zijn beide achttiende-eeuwse Willems voor echte ‘debunking’ gemakkelijk spel gehad - al zou dat niet erg origineel zijn geweest, de Patriotten wisten er al van - en het is alleen te prijzen dat hij evenwicht wist te

bewaren en beide mannen in al hun geborneerdheid zo begrijpelijk maakt. Bornewassers beeld van koning Willem II is zelfs in effect zo onbarmhartig omdat hij hem heel bewust barmhartig beschrijft. En ook Manning is voorzichtig oordelend en balancerend. Hij had natuurlijk de mooie gelegenheid, die hij moest grijpen, om Wilhelmina's leven naar het hoogtepunt van de Tweede Wereldoorlog te voeren, toen deze koningin - met Churchills zeer onfeministische woorden - de enige man in de Nederlandse regering was. Maar dan doet het goed dat Manning ook voor die Londense tijd de begrenzingen van deze persoonlijkheid tekent: de wel erg versimpelde moffenhaat, het naïeve drijven naar partijloze vernieuwing van een eensgezind Nederland rond haar troon, de grillige ondankbaarheid tegenover velen in haar nabije omgeving. Bij Poelhekke is het daarentegen moeilijker de kritiek te herkennen: Frederik Hendrik krijgt toch wel erg veel eer en 's prinsen Willem II's falen wordt zo ingekapseld in speelse ironie dat man en paard soms wat duidelijker genoemd hadden kunnen worden. Merkwaardig blijft tenslotte Tamses omzichtigheid ten aanzien van koning Willem III. Misschien staat deze, meer nog dan de beide erfstadhouders, wat te veel in het verdomhoekje van de geschiedschrijving en deelt Tamse C.W. de Vries' kijk op ‘overgrootvader Willem’, maar bij het vaststellen van diens drift en grofheid, diens onbeschoftheid en grillig humeur, miste ik toch soms Pressers vlijmscherpe pen.

Zo zijn we teruggekeerd tot ons uitgangspunt. Echt revolutionair, in de zin van omwentelend, naar inhoud of in toon zijn deze vorstenportretten bepaald niet geschetst. Er worden andere, soms nieuwe accenten gegeven. Het werd gelukkig geen eregalerij, zeker geen reeks karikaturen, ook dat is een verdienste. Overziet men het geheel dan kan worden vastgesteld dat er in deze bundel zeer vele geslaagde essays zijn te vinden, een niet geringe prestatie, ook en vooral van de redacteur. Dan kunnen we het Voorwoord verder laten voor wat het is: een behoorlijke introductie tot een boeiende bundel.

I. Schöffer

D. Hägermann, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert* (Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde Beiheft 2; Keulen-Wenen: Böhlau Verlag, 1977, vi + 424 blz., 14 afb., DM 120, -, ISBN 34 1201 176 2).

Deze studie, die voor alles diplomatisch is van opzet, en dus het onderzoek naar de oorkonden en kanselarij van Rooms-koning Willem van Holland (1247-1256) centraal stelt, raakt uiteraard op veel punten aan de politieke en institutionele geschiedenis van de dertiende eeuw. Het boek is helder opgebouwd rond een historisch-chronologisch en een systematisch deel. In het eerstgenoemde deel wordt aandacht besteed aan de personele opbouw van de koninklijke kanselarij, voor zover deze uit de oorkonden en uit andere documenten grijpbaar wordt. Handen en dictaten van de anonieme schrijvers en opstellers worden beschreven. Niet slechts de oorkonden uitgevaardigd in de kanselarij worden onderzocht; ook oorkonden

geschreven door begunstigden en gelegenheidsschrijvers zijn in het onderzoek betrokken. Aan het einde van het eerste gedeelte volgt een korte kanselarijgeschiedenis op grond van de nieuw verworven inzichten. In het tweede deel, meer typologisch van karakter, gaat de schrijver in op de uiterlijke en innerlijke kenmerken van de koningsoorkonden van Willem van Holland. Getracht wordt deze oorkonden een plaats te geven in het dertiende-eeuwse oorkondenwezen, waarbij met name de vraag naar afhankelijkheid van vreemde voorbeelden (pauselijke oorkonden, particuliere oorkonden en Stau-

fische oorkonden) aan de orde komt.

Aan het boek is toegevoegd een reeks bijlagen bestaande uit negen onuitgegeven oorkonden, voorts een overzicht van alle oorkonden van koning Willem waarbij behalve datum en plaats van uitvaardiging aangegeven is met wat voor soort oorkonde men te maken heeft (mandaat, 'Normalprivileg', plechtig privilege), wie de ontvanger is, van welke hand het schrift is, wie *dictator* is, en waar de oorkonde hetzij integraal hetzij in regest werd uitgegeven. Dit alles wijst op een uiterst nuttig en handig naslagwerk. Natuurlijk kan men bij zo'n werk altijd wel enkele kritische opmerkingen maken, hetgeen hierbij - het zij met nadruk gezegd - enkel als aanvulling geschiedt. De schrijver volgt de nummering van de oorkonden naar de regestenuitgave van Böhmer-Ficker. Het doet echter vreemd aan om oorkonden, die niet opgenomen zijn in deze *Regesta Imperii* toch met een BF-nummer te zien: ze krijgen het nummer van het regest, waarop zij chronologisch aansluiten, maar dan met toevoeging van de hoofdletter A. Dit leidt tot de ietwat zotte consequentie, dat een negental niet in de *Regesta Imperii* opgenomen oorkonden, die bovendien niet exacter te dateren zijn dan tussen 1247 en 1256 achter het laatste BF-nummer (5286 van 13 december 1255) het nummer BF 5286 A t/m I dragen. Sommige dateringen bij Hägermann wijken af van die bij Kruisheer zonder dat dit nader wordt toegelicht: zie bijvoorbeeld BF 4949. De opgegeven uitgave in druk van bepaalde oorkonden is sterk verouderd: van het werk van Meuthen, *Aachener Urkunden* (1972) is geen gebruik gemaakt (BF 4932, 5003 en 4969 respectievelijk Meuthen nrs. 10, 18 en 155). Onderzoeksresultaten blijken af en toe meer op het werk van anderen te steunen dan men uit tekst en annotatie kan opmaken. BF 4948, door Sloet nog op mei 1248 gesteld (OGZ 688) werd door Mey op november-december 1248 gedateerd, mede op grond van het randschrift van het zegel (Gelderse Charters nr. 16); ook de studie van Kruisheer lijkt meer invloed op de resultaten gehad te hebben dan hier wordt verantwoord. Ik koester enige scepsis ten aanzien van de grote hoeveelheid identificaties van handen. Maar er is zeer veel dat nieuw is en van belang voor de vaderlandse geschiedenis van het tijdvak. Het staat nu wel vast, dat BF 4935, het bevestigingsprivilege van door Karel de Grote aan de Friezen verleende rechten en vrijheden (3 november 1248), echt is op grond van een laat vijftiende-eeuws notaris-transsumpt (authentiek afschrift) waarop het monogram en de signumregel zijn nagetekend. Schrijver meent zelfs, dat - integendeel - dit privilege de aanleiding kan zijn geweest voor de beoorkonding van het Karelsprivilege (tweede helft dertiende eeuw). De consequentie is, dat BF 4936 voor het klooster Egmond (van den Bergh, OHZ I nr. 476, = Kruisheer nr. 217) ook als echt moet worden bestempeld.

Enkele belangwekkende conclusies verdienen tenslotte hier kort weergegeven te worden: het onderzoek naar het kanselarijwezen tijdens Willem van Holland behoort in het kader te staan van de geschiedenis van de middeleeuwse koninklijke kanselarij en de ontwikkeling van de Duitse koningsoorkonde in de dertiende eeuw, te meer daar we sedert Kruisheer weten, dat er van een zelfstandige grafelijke kanselarij in Holland omstreeks 1250 nog geen sprake is. Doch ook Willem heeft niet van stonde af aan de beschikking gehad over een eigen oorkondenbureau. In de eerste jaren nam hij veelvuldig zijn toevlucht tot destinatarissen of gelegenheidsschrijvers (onder andere uit de omgeving van de bisschop van Keulen, zijn bondgenoot). Met de indiensttreding van een notarius uit de kanselarij van koning Hendrik (VII) werd eens en voorgoed een traditie van oorkondenuitvaardiging opgepakt die eerder aansluit

bij de oude Duitse koningsoorkonde dan bij de heersende stilistische en grafische gewoonten van moderne kanselarijen zoals die van Frederik II en van de koningen van Engeland en Frankrijk. Als in 1250 magister Arnoud van Holland als protonotarius de feitelijke leiding over het kanselarijpersoneel (vier of vijf schrijvers) krijgt, nemen de

kwantiteit en de kwaliteit van de oorkonden snel toe: ‘Empfängerausfertigungen’ komen minder voor; schrijvers met kalligrafische capaciteiten nodig voor de plechtige privileges worden niet meer van buiten aangetrokken; naast de mandaten en plechtige oorkonden creëert een schrijver een ‘Normaldiplom’. De benoeming van abt Lubbert van Egmond tot vice-cancellarius in 1255 moet niet in dit licht gezien worden, hier is sprake van louter verlening van een eretitel aan een eigen onderdaan. De stilistische en grafische verworvenheden gaan na het sneuvelen van Willem bij Hoogwoud niet verloren; magister Arnoud en een belangrijke anonieme notarius (hand WF) treden in dienst van Richard van Cornwall waarmee het voortbestaan van deze traditie van de Staufische koningsoorkonde gegarandeerd is. Zo is het oorkondenwezen van Willem van Holland ‘(ein) wesentliches Bindeglied zwischen der Stauferzeit und der habsburgisch-luxemburgischen Epoche’ (365). De invloed van de pauselijke kanselarij hierop is geringer dan men op grond van de politieke constellatie zou verwachten.

P. Leupen

B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij*, P.J. Verdam, ed. (Nijmegen: Dekker & Van de Vegt, 1980, 435 blz., *f* 65, -, ISBN 90 255 9916 8).

In *Rechtsspiegel* heeft de schrijver, evenals in eerdere publikaties, zijn lezers het enorme genoegen getoond dat hij er in schiep oud-vaderlandse rechtsbronnen te lezen en te herlezen, de gegevens over recht en samenleving welke hij er in aantrof te rangschikken en in afgeronde opstellen te verwerken. In *Rechtsspiegel* waren het de relatie tussen wereldlijke en kerkelijke overheid, ‘godsdienstige momenten in recht en rechtsleven’, overheidsgezag, de positie van geestelijken en van vrouwen, kwade koopmanspraktijken - dat alles in de veertiende en vijftiende eeuw - die hem boeiden en waarover hij de lezer een veelvoud aan citaten heeft voorgezet. Liefhebbers van dit genre zullen er veel plezier in hebben. Hermesdorf putte voor zijn werk in hoofdzaak uit gepubliceerde keuren en ordonnantiën, soms uit theoretisch of moralistisch werk, bij uitzondering uit stadsrekeningen, doch nauwelijks uit moderne literatuur over zijn onderwerp en het daarin verwerkte archivalische materiaal. Pogingen om jurisprudentie in zijn studie te betrekken heeft hij vrijwel niet gedaan. Deze *Rechtsspiegel* geeft dan ook een inzicht in het officiële recht, niet, zoals de schrijver wilde waarmaken, in de praktijk van alledag.

Op de omslag kondigt de uitgever aan, dat dit boek een aanvulling is op Huizinga's *Herfsttij*, en al drukte Hermesdorf zelf zich zo boud niet uit, het is toch duidelijk dat hij iets van die aard bedoelde. Terwijl Huizinga licht wierp op de cultuur van de ‘bovenlaag van de laat-middeleeuwse samenleving’, wilde Hermesdorf ‘indringender aandacht voor het gebeuren in wat men de onderlaag van de destijdse gemeenschap hier te lande kan noemen’ - ‘de mens van het herfsttij’, de ‘herfsttijer’. Het is een woordgebruik dat op het eerste gezicht erg ondoordacht lijkt. Wat Huizinga beschreef was de nabloei van een feodaal-aristocratische samenleving, het object van Hermesdorf was de burgerij - en natuurlijk geen ‘onderlaag’, maar een andere bovenlaag, namelijk de kapitaalkrachtige kooplieden die de stedelijke keuren

uitvaardigden waaraan de schrijver zijn meeste materiaal ontleende. Hun cultuur stond in een beginstadium en hier van ‘herfsttij’ te spreken, lijkt absurd. Voor Hermesdorf was het dit misschien niet. Want wat hij, naar het mij voorkomt, wilde laten zien, was in de eerste plaats hoezeer het denken en doen van de laatmiddeleeuwse burger (nog) in de ban was van religie en christelijke ethiek, een ‘indian sum-

mer' van het rijke roomse leven, nog onbedorven door de reformatie - al zei hij dit nergens met zoveel woorden. Om dat aan te tonen aarzelde hij ook niet om aan zijn materiaal een idealistische interpretatie te geven, waarbij steeds weer de nadruk kwam te liggen op de diepe godsvrucht waarvan de stedeling doordrongen was, al wist de schrijver natuurlijk best dat veelvuldig optreden tegen bepaalde vormen van kwaad meer wijzen op het veelvuldig vóórkomen daarvan dan op het hoge ethische bewustzijn van zijn 'onderlaag van de gemeenschap'. En al erkende hij dat aan het spraakgebruik een zekere sleur niet vreemd zal zijn geweest, toch kon hij niet nalaten een bewijs van diep religieus gevoel te zien in verschijnselen die niet veel verschild kunnen hebben van ons gebruik van 'pro deo' of het randschrift op de gulden.

Nu is het niet moeilijk om vast te stellen dat godsdienst, religieuze voorstellingen en kerkelijke moraal in het bestaan van elke laatmiddeleeuwse mens een heel andere rol speelden dan in het onze, maar het 'leven van alledag' krijgt in de spiegel van Hermesdorf een uiterlijk van bleke zoetsappigheid. Die indruk wordt versterkt door het volstrekte isolement, waarin de bepalingen van keuren en costuimen in het boek zijn terechtgekomen. Nergens heeft de schrijver onderscheid gemaakt tussen veertiende en vijftiende eeuw, nergens blijkt iets van invloeden van buiten die op de ontwikkeling van rechtsgewoonten en rechtspraak hebben ingewerkt. Niemand, die over de behandelde eeuwen alleen dit boek zou lezen, zou kunnen bevroeden dat het een tijd was van oorlogen en geruchten van oorlogen, van epidemieën en opstanden. Een dergelijke behandeling van de rechtsgeschiedenis doet wat ouderwets aan en ook in zijn opzet is *Rechtsspiegel* geen modern boek. Maar de schrijver heeft met zijn enorme kennis van zaken de stedelijke rechtsregels ten aanzien van allerlei gebieden zeer helder geordend en in een samenhang gebracht die er voor de onwetende lezer het karakter van curiosa aan zal ontnemen. En het lijkt een kostelijk boek voor leraren die verlegen zijn om anecdotisch materiaal over de middeleeuwse stedeling.

J.A. Kossmann-Putto

J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524). Bisschop van Utrecht als protagonist van de renaissance, zijn leven en maecenaat* (Zutphen: De Walburg Pers, 1980, 332 blz., *f* 59,50, ISBN 90 6011 375 6).

Duke Philip the Good has been credited by modern genealogical enthusiasm with twenty-six bastards and thirty-three mistresses. A near contemporary records eleven bastards in all. Of the six boys, the Philip of Burgundy who is the subject of the present study was the youngest; he was only two years old when his father died in 1467. Although some ducal bastards were paid salaries for holding public office at court or in the ducal administration, ecclesiastical preferment was a traditional means of maintaining them and a useful way of exploiting them. Thus Philip of Burgundy became 'admiral of the sea' in 1498 on the death of Admiral Philip of Beveren, himself the son of Anthony, bastard of Burgundy. And, after employment on an embassy to Rome and then in the service of the central government of the Burgundian Netherlands, Philip became bishop of Utrecht in 1517, remaining so until his death in 1524 aged fifty-nine. His predecessor but one in that see was, of course, another

bastard of Philip the Good, David of Burgundy, who had been placed on the episcopal throne there at the head of a Burgundian army in 1456 and who enjoyed a forty-year reign as bishop of Utrecht.

Philips van Bourgondië belongs to the series of Walburg Biographies and originated in a Utrecht University doctoral dissertation. It is nicely, almost lavishly, produced and prin-

ted, and well illustrated. About half of it is taken up with the author's study of Philip of Burgundy, and about half with notes and appendices. The first part is presented in two chapters, the first includes an account of Philip's career, the second concentrates on his activities as a maecenas. The documentary material is printed in the appendices; the major part of it comprises a series of four inventories, which are effectively lists of Philip's belongings.

The above very brief statement about the contents of this book immediately invites comment on what it does not contain. A serious omission, which can only be regarded as a fundamental flaw in the book seen as a work of scholarship, is the absence of what is traditionally if misleadingly known as a bibliography. There is no alphabetical list of references, of sources used, of works referred to in the notes. Not quite so serious, but still unfortunate, is the lack of any list of the sixty-four plates which adorn the book and enhance its value. A third omission may be noted: although this is not stated, the index gives only personal but not place names. Nor has it any subject entries, and neither works of art nor manuscripts are included.

The way the author has structured his material has caused a certain amount of duplication as between the two chapters into which the study is divided. There is a tendency for the events of Philip's life to be passed in review in rather general terms; then reviewed all over again in the narrower terms of his specifically artistic partronage. A somewhat false dichotomy emerges between the renaissance *homo universalis* (the author's phrase) of chapter one and the maecenas of chapter two. A straightforward biographical approach, maybe with some chronological chapter-divisions, might have made things easier for the reader. The way the author has arranged his appendices is also open to question. When he prints a letter or similar document, the author places the notes immediately after the text, which is quite short. This is convenient; but it is annoyingly difficult to make proper use of the long (50 printed pages) inventory of Duurstede Castle since the many notes, numbered by the folios of the manuscript, are only printed at the end of it. It is much better in the case of an inventory, to have the note and the entry side by side or at least on the same page.

Serious doubts arise in this reviewer's judgement, over the general intention, or message, of this book. It is a rather clear example of ‘slanted’ or ‘pre-packed’ history. The author's title gives this away and the text confirms it: he is writing about Philip of Burgundy ‘as a protagonist of the renaissance’. What a pity he did not start with the complex and interesting question ‘was he a protagonist of the renaissance’? Searching for the man's renaissance interests he can afford to neglect his maritime career and exploits (not to mention his episcopal activities). One wonders if this sort of thing really is good history; it certainly is not good biography. A more rounded study of Philip and his varied interests, not grinding a particular axe, not trying to pin a certain label onto him, seems more than ever necessary.

In some ways this review has been harsh. But the author merits praise as well as criticism. His industry and scholarship are apparent throughout the book; he has developed an expertise in handling his source material and acquired an extensive knowledge of a difficult period. The book constitutes a major contribution to what we know of the Burgundian Netherlands in the post-Valois period, and art historians in particular will find much here of value and interest.

Richard Vaughan

G. Kipling, *The Triumph of Honour. Burgundian Origins of the Elizabethan Renaissance* (Leiden-Boston-Londen: Leiden University Press, 1977, xiv + 188 blz., ill., *f* 40, -/US $20,50, ISBN 90 6021 415 3).

This is a slim, elegant volume; nicely printed and well illustrated. It is a book to have on one's own shelves, not just in the library. It is written in an attractive style which makes it excellent reading. The standard of scholarship is high, the author is meticulous in his references and he has made himself extremely well informed. The only thing lacking, in terms of scholarship, is an alphabetical list of works referred to, commonly though misleadingly called a Bibliography. This would have been useful. The book has a good index.

That the author's principal aim in writing this book is the pursuit of a theme is evident from the title. In seeking to demonstrate that the Elizabethan Renaissance had substantial Burgundian origins, he naturally selects topics for discussion which support his thesis. The book opens with a consideration of Bernard André, Henry VII's French court poet, and other courtly writers of the early Tudor period like John Skelton. It continues with an interesting account of Henry VII's library, built up originally with the help of William Caxton, and looked after, from 1492, by a Royal Librarian. The author shows how the king in many respects, as a bibliophile, emulated Duke Philip the Good of Burgundy. In chapter 3 it is convincingly argued that, alongside known Italian influences on English art in Henry VII's reign and after, such as the King's famous tomb by Torrigiano, there was an important Flemish or Burgundian element; and careful consideration is here given to Flemish artists in the service of Henry VII.

In chapter 4 the author turns from the court to investigate the elaborate triumphal reception which the city of London organised to welcome the Infanta Katharine on her arrival in 1501 to wed Prince Arthur; he shows that the inspiration for this was *Le trosne d'honneur*, a poem written by the Burgundian councillor and chronicler Jean Molinet. There follows a discussion of the court festivities - disguisings, pageants and the like - laid on for the same royal wedding, and the author then shows, convincingly enough, how English court jousting was transformed in Henry VII's reign, as a result of Burgundian inspiration, into elaborate tournaments taking the form of the acting out of romances of chivalry. At the end of the book we are taken beyond the reign of King Henry VII with a discussion of the Burgundian background of Henry VIII's courtier Thomas Wyatt and the Burgundian element in Edmund Spenser's *Faerie queene*.

In this interesting and well-argued book the author puts across this theme in a convincing and acceptable manner. It is salutary and important to be reminded of the two-fold nature of the continental influence on the Tudor renaissance: the Italian - already widely recognised and understood - and the hitherto neglected Burgundian dimension. Yet it is unfortunate that enthusiasm for his theme has caused the author to abstain from any descriptive account of the court events and ceremonies of Henry VII's reign. It is for example difficult, or perhaps impossible, to ascertain from his book exactly when the wedding of Arthur and Katharine was celebrated, and what really took place at it. Thus it seems, the too narrow pursuit of a single problem or theme may interfere with the general presentation of developments and events which would itself elucidate that theme.

At times, the author seems to over-state his thesis. We are told that the marriage of Arthur and Katharine was a Burgundian-style festivity; that the taste for pageant and allegory was ‘Burgundian’, when one might have taken it to have been European-wide. As the book progresses, almost everything seems to become Burgundian, as if repetition of the epithet might help to convince the reader. We have Burgundian entrements, Burgundian

fountains and Burgundian pageant cars. But this is a matter of tone, of emphasis perhaps. The book is still a good one and convincing too.

Richard Vaughan

Hessel Miedema, ed., *De archiefbescheiden van het St. Lucasgilde te Haarlem 1497-1798* (Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1980, 2 dln., 1234 blz., *f* 300, -, ISBN 90 6469 584 9).

De Amsterdamse kunsthistoricus H. Miedema is gefascineerd door het probleem van de sociale status welke de beeldende kunstenaars in de Republiek hadden. In artikelen heeft hij reeds betoogd dat de vroegere artiest niet hetzelfde verheven prestige genoot als aan het moderne kunstenaarschap pleegt te worden gehecht. Miedema meent dat de historiografie zich, door positie en prestige als historische constanten te beschouwen, heeft laten verleiden tot een anachronistische visie. Weliswaar waren er tijdgenoten zoals Van Mander die aan die anachronistische visie der kunsthistorici perspectief gaven - Van Mander wees immers op het essentiële onderscheid tussen meesters 'uit de kunst' en mannen 'van het ambacht' -, doch zij waren volgens Miedema pretentieuze figuren wier emancipatorische ambitie niet mag worden gelijkgesteld met de perceptie van de meeste tijdgenotenconsumenten.

Nu zou men zich kunnen voorstellen dat Miedema een dergelijk belangwekkend thema uitwerkt in een studie in de trant van D. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (1977). Hij heeft echter een andere weg gekozen. Hier wordt een bronneneditie gepresenteerd, voorzien van een 'probleemstelling' (1-14). Het moet dus ook als bronnenuitgave worden beoordeeld.

De editor verantwoordt de keuze van het *Haarlemse* gilde niet. Maar het is waarachtig niet moeilijk die te begrijpen en te billijken. Een zo beroemde bent behoeft geen krans: Maarten van Heemskerck, Hercules Pieters (aldus vindt men Seeghers hier terug), Jan en Salomon de Bray, Pieter Saenredam, Hendrik Vroom, Frans Hals enz.. Ernstiger vind ik het gemis van een verantwoording van de keuze der archivalia. Wat vinden we hier eigenlijk? De inhoudsopgave zegt het wel heel laconiek: A. Stukken, B. Boeken, C. Ledenlijsten. Ik vrees dat de uitgever zich hier door een ondeugdelijk criterium heeft laten leiden. Wat zijn zoal die stukken en waar komen ze vandaan? De eerste rubriek omvat 'losse' stukken, zoals akten van diverse pluimage: stichtingsoorkonden, certificaties, ordonnanties (van het Haarlemse Lucasgilde zelf, maar ook van Gouda, Delft), een rekeningfragment, betalingsopdrachten, notariële getuigenverklaringen, requesten, een lijst van te veilen schilderijen, schuldbekentenissen enz.. Maar ook 'stukken' die men geen losse stukken kan noemen: uit de registers van burgemeesters overgenomen resoluties of uit de registers van thesauriers door de editor gekozen posten. Al deze 'stukken' zijn in het eerste deel chronologisch geordend afgedrukt (A 1-202).

Rubriek B (1-18) is al net zo'n disparaat geheel. Daar vindt men, eveneens in chronologische volgorde: ten eerste uittreksels welke mr. G.W. van Oosten de Bruyn in de achttiende eeuw maakte uit thans verloren registers van het Haarlemse St. Lucasgilde; beginnend met excerpten uit het 'eerste register' dat de periode 1502 tot

1507 zou hebben omvat. Ten tweede fragmenten van registers - bijvoorbeeld een stukje van het ‘tweede register’ met aantekeningen over de jaren 1547 tot 1554. Ten derde complete registers (die men thans in slechts zeer oneigenlijke zin ‘boeken’ zou kunnen noemen), met name vindersboeken, reken- en kasboeken. Rubriek C omvat ledenlijsten die men natuurlijk best als categorie

apart mag zetten. Als eindpunt is het jaar 1798 gekozen, waarin de gilden wettelijk werden opgeheven. Aangezien er ten gemeentearchieve in Haarlem geen eigenlijk fonds van het St. Lucasgilde - op zich geen onveranderlijke instelling trouwens - bestaat, stond de editor voor het probleem: uit diverse onderdelen van ‘de archieven der gilden’ een bronnenuitgave betreffende het St. Lucasgilde samenstellen. De uitgever heeft kennelijk een ruime keuze gemaakt en ook ‘stukken’ opgenomen van gilden waarvan de leden gedurende enige tijd onder het Lucasgilde ressorteerden (17-20).

Het gaat hier, als zo vaak, om administratieve bescheiden - in de eerste plaats van het gilde, in de tweede plaats van de stedelijke overheid (vgl. 14). Op dit punt kan de editor een omissie verweten worden. Een uitgever heeft, dunkt mij, de taak om de gebruiker - al is het maar in het kort - bekend te maken met aard en waarde van die bescheiden en met het administratieve kader waarin ze zijn ontstaan. Een gebruiker die niet weet wat ‘vindersboeken’ zijn - en Miedema legt het niet uit! - kàn zo'n bron of zijn inhoud nooit kritisch op zijn waarde schatten.

Het belang van de kennis van de gilde-administratie is ook in concreto gemakkelijk te verduidelijken aan de hand van bijgaande grafische voorstelling.

naar: H. Miedema, De archiefbescheiden... rubriek B (395-929) en C

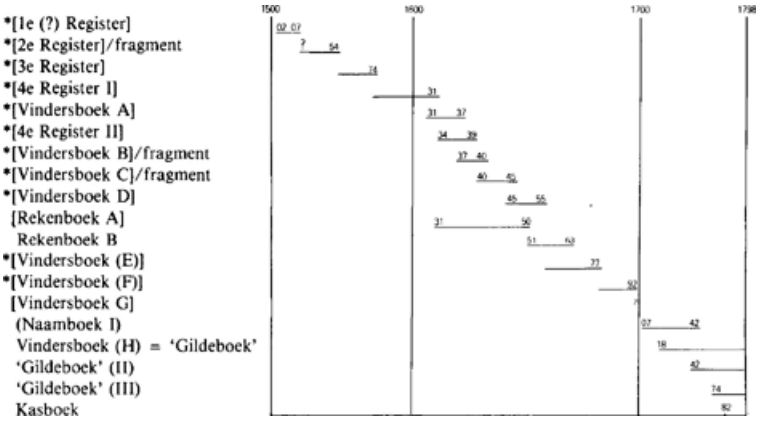

Toelichting: de tussen zijn verloren gegaan; van de met * voorziene registers zijn slechts uittreksels overgeleverd; de aanduidingen tussen () zijn van mij; het bestaan van ‘rekenboek A’ blijkt op bladzijde 229; voor Naamboek I zie rubriek C 1; voor Gildeboek II zie C 4 en voor Gildeboek III C 5.

Gonnet heeft in 1877/78 een ordonnantie gepubliceerd, waarvan Miedema het nu aannemelijk maakt dat het een ontwerp-ordonnantie voor het Haarlemse St. Lucasgilde is gebleven (1631) die nooit door het stadsbestuur is bekrachtigd. Toch is het niet zo dwaas dat men dit ontwerp voor een nieuwe ordonnantie heeft gehouden, want 1631 was kennelijk een administratieve cesuur. Dat blijkt uit de grafiek, maar ook uit de gilde-inventaris van 1635 (A 81): toen begon men een vindersboek A, een groot register A, en een kasregister A (zie bladzijde 179 sub 2-4). Het gildebestuur heeft dus op zijn minst op een nieuw wettelijk kader geanticipeerd door een administratieve hervorming. (Ik merk nog op dat men in die-

zelfde inventaris van 1635 spreekt van de keuren van 1514, 1590 en de 'Nieuwe keure om [of?] Reformatie' van 1631!)

Ook over de tekstuitgave is een opmerking op zijn plaats. Ik hoop te hebben duidelijk gemaakt dat het hier inderdaad om administratieve bescheiden gaat. Het heeft dus geen enkele zin daarop een editietechniek toe te passen die is geschoeid op de uitgave van literaire teksten (met name van Hoofts lyriek). Dat leidt slechts tot absurditeiten waarover ik zwijg: ze springen in het oog. De editor had er beter aan gedaan de aanwijzingen van het Nederlands Historisch Genootschap voor het uitgeven van historische, niet-literaire bronnen te volgen. Dat zou bovendien tot een typografisch heel wat acceptabeler vorm hebben geleid.

Ook al is deze uitgave niet voorbeeldig, het eindoordeel - zelfs van een onbescheiden historicus - mag niet negatief luiden. Hier en daar zou men, ook in details, wel wat meer uitleg hebben gewenst, maar dat blijft een kwestie van smaak. (Miedema is er vooral op uit naar veilingcatalogi te verwijzen.) Ongetwijfeld kunnen ook historici van deze uitgave profiteren. Niet alleen in het kader van een (broodnodige) studie over de werking der gilden, maar ook bijvoorbeeld naar de positie van de vrouwen in de aangesloten ambachten (de ruzie tussen Judith Leijster en Frans Hals is slechts een cause célèbre). Dat kunsthistorici nu zouden concluderen dat Miedema zijn these ('probleemstelling') met deze bronnenuitgave zou hebben bewezen, kan ik me moeilijk voorstellen. Dáárvoor is nog ander geschut nodig. Rest nog mede te delen dat de bronnenuitgave toegankelijk is gemaakt door omvangrijke registers op personen en zaken. Al met al een indrukwekkend oeuvre.

A.H. Huussen jr.

Christiaan de Jonge, *De irenische ecclesiologie van Franciscus Junius (1545-1602)* (Nieuwkoop: B. de Graaf, 1980, x + 316 blz., *f* 95, -, ISBN 90 6004 364 2).

De Jonge heeft in dit geschrift de figuur van de eerder door J. Reitsma, F.W. Cuno en anderen reeds onder de aandacht gebrachte gereformeerde prediker en theoloog Franciscus Junius opnieuw aan de orde gesteld. In het bijzonder gaat het daarbij om het irenisch aspect van zijn kerkopvatting, zoals dat met name in zijn *Le Paisible Chrestien* van 1593 tot uitdrukking komt. Een recent Belgisch proefschrift, dat van B.A. Venemans (Brussel, 1977), behandelt vrijwel hetzelfde thema als De Jonge, maar laat de theologische achtergronden naar de mening van onze auteur teveel buiten beschouwing.

De Fransman van origine die Junius was (François du Jon), heeft een belangrijk deel van zijn leven in de Nederlanden doorgebracht, eerst als gereformeerd verkondiger te Antwerpen vooral in de felbewogen jaren 1565-1567, later opnieuw, na een Paltsisch intermezzo, als hoogleraar aan de Leidse hogeschool vanaf 1592 tot aan zijn dood in 1602. Kersvers in de Nederlanden heeft de twintigjarige alumnus van de Geneefse academie de bijeenkomst bijgewoond die tot de stichting van het Verbond van edelen leidde en schreef hij vlugschriften zoals wellicht het vermaarde *Brief discours envoyé au Roy Philippe*.

Tot goed begrip van de irenische ecclesiologie die Junius tot ontwikkeling heeft gebracht, wijdt De Jonge eerst een belangrijk hoofdstuk aan de plaats die hij inneemt in de wordende gereformeerde theologie van zijn tijd. De nadruk valt daarbij op de toepassing van elementen uit de Aristotelische filosofische antropologie, naar het voorbeeld van de middeleeuwse scholastici. In het weldra hier te lande zo omstreden vraagstuk van de predestinatie plaatste Junius zich tussen infra- en supralapsariërs op het standpunt dat de gehele mensheid er het object van vormde. In verband met de goddelijke belofte van het toekomstig heil is ook het bijzonder accent van belang dat Junius op de verbondsleer legt. Het oude verbond, begon-

nen met de belofte aan Abraham, bevestigd ten tijde van de uittocht van Israël uit Egypte onder Mozes, was de voorafschaduwing van het nieuwe, waarin het heil niet langer tot Israël beperkt blijft, maar uitgestrekt wordt tot alle gelovigen uit alle volken. Als calvinistisch theoloog plaatst de schrijver Junius bij de generatie na Calvijn, naast figuren als Beza en de Heidelbergse hoogleraar Zanchius.

Het belang van de factor der filosofische antropologie bij Junius blijkt ook uit de strekking van zijn geschrift van 1593: *Le Paisible Chrestien, ou de la Paix de l'Eglise Catholique*, waaraan De Jonge in zijn vierde hoofdstuk amper aandacht besteedt. Opgedragen als het is aan de clerus van Frankrijk en verschenen waarschijnlijk kort voor de beslissende overgang van Hendrik IV tot het rooms-katholicisme, getuigt het van de verbondenheid van de schrijver met het gebeuren in zijn verscheurde vaderland, dat aan dertig jaar godsdienststrijd en burgeroorlog ten prooi is geweest. De vredes- en eenheidsgedachte, die er aan ten grondslag ligt, is mede gebaseerd op de conceptie van het 'bien commun' dat de mens van nature nastreeft (96). De aldus tussen de mensen totstandkomende vrede is voorwaarde voor de verzoening met God, die Junius met Calvijn en Augustinus als het hoogste doel ziet. Door zich bij zijn opstelling ten aanzien van de verschillende christelijke richtingen te laten leiden door wat hij als de fundamentele geloofsartikelen beschouwde en dus aangelegenheden van kerkorde en leergeschillen op het tweede plan te schuiven, kon Junius ook de rooms-katholieke kerk van Frankrijk ondanks alles als een zij het dwalende kerk erkennen, waarmee verzoening in principe mogelijk bleef. Dit neemt niet weg dat hij het pausschap veroordeelt als de belichaming van de Antichrist (128) en ook uiteraard zijn bezwaren heeft tegen leer en praktijk van Rome. Buiten de grenzen van Junius' irenisme vielen echter richtingen als de antitrinitariërs (en ook de anabaptisten), die een fundamenteel dogma van het christendom aantastten.

De schrijver heeft in een aan zijn boek toegevoegde appendix I (192-195) het auteurschap van Junius ten aanzien van het *Brief discours* van 1565 betwist op weinig overtuigende gronden. In ieder geval heeft hij zich daarmee een kans laten ontgaan om de continuïteit van Junius' denken te illustreren door een vergelijking van zijn standpunten van 1565 en 1593. Ongetwijfeld zijn er verschillen in zienswijze aanwezig tussen het *Brief discours* en *Le Paisible Chrestien*, maar de historische situatie was in 1593 ook nogal wat veranderd sinds 1565 en Junius zelf was inmiddels een man van middelbare leeftijd geworden. Veel van wat De Jonge in zijn appendix aan argumenten aanvoert voor zijn mening, kan even goed pleiten ten gunste van een identificatie van de auteurs van beide geschrften. Zo bijvoorbeeld de overweging dat de schrijver 'zowel van de situatie in Frankrijk als die in de Nederlanden goed op de hoogte blijkt' (193). Het zegt weinig dat hij over de protestanten anno 1565 in de derde persoon spreekt, maar zeer veel dat hij hun denkbeelden aan de Schrift wil toetsen. Zijn pleidooi voor vrijheid van godsdienstoefening voor de nieuwe leer, naast de rooms-katholieke, en zijn voorstel voor een godsdienstgesprek ter vaststelling van de waarheid aan de hand van de Schrift liggen geheel in de lijn van het toenmalig calvinistisch streven in de Nederlanden (en elders). Niet voor niets onderhield Junius nauwe contacten met Lodewijk van Nassau en de mannen van het Compromis. Ook vele jaren later zou het streven naar godsdienstvrede een wezenlijk bestanddeel vormen van de politiek van gereformeerde leidslieden in de Nederlanden als Marnix en Oranje (èn de synode van 1578). Ook in 1565 wilde Junius sektariërs als de anabaptisten en libertijnen uitdrukkelijk buitensluiten, evenals later. Ook toen was

er reeds sprake van ‘paix publique’ en kerkelijke eenheid als einddoel. Het vertoog tot de koning om de beide religies naast elkaar toe te staan was in de omstandigheden van 1565, en ook in de jaren zeventig trouwens nog, een zeer vergaande stellingname die tot de uiterste grenzen van haalbaarheid ging. Junius' late-

re redenaties ten aanzien van de kerkelijke en politieke verhoudingen kunnen hiermee niet zonder meer vergeleken worden, zoals De Jonge doet (194).

Wanneer met Fruin en vele anderen het *Brief discours* aan Junius wordt toegeschreven, komt de gaafheid van deze markante drager van het toenmalig calvinisme nog meer tot zijn recht dan bij De Jonge nu het geval is. Deze heeft een goed ingedeelde en uitstekend leesbare studie geschreven, die ongetwijfeld nieuw licht werpt op bepaalde aspecten van een irenische calvinist die nog niet in dogmatische verstarring was opgegaan. Zijn invloed op vroege zeventiende-eeuwse figuren als De Groot en Vossius wordt mede aangewezen, al was zijn rechtzinnigheid ook bij iemand als Bogerman blijkbaar onverdacht (167).

A.F. Mellink

A.J. Veenendaal, ed., *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, III, *1704* (RGP, grote serie CLXIX; Den Haag: Nijhoff, 1980, viii + 537 blz., ISBN 90 247 9008 5).

Nu de uitgave van Heinsius' papieren goed op gang is gekomen en ieder even jaar een nieuw deel schijnt te gaan opleveren, valt al wel te berekenen dat de eindstreep niet vóór de eeuwwisseling kan worden gezet. Zelfs in aanmerking genomen dat het inkrimpend werkveld van de raadpensionaris na de oorlog geen afzonderlijke band voor elk jaar meer zal vergen. Ouderen mogen nauwelijks verwachten het voltooid monument nog te zien, minder ooit te weten welk gebruik ervan gemaakt wordt.

Dat wil gelukkig niet zeggen dat na drie delen geen beweging is te bespeuren of dat een dwarssnee per jaar al niet veel mogelijkheden laat zien. Er komt meer verandering in de kring van correspondenten. Enige bekenden bleven in 1704 thuis, nieuw benoemden als Lintelo te Berlijn en Rechteren op een nieuwe post in Zuid-Duitsland, rapporteren nu regelmatig. Obdam na de blunder bij Ekeren uitgeschakeld, heeft niet veel meer te vertellen, anderen van verre krijgstonelen (het was het jaar van de tocht naar de Donau, de bezetting van Gibraltar, de zeeslag bij Malaga) des te meer. Vooral Hompesch die met Marlborough meetrok. Nog steeds overwegend eenrichtingverkeer, al bewaarde Heinsius van wat brieven aan Lintelo kopie.

Daarmee komt de persoonlijke inslag beter uit: vertrouwde medewerkers als Hop en Witsen schreven anders en meer dan de nieuwe gedeputeerden, dit jaar overigens laat te velde; en de drukke gedachtenwisseling met Job de Wildt wordt na diens dood in juni niet door de zoon en opvolger David overgenomen. Nu valt weer op hoe bijzonder de uitgelichte briefwisseling met Marlborough is. Buitenlandse tegenspelers komen verder weinig aan het woord, een poging van de nieuwe secretary of state Harley heeft weinig gevolg. Van alle vaste correspondenties is die met de hertog ook veruit de regelmatigste.

Overigens kan men tot nu toe eerder van een panorama-Heinsius spreken dan van een briefwisseling en als bij een goed panorama is aan de einder veel meer te zien dan op de voorgrond. Heel dichtbij levert maar een handvol brieven op, vooral van buitenlandse vertegenwoordigers in Den Haag. Uit Holland komt evenmin veel

tevoorschijn, het meest nog van Hoornbeek en Buys. Ook de overige gewesten zijn vrij mager vertegenwoordigd, al verlevendigen verspreide verschijningen dit middenveld. Vaak nog in verband met de dood van Willem III. Onmiddellijk over de erfeniskwestie, zoals een reeks van Henriette Amalia de Friese douairière (met antwoord); of naar aanleiding van de politieke gevolgen, met name in Zeeland en Gelderland.

'Met mensen eenige uure sprekende ontdekt men veel' schreef Duivenvoorde toen hij eens was gaan horen wat er in Middelburg omging. Heinsius die van verschillende zijden over

dezelfde zaken onderricht werd, ontdekte meer. En meelezend met de raadpensionaris wordt men gewaar wat hem zoal overkwam. Bijvoorbeeld hoe Duivenvoorde waarschuwde tegen samenspannende nieuwe-plooiers (die zeiden ‘sig liever aen de koning van Pruysen en aen den duyvel selfs’ te willen overgeven dan door Holland te worden overheerst), op de dag dat 's ochtends een koerier uit Beieren was aangekomen met tijding van de grootste overwinning ooit op Lodewijk XIV behaald. Meelezend kan men bovendien iets opsteken van wat achteloos en onbedacht werd vermeld: gangbare vanzelfsprekendheden, wie wàt billijk of onbehoorlijk achtte, welke argumenten het eerst opkwamen... en zo verder. Maar hierin onderscheidt dit deel zich weinig van de vorige.

Het grote gebeuren daarentegen is dit jaar uitzonderlijk want het speelt zich af ver van huis. Nu eens wat staatse stemmen over die veelbeschreven ondernemingen brengen de onmiddellijke betrokkenheid weer boven: de nationale verliezen bij de eerste bestorming van de Schellenberg; een gedeputeerde bij het Maasleger die bedrukt ‘victorie’ voor Malaga laat schieten, daar die omstreden zege zijn eigen stad Enkhuizen wel driehonderd man had gekost. Gezien vanuit Den Haag worden bekende verhalen (als hoe Marlborough de Donau-troepen als het ware schaakte) toch wel wat romantisch. Het heeft ook nut te weten dat de Engelse plannen met Gibraltar al kort na de verovering door de staatse gezant daar werden voorspeld.

Er waren overigens meer brandhaarden waarvan werd bericht. Uitvoerig over de Noordse oorlog en het lot van Danzig (van groot belang voor Amsterdam), uit Stockholm, Kopenhagen, Warschau. Ook uit Berlijn waar Lintelo drukker bezet was met de Pruisische koning in het geallieerd gareel te houden, dan met de ondankbare erfenistwist. Van verschillende kanten (onder anderen Vrijbergen, Hoornbeek) ook heel wat over doeltreffender hulp aan de benarde opstandigen in de Cevennes, een zaak die Heinsius ter harte ging - ook op gronden van humaniteit.

De veldtocht in de Nederlanden wordt tegen deze volle achtergrond doorzichtiger. Men volgt het aarzelend begin, de wenk aan bevelhebbers ‘niet alleen soldaet - maar oock seemanschap’ te gebruiken. Later het opkomend verlangen ‘dat onse troupes in de Nederl. ook iets goeds konde uitregten’. De nieuwe twijfels toen vriend en vijand langzaam terugstroomden van ‘boven’ en waarom toch niets werd gewaagd. Maar roem en aanzien in de alliantie ging dit jaar naar Engeland. Het werd gevoeld. Ook dat de leiding in dit overwinningsjaar naar de onmisbare bondgenoot was verschoven. Het verschil in de stemming alleen al is opvallend. Aan de ene kant groeiend zelfvertrouwen, een versterking van het oorlogsministerie, ondernemings-zelfs veroveringslust. In de Republiek eer een toon van onvrede. Met de ‘inaction honteuse’ van het fraaie leger, de stilstaande handel, de steeds stijgende kosten en de Engelse verwijten dat niet genoeg voor Portugal werd gedaan. De Hollanders wensten ook wel de Westindiën ‘uyt de kluyven’ van Frankrijk te houden, maar er was nauwelijks meer geld te vinden en intussen stond de vijand nog sterk aan de grens.

‘Poor Goor,’ herdacht Marlborough de vergeten held van de Schellenberg... en arme Ouwerkerk die op alle verwijten slechts kon zeggen dat hij zonder verwijl zou aanvallen op bevel uit Den Haag - maar de staten keken wel uit. Arme Fagel die bij de ruzies met zijn Britse collega in Portugal aan het kortste eind trok; arme Lintelo ook, die aanzag dat Marlborough in Berlijn snel alles voor elkaar bracht - zonder hem. En letterlijk, arme staten als men leest hoe te Amsterdam werd gewikt en

geschraapt, terwijl in het parlement met gemak ruime sommen voor de vloot gevoteerd werden. Dat nu niet opnieuw een verbod van commercie en correspondentie met de vijand geëist werd was ongetwijfeld een opluchting, maar al in augustus had Buys kunnen vaststellen dat de Engelsen ‘met relatie op Portugaal,

ons dit jaar niet weinig hebben verkloekt'. Een verhaal in mineur, al zijn er natuurlijk getuigen op te roepen voor een fleuriger overzicht. Van de aantekeningen kan men zich niet anders voorstellen dan dat zij nog ver over het jaar 2000 een onontbeerlijke steun zullen zijn.

J.G. Stork-Penning

J. van den Broeck, *J.B.C. Verlooy, vooruitstrevend jurist en politicus uit de 18e eeuw (1746-1797)* (Antwerpen/Amsterdam: Standaard, 1980, 368 blz., BF 590, -/*f* 42, -, ISBN 90 02 14188 2).

Al te veel facetten van de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw blijven onderbelicht. De rechtsgeleerde, flamingant, revolutionair, en eerste maire van Brussel, J. Verlooy, kreeg nu pas zijn eerste echte biografie. Auteur Jan van den Broeck promoveerde vroeger op een studie over de betekenis van Verlooy als jurist.

De voornaamste feiten uit het leven van Verlooy zijn bekend. De auteur brengt enkele nieuwe gegevens aan. Tot nu toe namen we aan dat Verlooy uit een bescheiden Kempisch landbouwersgezin kwam. De auteur bewijst dat hij integendeel uit een familie van dorpsnotabelen stamt. Ook de bladzijden over Verlooy als auteur van de *Codex Brabanticus* (1781) zijn volledig nieuw. Deze codex van het Brabantse wettenrecht, een indrukwekkende band van nagenoeg 500 bladzijden in folio, bewijst de uitmuntendheid van Verlooy als rechtsgeleerde. Van den Broeck brengt ook nog talrijke nieuwe gegevens aan over het leven van Verlooy als advocaat en schepen-juridisch adviseur bij lagere rechtbanken. De behandeling van Verlooy in de revolutieperiode (1787-1790) als stichter en bezieler van het geheim genootschap 'Pro Aris et Focis' is minder vernieuwend. De auteur onderschrijft ook de thesis van J. Smeyers en ondergetekende over het volksnationale karakter van de 'Verhandeling op d'onacht der moederlijke tael in de Nederlanden (1788)'. Dit volksnationaal en niet staatsnationaal karakter van Verlooys flamingantisme zou zijn samenwerking met de Fransen mogelijk maken. Hij wilde immers geen eigen staat maar wel het om democratische redenen promoveren van de volkstaal in de bestaande staat. Om die redenen moesten alle vorsten ook de gewoonten, wetten, constituties, kortom de eigenheid van ieder volk respecteren.

Origineel is de studie van Verlooy tijdens de Eerste Oostenrijkse Restauratie (1790-1792). Het is een kalme periode waarin Verlooy geen politieke rol van betekenis speelt. Uit het deel over de Eerste Franse Overheersing (1792-1793) blijkt méér dan uit enig ander werk hoe Verlooy zich heeft uitgesloofd voor het democratiseren van de door Frankrijk bezette Zuidelijke Nederlanden. Klaar en duidelijk wordt aangetoond dat Verlooy uiteindelijk de aansluiting bij een democratisch Frankrijk boven de onafhankelijkheid onder een conservatieve meerderheid verkoos. Moeiteloos aanvaardt de lezer de overgang van Verlooy van democratisch hervormer van de Staten van Brabant tot voorstander van volkssoevereiniteit.

Ook Van den Broeck slaagt er niet in het mysterie op te heffen over verblijfplaats en werkzaamheden van Verlooy tijdens de Tweede Oostenrijkse Restauratie

(1793-1794). Het deel over Verlooy als schepen en burgemeester van Brussel tijdens de periode 1794-1795 behoort tot het beste van het boek. Ondanks het schaarse bronnenmateriaal weet de schrijver een bevredigend beeld te schetsen: Verlooys verweer tegen Franse afpersingen, zijn strijd voor de voedselbevoorrading van zijn stad en zijn ontgoocheling in de Franse bezetters. Zijn ontslag was volgens de auteur dan ook niet alléén het resultaat van een slechte gezond-

heidstoestand maar een vorm van protest. In het afsluitend commentaar wordt Verlooy volkomen terecht méér als een aanhanger van Montesquieu en Sieyès dan als een volgeling van J.J. Rousseau gezien. Het is ook duidelijk dat hij alle verlichte literatuur zelfstandig had verwerkt en wilde aanpassen aan de unieke situatie van de Zuidelijke Nederlanden. Een aantal problemen wordt door de schrijver niet opgelost. Het antwoord op de cruciale vraag waarom de keizersgezinde Verlooy in 1787 naar het revolutionaire kamp overloopt blijft onbevredigend. Ook het probleem van de relatie met de conservatieve abten die de revolutie financierden en de democraten rond Vonck blijft zonder oplossing. Verder blijft het ook duister waarom leden van de hoogste adel en bankier E. de Walckiers partij voor Verlooy kozen tijdens de Brabantse Omwenteling. Wat uit het boek duidelijk blijkt maar niet voldoende wordt belicht, is het feit dat Verlooy géén geïsoleerd verschijnsel was. Er bestond in de Zuidelijke Nederlanden een groep verlichte intellectuelen die democratisch dachten en juist daarom ook flaminganten waren. In een eerste fase van de revolutie (1787-1790) tendeerden ze voor democratisering van de standenvertegenwoordiging van de Staten. In een latere periode zullen ze resoluut opkomen voor volkssoevereiniteit. Om deze volkssoevereiniteit te verwezenlijken zullen ze een Franse annexatie aanvaarden. Niemand kan hen kwalijk nemen dat ze de verwording van de Franse revolutie tot een burgerlijke dictatuur niet hadden kunnen voorzien.

Yvan Vanden Berghe

H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht* (Den Haag: Nijhoff, 1980, xvii + 384 blz., geïll., *f* 45, -, ISBN 90 247 2317 5).

Deze oorspronkelijk Eindhovense dissertatie beweegt zich in het raakgebied van verschillende wetenschapsgebieden. Historisch onderzoek naar in de tijd variërende voorwaarden voor de ontwikkeling van het ingenieursberoep in Nederland was het uitgangspunt. Het theoretisch kader voor een analystische behandeling van de daarbij rijzende vragen werd ontleend aan de beroepensociologie. Onderzoek en theoretische benadering werden gefundeerd op een opleiding binnen de technische wetenschappen. Het produkt van een dergelijke multidisciplinaire werkwijze is een werkstuk, waaraan met recht een plaats mag worden ingeruimd binnen de nog schaars ontwikkelde produktie van de geschiedschrijving der techniek in Nederland.

Aanleiding tot het onderzoek was in eerste aanleg de overtuiging van de schrijver, dat een bevordering van historisch bewustzijn niet gemist kan worden bij een bewustmaking van de aanstaande ingenieur voor de wisselwerking wetenschap, techniek en samenleving. Plaatsing van het ingenieursberoep in historisch perspectief werd - terecht - gezien als een noodzakelijke voorwaarde om met betrekking tot het eigen beroep tot bewustzijn en oordeel in het heden te komen en zicht te krijgen op een toekomst. Bovendien gaf een dergelijke historische benadering de gelegenheid bestaande verklarende modellen voor de ontwikkeling van een beroep te toetsen en aan te passen.

Deze doelstellingen worden nu geconcretiseerd door een poging de voorwaarden en omstandigheden op te sporen, waaronder de ingenieurs in Nederland gedurende de negentiende eeuw macht en erkenning verwierven. In de Bataafse Republiek was één van de meest specialistisch-technische terreinen, waarmee de centraliserende overheid zich ging bemoeien, de waterstaatszorg. Rond dit taakveld formeerde zich een technisch ambtenarencorps met het karakter van een ingenieursgroepering. Dit leidde ertoe dat de aandacht bij het onderzoek, met name voor de eerste helft van de negentiende eeuw, in het bijzonder op de

waterbouwkundigen werd gericht. Echter niet alleen zij hebben gedurende een eeuw om macht en erkenning gestreden. In de tweede helft van de eeuw treedt voor hun groep een verandering ten gunste op, maar dat wil niet zeggen dat macht en erkenning aan alle beroepsgenoten ten deel vielen. Er waren er nog die moesten wachten: nog in 1902 valt in *De ingenieur* daarover een klacht te beluisteren: 'Niet voldoende is de meening doorgedrongen, dat de grondig en algemeen ontwikkelde ingenieur bij uitstek geschikt is voor de leiding van industriële ondernemingen, gewichtige onderdeelen van de steeds meer onder den invloed der toegepaste natuurwetenschappen komende huidige Maatschappij'.

Tijdsbestek en omvang van het onderzoek leidden tot de tijdsbepaling van de negentiende eeuw. Maar er is ook een andere, meer uit de stof voortvloeiende, rechtvaardiging van deze begrenzing. Namelijk enerzijds de staatkundige veranderingen en de daaruit voortvloeiende sociale en economische gevolgen in de Bataafse en Franse tijd, anderzijds de tot ontplooiing komende industrialisatie rond de overgang naar de twintigste eeuw. Dit laatste heeft de schrijver ertoe gebracht zijn studie te besluiten met een korte kanttekening over de zogenaamde technocratie-discussie.

De resultaten van het onderzoek worden gepresenteerd in twee delen, samenvallend met beide eeuwhelften. Het midden van de eeuw is hierbij een logische caesuur, omdat zich rond 1850 een aantal ontwikkelingen voordeed, die de periode van vorming en militarisering van het ingenieursberoep (tot 1850) afsloten en de periode van vermaatschappelijking van het beroep (1850-1900) inleidden. Dit waren de reorganisatie van het corps ingenieurs van de waterstaat in 1849, de beginnende modernisering van de nijverheid, de aanleg van spoorwegen, de liberalisatie van de opleiding van de Koninklijke Academie te Delft en de oprichting van een tweetal ingenieursverenigingen. De eerste was het 'Koninklijk instituut van ingenieurs' (1847), een wetenschappelijk-technische vereniging waarin de militaire en rijkswaterstaatsingenieurs, opgeleid aan militaire scholen, een belangrijke rol vervulden. De tweede organisatie was de 'Vereeniging van burgerlijke ingenieurs' (1853), die zich richtte op de belangenbehartiging van haar leden. Aan het einde van de periode komt er een bepaalde vorm van samenwerking tussen beide organisaties tot stand. Aan de presentatie van de onderzoeksresultaten gaat een overzicht van de oorsprong van het civiele ingenieursberoep tijdens de Republiek vooraf.

Lintsen toont in zijn leesbaar geschreven boek aan, goed gebruikmakend van veel bronnenmateriaal, hoe de omstandigheid dat de staat in de eerste helft van de negentiende eeuw de belangrijkste afnemer van het civiele ingenieursberoep was, in belangrijke mate een tweetal kenmerken van de beroepenstructuur bepaalde: het beroep kreeg een sterk bureaucratische en een militaire inslag. Daarbij was van groot belang voor de ontwikkeling van het corps ingenieurs van de waterstaat dat de opleiding aan een militaire school geschiedde. Daardoor ontstonden binnen het corps twee groepen. De ene groep bestond uit ingenieurs, die nog op ambachtelijke wijze in de praktijk waren geschoold. De andere werd gevormd door hen, die aan een militaire school met een sterke nadruk op wiskundige en natuurwetenschappelijke vorming waren opgeleid. Schrijver spreekt in dit verband van een 'ambachtelijk' en een 'militair' segment, waarvan het laatste vooral een hogere sociale afkomst heeft dan het 'ambachtelijke'. Het eerste segment is tussen 1830 en 1850 dominant: zij die er toe behoren stemmen in grote lijnen in met de structuur van het corps en met

de positie binnen de overheidsbureaucratie. Zij vormen dan ook een stabiliserende factor in de ontwikkeling van het beroep. De leden van het militaire segment zijn veel kritischer en aan het einde van de eerste periode achtten zij het corps volledig in verval geraakt en wensen derhalve een ingrijpende reorganisatie. Zij slagen erin tussen 1850 en 1860 de macht in het corps over te nemen en dat is de inleiding tot de vermaatschappelijking van het beroep, zo-

als die in het tweede deel wordt geschetst. De groepsvorming werd ook bevorderd door de vele familierelaties tussen ingenieurs: in 1846 heeft minstens 29,8% van de ingenieurs een familieband in de eerste graad met één of meer corpsleden. Eén van de beroemdste waterbouwkundige geslachten wordt als voorbeeld opgevoerd: het geslacht Conrad dat binnen het corps een ware dynastie vormde. Opeenvolgende generaties bezetten topfunkties in de waterstaatswereld en in het geslacht blijkt de verwevenheid tussen het burgerlijke en militaire ingenieursberoep.

Ook in de tweede periode was er sprake van een segmentering. De ontwikkeling wordt dan in grote lijnen beheerst door het 'militaire' segment, dat de macht rond 1850 had overgenomen en een nieuw segment, de 'burgerlijke' ingenieurs. Het eerste segment behartigt vooral de belangen van hen, die bij rijkswaterstaat in dienst zijn en zoekt daarbij steun bij de nationale overheid. Het slaagt erin aan het eind van de negentiende eeuw voor rijkswaterstaat een invloedrijke positie binnen de overheidsbureaucratie op het domein van waterstaatsbeheer te veroveren. Het 'burgerlijke' segment richt zich op de belangen van de ingenieur in het algemeen en zoekt steun bij een breder publiek. Het bemoeit zich intensief met het arbeidersvraagstuk en met problemen van de gezondheidszorg en het milieu. De ingenieur is de schakel tussen kapitaal en arbeid en kan maatschappelijke tegenstellingen helpen overbruggen. Het grootste succes van het 'burgerlijke' segment is de verheffing van de ingenieursopleiding tot een universitaire opleiding bij de oprichting van de Technische Hogeschool te Delft in 1905. Het ingenieursberoep stijgt er aanzienlijk door in prestige.

Tegen de achtergrond van wat Lintsen schrijft in zijn paragraaf over 'het ingenieursberoep als roeping: de ingenieur, het kapitalisme en de sociale kwestie' valt het te betreuren dat de 'Sociaal-technische vereeniging van democratische ingenieurs en architecten' eerst in 1904 werd opgericht en daarmee buiten het tijdsbestek valt, dat de schrijver zich heeft gesteld. Er wordt slechts van gezegd dat een nieuw en (nog) klein segment zich binnen de ingenieurswereld aan het vormen is. In één van de stellingen, bij de proefschrifteditie gevoegd, pleit de promovendus ervoor, dat de geschiedschrijving van deze vereniging ter hand wordt genomen. Dit zou dan het begin kunnen zijn van een vervolg: de ontwikkeling van het ingenieursberoep in Nederland gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw is minstens even belangwekkend als het verhaal dat ons in Lintsens studie wordt opgediend. Wie deze taak ook ter hand moge nemen zal zeker zijn voordeel kunnen doen met het voorwerk dat in deze studie, zowel wat betreft methode als wat de inhoud aangaat, is geleverd. Vooral in de hiervoor genoemde paragraaf over het ingenieursberoep als roeping leest men met bewondering hoe deze niet in het historisch ambacht opgeleide schrijver erin geslaagd is zijn specialistisch onderwerp in de algemene geschiedschrijving te integreren met een goed geordend gebruik van bronnen en literatuur.

In het begin van mijn bespreking heb ik gesteld dat aan dit boek een plaats mag worden ingeruimd in de geschiedschrijving der techniek in Nederland. In een onlangs verschenen inleiding tot de geschiedenis der techniek (*Technik-Geschichte. Historische Beiträge und neuere Ansätze*, Suhrkamp, 1980) poneren de samenstellers Troitzsch en Wohlauf dat de geschiedenis der techniek twee hoofdstromen kent, namelijk de 'instrumentengeschichtliche' en de meer 'gesellschafstbezogene'. De eerste stroom houdt het gevaar in dat de sociotechnische verbanden worden

verwaarloosd, namelijk de betrekkingen die er bestaan tussen techniek enerzijds en menselijke samenleving anderzijds. Op deze wijze geeft men voedsel aan de opvatting van een eigen en autonome logica van de technische ontwikkelingen. Lintsen heeft voor een andere aanpak gekozen en daarmee een waardevolle bijdrage geleverd ook voor de algemene geschiedschrijving. In een eveneens onlangs verschenen Nederlandse 'reader' (*Geschiedenis van de techniek. Inleiding, overzicht en thema's*, Nijhoff,

1980) geeft de samensteller Fischer een verklaring voor de toenemende belangstelling van historici en ingenieurs voor de geschiedenis van de techniek. De historici kwamen langs een omweg bij de techniek terecht; de technici via een andere omweg bij de geschiedenis, namelijk door hun aandacht voor de maatschappelijke konsekwenties van toepassing van wetenschap en techniek. Nu Lintsen via deze omweg op het rechte pad is gekomen mogen wij verwachten dat hij daarop zal verder gaan. De wijze, waarop hij zijn eersteling heeft geordend en geschreven, doet ons het beste hopen voor verder onderzoek en publikaties.

A.L. van Schelven

P. van den Eeckhout, *Lonen van Brusselse arbeiders in openbare instellingen (1809-1934), bouwvakarbeiders, ziekenhuis- en stadspersoneel* (Loonreeks 1; Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis VUB, 1979, 49 blz.); P. Scholliers, *Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940, de enquête Davin* (Loonreeks 2; *ibidem*, 152 blz.); P. Scholliers, *Lonen van de Brusselse arbeidsbeurs, 1921-1939* (Loonreeks 3; *ibidem*, 70 blz.); P. Scholliers, *Lonen in de Brusselse drukkerij Hayez, 1865-1934* (Loonreeks 4; Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis VUB, 1980, 260 blz.); P. van den Eeckhout en P. Scholliers, *De Brusselse huishuren, 1800-1940* (Prijzenreeks 1; Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis VUB, 1979, 140 blz.).

Met de serie 'Prijzen en Lonen' wil het Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis van de Vrije Universiteit in Brussel een belangrijke lacune aan kwantitatieve informatie opvullen met betrekking tot de negentiende-eeuwse economische en sociale geschiedenis van België. Inderdaad zijn voor deze periode slechts enkele merkurialen voor Antwerpen, Brugge, Gent en Brussel beschikbaar. Voorts valt het op dat het standaardwerk van M. Neyrinck vooral steunt op tellingen en enquêtes in plaats van op continue reeksen (met uitzondering van de reeksen van M. Peeters) en dat de meeste studies over nominale en reële lonen van de hand van tijdgenoten zijn, en veelal brede gemiddelden hanteren die ver staan van de dagelijkse sociale realiteit.

De auteurs van de voorliggende serie leggen herhaaldelijk de nadruk op het belangrijke onderscheid tussen het onderzoek naar het economisch en naar het sociaal aspect van de arbeidsvergoeding. De studie van het nominaal uurloon gebeurt uit economische hoek en dit uurloon wordt onderzocht in functie van de gedragingen van de arbeidsmarkt als aanvullende informatie voor het conjunctuurverloop. Wil men daarentegen het werkelijk inkomen van de arbeider kennen (sociaal aspect), dan is het ten eerste van belang te weten hoeveel uur per dag werd gearbeid, en wat per week en per maand en bij voorkeur per jaar werd verdiend. Op basis daarvan kan het verdiend dagloon (dit is het dagelijks te besteden loon) achterhaald worden en dan pas kunnen, na confrontatie met het prijsniveau, conclusies worden getrokken over de evolutie van de koopkracht en de levensstandaard. In deze optiek is de serie

‘Prijzen en Lonen’ gestart met een uitgebreid onderzoek naar de ontwikkeling van het uurloon, de werkuren, het jaarloon, en de prijzen van belangrijke bestedingscategorieën.

Om dat doel te bereiken werkt het Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis met geheel nieuw materiaal. Men hoopt een ruime steekproef samen te stellen met gegevens die bij voorkeur aan de bron worden gevonden, dat wil zeggen in archieven van bedrijven, openbare instanties, grootwarenhuizen, privépersonen, en instellingen. Naast de reeds verschenen reeksen, die hieronder zullen worden voorgesteld, worden nog gecommentarieerde loonreeksen aangekondigd van een voedselvoorzieningsbedrijf (1907-1933), van tram- en

buurtspoorwegen (vanaf 1920), van metaalindustrieën (1906-1945), van verzekeringsmaatschappijen en banken, en prijsreeksen van voedingsmiddelen, kleding, verwarming en verlichting. De auteurs hopen op deze manier nieuwe argumenten aan te brengen in het oude debat tussen optimisten en pessimisten over de al dan niet gestegen levensstandaard van de arbeiders in de loop van de negentiende en twintigste eeuw.

De eerste reeks geeft de lonen weer van de Brusselse arbeiders in openbare instellingen (bouwvakarbeiders, ziekenhuis- en stadspersoneel) van 1809 tot 1934. Bij wijze van inleiding wordt een interessante bibliografie gepresenteerd betreffende de geschiedenis van prijzen en lonen in binnen- en buitenland in de negentiende en twintigste eeuw. De eerste reeks gebruikt archiefmateriaal van het OCMW, van de kerk en van het gemeenteblad van Brussel. Om de lonen van de bouwvakarbeiders te reconstrueren diende de auteur zeer specifieke problemen op te lossen. Zo waren er bijvooreeld: het noteren van de werkduur in kwarten (dit is twee uur); het al of niet begrepen zijn in het loon van het biergeld; patronale afhoudingen, of het probleem van het aan de klant berekende loon (economische dimensie) en het werkelijk door de arbeider ontvangen loon (sociale dimensie). Zeer belangrijk is de vaststelling dat de lonen van de bouwvakarbeiders tijdens de periode 1814-1855 ongewijzigd bleven. Met betrekking tot de lonen van het ziekenhuispersoneel worden bedragen vermeld die werkelijk door de betrokkenen werden ontvangen, doch omdat deze kost en inwoning genoten stelt het uitbetaalde loon slechts een gedeelte van de werkelijke verdienste voor. Wel kan worden gesteld dat een reële stijging van het bedrag dat hen werd uitbetaald, een reële toeneming vormde van de levensstandaard, omdat een dergelijke verhoging niet werd afgebroken door de wisselende kosten van levensonderhoud. De lonen van het Brussels stadspersoneel bleken het eenvoudigst te achterhalen, met uitzondering van de vergoedingen voor levensduurte die na de eerste wereldoorlog in bepaalde stadsdiensten werd toegekend, en waarvan slechts de totaalsom wordt medegedeeld.

De tweede reeks bevat een interessante waaier van lonen, betaald in de Belgische nijverheid tussen 1913 en 1940, en verzameld onder leiding van Davin door de Statistische Dienst van de Nationale Bank van België in 1942. Met het oog op de berekening van het verdiend dagloon bevat de enquête van Davin nochtans twee zwakke punten: 1 er wordt slechts weinig informatie verstrekt over het precieze aantal werkuren per week, doch de auteur hoopt dit euvel later te kunnen opvangen door gebruik van aanvullend archiefmateriaal; 2 bovendien worden enkel brutolonen weergegeven waar het verdiend dagloon essentieel op nettolonen steunt. Hoe dan ook de auteur weet deze lacunes op hun juiste draagwijdte te onderkennen. Van de enquête Davin worden de meest volledige reeksen en bij voorkeur deze met vermelding van de werktijd weergegeven, gehomogeniseerd, en in vele gevallen uitgetekend op semi-logaritmische schaal. De kwaliteit van de cijfers bestaat hieruit dat de lonen van vierentwintig ondernemingen uit bijna alle belangrijke industriële sectoren gepubliceerd worden: metaal, glas, keramiek, zink, steengroeven, textiel, voeding, chemie, gas en elektriciteit, bouw. Bovendien wordt nog een kaart van België gepresenteerd waarop deze ondernemingen worden gelokaliseerd. De auteur besluit met de constatering dat over de ontwikkeling van het reële loon tijdens de jaren twintig en dertig nog alles moet worden gezegd. Tot nu toe baseerde men zich op de ontwikkeling van het uurloon en van de index van kleinhandelsprijzen om te

concluderen dat de koopkracht van de arbeiders steeg gedurende de crisisjaren. De auteur stelt daarentegen op basis van zijn nieuwe cijfers vast, dat zeker bepaalde arbeiders een ernstige daling van hun koopkracht ondervonden. We sluiten ons dan ook bij de auteur aan dat dergelijke conclusies opnieuw dienen te worden onderzocht op basis van preciezere informatie.

De derde reeks verschaft ons voor de periode 1922-1939 loonlijsten van de Brusselse ar-

beidsbeurs. Deze beurs steunde op twee soorten gegevens om de loonlijsten op te stellen. Ten eerste indien een collectieve arbeidsovereenkomst in een bepaalde industrietak van kracht was, werd het daar overeengekomen loon op de lijsten genoteerd. In de praktijk had dit tot gevolg dat de beurs werkaanbiedingen weigerde waar een lager loon werd geboden dan in de CAO voorzien was. Ten tweede werden in sectoren waar de loonvoorwaarden niet in een CAO waren vastgelegd, de lonen bepaald door de som die door de werkgevers aangeboden werd, evenals door de som die de werkgever op het werkloosheidsattest inschreef. De auteur toetst deze nieuwe gegevens aan de enquête Davin, en concludeert dat de lonen verstrekt door de arbeidsbeurs aan de realiteit lijken te beantwoorden. Niettemin is het opvallend dat de loonreeks van de beurs tijdens de crisisjaren 1931-1935 op een lager loonpeil blijkt te liggen. In dit verband concludeerde de studiedienst van de Nationale Bank van België in een onderzoek dat de Brusselse uurlonen minder vlug op de conjuctuur reageerden dan de lonen in de grote nijverheden, en weet dit fenomeen aan de overwegend ambachtelijke Brusselse bedrijvigheid. Bovendien stelde hetzelfde onderzoek vast dat de werkloosheid tijdens de crisis minder grote proporties aannam dan in de andere landsdelen. Beide elementen hadden ongetwijfeld gunstige gevolgen op de koopkracht van de Brusselaars tijdens de crisisjaren. Meteen is ook de nadruk gelegd op betekenisvolle regionale verschillen in de lonen en de koopkracht van de arbeiders.

De vierde reeks geeft de lonen weer in de Brusselse drukkerij Hayez, van 1865 tot 1934. In een korte historiek van het bedrijf, legt de auteur de nadruk op het gespecialiseerd karakter ervan. De arbeiders kunnen daardoor duidelijk worden onderscheiden in verschillende categorieën: de hooggeschoolde en dus goed betaalde arbeiders (zetters, opmakers, drukkers, en mannelijke binders); de vrouwen, helpers en leerjongens, en een sterk wisselend aantal losse medewerkers. De looncijfers worden apart weergegeven voor de zetterij, de drukkerij, en de binderij. Voor elke groep arbeiders wordt wekelijks het uurloon, het aantal werkuren, en het weekloon genoteerd. Vervolgens wordt voor elke maand het gemiddeld wekelijks aantal werkuren en het gemiddeld weekloon afgedrukt. Tenslotte wordt het jaarloon berekend en gedeeld door 52 (het gemiddeld weekloon voor het ganse jaar) en door 365 (het verdiend dagloon). Door de weergave van al deze informatie is deze vierde loonreeks dan ook de meest gedetailleerde van de serie. De door Hayez uitbetaalde lonen blijken representatief te zijn voor de Brusselse drukkerijsector; wel blijken deze lonen doorgaans veel hoger te liggen dan in andere regio's en in andere sectoren. De grote waarde van de looncijfers van Hayez schuilt nochtans in het feit dat het aantal werkuren precies bekend is, zodat het jaarloon en verdiend dagloon nauwkeurig kunnen worden berekend. De auteur benadrukt en illustreert aan de hand van grafieken de grote verschillen die opduiken tussen de ontwikkeling van het uurloon en het verdiend dagloon. Zo blijkt onder meer dat het gestegen nominaal uurloon relatief weinig invloed heeft op het dagloon: bij de zetters bij voorbeeld kan het constant gebleven uurloon (1879-1900) niet beletten dat het verdiend dagloon in deze periode systematisch daalt. Evenmin kan het in 1901 en 1910 opgetrokken uurloon iets verhelpen aan het feit dat het verdiende dagloon op het niveau van de jaren 1890-1900 blijft hangen. De auteur besluit dan ook terecht dat deze constateringen een nieuw licht werpen op de ontwikkeling van de koopkracht en de levensstandaard in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

In de eerste prijzenreeks tenslotte, construeren de auteurs een huishuurindex voor Brussel van 1800 tot 1940, die wordt toegevoegd aan het onderzoek van E. Scholliers zodat het werk besluit met een indrukwekkende Brusselse huurindex van 1500 tot 1940. De auteurs gebruiken een schakelindex die het voordeel van een opschuifbaar basisjaar heeft, zodat nieuwe huizen op elk ogenblik aan de index kunnen worden toegevoegd. Voor de periode

1800-1914 wordt de ruime steekproef gevormd door het archiefmateriaal van het OCMW, de kerk, en de stad Brussel. De huishuurindex voor 1914-40 daarentegen is uitsluitend gebaseerd op gegevens uit het OCMW wat volgens de auteur niet zo slecht is, gezien de reglementering van de huishuren bij wet vanaf 1919. De studie van de prijzen voor huishuur wordt als onontbeerlijk beschouwd omdat deze een aanzienlijke uitgavenpost in het budget vertegenwoordigt en daarom in rekening moet worden gebracht bij het onderzoek naar de koopkracht. Tot nu toe werd immers bij de berekening van het reële loon uitsluitend een beroep gedaan op de index van de kleinhandelsprijzen, waarin geen huishuur voorzien was. Daarentegen waren huishuurprijzen wel opgenomen in de index van de levensduurte, die in september 1922 het licht zag, doch waarin de huishuur een onveranderlijke weging van 8% kreeg tot 1940. Omdat de uitgavenposten tijdens de hoogconjunctuur en de daaropvolgende crisis fikse verschuivingen ondergingen, zijn de auteurs van plan binnen afzienbare tijd een gewogen index samen te stellen, waarin de huishuren een mobiele wegingscoëfficiënt zullen krijgen toebedeeld.

Algemeen kunnen we besluiten dat de voorliggende cijferreeksen erg waardevol materiaal vormen met betrekking tot de negentiende- en twintigste-eeuwse Belgische geschiedenis. Het cijfermateriaal is van uitvoerig commentaar voorzien en de steekproef is relatief evenwichtig gediversifieerd. De grootste verdienste nochtans zal, in de hopelijk nabije toekomst, de constructie van loon- en koopkrachtindices vormen. Enkele aanmerkingen dienen nochtans te worden geformuleerd. Waar de auteurs hopen een alternatief te bieden voor het bestaande onderzoek dat teveel met gemiddelden werkt, vrezen wij nochtans voor een al te grote disaggregatie. Hoewel dit noodzakelijk is in de eerste fase, kan ons inziens het inzicht alleen worden bevorderd door een goede aggregatie, dit is door goede gemiddelden. Daarom hopen wij dat de auteurs hun tijdreeksen zullen aggregeren per regio (bijvoorbeeld per provincie), per sector, per inkomensklasse, enzovoort. Hiermee zal het economisch en sociaal onderzoek ten zeerste worden gestimuleerd, omdat dan aansluiting kan worden geboden met het toenemend onderzoek op regionaal, sectorieel, en inkomensverdelingsvlak. Nochtans dienen de auteurs zeer goed op hun hoede te zijn voor het behoud en/of verbetering van de representativiteit van hun steekproef (cf. het relatief hoog loonniveau van Hayez). Het is dan ook met grote interesse dat we meer geaggregeerde en gewogen indices tegemoet zien, niet zozeer op macro, dan wel op meso niveau.

J. Delbeke

K. van Isacker, *Mijn land in de kering 1830-1980*, I, *Een ouderwetse wereld 1830-1914* (Antwerpen-Amsterdam: De Nederlandsche Boekhandel, 2e druk, 1978, 283 blz., *f* 125, -, BF 1600, -, ISBN België 289 0369 0, Nederland 90 263 0445 5).

Het voortreffelijk geïllustreerde boek van Van Isacker vertoont op bladzijde 210 een schilderij van de in 1934 overleden Luikse kunstenaar Armand Rassenfosse, getiteld ‘Geste’. Men ziet een jonge vrouw, naar de mode der tijd gekleed, die zich in een

precieuze houding naar de kijker wendt. Het schilderij past goed in de reeks vrouwengestalten die Rassenfosse bij voorkeur schijnt te hebben uitgebeeld. Het dateert echter uit 1913 en dat gegeven is voor Van Isacker waarschijnlijk voldoende geweest om er het onderschrift ‘Vrouw aan de vooravond van de oorlog’ aan te hechten (de werkelijke titel vindt men bij de lijst van illustraties achterin het boek). De gedachtengang achter deze vreemde benaming is niet gemakkelijk te achterhalen, maar houdt ongetwijfeld verband met de teneur van het gehele werk: ‘geen objectieve beschrijving van het verleden’, zoals de auteur zelf in zijn woord

vooraf ruiterlijk toegeeft, maar een zeer persoonlijke kijk op het leven van eertijds, die niettemin - hoe kan het anders - als geschiedenis wordt geconsumeerd. In die visie wordt het kunstwerk van de arme Rassenfosse opeens een lading toegekend die het bij lange na niet heeft. Maar ook verder zet de schrijver de geschiedenis danig naar zijn hand.

Het lijvige eerste deel van *Mijn land in de kering* leest in eerste instantie voortreffelijk. Door goed geschreven, beeldende en boeiende hoofdstukken trekt Van Isacker zijn lijnen. Als middelen om zijn boodschap te onderstrepen gebruikt hij talrijke bronnen van zeer verschillende aard, maar in ieder geval oorspronkelijk en vaak van ver buiten de gebruikelijke vakwetenschap. Hij blijft binnen het bestek der sociale geschiedenis, zonder zich veel te bekommeren om de voortgang der politieke en economische historie. Zijn taalgebruik is zeker voor de Noord-Nederlander een plezier. Tot zover enkele punten die tezamen duidelijk maken kunnen, waarom het boek goed in de verkoop ligt - een meevaller die men de uitgeverij graag gunt.

Er zijn echter ook tegenkanten. De argeloze Noord-Nederlander zal niet onmiddellijk begrijpen dat de auteur in hoofdzaak over het Nederlandstalige gedeelte van België schrijft. Veel belangrijker zijn de vooronderstellingen en wensen van Van Isacker. Hij verlangt kennelijk met heel zijn hart naar een maatschappij waarin kleinschalige niet-industriële gemeenschappen in hechte innerlijke verbondenheid, in sterke binding met de natuurlijke omgeving ook en bovenal devoot katholiek de boventoon voeren. Hij projecteert dit ideaal op een Belgische maatschappij in het begin van de vorige eeuw, die zeker niet aldus heeft bestaan.

Talloze citaten zouden de visie van de schrijver kunnen verduidelijken. Een willekeurig voorbeeld mag volstaan. Op bladzijde 51 heet het in een hoofdstuk getiteld ‘Het leven op het land’: ‘in het nog onberoerde dorp zijn deze verschillen [namelijk tussen de dorpselite en de andere standen] geen klassetegenstellingen. Alle standen delen in de vreugde en de rouw van iedere enkeling. De dorpskerk is de band en het teken van de solidariteit, en de molen verzinnebeeldt met de stand van de wieken het leed of het gebed van de gemeenschap’. Ik weet echter niet goed raad met een ‘nog onberoerd’ dorp, noch met de vreugde en de rouw waarin ‘alle standen delen’, noch met de dorpskerk als teken van solidariteit. Niet omdat mijn inlevingsvermogen tekort schiet in vergelijking met Van Isacker - graag toegegeven -, maar omdat de termen eerder een poëtische impressie verraden, dan een benadering van de toenmalige realiteit, eerder voortkomen uit een zoet verlangen dan uit een met feiten gestaafde historische reconstructie.

Tegenover de stellingname van Van Isacker kan het niet anders, of de latere tijd krijgt steeds zwartere omtrekken. De beginnende bewustwording onder de volksmassa, die mede door toedoen van vroege socialisten tot stand kwam, wordt onder Van Isacker's handen de ‘verschraalde nalatenschap van progressief burgerlijk denken’, terwijl de geleidelijke verbetering van de materiële situatie bij de massa volgens hem gepaard gaat met ‘volksbederf’ (172) omdat het volk zijn oorspronkelijke zuiverheid en levenskracht verloor. De eeuwenoude eenheid van het geloof en leven verviel ten bate van het streven naar een onbezielde materiële gelijkheid. De auteur verwijst op bladzijden 199/200 verwijtend naar de trits die zoveel ellende heeft aangericht: de wetenschap voor zover zij tot de ‘vertechnisering’ van het leven leidde, de kerk waar zij de burgermaatschappij overeind hield en de democratie als politieke vorm van

de verfoeide massa-samenleving. Men hoeft geen van deze drie begrippen blind te verafgoden zonder te voelen, dat de gegeven voorstelling van zaken simplistisch is en dus misleidend.

Het tweede en afsluitende gedeelte van zijn boek plaatst Van Isacker in het teken der ‘Belle Epoque en haar angst’ (135). De tegenstelling ligt in deze woordkeuze opgesloten: een

schone schijn (het schilderij van Rassenfosse?) in contrast met de werkelijkheid waarin een breuk plaatsvond met de voorgaande periode van geborgenheid en rust. De twintigste eeuw kwam uit deze breuk voort, aldus de auteur: een nieuwe maatschappij 'opgebouwd zonder tradities en onder de blinde druk van de massa' (245). Zo'n benadering maakt, dunkt me, vooral de hedendaagse lezer blind voor de complexiteit van wat er eertijds gebeurde en laat hem alleen met Van Isacker's inzichten omtrent een verleden, dat - alweer - in die vorm niet heeft bestaan.

De fraaie publikatie die de uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel als kennelijk eerste deel in de serie 'Mens en tijd' (onder redactie van Van Isacker) het licht heeft doen zien, is met dat al toch niet meer dan een zeer verzorgde politieke stellingname, een verhandeling dus die de lezer weliswaar meesleept en bepaalde partijgangers zal bevredigen, maar toch een gemiste kans betekent op een wijd verbreide, verantwoorde geschiedenis van de Belgische cultuur in de vorige eeuw.

R.L. Schuursma

J. Art, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XIV; Gent: Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde, 1979, 223 blz., BF 400, -).

Met deze studie over de kerk- en godsdienstbeleving van de gelovigen heeft de auteur zijn voorgaand werk *Kerkelijke structuren en pastoraal in het bisdom Gent, 1830-1914* (Standen en Landen, LXXI; Heule, 1977) willen vervolledigen. Ook hier is het doorgenomen archiefmateriaal zo indrukwekkend, dat men van een bijna exhaustief onderzoek kan gewagen, waarbij overigens nog mag worden aangestipt dat de documenten vaak vanuit tientallen fondsen bijeengeraapt moesten worden.

Dr. Art blijft eerst stilstaan bij de pastorale streefprogramma's van de verscheidene Gentse bisschoppen (Van de Velde, Delebecque, Bracq en Stillemans) en komt daarbij tot het besluit dat deze vooral belang hechtten aan het uiterlijk-zich-conformeren aan de kerkelijke richtlijnen. Daarna onderzoekt hij de *Relationes status dioecesis* en andere algemene verslagen. Deze zijn vooral belangrijk omdat ze ons inlichten over wat de hiërarchie of andere vooraanstaande geestelijken over de toestand van het gewone kerkvolk dachten. In algemene regel werden die situaties afgekeurd die voor de kerkelijke invloedssfeer een bedreiging vormden en kan men de neiging vaststellen vooral aandacht te schenken aan hen die het ideaalbeeld van een theocratische wereldordening aanvaardden; over de 'verloren schapen' werd alleen de vraag gesteld hoe zij teruggevonden konden worden. Het resterende deel van de studie valt in twee delen uiteen: Praktijkgegevens over de stad Gent en enkele randgemeenten; en over het platteland en de kleine steden. Het beschikbaar statistisch materiaal vertoont vrij veel lacunes, maar blijkt voldoende om geldige conclusies toe te laten. Wat Gent betreft wordt geconcludeerd dat door een gemis aan contact met de geestelijkheid een deel van het kerkvolk zich van de kerk vervreemdde; anderzijds dat de godsdienstpraktijk toenam in tijd van oorlog of beproeving, hoewel praktisch uitsluitend bij het reeds praktiserende deel van de bevolking; op het platteland kan grosso modo hetzelfde proces worden waargenomen.

Bovendien had de mindere graad van kerkelijkheid er te maken met de afgelegenheid van de streek en met de benoemingspolitiek van de bisschoppen. Meer dan vijftig tabellen en grafieken sluiten deze studie af.

Dat het boek een waardevolle bijdrage is tot de geschiedenis van het bisdom Gent zal wel

niemand betwijfelen. Slagen en falen van de pastoraal worden hier grotendeels verklaard. Toch is er een bedenking die zich in verband met de interpretatie van de documenten opdringt. De auteur wijst er weliswaar terecht op dat de kerk vast zat aan bepaalde burgerlijke structuren en medeverantwoordelijk was voor de vorming van de zogenaamde zuilen, maar het blijft mijns inziens een vraag of hij niet simplificeert wanneer hij zo nadrukkelijk de godsdienstpraktijk herleidt tot het resultaat van een primitieve vrees, waarop hiërarchie en clerus niet aarzelden in te spelen. Herhaaldelijk wijst Art er op, dat een stijging van de godsdienstpraktijk in rechtstreekse verhouding staat tot de irrationele angst die in tijden van oorlog of epidemie bij de mens opkomt. Was de kerkelijkheid alleen maar dat? De duiding van de religieuze dimensie blijft in gebreke wanneer de conclusies enkel uit statistieken getrokken worden, met veronachtzaming van elke andere invalshoek.

R. Boudens

Georges Renoy, *Wij, Leopold II* (vertaling O. Lindeman) (Zaltbommel: Europese bibliotheek, 1979, 240 blz., *f* 79,50/BF 1150, -, ISBN 90 2885 089 9) en Barbara Emerson, *Leopold II of the Belgians, King of Colonialism* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1979, 324 blz., £ 12,50, ISBN 02 9777 569 3).

Het eerstgenoemde werk is een fraai uitgegeven prentenboek over Leopold II en zijn tijdgenoten. De platen zijn voor een deel ontleend aan prentbriefkaarten, ook spotprenten zijn vrij talrijk vertegenwoordigd. Waarschijnlijk zullen die laatste voor de historicus van enig nut zijn bij de bestudering van de vraag hoe over de koning werd gedacht. De tekst heeft wetenschappelijke pretentie noch waarde. Ze berust niet op onderzoek van bronnen of op bestudering van de literatuur, maar op gegevens uit nieuwsbladen, vaak boulevardblaadjes, die Leopold in een hatelijk daglicht stellen. Ze is daardoor een soort antiroyalistisch pamflet geworden, maar dan in het breedsprakige en Lindeman bracht dat in slecht Nederlands over. Maar Cleo de Merode was een beeldschone vrouw, dat wel.

Het andere boek is een normaal wetenschappelijk geschiedwerk met noten, een bescheiden als ‘selective’ aangeduide bibliografie van 12 bladzijden en een index, waarin ik geen fout ontdekte. Er is over Leopold II zoveel geschreven dat niet kon worden verwacht dat het beeld, dat wij van hem hebben nog sterke veranderingen zou kunnen ondergaan. Maar de auteur maakte gebruik van ook de nieuwste literatuur en verrichtte voorts archiefonderzoek, zodat er in de details heel wat werd aangevuld. De ondertitel doet al verwachten dat Leopold vooral als kolonisator zou worden behandeld en dat terecht. Voor niet-Belgen is hij minder interessant als constitutioneel vorst van een klein landje dan als vertegenwoordiger, wellicht de meest typische vertegenwoordiger, van het negentiende-eeuwse imperialisme. Van zijn jeugd af streefde hij ernaar voor zijn land koloniale gebieden, waar ook ter wereld, te verwerven, hoewel zijn onderdanen daarnaar allerminst taalden en nog kort voor zijn dood had hij nog veel belangstelling voor Belgische vestigingen in Marokko en

vooral in China. Maar natuurlijk zal hij vooral bekend blijven als de schepper en de souverein van de Congostaat.

Barbara Emerson is op haar best als zij beschrijft hoe deze bekwame, energieke, vasthoudende en, zo hij zich er op toelegde, charmante man erin slaagde het in een bestek van tien jaren zo ver te brengen dat hij in 1885 na de Conferentie van Berlijn algmeen als souverein van het dan nog nagenoeg onbekende midden van Afrika werd erkend. Duidelijk wordt ook uit de doeken gedaan waarom het hem niet lukte dit rijk in de jaren negentig tot over de Nijl uit te breiden. De concurrentie der Europese volken in Afrika was in de afgelopen

jaren nog steeds gestegen, men zag Leopold niet meer als de onschuldige filantroop die zo tegen slavenjachten was en hijzelf onderschatte, na de vroeger zo gemakkelijk behaalde successen, zijn tegenstanders.

De auteur gaat te ver in op de ontdekkingstochten en de gezagsvestiging in de Congostaat, onderwerpen die in een biografie niet thuishoren. Anderzijds verzuimt ze de organisatie van het gebied uiteen te zetten, waardoor niet geheel duidelijk wordt in hoeverre de koning aansprakelijk was voor de schandelijke wijze waarop de bevolking werd behandeld. Al lokte hij geen wreedheden uit, de grote winsten uit de handel in rubber, die de negers op barbaarse wijze gedwongen werden uit de oerbossen te halen, waren zo groot, dat de koning in zijn hebzucht er niet over dacht die misbruiken tegen te gaan. Als koning van België hield hij zich, hoe autoritair hij ook was, aan zijn constitutionele rechten en verplichtingen. In zijn eerste regeringsjaren trachtte hij de partijstrijd te matigen en als premiers politici te krijgen die hij kon beïnvloeden, maar toen dat niet lukte, beperkte hij zich tot twee onderdelen van de staatszorg: de defensie en de openbare werken. Scepticus als hij was, hechtte hij weinig waarde aan de door de mogendheden gegarandeerde onzijdigheid van België en hij was zo gesteld op grote werken, die het aanzien van België konden vermeerderen, dat hij uit zijn in de Congo verworven kolossale vermogen grote sommen besteedde voor toegangswegen, musea (Cinquantenaire, Tervuren), paleizen, parken enz..

In de eerste hoofdstukken wordt vrij uitgebreid ingegaan op zijn persoonlijk leven, zijn opvoeding, zijn huwelijk, zijn eenvoudige levenswijze, maar als mevrouw Emerson het jaar 1870 heeft bereikt zwijgt ze hierover tot in het laatste hoodstuk. Dat begint met de natuurlijk onjuiste woorden dat hij van 1870 tot 1900 ‘virtually no private life’ had. Nu, van dat laatste jaar tot zijn dood in 1909 had hij dat wel degelijk, zoals hier duidelijk uit de doeken wordt gedaan. Soms ontspoort de auteur lelijk. Zo laat zij (9) in 1848 Louis Philippe door Louis Napoleon afzetten en (88) Stanley van Suez door het kanaal en verder de Rode Zee naar Zanzibar varen. Maar dat belet niemand dit levendig geschreven boek te lezen, dat zeker voor wie geen Frans kent een zeer goede uiteenzetting geeft over het leven van een der merkwaardigste monarchen uit de tweede helft van de negentiende eeuw.

W.Ph. Coolhaas

Richard Price, ed., *Maroon Societies: Rebel Slave Communities in the Americas* (Baltimore/Londen: The John Hopkins University Press, tweede druk, 1979, ISBN 0 8018 2247 5); J.P. Siwpersad, *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij (1833-1863)* (Groningen/Castricum: Bouma's Boekhuis/Bert Hagen, 1979, 299 blz., *f* 38, -, ISBN 90 60808 069 2).

Misschien ligt de tijd niet zo ver meer van ons af, dat in leerboeken voor HAVO en VWO namen als Crommelin en Van Raders, Boni en Cojo een even grote plaats zullen krijgen als weleer Van Heutz en Van Diemen, Dipo Negoro en Tuku Umar.

Surinaamse geschiedenis is bezig een deel te worden van dat verleden dat we willen kennen om de vragen van het heden beter te begrijpen.

Het zijn dikwijls die problemen van vandaag, die deze geschiedenis vorm geven. We zien geen goede oplossingen, en gaan dan maar proberen of het ons tenminste lukt de schuldige te vinden. Nederlandse geschiedschrijving over de voormalige kolonie cirkelt dan ook meestal rondom vraagstukken van schuld en verantwoordelijkheid. Aldus kan ze inderdaad bijdragen leveren tot de geschiedenis van de Nederlands-Surinaamse betrekkingen; doch ze blijft als geschiedenis van Suriname onvolledig. De geschiedenis van een volk

bestaat niet uit de ontleding van alle fouten die gemaakt zijn door het koloniale bestuur of door het overzeese bedrijfsleven. Haar centrum ligt niet in het moederland, maar op haar eigen bodem. De hier aangekondigde werken van Price en Siwpersad laten dat ieder op hun eigen manier zien.

Dat van Richard Price zal de belangstellenden reeds bekend zijn uit de eerste druk van 1973. Daar die in de Nederlandse historische tijdschriften onbesproken bleef, verdient de tweede editie meer dan een eenvoudige bibliografische vermelding. Ze is overigens aan de eerste uitgave gelijk, behoudens een bijlage, die nieuwe litteratuur bespreekt tot - werkelijk - het jaar 1980. Het boek van Price is in hoofdzaak een 'reader', waarin artikelen gebundeld zijn over vluchtelingengemeenschappen in het gehele Amerikaanse werelddeel. Dat levert een wat ongelijksoortige verzameling op van détailstudies en algemene beschouwingen, geschiedenis en culturele antropologie, beschrijving van wijkplaatsen die spoedig teniet gingen, en van stamvormingen die tot op de huidige dag zijn blijven bestaan. Toch geeft het in die verscheidenheid een goed overzicht van het soort resultaten, dat op de verschillende onderzoeksterreinen geboekt is. Ook is het Price gelukt in zijn inleiding de draden zo aan elkaar te hechten, dat de structuur van dit type maatschappijen zichtbaar wordt.

Als een kolonie van marrons zich staande wilde houden, moest zij er in slagen zich gedurende een flink aantal jaren te handhaven tegenover superieur bewapende blanken, die zich haar totale vernietiging ten doel gesteld hadden. Alles draaide dan ook om die handhaving. Marrons moesten zich vestigen in ontoegankelijke streken, die geschikt waren voor de guerrilla tegen een numerieke overmacht. Het gaande houden van de oorlog was voorwaarde voor hun bestaan. Ze moesten op elke man kunnen rekenen, vooral ook zeker zijn van de trouw van nieuwe aankomelingen, zodat het leven in deze gemeenschappen ongewoon hard was en een energiek leiderschap onmisbaar. Godsdienst nam een grote plaats in, alweer omdat bescherming door goddelijke machten beschouwd werd als voorwaarde om te kunnen overleven. Marrons bedreven wat landbouw waar de omgeving het toeliet, maar ze bleven van de plantages afhankelijk voor essentiële behoeften als wapens en werktuigen, en vooral voor de noodzakelijke aanwas, in het bijzonder van huwbare vrouwen.

Die gebondenheid aan de blanke wereld was hun zwakke punt. Ze bracht teweeg dat veel vestigingen slechts een kort bestaan kenden. Enkele groepen echter zijn geslaagd, en weinigen overtuigender dan de bosnegers van Suriname. De Saramaccaners zijn min of meer Prices model van een marron-cultuur. Voor de Nederlandse lezers een gelukkige omstandigheid, omdat de vergelijkende analyse nu vooral de samenleving van deze bosnegers helder in het licht stelt. Tegelijk laat Price zien dat er aan de geschiedenis van de marrons nog veel te bestuderen valt, en dat er ook goede kansen zijn voor de onderzoeker die ijver bij talent weet te voegen in 'intensive and imaginative historical research' (417).

Prices bijgewerkte literatuuropgaven in het supplement vermelden de naam Siwpersad niet. Terecht, inzover als de bosnegers bij Siwpersad slechts een enkele maal voorkomen. Jammer toch misschien, omdat Price zelf schrijft dat de geschiedenis van de marronculturen vrij zeker licht zal werpen op de mentaliteit van de plantageslaaf. Als dat waar is, en waarom zou het niet, dan valt zeker te betreuren dat de studie van bosnegercultuur en plantagecultuur zo weinig raakvlakken lijkt te hebben. Op het eerste veld ontmoeten we culturele antropologen en sociologen, op het tweede de beoefenaars van de sociaaleconomische en de parlementaire

geschiedenis. Van elkaars werk lijken ze nauwelijks te kunnen profiteren, want Siwpersad noemt op zijn beurt weer bijna geen schrijvers, die Price heeft gebruikt. Zou niemand er baat bij hebben, als het grensverkeer tussen de onderzoeksterreinen zich eens wat verlevendigde?

Dat is geen verwijt aan Siwpersad, want zijn thema vraagt hier niet om. Hem gaat het immers om de Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij. Het zwaartepunt ligt hier dus wel in het moederland, in Den Haag. Siwpersad doet uitvoerig verslag van de gebeurtenissen die geleid hebben naar de emancipatie van 1863. Zijn verhaal kabbelt even rustig voort als destijds het emancipatieproces zelf. Gelukkig, dat we de afloop bij voorbaat kennen: anders zou de lectuur ons tot vertwijfeling brengen. Zelfs de start valt opmerkelijk laat. Pas in november 1841 sprak de regering voor het eerst uit, dat ze ernaar streefde te zijner tijd de slavernij in de Westindische bezittingen af te schaffen. Maar wanneer zou die rechte tijd aanbreken? Bij onmiddellijke afkondiging verwachtte men de ondergang van de plantagecultuur, en dus van de kolonie. Het was nodig de maatregel voorzichtig voor te bereiden. Lotsverbetering en zedelijke verheffing zouden de slaven langzaam rijp maken voor een leven in vrijheid. De regering had een zeer ongunstig beeld van de zwarte bevolking. Ze meende dat die zeer geleidelijk en onder voortdurend toezicht tot een hogere, dat wil zeggen westerse beschaving opgeleid zou moeten worden. Het latere staatstoezicht en de ook na 1863 voortgezette assimilatiepolitiek wortelen beide in deze gedachte, dat westers-Europese voogdij in het belang van de vroegere slaven zelf moest blijven voortbestaan.

Veel tegenspel kreeg de regering niet. Er was enige pressie van Engelse zijde, en er was een Nederlandse emancipatiebeweging, maar de een noch de ander was sterk genoeg om de vrijlating werkelijk te bespoedigen. Zo kon de overheid haar bedachtzame koers voortzetten, die weliswaar liep in de richting van de emancipatie, maar die tegelijk de economische vooruitgang van de kolonie wilde dienen. Eigenlijk wilde men het liefst vrijlating inkleden in de vorm van een kansrijke investering (152).

Tegenspel kwam er ook weinig van de zijde van de naast betrokkenen zelf. Er is wel onrust geweest onder de slavenmachten, en er hebben zich incidenten voorgedaan tot kort vóór de emancipatie, maar er zijn geen opstanden uitgebroken. Siwpersad geeft daarvoor verscheidene redenen aan. Een van de voornaamste lijkt wel te liggen op de plantages, namelijk de onderlinge verbondenheid bij de slavenmacht van eenzelfde bezitting, en het wantrouwen waarmee de bevolking van een andere plantage bejegend werd (147). Dit gevoel van saamhorigheid, gecombineerd met afgeslotenheid naar buiten hangt ongetwijfeld samen met wat Siwpersad eerder meedeelt: de slavenmacht van eenzelfde plantage werd beschouwd als één familie, die de eigenaars niet door verkoop uiteen mochten breken. Zo kon de plantagebevolking hecht ineengroeien, en van de ene generatie op de andere haar eigen zeden en gebruiken doorgeven. De blanken bemoeiden zich daar weinig mee, en lieten de slaven een vrij sterke mate van sociaal-culturele en religieuze zelfstandigheid (100).

Zo keren we terug in de wereld van Price. Plantageslaven zijn geen marrons, en vlucht naar de bosnegerdorpen kwam in de negentiende eeuw niet dikwijls meer voor. De overeenkomst is toch, dat de geschiedenis van de plantageslaven zich afspeelt in Suriname, en in de eerste plaats geschiedenis moet zijn van de zwarte bevolking. Hoeveel invloed de Nederlanders ook op het lot van de Surinamers uitoefenden, ze zijn niet het onderwerp van de Surinaamse historie.

Als zoon van het Surinaamse land is ook Siwpersad zich daarvan bewust, al heeft hij dan gekozen voor een behandeling van de emancipatiegeschiedenis vanuit het Nederlandse regeringsbeleid. Dat onderdeel mag in de Surinaamse geschiedenis

natuurlijk ook niet ontbreken. Het hoe en waarom van de emancipatie kan alleen vanuit Den Haag begrepen worden. Het blijft echter gaan om Surinames lotgevallen. Vandaar dat Siwpersad aan het eind van zijn boek het niet laten kan de vraag op te werpen, of de vrijgelatenen zelf binnen de grens van hun mogelijkheden hun kansen goed hebben waargenomen. Hij meent dan, dat

ook zij gefaald hebben. Alle Surinamers zonder uitzondering zijn medeverantwoordelijk geweest voor de gebreken waaraan hun samenleving thans mank gaat (270). Misschien zullen sommigen denken dat de auteur de mogelijkheden die zijn landgenoten in de negentiende eeuw konden benutten nogal hoog aanslaat. Ik ben geneigd het met zulke critici eens te zijn. Desondanks geloof ik, dat Siwpersad de beoefening van de Surinaamse geschiedenis in hoopgevend perspectief plaatst, als hij vraagt om een houding tegenover het verleden, die ‘ruimte laat voor zelfonderzoek en zelfkritiek’. Aan zulke geschiedschrijving heeft elk land behoefte, Suriname niet uitgezonderd. Siwpersad en Price beiden wijzen daartoe de wegen aan.

A.Th. van Deursen

R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Maaslandse monografieën; Assen: Van Gorcum, 1980, xxxix + 376 blz., *f* 47,50, ISBN 90 232 1776 4).

Waaraan ik het voorrecht ontleen een recensie te mogen geven van bovengenoemd boek dat door de auteur als proefschrift werd verdedigd aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg (promotor de ons allen bekende Van den Eerenbeemt) is mij niet bekend. Het zal niet de felheid geweest zijn, waarmee ik het politieke spel van vestiging ener achtste medische faculteit aan een te stichten universiteit in Limburg bestreden heb. Of waren het de vriendelijke woorden die vadertje bisschop, mgr. Lemmens mij in 1950 toevoegde toen ik als staatssecretaris voor volksgezondheid mijn gelukwens aan het veertigjarige Limburgse Groene kruis had uitgesproken: ‘Gij zijt al 50% Limburger’. Het lijk mij niet onwaarschijnlijk, evenmin als de vriendschap met het Limburgse poliomeisje, dat bij de stichting van het Beatrixfonds in 1956 in de Ridderzaal te 's-Gravenhage naast de vlag van haar gewest was gezeten en nu, als hoogleraarsvrouw te Leiden nog steeds een dierbare vriendin van ons is. En nog minder waarschijnlijk lijkt mij het feit, dat ik in de jaren vijftig een drietal vergunningen krachtens de Drankwet binnen de gemeente Valkenburg mocht verstrekken, hetgeen de blijdschap in dat blijde gewest van ons land nog verhoogde.

Weinig historisch is de aanhef van deze recensie. Ook het vervolg biedt hiertoe weinig ingang hoewel het tracht meer inzicht te geven in de visie van de recensent over de gezondheidsontwikkelingen in Limburg. Welnu, waarom noemde ik het in de eerste regel van deze recensie een voorrecht over Philips' boek te mogen schrijven. Deze gevoelens jegens datgene wat zich in Limburg afspeelt op het gebied van de gezondheidszorg stammen uit het einde van de jaren dertig, dat ik geneeskundig inspecteur van de volksgezondheid te Groningen voor de drie noordelijke provincies was, terwijl dr. L. Veeger deze functie (niet die van hoofdinspecteur, zoals de auteur van het boek bij herhaling schrijft) voor Gelderland en Limburg waarnam, en wel op voortreffelijke wijze.

Welnu onder het devies ‘Les extrêmes se touchent’ heb ik mijn waardering voor hetzelfde streven van de provincies Groningen en Limburg bij herhaling tot uitdrukking mogen brengen. In beide provincies zien wij - en het wordt door Philips voor Limburg zo goed beschreven - de krachtige ontwikkeling van het particulier

initiatief, gelegd in de handen van de initiatiefnemers voor - en de uitvoerders van het Groene kruis. Ook nu nog, getuige bijvoorbeeld de diabetesthuiszorg, waartoe het initiatief in Limburg (1952, dr. Schweitzer te Heerlen) genomen werd en tot uitvoering kwam dank zij het Limburgse Groene kruis en de ziekenfondsen aldaar. Wat was de tweede provincie? Uiteraard Groningen, waar ook het Groningse Groene kruis hiertoe overging. Nergens zo goed als in Limburg en Gronin-

gen zag men het streven naar zelfverantwoordelijkheid voor de gezondheid zo goed en zo effectief tot ontwikkeling gebracht, mede dankzij de gedeconcentreerde rijksoverheid in de persoon van de provinciale inspecteur van de volksgezondheid en het regionale particulier initiatief, de kruisvereniging. Men spreekt tegenwoordig veel over deze zelfverantwoordelijkheid, alsof het wat nieuws is. Te andere plaatse schreef ik, dat naast de geschiedenis der geneeskunde een eigen ontwikkeling in de geschiedenis der gezondheidskunde gewenst is, al ware het slechts om de politici erover te informeren dat veel van hetgeen door hen met fanfare verkondigd wordt, reeds vele decennia eerder aan de orde was en niet zelden tot uitvoering werd gebracht.

Aan de historische ontwikkeling van de gezondheidskunde, de kennis nodig voor een ieder die betrokken is bij het bepalen van 'health policy' (niet goed vertaald door gezondheidsbeleid), heeft Philips een voortreffelijke bijdrage geleverd en vooral de hoofdstukken IV (de doorbraak van de openbare gezondheidszorg) en V (de maatschappelijke gezondheidszorg in particuliere hand) zijn historische juweeltjes. Vooral ook omdat er weer zo duidelijk uit blijkt, dat de beroepsbeoefenaren der geneeskunst niet de belangrijkste architecten en aannemers zijn geweest bij de bouw van het monument der Nederlandse gezondheidszorg. Een uitspraak die ik al deed in mijn inaugurele rede te Leiden in 1953 en mij het verwijt opleverde mijn nest te hebben bevuild. Het zij zo!

Naast de woorden van lof, ook een aantal kritische bemerkingen op Philips' boek. Jammer is het dat de auteur zijn beschouwingen beëindigt in 1940. Hij geeft daarvoor een aanvaardbare verklaring, maar ten aanzien van het begin houdt schrijver zich ook niet aan het jaartal van 1850. Kon ook moeilijk anders, want men moet wel voorgeschiedenis plegen om in de aanvang te kunnen komen. Maar dan was het wel aantrekkelijk geweest om ook wat uit te lopen aan het einde. Zou dit de auteur wellicht de mogelijkheid hebben geboden iets meer uit te weiden over de belangrijke bijdragen die de bedrijfsgeneeskundige dienst van de mijnen heeft geleverd aan de gezondheidszorg in Limburg? Nog geen bladzijde (198-199) werd daaraan nu gewijd, hetgeen naar mijn mening niet terecht is.

Ook op een ander punt zou een kleine uitloop na 1940 interessant hebben kunnen zijn. Ik doel op het gebruik van de natuurgeneeswijze (wij zouden nu liever spreken over alternatieve geneeswijze), waarover de auteur op onderhoudende wijze schrijft op bladzijde 245 van zijn boek en volgende. Wat zou het niet aardig geweest zijn om in aansluiting aan dit deel te vermelden, dat de huidige voorbereiding tot herziening van Thorbeckes wet op de uitvoering der geneeskunst (1865), aangeduid als Wet beroepsuitoefening individuele gezondheidszorg waarin ook niet-gekwalificeerden in de gelegenheid worden gesteld zieken te behandelen, haar oorsprong heeft in Limburg. Het was het rechtsgeding kort na de tweede wereldoorlog tegen de bekende Limburgse magnetiseur Lemmen. De uitgebreide en imponerende schare van getuigen à décharge, gewapend met filmapparatuur tot aanschouwing der verbetering kreeg te horen, dat men deze voorstelling niet moest houden in de rechtzaal - want de overtreding van het onbevoegd uitoefenen der geneeskunst stond vast - maar in de vergaderzaal der Staten-Generaal teneinde een herziening der wet te bevorderen. Als Philips dan ook tien bladzijden verderop in zijn boek schrijft 'De moderne gezondheidszorg wint het pleit', dan geldt dat voor de geneeskunst maar zeer ten dele. Het is de vraag of de huidige beschouwingen over alternatieve geneeswijzen en over de problemen in de reguliere geneeswijzen - met name in de

tussenmenselijke verhoudingen - voor Philips niet een sterkere relativering hadden kunnen brengen in zijn beschrijving over de ontwikkeling van de gezondheidszorg, gezien vanuit het oog van de consument gericht op het product van de geneeskunst.

Bepaald zwak acht ik het summiere betoog op bladzijde 298 over het mogelijke verband

tussen geboortencijfer en zuigelingensterfte, dat bedoeld is als een demografische beschouwing. Bij de beschouwing op bladzijde 302 over het lage aantal levensloos geborenen en de hoge zuigelingensterfte in Limburg zou ik willen wijzen op het vraagteken dat ik reeds veertig jaar geleden hierbij plaatste. In hoeverre, aldus toen mijn redenering, laat men in het katholieke zuiden het kind nog juist levend ter wereld komen in verband met de mogelijkheid tot dopen, om het direct daarop onder de overleden zuigelingen te laten registreren.

Vraag- en uitroeptekens benevens kanttekeningen plaatste ik, als medicus, bij verschillende passages in de eerste hoofdstukken, handelend over ziekten, ziekteverwekkers, geneesheren, enzovoort. Als de auteur in zijn 'Ten geleide' allen bedankt, die hem onder andere behulpzaam waren door een 'critische lezing' van zijn manuscript, dan vraag ik mij af of onder deze lezers ook een geneeskundige was. Zo ja, dan had iets meer kritiek van die zijde de waarde van dit boek wellicht nog wat kunnen verhogen. Hoewel, het zij herhaald, ik de waarde van deze historie der gezondheidskunde in Limburg hoog aansla. Moge het navolging vinden, bijvoorbeeld in Groningen, en een begin vormen tot een nieuwe boekerij 'Historie der gezondheidskunde' in de Rijksuniversiteit Limburg, over welker wording ik zoveel onaardigs schreef.

P. Muntendam

H.C.M. Michielse, *Socialistiese vorming. Het Instituut voor Arbeidersontwikkeling (1924-1940) en het vormings- en scholingswerk van de Nederlandse sociaal-demokratie sinds 1900* (Nijmegen: SUN, 1980, 391 blz., *f* 29, -, ISBN 90 6168 151 0).

Dit werk is een dissertatie aan de faculteit der sociale wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam (bij professor Fr. de Jong Edz.) van de hand van een van huis uit Nijmeegs historisch andragoog. Een eerdere vrucht van zijn werkzaamheden op het gebied van het vormingswerk was zijn in 1977 verschenen *De burger als andragoog*. Bij de beoordeling van zijn studie over het IVAO dient dan ook in het oog te worden gehouden dat de auteur vanuit de wereld der vormings- en welzijnswerkers gekomen is tot het onderzoeken van deze component der socialistische arbeidersbeweging en dat hij de materie meer uit de andragogische gezichtshoek dan uit die van de eigenlijke sociaal-historicus benaderd heeft. Deze overwegingen zijn van belang ter verklaring van de zwakke kanten die het boek vertoont. De schrijver heeft weliswaar op grond van een omvangrijk bronnenmateriaal een nog weinig onderzocht onderwerp breedvoerig behandeld, maar al te vaak mist men daarbij het ordenend principe en de draad van samenhang in zijn opeenvolgende hoofdstukken - dit ondanks de zo nadrukkelijk vooropgestelde theoretische concepties van socialistische tegenover burgerlijke vorming en ontwikkeling. Men zou wensen dat Michielse iets in praktijk gebracht had van suggesties van Romein over het handwerk van de historicus bij de compositie van een op een bonte massa feitelijkheden gebaseerde studie. Deze gebruikte eens het beeld van de 'magneet onzer belangstelling' die over de amorfe massa feiten ging (*Het onvoltooid verleden*, Amsterdam, 1937, 80).

Temidden van hier en daar ongetwijfeld boeiende gedeelten over tal van aspecten van het onderwerp staan soms ongenietbare opsommingen van weinig gerangschikte feitelijke gegevens, waarbij bovendien herhalingen allerminst vermeden zijn. Daarom moet men het nieuwe dat dit boek zeker brengt op het gebied van de geschiedenis der sociaal-democratie in een belangrijke sector van haar activiteit, vooral in de periode tussen de beide wereld-

oorlogen, er als het ware uitpellen om het op zijn waarde als zodanig te kunnen toetsen. We denken dan in het bijzonder aan wat er meegedeeld wordt over de rol van een aantal leidende figuren uit deze kring: P. Voogd (1873-1939), J.J. Vorrink (1891-1955) en H. Brugmans (1906), waarvan zeker de tweede van veel algemener betekenis is voor de geschiedenis der socialistische beweging. In deze voormannen van het IVAO en hun ontwikkelingsgang ziet men de problematiek weerspiegeld van het socialistische ontwikkelingswerk in het kader van de moderne arbeidersbeweging. Zij hebben elk voor zich ook de ideologische invloeden die hierbij werkzaam waren, het vooral Duits geïnspireerde 'orthodoxe' marxisme eerst, dan het door Hendrik de Man vooral in de jaren twintig gepropageerde cultuur-socialisme en ten slotte het personalisme der jaren dertig en later, verwerkt op de wijze die bij hun generatie paste. Hierover kan men in dit boek veel opmerkelijks vinden, als men de desbetreffende gedeelten naast elkaar legt. Er zou echter met behulp van dit materiaal een heel wat boeiender geschrift met minder feitelijke overlading en minder theoretisch referentiekader samen te stellen zijn geweest.

Van veel belang lijkt onder andere het licht dat op de figuur van de latere partijvoorzitter van SDAP en PvdA, Koos Vorrink, geworpen wordt. Hij moet het als jongere in de Nederlandse beweging met zijn karakteristieke voorkeuren en ambities niet altijd gemakkelijk hebben gehad. Noch als leider van de AJC, noch als functionaris van het IVAO kon hij, die aanvankelijk als creatuur van NVV-voorzitter Stenhuis werd beschouwd (106), op onverdeelde waardering bogen. In 1927 heeft hij zijn werkzaamheid als een der beide bezoldigde bestuurders van het IVAO dan ook moeten beëindigen. De 'subkultuur à la de AJC' (198) die hij in deze kring had pogen te propageren, viel in de gelederen van de toenmalige SDAP en van het NVV niet gunstig. Het incident-Vorrink is blijkbaar slechts een symptoom van de ondergrondse spanning die zich sedert de oprichting van het IVAO in 1924 had ontwikkeld. In feite was de hele positie van het instituut als 'derde zuil' der moderne arbeidersbeweging in het geding.

Opmerkelijk is dat met name te Amsterdam, een bolwerk van de sociaal-democratie bij uitstek, de reeds van 1910 daterende Centrale Commissie voor arbeidersontwikkeling, ingesteld door de plaatselijke partijfederatie en de bestuurdersbond, ook na 1924 bleef voortbestaan. In 1927 werd een speciale regeling voor de situatie in de hoofdstad getroffen, die in 1933 werd vervangen door een nieuw compromis dat in principe weinig verandering bracht. In diezelfde periode kreeg de kritiek vanuit de partijleiding op het IVAO scherpe vorm vooral bij monde van de in 1928 opgetreden partijvoorzitter J. Oudegeest. Deze oudgediende uit de vakbeweging opende in een tweetal nota's 'de frontale aanval' (228) op de organisatievorm van het instituut. Naar zijn en anderer mening moesten de afdelingen van de partij en van de vakbonden zelf voor scholing en vorming van hun leden zorgdragen en behoorde het IVAO als niet meer dan een landelijk bureau te dienen. De Amsterdamse situatie was daarbij blijkbaar in sterke mate het richtsnoer, maar Oudegeest slaagde er toch niet in om zijn zienswijze in de Algemene raad van NVV en SDAP aanvaard te krijgen. Wel organiseerden partij en vakbeweging op eigen krachten in 1930 de nieuwe Arbeiders kaderschool in het Troelstra-oord te Beekbergen. De goede Voogd, die zich al tientallen jaren met arbeidersontwikkeling

bezighield, werd toen geheel gepasseerd bij de samenstelling van het curatorium - een affront dat de betrokkene lijdzaam verdroeg.

In zijn laatste hoofdstuk bespreekt Michielse de periode 1934-1940, toen de SDAP onder het voorzitterschap van Vorrink haar wending in nationale richting doormaakte en van de oude marxistische grondslagen afstand ging nemen. In de figuur van de veelbelovende jonge intellectueel van burgerlijke huize H. Brugmans kreeg het instituut vanaf 1935 een bezoldigd voorzitter die geheel berekend was voor de taak om de nieuwe koers op het culture-

le terrein ten uitvoer te helpen leggen. Aan hem besteedt de schrijver aan de hand van zijn publikaties de nodige aandacht, waarbij hij niet nalaat de wat gespleten indruk naar voren te brengen die de standpunten van deze voortrekker soms maken. Een radicale component, samenhangend wellicht met Brugmans' Franse oriëntatie (het boek over Diderot van 1937 was overigens niet zijn dissertatie, 256), uitte zich onder andere in zijn belangstelling voor de uitgave van marxistische klassieken, maar de sterk nationaal-gerichte (later personalistische) tendens, die reeds vroeg uit de deelneming aan volkseenheidsconferenties sprak, zou op den duur toch de overhand krijgen. Na 1940 was Brugmans zijn vooraanstaande positie in de partij kwijt (267).

Samenvattend mogen we zeggen dat Michielse genoeg bouwstenen heeft aangedragen voor de kennis van de geschiedenis der Nederlandse sociaal-democratie op een nog weinig onderzocht gebied in een belangrijke periode, maar dat de vorm waarin het geheel is gegoten, te wensen overlaat, hetgeen afbreuk doet aan het effect van zijn boek.

A.F. Mellink

Ernest Hueting, Frits de Jong Edz., Rob Neij, *Troelstra en het model van de nieuwe staat* (Assen: Van Gorcum, 1980, x + 288 blz., *f* 45, -, ISBN 90 232 1741 1).

Dit nieuwe boek over de figuur van Troelstra of althans over een aspect van zijn werkzaamheid voor de sociaal-democratie, is voortgesproten uit het onderzoek van een doctoraalwerkgroep aan de faculteit der sociale wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Bovenstaand drietal auteurs heeft tenslotte deze publikatie het aanzijn gegeven, al is het niet moeilijk om op vele plaatsen de hand van de schrijver van *J. Saks. Literator en marxist* (Amsterdam, 1954) te herkennen. Het boek is niet opgezet als biografie van Troelstra, maar het richt zich op een materie: het politiek systeem der sociaal-democratie, waarmee deze zich in bepaalde fasen van zijn loopbaan heeft bezig gehouden zonder ooit tot een afgerond resultaat in theorie (laat staan praktijk) te komen. Het is misschien op het eerste gezicht niet het belangwekkendste facet aan de toch fascinerende persoon van Troelstra, maar het dient te worden gezegd dat de auteurs er wel in geslaagd zijn om het thema op een wijze te ontwikkelen waardoor heel wat bouwstenen worden bijgedragen tot de kennis en het begrip van Troelstra in het algemeen. Ongetwijfeld komen bepaalde aspecten die uit biografisch oogpunt van veel belang zijn, zoals Troelstra's Friese achtergrond en zijn eerste politieke optreden in zijn land van herkomst, weinig tot hun recht. Ook een zo bewogen periode als het woelig kwartaal van 1903 komt eigenlijk slechts terloops aan de orde. Maar daar staat tegenover dat de schrijvers bijvoorbeeld Troelstra's opstelling in het probleem van de schoolstrijd anno 1901 weten te plaatsen en te verhelderen in het kader van zijn visie op de sociaal-democratische staat als politieke overgangsvorm van kapitalisme naar socialisme (36).

Belangrijke stadia in de verdere historie van deze problematiek waren dan met name het internationaal socialistisch congres te Stuttgart in 1907, waar Troelstra een desbetreffend rapport presenteerde aan de interparlementaire commissie (bijlage I, 237-245) zonder veel resultaat, en voorts in het bijzonder de nadagen van de eerste

wereldoorlog, toen de Russische en Duitse revoluties ook hier te lande hun uitwerking deden voelen. Op het partijcongres van de SDAP in 1920 werd een commissie ingesteld onder Troelstra's voorzitterschap, die de opdracht had om de politieke kant van de socialisatie te onderzoeken, maar wier werkzaamheden na verloop van enige jaren zijn uitgegaan als een nachtkaars.

Vooral ten aanzien van de na-oorlogse ‘revolutionaire’ periode, die zich globaal genomen

tot ongeveer 1923 uitstrekte, graaft deze studie diep en worden grondige analyses geboden van de opvattingen en de positie van Troelstra in het Nederlandse partijleven en in het verband van de Socialistische Internationale. Het volledigst is zijn visie neergelegd in het rapport *Anregungen zum politischen System der Sozial-Demokratie* voor het internationaal congres van Genève van 1920 (bijlage II, 246-279).

Troelstra's gedachten gingen uit naar de situatie die zou intreden na de verovering van de politieke macht door de arbeidersklasse. Er zou dan een bewind moeten optreden dat de overgang van de produktiemiddelen in handen van de gemeenschap, de socialisatie dus, moest begeleiden en daarna kon afsterven. Niet onduidelijk was de schrijver hierbij geïnspireerd door de geschriften van Marx en Engels over deze materie. Zij hadden voor de overgangsperiode de formule 'dictatuur van het proletariaat' gebezigd (98). Lenin en de bolsjewiki hadden hiervan in de Russische praktijk na 1917 hun interpretatie gegeven. Geheel afwijzend stond men in bepaalde kringen van de Socialistische Internationale ten opzichte van het sowjet-stelsel nog allerminst in deze jaren, ook Troelstra niet (87 en 133).

Opvallend is de overeenkomst van Troelstra's denkbeelden met die van de Belgische partijleider Vandervelde, wiens werk *Le socialisme contre l'état* van 1918 evenzeer in hoge mate op marxistische principes bouwt (100-101). Onwillekeurig rijst de vraag hoe Troelstra's isolement in eigen kring althans van de SDAP-leiding na 1918 te verklaren is in vergelijking met de positie van de 'patron' van de BWP, die gedurende tientallen jaren zijn hegemonie wist te bewaren in een partij die toch ook haar schakeringen kende (door Lenin wordt hij in *Staat en revolutie* wel te gemakkelijk bij 'rechts' ingedeeld). In de commissie voor het politiek systeem bleef Troelstra met zijn denkbeelden vrijwel alleen staan, zoals in de hoofdstukken 13 en 15 wordt geschetst. De auteurs wijden dan een beschouwing aan de tegenstrijdigheden in zijn gecompliceerde persoonlijkheid, hem karakteriserend als 'veelkantig, onbekend eigenlijk, ongrijpbaar vaak, temeer omdat hij graag speelde met zijn theatraal talent' (182). Zij halen daarbij ook woorden van Saks aan, die onder andere sprak van zijn 'rustelooze maar onrustige geest'.

Eigenlijk theoreticus, zoals Hilferding en Bauer, was hij ongetwijfeld niet, daarvoor is zijn produktie te afhankelijk van anderen en te onafgewerkt ook. Als politiek leidsman is hij ook binnen zijn partij steeds aan kritiek van vele zijden onderhevig geweest, zeker bezat hij niet de bestuurlijke en tactische kwaliteiten van iemand als Vliegen. Hiertegenover staat zijn ongeëvenaard optreden als agitator in arbeidersbijeenkomsten en in het parlement sinds het eind van de vorige eeuw, alsmede zijn journalistieke activiteit als hoofdredacteur van *Het Volk*, ook weer na 1919 (184-185). Door zijn persoonlijk charisma wist hij zijn greep op de massa van de partijaanhangers steeds te bewaren.

Het is opmerkelijk hoe hij in de commissie voor het politiek systeem op de tegenkanting stuitte van figuren als Wibaut in de eerste plaats, die niets voelde voor Troelstra's creatie van een 'economisch parlement' (samengesteld via functioneel kiesrecht) naast het politieke, maar ook van Bonger en R. Kuyper en van een uitgesproken linkse marxist als Mendels. Deze laatste verwees tijdens de vergaderingen eenmaal naar de 'te grote zwenkingen' van Troelstra ten opzichte van voorafgaande jaren (159). Oude tegenstellingen uit een fase der partijgeschiedenis waarin de leider bij uitzondering eens volledig had getriomfeerd (op het Deventer congres van 1909), speelden hier mede een rol. Partijvoorzitter Vliegen had bij de

installatie van de commissie, waarvan hij zelf geen lid was, met één uitspraak in feite haar taak reeds tot beperkte proporties teruggebracht (147).

Het is uit het bovenstaande duidelijk dat er veel waardering mag bestaan voor deze studie, die in het slothoofdstuk de lijn doortrekt tot het heden ('Troelstra en verder', 184-209). Van de jongere generatie trachtte Wiardi Beckman in het door hem geredigeerde

vierde deel van Troelstra's *Gedenkschriften* aan het politiek systeem bijzonder reliëf te geven. Van der Goes van Naters zou zijn eigen accenten leggen ten aanzien van de socialistische staatsopvatting. De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie na 1945 en haar ontstaansgeschiedenis wordt mede aangestipt.

Op enkele onjuistheden moge nog gewezen worden. De op bladzijde 11 geciteerde uitspraak van Domela Nieuwenhuis is niet reeds in 1871 gedaan, maar pas na 1878 (in de *Werkmansbode*). Dat na het SDAP-congres van 1906 partijbestuur en *Volk*-redactie van marxisten 'gezuiverd' werden door een overwinning van Troelstra, lijkt niet de juiste formulering (47): er was immers sprake van een zich terugtrekken in 'dienstweigering'.

A.F. Mellink

A.K. Koekkoek, *Partijleiders en kabinetsformatie. Een rechtsvergelijkende studie over de rol van partijleiders bij de kabinetsformatie in Engeland, West-Duitsland, België en Nederland* (Deventer: Kluwer, 1978, 666 blz., *f* 60, -, ISBN 90 268 1045 8).

Deze aan de Vrije Universiteit verdedigde dissertatie is een gigantische compilatie van wat een beoefenaar van het staatsrecht in de juridische, politicologische en historische literatuur aan relevante gegevens heeft aangetroffen ten aanzien van het thema partijleiders en kabinetsformatie in België, de Bondsrepubliek, Engeland en Nederland. In het kort wordt de geschiedenis geschetst van de regeringsstelsels en van de partijen in deze landen, waarbij het accent ligt op de periode na 1945. Daarna wordt uitvoerig de positie van de partijleiders behandeld. Hun leiderschap berust doorgaans op de combinatie van functies in regering, volksvertegenwoordiging en partij. Een cumulatie van deze functies komt steeds minder voor.

Vervolgens behandelt de auteur de procedures voor het aftreden van de regering en de ontbinding van de volksvertegenwoordiging, de verkiezingsprogramma's, de selectie van kandidaten, het zittende kabinet als inzet bij de verkiezingen en de discussie over de kabinetsformatie als onderdeel van de verkiezingsstrijd. De nadruk ligt echter op de systematische ontleding van de procedures die bij de kabinetsformatie worden gevolgd en op de beschrijving van de verschillende stadia van het formatieproces, te beginnen met de consultatie van de fractievoorzitters door het staatshoofd en eindigend met de regeringsverklaring en de presentatie aan de volksvertegenwoordiging of de investituur. Bij de beschrijving van de recente kabinetsformaties in Nederland volgt Koekkoek de gebeurtenissen soms van uur tot uur. Zijn bronnen zijn behalve kamerstukken en perspublikaties ook vertrouwelijke correspondentie die de partijen ter inzage hebben gegeven en interviews met de hoofdpersonen.

In zijn inleiding legt Koekkoek uit dat hij zijn onderwerp als jurist, niet als sociaalpsycholoog, politicoloog of historicus wil behandelen. Dit houdt in dat bijvoorbeeld de persoonlijkheid van de partijleiders en de psychologische factoren die bij een kabinetsformatie een rol spelen buiten beschouwing blijven. Evenmin besteedt de auteur aandacht aan het machtselement of toetst hij het gedrag van

betrokkenen aan sociaal-wetenschappelijke theorieën, een aanpak die men van een politicoloog zou hebben verwacht. Een historische benadering van het onderwerp zou betekenen dat de kabinetsformaties niet los naast elkaar worden beschreven, maar in onderling verband gebracht, zodat er een ontwikkeling zichtbaar wordt. Koekkoek beperkt zich echter strikt tot de juridische aanpak. Dit houdt in dat hij zich tot taak stelt in het proces van de kabinetsformatie alleen de juridische elementen te isoleren en vervolgens te benoemen. Daarbij staan de taken en bevoegdheden

centraal die de partijleiders toekomen op grond van het staatsrecht of van het interne partijrecht.

Vervolgens brengt de auteur op 500 pagina's allerhande informatie, ook historische, over zijn onderwerp bijeen en ordent die in hoofdstukken, paragrafen, subparagrafen en genummerde alinea's, een werkwijze die dit boek weliswaar tot een gemakkelijk naslagwerk maakt, maar ook het onderwerp in kleine stukken en brokken uiteen laat vallen. Een betoog levert het niet op.

Eén hoofdstuk is gewijd aan de vergelijking van de rol van de partijleiders bij een kabinetsformatie in de vier landen. Voor zijn comparatieve beschouwingen kiest Koekkoek als vast gezichtspunt de wijsbegeerte en rechtsfilosofie zoals deze door H. Dooyeweerd in diens *Wijsbegeerte der wetsidee* zijn geformuleerd en voor wat de rechtsfilosofie betreft verder is ontwikkeld door de juridische methodoloog H.J. van Eikema Hommes. Ter inleiding vat de auteur de theorieën van de klassieke liberale denkers over staat, gezag, machtenscheiding en representatiebeginsel samen om vervolgens te concluderen dat de principes van het parlementaire stelsel een uitdrukking zijn van de vrijheidsidee die in het politieke liberalisme centraal staat (500). Deze gemeenschappelijke inspiratie is echter schijn. In de ideologie van het politieke liberalisme zijn namelijk twee tegenstrijdige motieven werkzaam: natuur en vrijheid die - aldus de theorie van Dooyeweerd - het gevolg zijn van de secularisering van de bijbelse grondmotieven van schepping, zondeval en verlossing. Binnen dit theoretische kader zet Koekkoek de juridische aspecten van zijn onderwerp af tegen de veertien andere aspecten uit het systeem Dooyeweerd - Van Eikema Hommes, zoals biotische, logisch-analytische en sociale aspecten. Dan volgt de vergelijking waarbij de feiten en gegevens die op de voorgaande 500 pagina's per land zijn behandeld in gecomprimeerde vorm opnieuw worden vermeld, nu echter geordend per trefwoord zoals: partijvoorzitter, verkiezingsleider, aftreden van een kabinet, zetelverdeling enz. Er wordt niet getoetst of gewogen, de feiten worden eenvoudig naast elkaar geplaatst.

In een slothoofdstuk opent de auteur een ‘Perspectief voor de rol van de partijleiders bij de kabinetsformatie in Nederland’. Hij bepleit daarin dat de politieke leider van een partij ook wanneer hij deel van het kabinet is gaan uitmaken, zijn kamerlidmaatschap behoudt. Wanneer hij als minister aftreedt, kan hij het voorzitterschap van de fractie weer op zich nemen. Om de band tussen minister, fractie en partij te versterken zou er per partij een contactcommissie ingesteld moeten worden, waarvan de politieke leider voorzitter is. Van deze commissie zouden verder geestverwante ministers, de fractievoorzitter, een of meer leden van de fractie, de partijvoorzitter en een delegatie van het partijbestuur deel moeten uitmaken.

In dit tijdschrift worden boeken in de eerste plaats beoordeeld op hun betekenis voor de geschiedwetenschap. Het lijkt mij dat de historicus met de geweldige hoeveelheid materiaal die in dit boek bijeengebracht is en geordend volgens criteria die vreemd zijn aan het historisch bedrijf, weinig kan beginnen. De verdiensten van dit werk als rechtsvergelijkende studie kan ik niet beoordelen.

C.B. Wels

P.C. Emmer en H.L. Wesseling, ed., *Reappraisals in Overseas History* (Leiden: Universitaire pers, 1979, 248 blz., ISBN 90 6021 444 7, gebonden en 90 6021 447 1, ingenaaid).

Deze tweede bundel in de serie 'Comparative Studies in Overseas History' van de Leidse werkgroep voor de geschiedenis van de Europese expansie is gewijd aan de ontwikkelingen

sinds 1945 op het desbetreffende vakgebied. Of vakgebieden? In hun inleiding althans maken de beide redacteuren duidelijk, dat men daarbinnen twee velden van studie kan onderscheiden, te weten de Europese koloniale geschiedenis en de geschiedenis van de gekoloniseerde landen en volkeren. Zij gaan er echter van uit, en mijns inziens terecht, dat beide benaderingswijzen elkaar voldoende te zeggen hebben om (voorlopig) onder een noemer te kunnen worden gebracht.

Het uitgangspunt, gekozen voor de compositie van deze bundel, is Europacentrisch in die zin dat de geschiedschrijving, zoals die bedreven wordt vanuit de voormalige koloniale moederlanden, centraal staat. Ook is niet gestreefd naar een volledige inventarisatie. Teneinde de zaken hanteerbaar te houden heeft men gezocht naar die overzeese gebieden, waarover een enigszins omvangrijke geschiedschrijving tot stand is gekomen, zodat eventuele ontwikkelingen daarin kunnen worden opgespoord. In het tweede deel (The Great Colonial Powers) bespreken C.A. Bayly en A.G. Hopkins de Engelstalige historiografie over India, respectievelijk West-Afrika en J.L. Miège en H. Brunschwig de Franstalige over de Maghrib, respectievelijk Zwart Afrika. In het derde deel (The Small Colonial Powers) behandelen G.D. Winius, H.L. Wesseling, H. Bley, J. Stengers en N. Steensgaard respectievelijk de Iberische, de Nederlandstalige, de Duitstalige, de Belgische en de Scandinavische produktie. Een blik van de andere zijde wordt ons gegund door L. Blussé, die het gebruik van Europese bronnen in de Japanse historiografie bespreekt. G.J. Telkamp, tenslotte, sluit de rij met een opsomming van een reeks bibliografische werken.

Wat in het centrale stuk van deze bundel (de delen twee en drie) opvalt is, dat de hantering van het criterium schrijftaal en/of nationaliteit van de onder de loupe te nemen historici, de Britten onmiskenbaar de meeste ruimte verschaft. Niet alleen kunnen Bayly en Hopkins zodoende de produktie van de gehele Angelsaksische wereld in hun beschouwingen betrekken, maar ook die van de Indiërs, respectievelijk de Afrikanen, omdat deze in de regel in het Engels zijn blijven publiceren. Het is dan ook niet toevallig, dat zij hun registers wijder kunnen opentrekken, en een breder gamma aan historiografische benaderingswijzen kunnen tonen dan de Fransen en, zeker, dan de schrijvers uit het derde deel. Die rammelen dan ook aan hun ketenen. Winius bijvoorbeeld, na trouwhartig verslag te hebben uitgebracht van de activiteiten en karakteristieken van zijn Spaanse en Portugese collegae, protesteert aan het eind van zijn beeldende en boeiende artikel dan ook tegen het kunstmatige van de hem opgelegde beperkingen. ‘Men zou net zo goed alleen de paperbacks hebben kunnen bespreken’, verzucht deze schrijver, waarna hij in enkele bladzijden ook de belangrijkste werken van de niet-Iberiërs de revue laat passeren.

Doordat ook Stengers de perken te buiten gaat en in zijn voortreffelijke opstel niet alleen de Belgische historiografie behandelt, maar tevens aandacht besteedt aan het geschiedbeeld van de Zaïrese politici en historici, komt bij hem de tegenstelling tussen de ideologische behoeften van kolonisator en ge(de)koloniseerde haarscherp tot uitdrukking. Ook het Indonesische geval, waar Wesseling zich voornamelijk op concentreert, biedt die mogelijkheid. De dramatische speech van Lumumba bijvoorbeeld, op het moment van de souvereiniteitsoverdracht, waarin hij koning Boudewijn het spiegelbeeld voorhield van diens panaegyrie op het verleden, vindt zijn evenknie in de toespraken van Van Kleffens en Sjahrir in de Veiligheidsraad in augustus 1947.

Wesseling echter trekt zijn grenzen nauw en zo komen in zijn artikel over de Nederlandse historiografie na 1945 noch de Angelsaksische activiteiten, noch die van de Indonesiërs aan bod. Nu kan men met reden stellen dat hij, als een der redacteuren van de bundel, zich nauwgezetter aan de redactionele richtlijnen heeft gehouden dan het gros der overige contribuanten. Waar hij evenwel op bladzijde 123 zelf het voornemen uitspreekt, ‘to assess the

value of Dutch historiography of the last thirty years within an international and comparative context' moet men na lezing van zijn bijdrage niettemin tot de conclusie komen dat hij meer beloofd heeft, dan hij waarmaakt. Immers, niet alleen telt, in welke verhouding de Nederlandse historiografie staat ten opzichte van die van de andere vroegere Europese koloniale mogendheden (waar Wesseling enige generalisaties aan wijdt), maar ook en vooral wat de plaats is van de Nederlandse geschiedschrijving over een bepaalde regio (zeg Indonesië) binnen de geschiedschrijving daarover in het algemeen.

Een vraagteken dient ook geplaatst bij schrijvers opmerking (128) waarin hij poneert, dat in Nederland de geschiedschrijving met betrekking tot de koloniën tot 1945 een sterk negentiende-eeuws karakter droeg. Het is G.J. Resink geweest die de historiografie met betrekking tot Indonesië uit de eerste helft van deze eeuw een eigen karakter heeft toegekend, als zijnde geschreven vanuit het perspectief van de groot-Nederlands-Indische staat. Die opmerking snijdt mijns inziens nog steeds hout, ondanks kritiek die men op onderdelen van zijn betoog kan hebben. Trouwens, ook het werk van J.C. van Leur dient men te beschouwen als passend binnen het raam van een tijd waarin een opkomend Indonesisch nationalisme én een intensievere bestuursvoering de Indonesische samenleving meer in het voetlicht plaatste dan tevoren. Tenslotte wordt het gezicht van de geschiedschrijving uit die periode ook bepaald door de ontwikkeling van specialismen als rechtsgeschiedenis, het opereren vanuit economisch- en sociologisch-historische invalshoeken en door de inbreng van historisch georiënteerde oudheidkundigen, linguisten en antropologen. Dat veel van dit werk geschreven is vanuit een onmiskenbaar eigentijds, en dus koloniaal, perspectief geeft nog geen reden tot bovenvermelde kwalificatie.

De totale Nederlandse produktie op het gebied van de overzeese geschiedenis sinds 1945 is niet van een overweldigende omvang. Tal van voor de hand liggende voorwerpen wachten dan ook nog steeds op hun geschiedschrijver, zoals Wesseling terecht vaststelt. In een artikel, waarin een beeld wordt gegeven van wat er dan wél is gebeurd, hoeven dan ook geen al te grote gaten te vallen. Niettemin ontbreken tal van namen, zoals die van A.J. Piekaar, J.J.M. Pluvier, D. van Velden, C. Smit, B.J. Brouwer, R. Reinsma, M.P.M. Muskens, H.A. Poeze, F. van Dongen en Th.P.M. de Jong. Geen melding wordt gemaakt van de meer recente dissertaties van M.E. van Opstall, H.K. s'Jacob, G.J. Schutte en J. van Goor. Evenmin van de stroom van (semi-)autobiografische geschriften, tot de verschijning waarvan ook historici hun steentje hebben bijgedragen. Men mag ook niet volstaan met het noemen van alleen H.J. de Graaf's *Geschiedenis van Indonesië* en te zwijgen over zijn latere publikaties waarin hij, gebruik makend van compagniesgegevens én Javaanse bronnen, tot een reconstructie van de Javaanse geschiedenis tracht te komen. Zo ergens sprake is van innovatie sinds 1945, dan is het hier.

Bloeiden en bloeien er in Kleio's overzeese tuintje zodoende meer 'bloemen' dan de schrijver laat weten, van tropische weelderigheid is echter geen sprake. Met hem mag men dan ook hopen, dat de lange lijst van lopend onderzoek er een aanwijzing voor is, dat dit veld van studie in de komende jaren een levendiger aanzicht zal krijgen, dan in de afgelopen decennia het geval is geweest. De publikatie van deze bundel kan daar zeker toe bijdragen omdat hij ons en de hoveniers van de belendende percelen een blik gunt op de stand van elkaars gewas en laat zien, wat erbij zou kunnen worden geplant.

P.J. Drooglever

Kroniek

Personen, gevraagd, jaarverslag, colloquium, congres, tentoonstellingen

Op 13 december 1980 overleed mr. Harm van Riel, ruim 73 jaren oud. Hij was als lid van gedeputeerde staten van Zuid-Holland en lid van de Eerste Kamer gedurende een kwart eeuw één der meest markante politici van Nederland. Door veelvuldige interviews met hem en dankzij een tweetal aan hem gewijde boeken - *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn* (1970) en W. Jungman, *Harm van Riel. Een heer van stand in de Nederlandse politiek* (1981) - is er omtrent zijn leven en denkbeelden als van weinig anderen zoveel bekend geworden. Een sterke aandrift bij hem vormde naast politiek en openbaar bestuur de beoefening der geschiedenis. Van Riel leefde in het heden vanuit en beleefde ongewoon sterk het verleden. Door intensieve lectuur hield hij zich niet alleen op de hoogte van de nieuwste vakliteratuur, met een accent op het politieke en economische, maar kon hij ook verrassende opmerkingen plaatsen en stimulerende analyses geven, voornamelijk van ontwikkelingen en verschijnselen in de nieuwe en nieuwste tijd. Hij deed dit (ook voor ons tijdschrift) in de vorm van boekbesprekingen, artikelen en, voor wie bij hem raad vroeg, particuliere correspondentie. Ouder wordend werd hij zelf een vat van kennis omtrent onze geschiedenis van het interbellum en de naoorlogse periode. Gul liet hij daarvan anderen profiteren, zoals ik mocht ervaren bij de voorbereiding van de publikatie van Heldring's herinneringen en dagboek. Uit hoofde van zijn hoge positie kon Van Riel ook archieven ontsluiten die voor anderen gesloten bleven. Zo wist hij smakelijk te verhalen hoe zich via bewindslieden de deuren openden naar het archiefonderzoek van het débâcle bij de Rotterdamsche Bank in de jaren twintig. Vervolgens gaf hij ruimhartig het betreffende dossier ter inzage mee. Het valt te betreuren dat hij, eenmaal in ruste, niet zijn krachten in die richting van bancaire historie beproefd heeft en zich waagde aan de weinig geslaagde geschiedenis van de provinciale staten van Zuid-Holland (vergelijk de aankondiging elders in deze aflevering). In hoge mate bezat Van Riel de gave van het woord. De historische wereld ervoer het in 1972 bij gelegenheid van het historisch congres in Dordrecht ter herdenking van de eerste vrije statenvergadering in 1572: met groot evocatief vermogen riep Van Riel in een muisstille Grote Kerk de wereld van destijds voor ons op. In kleinere kring boeide hij zijn gehoor op de jaarlijkse bijeenkomsten van de vereniging het Nederlands Economisch-Historisch Archief. Bij zijn afscheid als voorzitter van deze vereniging in 1977 viel hem een te zijner ere samengestelde bundel van 22 historische opstellen ten deel onder de titel *Ondernemende geschiedenis*. Het vormde een getuigenis van de waardering voor zijn langdurig voorzitter-

schap, maar gaf tevens uiting aan de dank voor wat hij, minder zichtbaar, als externe steunpilaar voor de Nederlandse historische wereld had betekend.

J.D.V.

Op 28 september 1979 nam A.L. van Schelven met het uitspreken van een rede afscheid als lector in de geschiedenis van techniek en maatschappij aan de Technische Hogeschool Twente. Het thema van zijn afscheidscollege was: *Techniek, innovatie en arbeid in historisch perspectief* (Hengelo: Smit van 1876, 1979, 56 blz., ISBN 90 6289 5166). Het is een breed opgezette en interessante verhandeling, opgebouwd in de vorm van een drieluik, waarbij de factor arbeid de hoofdaandacht krijgt. Het zijn vooral de maatschappelijke gevolgen voor de werknemer van het toepassen van technische vernieuwingen in het industrieel produktieproces, die in de focus van de belangstelling van de auteur staan. Hij signaleert dat arbeid vaak de sluitpost is van het innovatieproces. Technische verbeteringen kunnen zware arbeid verlichten maar kunnen tevens een dehumaniserend effect hebben. Van Schelven bepleit dat innovatie, het nieuwe toverwoord van deze tijd, ook betrokken wordt op de aard van de menselijke arbeid. De thematiek van dit afscheidscollege is actueel. Daarnaast worden er lijnen getrokken naar de toekomst. Uitgaande van de overtuiging dat het innoverend vermogen een van de voornaamste kwaliteiten van de ingenieur dient te zijn, ziet Van Schelven dit alleen haalbaar, wanneer daarbij de historische dimensie wordt betrokken. Een inspirerende voordracht met duidelijke stellingnames die prikkelen tot verder onderzoek naar het complexe functioneren van de techniek in de samenleving.

H.V.D.E.

Hendrik Henrichs verzamelt materiaal voor een biografische studie over de hispanist en verzetsstrijder dr. Johan Brouwer. In het kader van zijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam heeft hij uit dit materiaal geput voor zijn doctoraalscriptie: ‘Johan Brouwer en de Spaanse Burgeroorlog. Een Nederlander in het Spaanse labyrinth’. De scriptie werd op voordracht van de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis onderscheiden met een prijs uit het Huizingafonds van de Stichting Praemium Erasmianum. Mocht u (een tijdgenoot, student of kennis van Brouwer, die korte tijd als lector aan de Amsterdamse Universiteit verbonden is geweest) denken de heer Henrichs aan gegevens te kunnen helpen, wilt u dan contact met hem opnemen: Kattenburgerstraat 318, 1018 JM Amsterdam, tel. 020-257074.

H.H.

Het *Jaarverslag van de Rijksarchiefdienst 1979* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1980, 99 blz., *f* 12, -, ISBN 90 12 03018 8) vertoont in de bijlagen twee nieuwe rubrieken: onder nummer E de publikaties van ambtenaren van de rijksarchiefdienst en onder nummer F-II wijzigingen in de ‘Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland’. Er wordt aandacht besteed aan de gladverlopen verhuizing van het Algemeen Rijksarchief onder leiding van H.M. Brokken, zonder veel commentaar wordt ook het heilloze besluit geregistreerd om vanaf 7 mei 1979 de studiezalen op maandag te sluiten.

H.P.H.J.

Op 19 november 1982 organiseert de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, in het kader van de viering van het 350-jarig bestaan van

die instelling, een colloquium over de geschiedbeoefening aan het Amsterdamse Atheneum en de Universiteit van Amsterdam. Als sprekers zullen optreden: prof. dr. P.B.M. Blaas, prof. dr. M.C. Brands, dr. C.S.M. Rademaker en drs. J. Roelevink. Deelname aan het colloquium staat open voor alle belangstellenden. In verband met de te reserveren ruimte zou de organisatie gaarne inzicht hebben in het aantal deelnemers. Belangstellenden wordt daarom verzocht dit voor 1 september a.s. te melden aan dr. J.C.H. Blom, p/a Historisch Seminarium, Herengracht 286, 1016 BX Amsterdam. Zij krijgen dan tijdig een programma met meer precieze gegevens toegestuurd.

J.C.H.B.

In 1979 bestond de Vereniging (nu Stichting) tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht honderd jaar. In een land als het onze geeft dat gerede aanleiding tot 'bezinning' op zijn taak, vergezeld door een blik terug en een blik vooruit. De bijdragen van het eeuwfeestcongres, tevens vierde Belgisch-Nederlands rechtshistorisch congres, werden gewijd aan het voor de hand liggende thema 'Publiceren en profiteren van rechtsbronnen' en gebundeld in de *Verslagen en Mededelingen* van de Stichting, nieuwe reeks II (Zutphen: Walburg Pers, 1980, 141 blz., *f* 25, -, ISBN 90 6011 286 5). Na de eerste bijdrage, van voorzitter P.J. Verdam over 'Honderd jaar bronnen en Jan Matthijsen' (21-39), volgen acht voordrachten over aspecten van het uitgeven van rechtsbronnen. Ik releveer hier speciaal de lezingen van C. Dekker 'O.V.R. en de archivaris' (41-52) en R.C. van Caenegem 'De bronnen voor de staatsrechtsgeschiedenis: enkele overwegingen' (69-80). Dekker, de eerste en enige historicus in het juristenbestuur van O.V.R., heeft een stimulerende en uitdagende visie gegeven op het nut van bronnenuitgaven. Men gevoelt echter dat hier inderdaad in de eerste plaats de archivaris aan het woord is. Dat is ook niet zo verbazend als men zich zijn bijdrage herinnert aan het Symposion over de archieven en het wetenschappelijk onderzoek, getiteld 'De archivaris en de historische wetenschap' (*Nederlands Archievenblad*, LXXVI (1972) 329-340). Dekker verwoordt kennelijk het gevoelen van velen der congresgangers als hij zegt 'De Stichting zal in de toekomst het publiceren van toegangen als haar voornaamste werkzaamheid moeten gaan zien' (48). Ik denk dat dat een principieel verkeerde tendens is. Weliswaar hebben archivarissen steeds een grote inbreng gehad in de 'Vereniging', maar deze was toch in eerste instantie een club van wetenschappers. Uitgaven van rechtsbronnen staan ten dienste van alle historisch geïnteresseerden. Keuze en wijze van bewerking zijn afhankelijk van individueel aanbod en geven, op langere termijn gezien, tevens een weerspiegeling van de interessen en potentie van een era. Gedegen, goed geannoteerde bronnenuitgaven kunnen niet vervangen worden door 'toegangen', door inventarissen, gidsen of repertoria. Deze laatste dienen door de archivarissen *qualitate qua*, in hun functie, gemaakt te worden. Daarvoor zijn zij verantwoordelijk aan hun werkgever. Er treedt een heilloze branchevervaging op, als men gelden bestemd voor (vak-)historisch onderzoek, op ruime schaal zou gaan ter beschikking stellen voor het maken van archivistische 'toegangen' in plaats van ze aan te wenden voor historische studies - waaronder gedegen bronnenuitgaven, voorzien van 'grensverleggende' inleidingen ook gerekend mogen worden. Van Caenegem wijst er terecht op, dat de vooruitgang in de rechtsgeschiedenis, als tak van historische wetenschap, 'aan twee factoren te danken is, de ontdekking van nieuwe bronnen en

de vernieuwende benadering van de bekende' (77). Het is dus voor de zuiverheid der verantwoordelijkheden juist, dat bijvoorbeeld de Archives Nationales in Parijs hebben gezorgd voor een *Guide des recherches dans les fonds judiciaires de l'ancien régime* (1958), maar dat geleerden als Timbal, Dumont, Van Caenegem hebben zorg gedragen voor integrale of thematische bronnenuitgaven van de rechtspraak en

voor wetenschappelijke studies daarover. Er is blijkbaar thans enige durf voor nodig in rechtshistorische kring te pleiten voor integrale, wetenschappelijk verantwoorde bronnenuitgaven. Men moet natuurlijk weten te kiezen en zich niet verliezen in onrealistische planningen en wensenlijsten zoals sommige feestredenaars hebben gedaan. De Vereniging heeft in zijn lange bestaan ongetwijfeld een positieve bijdrage geleverd aan de rechtshistorische wetenschap. Daarvan legt de lange lijst publikaties getuigenis af - die men had behoren af te drukken op de plaats waar nu een oubollige 'lijst van deelnemers aan het congres' staat.

A.H.H.

L'industrie de la pierre de l'ancien régime à nos jours. Catalogue de l'exposition organisée à l'occasion du colloque national du centre d'archéologie industrielle le 20 novembre 1976 (Brussel, Gemeentekrediet, s.a., 109 blz., BF. 150, -) en Marinette Bruwier, ed., *L'industrie de la pierre en Belgique de l'ancien régime à nos jours* (Etudes et documents du cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région, I; Atrecht: Koninklijke kring voor geschiedenis, 1979, 258 blz., BF. 450, -). Op 20 november 1976 organiseerde een comité onder voorzitterschap van Jean Dugnoille en George van den Abeelen in het dorpje Maffle nabij Atrecht een colloquium over de industriële archeologie van de Belgische, Waalse steengroeven in de loop der eeuwen en de nauw daarmee verbonden kalkbranderijen. De eerstgenoemde titel is de catalogus behorende bij de tentoonstelling, die toen is gehouden; de tweede titel is een publikatie van de historische vereniging van het nog geen 15.000 inwoners tellende stadje Atrecht in Henegouwen met de uitgewerkte teksten van de dertien voordrachten van het colloquium. Het geheel geeft een beeld van een tak van de mijnbouw, die minder aandacht kreeg dan de steenkolenmijnbouw, maar die vóór de in deze eeuw plaatsvindende mechanisatie en verminderende economische betekenis door de concurrentie van het beton, veel mensen werk verschafte. De steengroeven produceerden niet alleen siersteen voor openbare gebouwen (Brussel) en de huizen van de gegoede burgerij, maar ook kasseien voor de straatwegen en breuksteen voor de Noord-Nederlandse dijken. Vanaf het begin van de achttiende eeuw werden deze in grote hoeveelheden geproduceerd in de groeven van Lessines (18). De bijdragen hebben betrekking op groeven in Namen, Henegouwen, Luxemburg (Belgische gedeelte) en (Zuid-)Brabant. De mergelgroeven in Belgisch Limburg ontbreken. Er wordt in ruime mate aandacht besteed aan de tijd vóór de negentiende eeuw. Aan bod komen naast technische aspecten ook de bedrijfseconomische, macro-economische, taalkundige, geologische en sociale kanten van deze bedrijfstak. Aldus wordt aangetoond, dat de industriële archeologie een interdisciplinair studieterrein is.

A.C.M.K.

Castrum Peregrini. Een uitgeverij in het teken van Stefan George luidt de titel van de catalogus, die de tentoonstelling over deze uitgeverij begeleidde, welke eerst in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en daarna in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum te Den Haag werd gehouden. De instructieve en mooi uitgevoerde catalogus, samengesteld door Karlhans Kluncker en vertaald in het

Nederlands, verscheen als deel 169 in de reeks catalogi van de Koninklijke Bibliotheek Albert I (Brussel, 1979, 177 blz.). Tijdens een bezoek aan Nederland werd de Duitse uitgever en emigrant Wolfgang Frommel door de oorlog verrast en dankzij hulp van vrienden, vooral de dichter A. Roland Holst en de schilderes Gisèle Waterschoot-van der Gracht, kon hij in ons land blijven. Gedurende de oorlog

werkte hij onder andere voor de Akademische Verlagsanstalt Pantheon van K. Kollár en verzorgde hij allerlei clandestiene uitgaven, en na de bevrijding richtte hij de Duitstalige Castrum Peregrini Presse op. De uitgaven en later ook het gelijknamige tijdschrift ademen dezelfde sfeer als de Stefan George Kreis; er bestond daarmee een nauw contact en men publiceerde ook veel werk uit deze kringen.

W.R.H.K.

Inventarissen, repertoria

Een groot probleem voor onderzoekers is vaak om er achter te komen welke archiefbronnen er zijn en waar die zich bevinden. Voor de rijksarchieven is dit sinds 1973 met de publikatie *De rijksarchieven in Nederland* grotendeels opgelost, maar het achterhalen van de inhoud van gemeente- en polderarchieven gaat minder eenvoudig, vooral als er geen eigen archiefdienst is. Daarom is het bijzonder verheugend dat momenteel in een vrij hoog tempo de delen verschijnen uit de reeks 'Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland', waarin per provincie een overzicht wordt gegeven van alle in rijks-, gemeente-, streek- en waterschapsarchieven bewaarde archieven en collecties, met verwijzingen naar inventarissen en nadere toegangen, grote bronnenpublikaties en de belangrijkste literatuur.

De delen III en IV in deze serie zijn: *De archieven in Zeeland*, samengesteld door J.J.C. van Dijk, R.L. Koops en H. Uil (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1979, 177 blz., *f* 16,75, ISBN 90 14 02943 8) en *De archieven in Noord-Brabant,* samengesteld door de kring van archivarissen in Noord-Brabant (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1980, 563 blz., *f* 98,25, ISBN 90 14 02944 6). Hoewel de serie landelijk gelijkvormig is, wijkt het Brabantse deel op een aantal punten af; zo bevat het, naast de gebruikelijke inleiding over het gebruik van archieven en de geschiedenis van de voornaamste archiefvormende instellingen, ook een inleiding bij elke archiefbewaarplaats met een kort overzicht van de lokale historie. Ook zijn, meer dan in de andere gidsen, verwijzingen opgenomen naar andere archieven, waar belangrijk materiaal voor de geschiedenis van een bepaalde plaats of streek berust. Minder gelukkig is echter de volgorde waarin de archiefbewaarplaatsen worden vermeld. Bij alle delen in de reeks zijn, na het rijksarchief, eerst de gemeenten en daarna de waterschappen alle in alfabetische volgorde opgenomen, ongeacht de organisatievorm; deze is waar nodig in een N.B. onder de plaatsnaam vermeld. Het Brabantse deel heeft een geografische indeling: de gemeente- en streekarchieven zijn vermeld naar ligging, van west naar oost en daarbij zijn met elkaar samenwerkende gemeenten geplaatst onder het streekarchief waartoe ze behoren. Voor de onderzoeker die niet weet dat bijvoorbeeld Geertruidenberg behoort tot het streekarchivariaat 'In de kring van Oosterhout' is dit geen verbetering op de methode van de andere delen. Tenslotte nog een opmerking over de publikatie van aanvullingen en wijzigingen op de verschenen gidsen. Voor de rijksarchieven worden deze jaarlijks opgenomen in het *Jaarverslag van de Rijksarchiefdienst*. Voor de overige archieven bestaat nog geen regeling. Een initiatief zoals van de provinciale archiefinspectie in Drente, waar men jaarlijks de aanvullingen van de andere archieven kan bestellen verdient daarom lof en navolging, bij voorkeur landelijk gecoördineerd.

J.A.M.Y.B.R.

Al geruime tijd geleden verscheen als publikatie van het Rijksarchief in Gelderland *Het archief van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen,* bezorgd door P.J. Meij en A.H. Jenniskens (Arnhem: Rijksarchief in Gelderland, 1977, 85 blz., *f* 7, -). Een defini-

tieve inventarisatie van dit omvangrijke en zeer rijke archief laat nog op zich wachten, maar om de toegankelijkheid te bevorderen werd dit overzicht, in de wandeling 'de gids van het hertogelijk archief' genaamd, samengesteld. Belangrijk is de aanzienlijke lijst van toegangen, die op zich reeds 108 nummers (!) telt. Archiefhistorisch is het overzicht van de diverse onderdelen van dit archieffonds en hun herkomst interessant. De afdeling A bevat dat gedeelte van het archief dat tot 1543 te Arnhem berustte en eind achttiende eeuw met het archief van de Rekenkamer vermengd raakte. Hiertoe behoren ook de charterverzameling en de collectie Rekeningen Overkwartier. In de afdelingen B tot en met F zijn de diverse aanwinsten uit onder andere het kasteel Buren, Hauptstaatsarchiv Düsseldorf en Hauptstaatsarchiv München opgenomen. Voor de niet-ingewijde onderzoeker blijft raadpleging van het Hertogelijk Archief nog problematisch, zij het dat men met deze gids een aardig eind op de goede weg geholpen is.

R.W.M.V.S.

In 1977 verscheen de *Inventaris van papieren afkomstig van het geslacht Van Beresteyn en aanverwante geslachten,* 2 delen. Onlangs werd het door J.A.A. Bervoets en E.R. Ooijevaar samengestelde deel III, *Supplement en errata* (Den Haag: Algemeen Rijksarchief, tweede afdeling, 1979, 47 blz.) gepubliceerd. Dat na het uitkomen van een inventaris van elders nog stukken tevoorschijn komen, is lang niet altijd te vermijden. Wat echter wel te vermijden valt is het grote aantal in de eerste twee delen gemaakte vergissingen. Vijftien bladzijden errata is te veel van het goede, vooral als bij het op eerste oogopslag doorbladeren blijkt dat verreweg de meeste fouten het gevolg moeten zijn geweest van slordigheid. Dat is bepaald jammer!

H.B.

J.H. Kompagnie inventariseerde *Het familiearchief van Heteren, het archief van de solliciteur-militair Paulus Gebhardt en het archief van de commies van 's lands magazijnen te Delft, Dirk van Heemskerk* (Inventarisreeks XIX; Den Haag: Rijksarchief in Zuid-Holland, 1979, xxxv + 62 blz.). Ogenschijnlijk hebben de drie werkstukken weinig met elkaar gemeen. Omdat het eerste archief echter voor het grootste deel bestaat uit bescheiden die een Van Heteren als solliciteur-militair heeft nagelaten, Paulus Gebhardt ook solliciteur-militair was en het laatste archief zich eveneens in de militaire sfeer bevindt is voor deze gecombineerde uitgave gekozen. In de Republiek vormde de solliciteur-militair een unieke schakel tussen de overheid en de militairen. Hij schoot aan de laatsten het geld voor dat dezen eigenlijk van de eerste hadden moeten ontvangen, maar wat in de praktijk met enorm veel vertraging gepaard ging omdat de gewesten zeer nalatig waren in het nakomen van hun financiële verplichtingen. De solliciteur-militair handelde geheel als particulier; vandaar dat verreweg de meeste archieven van deze personen verloren zijn gegaan. Dat valt te betreuren omdat zij ons inzicht kunnen bieden in het functioneren van de toenmalige overheid. Het is daarom des te verheugender dat bovengenoemde eerste twee archieven bewaard zijn gebleven en dat zij nu van een correcte inventaris zijn voorzien.

H.B.

P. Daudruy, *Familles de la marine dunkerquoise* (Duinkerke: Westhoek, 1979, 701 blz., ISBN 2 90 3077 04 5). In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het van ouds Vlaamse Duinkerke van het moederland afgescheiden en begon onder politieke druk en Franse inwijking de volksvervreemding die de stad van Michiel de Swaen haar Nederlands

karakter thans volledig heeft ontnomen. Slechts familienamen op huizen en winkels en in het telefoonboek getuigen nog van het verleden. Dit kan ook blijken uit onderhavig werk dat geslachtslijsten bevat van 88 Duinkerker families met meestal Vlaamse namen. Daudruy, die in 1959 een studie publiceerde over patriciërsfamilies uit de zestiende-zeventiende eeuw, werd getroffen door banden die bestonden tussen families van zeevarende Duinkerkenaren. Dit heeft hem ertoe gebracht genealogieën samen te stellen van families die met Duinkerke en de zeevaart affiniteit vertoonden. De selectie komt ons echter vrij arbitrair voor en wordt door schrijver ook niet verantwoord. Het betreft hier geen familiestudie, ook geen demografisch of sociologisch werk, zoals de titel kan doen vermoeden. Het boek blijft integendeel beperkt tot een willekeurige verzameling geslachtslijsten van allerhande zeelui, zowel admiraals als vissers, koopvaarders en gewone schepelingen, die zich bij tijd en wijle moeiteloos tot het geduchte kapervolk hebben ontpopt. Vooraf gaan trouwens enkele bladzijden over de kaapvaart, ontleend aan *Les corsaires dunkerquois,* het klassieke werk van H. Malo. Wel origineel komen ons de bladzijden voor die Daudruy heeft gewijd aan de zeventiende- en achttiende-eeuwse begrafenisklassen te Duinkerke. Bij het doornemen van dit lijvige werk treft men beroemdheden aan zoals de admiraals en vice-admiraals van Lodewijk XIV met Jan Bart als protagonist, naast de bekende figuren van de Vlaamse Armada van de koning van Spanje en de vele dii minores die als kapers de zeeën onveilig hebben gemaakt. Afgezien van zijn rijke informatieve waarde vertoont dit werk een aantal onvolkomenheden die het de gebruiker niet gemakkelijk maken.

In de tekst wordt uiterst spaarzaam van referenties gebruik gemaakt. Slechts via de inleiding verneemt de lezer welk bronnenmateriaal schrijver heeft aangeboord. De samensteller heeft zich al te zeer tot Duinkerks materiaal beperkt en de belangrijke admiraliteitsarchieven, te Brussel en Gent bewaard, volledig over het hoofd gezien. Een ander bezwaar geldt de namenklapper die slechts de familienamen vermeldt. Wie een reder of kapitein wil opsporen komt niet rechtstreeks aan zijn trekken maar is verplicht alle nummers van een soms talrijke familie na te slaan. Tenslotte is het bepaald jammer dat alle voornamen in de Franse versie werden gepubliceerd. Had schrijver de grafie van de bron (Frans, Latijn of Nederlands) gebruikt dan ware het mogelijk geweest de voortschrijdende verfransing aan de hand van het gebodene te meten. Rekening houdend met de uitgebrachte bezwaren kan dit werk toch diensten bewijzen nu het Algiers van het noorden in de recente literatuur een redelijke belangstelling geniet.

G.A.

In 1979 publiceerde G. Gadeyne deel II van de *Inventarissen van kerkarchieven (Oud Regiem). Kapittelkerk en parochiekerken van Ronse* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1979, 497 blz.). De kapittelkerk is St.-Hermes en de parochiekerken zijn St.-Maartens en St.-Pieters. Het leeuweaandeel van de inventaris van de kapittelkerk (1.161 nummers) wordt geleverd door de archieven van het kapittel, waarvan de oorsprong opklimt tot het midden van de tiende eeuw en dat zestien prebenden telde. Daarenboven zijn de archivalia van kapelanieën en kerkfabriek in het fonds opgenomen. Kerkfabriek, distributies voor bijwonen van het officie en jaargetijden hadden elk een apart beheer; zij werden overigens ‘leden’ genoemd. Op de inventaris volgt een uitvoerige regestenlijst (410 nummers), niet alleen van de originele charters,

maar ook van de afschriften van akten tot 1500. Merken we hierbij op dat de voornaam van de Antwerpse notaris van Stakenborch (239) als Willem kan worden aangevuld. Hoewel de oorsprong van de St.-Pieterskerk nog hoger opklimt dan die van de St.-Hermes en die van de St.-Maartens in de elfde eeuw kan worden gesitueerd, is er toch weinig archief van deze kerken overgebleven, slechts 138, respectievelijk

295 nummers. Weliswaar kregen beide eerst in 1569 een eigen pastoor. De St.-Pieters werd overigens in 1843 afgebroken.
J.V.D.N.

De archieven van het O.-L.-Vrouwekapittel te Tongeren, ontstaan in de dertiende eeuw, berusten ten dele op het stadsarchief aldaar, ten dele op het rijksarchief te Hasselt. Degene die de kanunniken in 1794 in veiligheid hadden gebracht, zijn nog te Tongeren; stadsarchivaris H. Baillien publiceerde er in 1967 de inventaris van. De stukken die in 1797 in beslag werden genomen of die door ruil van Nederland werden terugbekomen, berusten te Hasselt. J. Grauwels publiceerde de *Inventaris van het archief van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Tongeren* (Brussel: Algemeen Rijksarchief en rijksarchief in de provinciën - Rijksarchief te Hasselt, 1977, 111 blz., BF. 130, -). Dit fonds telt 619 nummers. Een belangrijk gedeelte daarvan zijn allerlei reeksen rekeningen van prebenden, jaargetijden, de kerkfabriek, kapelanieën, enz. Als kapittelarchief werd hier dus ook een hoeveelheid archivalia beschouwd, afkomstig van instellingen die wel ondergeschikt waren aan het kapittel, maar in feite toch zelfstandig bestonden. Daarna volgt een regestenlijst van de 483 charters die tot het fonds behoren en die lopen over de jaren 1204 en 1794.
J.V.D.N.

Op 4 september 1362 beleenden Johanna en Wenceslas van Brabant Pieter Coutereel, schout van Leuven, met de heerlijkheid Asten, in het uiterste zuid-oosten van de huidige provincie Noord-Brabant. Ik weet niet of de bekende Leuvense volksheld ook inderdaad geresideerd heeft in deze nieuwe bezitting. Het is niet op te maken uit V.A.M. de Kort, *Inventaris van het archief van de heerlijkheid Asten 1337-1955* (Inventarisreeks XXIV; 's-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1978, 108 blz.). Wel blijkt daaruit dat vanuit het plaatselijk kasteel - volgens een wat suspecte etymologie zou Asten ‘stenen huis bij de Aa’ betekenen - heel wat hoogheidsrechten werden uitgeoefend. Het archief telt relatief vrij veel middeleeuwse stukken, zo bijvoorbeeld de leenbrief voor Pieter Coutereel, maar heeft vooral bij zestiende-eeuwse stukken nogal wat verliezen geleden. Ik denk dat de stukken vooral voor genealogen interessant zijn, de heerlijkheid is vaak vervreemd en is in handen geweest van een groot aantal families, onder andere die van Kuyk en van Brederode. De huidige eigenaar is baron van Hövell tot Westerflier, zijn vader heeft een handschrift in acht delen geschreven over de heren van Asten van 1200-1808, dat op het streekarchivariaat Peelland berust.
H.P.H.J.

A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden,* III, *1340-1384* (Brugse geschiedbronnen; Brugge: Genootschap voor geschiedenis ‘Société d'Emulation’ te Brugge, 1979, 352 blz., BF. 600, -). Zoals deel I (1973) en deel II (1978) verscheen ook dit deel tevens als een onderdeel van de publikaties van *Archief- en bibliotheekwezen in België*. De opzet van deze bijzonder nuttige inventaris en de manier van uitwerking werd in dit tijdschrift (XC(1975)499-500) reeds toegelicht. Onderhavig deel, dat 738 nummers telt, maar in feite heel wat meer oorkonden betreft daar onder bepaalde nummers talrijke volledig analoge kwijtschriften gegroepeerd werden, is aan de oorspronkelijke werkwijze trouw gebleven. Alleen werden de

persoonsnamen (niet gemoderniseerd en genormaliseerd) niet meer zoals in het eerste deel in cursief gezet. De overige bedenkingen die wij hadden bij de gekozen methode van behandeling van de eigennamen in de regesten en in de registers zullen wij hier niet herhalen. Wijzen wij er terloops op, 1° dat de datering van no. 29 (3 april

1342/43) waarschijnlijk door een vergelijking met een kritische schepenlijst zal blijken te dateren van 3 april 1343 (n.s.), 2° dat vele kwijtschriften (268 vlg.) blijkens een paar voorbeelden (279) strikt genomen niet van na de dag waarop de soldijperiode afgesloten werd moeten zijn, maar ook op die dag zelf afgeleverd konden worden en 3° dat 23 december 1383 in regest no. 710 haast zeker een drukfout moet zijn voor 3 december 1383.

R.V.U.

De inflatie van tegenwoordig heeft ook veel studiebeurzen tot zinloze relicten uit het verleden gemaakt. Een uitkering van een honderd gulden per jaar kon in de zeventiende eeuw iemand in staat stellen tot een vol jaar studie, vóór 1940 was die som nog altijd een aardige subventie, tegenwoordig kan men er een paar boeken mee kopen. We doen er daarom goed aan, alle égards en bepalingen waarmee de vele nog bestaande beurzen nog omgeven zijn als puur historische verschijnselen te beschouwen en dan heeft het ook zin daarvan de inventaris te publiceren net als van ambachtsgilden of gerechtsheerlijkheden. Dit doet J.J.V.J. van der Heyden, *Inventaris van het archief van de Beurzenstichtingen voor de stad en de meierij van 's-Hertogenbosch* 1374-1975 (Inventarisreeks XXVI; 's-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1979, 151 blz.). Daar in Noord-Brabant zijn namelijk na de verovering van Den Bosch in 1629 alle kerkelijke goederen, met inbegrip van de beurzen en fundaties geconfisqueerd. De beurzen werden voortaan voornamelijk gebruikt voor de opleiding van predikanten en schoolmeesters van de ware gereformeerde religie. Er kwam een ontvanger-generaal van alle beurzen en fundatiën en die toestand is tot op heden gehandhaafd. Die functionarissen hebben dan ook een archief gevormd, dat niet erg spectaculair, maar in zeker opzicht wel curieus is.

H.P.H.J.

G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794* (Rijksarchief in Limburg, XVII; Maastricht: Rijksarchief in Limburg, 1979-1980, 287 blz.). In de jaren zeventig is bij de Rijksarchiefdienst meer aandacht aan inventarisatie van archieven besteed dan voorheen. Een bescheiden uitbreiding van de personeelsbezetting heeft daarvoor mogelijkheden geschapen. Dientengevolge werden door vrijwel alle Rijksarchieven in de provincie de laatste jaren regelmatig archiefinventarissen gepubliceerd. Veelal hadden die echter betrekking op betrekkelijk kleine fondsen. Inventarissen van gewestelijke bestuurscolleges zijn er nog steeds maar heel weinig. Het is daarom verheugend dat het Rijksarchief in Limburg een begin heeft weten te maken met de ontsluiting van een van de belangrijkste delen van haar bezit: de archieven van het gewestelijk bestuur van het Overkwartier van Gelder. In dat kader heeft Gerard Venner thans zijn eerste inventaris voorgelegd: die van het archief van de Staten van het Overkwartier.

Venner heeft zijn taak nauwgezet vervuld. De inventaris is geheel volgens de regels samengesteld. Bovendien heeft hij een uitvoerige inleiding toegevoegd die voor de bestuurlijke ontwikkeling van het Overkwartier van groot belang is. De beperkte ruimte die voor deze signalering is ingeruimd maakt slechts het stellen van een paar vragen mogelijk. Overdrijft Venner de betekenis van de Staten niet? Hij vermeldt als taken van de Staten naast elkaar: het verstrekken van middelen ten

behoeve van de landsheer, het handhaven van oude rechten, de zorg voor een goede rechtspleging, de afwering van militaire overlast, de opheffing van handelsbelemmeringen en de bemiddeling voor particulieren. Beslissingsbevoegdheid bezaten de Staten echter lang niet op al deze terreinen. In een aantal gevallen bereiden zij beslissingen voor, of adviseren zij, in andere gevallen, zoals bij handelsbelemmeringen, blijft het echter bij protesten of in het gunstigste geval bemiddelen.

De belangrijkste vraag heeft echter betrekking op een probleem, dat in kringen van archivarissen thans veel besproken wordt. Stelt men met de huidige wijze van archiefordening de archieven nog in voldoende mate open voor onderzoek? De belangrijkste stukken in dit archief zijn in grote series bijeengebracht. Zij hebben betrekking op de kwartiersrecessen, de resoluties, de ingekomen en uitgaande missieven en de ingekomen en uitgaande verzoekschriften. Al deze stukken worden in 298 nummers op drie pagina's van de inventaris beschreven. De losse stukken, die vaak van marginale betekenis zijn, omvatten echter duizend nummers en vullen honderd pagina's. Dit lijkt een wat onevenredige verdeling van de aandacht en leidt de historicus, die van het archief gebruik wil maken, gemakkelijk op een dwaalspoor.

J.C.G.M.J.

Met het oud-archief van IJsselmonde is heel wat afgesold. In de jaren dertig bijvoorbeeld heeft men het geordend volgens de registratuurcode van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, waarbij men niet schroomde om stukken uit de band te halen en deze, samen met kaarten en tekeningen, onder de perforator te leggen, om ze toch maar gemakkelijk in mappen te kunnen opbergen. Het is dan ook een hele prestatie dat er toch een goede inventaris van dit archief is gemaakt: J.G.B. Nieuwenhuis, *Inventaris der archieven van de voormalige gemeente IJsselmonde en de ambachtsheerlijkheden Oost- & West-IJsselmonde en Lombardijen, 1435-1941* (Rotterdam: Gemeentelijke Archiefdienst, 1979, 354 blz.). Het grootste gedeelte van het archiefmateriaal wordt gevormd door de stukken van het gemeentebestuur na 1811. Uit de daarvoor liggende periode zijn de bestuurs- en oudrechterlijke archieven van Oost-IJsselmonde, die lopen vanaf respectievelijk 1574 en 1552, het meest omvangrijk. Het weeskamerarchief en de bestuurs-, oud-rechterlijke en weeskamerarchieven van West-IJsselmonde bestaan slechts uit enkele nummers. De heerlijkheidsarchieven vertonen hetzelfde beeld - niet verwonderlijk, temeer daar de heerlijkheid Oost-IJsselmonde in 1724 als eerste in het bezit kwam van de laatste eigenaars, de familie Bichon. Zij verwierven West-IJsselmonde in 1778 en Lombardijen in 1813. Stukken over het beheer en bestuur van deze heerlijkheden zijn pas vanaf de zeventiende eeuw voorhanden. De oudere archivalia zijn voor het merendeel akten van belening. Voor de heerlijkheid Oost-IJsselmonde, die lange tijd in het bezit was van de geslachten Van Wijngaarden en De Merode, beginnen die al in 1439.

Het inventarisatieproject IJsselmonde werd voltooid met de verschijning van J.G.B. Nieuwenhuis, *Inventaris der archieven van de voormalige polders onder IJsselmonde, 1444-1973* (Rotterdam: Gemeentelijke Archiefdienst, 1980, 246 blz.). Hoewel er van deze archieven vrij veel verloren is gegaan, vooral uit de periode 1800-1833, bevatten ze toch enkele vrij complete series. Voorbeelden hiervan zijn de resoluties van de polder Oost-IJsselmonde, die al in 1612 aanvangen, en enkele series rekeningen, waarvan er een begint in 1557, een andere zelfs in 1495 - maar deze verkeren helaas in slechte staat. Beide inventarissen zijn voorzien van een inleiding, een regestenlijst tot 1572, vele naamlijsten van functionarissen en indices.

J.A.M.Y.B.R.

In *BMGN*, XCIII (1978) 358 heb ik een paar woorden gewijd aan de inventaris van de kommanderij der Duitse orde te Gemert. Deze geestelijke ridderorde heeft in

Noord-Brabant nog een tweede vestiging gehad, namelijk te Vught. Dat was echter geen ridderkommanderij zoals te Gemert maar een priesterkommanderij wat inhield dat de orde daar het recht had de parochiepriester voor te dragen. Vught was dan ook veel armer dan Ge-

mert en bovendien zijn er nogal wat bescheiden verloren gegaan. Wat overbleef is nu beschreven door A.C.M. Kappelhof, *Inventaris van de archieven van de Duitse Orde te Vught* (Inventarisreeks XXI; 's-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1978, 243 blz.). De inventarisatie zal niet gemakkelijk geweest zijn, omdat er nogal wat stukken bijzitten die eigenlijk behoorden tot het normale parochiearchief van de Lambertuskerk te Vught, waarvan de kommanderij het patronaatsrecht had, of van fundaties daarbij. Bovendien is de kommanderij omstreeks 1670 opgeheven, de resterende goederen werden nu door het 'moederklooster' Oudenbiezen beheerd, maar de archieven zijn wel in het Rijksarchief te Den Bosch terecht gekomen en ook in deze inventaris beschreven. Strikt genomen zouden die naar het archiefdepot in Hasselt gestuurd moeten worden. Op die manier is de inventaris nog vrij omvangrijk geworden met 254 regesten tot en met 1564.

H.P.H.J.

Zoals alle andere plaatsen in Limburg, behalve Maastricht, kwam ook Susteren in de herfst van 1830 onder het provisioneel gouvernement van België. Dat betekende dat een nieuw gemeentebestuur moest worden gekozen en het is opmerkelijk dat daarin niemand van de vroegere raadsleden zitting kreeg. Alleen de oude secretaris en ontvanger bleven in functie. Toch weigerden het volgend jaar de burgemeester en drie raadsleden de eed op de grondwet af te leggen. In 1839, toen Susteren weer bij Nederland kwam, had dit daarentegen geen noemenswaardige wijziging in het gemeentebestuur tot gevolg. Het was overigens niet de eerste keer dat de plaats onder een andere mogendheid was gekomen, vroeger had hij onder andere tot Gelre, Valkenburg en Gulik behoord. W. van Mulken, *Inventaris van de archieven der gemeente Susteren 1635-1948* (Maastricht: Dienst Inspectie der archieven in Limburg, 1978, 250 bladzijden) had overigens weinig last van die souvereiniteitswisselingen vóór 1794. Uit die tijd is namelijk maar een armzalig beetje bescheiden bewaard gebleven. Het archief van na 1794 is kundig en duidelijk beschreven, met een uitvoerige en exacte inleiding, waarin de samensteller niet schuwt een groot aantal personen met name te noemen.

H.P.H.J.

Joris Clinckspoor bezorgde de familievorsers een ingang op de staten van goed van Schellebelle en Wanzele (provincie Oost-Vlaanderen) die in het Rijksarchief te Gent in 55 bundels worden bewaard: *Indices op de staten van goed van de parochie en heerlijkheid van Schellebelle en Wanzele 1642-1795* (Handzame: Familia et Patria, 1979, vii + 72 blz., BF. 300, -).

G.A.

Thérèse Vergriete, stadsarchivaris van het Frans-Vlaamse Sint-Winnoksbergen, heeft twee delen met indices gepubliceerd, respectievelijk op de staten van goed van de parochies van de kasselrij Sint-Winnoksbergen en van de stad zelf. Het is een goede zaak deze delen eveneens van een klapper te voorzien. Dit is deel III geworden onder de titel: *Index des tables générales des registres aux actes de partage de la ville et châtellenie de Bergues* (Handzame: Familia et Patria, 1979, 88 blz., BF. 200, -).

G.A.

Marlene van Doorn, *Bouwstoffen voor de sociaal-economische geschiedenis van Indonesië van ca. 1800 tot 1940. Een beschrijvende bibliografie*, II, *De Indische Gids, 1879-1941*

(Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen, 1979, 116 blz., *f* 15, -, geen ISBN-nummer). Na *Koloniale studiën* en het *Koloniaal Tijdschrift* is nu ook *De Indische Gids* het onderwerp geweest van een beschrijvende bibliografie in de reeks van het KIT. In het nu voorliggende werk zijn bijna 400 artikelen (uit de vele duizenden, die in de loop der jaren in dit gezaghebbende blad zijn verschenen) kort beschreven en van een personen- en zakenregister voorzien. Het werk is zeer grondig gedaan. Misschien wel eens iets te. Zo mag men zich afvragen of het in no. 0334 nodig was voor de - naar men mag aannemen ter zake kundige - lezer het begrip 'prijaji' te verklaren. Over het algemeen dreigt bij een project als het onderhavige, dat het betere de vijand is van het goede. Door te kiezen voor een tamelijk uitvoerige descriptie van wat men wél opneemt is men, om redenen van economie, gedwongen zich beperkingen op te leggen waar het het aantal titels betreft. Het komt mij voor, dat een nog beknoptere notitie van méér artikelen de gebruiker nog beter zou hebben gediend.

P.J.D.

C. Vleeschouwers, *Inventaris van het archief van het Bestuur van het Zeewezen 1830-1976* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1979, 662 blz., BF. 1325, -). Onder het Bestuur van het Zeewezen in België vallen over het algemeen alle centrale overheidsbemoeiingen met de scheepvaart. Dat betreft de gehele periode van 1830 tot heden voor bijvoorbeeld: de koopvaardij, het loodswezen en de pakketdienst vanuit Oostende maar daarnaast ook, zij het voor beperktere duur, de koninklijke krijgsmarine (1831-1862), de zeevisserij (1876-1953) en de binnenvaart sedert 1919. Het Bestuur van het Zeewezen ressorteerde aanvankelijk onder het ministerie van buitenlandse zaken en van openbare werken, was van 1884 tot 1912 ondergebracht onder het ministerie van spoorwegen, posterijen en telegrafen en vormde van 1912 af een gelijkwaardig onderdeel van dit ministerie, dat sinds 1929 met de naam verkeerswezen wordt aangeduid. Delen van dit archief zijn in de loop der tijden bij de 'rijksstamperij' terecht gekomen, maar na 1945 kon het Algemeen Rijksarchief geleidelijk beslag op de collectie leggen. Hoogtepunt hierbij vormen de drie verhuiswagens die op twee dagen in juni 1967 massa's archiefdozen - op de meeste stond reeds 'pilon' (= stamper) geschreven - weghaalden uit de door metrowerken op instorten staande kantoorruimte van het Bestuur van het Zeewezen. In 1968 kreeg de heer Vleeschouwers opdracht dit archief te ordenen, een opdracht die hij in 1978 voltooide. De collectie omvat niet minder dan 10.446 nummers, op duidelijke en toegankelijke manier geordend. Alleen ontbreekt iedere aanduiding waaruit een nummer bestaat (omslag, pak, band en dergelijke). Behalve een goed register is aan deze inventaris ook toegevoegd een overzicht van archieven en collecties waar zich nog meer bescheiden van het Bestuur van het Zeewezen bevinden.

Het overgrote deel van de nummers heeft betrekking op de twintigste eeuw, maar ook onder de oudere treft men nog diverse interessante onderwerpen aan, soms vertegenwoordigd over een periode van bijna 150 jaar. Hiervan zou ik ondermeer willen noemen de plannen voor transatlantische scheepvaartlijnen (1834-1951), de Hulp- en Voorzorgkas der zeelieden bij koopvaardij en zeevisserij (van 1840 af) en de scheepvaartbewegingen in Antwerpen (van 1839 af). Het is niet zinvol op deze plaats alle onderdelen van de collectie op te sommen, maar als voorbeelden van de rijke variatie wil ik hier nog wijzen op zaken als financiële steun voor de

scheepsbouw, internationale zeevaartverdragen, reddingwezen, hydrografie, zeevaartpolitie, onderwijs voor koopvaardij en zeevisserij en marine (1831-1862). Een kwart van de nummers bevat 'België in oorlogsverband met nasleep', voor zowel de eerste als de tweede wereldoorlog. Voor menig student of andere onderzoeker niet te ver van Brussel woonachtig, bevat deze nu ontsloten collectie een onderwerp voor een scriptie of artikel.

J.R.B.

Tijdens het onderzoek voor zijn dissertatie over ‘Het Herenbolwerk’, de bekende sociëteit van Assen, kwam de heer L. Buning in Beetsterzwaag en kreeg daar inzage in de notulenboeken van de Hervormde Gemeente. Daarin had ds. Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nijegaard, sinds 1919 hulppredikant aldaar, een deel van zijn eigen leven beschreven, met name zijn activiteiten in de radicale vleugel van de activistenbeweging in Vlaanderen tijdens de eerste wereldoorlog. Daarop is Buning met gedrevenheid alles gaan verzamelen wat hem over Domela in handen kon komen, heeft iedereen, die maar iets over hem zou kunnen weten brieven geschreven en heeft tenslotte in 1976 een boek over zijn held gepubliceerd. De dossiers die hij met het oog daarop gevormd had, heeft hij op het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch gedeponeerd. Deze zijn nu geïnventariseerd samen met een schaduwarchief (dus afschriften) van Domela Nieuwenhuis zelf, van de beweging Jong-Vlaanderen en van prof. dr. R. Speleers, hoogleraar in de oogheelkunde aan de universiteit van Gent tijdens de eerste wereldoorlog. Deze samenhangende verzamelingen zijn beschreven in de publikatie van Alma Loupias, *Inventaris van de Nederlandse collecties over de Vlaamse Beweging op het Rijksarchief in Noord-Brabant* (Inventarisreeks XXIII; 's-Hertogenbosch: Rijksarchief in Noord-Brabant, 1978, 136 blz.).

H.P.H.J.

Algemeen

Marcel Daem, *Van baardemaker tot barbier (Gentse chirurgijn-barbiers)* met bijdrage van dr. Leon Elaut, ‘Kanttekeningen bij het sekretenboek van een Gents chirurgijnbarbier’ (Aureliae Folklorica, IX: Brussel: Aurelia Books, 1976, 170 blz.). Voor het middeleeuws ambachtswezen bestaat in België beslist belangstelling, al bevindt het bronnenmateriaal zich vaak ‘in een defectueuze toestand’ volgens de stadsarchivaris van Gent. Dit fraai uitgegeven boek van Marcel Daem, getuigt niet alleen van belangstelling voor het ambacht, maar ook van een originele aanpak van het onderwerp, namelijk de barbierzijde van het chirurgijnsgilde. De auteur heeft de barbiers vervolgd tot zij coiffeur en kapper werden in de negentiende eeuw, waarbij hij niet alleen de geschreven bronnen heeft gebruikt, maar ook objekten in musea heeft bestudeerd, met een duidelijk oog voor de volkskunst die zich met haardracht en haarwerk heeft beziggehouden. Voor de geneeskundige zijde van het gilde heeft de auteur zich in verbinding gesteld met wijlen professor Elaut, die hoogleraar in de geschiedenis der geneeskunde was aan de Rijksuniversiteit te Gent. Deze heeft ook de kanttekeningen bij het boekje met de middelen tegen de pest verzorgd, dat dateert uit het begin van de zeventiende eeuw.

Inderdaad zijn zeker in de beginperiode van de corporatie de werkzaamheden van de chirurgijn en de barbier niet altijd te scheiden. Vooral het aderlaten is lange tijd in barbiershanden gebleven, niet als therapeutische, maar als sanitaire maatregel, zoals dat in de middeleeuwen gebruikelijk was. De auteur beschrijft het ambacht in het tijdperk ± 1350-1800. In deze periode komen de lotgevallen van het gilde in grote trekken overeen met die van de ambachtelijke broeders in Noord-Nederland. In de negentiende eeuw komt er in het Zuiden een scheiding tussen de eenvoudige barbiers en de in dienst van de francofone volksgroep staande coiffeurs. Met enige nostalgie

kan men op dit bedrijf terugzien, met de fraaie adreskaarten, de in zwang zijnde kapsels en de luxe artikelen van de Belle Epoque. Een aardig boek, met veel historisch materiaal waar gewoonlijk geen aandacht aan wordt

geschonken. Jammer dat men de geur van het ‘prietsen’ en de ‘pommades’ niet meer kan ruiken.

A.M.L.E.

Toen het in 1973 250 jaar geleden was, dat het kapittel van Utrecht buiten Rome om en, zoals spoedig bleek, tegen Rome in, zelf een aartsbisschop van Utrecht koos en rechtsgeldig liet wijden, is dit herdacht met onder andere drie lezingen door J. Visser, F. Smit en P.J. Maan, die gebundeld werden als *Onafhankelijk van Rome, toch katholiek*. Hetzelfde drietal, aangevuld met K. Ouwens, heeft nu, zonder een historische aanleiding, een presentatie willen geven van *De Oud-katholieke Kerk van Nederland. Leer en leven* (Hilversum: Gooi en Sticht, 1979, 128 blz., *f* 15,90, ISBN 90 304 0175 3). Op het titelblad staan de auteurs alfabetisch - Maan, Ouwens, Smit, Visser - maar in het boekje zelf zijn hun bijdragen ietwat anders geordend. Na een voorwoord door H.A.M. Fiolet heeft Smit het grootste stuk van de historische stof voor zijn rekening genomen: de oorsprong (1559-1725) en ‘De Kerk van Utrecht in de branding’ (1725-1889). Maan beschrijft de ontwikkeling van 1889 tot 1970 en de huidige toestand, vooral de organisatie. Ouwens geeft een toelichting op de liturgie, Visser tenslotte op de geloofsleer. De kerk met de vele namen - officieel: rooms-katholieke kerk van de oud-bisschoppelijke clerezie van Utrecht, moderner: oudkatholieke kerk, internationaler: de kerk van Utrecht, kwaadaardig: jansenistenkerk - heeft een sterk besef van eigen historisch erfgoed en oecumenische roeping. Dat wordt beknopt maar duidelijk weergegeven, en aardig geïllustreerd. De vormen, organisatorisch, liturgisch en theologisch, blijken soepel genoeg om mogelijkheden te bieden als episcopaalse brugkerk tussen anglicanisme en oosterse orthodoxie. De grootste moeilijkheid ligt in de omvang: vanouds beperkt tot enkele parochies in Holland en Utrecht moet deze kerk het contact met de gelovigen die zich in de andere provincies vestigen op een nieuwe manier organiseren terwijl de pastorale mankracht schaars en kostbaar is.

O.J.D.J.

Beide bijzondere hogescholen te Kampen plegen zich te beschouwen als de wettige voortzetting van de theologische school die aldaar in 1854 werd gevestigd door de afgescheiden kerken. Juist de groep rondom K. Schilder en S. Greijdanus, die zich in 1944 ‘vrijmaakte’ en ‘artikel 31’ van de Dordtse kerkenorde wilde blijven onderhouden, stelt er een eer in de grote feiten uit de negentiende eeuw te gedenken. Daarom publiceerden de docenten van die, aan de Broederweg gevestigde, opleiding onder redactie van C. Trimp ‘Een bundel studies over het gebed, aangeboden bij gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Theologische Hogeschool te Kampen, onder redactie van Dr.C.Trimp’, zoals het allemaal te lezen staat op de band naast een foto van de Hervormde kerktoren van Schildwolde (waarom die?). Het boek heet *De biddende kerk* (Groningen: De Vuurbaak, 1979, 240 blz., *f* 27,50, ISBN 90 6015 436 3). Van de zeven opstellen werken er vier min of meer met kerkhistorisch materiaal uit Nederland. L. Doekes toont in ‘Het gebed in de gereformeerde dogmatiek na Calvijn’ aan, hoe uitvoerig dogmatici uit de zeventiende en achttiende eeuw nog aandacht gaven aan dit onderwerp. J. Douma constateert in ‘Gebed en ascetiek’ dat dit na 1800 is veranderd, en parafraseert dan een geschrift van de Makkumse predikant Th.A Brakel uit 1670. C. Trimp behandelt in ‘Sacrificium laudis’ enkele liturgische

gebeden, terwijl J. Kamphuis over ‘Gebed en excommunicatie in de Kerkorde’ schrijft. De lezer vraagt zich af of bij alle begrijpelijke oriëntatie op Genève er toch nog meer te vinden was geweest bij het Engelse calvinisme van voor 1640 dat een eigen gebedstraditie heeft gekend.

O.J.D.J.

Veel aandacht behoeft niet te worden besteed aan D.J. Douwes, *De horizon verlegd. Reisjournalen uit de tijd van de zeilvaart* (Haarlem: De Boer Maritiem, 1979, 143 blz., *f* 29,50, ISBN 90 228 1993 0). Dit boek bevat tien willekeurig gekozen reisverhalen met belevenissen van Nederlandse zeevarenden tijdens hun reizen, te zamen de periode van 1639 tot en met 1854 bestrijkende. In zes ervan vindt een schipbreuk plaats. Het gaat om reizen ter walvisvaart, naar de Middellandse Zee en naar Azië. Op één na zijn alle verhalen - fragmenten uit de oorspronkelijke - door Douwes in eigen, modern Nederlands weergegeven. Hierdoor is de authentieke toonzetting verloren gegaan, terwijl daarnaast samenvattende passages vaak onvolledig zijn. De inhoud van de verhalen is meestal wel interessant, maar representatief voor de motieven van de mensen om dienst op een schip te nemen, mag men dit alles toch niet noemen. Integendeel. Een adequate verwijzing naar de contemporaine uitgaven, een verklaring van woorden en aardrijkskundige namen, een bibliografie zijn zaken die een lezer in dit soort boeken niet behoeft te verwachten.

J.R.B.

Simon Koster, *Komedie in Gelderland. Grote en kleine momenten uit driehonderd jaar theaterleven* (Gelderse Bloem XXVII; Zutphen: Walburg Pers, 1979, 264 blz., *f* 45, -, ISBN 90 6011 404 3). De auteur van dit boek geeft de geschiedenis van het Gelders toneel weer, met behulp van door hem verricht archiefonderzoek. Begonnen wordt in het midden van de zeventiende eeuw, als er naast de optredens van plaatselijke amateurgezelschappen ook rondtrekkende toneelgroepen uit Holland (Jan Baptist van Fornenberg, de zomerploeg van de Amsterdamse Schouwburg), Frankrijk en Engeland hun spelen vertoonden. Wanneer deze troepen toestemming van het stadsbestuur kregen om te mogen spelen - en vooral Nijmegen was hierin aan het begin van de achttiende eeuw zeer lastig - waren ze in de meeste gevallen aangewezen op een toneelruimte, die bestond uit de stadsmanege of een geïmproviseerd theater in de kerk. De grote steden in Gelderland als Nijmegen, Tiel en Arnhem kregen pas in de negentiende eeuw een vaste schouwburg. In de tweede helft van de achttiende eeuw waren het vooral de troepen van Catharina van Dinsen-Krayenstein, Ward Bingley en Wiestman, die in Gelderland optraden. De laatste troep kreeg zelfs tijdens de Franse overheersing het monopolie om in het IJsselgebied te mogen optreden, maar moest wel eerst zijn stukken laten goedkeuren... In 1853 werd besloten tot oprichting van het ‘Nationaal Toneel van Gelderland en Overijssel’, een onderneming, die aanvankelijk veel succes had met het vertonen van drama's van Von Kotzebue, maar die uiteindelijk toch een korte levensduur beschoren was. In de twintigste eeuw waren het vooral Willem Royaards met zijn vertoning van *Koning Oedipoes* in Sonsbeek, en Albert van Dalsum met zijn ‘Oost-Nederlands Toneel’, die voor hoogtepunten in het theaterleven zorgden. Het boek is rijk geïllustreerd. Hoewel uit kleine onjuistheden blijkt, dat er in Nederland nog altijd niet genoeg toneelonderzoek is gedaan (bijvoorbeeld de uitleg van ‘gelderie’ op pagina 31 en de mening dat reizende troepen meestal geen onderling contract sloten, pagina 72) is het boek door zijn verantwoorde inhoud een zeer welkome aanvulling binnen de bestaande toneelliteratuur.

B.S.

In twee artikelen in de *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis* wordt door P. Dekker de Nederlandse arctische walvisvaart tijdens de Bataafse Republiek (XXXVIII (1979) 40-70) en de vroege Nederlandse vaart op Straat Davis (XXXIX (1979) 15-56) beschreven. Een korte geschiedenis van de 'Natte vakbond, de algemeene Nederlandsche Zeemansbond, 1900-1918', vindt men in *ibidem*, XXXVIII (1979) 110-124 van de

hand van G.R. van der Meulen. In *ibidem*, XXXIX (1979) 4-15 behandelt P. Boon 'De sociale en economische positie van schippers in het Westfriese dorp Schellinkhout rond 1700'. De onderlinge familierelaties, hun rol in het dorpsbestuur, kerkelijke functies en de welstand van 47 schippers in dit kleine dorp doen de schrijver tot de conclusie komen dat schippers tot de meest gegoede, invloedrijke burgers hebben behoord. De carrière van marineofficieren in de tweede helft van de achttiende eeuw is het onderwerp van onderzoek van G.J.A. Raven, 'Blijven of weggaan? De perspectieven voor marineofficieren tijdens de nadagen van de Republiek 1751-1795', *ibidem*, XL-XLI (1980) 23-49. C.A. Davids geeft antwoord op de vraag waardoor zeelieden nieuwe nautische technieken gingen toepassen. De centrale overheid speelde hierbij een belangrijke rol, als gevolg van bepaalde ontwikkelingen in de samenleving: 'De zeevaartkunde en enkele maatschappelijke veranderingen in Nederland tussen 1850 en 1914', *ibidem*, 51-84.

E.V.E.V.H.

Voortbouwend op een artikelenreeks, die hij tussen december 1968 en januari 1973 over de Gentse Sint-Jacobsparochie in *De Sint-Jacobsbode* publiceerde, bracht Fr. Verstraeten een vierdelig werk *De Gentse Sint-Jacobsparochie* tot stand, dat hij in eigen beheer uitgaf. In de periode 1976-1978 verschenen in drie banden de delen I en II, terwijl in 1978-1979 de delen III en IV, die hier ter aankondiging voorliggen, op de markt kwamen.

Deel III (665 blz.) behandelt in drie banden de achttiende eeuw met een afzonderlijk hoofdstuk over de Franse bezetting. Deel IV (307 blz.) betreft de negentiende eeuw en werd samengesteld door L.Suy op basis van de nota's van Fr.Verstraeten die op 24 maart 1979 plots overleden was. Net zoals in de eerste twee delen het geval was gaat het hier om de geschiedenis van de parochie en het kerkgebouw van Sint-Jacob, met specifieke aandacht voor de bouwgeschiedenis van de kerk, voor de kerkschatten en het kerkmeubilair en voor de klerus en de kerkbedienaars. Daarnaast weidt schrijver ook uit over de cotidiane en stichtingen, over kapelrieën en broederschappen, over de armenzorg, en over kloostergemeenschappen en scholen die gevestigd waren binnen de grenzen van de huidige Gentse Sint-Jacobsparochie. De overvloedig geïllustreerde boekdelen getuigen van het verdienstelijk opzoekings- en verzamelwerk dat eerwaarde heer Verstraeten gepresteerd heeft om de geschiedenis te schrijven van de parochie, waaraan hij nauw gehecht was. Hoewel zijn werk aan de lezer een schat aan informatie biedt, mist het toch enige diepgang bij de verwerking van de gegevens. Bovendien is de inlassing van archiefteksten ter staving van wat toch reeds volledig werd uiteengezet overbodig. De plaatsing van het woordsplitsingsteken nu eens op het einde van de regel en dan weer bij het begin van de volgende regel (136: H.O -liekastje) hindert, net als de gebrekkige woordspelling, in belangrijke mate de lectuur. Verder mag ook het gebrek aan consequentie betreurd worden én bij de spelling (Sint-Jacob en Sint-Ja*k*ob) én bij het gebruik van afkortingen ('s' of 'sch' voor schellingen). Tenslotte zij gewezen op het feit dat eenzelfde illustratie nodeloos tweemaal wordt aangewend (deel III, 603 en deel IV, 294). Ondanks de helaas vrij talrijke schoonheidsfouten is Verstraeten's werk ongetwijfeld nuttig voor geïnteresseerden in de Gentse geschiedenis.

H.H.D.S.

Algemeen (in regionale jaarboeken, periodieken en geschriften)

T.K. Nijhoff-Meijer, *Historie en boerderijen van Uithuizermeeden* (Oldenzijl, Oosternie-

land, Uithuizermeeden binnen- en buitendijks) (Uithuizermeeden, 1979, 532 blz.) is oorspronkelijk opgezet als een geschiedenis van alle boerderijen in de voormalige gemeente Uithuizermeeden. Tijdens haar onderzoek kwam de schrijfster veel historische gegevens over dit gebied tegen, die ze ook heeft willen publiceren. Het resultaat is een zeer omvangrijk maar ook vormloos boek. Wat de boerderijen betreft gaat haar belangstelling voornamelijk uit naar de data van koop en verkoop en de namen van de eigenaren en huurders. Aan de bouwgeschiedenis wordt niet of nauwelijks aandacht besteed. Het overige deel van het boek wordt gevormd door alles, wat de schrijfster heeft kunnen vinden over de geschiedenis van de streek. Het is een bonte verzameling van zeer uiteenlopende gegevens, jaartallen en lange aanhalingen uit archiefstukken. Uit alles spreekt de liefde van de schrijfster voor haar onderwerp en dit maakt het boek waarschijnlijk tot een gewaardeerd bezit van menige inwoner van Uithuizen en omstreken. Een tweede druk verscheen reeds in 1980.

IJ.B.

D.Vermeulen, *Op zoek naar Vlielands verleden* (Baarn: Het Wereldvenster, 1979, 254 blz., *f* 45, -, ISBN 90 293 9688 1). Het boek over het verleden van Vlieland is niet gemakkelijk. Enerzijds is dit prijzenswaardig - in vergelijking namelijk met diverse populaire historisch getinte uitgaven, die op de belangstelling van de badgasten op de Waddeneilanden mikken - anderzijds houdt het een bezwaar in. Van de lezer wordt het begrijpen van talloze - overigens voortreffelijk in de tekst verwerkte - citaten uit vroeger eeuwen gevergd en van de gebruiker een tijdrovend zoeken: niet naar personen of plaatsen (die hebben hun register) maar wel naar zaken, feiten en dergelijke. De inhoud verschaft zelfs geen vage aanwijzingen in deze. Hij beperkt zich namelijk tot het geven van de titels der zeven hoofdstukken, achtereenvolgens: West-Vlieland; Oost-Vlieland; De dorpsregering; Zij, die de zee bevaren; ‘De Kercke Christi tot Vlielandt’; In dagen van strijd; Volksleven, volksgebruiken en volksgeloof. En zo blijft bij de eerste oriëntatie verborgen, dat elk hoofdstuk ettelijke paragrafen bevat, die de stof min of meer logisch verkavelen.

Wie gaat lezen, zal allengs onder de indruk raken van de hoeveelheid verwerkt archiefmateriaal, maar tegelijk zich verbazen over (zoal niet ergeren aan) hebbelijkheden van de auteur. Die houdt zich krampachtig aan bronnen, verwijst echter zelden (en dan nog vaag: een ‘zegsman uit 1869’ bijvoorbeeld), verzuimt vruchtbare vergelijking met naburige eilanden en trekt te weinig lijnen uit het verleden door naar het heden. Uiteraard krijgt de zee een grote rol toebedeeld - als verwoester van West-Vlieland, als schakel met Amsterdam en de admiraliteit (vandaar een Trompshuis en een De Ruyter's huis op het eiland) en als werkterrein voor Vlielander vissers en loodsen. Maar het sopte niet ruim op 't ruime sop. Het boek laat althans, naast een zilte, een zure smaak na - die van de armoede als hoofdkenmerk van het oude Vlieland. Natuurlijk was het ontbreken van landbouwgrond een belangrijke handicap, maar de auteur besteedt te weinig aandacht aan de alternatieven: zeeroverij wordt nauwelijks genoemd, smokkelen komt terloops ter sprake en van de walvisvaart was meer te maken geweest, evenals van het dienen bij marine en koopvaardij. Dat zijn nu juist dingen, waaraan andere eilanden zich (naast de boerderij) opgetrokken hebben. De titel is juist gekozen. Het boek bevat geen geschiedkundige bijdrage voor het Waddengebied: Vermeulen is volijverig ‘op zoek naar Vlielands verleden’, dat

bijdragen kàn bevatten voor een wijder doel. Maar menig lezer zal zich daarbij welbevinden.

J.J.S.V.D.H.

Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, CXV (1979). Het is nu ruim vijfentwintig jaar geleden, dat de radiouitzendingen in Hilversum werden onder-

broken door een verschrikte nieuwslezer die meedeelde dat de Sint-Servaas in Maastricht brandde. Achteraf viel de schade mee. Niettemin was een restauratie geboden. Het kerkbestuur besloot echter voorlopig alleen de ergste schade te herstellen en vervolgens een onderzoek in te stellen naar de meest gewenste vorm van restauratie. Daarmee leek de zaak in het slop geraakt. Pas in 1975 lanceerde architect Van der Veken een eerste restauratieplan, dat echter veel kritiek ontmoette. Weer ruim vier jaar later hebben Niek Borghuis, Rob van Hees, Bernadette van Hellenberg Hubar, Aart Mekking, Peter te Poel, Irmin Visser en Gerda Zeegers het honderdvijftiende deel van de *Publications* grotendeels gevuld met het eerste gedeelte van hun visie op de bouwgeschiedenis van Sint-Servaas. De volgende delen van deze studie zullen in de komende jaren verschijnen.

Het spreekt wel vanzelf dat zo'n bijdrage met meer dan gewone aandacht gelezen wordt. Laat ik daaraan meteen toevoegen, dat de studie van bovengenoemde werkgroep die aandacht waard is. De ‘Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van Sint-Servaas’ zijn helder geschreven en gebaseerd op gedegen onderzoek. Toch lijkt met deze bijdrage het laatste woord niet gezegd. De schrijvers houden er een heel merkwaardige opvatting over historische methodiek op na: voor hen staat het formuleren van een hypothese gelijk aan het bewijzen van die hypothese. Op grond van die ogenschijnlijk verworven kennis redeneren zij dan weer frank en vrij verder. Deze methodische zwakte wreekt zich vooral bij het bepalen van het tijdvak, waarin de eerste bouwfase valt. Van der Veken had met weinig argumenten, maar in ieder geval gesteund door één schriftelijke bron beweerd dat die bouwfase merovingisch is geweest. In de nieuwe visie is zij karolingisch, omdat talrijke vorsten uit die tijd een demonstratie van hun voorliefde voor Sint-Servaas voor hun zelfbevestiging zouden hebben nodig gehad en de ligging van de benedenkerk overeenstemt met die van de Sint-Pieter te Rome, een vroeg-christelijke kerk. Het schema van de Sint-Pieter zou pas in de karolingische tijd navolging gevonden hebben. Daar staat echter tegenover dat de schriftelijke bronnen uit de karolingische tijd uitdrukkelijk stellen dat de inkomsten van de toenmalige abdij aanvankelijk gebruikt werden voor de ravitaillering van de palts te Aken en later ter beschikking stonden van de bisschop van Trier en diverse Lotharingse vorsten. Men kan evengoed op financiële gronden stellen dat alleen gebouwd kon worden in perioden, waarin de inkomsten van de kerk niet door derden werden afgeroomd, dat wil zeggen vóór 800 en na 1000. Te vrezen valt dat de zeer geringe kennis, die wij bezitten over de geschiedenis van de vroege middeleeuwen, een restauratie op basis van zekerheden ten enen male onmogelijk maakt.

J.C.G.M.J.

Bij KB van 8 maart 1978 werd het Bossche gemeentewapen gewijzigd. Tot dan toe was het gedekt door een markiezenkroon, maar deze werd nu vervangen door een hertogskroon. H.J.H. Bossink, ‘Het wapen van 's-Hertogenbosch’, *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 245-269 doet deskundig verslag van de geschiedenis, vanaf het eerste stadszegel, eenvoudig een groene boom op een zwart veld tot de ingewikkelde voorstelling van thans. Daaruit blijkt dat onhandigheid en onkunde vaak meer de heraldiek beïnvloed hebben dan grote historische gebeurtenissen. Zo had men in 1798 in de roes van de Bataafse vrijheid het hele Bossche wapen weggekapt; toen in 1802 de oude toestanden weer terugkwamen, zal men een

verkeerde kroon hebben aangebracht, hetgeen de Hoge Raad van Adel in 1817 gesanctioneerd heeft.

H.P.H.J.

De premonstratenzer abdij Berne in het land van Heusden heeft zich in de eerste vier eeuwen van haar bestaan een niet onaardige verzameling boeken en handschriften verworven. Dit bezit bleef behouden in de moeilijke jaren na de reformatie toen de monniken zich konden handhaven dankzij het uitoefenen van de zielzorg in een aantal parochies. Alph.W. van der Hurk o.praem, 'Lotgevallen van de boekerij van de Abdij van Berne', *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 211-243 laat daarover geen twijfel bestaan. De schrijver die onlangs is gepromoveerd over de geschiedenis van Berne in de 'verborgen jaren 1727-1857', betreurt het zeer, dat juist toen de abdij in Heeswijk weer een normaal kloosterleven ging leiden, deze uit de verstrooiing geredde handschriften voor een paar duizend gulden verkwanseld werden op een veiling te Leiden in 1887. Hij geeft de meeste schuld daarvan aan pater Gerlacus van den Elsen, de bekende organisator van de Brabantse boeren. Van den Elsen had geld nodig voor moderne boeken in verband met zijn wetenschappelijk werk en meende daarvoor wel wat oude prullaria te kunnen afstoten; de vaderabt was kennelijk niet tegen deze energieke emancipator opgewassen. Dit blijkt duidelijk uit het Latijnse dagboek van pater Van den Elsen.

H.P.H.J.

T. Weerheijm, R. Lopez Cardozo en P. van der Zwan, *Hofjes in Amsterdam* (Amsterdam: Stadsdrukkerij van Amsterdam, 1979, 124 blz., *f* 19,75, ISBN 90 6274 012) is een luchtig en pretentieloos boekje met veel zwart-wit en kleurenfoto's. De samenstellers hebben noch naar volledige noch naar nieuwe historische informatie over hun onderwerp gestreefd, maar een boekje gemaakt dat kan dienen als een eerste kennismaking met de Amsterdamse hofjes. De tekst, geschreven door Lopez Cardozo en Van der Zwan, lijkt een uitgewerkte versie van het op Amsterdam betrekking hebbende deel van *Hofjes in Nederland* (Haarlem, 1977). In dat boek schreef F. Suyderhout over Amsterdam, terwijl Lopez Cardozo een groot aantal hofjes buiten de hoofdstad behandelde, en Weerheijm de foto's maakte en de eindredactie voerde. Weerheijm zorgde ook nu voor de redactie en de foto's. Zijn opnamen zijn in dezelfde stijl als zijn vroegere werk, met veel aandacht voor de bewoners van de hofjes. De kleurenfoto's zijn jammer genoeg in onnatuurlijk-zoete tinten afgedrukt.

IJ.B.

De Koperen Lamp. Keuze 1967-1979 (Dubbelnummer 58/59 van *De Lamp*, XIII (1980); Amsterdam: Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad, 1980, 89 blz., *f* 7,50). De Koperen Lamp is het jubileumnummer van het tijdschrift *De Lamp*, orgaan van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad. De vereniging is ontstaan uit een fusie van een aantal verenigingen en stichtingen (Diogenes, Aristoteles, De Pinto en dergelijke) die zich alle met het restaureren van huizen in de Amsterdamse binnenstad bezighouden. De eerste loot Diogenes kreeg zijn naam omdat voor de eerste restauraties een ton nodig was. De herkomst van de naam *De Lamp* zal nu ook duidelijk zijn. Het tijdschrift waaruit deze artikelen herdrukt zijn houdt zich niet uitsluitend bezig met de panden waarmee de onderafdelingen van de vereniging bemoeienis hebben. Niet alleen monumenten hebben aandacht nodig, ook hun directe en indirecte omgeving en daarvoor moet het hele organisme van het stadshart van Amsterdam voortdurend in bescherming worden genomen. In de inleiding en in het laatste artikel schetst G. Brinkgreve de bewogen geschiedenis

van de strijd tegen de planners, van het besluit om de ABN in de Vijzelstraat te bouwen tot het opgeven van op papier staande doorbraken in de Jordaan; van verdere metroplannen tot de rehabilitatie van de binnenstad als woongebied door het vullen van gaten en het verbouwen van pakhuizen.

Een voorbeeld van een ‘klein’ onderwerp is het stukje van iets meer dan een halve bladzijde over de restauratie van het door Hendrick de Keyser en zijn schoonzoon gebouwde renaissancepoortje van het Zuiderkerkhof, geïllustreerd met een foto van voor de afbraak in de oorlog, een fragment van de kaart van Baltasar Floriszoon van Berckenrode uit 1625, de tekening van de architect uit het voorbeeldenboek *Architectura Moderna* en een foto van het restauratieatelier met een onoverzichtelijke hoeveelheid natuurstenen brokken. Andere artikelen die terecht herdrukt werden zijn het instructieve ‘Woonhuisramen in Amsterdam’ van G. Leonhardt met foto's van goede en slechte restauraties en een prachtig schotschrift van G. Brinkgreve over de betreurenswaardige architectuur van Van Eyck en Bosch in de Nieuwmarktbuurt. Een schitterende kleurenfoto van de Westerkerk siert het omslag van deze verzameling zeer leesbaar geschreven artikelen.

P.C.J.

J.C. van Herpel, *Het oude raadhuis van 's-Gravenhage*, II, *Het raadhuis aan de Groenmarkt* ('s-Gravenhage: Uitgave van de gemeente 's-Gravenhage, 1979, 610 blz., *f* 60, -, ISBN 90 6068 140 1) behandelt de geschiedenis van het Haagse gemeentehuis vanaf het midden van de achttiende eeuw tot en met de grote restauratie en uitbreiding, die in 1975 werd voltooid. De meer dan 600 illustraties vormen een belangrijk element in dit goed gedocumenteerde boek, dat zijn aantrekkelijkheid mede ontleent aan het bijna onbegrensde enthousiasme van de auteur voor zijn onderwerp. Datzelfde enthousiasme heeft er waarschijnlijk ook toe geleid, dat Van Herpel niets onbesproken heeft gelaten. Zelfs de talloze vondsten, gedaan bij de laatste verbouwing, worden uitvoerig beschreven. Dat de schrijver alles heeft willen noemen, wat maar met het raadhuis te maken heeft, was ook de zwakke kant van het eerste deel. Het boek had zeker aan betekenis gewonnen, als de auteur zich meer tot het eigenlijke onderwerp had bepaald. Tot slot een kleine correctie: De op pagina 859 afgebeelde aquarel (afbeelding 912, rechts onder) stelt niet de ‘reconstructie van een onbekend gebouw in Rome’ voor, maar een gezicht op de tuin van de Villa Medici aldaar vanuit de loggia aan de achterzijde van het gebouw.

IJ.B.

Middeleeuwen

In 1977 trad professor Fernand Vercauteren af als voorzitter van het comité voor geschiedenis van de Stichting Pro Civitate, een schepping van het Gemeentekrediet van België. Hij had de functie vanaf de oprichting daarvan meer dan vijftien jaar met verve vervuld; als dank werd hem een dikke bundel op mooi papier van zijn voornaamste artikelen aangeboden onder de titel Fernand Vercauteren, *Etudes d'histoire médiévale. Recueil d'articles du Professeur Vercauteren publiés par le Crédit Communal de Belgique* (Collection Histoire Pro Civitate, LIII; Brussel: Gemeentekrediet, 1978, BF. 1.250, -, 729 blz.). De bundel opent met een statieportret van de jubilaris, behangen met veelsoortige eretekenen. Daarop volgen een zeer korte levensschets van de hand van A.M. Arnould, Vercauterens opvolger als voorzitter,

een bibliografie van 181 nummers en een keuze van 33 artikelen, gegroepeerd in 4 afdelingen; 1) geschiedenis van de instellingen; 2) stadsgeschiedenis; 3) sociaaleconomische geschiedenis; 4) oorkondenleer. Het meest recente artikel dateert van 1972, daarna heeft Vercauteren zoveel officiële functies vervuld dat hij alleen nog maar tijd vond

voor de noodzakelijke jaarverslagen en een paar necrologieën.

Uit de 33 artikelen rijst overigens het beeld op van het harmonieuze leven van een gelukkig geleerde. Vercauteren kreeg al vroeg internationale erkenning door zijn proefschrift *Etude sur les Civitates de la Belgique Seconde*. Het werd pas in 1934 gedrukt, maar in 1929 was het al persklaar, toen de jonge doctor 26 jaar oud was. En daarna heeft hij zijn tijd goed besteed. Echt revolutionair of innoverend zijn zijn onderzoekingen niet geweest, dat blijkt ook uit de hier afgedrukte artikelen, maar ze zijn zonder uitzondering goed gecomponeerd en degelijk gedocumenteerd. Het gaat niet aan ze alle 33 te vermelden, ik kies bij wijze van voorbeeld het artikel 'Henri de Jodoigne, légiste, clerc et conseiller de princes' (†1352)', verschenen in het *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* van 1952. Henri de Jodoigne - Heinrik van Geldenaken heet hij in Nederlandstalige bronnen - was klerk en raad van de graven Willem III en Willem IV van Holland-Henegouwen en tenslotte ook nog van Margaretha. Hij was zeer nauw betrokken bij de internationale aangelegenheden van de eerste helft van de veertiende eeuw en is bijvoorbeeld met koning Hendrik VII van Duitsland naar Italië getrokken. Vóór Vercauteren was echter nauwelijks iets bekend over hem, eerst hij heeft zijn leven gereconstrueerd, grotendeels uit gedrukte bronnen. Ik had het artikel nooit gelezen, maar ben blij dat het me door deze bundel toegankelijk is gemaakt. En dat geldt voor verschillende andere studies daarin. De artikelen zijn fotografisch herdrukt, men treft dus een groot aantal verschillende lettertypes aan, die gebruikt werden door de tijdschriften waaraan ze zijn ontleend. Dat lijkt me geen bezwaar, een voordeel daarbij is dat de oorspronkelijke paginering is behouden gebleven op de gefotografeerde bladzijden, hoewel ook de bundel onderaan in de witte marge een eigen paginering heeft.

H.P.H.J.

Donderdag 18 oktober 1979 werd het boek van de heer Dijkstra over de stoffelijke resten van de graven van Holland, die te Rijnsburg waren gevonden, gepresenteerd. Het was een hele plechtigheid, drie commissarissen van de koningin waren in het plaatselijke gemeentehuis van Rijnsburg aanwezig, het wassen beeld van Floris V uit het Madame Tussaudmuseum stond naast het spreekgestoelte en er werden drie lezingen gehouden. Deze laatste zijn nu gepubliceerd in een aparte brochure te weten F.W.N. Hugenholtz, E.H.P. Cordfunke en B.K.S. Dijkstra, *De graven van Holland en de abdij van Rijnsburg* (Zutphen: Walburg Pers, 1980, 40 blz., *f* 12,50, ISBN 90 6011 036 6). De eerste schetst de betekenis van de kloosters Egmond en Rijnsburg voor het gravenhuis, Cordfunke wijdt drie bladzijden aan het archeologische onderzoek ter plaatse en dokter Dijkstra haalt enige saillante plaatsen uit zijn grote boek naar voren.

H.P.H.J.

Het pocketboek van Jean Deviosse, *Charles Martel* (Verviers: Marabout, 1979, 288 blz., 130 BF.) leek op het eerste gezicht nauwelijks een aankondiging in dit tijdschrift te verdienen. Betrof het hier immers niet algemene geschiedenis? Bovendien leek het boek zo raar in elkaar gezet met slordige voetnoten, die bijvoorbeeld verwezen naar de 'Annales du Moyen-Age, Paris, 1825'. Maar toen ik eenmaal was begonnen te lezen, kon ik het boekje moeilijk meer wegleggen. Deviosse lijkt me geen vakhistoricus en hij heeft weinig inzicht in de rechtsinstellingen of de

sociaal-economische verhoudingen van de achtste eeuw, maar schrijven kan hij. Samen met J.H. Rey heeft hij een deel geschreven over de *Bataille de Poitiers* in de serie ‘Trente journées qui ont fait la France’; en daarin laten ze ook alleen maar mensen aan het woord, die goed met hun pen kunnen omgaan. Karel Martel vervult

bovendien een grote plaats in de geschiedenis der Nederlanden, heel zijn vroegere carrière speelt zich af in de Maasstreek rondom Luik, daar werd Sint Lambertus vermoord, waarbij hij ook vaag betrokken was, daar werd na de dood van Pippijn II de strijd uitgevochten tussen Karel Martel en diens weduwe Plectrudis, waarin zich de Neustriërs onder hun hofmeier Ragenfred ook mengden. Willibrord en Bonifatius, Radboud en de Friezen en veel meer Nederlandse aangelegenheden vinden daarna hun plaats in dit boek. De lezer zal wel vaak een onjuistheid voor lief moeten nemen, niet-Franse namen zijn haast consequent verkeerd gespeld, maar ik mag dit soort boeken wel. Waar krijgt men voor 130 Belgische francs tegenwoordig nog zoveel te lezen.

H.P.H.J.

E.H.P. Cordfunke, 'Over de oudste kerk van Heilo en de verspreiding van het christelijk geloof langs de kuststreken', *Alkmaarse historische reeks*, III (1979) 37-53 mag hier wel even gesignaleerd worden omdat het onderwerp de moeite waard is en omdat tevens zo de aandacht gevestigd kan worden op de grote publicistische activiteiten die in de eerste stad van het Noorderkwartier sinds enkele jaren ontplooid worden. Professor Cordfunke is daarbij de grote inspirator en hij boekt resultaten doordat hij historici en archeologen weet samen te brengen. Zelf beheerst hij beide disciplines zoals ook blijkt uit het gesignaleerde artikel over de kerk van Heilo. Hij maakt aannemelijk dat er achtereenvolgens twee houten kerkjes gestaan hebben op de plaats van de huidige parochiekerk, waarvan het oudste best door Willibrord gebouwd kan zijn. De zogenaamde Willibrorduput moet uit exact dezelfde tijd dateren. Het patrocinium van de oudste kerk zal wel dat van St. Maarten geweest zijn, de tweede houten kerk, bezit van de abdij Echternach, zou dan aan Willibrord gewijd kunnen zijn. Het kerkje van Heilo vormde het centrum van een geestrug, die in de zevende eeuw zeker bewoond was, maar vlak bij de kerk was geen nederzetting; die lag wat verder op in het Heiloër bos. Later werden op die zelfde geestrug de dochterkerken van Limmen en Alkmaar gesticht. De voorstelling van zaken lijkt me plausibel en zo staan er in deze en de vorige twee delen van de reeks meer bijdragen, die niet oninteressant zijn, hoewel er ook veel klein goed van niet meer dan plaatselijk belang bij zit.

H.P.H.J.

Ulrich Nonn, 'Die gefälschte Urkunde des Grafen Widerich für das Kloster Hastière und die Vorfahren der Grafen von Luxemburg', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XLII (1978) 52-62 besteedt heel wat geleerdheid om een nogal mager resultaat te boeken. Het vrouwenklooster Hastière aan de Maas in de buurt van Beauraing was ondergeschikt aan de abdij van Waulsort bij Dinant. Eind twaalfde eeuw waren sommigen ontevreden over die situatie en zij vervaardigden een oorkonde, die bewees dat graaf Widericus al in 656 het klooster Hastière had gesticht, dat zo bijna 300 jaar ouder was dan Waulsort en daaraan niet meer ondergeschikt moest blijven. Dat is zo'n gekke valse merovingische oorkonde, waarmee weinig te doen is. We kennen wel een graaf Widericus, dat was de vader van graaf Sigfrid, de stamvader der Luxemburgse graven en deze Widerich had inderdaad kort na 900 Hastière gesticht. In het falsum heet zijn vader Ohacrius en Nonn speculeert dat dit wel eens een verbastering van de naam Odacar kan zijn, die bijgedragen heeft tot de ondergang

van koning Zwentibold. Zouden ze echter in Hastière omstreeks 1200 veel informatie gehad hebben over genealogische bijzonderheden van 300 jaar terug?

H.P.H.J.

Op 15 juni 922 vaardigde de West-frankische koning Karel de Eenvoudige een oorkonde uit waarin hij aan zijn getrouwe Dirk de kerk van Egmond schonk met alle toebehoren. Eeuwenlang hebben historici beweerd dat deze oorkonde de stichtingsbrief was van het graafschap Holland en zij hebben dan ook belangstelling getoond voor alle daarin vervatte gegevens en ook over de plaats waar de koning zijn beslissing had genomen. Dit was geschied 'in Bladella villa' en sinds Jacob van Maerlant is deze plaats geïdentificeerd met Bladel in het zuid-oosten van de huidige provincie Brabant. Of deze lokalisering klopt wordt onderzocht in een artikel van Nico Rooymans, 'Op zoek naar Pladella villa', *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 1-49. Methodisch is dit onderzoek, opgezet als doctoraalscriptie aan de Nijmeegse universiteit onder leiding van P. Leupen, interessant, omdat de auteur verschillende disciplines te hulp moest roepen. De oorkondenleer wees uit dat de oorkonde van 922 opgesteld was volgens de gebruiken van de Lotharingse kanselarij. 'Actum in Pladella villa' kon zowel slaan op de datum van de rechtshandeling, dat wil zeggen het schenken van Egmond, als op de dag waarop de oorkonde werd opgesteld. De toponymie leerde dat Bladel en Pladella best identiek kunnen zijn en dat het toponiem karolings van vorm is, de archeologie maakte duidelijk dat er in de karolingische tijd bewoning was in de buurt van Bladel, maar dat een kasteeltje, dat daar in de buurt gestaan heeft uit de dertiende eeuw stamt en dus niet identiek kan zijn met de 'villa Bladel'. Blok heeft beweerd, dat deze villa koningsgoed was, de auteur wijst dit met nadruk af, maar mij lijkt dit een heel plausibele veronderstelling. Uit de gewone geschiedenis tenslotte blijkt, dat Karel de Eenvoudige in 922 best in Bladel geweest kan zijn. Dit alles maakt de traditionele identificatie van Pladella met Bladel zeer aannemelijk.

H.P.H.J.

Eerst onlangs ontving ik dit boek ter recensie, dat de handelingen bevat van een al in 1973 te Spa gehouden internationaal colloquium, georganiseerd door het geschiedeniscomité van het cultureel centrum van het Gemeentekrediet van België. Het onderwerp, dit keer ingegeven door de herdenking van het vijfhonderdjarig bestaan van de boekdrukkunst in de Nederlanden, was: *Drukkerijen en papiermolens in stad en land van de 14de tot de 16de eeuw. Economische en sociale aspecten* (Pro Civitate XLIII; Brussel: Gemeentekrediet, 1976, 369 blz.). Zeventien specialistische verhandelingen van erkende deskundigen, steeds gevolgd door een verslag van de discussie, handelen over de beginperiode van de boekdrukkunst. Zij zijn onderverdeeld in een aantal thema's waarbinnen dan weer de ontwikkeling in verschillende landen aan de orde komt. Voor geïnteresseerden is lezing van de bundel bepaald lonend. In het kader van dit tijdschrift releveer ik de bijdragen van Mw. L. Hellinga, 'Problems about Technique and Methods in a Fifteenth Century Printing House (Nicolaus Ketelaer and Gherardus de Leempt, Utrecht, 1473-1475)' met een bijlage van W. Hellinga over papier (301-315), van L. Gilissen, 'Contribution à l'archéologie du livre incunable' (337-357), van P. Cockshaw, 'Les textes monitaires imprimés sous le règne de Philippe le Beau (1482-1506)' (165-196) en van M.-A. Arnould, 'Quand sont apparus les premiers moulins à papier dans les anciens Pays-Bas' (267-298).

W.R.H.K.

Nieuwe geschiedenis

In 1526 heeft hertog Karel van Egmond op de Veluwe van ieder bedrijf laten tellen hoeveel vee het bezat. De Wageningse historicus Roessingh heeft de uitkomsten in 1964 al eens gebruikt als gegeven voor de demografie. Hij nam aan dat ieder huishouden wel enig vee bezeten had en kwam zo op een inwoneraantal van 36.000. In het nieuwe artikel van H.R. Roessingh, 'De veetelling van 1526 in het kwartier van Veluwe', *AAG-Bijdragen*, XXII (1979) 3-57 onderzoekt hij nu de waarde van deze gegevens voor de agrarische geschiedenis. Hij constateert dat het aantal paarden (15.200) meer dan dubbel zo groot is als dat van 1812 (7.300) en kan dit alleen maar verklaren door aan te nemen dat er in de eerste helft van de zeventiende eeuw een ingrijpende hervorming in het agrarisch bedrijf heeft plaats gehad. Hij oppert enige mogelijke verklaringen, maar geen daarvan klinkt overtuigend. Hij belooft echter een studie waarin op deze problematiek zal worden ingegaan. We zijn zeer benieuwd.
H.P.H.J.

Men zal het niet direkt geloven: verschenen is een vertaling van *Rerum frisicarum historia*, zoals deze door Ubbo Emmius (1547-1625), rector der Latijnse school te Norden, Leer, Groningen, hoogleraar der hogeschool te Groningen (1614-1625), en haar eerste rectormagnificus, is samengesteld. Zoals het klassieke voorbeeld dat eiste was de stof verdeeld in dekaden, tien boeken; het geheel in zes dekaden, dus zestig boeken, omvattend de tijd der volksverhuizingen tot in het jaar 1565. De eerste dekade was in 1592 voltooid, maar verscheen pas in 1596. In 1616 verschenen deze dekaden, samen met andere historische werken van Ubbo Emmius, voor het eerst in één band en wel in een prachtige uitgave van Elzevier te Leiden: bijna 1000 folio-bladzijden, nu als *Friesische Geschichte* ruim 1500 dicht getypte pagina's. Een waarlijk kolossaal werk en een kolossale arbeid die hieraan is besteed. Men moet wel bij het zien van deze vertaling - in vier banden gesplitst - onder de indruk komen, te meer, als men weet, dat de vertaler, Erich von Reeken, deze in een meer dan tienjarige overgave volbracht nadat hij als leraar in de klassieke talen met pensioen was gegaan.

De vertaling is handig te gebruiken doordat in de kantlijn precies is aangegeven om welke folio-bladzijde het bij Emmius gaat. Bovendien heeft Von Reeken in het eerste deel een kort overzicht gegeven van de inhoud der verschillende boeken; ook aan elk 'boek' gaat een inhoudsopgave vooraf. Is een kort overzicht van Emmius' leven (I, vii-ix) dienstig voor een algemene oriëntatie, de stambomen van enkele adellijke geslachten (IV, 1582-1585) helpen direkt bij het lezen van de tekst. Een index van personen en geografische namen geeft de mogelijkheid deze door het werk heen te volgen.

Deze Duitse vertaling geeft aan grotere groepen de kans Emmius in zijn werk te benaderen, te belangrijker, daar dit bijvoorbeeld voor de zestiende eeuw, ook als bron kan en moet worden geraadpleegd: hij beschikte nog over bronnen, bijvoorbeeld brieven, die nu verloren zijn, maar slechts door hem, in zijn tekst en stijl opgenomen, bewaard.

De vertaling verscheen in een oplage van honderd exemplaren in 'Selbstverlag' (Samlandstrasse 13, 2970 Emden, Bundesrepubliek Deutschland). Erich von Reeken heeft de liefde die Ubbo Emmius de stad Emden en Oost-Friesland, zijn patria, deel van een wijder Fries-patriottisch sentiment, toedroeg, wel betaald. Het zal hem wel

eens zijn vergaan als Emmius: twijfelend aan wat hij wilde bereiken, overwoog deze: ‘omnia pulchra et magna difficilia, proclivia autem fere vilia ac sine laude’ - al het schone en grote is moeilijk, maar

het gemakkelijke doorgaans laag bij de grond en zonder lof - en dan zette hij weer door.

E.H.W.

Er staan nog wat restanten over van de herdenking in 1979, gewijd aan de Unie van Utrecht. De Akademie van Wetenschappen, de Groen van Prinsterer Stichting en het Bryn Mawr College hebben er ieder op hun eigen wijze aandacht aan besteed. J.J. Poelhekke deed het voor de Akademie in zijn *Van Unie tot rompunie. Een kanttekening bij het vierde eeuwgetij van de Unie van Utrecht* (Amsterdam: Noord-Hollandsche uitgeversmaatschappij, 1979, 15 blz., *f* 10, -, ISBN 0 7204 8486 3). Poelhekkes pointe is dat de Unie niet alleen in 1579 een Nadere Unie was binnen een groter geheel, maar dat ze voor de Oranjes lange tijd deel van de zeventien is gebleven. Maurits verzette zich tegen een bestand, dat de kleine unie bestendigde. Frederik Hendrik richtte steeds zijn beleid op verbreding, en Willem II trachtte datzelfde doel met geweld te bereiken. Pas in 1650 werd definitief beslist dat de Unie niet meer zou zijn dan het bondgenootschap van de zeven. Voortaan zag men met Holland de rompunie als een voltooide constructie, niet langer met de Oranjes als een bouwwerk in de steigers.

Wie Poelhekkes werk kent, ziet deze gedachte logisch passen in zijn visie op die tijd, hetgeen haar aannemelijkheid vergroot. Voor P. Jongeling zal ze echter stellig onaanvaardbaar zijn. Zijn herdenkingsgeschrift, *Een vast verbond. De Unie van Utrecht in haar historische context* (Groningen: De Vuurbaak, 1979, 69 blz., *f* 10,75, ISBN 90 6015 434 7) beschouwt de Unie als schakel in een keten, die begint met de reformatie. Het eindpunt kan dan natuurlijk moeilijk liggen in hereniging met het katholieke zuiden. Jongeling behandelt vooral de context. Zijn kleine boekje geeft in korte trekken het verhaal van de opstand tot de dood van Willem de Zwijger. De auteur veronderstelt bij zijn lezers wel een en ander bekend, want hij heeft het voorrecht te schrijven voor een achterban, die de zestiende eeuw nog als levend verleden ervaart, onmisbaar voor het recht begrip ook van onze tijd.

Jongeling plaatst de Unie in het teken van de kerkhervorming. Geen gelijkenis bestaat er voor hem tussen 1579 en 1776. Die vermeende overeenkomst evenwel is nu juist de raison d'être van de tentoonstellingsgids: *The Die is cast. An Exhibition of the Rise of the Dutch Republic honoring the Four Hundredth Anniversary of the Union of Utrecht* (Bryn Mawr College, 1979, 48 blz., geen ISBN). In de ogen van de organisatoren van deze expositie zijn de Nederlandse en de Amerikaanse opstand verbonden door éénzelfde streven naar vrijheid en onafhankelijkheid. De Unie is hier overigens meer aanleiding dan doel. In feite gaat het om de Republiek in haar opkomst en bloei, en het is opmerkelijk hoeveel toonbaar materiaal bijeengebracht kon worden in dat verre Amerika, zonder dat de indruk ontstaat van een toevallig samenraapsel. Een onbegrepen raadsel bleef voor mij alleen de omslag. Aan de voorkant zien we Trijn van Leemput, de energieke hopmansvrouw van Utrecht; aan de achterzijde Kenau Simonsdr. Hasselaer. Dragen ze getweeën een nieuwe visie uit op de Nederlandse opstand? De catalogus geeft geen antwoord. Met de suggestieve kracht van de beide afbeeldingen moeten we het verder doen.

A.Th.V.D.

W.L. Braekman, *Unrecorded Seventeenth-Century Pamphlets in Ghent University Library* (Mededeling XVIII; Gent: Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent). Ook verschenen in *Quaerendo*, VII (1977) aflevering 1. De universiteitsbibliotheek te Gent bezit een van de rijkste collecties van pamfletten uit de Nederlanden. Een groep is de collectie Tiele, door de Amsterdammer Frederik Muller tussen 1849 en 1858 verzameld (± 10.000

stuks). Een andere Amsterdammer Isaak Meulman had in die jaren zelfs een nog meer uitgebreide verzameling (ca. 20.000 pamfletten), die in 1868 eveneens door de Gentse UB aangekocht werd. Een kleiner, maar niet onbelangrijk fonds in deze instelling is de zogenaamde Collectie Accroissement Meulman (ca. 2000 stuks). Daaronder zijn een aantal tot nu toe volledig onbekende pamfletten. Hiervan werden zevenenveertig uit de zeventiende eeuw (4 Duitse, 11 Franse, 4 Latijnse en 28 Nederlandse) beschreven. De onbekende pamfletten uit de zestiende eeuw zullen in een catalogus van de zestiende-eeuwse drukken door J. Machiels opgenomen worden.

R.V.U.

Henri en Barbara van der Zee, *A Sweet and Alien Land. The Story of Dutch New York* (New York: The Viking Press, 1978, 560 blz., $ 19.95, ISBN 0 670 68628 X). Dit boek is mij veel te laat in handen gekomen dan dat ik er nog een complete bespreking aan kan wijden. Dat zou, zoals men het wel noemt, mosterd na de maaltijd zijn. Een hele goede maaltijd, laat ik met die korte aankondiging volstaan. Het echtpaar Van der Zee is, begrijp ik, als journalisten werkzaam in Londen, en besteedt zijn vrije tijd aan het schrijven van populair-wetenschappelijke werken. Ze hebben zich samen al eens over Willem III en Mary gebogen en nu komt dan, dat wil zeggen drie jaar geleden, dit boek over Nieuw Amsterdam. Daarover bestaat geen enkele samenvattende monografie, geen geleerde heeft het ooit gewaagd die toch zo fraai afgesloten periode van 1609-1664 eens in een handzaam boek te beschrijven. Het is gebleven bij de detailstudies en de ‘fools who rush in where angels fear to tread’ zijn nog zo gek niet dat zij het wel hebben aangedurfd. Ze hebben trouwens een alleraardigst boek gemaakt, uitstekend verteld, goed uitgaande van de talrijke gepubliceerde bronnen, en uitvoerig geïllustreerd. Het is de samenvatting geworden waar echt behoefte aan was. Het meest bewondering heb ik voor hun vertalingen van de gedichten van Jacob Steendam, de geest van het oorspronkelijke is daar goed in bewaard en dat is werkelijk geen kleinigheid.

Het beeld dat is opgeroepen is traditioneel, nieuw onderzoek, dat trouwens hier en daar aan de gang is, zal er aan af en toe doen. Maar het lijkt mij onwaarschijnlijk dat de wezenlijke zaken erg in een ander daglicht zullen komen te staan. De kolonie Nieuw Amsterdam had onder het Nederlandse bewind weinig toekomst, zeker omdat het bewind van de WIC een wanbeheer was en dat is hier uitstekend uit de doeken gedaan. Wat een galerij van mislukkelingen wandelde daar rond in de Hollandse nieuwe wereld, veel triester dan de caricaturen van Washington Irving! Maar dieper was het falen natuurlijk ook te wijten aan de onmogelijkheid van het kleine patria om een imperium op te bouwen. Zelfs met de beste wil zouden de kansen gering zijn geweest.

J.W.S.N.

Iedere godsdienstige groep heeft een eigen hagiografie. Dat leidt ertoe, dat in elke generatie opnieuw zo'n stichtelijke levensbeschrijving verschijnt die op het eigen geestelijke nakroost is gericht. Zulke werken zijn niet alleen verhelderend aangaande de kijk op de beschrevene maar ook om de sfeer en het taalgebruik van de lezers te leren kennen. Dit is ook het geval met het boekje van H. Morren, *De Godsdienst verzekerd. Het leven van Johannes Bogerman* (Veenendaal: Kool, 1979, 144 blz., ISBN 90 642 3036 6). De beknopte biografie is populair verteld en aardig

geïllustreerd. Toegevoegd is ‘een verhandeling over de praktijk der ware bekering of overdenkingen bij de geschiedenis van Davids val’ naar een latijnse tekst uit 1616. In feite zijn hier alleen de eerste twee hoofdstukken opgenomen (104-142) die nog weinig over David vertellen. De vertaling is stipt, ook in het vasthouden

aan Bogermans lange zinnen, en geeft een indruk van het stichtelijke werk in de tijd van het Bestand. In de biografie valt veel licht op Bogermans optreden als voorzitter van de Dordtse synode (1618-1619) en op zijn geestelijke steun aan de stervende prins Maurits. De auteur had, om Bogermans vroomheid en theologie weer te geven, ook diens gebeden te Dordrecht kunnen behandelen, ietwat begrijpelijker stof dan de nu opgenomen verhandeling. Maar, zoals gezegd, het is hagiografie, dat wil zeggen bij geen enkel feit of uitspraak van Bogerman wordt enig vraagteken gezet.

O.J.D.J.

De Purmerendse arts en burgemeester Bernard Nieuwentijt (1654-1718), bekend als fysicotheoloog, heeft zich ook intensief beziggehouden met de grondslagen van de wiskunde. Uitgaande van de stelling dat wiskunde niets meer is dan een hulpmiddel bij empirisch onderzoek leverde hij in zijn posthuum verschenen *Gronden van zekerheid* kritiek op de cartesianen en in het bijzonder Spinoza. M.J. Petry, *Nieuwentijt's Criticism of Spinoza* (Mededeling XL vanwege het Spinozahuis; Leiden: E.J. Brill, 1979, 16 blz., *f* 5,50, ISBN 90 04 06033 2) stelt de vraag in hoeverre Nieuwentijts kritiek juist was. Hij komt tot de conclusie dat dit maar ten dele het geval was, omdat hij een te eenzijdig rationalistische interpretatie van Spinoza's werk had.

K.V.B.

De bekende methode van gezinsreconstructie zoals toegepast door de Franse demograaf Louis Henry heeft de basis gevormd van exemplarische studies als die over Colyton en Crulai, die tot een begrip zijn geworden. In Nederland was vaak de moeilijkheid dat ook al waren doop-, trouw- en begraafboeken van één kerkgenootschap bewaard gebleven, in de meeste plaatsen de bevolking tot verschillende kerken hoorde zodat volledigheid niet te verkrijgen was. Duiven in De Liemers was echter praktisch homogeen katholiek en de retroacta van de burgerlijke stand zijn goed bewaard gebleven. Daaraan danken we het artikel van A.J. Schuurman, ‘De bevolking van Duiven 1665-1795. Een historischdemografische studie’, *AAG-Bijdragen*, XXII (1979) 138-189. Het meeste werk bij een dergelijke studie vergt het samenstellen van de gezinskaarten. Dat heeft de heer Zondervan gedaan, oud-archivaris van De Liemers. Daarmee heeft de heer Schuurman een degelijke studie samengesteld, die geen sensationele resultaten biedt. Duiven was een typisch preindustrieel agrarisch dorp met een hoge leeftijd van bruid en bruidegom bij de huwelijkssluiting, gemiddeld 30,7 jaar voor mannen en 27,8 voor vrouwen.

H.P.H.J.

Het op kerstavond 1934 teruggevonden manuscript Consultatio Catholica van Comenius heeft, na vertraging door de tweede wereldoorlog, een nieuwe bestudering van deze pedagoog-theoloog op gang gebracht. Voornamelijk aan dit, in 1966 compleet gepubliceerde, werk ontleende J.M. van der Linde het materiaal voor zijn boek *De wereld heeft toekomst. Jan Amos Comenius over de hervorming van school, kerk en staat* (Kampen: Kok, 1979, 288 blz., *f* 34,75, ISBN 90 242 0161 6). Na de dissertatie van W. Rood uit 1970 was niet te verwachten dat er nog meer gegevens aan het licht zouden komen aangaande Comenius' Nederlandse relaties en zijn verblijf alhier. Maar Van der Linde houdt zich bezig met het totale stelsel waaraan Comenius

ook in zijn laatste, dus Nederlandse, levensperiode heeft doorgewerkt. Hij maakt duidelijk, in welke samenhang de meest bekende denkbeelden van Comenius, die over de opvoeding, staan. Comenius' sterk op de toekomst gerichte geloof bezielde hem tot een alomvattende visie op de wereld en op de mens-

heid. De door Van der Linde speciaal genoemde onderwerpen school, kerk en staat, hebben een plaats in dat tot in alle onderdelen uitgewerkte en doorgeconstrueerde stelsel. De auteur vindt dat men aan Comenius onrecht doet door enkel zijn pedagogische voorstellen te bestuderen. Het is hem gelukt, de opsommingen leesbaar te houden en een eigen toon in de weergave te leggen. Maar hij ziet dan ook de continuïteit van Comenius' werk vooral in dat van de broedergemeente (Herrnhut) die haar pedagogie eveneens vanuit haar geloofsovertuiging opbouwde. Doch is het manuscript sinds 1670 inderdaad ten onrechte bijna drie eeuwen onbenut gebleven? Het was stellig origineel om tal van bekende begrippen te voorzien van het voorvoegsel ‘pan-’. De bekende ‘pansofia’, universele wijsheid, blijkt te staan naast een ‘pampedia’, universele vorming, en zelfs ‘panglottia’, universele taalleer. Van der Linde meent dat veel hiervan actueel is, en licht dat in een slothoofdstuk toe. Maar dan moet men wel Comenius' en zijn geloof gaan delen. Anders houdt men toch vermoedelijk de indruk van zeer serieus bedoelde en geordende bedenksels, waarop zowel Tsjechen als Nederlanders, zowel calvinisten als vrijmetselaren zich plegen te beroepen. Het zijn trouwens nooit kleine figuren die door alle partijen worden opgeëist.

O.J.D.J.

R.J. van Pelt heeft vanuit maçonniek perspectief het emancipatieproces van de Joden gedurende de achttiende eeuw benaderd in ‘De loge als speel- en oefenplaats der Joodse emancipatie in Holland’, *Thot. Tijdschrift voor vrijmetselaren*, XXX (1979) 58-94 (= Leerling nummer 2). Evenals in Engeland (in 1721) waren in de oudst bekende loge in Amsterdam enkele sefardische joden als lid toegelaten (1735). De auteur wijst er enkele malen op dat de joodse vrijmetselaren ‘zoveel mogelijk hun joodse vormen en levenshouding moesten verdoezelen’ (72). Er is dus eigenlijk weinig ruimte voor zijn conclusie dat de vrijmetselarij, in feite, de enige (61) of één van de weinige (62) sociaal-culturele organisaties was waar ‘joden als joden’ konden samenwerken en samenzijn met christen-broeders. Integendeel, de auteur constateert ‘Er bestonden voor hem (de joodse broeder) in de logegebruiken geen mogelijkheden voor uitzondering vanwege zijn geloof’ (73). Na het verbod van de vrijmetselarij door de Staten van Holland (1735) stonden ook de joodse leden weer buiten de wet; zij hielden zich koest. Toen omstreeks 1750 de vrijmetselarij weer werd geduld, zien we een door J. Katz (*Out of the Ghetto*, 1973) gesignaleerd verschijnsel zich ook hier voordoen: joden - ook nu weer sefardische - stichtten in 1757 een loge die zij voor niet-joden openstellen (75). Daarbij is een belangrijk gegeven, onder andere, dat de andere Amsterdamse loges geen joden toelieten! Bij zijn verklaring van het feit dat (nagenoeg?) geen ashkenazische joden lid zijn geweest van vrijmetselaarsloges tijdens de Republiek, wordt de auteur geconfronteerd met het fundamentele probleem van het bewaren van eigen identiteit en assimilatiewens (78-80) - kortom met het dialectische proces van afweer en integratie dat geen twee-polige generalisatie toelaat.

A.H.H.

Jacob Campo Weyerman, *Den vrolyke tuchtheer (1729)*, I, *Tekst*; II, *Kommentaar*, door A.J. Hanou (Amsterdamse smaldelen VII; Amsterdam: Thespa, s.a., 396 blz., *f* 20, -, ISBN 90 6185 211 0). De auteur Jacob Campo Weyerman (1677-1747) schreef in 1729 een jaar lang een satirisch weekblad, getiteld *Den Vrolyke Tuchtheer*. Hij

bekritiseerde hierin verschillende zeden en gewoonten en hekelde bekende personen op geestige en soms cryptische wijze. Figuren die het slachtoffer van zijn scherpe pen werden, waren bijvoorbeeld de Abcouder schout J. Gousset, diens dorpsgenoot J. de la Croix, maar ook de drukker Arnold Willis en de toneeltroepen van La Lauze en Rijndorp moesten het ontgelden, naast

vele andere personen uit het Amsterdam van die tijd. De twintig eerste nummers van dit tijdschrift zijn in reprint verschenen, voorzien van een zeer uitgebreide annotatie. Op deze wijze is een aardig tijdsdokument voor de twintigste-eeuwse lezer bereikbaar gemaakt. Inmiddels is ook een stichting opgericht, die zich met deze, ten onrechte zo lang verguisde auteur bezighoudt. Het adres van de Stichting Jacob Campo Weyerman is Herengracht 330-336, Amsterdam.

B.S.

Nieuwe geschiedenis (in regionale jaarboeken)

In de Bossche stadsrekening van 1552/1553 is een kohier opgenomen van de tiende penning, geheven op al het inkomen van de burgers, om het aandeel van de stad in de bede van 400.000 Carolusgulden op te brengen, die de Staten van Brabant in 1551 hadden geconsenteerd. Dit is een der voornaamste bronnen voor het artikel van L.J.A. van de Laar, ‘De bevolking van 's-Hertogenbosch ca. 1550, een demografische en economische verkenning’, *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 59-103. Dit kohier is mooi volledig, men kan nagaan in welke volgorde de gaarders de diverse straten hebben afgelopen en zelfs armen en geestelijke instellingen zijn vermeld. Ten overvloede heeft de auteur de gegevens nog met andere demografische bronnen uit de zestiende eeuw gecontroleerd. Het resultaat is dat het aantal van 4.031 zelfstandigen en gezinshoofden binnen de muren en in de stadsvrijheid als vrij betrouwbaar mag gelden. Dat maakt 's-Hertogenbosch circa 1550 tot een van de grootste steden van het huidige Nederland. Het is dan ook overdreven te stellen dat de stad toen in economische neergang was, zoals door onder anderen Hezemans is beweerd. Interessant is ook dat van meer dan 60% der aangeslagenen het beroep was te achterhalen. Als bijlage is daarvan een interessante statistiek gemaakt.

H.P.H.J.

J.H.M. Mosmuller, ‘De invloed van de Staten-Generaal op de benoeming van proost en kanunniken in het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht, in het bijzonder gedurende de achttiende eeuw’. Overdruk uit de *Publications de la Société historique et archéologique de la Limbourg* (1978) 63-139. Bij de verovering van Maastricht in 1632 traden de Staten-Generaal ook in godsdienstige aangelegenheden in de rechten van de koning van Spanje. Zij maakten daarvan gebruik om een aantal functies in het kapittel van Sint-Servaas aan de meestbiedende te verkopen. De opbrengsten werden aangewend om het protestantisme in Zuid-Limburg te verbreiden. Het beleid dat de Staten-Generaal in deze voerden had in de achttiende eeuw ook een politieke dimensie. De benoeming van kapittelheren werd gebruikt om de invloed van de prinsbisschop van Luik, formeel gelijkberechtigd medeheer van Maastricht, verder terug te dringen. Een enkele kritische bemerking dient naar aanleiding van deze studie te worden gemaakt. Mosmuller volgt twee modeverschijnselen van de laatste jaren: Hij doet geen enkele moeite om zijn opvattingen in correct Nederlands te formuleren en vertelt in navolging van een reeks kerkhistorici onzin over monetaire kwesties (82).

J.C.G.M.J.

In Twente bestond al eeuwenlang een textielindustrie, vóórdat Thomas Ainsworth daar onder de regering van koning Willem I zijn weversschool te Goor stichtte. Dat blijkt on-

dermeer uit de bevolkingscijfers die Slicher van Bath gepubliceerd heeft. De groei van de populatie in Twente was veel groter dan in Salland of het land van Vollenhove. Uitbreiding van het areaal akkerland was nauwelijks mogelijk, maar veel boeren beoefenden de linnenweverij als nevenbedrijf. In de achttiende eeuw vonden verscheidenen daarin zelfs hun hoofdbedrijf, waarbij ze dan wel voor eigen gebruik voedsel bleven verbouwen. Deze omstandigheden worden helder in het licht gesteld in een artikel van J.A. Boot, 'Mensen en mogelijkheden in het 18de eeuwse Twente', *Textielhistorische Bijdragen*, XIX (1978) 20-49. De vakkennis van de wevers was heel behoorlijk. Zij konden zonder veel bezwaar overschakelen op het vervaardigen van bombazijn (schering van linnen en inslag van katoen). Zelfs het pellen- en marseljeweven konden de Twentse boeren aan. Pellen is weefsel met blokpatroon, marselje met strepen, daarbij moet de wever de pedalen van zijn getouw, vaak wel vijf, niet steeds in dezelfde volgorde bedienen. De technische uiteenzettingen van de schrijver maken de lof van Thomas Ainsworth voor de Twentse wevers begrijpelijk.

Dr. Boot schrijft over de wevers zelf. Een initiatief van een aantal ondernemers werd belicht in een voordracht van A.L. van Schelven, '15 maart 1728: het verzoek der tien Enschedese reiders ingewilligd', *Textielhistorische Bijdragen*, XIX (1978) 3-19. Deze tien linnenreiders, die een nauw aaneengesloten groep vormden en woonden ofwel in de Langestraat ofwel in de Haverstraat te Enschede, wilden de bombazijnindustrie van Amersfoort naar Twente overbrengen en vroegen en verkregen van de Staten van Overijssel een octrooi dat hun voor vijftien jaren een monopolie verschafte. Pas omstreeks 1740 begon overigens daar de bombazijnindustrie echt belangrijk te worden.

H.P.H.J.

J. Lauwerys, *Het kasteel van Hoogstraten*, II; *Jaarboek HOK, Koninklijke Hoogstratens Oudheidkundige Kring*, XLVII (1979) 1-195. Eredeken J. Lauwerys herneemt in deze publikatie een aantal elementen uit zijn studie over de *Hertogen van Hoogstraten*, verschenen in 1934. Hij bekeek opnieuw zijn rijke documentatie over deze hertogen, behorend tot het huis van Salm Salm, om zo de geschiedenis van hun kasteel te Hoogstraten te schrijven. Dit levert ons een stukje plaatselijke geschiedenis met zeer vele details op. De publikatie ervan werd gespreid over drie opéénvolgende jaarboeken van de Oudheidkundige Kring van Hoogstraten. We bespreken hier het tweede deel. Het verhaal is chronologisch opgebouwd rond de figuren van de opéénvolgende kasteeleigenaars: hertog Maximiliaan van Salm Salm (1732-1773), hertogin Louisa Eleonora (1729-1800) en Konstantijn, vorst van Salm Salm (1762-1828). In het voorwoord geeft de auteur nog enkele aanvullingen bij zijn vooroorlogse publikatie. In het eigenlijke verhaal verwijst hij nog voortdurend naar deze publikatie, maar tevens brengt hij nieuwe gegevens aan. Hij onderbreekt echter zijn verhaal gedurig door ofwel in de tekst zelf ofwel in zogenaamde bijlagen rechtstreeks uitgebreid uit zijn bronnenmateriaal te citeren. Deze mijns inziens onverwerkte gegevens vertellen echter heel wat achttiende-eeuwse 'petit histoire' van deze adellijke familie en haar bouwperikelen. Het is positief dat hij deze gegevens in een algemene Europese context plaatst, maar jammer dat hij hier dan weer verouderde gegevens hanteert. Het geheel wordt alzo wel aanéengeschreven, maar mist de nodige synthese. Kortom deze publikatie vormt wel een bijdrage tot de

plaatselijke geschiedschrijving, maar is geen voorbeeld van hoe het moet: verwerkt bronnenmateriaal in een beknopt verhaal.

W.B.

Nieuwste geschiedenis

Het jonge periodiek *Symposion. Tijdschrift voor maatschappijwetenschap* reserveert een themanummer, II (1980) aflevering 1 voor ‘nationale integratie en sociale differentiatie’. Op twee artikelen moge hier de aandacht worden gevestigd. P. de Rooy wijdt in ‘Het grofste communisme. Een beschouwing over verzuiling als integratieproces in Nederland in de negentiende eeuw’ (8-21) een programmatische beschouwing aan een, op het eerste gezicht, paradoxale stelling. De Rooy heeft een antwoord willen geven op de vraag: waarom komen mensen (niet) in opstand? Hij heeft zich daarbij laten leiden door het nieuwste boek van Barrington Moore Jr., *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt* (1978). Eén van diens conclusies is dat een essentiële voorwaarde voor het ontstaan van een verzetsbeweging is het dóórbreken van het besef dat de bestaande situatie (gezagsuitoefening) in strijd is met het traditionele ‘contract’ en dat die situatie niet onvermijdelijk is, maar anders kan en moet zijn. In Nederland zijn weliswaar nogal wat geluiden geregistreerd van ontevreden, zelfs opstandige lieden, tot massaal verzet heeft dat maar zelden geleid. De Rooy zoekt de oorzaak daarvan in de ruimte scheppende grondwet van 1848, die ‘voorliep op de sociaal-politieke ontwikkelingen’ (12) - een naar mijn smaak niet helemaal bevredigende verklaring - en vooral in de dociliteit welke de (christelijke) zuilen hun onderhorigen bijbrachten (15-16). Hoe de nationale integratie middels verzuiling precies tot stand kwam (19) verdient nader onderzoek. Te denken valt ook aan de reeds verrichte studies over de sociale en machtspolitieke achtergronden en gevolgen van de Afscheiding van 1834. De Rooy heeft in ieder geval een uitdagende impuls aan de verzuilingsdiscussie gegeven.

De binding van het tweede artikel met het thema ‘nationale integratie’ is wat minder paradoxaal. B. Kruithof heeft een omvattende interpretatie willen geven van de pogingen tot sociale disciplinering van de ‘gevaarlijke klassen’ in ‘De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860’ (22-37). In kort bestek vat de auteur de resultaten samen van wat ongetwijfeld een arbeidsintensief onderzoek is geweest. Geïnspireerd door Christopher Lasch heeft Kruithof de vele aspecten van het maatschappelijke en privé-leven van de lagere klassen waarmee het Nut zich bemoeide, geanalyseerd: het aankweken van vaderlandsliefde, van ordelijkheid, huiselijkheid en rationele godsdienstigheid, van tevredenheid met het eigen lot. Door het verbreiden van kennis en het geven van het goede voorbeeld trachtten de Nutsmensen de vooruitgang te dienen en opstandigheid te voorkomen. Opvoeding en voorlichting stonden daarbij centraal. Te spreken van een ‘nauwelijks geëvenaarde zelfgenoegzaamheid’ zoals de redakteuren doen in hun ‘Ten Geleide’ (6) lijkt me onbillijk. Het optimisme was aanvankelijk ongetwijfeld grenzeloos; de twijfels moesten vanzelf wel komen tegelijkertijd met het sluipende verzuilingproces, waarvan Kruithof spreekt, en met het inzicht dat de armoede niet effectief te bestrijden viel met de toegepaste methoden. De tijd lijkt gekomen om hetgeen Kruithof aanreikt in een ruimer kader te plaatsen. Ten eerste door de achttiende-eeuwse traditie der ‘spectators’ in dit perspectief te betrekken en ten tweede door andere, bijvoorbeeld niet van particulieren uitgaande disciplineringsinstellingen en -vormen hiermee in verband te brengen.

A.H.H.

De groei van het moderne industriële kapitalisme is in Nederland laat op gang gekomen, dat is algemeen bekend, eigenlijk pas goed na het jaar 1890. De heer Bos uit Wageningen

heeft een nieuwe poging tot verklaring gedaan en daarbij uitsluitend gekeken naar de economische factoren. Daarvan heeft hij verslag gedaan in drie artikelen, namelijk R.W.J.M. Bos, 'Techniek en industrialisatie: Nederland in de negentiende eeuw', *AAG-Bijdragen*, XXII (1979) 59-88; *Idem*, 'Kapitaal en industrialisatie in Nederland tijdens de negentiende eeuw', *ibidem*, 89-107 en *Idem*, 'Factorprijzen, technologie en marktstruktuur. De groei van de Nederlandse volkshuishouding 1815-1914', *ibidem*, 109-137. Waarom de auteur niet één titel aan zijn drie samenhangende en achter elkaar gedrukte artikelen heeft gegeven is me niet duidelijk; hij bezorgt op die manier extra werk aan bibliografen. De inhoud van de artikelen heeft me niet zo kunnen overtuigen. De auteur geeft nogal theoretische modellen, waaruit inderdaad zou kunnen blijken dat het kostprijsverhogend gewerkt zou hebben als men vóór 1890 in Nederland tot mechanisatie zou zijn overgegaan. Maar de tabellen en statistieken die de juistheid van zijn vergelijkingen zouden bewijzen, ontbreken. Ik ben geen econoom en mogelijk mis ik de nodige voorkennis om dit soort artikelen te kunnen waarderen, de auteur doet met zijn moeizame stijl ook weinig om zijn minder deskundige lezers tegemoet te komen.

H.P.H.J.

W.H. Knoop, ed., *Monumenten van bedrijf en techniek in Groningen* (Groningen, s.a. [1979], 125 blz., *f* 18,90, ISBN 90 6208 047 2). Een rijk geïllustreerd werkje, dat negen artikelen bevat over de industriële archeologie van de provincie Groningen. Het afzonderlijk vermelden waard zijn de bijdragen van P. Kooy over het industrialisatieproces in de stad Groningen en haar ommeland tussen 1850 en 1914, van W.H. Knoop over de scheepsbouw en de negentiende-eeuwse veenkoloniale zeevaart en van J.C. van der Ploeg over de lijnen van de NOLS (Noord-Ooster Locaal Spoorwegmaatschappij) in de Groninger veenkoloniën. Het geheel geeft voor degene die niet bekend is met de geschiedenis van deze regio, een redelijk inzicht in het specifieke van de ontwikkeling van haar industrie. Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog steunde deze industrie voor wat betreft het 'land' op een kwartet van landbouwindustrieën (aardappelmeel, strokarton, suiker en zuivel) terwijl in 'de stad' het kleinbedrijf, dat op de verzorging van de regio gericht was, bleef overheersen. Men wordt overigens wel nieuwsgierig bij het lezen van de vele studies over de industrialisatie *tot 1914* naar wat er ná 1914 bijvoorbeeld in het Interbellum gebeurde. Verdere ontwikkeling of stagnatie? Verleidelijk is het, zeker in het Groningse geval de lijn dan maar meteen door te trekken tot het heden, temeer omdat de oorzaken van de huidige economische problemen van deze regio voor een deel in het verleden liggen. Zeer boeiend is het epos van de veenkoloniale zeevaart, een bedrijfstak die, geholpen door een protectionistische overheid, opkwam en na een korte bloei (1850-1860) snel ineenzakte (1860-1880). De omstandigheden (ligging, infrastructuur) waren hier zeer ongunstig en toch was Groningen gedurende een korte tijd (ca. 1860) het belangrijkste scheepsbouwgebied van Nederland. Even kortstondig waren de lokaalspoorwegen die hier tussen 1905 en de tweede wereldoorlog voorzagen in de behoefte aan transport. Het zou de moeite waard zijn, zoals de auteur zelf ook al toegeeft (9) eens te onderzoeken, hoe het economische rendement van deze spoorwegmaatschappij zich in de loop van zijn bestaan ontwikkelde. Vermeldenswaard is tenslotte nog, dat het Rijksarchief in Groningen, één van de weinige openbare archiefbewaarplaatsen in deze provincie, een collectie foto's heeft

aangelegd van briefhoofden uit de periode 1850-1950. Er wordt overigens niet bij verteld, welke criteria bij de selectie van de briefhoofden zijn aangelegd en evenmin wordt een poging gedaan de gebruikswaarde van deze bron te taxeren. Elders is immers opgemerkt, dat de briefhoofden de toestand fraaier en vooral grootser plachten weer te geven dan de werkelijkheid was.

A.C.M.K.

J. Gennart, *Diocèse de Namur. Paroisses et édifices du culte (1808-1979)* (Répertoires Meuse-Moselle, V; Namen: CERUNA, 1980, 278 blz., BF. 650, -). Onderhavig werk is nummer V van de repertoria, die tot nog toe door de Fondation Meuse-Moselle werden uitgegeven. Deze stichting heeft tot doel alle aspecten van het leven vroeger en nu door te lichten, in een gebied dat zich uitstrekt rond het stroomgebied van Maas en Moezel. J. Gennart heeft alle katholieke cultusplaatsen van het bisdom Namen geïnventariseerd: parochiekerken, succursalen, kapelanieën en annexen, die sinds 1808 door kerk en staat werden erkend in toepassing van het Concordaat van 1801 en enkele zogenaamde 'canonieke' parochies, die enkel door de bisschoppelijke overheid als zodanig zijn erkend. Het bisdom Namen wordt genomen in zijn huidige kerkelijke omschrijving, de Belgische provincies Namen en Luxemburg. Voor elke besproken cultusplaats worden vermeld: haar burgerlijk en kerkrechterlijk statuut, datum van oprichting, kerkelijke indeling, gemeentelijke omschrijving en grenzen van de parochie. Schrijver voegt er een korte historische nota aan toe betreffende het kerkgebouw en desgevallend ook betreffende het pastoors- of kapelaanshuis, al dan niet eigendom van de kerkfabrieken. De plaatsen zijn per provincie, Namen en Luxemburg, alphabetisch gerangschikt. In de inleiding biedt schrijver, los van de civiele omschrijvingen, een volledig overzicht van pastorale indelingen en structuren, pastorale regio's en sectoren, die vooral sedert Vaticanum II werden opgericht. In de droge opsomming van plaatsnamen en data wordt men, door het gedurig weerkerend zinnetje 'aliéné après 1789', herinnerd aan de drastische ingreep van de Franse Revolutie in dit uitgebreid kerkelijk patrimonium.

R.W.

In verschillende heemkundige kringen is men bezig met de vroeg-negentiende-eeuwse kadasterkaarten, om zo inzicht te krijgen in de bewoning op dit tijdstip en een basis te vormen van waaruit men verder in de tijd terug kan werken. Eén van de meest actieve is de 'Werkgroep Haagse Beemden', voor het onderzoek van de geschiedenis van Princenhage, ten westen van Breda. Daaruit is een zeer professionele bijdrage voortgekomen, te weten Karel A.H.W. Leenders, 'De nederzettingen van Princenhage', *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 139-209. De schrijver is demograaf van professie en werkt deskundig met de begrippen en de methoden van de nederzettingsgeschiedenis. Hij slaagt erin in het jaar 1811 tweeëntwintig nederzettingen binnen de gemeentegrenzen van Princenhage te onderscheiden, omvang, functie en vorm daarvan met elkaar in verband te brengen en deze doorgaans bevredigend te verklaren. Het is een knap artikel, maar niet zo gemakkelijk leesbaar, omdat de bijgevoegde overzichtskaart nogal onduidelijk is en de auteur nogal wat vakkennis vooronderstelt. Zo was noot 36 voor mij onbegrijpelijk door mijn onvoldoende vertrouwdheid met logaritmen. In een slotbeschouwing gaat de heer Leenders na, in hoeverre men de nederzettingsgeografie van 1811 kan terugprojecteren in het verleden. Helaas moet men daarmee erg voorzichtig zijn, omdat Princenhage in 1811 in een periode van grote bevolkingsaanwas verkeerde, die ingrijpende veranderingen veroorzaakte.

H.P.H.J.

Het leek zo'n mooie bron. De gegevens over de plaats die men in de kerk tijdens mis of preek innam, zouden een goede afspiegeling geven van de verschillende standen in een parochie en standen dan opgevat in de zin van Mousnier, niet hoofdzakelijk door inkomen of vermogen bepaald, maar door minder tastbare zaken als afkomst, vrienden en sociaal aanzien. J. Lucassen en G. Trienekens hebben er nog onlangs over bericht in de jaargang 1978

van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*. De praktijk valt niet altijd mee, zoals blijkt uit het artikel van Arno Haagmans en Paul van 't Hooft, 'De plaats in de kerk als standskenmerk. Een kwantitatief onderzoek naar sociale stratificatie', *Varia Historica Brabantica*, VIII (1979) 105-136. Zij hebben gebruik gemaakt van het kerkbank-verpachtingsregister uit 1811 van één parochie uit Princenhage, waarin de namen van 167 personen, die geld betaald hebben voor één of meer plaatsen in de kerk, genoteerd stonden. Daarvan hebben ze inkomen of beroep uit andere bronnen trachten te achterhalen - dat lukte lang niet altijd - en vervolgens hebben zij geconstateerd, dat er een grote correlatie bestond tussen inkomen en een plaats voorin of achteraan in de kerk. Er bleek weinig invloed van andere standskenmerken. Ik geloof dat de auteurs veel te veel statistieken hebben gemaakt op basis van een uiterst beperkt aantal gegevens. Misschien zouden ze wel hebben kunnen aangeven waarom bepaalde families vooraan in de kerk zaten als ze een kwalitatieve beschrijving van individuele gevallen hadden gemaakt. Maar dat is uiteraard slechts speculatie.
H.P.H.J.

De studie van de demografie die zich immers bezig houdt met drie wel zeer interessante onderwerpen, te weten: huwelijk, sex en dood, heeft soms een wat voyeuristisch aspect. Dat lijkt me ook het geval in het artikel van Th.L.M. Engelen en M.M. Meyer, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland 1812-1862', *AAG-Bijdragen*, XXII (1979) 190-220. Zij hebben steekproeven gedaan in de gegevens van de burgerlijke stand van een tiental dorpen. Huwelijken die binnen zeven maanden na de sluiting gevolgd werden door de geboorte van een levensvatbaar kind bleken 18,4% van het totaal uit te maken, aanmerkelijk minder dan in de omringende landen. Bij de protestanten kwamen dubbel zoveel gedwongen huwelijken voor als bij de katholieken en ook leidde een laag peil van opleiding gauwer tot een gedwongen huwelijk. In 1960 was dat overigens precies zo, naar Kooy heeft aangetoond.
H.P.H.J.

Ter gelegenheid van de heropening van Het Kurhaus te Scheveningen als hotel in 1979 en - korte tijd later - de opening van het casino aldaar, geeft A. Adama Zijlstra (van 1927-1963 lid van de directie van de EMS-trust) een overzicht van *Het Kurhaus van badhuis tot levend monument. Een kroniek van 160 jaren* (Den Haag: Voorhoeve, 1979, 96 blz., *f* 24,90, ISBN 90 297 0620 1). Het is een aardig geïllustreerd relaas van de belangrijkste gebeurtenissen in de jaren 1818-1979, waarin sprake is van een hotel, met vele bekende gasten, van een badhuis, van een concertgebouw met beroemde uitvoeringen en van een jarenlange strijd voor een casino. Uit alles blijkt duidelijk de bekendheid van de auteur met de interne gang van zaken.

Eveneens in 1979 verscheen, ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Scheveningse haven, van de hand van H. Slechte en M. van der Mast een aardig uitgevoerd gedenkboekje: *75 jaar havens Den Haag*, *Scheveningen. De geschiedenis van de Scheveningse en de Laakhaven* (Den Haag: Afdeling Voorlichting gemeente Den Haag, 1979, 96 blz.). De eerste auteur beschrijft hoe er vanaf 1824 gesproken werd over de noodzaak van een vissershaven in Scheveningen waarbij de diverse plannen door verschillende oorzaken toch telkens op niets uitliepen, totdat in 1899 in de Tweede Kamer het wetsontwerp van de ministers Lely en Eland - dat de aanleg

van een buitenhaven regelde - werd aangenomen. De tweede auteur behandelt de aanleg van de Laakhaven in de jaren 1898-1929 in het kader van de negentiende-eeuwse voorstellen om de vaarten rond Den Haag zó te verbeteren, dat

de stad voor grote binnenschepen toegankelijk zou zijn; hiervoor was een binnenhaven (zoals de Laakhaven) noodzakelijk.

Th.S.H.B.

M. Reynebeau, *De Gentse universiteit als katalysator in het politieke groeiproces (1846-1870)* (Uit het verleden van RUG, X; Gent: Archief van de RUG, 1979, 100 blz., BF 120, -, te verkrijgen bij K. de Clerck, Baertsoenkaai 3, B 9000 Gent). De auteur gaat na welke rol professoren en studenten hebben gespeeld in de politiek van de jaren 1846-1870, vooral in de stedelijke Gentse politiek. Deze vraagstelling benaderde hij in zijn licentieverhandeling *Politieke oriëntatie en ontwikkeling. De strijd om de Gentse gemeenteraad*, *1848-1869* (Gent, 1977) vanuit een politiek standpunt. Deze publikatie is er grotendeels aan ontleend. Tegen de achtergrond van de revolutionaire beweging van 1848 behandelt Reynebeau eerst de 'Société Huet'. De leden van deze in 1846 in de schoot van de Gentse universiteit gestichte kring bespraken niet alleen maatschappelijke, politieke en filosofische problemen. Ter verspreiding van hun democratische en liberale ideeën namen zij ook initiatieven op gebied van politiek en pers. De gebeurtenissen van 1848 evalueert de auteur als een 'revolutionair intermezzo' voor de jonge, burgerlijke leden van de Société. Vervolgens belicht hij de rol van sommige leden van de universitaire gemeenschap in de teloorgang van het unionisme. Vooral het incident rond prof. Brasseur, die in een college de godheid van Christus zou hebben geloochend, krijgt aandacht, samen met de verstoring van een processie door een groep studenten en de bisschoppelijke mandementen tegen de Gentse rijksuniversiteit. In een derde hoofdstuk bespreekt Reynebeau het studentengenootschap ''t Zal wel gaan' als flamingantisch, vrijzinnig en democratisch vormingscentrum. De publikaties van de vereniging lokten echter hevig verzet uit zowel bij de academische overheid, de gematigde Liberale Associatie, als bij de klerikale pers. Een laatste hoofdstuk wijdt de auteur aan het politiek mandaat van twee professoren, G. Callier en F. Laurent, als gemeenteraadslid en schepen van Gent. Zij waren vooral actief op het gebied van het stedelijk onderwijs, terwijl Laurent zich ook bezig hield met het arbeidsprobleem.

Reynebeau omschrijft de door hem bestudeerde periode als een proces van oriëntatie, waarin het aandeel van de leden van de Gentse universitaire gemeenschap niet gering bleek te zijn. Hij behandelt de vraagstelling op een vlotte manier. Aan enkele onnauwkeurigheden in de bronnenopgave willen wij niet te zwaar tillen. Zo bijvoorbeeld ontbreekt het hs. 2521 (B) niet in de Gentse universiteitsbibliotheek. Dit register bevat echter de uitgaande briefwisseling van J. Vuylsteke van 1874-1878 en was derhalve voor deze studie van geen belang.

J.V.

H. van Werveke, *Paul Fredericq in de spiegel van zijn dagboek* (Mededelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen en schone kunsten van België, XLI, nr. 1; Brussel: Koninklijke academie, 1979, 102 blz.). Bij zijn overlijden in 1974 liet prof. Van Werveke een onvoltooid manuscript na. Het betrof een historische biografie van zijn vroegere leermeester, P. Fredericq, steunend op diens uitgebreid archief, dat vanaf 1970 aan de Gentse Universiteitsbibliotheek voor raadpleging was opengesteld. P. Fredericq (1850-1920) was niet alleen hoogleraar in de Nederlandse letterkunde en de nationale geschiedenis, maar ook een eersterangsfiguur van het

Vlaams liberalisme. En als zodanig betrokken bij vele beleidsdraden zowel op plaatselijk vlak, als in de Vlaamse beweging en de nationale politiek. De gepubliceerde fragmenten geven een idee van wat deze biografie had kunnen worden door telkens nieuwe facetten van Fredericq in wisselende contexten naar voren te ha-

len: zijn socio-familiale achtergronden en inspirators, zijn loopbaan en geschriften, zijn relatie tot vooraanstaande historische tijdgenoten als Kurth en Pirenne alsmede hun uiteenlopende opvatting over geschiedschrijving, zijn standpunten in de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit, zijn contacten met de koning, zijn houding tijdens de bezetting en de internering in Duitsland. De tijd ontbrak wellicht om de 'homo politicus' volledig tot zijn recht te laten komen. Door C. Coppens werden selectieve bibliografieën van en over P. Fredericq toegevoegd.

H.V.V.

Ongetwijfeld heeft H. van Riel, lange tijd lid van gedeputeerde staten van Zuid-Holland, zich aangetrokken gevoeld tot de geschiedenis van 'zijn' provincie. In het beschrijven van een stuk historie van de instelling waarmee men nauw verbonden is geweest, schuilt voor een historisch denkend man een aantrekkelijke uitdaging. Als vrucht van jarenlange studie verscheen in 1979 Van Riel, *Geschiedenis der Provinciale Staten van Zuid-Holland 1850-1914* (524 blz.; geen opgave van uitgever, in offset). Belangrijkste bron ervoor vormden de handelingen der Staten van Zuid-Holland, maar daarbuiten werden nog talrijke boeken en periodieken geraadpleegd. Wat tot stand kwam, kan niet op de kwalificatie geschiedenis aanspraak maken, in de zin van een doorwerkt en gestructureerd verhaal, waaruit een beeld van ontwikkeling resulteert. Zeker geeft de inhoudsopgave iets van een ambitie in die richting weer, maar wat de lezer vervolgens aantreft, is een aaneenrijging van min of meer ter zake doende mededelingen omtrent het behandelde onderwerp, citaten en anecdotes. Doordat het aan maat en schaal ontbreekt, is het werk niet meer dan een bron voor nadere geschiedschrijving. Het nut ervan zou op dat moment pas precies vast te stellen zijn. Het is teleurstellend voor wie met enige verwachting het omvangrijke boek opsloeg. Het kan het best aan zijn doel beantwoorden wanneer ooit een historicus er de inspiratie uit put het geproportioneerde geschiedverhaal te schrijven.

J.D.V.

In 1978 bestond het Christelijk Jongeren Verbond 125 jaar. Bij die gelegenheid heeft Aad Kik, Hoofd Programma CJV, een boekje samengesteld onder de titel *Herkenning en perspektief. 125 Jaar Christelijk Jongeren Verbond* (Driebergen: CJV, 1978, 154 blz.). De titel geeft reeds aan, wat men van de inhoud mag verwachten. De historicus zal met spijt vaststellen dat het boekje meer perspectief biedt dan herkenning geeft en dat hij het wat betreft de herkenning moet doen met grepen uit de geschiedenis. Het is een rommelig boekje geworden. Niet alleen vanwege de tweeledige opzet. Ook het feit dat teveel handen eraan gewerkt hebben, is er debet aan. Een aantal mensen schrijft over hun ervaringen met de CJV, anderen over hun visie op een facet van het werk van de CJV en weer anderen praten in een interview over verleden, maar vooral heden en toekomst; de hierna overgebleven leemtes zijn gevuld door Aad Kik. Kortom: een gemiste kans om het historisch perspectief van een 125-jarige CJV te laten zien.

J.B.

Dubbelgebakken. Aardewerknijverheid in Nederland 1876-1940 ('s-Gravenhage, 1979, 166 blz., *f* 20, -) is de catalogus van 'Een reizende tentoonstelling van de Dienst

Verspreide Rijkscollecties'. Deze uitgave verscheen ook als nummer XCIV-XCV van het *Mededelingenblad van vrienden van de ceramiek* (1979). E.J. van Straaten stelde de tentoonstelling samen en schreef de uitvoerige inleiding (79 blz.) bij de catalogus. De titel *Aardewerknijverheid in Nederland 1876-1940* is enigszins misleidend. Er is geen sprake van een algemeen

historisch overzicht, noch van een behandeling van de gehele aardewerkproduktie in deze periode. Volksaardewerk, kitsch en stijlimitaties blijven buiten beschouwing, evenals de economische ontwikkeling van de aardewerkindustrie en de omvang van de produktie. Van Straaten beschrijft de vernieuwing van vormgeving en decoratie, waarbij hij zich voornamelijk beperkt tot vazen en serviesgoed. Daarnaast behandelt hij de discussie over deze vernieuwing in de kring van kunstenaars en critici. De inleiding vormt een informatief overzicht van het zoeken naar nieuwe vormen en werkwijzen in de aardewerknijverheid. De cultuurhistorische achtergrond van deze ontwikkeling zou overigens nog wel nadere uitwerking verdienen, evenals de samenhang met de vernieuwing in de kunst. Van elk in de catalogus beschreven voorwerp is een afbeelding opgenomen. Te zamen vormen ze een verhelderend en soms curieus beeldverhaal bij de inleiding. Een lijst van aardewerkfabrieken met foto's van de merken en een lijst met namen van kunstenaars, ontwerpers en pottebakkers vergroten de bruikbaarheid van deze catalogus als naslagwerk.

IJ.B.

E.F. Verkade-Cartier van Dissel, *Eduard Verkade en zijn strijd voor een nieuw toneel* (Zutphen: Walburg Pers, 1978, 630 blz., *f* 75, -, ISBN 906011 254 7) is een omvangrijke monografie over de ontwikkeling, het werk en de betekenis van Verkade (1878-1961) als regisseur en toneelspeler. De schrijfster, Verkade's vierde en laatste echtgenote, heeft het boek niet het karakter van memoires willen geven. Verkade's particuliere leven blijft, zoals de titel ook duidelijk aangeeft, in dit werk op de achtergrond. De schrijfster heeft een zeer omvangrijk bronnenonderzoek verricht en lijsten samengesteld van alle door Verkade gespeelde rollen en geregisseerde opvoeringen. Het boek bevat daardoor een schat aan gegevens. Toch is het als studie en samenvatting van Verkade's werk en betekenis niet geheel geslaagd. De schrijfster citeert te veel en te vaak uit de geraadpleegde bronnen en formuleert te weinig zelf haar oordeel. Kenmerkend voor haar werkwijze is bijvoorbeeld het slot van het boek, waarin de waarde van Verkade als kunstenaar wordt samengevat. Hier beperkt de schrijfster zich tot de letterlijke weergave van een feestrede, door Albert van Dalsum in 1956 uitgesproken.

IJ.B.

Onder de ietwat duistere titel *Honderd jaar* '*uit Egypte...*' hebben P.A.H. de Boer en P.Sj. van Koningsveld 'Leidse opstellen over de scheiding tussen kerk en staat aan de openbare theologische faculteit' bijeengebracht (Leiden: Brill, 1979, 42 blz., *f* 12, -, ISBN 90 04 05984 9). De titel blijkt ontleend aan een voordracht door De Boer over een bepaalde bijbeltekst (Hosea 11:1), gehouden voor het Oosters Genootschap, waarin hij wil aantonen hoe bevooroordeeld kerkelijke uitleggers te werk gaan en hoe goed het is dat hijzelf aan een openbare faculteit kan werken. Vervolgens gaan Carola J.L. Kloos, Noortje Evertsen en P.Sj. van Koningsveld in op het thema van de ondertitel. Andersdenkenden komen alleen via hen aan het woord. Voor degene die niet over alle Leidse gegevens beschikt komt er veel kleingoed en persoonlijke geïrriteerdheid op tafel: meer stof voor een weekblad dan voor een afzonderlijke brochure die zonder de periodieken 'Mare' en 'Universiteit en Hogeschool' niet goed te begrijpen is. Het bundeltje laat wel zien hoe in de nieuwe

universitaire structuren toch de communicatiekanalen verstopt kunnen raken. Of is het een noodkreet?

O.J.D.J.

P.H. Tuinman, ed., *Honderd jaar kwikken in Maastricht 1880-1980* (Maastricht: Comité

honderd jaar rijkskweekschool, 1980, 198 blz.). Wat neemt men op in het gedenkboek van een school? Serieuze geschiedschrijving over de instelling en het daar gegeven onderwijs? Anecdotes geschikt om bij oudleerlingen allerlei herinneringen wakker te roepen? In dit geval heeft men beide een plaats gegund, en de redacteur, de geschiedenisdocent Tuinman, mocht proberen er toch één boek van te maken. Het gevolg is wel dat de historicus zijn belangstelling dreigt te verliezen bij de lectuur van passages waarin de oudleerling, de oud-'kwik', aan zijn trekken komt. En wellicht is ook het omgekeerde het geval.

Vijf auteurs leverden bijdragen. Daardoor signaleert men herhalingen en ook wel eens tegenstrijdigheden. Zo lijkt de passage over pedagogie, thans een moeilijk vak dat 'zichzelf verdrinkt in een zee van wetenschappelijke en semi-wetenschappelijke termen', geschreven als een zuur commentaar-achteraf op de terminologie gehanteerd in enkele pagina's van dit boek die handelen over de onderwijsvernieuwing in de thans pedagogische akademie geheten school. En als men in de 'Terugblik na dertig jaar' leest: 'Het prettige van onze Rijkskweekschool is altijd geweest de grote vrijheid van de leerlingen in tegenstelling tot de andere kweekscholen', dan kan dat woordje 'altijd' beslist niet slaan op de eerste zeven decennia van de hier herdachte eeuw. Toen werd namelijk een ijzeren tucht gehandhaafd. De Maastrichtse Rijkskweekschool was lang een bolwerk van gezag. De Maastrichtse directeuren reageerden heftiger en negatiever dan de collega's elders in den lande op kwekelingenacties, van Theo Thijssen eerst, van Banning later. Dat kwam wellicht mede door de merkwaardige positie die de school als rijksinstelling in Limburg innam. De beschikbare kwekelingenplaatsen werden lange tijd gevuld met veel leerlingen van buiten de provincie. Omdat zij tot 1925 met hulp van de directeur in kosthuizen werden ondergebracht kon de tucht ook buiten het schoolgebouw gehandhaafd worden. Op behoud van bijverdiensten beluste hospita's speelden een belangrijke rol in een systeem van verklikkerij.

Ook na 1925 bleef de situatie in veel opzichten uitzonderlijk. De directeuren hebben op deze openbare school gedurende lange tijd een onmiskenbaar crypto-confessioneel stempel gedrukt, en hun ambtelijke superieuren dwarsboomden hen in deze neiging niet. Maar dat belemmerde Limburgse voorstanders van bijzonder onderwijs niet de school te bestrijden, op een wijze die soms laaghartig genoemd mag worden. De bisschoppen van Roermond blokkeerden de benoeming van goed-katholieke oud-kwikken op bijzondere scholen in hun diocees. De pers in de provincie werkte de school tegen waar ze maar kon. Zelfs heeft eens een aan de school verbonden godsdienstleraar een leerling overgehaald om te zwaaien naar een bijzondere kweekschool. Pas in het jongste verleden werd de school zich, eindelijk, bewust van de identiteit die ze, formeel, reeds sinds haar oprichting had bezeten, de openbare.

Al bij al mag worden gezegd dat, met name door P.H. Tuinman, met behulp van zeer veel stukken uit het schoolarchief, van het wel en wee van deze school op openhartige wijze een levensecht beeld is geschetst. Het is een gelukwens waard, zo'n gedenkboek waaruit vóór alles blijkt dat er, diverse bizarre ruzies in de docentenkamer ten spijt, in de klas bij voortduring onderwijs van goede kwaliteit is gegeven.

D.J.R.

De pro-Boerbeweging in Nederland, die een hoogtepunt beleefde tijdens de tweede vrijheidsoorlog van de Transvalers tegen Engeland (1899-1902), is feitelijk ontstaan tijdens de opstand van de Transvalers twintig jaar eerder tegen het Engelse gezag, dat sinds de annexatie van de Zuid-Afrikaansche Republiek in 1877 de zelfstandigheidsdromen van de voormalige Voortrekkers verstoorde. Aan die Nederlandse belangstelling voor de Transvaalse Boeren heeft F.J. du Toit Spies enkele bladzijden gewijd in zijn bijdrage tot *Die*

eerste Vryheidsoorlog 1880-1881, dat onder redactie van F.A. van Jaarsveld, A.P.J. van Rensburg en W.A. Stals verschenen is (Pretoria-Kaapstad: HAUM, 1980). Ex-Hollanders als E.J.P. Jorissen en W.E. Bok speelden trouwens bij die opstand van de Transvalers een grote rol, zo maakt dit boek duidelijk, evenals in de voorbereiding ervan gedurende de jaren van lijdelijk verzet, 1877-1880, waarover M.C. van Zijl, *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners 1877-1880* (Pretoria-Kaapstad, 1979) een gedegen verslag leverde.

G.J.S.

Het Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum vatte enkele jaren geleden het plan op een nieuw handboek voor het openbaar bibliotheekwerk in Nederland in monografieën uit te geven. Van die serie zou ook deze *Geschiedenis van de Openbare Bibliotheek in Nederland* door G.A. van Riemsdijk deel uitmaken. Toen evenwel bleek dat het werk een omvang zou krijgen die de opzet van de reeks te buiten ging, werd besloten het werk afzonderlijk te laten verschijnen. Tot nu toe zagen twee delen van dit boek het licht, terwijl nog een derde deel te verwachten is. Het eerste deel omvat de periode van de beginjaren tot 1940 en het tweede deel de oorlogsjaren 1940-1945 (Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum, 1978, 168 blz., *f* 24,95, ISBN 906252 144 4 en *ibidem*, 1979, 174 blz., *f* 25, -, ISBN 90 6252 146 0). Na het voortreffelijke werk van H.E. Greve, *Geschiedenis der leeszaalbeweging in Nederland*, in 1933 uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Vereniging voor openbare leeszalen en bibliotheken, was er geen overzicht van de verdere geschiedenis meer verschenen. Het in 1965 uitgegeven werk *Bijdragen tot een Handboek voor de Openbare Bibliotheek in Nederland* kreeg deze titel terecht.

En nu heeft dan Van Riemsdijk het ondernomen de geschiedenis van de openbare bibliotheken in ons land te beschrijven. Is hij daarin geslaagd? Door zijn langjarige ervaring in tal van functies in het openbare biliotheekwezen, zowel in de bibliotheken als in nationale en ook internationale organisaties was hij bij uitstek in een gunstige positie, omdat hij een groot deel van de ontwikkelingen zelf had meegemaakt en zelfs mee beïnvloed. In het voorwoord zegt hij, dat het karakter van zijn werk is bepaald door de oorspronkelijke opdracht van de redactiecommissie een deel in een samenhangende reeks te schrijven. Naast een beschrijving van de materiële ontwikkeling heeft hij zich ook tot taak gesteld een soort ‘Geistesgeschichte’ van de openbare bibliotheken te schrijven, de geschiedenis van een idee en van de verwezenlijking van die gedachte. Uit zijn rijke ervaring, uit verslagen en notulen, uit het vaktijdschrift *Bibliotheekleven* puttend schrijft hij zijn verhaal, waarin de grote thema's aan bod komen die in de ontwikkeling van het openbare bibliotheekwezen een rol hebben gespeeld, maar waarin een strakke lijn ontbreekt doordat de auteur weliswaar de chronologie in het algemeen volgt, maar de stof impressionistisch en anecdotisch behandelt, met veel en lange citaten en voortdurend begeleid door schrijvers' eigen commentaar. Er ontstaat wel een beeld, maar het is brokkelig en duidelijk gezien door de kleurige bril van de auteur. Dit gevoel van onoverzichtelijkheid wordt ook nog in de hand gewerkt door de lay-out van het boek. Dat is jammer, want het werk bevat vele interessante passages en behartigenswaardige opmerkingen, vooral waar de schrijver zijn grote kennis en ervaring laat meespreken. Dit geldt in het bijzonder voor het tweede deel, waarin hij op meer dan eens

onthullende wijze de oorlogsjaren 1940-1945 behandelt. Samenvattend moet niettemin toch de conclusie luiden, dat het werk als geschiedschrijving van het openbare bibliotheekwerk in Nederland niet is geslaagd.

W.R.H.K.

Stijn Streuvels, *In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de eerste wereldoorlog* (Brugge-Nijmegen: Orion-Gottmer, 1979, 699 blz., + foto's, *f* 76,90, geb. *f* 97,90, ISBN 90 264 3540 1). Kort na de Duitse inval in België begon Streuvels, die al sinds negen jaar leefde van zijn pen, een kroniek te schrijven omdat hij voorzag dat er nu geen belangstelling meer zou zijn voor gewone belletrie. Zoals de meesten verwachtte hij dat de strijd na enkele weken of maanden voorbij zou zijn. Zolang wilde hij oorlogsverslaggever spelen, maar niet voor een krant, wel voor een boek dat hij achteraf zou laten verschijnen. Hij kreeg geen toelating om het gevechtstoneel te betreden, maar spoorde en fietste nogal wat rond. Het hoofdthema in het boek vormden trouwens niet de feiten, maar de stemming onder de bevolking en de overwegingen van de auteur. Die waren heel nuchter, zonder enig patriottisch pathos, integendeel zelfs.

Zijn uitgever Veen in Amsterdam, die aan zijn vrouw en kinderen maandenlang gastvrijheid geboden had, vroeg in december het dagboek te mogen publiceren. Streuvels zal dat zoveel te liever gedaan hebben, omdat er aan de oorlog geen einde te zien was, maar aan zijn geld wel. De tekst zou vijf jaar later veel minder belangstelling wekken! Van 12 maart tot 7 mei 1915 verschenen vier boekjes, die de periode van 29 juli tot einde november 1914 besloegen. Ze verwekten een storm, vooral omdat de Duitse pers er met welgevallen sommige passages uit citeerde, en ze verdraaide om te bewijzen dat er wèl vrijschutters waren geweest. Pas na een maandenlange onderbreking verschenen de twee deeltjes over december, en daar zou het dan bij blijven.

In Streuvels' nagelaten papieren heeft de conservator van het lijsternest, Luc Schepens, een persklaar gemaakt deel van het oorlogsdagboek over januari 1915, en verder aantekeningen tot het einde van de oorlog teruggevonden. Maar op 2 januari 1915 lezen we al ‘Het kroniekschrijven wordt lastig als er niets gebeurt en ik voorzie de pen te moeten neerleggen bij gebrek aan grondstof. Over mijn gevoelens, gewaarwordingen heb ik al te lang uitgeweid’. Streuvels dikte zijn tekst aan met krantenknipsels, verordeningen en officiële mededelingen. Schepens heeft dan nog een aantal grote hiaten opgevuld met andere publikaties van Streuvels uit of over de oorlogsperiode. ‘Als bron voor de feitengeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog is het (dagboek) van nul en generlei waarde’ schrijft Schepens terecht, ‘maar onmisbaar voor wie Streuvels wil verstaan’. Mijn inziens konden we hem even goed verstaan uit de al vroeger gepubliceerde delen, die onlangs waren heruitgegeven in zijn *Volledig Werk*. De enige aanwinst lijkt mij Schepens' inleiding die ruim 30 bladzijden beslaat.

L.W.

In het *Jaarboek van het ministerie van buitenlandse zaken*, CXXXII (1979-1980) 148-154 behandelt T.J.B.M. Duynstee, ‘De reis van Hart naar Tokio in het licht van de economische verhouding tussen Nederlands-Indië en Japan in de jaren 1934-1935’. Dit is een belangrijke bijdrage die voor het eerst ingaat op de confrontatie tussen Nederland en Japan naar aanleiding van de Japanse dumpingpraktijken en commerciële penetratie in heel Zuid-Oost Azië, inclusief dus Nederlands-Indië. In kort bestek worden de achtergronden geschetst van de botsing, de conferenties van Batavia en Kobe en de succesvolle besprekingen die G.H.C. Hart, directeur van economische zaken in Batavia begin 1935 voerde in Japan. Een meer gedetailleerde

uitwerking is de voornaamste wens die bij de lezer van dit intrigerende stuk opkomt, wat de kontekst betreft dan vooral de rol van Nederlands-Indië na het akkoord van Simla dat Brits-Indië in 1934 met Japan wist te sluiten, terwijl met betrekking tot de inhoud van Harts afspraken de vraag rijst in hoever Japan tot toegeven werd bewogen door de serie import-quota's die Batavia in 1935 afkondigde.

N.B.

F. Collin, *De politiek van tewerkstelling tijdens de bezetting* (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren, XXXIX, 1977, nr. 1, 14 blz.). De mededeling van F. Collin is een belangrijk dokument. Niet in het minst omdat de heer Collin als laatste overlevende van het Comité Galopin, een stuk geschiedenis dat hij zelf heeft helpen maken, openhartig neerschrijft. Hiermee wil hij de literatuur van antwoord dienen, die te veel economische activiteiten tijdens de tweede wereldoorlog als 'economische collaboratie' brandmerkt. Uit het dokument blijkt immers overvloedig hoe pijnlijk voor de overblijvende beleidsmensen, het menselijk dilemma was van het al dan niet in stand houden van produktie en tewerkstelling tijdens de bezetting. Een dilemma dat snel moest worden opgelost, wilde men de totale economische overheersing door de nazi's en het onrechtvaardig winstbejag voorkomen. De oplossing werd bijzonder bemoeilijkt omdat de jurisprudentie, daterend uit totaal andere omstandigheden, geen richtlijnen kon verschaffen. Voorts stelt Collin duidelijk de nadelen van de alternatieven voor de gekozen politiek in het licht. Hierbij bewijst hij dat Vlamingen en Walen eensgezind de minst slechte oplossing kozen. En dat deze oplossing na de oorlog juridisch werd bekrachtigd. Zij het, aldus Collin, met 'het pijnlijk gevoelen dat velen die na de oorlog vervolgd en bestraft zijn zich zeer onrechtvaardig behandeld moeten achten' (12).

J.D.

De scheuring in de gereformeerde kerken van Nederland in 1944 laat ook voor degenen die enigszins met hun denkwijze vertrouwd waren nog veel vragen open. Brochures uit die jaren zijn zeldzaam, veel brieven wachten nog op publikatie. Het is dan ook begrijpelijk dat het terugvinden van een rondzendbrief van K. Schilder aan enkele Kampense studenten de aanleiding vormde voor de brochure *Zien in de toekomst*, 'een "college ethiek" van prof. dr. K. Schilder in oorlogstijd en kerkstrijd, januari 1943, ter gelegenheid van de 35-jarige herdenking van de Vrijmaking in 1944, met historisch commentaar verzorgd door J. Kamphuis, hoogleraar kerkgeschiedenis' (Groningen: De Vuurbaak, 1979, 80 blz., *f* 10, -, ISBN 90 6015 431 2). Toen de spanningen in genoemde kerken opliepen, hield J.H. Bavinck in december 1942 te Kampen een rede waarin hij aandrong op 'samensprekingen'. Studenten vroegen de ondergedoken Schilder om zijn mening, en die gaf in januari een uitvoerige reactie waarin hij uiteenzette waarom hij niets zag in Bavincks voorstel. Men moet bepaald door andere publikaties op de hoogte zijn om elke zinspeling te kunnen begrijpen, ook die van de annotator. Sommige foto's en tekstafdrukken zijn alleen onder de loep duidelijk, maar die moeite zal de geestverwant zich graag getroosten. Er was zoveel haast bij de uitgave dat een blaadje correcties en aardige aanvullende foto's nodig was. Daar moet nog een correctie bij: de foto op bladzijde 72 is niet uit januari 1942 maar van precies een jaar later, vermoedelijk de laatste waarop sommige hoogleraren zo vredig, althans stil, naast elkaar zitten.

O.J.D.J.

Tot onze meest vruchtbare auteurs behoort G. Puchinger. Wat hij in de afgelopen jaren het licht deed zien, wekt reeds door de omvang respect. Daar is om te beginnen het uit 1979 stammende *Ontmoetingen met historici* (Zutphen: Uitgeverij Terra, 1979, 224 blz., *f* 28, -, ISBN 90 6255 037 1), waarin de schrijver een aantal geschreven

portretten van historici en schetsen van hun werk heeft gebundeld, voorafgegaan door het als getuigenis op te vatten essay ‘Over de hartstocht van de ware geschiedschrijver’. Verlucht met fraaie foto's geeft dit boek een welkome gelegenheid tot een eerste kennismaking met zo uiteenlopende persoonlijkheden als Bolkestein, Huizinga, H.J. Smit, Gerretson, Brom, Geyl, Ro-

gier, Bouman, Algra, L. de Jong, Poelhekke en Van der Klaauw. Hoogtepunt vormden voor mij de herinneringen aan Geyl, doch ook de andere stukken bezitten de verdienste dat zij de genoemde historici en hun werk nader brengen tot een groter publiek dan de bent der historici.

Naar een terrein waaraan Puchinger bij uitstek zijn faam ontleent, voert ons zijn bundel interviews *In gesprek met het kabinet-Van Agt* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980, 377 blz., *f* 35, -, ISBN 90 242 0376 7). Met uitzondering van de overleden bewindsman drs. Peijnenburg komen alle ministers aan het woord, inclusief de kortstondige Kruisinga, voorafgegaan door de wegbereiders van het kabinet, Veringa, Albeda (nadien dus ook nog als minister), Verdam en Van der Grinten. Doordat de auteur van eenieder nauwkeurig de personalia vermeldt, zal dit boek blijvend goede diensten bewijzen als naslagwerk, maar het zal dit tevens doen wegens de denkbeelden, intenties en soms zelfs gevoelens, die Puchinger van de betrokkenen nauwkeurig weergeeft. Ietwat verrassend is de uitkomst van de lectuur. Afgezien van het feit dat men over de personen afzonderlijk en het kabinet als totaal veel meer dan te voren weet, blijken al die ministers na lezing ietwat te zijn gaan gelijken op Puchinger zelf, een gevolg vermoedelijk van de verhouding van sympathie, zonder welke men trouwens een dergelijke gigantische taak niet kan volbrengen. Het is een kwaliteit dat nergens iets van sleur of verveling blijkt, terwijl toch met ruim twintig personen gesproken moest worden die weinigen uitsluitend zullen boeien omdat zij minister zijn.

Zuiver een kwestie van persoonlijke voorkeur is het dat mij het meest treft het boek *Gesprekken over honderd jaar Vrije Universiteit* (Delft: W.D. Meinema B.V. 1980, 324 blz., *f* 27,90, ISBN 90 211 3066 1). Het biedt bij gelegenheid van het eeuwfeest der VU een beeld van heden en nabij verleden van deze instelling, opgetekend in gesprekken uit de mond van bestuurderen, docenten, staf en studenten der VU, alsmede enige externe personen wier visies Puchinger op prijs stelde. Onder deze laatsten is de Leidse historicus J.W. Schulte Nordholt. Van de VU-historici heeft de auteur A.H. Bredero opgenomen. In beide gevallen zijn het lezenswaardige interviews geworden. Feitelijk geldt het voor alle stukken. Natuurlijk zijn er vaste thema's die steeds terugkomen, zoals het signatuurvraagstuk, maar iedere geïnterviewde krijgt de gelegenheid zijn speciale verhaal te doen. Dit geeft het geheel iets levensechts, doet de universitaire kolos die de VU is haar anonimiteit verliezen en wekt de suggestie van een authentiek tijdsbeeld. Herkenning is er niet vreemd aan, want de VU vormt niet de enige instelling waar men lijdt aan besturen en geloven. Het treffendst in de bundel lijkt mij het gesprek met een drietal studenten, waarin Puchinger de romantische vraag stelt wat het mooiste college was en de student Jan de bekentenis doet nog nooit een college mooi te hebben gevonden. Tevoren heeft studente Liesbeth verklaard collegelopen wel gezellig te vinden: ‘Om de drie kwartier een koffiepauze’. De VU heeft bepaald nog toekomst, gezien dit soort weldadige nuchterheid.

Het meest omvangrijk ten slotte van de recente werken van Puchinger is zijn *Colijn en het einde van de coalitie*, II, *De geschiedenis van de kabinetsformaties 1925-1929* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980, 922 blz., *f* 185, -, ISBN 90 242 03112), het vervolg op het bekende proefschrift uit 1969, dat de kabinetsformaties 1918-1924 behandelde. Het onderhavige deel nummert de hoofdstukken door. Zoals in het eerste deel de vlootwetcrisis, zo is in dit vervolg de Vaticaancrisis het

zwaartepunt der bespreking. De auteur is zijn opzet trouw gebleven door in de voetnoten een macht van gegevens te verwerken. Het behoeft geen betoog dat de onderhavige aankondiging aan dit diepgravende werk geen recht kan doen en het een breedvoeriger beschouwing vereist. Het is hier slechts voorgedragen om iets van de indrukwekkende afmetingen van Puchinger's produktie weer te geven.

J.D.V.

Jaarrede voorzitter Nederlands Historisch Genootschap Utrecht 30 oktober 1981

Gaarne open ik deze vergadering en heet ik u allen van harte welkom, in het bijzonder natuurlijk de beide sprekers. Het jaarverslag dat ik in mijn als rede aangekondigde verhaal geacht word te geven, kan opnieuw kort zijn. De gedetailleerde informatie die u behoeft, is immers al bij de convocaten verspreid en kan in de huishoudelijke vergadering nader ter sprake komen. Misschien is het daarom het beste wanneer ik mij nu tot enige personalia beperk.

Wij zullen straks een einde gaan maken aan het penningmeesterschap van dr. G. Bakker. Zijn medebestuursleden zien hem met verdriet gaan. Toen hij aantrad waren de financiën van het Genootschap, die lang in een erg zorgelijke situatie hadden verkeerd, vrijwel op orde en dr. Bakkers taak was dus een andere dan die van zijn voorganger, de grote saneerder. Dr. Bakker moest handhaven en stabiliseren; hij heeft dat met terughoudendheid en inzicht gedaan. Om twee redenen was hij in dit stadium van ons penningmeesterschap de aangewezen man voor deze functie. Zoals zijn stem zich met autoriteit verheft boven de zoemende menigte, zo verheft zijn geest zich met brede wiekslag boven de dorre cijfers. Zijn bijdrage aan ons werk was een algemene en wij hadden daar behoefte aan. Maar het bijzondere mag men niet verwaarlozen, zeker niet in de boekhouding. Dr. Bakkers tweede verdienste was daarom dat hij ons met de financiële expert van zijn Leeuwarder instituut, de heer H. Koen, in connectie bracht en veel van de nauwkeurige controle aan hem overliet. Het is van belang dat wij naast dr. Bakker ook de heer Koen van harte voor zijn goede zorgen bedanken. Daar komt bij dat de heer Koen tot onze vreugde en opluchting bereid is ook de nieuwe penningmeester behulpzaam te zijn en ik denk dat deze nieuwe penningmeester, die ge straks gaat benoemen - het bestuur heeft immers geen andere kandidatuur bereikt -, daar even erkentelijk voor zal zijn als zijn collega's. Wij hoeven er niet aan te twijfelen dat dr. Groenhuis voortreffelijk met de heer Koen zal samenwerken, net als zijn voorganger de afgelopen jaren heeft gedaan.

Wat de bemanning van de commissies betreft, ik heb het vorige jaar dankwoorden aan aftredende leden uitgesproken. Nu spreek ik welkomstwoorden uit, zij het enigszins verlate, aan hun opvolgers: de heren Huussen en Everaert in de *BMGN*, de heren Groenveld en Bos in de bronnencommissie, de heer Leupen in de congrescommissie. Maar er staan al weer anderen aan de uitgang van hun commissoriale carrière. Mevrouw J.A. Kossmann is aan de beurt om uit de redactie van de *BMGN* te treden; wij zijn haar dankbaar dat zij naast haar arbeid aan het *Low Countries History Yearbook* ook dit werk met succes en genoegen heeft gedaan en hopen dat haar opvolger, dr. Haitsma Mulier, deze taak met evenveel accuratesse en menslievendheid zal vervullen. De bronnencommissie ziet dr. Beekelaar gaan, een man van scherp inzicht en brede belangstelling. De heer J.P. de Valk volgt hem op en verstevigt in zijn persoon onze verbinding met de Rijkscommissie voor Vaderlandse

Geschiedenis. Prof. dr. D.P. Blok verlaat de congrescommissie na zeer lange en vruchtbare dienst. Dat zal zij merken! Hij is een krachtige en inventieve persoonlijkheid en heeft veel gedaan om de congressen aantrekkelijk te maken. Wij zijn mevrouw dr. Mout erkentelijk dat zij bereid is zijn plaats in te nemen.

Dames en heren, u zult het met me eens zijn: ik heb me namens u allen zeer beleefd en dankbaar getoond en al is er in mijn bewoording misschien erg veel conventioneels, het is wel degelijk waar dat de bereidheid om commissoriale verantwoordelijkheden op zich te nemen ook in deze drukke tijden nog steeds groot is. Dat is verheugend en voor het bestuur bovendien bijzonder gemakkelijk.

Nu wij dus allen naar behoren ontroerd zijn over de voortreffelijkheid van het NHG en van historici in het algemeen denk ik dat de juiste sfeer is ontstaan om u een verzoek te doen; of, laat ik eerlijk zijn, om met de bedelnap rond te gaan. De zaak is deze. Als gevolg van een ingewikkelde geschiedenis die ik niet zal ophalen, doet zich het hinderlijke feit voor dat ons bureau niet beschikt over de werken van het Historisch Genootschap waaruit wij geboren zijn en daar desgevraagd slechts na speurwerk in andere bibliotheken inlichtingen uit of over kan geven. Wij bezitten slechts de publikaties van het NHG zelf, niet dat wat onze voorgangers het licht hebben doen zien. Dat is lastig en het is ook enigszins potsierlijk. Mochten er nu onder u zijn die een mooie plaats zoeken voor de delen uit het oude fonds welke voor hen geen of weinig nut meer hebben, dan verzoeken wij hun te overwegen of zij ons daarmee zouden willen verblijden.

Ten slotte, dames en heren, moet ik bij u het programma van vandaag inleiden. Zoals u hebt gezien, kunnen wij u vanmiddag een buitenlandse spreker aanbieden. Daar was het de laatste jaren niet van gekomen; des te meer waarderen we het dat dr. Parker de hem zo bekende reis naar Nederland ten onzen bate weer eens heeft gemaakt. Sinds lang heeft het Historisch Genootschap zijn jaarvergadering gebruikt om buitenlandse historici die wij uit hun werk kennen, in levenden lijve in ons midden te doen verschijnen en een tijd lang werd het zelfs als een ongeschreven wet beschouwd dat wij dit moesten doen. We hebben het, zoals gezegd, enkele malen nagelaten. Over de oorzaken daarvan (die overigens niets geheimzinnigs hebben) hoef ik niet uit te weiden. Wel moet ik zeggen, ten eerste, dat onze concentratie, de laatste jaren, op Nederlandse sprekers in het geheel niet voortkwam uit een onderschatting van de buitenlandse studies over de Nederlandse geschiedenis, ten tweede, dat wij niet door een gebrek aan buitenlandse belangstelling werden gehinderd. Op beide punten mag ik verklaren: integendeel. Met verbazing en bewondering hebben wij recentelijk in Engeland en de Verenigde Staten veel goed werk over Nederlandse zaken zien verschijnen. Wie van ons heeft bij het lezen ervan niet het gevoel gekregen dat onze horizon wordt verbreed en onze beoordeling verrijkt wanneer we de dingen die we van dichtbij meenden te kennen, vanuit een andere gezichtshoek en van veraf zien behandeld? En wie van ons hoopt niet dat de buitenlandse belangstelling voor het Nederlandse verleden zich ook in de toekomst zal voortzetten? Waarlijk, in de late twintigste eeuw mag het verleden van een klein stukje Europa als het onze, vaak in de geschiedenis centraal gelegen in de Westerse ontwikkeling, niet langer het min of meer exclusieve jachtterrein zijn van mensen die er werden geboren en de taal ervan van nature spreken. Trouwens, ik verkondig alleen maar waarheden als koeien. Buitenlandse boeken over Nederlandse geschiedenis worden hier snel vertaald en veel gelezen. Zij verschijnen op de

literatuurlijsten van onze studenten en dringen zodoende na korte tijd in ons onderwijs en onderzoek door. Het werk van dr. Parker zelf vormt een fraai voorbeeld van de bereidheid in Nederland om buitenlandse studies in onze kijk op het verleden op te nemen.

Mogen we nu onszelf zelfgenoegzaam prijzen om onze openheid en soepelheid? Ach, ik

vind van wel. Waarom zouden we in zo onschuldige gevoelens geen genoegen zoeken? Maar aan de andere kant zouden we er goed aan doen onze zelfgenoegzaamheid ook enigszins te relativeren. Want al is het waar dat er over Nederlandse geschiedenis veel mooi buitenlands werk verschijnt, leveren wij van onze kant ook een enigszins vergelijkbare bijdrage aan de studie van dat buitenland zelf? Om het zeer simpel uit te drukken: doen wij iets terug? Ik ben bang dat het antwoord voor de hand ligt: nee.

Nu is het eigenlijk een nogal merkwaardig feit dat wij historici met elkaar zo'n - als u mij de uitdrukking vergeeft - insulair gezelschap vormen. Zo nationalistisch zijn we niet. Het lezen van vreemde talen hebben we tot voor kort niet als een onaangename verplichting of een onmogelijke taak gezien. Tot de gemeenplaatsen van onze zelfbeschouwing behoort de these dat onze beschaving opener, universeler is dan die van de grote naties en talen. Wij zoeken onze zelfbevestiging niet in de gedachte dat onze cultuur geïsoleerd is en een voor buitenlanders ontoegankelijke eigenheid bezit maar in de bewering dat onze grenzen toegangswegen vormen zonder tol of douane. Wij denken graag dat het altijd zo geweest is: een land van tolerantie en vrije entrée, in staat en bereid aan te nemen wat er aan moois binnenkomt, zonder al te sterk vooroordeel, zonder al te sterke nationale hoogmoed, open naar de wereld en in vroegere en latere jaren toevluchtshaven van vervolgde mensen, vervolgde ideeën en vervolgde boeken. Laten we tot elke prijs aan deze vriendelijke opvatting over onszelf vasthouden. Zij moge juist of onjuist zijn - ik weet het niet -, zij kan in elk geval alleen maar goed doen.

Maar als wij onszelf dan op deze manier beschouwen, waarom overschrijden wij in onze geschiedenisstudie dan zo zelden zelf de grenzen waarvan wij beweren dat zij voor niemand een hindernis mogen vormen? Waarom gaan wij, die vreemdelingen hartelijk in ons verleden verwelkomen, niet zelf de wijde wereld in? Waarom publiceren verreweg de meesten onder ons, docenten en studenten, geroutineerde auteurs en beginnelingen, de schrijvers van rijpe meesterwerken zowel als die van dissertaties, vrijwel uitsluitend over Nederlandse geschiedenis? Waarom heeft het geprogrammeerde historische onderzoek in de universiteiten en in de Stichting Historisch Onderzoek voor het allergrootste deel alleen op Nederland betrekking?

Natuurlijk overdrijf ik en ik geef iedere criticus van wat ik zojuist heb gezegd, vol respect gelijk. Het is waar, soms schrijft iemand van ons over Frankrijk, Rusland, Duitsland, Azië, Noord- en Zuid-Amerika en vaak op uitstekende wijze. Het is waar, onze mogelijkheden zijn ook niet groot. Al groeien we in aantal, we vormen nog steeds geen grote en geen rijk gesubsidieerde groep zodat het ons naast onze preoccupatie met het eigen verleden moeilijk valt veel geld en aandacht aan het buiten-Nederlandse verleden te wijden. Het is waar, er blijkt ook op het gebied dat ons nu eenmaal het meest vertrouwd is, steeds weer veel nuttig werk te doen en waarom zouden we ons niet liever daarop concentreren dan op onderzoek over onderwerpen waarmee naar alle waarschijnlijkheid al zoveel anderen in het buitenland bezig zijn? Trouwens, bestuderen ook elders niet veruit de meeste historici bij voorkeur hun eigen geschiedenis en is het ook daar niet iets min of meer uitzonderlijks wanneer zij de grenzen overschrijden? Het is niet moeilijk de juistheid van deze en soortgelijke argumenten te erkennen. Maar toch.

Ik veroorloof me nu een uitstapje, met de belofte dat ik naar het thema van vandaag terugkeer. Wanneer we proberen de Nederlandse geschiedschrijving van deze

aflopende eeuw in haar diverse stadia te karakteriseren, dan treft ons de, naar ik meen, vrij algemeen vooral buiten onze kring levende indruk dat de geschiedschrijvers van nu de rol niet spelen waarvoor ze eigenlijk zijn aangewezen. Waar, zo luidt vaak de klacht, zijn nu de Huizinga's, de Geyls, de Romeins, de Rogiers van toen? En inderdaad, vergelijkbare au-

teurs zijn er op het ogenblik niet. Vandaag de dag treedt de geschiedschrijving in Nederland niet naar buiten op de manier waarop de historici die ik noemde en de anderen die ik zou kunnen noemen, bereikten dat zij in hun tijd wel deed. Wat men misschien mag aanduiden als de lyrische generatie in onze historiografie - die van Geyl, Romein, Rogier, Presser - werd gevolgd door een groep na-oorlogse pragmatisten die geen behoefte hadden tegen hun leermeesters en voorgangers te strijden, integendeel hun met oprecht respect trouw bleven, maar bepaald niet in staat of bereid waren hun manier van doen voort te zetten. De na de oorlog geschoolde historici die in de loop van de jaren zelf docentenposities aan de universiteiten gingen bekleden, hebben de profeten-, de leiders-, de gidsenrol van hun grote voorgangers niet op zich kunnen en, meen ik, uitdrukkelijk ook niet willen nemen. Dat is niet onbegrijpelijk. In onze eeuw heeft de geschiedenis niet meer de centrale plaats die zij in de negentiende-eeuwse cultuur had en pretendeert de historicus niet langer invloed uit te oefenen op de manier die alle nog in de negentiende eeuw geboren auteurs die ik noemde, bijna vanzelfsprekend vonden. In de tweede plaats was het culturele klimaat van na de oorlog zeer zakelijk en nuchter. De mensen trachtten pragmatisch te zijn, hun affaires goed op orde te brengen en te houden. De krachtige impulsen van de economische geschiedenis en de kwantitatieve methoden versterkten het zakelijke karakter van ons bedrijf. Misschien leek het in de jaren 1960 even of uit de grote hervormingsbehoeften van toen een meer 'geëngageerde' vorm van geschiedbeoefening zou ontstaan maar ik geloof niet het belang van deze initiatieven - ik denk aan de sociale geschiedenis vertegenwoordigd door het *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidsbeweging in Nederland* of de op zichzelf belangwekkende opzetten tot een, de emancipatie dienende, vrouwengeschiedenis -, ik geloof het belang hiervan niet te onderschatten wanneer ik constateer dat zij het wetenschappelijke klimaat niet wezenlijk hebben veranderd. Het is bovendien op het ogenblik niet onwaarschijnlijk dat de enigszins nuchtere en afstandelijke zakelijkheid van ons werk eerder zal toe- dan afnemen. Wat anders namelijk kan het effect zijn van de jaar na jaar én via ZWO én via de universiteiten nauwkeuriger wordende programmering en reglementering? Van wie van ons mag men zoveel zelfverzekerdheid verwachten dat hij of zij op dit toneel, tegen dít decor van als grauwe gordijnen treurig neerhangende planningslijnen, beleidscircuits en statistieken de rol van profeet of geestelijk leider op zich durft nemen?

Zakelijkheid, nuchterheid, pragmatisme, misschien ben ik er niet ver naast wanneer ik deze termen gebruik om de aard van onze wetenschapsbeoefening te schetsen. Ik ben echter wel onvolledig. Ik moet er namelijk aan toevoegen: verbrokkeld, detaillistisch, analytisch. In zijn boeiende en belangrijke beschouwing die onze oud-voorzitter B.H. Slicher van Bath bij het einde van zijn onderwijs op de bijzondere leerstoel voor de economische en sociale geschiedenis van Latijns Amerika vorige maand op schrift stelde en publiceerde onder de titel *Tussen kerk en staat ligt de vrijheid*, zegt hij in zijn eerste zinnen: 'Het specialisme viert hoogtij in de geschiedschrijving, de vergruizing van het beeld is veel verder voortgeschreden dan Romein in zijn inaugurele rede, 42 jaar geleden, voor mogelijk heeft gehouden'. 'Maar,' volgt hij, 'er wint een tegenstroom aan kracht' - en Slichers eigen werk is zonder twijfel bedoeld als element in deze stroom.

Dames en heren, ik wil proberen de drie delen van mijn causerie te combineren, namelijk, ten eerste mijn bestrijdbare, dank zij zeer gelukkige uitzonderingen krachtig

te relativeren maar in de grond, meen ik, niet onjuiste mening dat het gilde van de Nederlandse historici in overgrote mate alleen de Nederlandse geschiedenis onderzoekt; ten tweede, mijn bewering dat de generaties die na 1945 in ons land zijn gaan publiceren ons vak op een minder lyrische manier bestuderen dan hun voorgangers, de geschiedschrijving niet beoefenen om

er een eigen levensovertuiging in uit te drukken en niet gebruiken om de lezers te wijzen hoe zij moeten denken en handelen; ten derde, de these dat zich tegen de verbrokkeling die onder andere door de nieuwe zakelijke en strikt wetenschappelijk bedoelde aanpak werd veroorzaakt, een zekere tegenstand begint te ontwikkelen.

Wat ik nu wil concluderen is dit: als wij ten onrechte weinig over onze grenzen komen, als wij geen herleving van de soort geschiedschrijving als die beoefend door Huizinga, Geyl, Romein, Rogier mogen verwachten, als wij ten slotte de verbrokkeling van ons onderzoek enigszins willen matigen, wat kunnen wij dan beter doen dan ons te wijden aan het comparatisme? Comparatieve geschiedschrijving is een oude term en een oud ideaal. Zij heeft in ons land nauwelijks wortel geschoten. Zeker, Enno van Gelder heeft enkele belangwekkende comparatistische studies geschreven, de mediëvisten Hugenholtz en Cohen hebben er zich mee beziggehouden, maar verder valt er voor zover ik weet niet veel van kwaliteit te melden. Toch kan het comparatisme juist voor de drie punten die ik noemde enig belang hebben. Stel, wij willen wel graag over de grenzen kijken maar worden gehinderd door scepsis over het belang van de bijdrage die wij in concurrentie met historici uit andere landen kunnen leveren, ligt het dan niet voor de hand elementen of aspecten uit onze eigen geschiedenis te vergelijken met wat we in het buitenland vinden, en dat niet op haastige manier uit secundaire literatuur maar op grond van eigen onderzoek? Stel, het is waar dat we nog wel enige tijd zakelijke en afstandelijke auteurs moeten blijven, is het dan niet verstandig dit pragmatisme met enige overtuiging te dienen? Ook daar kan het comparatisme voor ons van nut zijn; juist de vergelijkende methode schept duidelijke afstand tot ons object van studie. Maar wanneer de zakelijkheid leidt tot onaanvaardbare verbrokkeling, dan kan - naast andere methodes - vooral het comparatisme helpen de dingen weer in bredere verhoudingen, tegenstellingen of verbanden te zien en daardoor wellicht te begrijpen.

Ik behoor, dames en heren, tot de generatie van nuchtere pragmatici en ik zal ook tijdens deze vergadering noch de rol van boetprediker noch die van profeet hoeven te spelen. Mijn rol is slechts die van voorzitter. Als voorzitter heb ik bij u twee lezingen ingeleid, comparatistisch de een, op een zelfs heel ingewikkelde manier grensoverschrijdend de ander. Ik wens u er veel plezier mee.

E.H. Kossmann

Necrologieën

In memoriam W.Ph. Coolhaas
1899-1981

Op 12 april 1981 overleed te Bilthoven na een langdurige ziekte Willem Philippus Coolhaas, oud-ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur in Nederlands-Indië en emeritus hoogleraar in de Geschiedenis van de Betrekkingen tussen Nederland en andere West-Europese landen met de Overzeese wereld. Deze ziekte heeft hem echter niet weerhouden tot op het laatst actief te zijn op het gebied waar hij internationaal grote lof heeft verworven: de koloniale geschiedenis.

Coolhaas dankt zijn internationale bekendheid aan de uitgave van de *Generale Missiven der Verenigde Oostindische Compagnie*, een reeks historische bronnen, die onmisbaar zullen blijven voor hen die belangstelling hebben voor de geschiedenis van de VOC en die van Azië in de zeventiende en achttiende eeuw. Toch was Coolhaas geen historicus van professie. Hij volgde in Leiden de opleiding tot ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur in het vroegere Nederlands-Indië. Van 1921 tot 1934 diende hij in de Molukken op Ternate, Tidore en Batjan, op Flores, Java en Sumatra. Met uitzondering van het ene jaar op Java bracht hij deze eerste periode door in de buitengewesten, de gebieden van de Indonesische archipel buiten Java, die voor een deel nog maar kort onder Nederlands bestuur waren gebracht. Coolhaas' eerste bestuurlijke ervaringen werden opgedaan in drie Molukse sultanaten die reeds vanaf de zeventiende eeuw relaties met de Nederlanders onderhielden. In Flores daarentegen was het Nederlandse bestuur pas aan het begin van de twintigste eeuw geïntroduceerd. Coolhaas was één van de eerste Nederlandse bestuursambtenaren in Manggarai op Midden Flores, een gebied dat slechts in beperkte mate relaties met de kustgebieden had onderhouden.

Geheel anders was de situatie op de Oostkust van Sumatra, het gebied waar de grote Europese landbouwindustrie zich in korte tijd geweldig had ontwikkeld. Maar ook hier waren de sporen en overblijfselen van de situatie voor de invoering van het Nederlands bestuur nog te vinden. In een groot deel van de buitengewesten werd het Nederlands gezag niet rechtstreeks uitgeoefend maar door zogenaamde zelfbestuurders, vorsten die in ruil voor de erkenning van de Nederlandse souvereiniteit een groot aantal bevoegdheden op internbestuurlijk gebied hadden behouden. Oude lokale bestuurlijke instellingen bestonden er nog en leefden in de opvattingen van de mensen voort. Oude patronen waren nog niet volledig verbroken of opzij gezet. In sommige opzichten verschilde de situatie niet veel van de situatie die de Nederlanders in het begin van de zeventiende eeuw hadden aangetroffen. Volgens een negentiende-eeuwse auteur over de Molukken was daar in twee eeuwen zo weinig veranderd dat de beroemde beschrijving van Valentijn nog steeds bruikbaar was. Coolhaas las Valentijn, reizend in een prauw van eiland tot eiland, verleden en heden zullen daarbij wel eens in elkaar over zijn gegaan. Geschiedenis en bestuurswerk raakten elkaar wel vaker. Een veelvuldig voorkomend probleem in de zelfbesturende gebieden was de

keuze van de troonopvolger. Bij zo'n gelegenheid trachtten verschillende fracties en groeperingen binnen de heersende families het bestuur te beïnvloeden met eigen versies van overleveringen of een beroep op de genealogie. De oplossing van dergelijke kwesties vereiste naast tact historisch en anthropologisch inzicht. Als uitvloeisel van zijn bemoeienis met de geschiedenis van een vorstenrijk publiceerde Coolhaas een kroniek van het rijk Batjan. Ook publiceerde hij in die tijd een aantal adatrechtelijke aantekeningen. Met dit soort onderzoek stond hij niet alleen, andere bestuursambtenaren zijn er zelfs op gepromoveerd. In de buitengewesten maakte Coolhaas niet alleen de continuïteit met het verleden mee, ook de ongewilde breuk met de traditie en de snelle verandering die de invoering van Europees bestuur soms betekende, voelde hij aan den lijve. In zijn bestuursperiode op Midden-Flores stelde een deel van de bevolking zich open voor het katholicisme als gevolg van de desoriëntatie veroorzaakt door de verhuizing uit hun oude gemeenschappelijke adatwoningen naar alleenstaande huisjes. Een maatregel door het bestuur op grond van hygiënische en sanitaire maatregelen bevolen. De komst van de Islam in vroeger animistische gebieden beleefde hij in Tapanuli op Sumatra. In 1936 gebruikte Coolhaas zijn studieverlof om bij Gerretson in Utrecht te promoveren op een studie over het regeringsreglement van 1827, een koloniaal staatsrechtelijke studie. De vorm van deze dissertatie was typisch voor veel van deze werken die in korte tijd, een jaar of nog minder, tot stand kwamen. Het boek bestond uit een inleiding gevolgd door een collectie documenten. Na zijn terugkeer in Indië was Coolhaas werkzaam op het departement van Binnenlands Bestuur te Batavia en was hij een tijdlang lid van de Volksraad. Als kenner van de buitengewesten zou hij zich in het voetspoor van Van Vollenhoven verzetten tegen het te vlug invoeren van westerse bestuursmodellen in die gebieden. De oorlogsjaren bracht hij in Nederland door. In deze tijd schreef hij in opdracht van het Koloniaal Instituut te Amsterdam *Insulinde mensch en maatschappij*. Een studie over de zorg voor mens en land in Indonesië.

Na de oorlog was Coolhaas tot 1950 landsarchivaris en buitengewoon hoogleraar aan de pas opgerichte Universiteit van Indonesië te Jakarta. In 1955 volgde hij Gerretson op als hoogleraar in de Overzeese geschiedenis. De oude benaming van het vak Koloniale geschiedenis was bewust verlaten. Dit had niet alleen te maken met de afkeer die het begrip koloniaal op dat ogenblik bij velen opriep, maar ook met een herbezinning op de taakomschrijving. Oudere koloniale historici hadden te gemakkelijk de geschiedenis van de Nederlanders in de Indonesische archipel vereenzelvigd met de geschiedenis van Indonesië. In de vooroorlogse jaren had de socioloog Van Leur met kracht stelling genomen tegen deze opvatting. De dekolonisatie bracht ook het politieke einde van een systeem waarin de Nederlander alleen, met uitsluiting van de inheemse partner, op de voorgrond stond. Op deze voor sommigen traumatische ervaring sloot de nieuwe benaming van de leerstoel aan. Zij hield de erkenning in dat de vroegere koloniale geschiedenis in veel gevallen niet meer was geweest dan een pars pro toto. De koloniale geschiedenis behelsde veeleer de betrekkingen van een kolonisator met een bepaald gebied, de geschiedenis van het betrokken gebied was iets anders. In zijn opvattingen over wat het eigenlijke vakgebied zou moeten zijn vinden wij Coolhaas terug aan de zijde van Van Leur. In 1951 zette hij zijn mening uiteen in een artikel over de problemen van de koloniale geschiedschrijving. Hierin betoonde hij zich een voorloper van de ideeën die later in de Verenigde Staten door Smail en Benda werden ontwikkeld.

In deze jaren voltooide hij de door Colenbrander begonnen publikatie van de brieven van Jan Pieterszoon Coen. Als hoogleraar is Coolhaas gestart onder de meest ongunstige omstandigheden die men zich voor een vak maar kan indenken. In Nederland keerde men zich onder invloed van het trauma dat de onverwachte afloop van de dekolonisatie van Indone-

sië had veroorzaakt, af van dit deel van het verleden. Men moet onder deze omstandigheden Coolhaas' verdiensten dan ook niet zoeken in grote aantallen studenten of promovendi. Coolhaas was in de volle betekenis van het woord een man met een eigen aard. Gevoelig tot op het overgevoelige af, trok hij zich gemakkelijk terug achter een pantser van waarachter hij zijn pijlen afvuurde. Ongewild bruskerend nam hij menigeen tegen zich in voordat men de kans had hem te leren kennen. Voor degenen die tot hem doordrongen had hij alle tijd en stelde hij graag zijn grote kennis ter beschikking. Deze gevoeligheid en de daarmee gepaard gaande strijdbaarheid hebben mede zijn werk bepaald. Voor Coolhaas en velen uit zijn generatie was het moeilijk te accepteren dat hun arbeid in Indië naderhand weinig werd gewaardeerd. Het bij tijden negatieve oordeel over het Nederlandse koloniale beleid in de Angelsaksische literatuur trof bij hem een gevoelige snaar. Hoewel hij nooit zou spreken in termen van een missie die was afgebroken, voelde hij zich als oudbestuursambtenaar aangesproken. In zijn lange bestuurlijke carrière had hij voldoende ervaring opgedaan met de kwaliteiten van autochtonen en Nederlanders, om hen beiden gelijkelijk te waarderen. Desondanks was er voor hem geen twijfel over de taakvervulling van het Nederlandse bewind in Indonesië.

Deze twee polen: belangstelling voor en kennis van de inheemse bevolking en geloof in het Nederlandse kunnen, waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. In dezelfde jaren dat hij zijn artikel publiceerde over de oorzaken van de beperkte plaats voor de inheemse bevolking in de oudere koloniale literatuur, hield hij zijn inaugurele rede over de verloren kansen voor een Nederlandse culturele expansie in Latijns Amerika. Hij was strijdbaar als het ging om het rechtzetten van vermeend historisch onrecht de Nederlanders aangedaan, of het nu ging om de Ambonse moord van 1623 of het Engelse aandeel in de Palembangse aanval op de Nederlanders in 1811. Deze strijdbaarheid heeft echter ook geleid tot het belangrijke initiatief voor de uitgave van een serie bronnen over het Nederlandse koloniale beleid in de twintigste eeuw.

Coolhaas' eigen magnum opus is de uitgave van de *Generale Missiven der VOC, de brieven van Gouverneur-Generaal en Raden aan Heren XVII in Nederland*. Deze belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandse kolonialisme en de geschiedenis van Azië in de zeventiende en achttiende eeuw beslaat meer dan zesduizend bladzijden in zeven monumentale delen. In deze brieven wordt een overzicht gegeven van het bedrijf in Azië tussen Kaap de Goede Hoop en Japan. Naast handelsactiviteiten is hier een zeer grote plaats ingeruimd voor politieke en sociale omstandigheden in de gebieden waarmee de compagnie handel dreef of waar zij het gezag verwierf. Deze breedheid van informatie maakt de missiven tot een Fundgrube voor ieder die zich met de geschiedenis van Azië bezig houdt, voor veel informatie is het zelfs de enige bron. Voor historici in het buitenland fungeert deze uitgave daardoor ook als een inventaris op wat men in nog uitgebreider vorm kan verwachten in de Nederlandse koloniale archieven, die tot de rijkste ter wereld behoren. Door zijn langdurig verblijf in verschillende delen van de archipel heeft Coolhaas een zeer brede kennis opgedaan van lokale omstandigheden en verhoudingen. Dit maakte hem, gevoegd bij een levenslange belangstelling voor de mensen en de geschiedenis van het betrokken gebied, de ideale uitgever voor dit werk. Met grote inzet en doorzettingsvermogen heeft hij in een tijd dat men in Nederland dit deel van het verleden bij voorkeur overliet aan buitenlandse historici, nieuwe bronnen opengelegd en daarmee internationaal onderzoek gestimuleerd. Met

behulp van het Nederlandse materiaal uit de tijd van de Verenigde Oostindische Compagnie zijn recentelijk in het buitenland studies verschenen over verschillende kleinere en grotere vorstendommen in de Indonesische archipel. Op deze wijze heeft de historicus Coolhaas de gebieden waar hij als jong ambtenaar was begonnen in later leven andermaal toegankelijk gemaakt.

J. van Goor

In memoriam Jan van Rompaey
1935-1981

Op dinsdag 17 maart 1981 overleed, na een verkeersongeval aan de Kortrijkse Steenweg te Gent, Jan van Rompaey, hoogleraar aan de Gentse Rijksuniversiteit en buitengewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Het bericht van dit tragisch voorval verspreidde zich in de Vlaamse academische kringen heel vlug en alom heerste er een grote verslagenheid bij zijn vele vrienden, collega's, kennissen en bekenden. Dat een man in de volheid van zijn leven, met een overigens toch sterke gezondheid, zo plots was weggerukt, kon men zich in de eerste dagen zeer moeilijk realiseren. Na de begrafenis, door zo velen bijgewoond in het kerkje van St.-Martens-Latem, werd de leemte heel scherp aangevoeld en eerst nu kan men pogen een eerste balans van zijn leven en werk op te maken. Daarbij werd geenszins gestreefd om de wetenschappelijke of andere aktiviteiten tot in alle volledigheid te belichten.

Jan van Rompaey werd geboren te Willebroek op 27 juli 1935 en deed zijn middelbare studies aan het Koninklijk Atheneum te Boom. Daarna combineerde hij op een zeer intelligente wijze de opleidingen tot jurist en historicus aan de Gentse universiteit; aldus werd hij in 1958 licentiaat in de letteren en wijsbegeerte (groep geschiedenis); in 1959 behaalde hij het doctoraat in de rechten en, na legerdienst en een assistentschap, promoveerde hij in 1965, tot doctor in de letteren en wijsbegeerte (groep geschiedenis) met een proefschrift over *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*. Tijdens deze gehele vormingsperiode werd hij geleid en gestimuleerd door de in 1971 overleden maar onvergetelijke rechtshistoricus, prof. E.I. Strubbe.

De onderwijsloopbaan van de toen reeds werkleider geworden Jan van Rompaey nam een aanvang bij het emeritaat van prof. Strubbe. Op 1 januari 1970 werd hij aan de Gentse rechtsfaculteit tot docent benoemd en belast met de cursussen ‘Algemene rechtsgeschiedenis met inbegrip van het oud-Nederlands recht’ en ‘De geschiedkundige inleiding tot het burgerlijk recht’. Van 1974 af werden deze cursussen aangevuld met ‘De geschiedenis van de privaatrechtelijke instellingen met inbegrip van het kanoniek recht’, ‘Oud-Vaderlands recht’ en de ‘Codificatie van het burgerlijk recht in de 19e eeuw’. In diezelfde periode werd hij daarenboven door de Katholieke universiteit aangetrokken om, eerst te Kortrijk, daarna ook te Leuven zelf, een paar gelijkaardige rechtscursussen te doceren. Aan de Gentse universiteit werd hij overigens nog belast met ‘Het overzicht van de internationale politieke ontwikkeling sedert 1870’, een leerstof die eigenlijk naast zijn strikt wetenschappelijke specialisatie maar geenszins buiten zijn intellectuele belangstelling lag. De uiteindelijke bekroning van deze onderwijsactiviteiten werd formeel doorgevoerd in de benoeming tot hoogleraar, op 1 januari 1980, na een heel lange frustrerende strijd tegen strakke - en deontologisch grotendeels niet te verdedigen - administratieve knelpunten. Eén der wetenschappelijk meest gevormde docenten kreeg aldus relatief laat het genoegen om de volle professorentitel te voeren.

De wetenschappelijke historische opzoekingen door Van Rompaey verricht, liggen blijvend vastgelegd in twee klassiek geworden monografieën, een aantal bronnenpublikaties en een belangrijke reeks bijdragen gepubliceerd in vaktijdschriften.

De eerste - reeds vermelde - monografie over de *Baljuws in Vlaanderen* verscheen in 1965 terwijl zijn tweede hoofdwerk reeds kon verschijnen in 1971 onder de titel: *De Grote Raad van de hertogen van Boergondië en het Parlement van Mechelen*. Beide werken verschenen in de prestigieuze reeks van de Koninklijke Vlaamse Academie van België en werden eveneens bekroond met de Winkler Prins Prijs. Het eerst vermelde werk was chronologisch een vervolg op de studie van de vroegere Gentse stadsarchivaris Nowé terwijl het tweede werk mogelijk nog een diepere appreciatie van alle vakgenoten meekreeg, gezien het Vlaamse territorium aldaar werd 'uitgebreid' tot het gebied van praktisch de gehele toenmalige Nederlanden. Beide studies - zoals ook zijn andere bijdragen - droegen zeer typische kenmerken: ver doorgedrongen archiefonderzoek, een klare opbouw, genuanceerde hypotheses, logische uiteenzettingen, scherp afgelijnde conclusies. Zowel de jurist als de historicus komen duidelijk naar voren. In de recent verschenen *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* heeft hij trouwens 'De Bourgondische Staatsinstellingen' in een briljante synthese nog eens zeer overzichtelijk weergegeven (IV, 136-155).

Van Rompaey bleef ook zeer aktief om de arresten van de Grote Raad in een reeks bronnenpublikaties te publiceren. Reeds in 1966 verscheen het eerste bronnenboek, getiteld: *Chronologische Lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën en Procesbundels (dossiers), berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, I, *1465-1504*. De hoogleraren J.Th. de Smidt en E.I. Strubbe hadden immers als medewerkers M.J. Abeling, J.C. Andries en J. van Rompaey. Bij de voorbereiding van die publikatie had laatstgenoemde in het Brusselse Rijksarchief de procesbundels voor 1504, betreffende de 'Beroepen uit Vlaanderen', uit de ordeloze massa archiefmateriaal vooraf uitgezocht en genummerd. Over de overige publikaties kan hier, in dit te korte bestek, niet verder uitgewijd worden.

Onmiddellijk na 1970 ontpopte van Rompaey zich als een zeer degelijk lesgever en examinator. Zoals zijn boeken, zo waren ook zijn cursussen: klaar opgebouwde maar indringende behandelingen van een reeks historisch-juridische evoluties, gesteund op originele bronnen of op eersterangsliteratuur. In korte tijd ook breidde hij het rechtshistorisch seminarie - gehuisvest in het herenhuis aan de Korte Meer - uit met een geheel van fraaie en soms unieke publikaties op het gebied van de rechtsgeschiedenis der Nederlanden.

Na die lange intense studieperiode - en eerste doceerjaren - trachtte Van Rompaey zich eveneens te integreren in politieke en culturele organisaties. Meer en meer ging hij zich interesseren voor de Vlaams-Waalse verhoudingen en bleef hij sterk verbonden met de hem zo dierbare Vlaamse identiteit. Veel tijd en inspanningen bracht hij op voor de studie van die problematiek en onder meer moet men hier zijn opgemerkte studie vermelden, verschenen in dit tijdschrift (XCIV (1979) 469-495), onder de titel: 'Essai de synthèse de l'évolution de la réforme de l'état en Belgique de 1961 à 1979'. Hij werd in de jaren zeventig ook lid van twee Vlaamse service-clubs, namelijk de Marnixring en de Orde van de Prince en werd dan tevens werkend lid van het Dosfelinstituut en het Davidsfonds. Ook voor meer kleinschalige arbeid had hij veel belangstelling en als redactiesecretaris van 'Het Scheldeveld'

heeft hij veel werk verricht om het eigen woongebied rond Gent historisch dieper te onderzoeken.

Tenslotte moet nog even worden gewezen op de persoonlijke karakteristieken van prof. Van Rompaey. Afkomstig uit de Rupelstreek, heeft deze eeuwige student-docent zich opgewerkt tot een rechtshistoricus van internationaal niveau door te woekeren met zijn aangeboren talenten in een permanente intellectuele werkzaamheid. En toch bleef prof. Van

Rompaey soms de ‘buitenbaan’ bewandelen in zijn vele contacten met verschillende milieus. Mogelijk kwam dit grotendeels door zijn strak doorgetrokken zin voor objectiviteit, zijn groot gevoel voor rechtvaardigheid en zijn duidelijke afkeer voor de soms toch niet te ontwijken compromissen. Zeer plichtsbewust, was hij allergisch voor slordig werk en stond hij zeer kritisch tegenover de ‘carrière-mensen’ die het niet altijd zo nauw nemen als het om competentiecriteria gaat. Zijn levensstijl werd aldus gekenmerkt door een te waarderen rechtlijnigheid, door een groot respect voor zijn leermeesters, door een zelfverzekerd vertrouwen in eigen kennen en kunnen, door een grote minzaamheid tegenover de vele vrienden, door een innige zorg ook voor zijn gezin. Allen die prof. Van Rompaey van dichtbij hebben gekend, zullen hem dan ook blijven gedenken om zijn veelzijdige en integere persoonlijkheid. Dit moge dan een zeer grote troost zijn voor zijn vrouw en zijn vier kinderen.

M. Baelde

In memoriam Benjamin Aäron Sijes 1908-1981

Met Benjamin Aäron Sijes, die op 16 juli 1981 in Amsterdam overleed, heeft ons land een van de markantste beoefenaren van de contemporaine geschiedenis verloren.

Hij werd op 12 januari 1908 geboren in een arm joods arbeidersgezin, dat in het hart van de toenmalige Amsterdamse Jodenhoek woonde. Al in zijn jonge jaren werd hij aangetrokken door het socialisme. Als student in de Indologie (een studie die hij niet afmaakte) werd hij eerst lid van de SDAP, vervolgens van haar linkse afsplitsing de OSP, tenslotte van de kleine groep der Radencommunisten wier voorman Anton Pannekoek zijn grote leermeester werd. Reeds in de jaren dertig verrichtte hij werkzaamheden voor het door N.W. Posthumus opgerichte Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Tijdens de bezetting was hij aanvankelijk als arbeider werkzaam op een scheepswerf in Amsterdam-Noord (hij nam er deel aan de voorbereiding van de Februaristaking 1941), later dook hij samen met zijn vrouw onder en van zijn onderduik uit bleef hij deelnemen aan het illegale werk van het groepje Radencommunisten. Onmiddellijk na de bevrijding werd hij door Posthumus als staflid aangetrokken van het pas-opgerichte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Daar heeft hij ten volle zijn grote gaven kunnen ontplooien.

Hij was een strijdbaar man: fel gekant tegen alle vormen van onderdrukking, fel in zijn afwijzing van het orthodoxe communisme, fel in zijn streven om de nationaalsocialistische oorlogsmisdadigers hun gerechte straf niet te laten ontlopen, fel in zijn opkomen (in zijn laatste levensjaren) voor de belangen der zigeuners. Jan Rogier heeft hier in het weekblad *Vrij Nederland* (25 juli 1981) treffend over geschreven - in dit tijdschrift zou ik het accent willen laten vallen op de historicus Sijes.

Het moet dan in de eerste plaats opvallend worden genoemd dat de hartstochtelijke, nerveuze *mens* Sijes in zijn wetenschappelijk werk zijn emoties volledig wist te beheersen. Hij was een gedegen en bij uitstek zorgvuldig onderzoeker: had hij zich in een complex vastgegebeten en het met tomeloze energie tot op de bodem doorvorst, dan kon men er zeker van zijn dat geen enkel gegeven van enige betekenis aan zijn aandacht was ontsnapt. Hij schreef moeizaam, juist omdat hij zich nergens wilde laten gaan en tot het einde toe zocht naar de formuleringen welke hij verantwoord achtte. Achter elkaar verschenen van zijn hand drie publikaties: 'De April-Meistakingen in Twente' (deel van P.J. Boumans in 1950 verschenen werk *De April-Meistakingen van 1943*), *De razzia van Rotterdam, 10-11 november 1944* (1952) en *De Februaristaking, 25-26 februari 1941* (1954). Deze drie studies waren een *novum* in de vaderlandse historiografie: ze waren grotendeels of nagenoeg geheel niet op bestaande bronnen gebaseerd maar op bronnen die Sijes als het ware had geschapen, te weten verslagen van interviews en ingevulde vragenlijsten. Zijn vierde grote studie: *De arbeidsinzet 1940-1945. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (1966), droeg een meer traditioneel karakter, opgebouwd als zij was uit beschei-

den van de Duitse en de Nederlandse overheid.

In het kader van zijn werk bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie had hij inmiddels ook verscheidene taken uitgevoerd die op het gebied van de berechting van oorlogsmisdadigers lagen: ten behoeve van de berechting van Eichmann, de organisator van de massale uitroeiing van het Europese jodendom, stelde hij het rapport op over diens bemoeienissen met de jodenvervolging in ons land, hij droeg materiaal aan voor de berechting in de Bondsrepubliek van drie figuren die ten nauwste bij de deportaties van Joden uit Nederland betrokken waren: dr. Wilhelm Harster, Willi Zöpf en *Fräulein* Gertrud Slottke, hij bevorderde als getuige-deskundige dat dr. Erich Rajakowitsch (een Oostenrijker die onder meer de deportaties uit Nederland had helpen voorbereiden) door een Weense rechtbank werd veroordeeld en stelde tenslotte op verzoek van de regering de gedocumenteerde lijst op van de Duitsers die naar zijn oordeel alsnog berecht zouden moeten worden. De meeste studies en rapporten die Sijes als uitvloeisel van deze werkzaamheden schreef, vindt men bijeen in zijn in 1974 verschenen bundel *Studies over Jodenvervolging*.

Als laatste historische publikatie van zijn hand verscheen tenslotte in 1979 het door hem in samenwerking met vijf jongeren geschreven werk *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*. Nadien maakte hij nog ten behoeve van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis een uitgave van Pannekoeks briefwisseling af waaraan hij een gedegen inleiding had toegevoegd. De verschijning van het eerste deel van deze uitgave (die hem in zijn zogenaamde vrije tijd jarenlang had beziggehouden) heeft hij helaas niet meer mogen beleven.

Zijn verdiensten zijn op velerlei wijze erkend. Voor zijn studie *De arbeidsinzet 1940-1945* (een voorbeeldig onderzoek op het gebied van de ambtelijke collaboratie) werd hem de Henriëtte Roland Holst-prijs verleend. Zowel de Universiteit van Amsterdam als de Rijksuniversiteit Leiden wenste hem tot eredoctor te benoemen - Sijes koos de universiteit van zijn geboorteplaats. In Leiden werd hij vervolgens de eerste die de Cleveringa-leerstoel mocht bezetten; hij heeft er nadien in ander verband nog enkele jaren gedoceerd.

Laat mij tenslotte niet onvermeld laten dat hij, totdat zijn krachten het gingen begeven, mij persoonlijk èn als directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie èn als auteur van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* tot grote steun is geweest. Geen staflid heeft meer dan hij bijgedragen tot een kritische, evenwichtige kijk met name op het bezettingsgebeuren. Zijn overtuigingen mochten fel zijn, zijn oordeel over mensen was steeds mild - niet zo vreemd bij iemand die, als hij, oog had voor de factoren van maatschappelijke en historische gebondenheid.

Er is met hem een historicus heengegaan die grote en moeilijke complexen onderzocht en beschreven heeft op een wijze waaraan, naar ik meen, latere generaties historici weinig te verbeteren zullen hebben - een strijdbaar geleerde ook die een nieuwe en vruchtbare impuls heeft gegeven aan de geschiedbeoefening in ons land.

L. de Jong

Naamlijst van medewerkers/sters

G. Asaert, Theophile Gautierstraat 13, 2050 Antwerpen, België
W. Baeten, Leiestraat 17, B 9780, Zulte, België
K. van Berkel, Lindeboom 45, 4101 WG Culemborg
Y. Vanden Berghe, Nachtegalenstraat 18a, B 3202 Linden (Lubbeek), België
J.C.H. Blom, Haaghuishof 23, 2352 SW Leiden
H. Boels, Antaresstraat 7d, 9742 LA Groningen
N.A. Bootsma, Philippuslaan 6, 6564 AM Nijmegen
Th.S.H. Bos, Dreef 32, 2803 HB Gouda
J.A.M.Y. Bos-Rops, Dreef 32, 2803 HB Gouda
J.L.J. Bosmans, Weezenhof 35-28, 6536 HB Nijmegen
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, 9884 PB Niehove
R. Boudens, Bondgenotenlaan 3, B 3000 Leuven
J.R. Bruijn, Hofbrouckerlaan 21, 2341 LM Oegstgeest
W.Ph. Coolhaas †
J. Delbeke, Centrum voor economische studiën, E. van Evenstraat 2b, 3000 Leuven, België
A.Th. van Deursen, Maluslaan 11, 1185 KZ Amstelveen
P.J. Drooglever, Bootsmastraat 11a, 2722 CR Zoetermeer
W.J. van der Dussen, Zwanenveld 16-29, 6538 LP Nijmegen
H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Prof. Grimbrèrelaan 162, 5037 EN Tilburg
E. van Eyck van Heslinga, van Oldenbarneveltstraat 31, 2334 AD Leiden
J. van Goor, Koppellaan 15, 3721 PD Bilthoven
H. Henrichs, Kattenburgerstraat 318, 1018 JM Amsterdam
H. Houtman-De Smedt, Bisschopstraat 43, B 2000 Antwerpen, België
A.H. Huussen jr., Troelstralaan 49, 9722 JD Groningen
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, 2334 CJ Leiden
J.C.G.M. Jansen, Lammergierstraat 46, 6215 AJ Maastricht
P.C. Jansen, De Lairessestraat 66 I, 1071 PE Amsterdam
L. de Jong, Westerwoldestraat 3, 1079 PS Amsterdam
O.J. de Jong, Marislaan 10, 3582 HE Utrecht
A.C.M. Kappelhof, Postbus 1346, 5200 BJ Den Bosch
W.R.H. Koops, Poorthofsweg 20, 9751 CE Haren, Gr.
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen
J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groninen
P.H.D. Leupen, Hermelijnstraat 62, 6531 JZ Nijmegen
A.M. Luyendijk-Elshout, Prins Bernhardlaan 60, 2341 KL Oegsgeest
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, 9752 CR Haren
P. Muntendam, Cees Laseurlaan 1137, 2597 GM Den Haag
J. van den Nieuwenhuizen, Sint Willibrordusstraat 27, B 2000 Antwerpen, België
D.J. Roorda, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden
R.W.M. van Schaïk, Golfslag 157, 9732 MJ Groningen
A.L. van Schelven, Grundelweg 4, 7552 EG Hengelo
I. Schöffer, P.J. Blokstraat 51, 2313 ES Leiden
J.W. Schulte Nordholt, Groot Hoefijzerlaan 32a, 2244 GJ Wassenaar

G.J. Schutte, Roeltjesweg 10, 1217 TD Hilversum
R.L. Schuursma, Söderblomplaats 564, 3069 SP Rotterdam
B. Sierman, Da Costastraat 135 III, 1053 ZM Amsterdam
J.J. Spahr van der Hoek, Helomapark 2, 9244 BT Beetsterzwaag
J.G. Stork-Penning, Lijsterstraat 187, 1403 AT Bussum
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, B 3030 Heverlee, België
R. Vaughan, p/a Instituut voor Geschiedenis, Grote Rozenstraat 38, 9712 TJ Groningen
H. van Velthoven, Potaardestraat 29, 1860 Meise, België

J. Verschaeren, Hertjen 152, B 2700 Sint Niklaas, België
Joh. de Vries, Drossaard van Wesepstraat 6, 5037 NJ Tilburg
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, 9752 BJ Haren
R. Weemaes, Markt 23, B 2750 Beveren, België
C.B. Wels, Reelaan 21, 3735 KK Bosch en Duin
J. van de Wiele, Frans Masereelstraat 23, 9110 Gent/Sint-Amandsberg
L. Wils, De Grunnelaan 14, B 3030 Heverlee, België

Auteurs

W.J.v.d. Dussen (1940) is wetenschappelijk medewerker aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

J. van Goor (1939) is wetenschappelijk medewerker in de overzeese geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

C.B. Wels (1932) is wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

J. van de Wiele (1956) is medewerker aan het Stadsarchief te Gent

De legitimatie van de souvereiniteit der Staten bij Huber en Kluit

Theo Veen

I. De leer der statensouvereiniteit

In een kort opstel heeft Geyl er in 1957 op gewezen ‘dat in de *Grondwettige Herstelling* van 1784-86, het programmatisch geschrift van de patriotten die “het oligarchisch staatsrecht der Republiek” omver wilden werpen, de *Deductie* van 1587 herhaaldelijk met name te hulp wordt geroepen’[1]. Hij vond dit kennelijk opmerkelijk omdat sinds Fruin meer dan eens was beweerd dat de hier bedoelde *Corte Vertoninge* van Franchois Vranck de basis is geworden van het oligarchische staatsrecht van Holland ten tijde van de Republiek. Maar hij was ook niet blind voor de mogelijkheid dat ‘het oligarchisch staatsrecht zoals zich dat näderhand had ontwikkeld’ misschien mee uit deze *Deductie* was ontwikkeld[2]. Niet om hier op te wijzen echter schreef Geyl zijn artikeltje, doch om te benadrukken dat volgens Vranck - en dus volgens henzelf - de Staten van Holland de souvereiniteit uitoefenden als vertegenwoordigers van het volk. Deze opvatting hoeft - en dat realiseerde Geyl zich blijkbaar niet goed - niet in strijd te zijn met de verdediging van een oligarchische regeringsvorm. Ofschoon hij er zelf op wees dat de traditionele staatsrechtsleer het vertegenwoordigend karakter van de Staten erkende, meende Geyl hier kennelijk een democratisch trekje in de *Deductie* te kunnen aanwijzen. Nu moge deze mening geschiedkundig een vergissing zijn, juridisch is een democratische interpretatie van de bewuste passage zeer wel mogelijk. Maar nog afgezien daarvan is het eigenlijk vanzelfsprekend dat de auteurs van de *Grondwettige herstelling* zich op de Deductie beriepen: zij noemden immers ‘de

1. P. Geyl, “De interpretatie der Deductie van 1587”, onder andere herdrukt in: P. Geyl, *Verzamelde opstellen*, I (Utrecht-Antwerpen, 1978) 226-232; het citaat op 230.
2. *Ibidem*, 227-232. De door Franchois Vranck - dit is volgens J. Huges, *Het leven en bedrijf van mr. Franchois Vranck* (diss. Leiden; 's-Gravenhage, 1909) XV de meest juiste versie van de naam - opgestelde *Corte Vertoninge* vindt men onder andere bij Pieter Bor, *Derden-deels tweede stuck vant vervolch der Nederlantsche oorloghen, ende geschiedenissen* (Leiden en Amsterdam, 1626) fo. 56-57.

Herstelling van onze waare Republikeinsche Regeeringsform in haare wezentlykste punten het groot en eigentlyk doelwit ... van alle Patriotsche poogingen'[3].

Nadat in de *Grondwettige herstelling* is betoogd 'dat de soevereiniteit oorspronkelijk bij het volk berust en dat de Staten slechts met de toestemming van het volk de uitvoerders van de soevereine macht zijn, zeggen de schrijvers', aldus Geyl:

> Zy, die na dit alles nog wilden beweeren, dat het Volk van de, tot het zelve te rug gekeerde, Souverainiteit wederom geheel en al afstand gedaan, en dezelve in diervoege aan de Staaten heeft wedergegeven, dat thands van de Souverainiteit des Lands elders niets hoegenaamd, dan in den boezem der Staaten berust; zy, die dit beweeren, moeten deze uitgestrektheid van der Staaten Souverainiteit uitdruklyk betoonen; zy moeten de gronden daarvoor uitdruklyk opgeven. Gebrek aan bewys is reeds voldingende tot het tegendeel... Doch de Staaten zelven, zoo ras zy de onderscheidene deelen der Souverainiteit begonnen uit te oefenen, hebben dit geheele punt uitdruklyk beslischt. Het is in het beroemde *Vertoog* van 1587, dat zy zelven verklaarden, niet meer dan *Repraesentanten te zyn der Gemeente*[4].

In zijn *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (1960) heeft Kossmann de mening uitgesproken dat deze plaats gericht is tegen Ulrik Huber (1636-1694): hij werd hier

> op een uitdagende manier bestreden. Dit is begrijpelijk. Huber's theorie ging in tegen de leer van de onvervreemdbare volkssouvereiniteit, zoals de zestiende-eeuwse constitutionalisten die hadden geformuleerd en waaraan Vranck in zijn betoog van 1587 de nodige concessies had gedaan[5].

Of de auteurs van de *Grondwettige herstelling* zo strijdbaar waren als Kossmann veronderstelt, weet ik niet, maar het lijkt mij waarschijnlijker dat zij bij het schrijven van deze passage een nog levende tegenstander uit hun eigen omgeving - uit Holland dus - op het oog hadden. Die tijdgenoot zou dan Adriaan Kluit (1735-1807) kunnen zijn, de Leidse hoogleraar (1779-1795, 1802-1807) 'in de

3. *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen, zo voor het algemeen bondgenootschap, als voor het bestuur van elke byzondere provincie; geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken*, I (2e dr.; Amsterdam, 1785) 22; vergelijk 4, 16, 30, 31.
4. *Grondwettige herstelling*, II (Amsterdam, 1786) 338-339 (in de tweede druk, ook in 1786 bij Johannes Allart te Amsterdam verschenen, staat deze passage op 192). Deze passage wordt door Geyl, 'De interpretatie', 230 aangehaald; Geyl heeft het gedeelte na de drie puntjes gecursiveerd en achter 'betoonen' ter verklaring tussen haakjes gezet 'versta: aantonen'.
5. E.H. Kossmann, *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* (Amsterdam, 1960) 100.

oudheden en historie der Vereenigde Nederlanden, vooral in die der handvestkunde'[6].

In de *Corte Vertoninge* heeft Franchois Vranck de staatsrechtelijke situatie uiteengezet die na de Verlating was ontstaan. Daarin werd beweerd dat de Staten van Holland van oudsher de souvereiniteit over het land hadden bezeten en de stelling verdedigd dat de graven hun positie aan hen ontleenden. Deze opvatting geldt sedert (doch niet alleen door toedoen van) Kluit definitief als een historisch volstrekt onhoudbare 'dwaalleer'[7]. In de zeventiende eeuw is zij nader uitgewerkt door De Groot - die hier 'de vaderlandsche geschiedschrijving geheel in dienst van het geldende staatsrecht' stelde - en geworden tot de officiële geschiedbeschouwing. De mening van Kampinga, dat zij zelfs werd tot een door de Staten gekoesterd dogma waaraan de geschiedschrijver 'zich streng had te houden'[8], is op goede gronden bestreden door Waterbolk: 'de historische verbeelding werd beheerst door onbewuste vooringenomenheid met eigentijdse idealen'[9].

In zijn *Tractaet vande ovdheyt vande Batavische nv Hollandsche Republique* (1610) heeft De Groot 'een lezing gegeven van de opkomst onzer landsheeren, die in overeenstemming was met de idealen der hollandsche republikeinen'[10]. Volgens de leer der calvinistische monarchomachen is het volk aan de tot tiran geworden vorst geen gehoorzaamheid meer verschuldigd, is verzet van de 'onderoverheden' - de 'eforen' - tegen hem geoorloofd of zelfs geboden. Deze staatsleer mocht dan Opstand en Verlating kunnen rechtvaardigen - het Plakkaat van 1581 is overigens niet het product van één bepaalde politieke theorie en ook niet alleen van protestantse denkbeelden -, de toestand die daarna en daardoor was ontstaan vormde een apart probleem. Zich baserend op de leer der 'volkssouvereiniteit' van de monarchomachen ontwikkelde Vranck in de *Deduc-*

6. Aldus luidt de omschrijving van het professoraat dat hij aanvaardde op de titelpagina van de Nederlandse vertaling van zijn inaugurale oratie: *Inwijingsrede over 't recht, 't welk de Nederlanders gehad hebben, om hunnen wettigen vorst en heer, Philips, koning van Spanje, aftezweren* (Leiden, 1779). Vergelijk P.C. Molhuysen, ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. Zesde deel. 10 Febr. 1765-21 Febr. 1795* (Rijks Geschiedkundige Publicatien, LIII, 's-Gravenhage, 1923) 192, 197, alsmede de titelpagina van de (hieronder, noot 19 beschreven) Latijnse uitgave van Kluits *Oratio inauguralis*. Zie ook F.W.N. Hugenholtz, 'Adriaan Kluit en het onderwijs in de mediaevistiek', In: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen, ed., *Geschiedschrijving in Nederland*, I (Den Haag, 1981) 143-162.
7. G.A. Boutelje, *Bijdrage tot de kennis van A. Kluit's opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis* (diss. Leiden; Groningen-Den Haag, 1920) 35 vlg. (de term dwaalleer op 49). Zie ook I.L. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution. History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag, 1973) 198 vlg.
8. H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw* (diss. Leiden; 's-Gravenhage 1917) 121 en 122.
9. E.H. Waterbolk, 'Zeventiende-eeuwers in de Republiek over de grondslagen van het geschiedverhaal. Mondelinge of schriftelijke overlevering?', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XII (1957) 26-43; citaat op 37.
10. Kampinga, *De opvattingen*, 149.

tie een aristocratische theorie: hij betoogde dat de Staten, sedert eeuwen de souvereine vertegenwoordigers van het volk, altijd de uitoefening van de souvereiniteit hebben opgedragen aan de graven en 'de administratie vande souverainiteyt' zelf in handen hebben genomen bij ontbreken 'vande wettelijcke bedieninghe der Princen', zodat ook nu 'de souverainiteyt vande lande is by den Staten i[n] alle saecken, niet min als die geweest is by de voorgaende Princen deser landen'[11]. Hoe deze leer der Statensouvereiniteit in de zeventiende eeuw de geschiedbeschouwing bepaalde, en hoe in de achttiende eeuw historici en juristen het geschiedkundige fundament ervan ondergroeven, hoeft ons nu niet bezig te houden, en op de zestiende-eeuwse theorieën omtrent het recht van verzet ga ik thans evenmin in.

II. Kluit over de positie van de landsheer

De vraag die mij hier interesseert is wat Kluit voor deze leer in de plaats stelde, toen hij met de historische feiten bewees dat zij niet te handhaven viel. Wilde hij zijn leerstoel 'waardig en verdienstlyk bekleeden', dan konden zijn conclusies aangaande de bevoegdheden der Staten niet veel afwijken van het in de *Corte Vertoninge* verdedigde standpunt[12]. In overeenstemming met de *Deductie* was Kluit van mening dat de Staten die Philips van de landsheerlijkheid vervallen verklaarden, dit hadden gedaan 'als Volksvertegenwoordigers', 'als wettige Vervangers des geheelen Volks, van dat Volk, 't welk als nog werd aangemerkt, niet als Souverein, maar als Onderdanen'[13]. En dat vóór 1581 de graaf de souvereiniteit uitoefende, was ook *zijn* mening. Maar dat diens heerschappij een door de bevoegdheden van de Staten beperkte souvereiniteit zou zijn geweest, en dat de graaf zijn bevoegdheden ontleende aan een opdracht van de Staten, achtte Kluit pertinent onjuist[14]. Met recht betoogde hij dat de graaf zijn positie dankte aan de Frankische koningen en hun rechtsopvolgers, de Duitse keizers,

> terwijl de aanwas van der Graven Macht ontstaan is uit de verzwakking van het vermogen van 't Rijksopperhoofd, en dus uit den schoot van 't Duitsche Rijk zelve oorspronglijk is,

11. Citaten uit de *Corte Vertoninge*, bij Bor (zie hierboven, noot 2) f°. 56r, 2e kolom, laatste alinea en f°. 57v, 2e kolom, laatste alinea van de *Corte Vertoninge*.
12. Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 81 (2e dr. 93).
13. A. Kluit, *Historie der Hollandsche staatsregering, tot aan het jaar 1795. Of geschied- en staatkundig onderzoek, in welken zin de Staten van Holland, gedurende de republikeinsche regering, zijn geweest de wettige souvereine vertegenwoordigers van 't gansche volk van Holland, of der geheele natie* (5 delen; Amsterdam, 1802-1805) IV, 594.
14. Zie de Voorrede en het eerste gedeelte van de *Inwijingsrede*, de *Historie der Hollandsche staatsregering, passim*, en Boutelje, *Bijdrage*, 41-50.

> maar niet uit de Edelen en Steden, die toen zelfs nog geen aanwezen hadden, veel min *Staten* uitmaakten of die macht hadden[15].

Naar hedendaags inzicht ten onrechte stelde Kluit echter het gezag van de tot landsheren geworden graven als praktisch absoluut voor en hadden zijns inziens de bevoegdheden van de Staten - voornamelijk het recht om gevraagde beden toe te staan (weigeren kon nauwelijks), en om verzoeken tot de vorst te richten - weinig om het lijf[16]. Aan de uitoefening van de souvereiniteit hadden de Staten geen deel[17].

III. Kluit en Huber over de legitimatie van opstand en verlating

Wie aldus betoogt dat historisch en rechtens de Staten hun positie ontleenden aan de graaf - in plaats van omgekeerd -, moet, om bij hetzelfde politieke doel te arriveren als Vranck destijds, een andere weg kiezen. Met de calvinistische leer van het recht van opstand kon Kluit niet uit de voeten en de door zijn tijdgenoten voorgedragen leer van de volkssouvereiniteit kon hem evenmin bekoren als die der monarchomachen[18]. Maar een recht van verzet erkende hij wel. In zijn op 18 januari 1779 uitgesproken inaugurale oratie *Over 't recht, 't welk de Nederlanders gehad hebben, om hunnen wettigen vorst en heer, Philips, Koning van Spanje, aftezweren*[19] zocht Kluit ‘den juisten rechtstitel’, ‘den hoofdgrond’ van de ‘afzwering’

> niet in het enkel verkrachten van vroeger gegevene Privilegien, maar in de noodweer en wettige afwering en verdediging van leven, lijf en goed, tegen eenen Vorst, die, na alle vergeefs aangewende pogingen tot redelijke verzoening, zich niet meer als *Vorst* jegens zijne onderdanen, maar als *tyran*; niet meer als *vriend* en *vader* zijns Volks, maar als *Vijand* van zijn Volk gedroeg[20].

15. Kluit, *Historie*, IV, 607.
16. Zie onder andere Kluit, *Historie*, I, 11-46, 250-251, 346-347, IV, 471, 563 vlg., 606-611, en Boutelje, *Bijdrage*, 66 vlg.
17. Kluit, *Historie*, IV, 564-565, 569.
18. Zie bijvoorbeeld A. Kluit, *Academische redevoering, over het misbruik van 't algemeen staatsrecht, of over de nadeelen en onheilen, die uit het misbruik in de beoefeninge voor alle burgermaatschappijen te wachten zijn. Uitgesproken op 's Lands Hooge School te Leiden, op maandag den 9. febr. 1784. Bij de nederlegging van zijnen post als rector magnificus* (Leiden, 1787) 23 vlg. Deze rectorale oratie is één lange litanie tegen de ‘Oppermachtbestrijderen’ en auteurs die Kluit als hun achttiende-eeuwse volgelingen beschouwt: Price, Priestley, Rousseau en anderen.
19. Zie hierboven, noot 6. Deze publikatie behelst de vertaling, ‘met Voorrede, nadere Ophelderingen, en Bijlagen verrijkt’, van Kluits *Oratio inauguralis de iure, quo Belgae legitimo suo principi ac domino Philippo imperium abrogaverint* (Leiden, 1779).
20. Aldus vatte Kluit in deel I der *Historie*, 241 de kern van zijn wel erg wijdlopige aanvaardingsrede samen.

In het vierde deel van zijn *Historie der Hollandsche staatsregering* (1804) is Kluit dan ook van oordeel dat, indien de Staten Generaal in 1581 'geen beter en gewichtiger gronden voor *'t afzweren* hunner Vorsten hadden aangevoerd, dan dezen', aangevoerd in de *Corte Vertoninge*:

> *de Vorsten wilden niet doen, wat de Staten Staatsgewijze begeerden*, als dan de gansche Afzwering op eenen zwakken en valschen grondslag gebouwd was geworden; en men van dien grond het zelfde konde zeggen, het geen de Rechtsgeleerde U. HUBERUS, nopens het enkel *schenden der Privilegien* zeide: 'dat, namelijk, indien wij de rechtvaardiging der wapeninge tegen Spanje in de schending der Privilegien alleen wilden zoeken, en wij niet bewijzen konden, dat de *grondwetten van alle Oppermacht* openlijk en klaarblijkelijk geschonden waren, wij ons dan alleen met het *bezit* der Vrijheid te vrede moesten houden,' zonder daarop eenig recht te kunnen gronden[21].

In een noot bij deze passage verwijst Kluit, behalve naar de hierboven geciteerde samenvatting van zijn inaugurale oratie, naar de plaats uit Hubers *De jure civitatis* die hij vertaalde[22]. Dit is meer dan een toevallige, een gelegenheidsverwijzing. Want onder wat Huber hier bedoelt met de schending van 'grondwetten van alle Oppermacht' - Kluits vertaling van wat Huber in het Latijn 'leges fundamentales' en in het Nederlands 'fundamentele wetten' noemde - valt Kluits 'noodweer en wettige afwering en verdediging van leven, lijf en goed'.

Naast fundamentele wetten die 'algemeen', ongeschreven en op iedere staat van toepassing zijn - waartoe de bescherming van de rechten op leven, vrijheid en goed behoren -, kent Huber 'bysondere fundamentele wetten', die slechts in een bepaalde staat gelden[23]. Hij onderscheidt daarbij twee categorieën. Tot de eerste behoren de 'ordonnantien' die bij het stichten van de staat worden vastgesteld ter nadere beperking van het aan de souverein op te dragen gezag. De tweede omvat de fundamentele wetten die naderhand nog ontstaan, hetzij gewoonterechtelijk, hetzij door uitdrukkelijk tot dat doel gesloten overeenkomsten tussen de souverein en zijn volk. Alle bijzondere fundamentele wetten worden opgevat als op stilzwijgende of uitdrukkelijke overeenkomst(en) gebaseerde, geschreven of ongeschreven beperkingen van de souvereiniteit die niet van rechtswege voortvloeien uit de aard van de overeenkomst waarbij de souvereiniteit wordt opgedragen.

21. Kluit, *Historie*, IV, 610-611.
22. U. Huber, *De jure civitatis, libri tres. Novam juris publici universalis disciplinam continentes. Insertis aliquot de jure sacrorum & ecclesiae, capitibus*, (3e dr.; Franeker, 1694) 81 (Lib. I, sectio III, cap. V, no. 63-64). Kluit, die de Latijnse tekst van deze passage in de noot afdrukte, gebruikte van *De jure civitatis* de in 1708 verschenen, door Thomasius geannoteerde uitgave.
23. Zie voor het volgende: U. Huber, *Heedendaegse rechtsgeleertheyt, Soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk* (Leeuwarden, 1686) deel II, boek i, kap. vii; in de derde, in één deel verschenen druk (Amsterdam, 1729) is dit: boek iv, kap. vii.

Evenmin als de algemene tasten de bijzondere fundamentele wetten de souvereiniteit aan, zolang de souverein maar niet onderworpen wordt aan de zeggenschap van een ander. Aangezien de bevoegdheden van iedere souverein worden beperkt door algemene fundamentele wetten, is het in Hubers leer slechts zinvol om die regeringsvorm constitutioneel te noemen waar de souverein bovendien gebonden is aan *bijzondere* fundamentele wetten. Van deze categorie kent Huber in het Friese recht van zijn tijd maar weinig voorbeelden. Bovendien zijn de door hem genoemde grondwetten - er zijn enkele hoofdbeginselen van het Friese privaatrecht bij - nooit opzettelijk als zodanig vastgesteld en vormen zij geen duidelijk omschreven corpus[24]. Men kan dus zeggen dat de Friese Staten in Hubers tijd een weliswaar bijna absolute maar toch nog altijd aan zekere constitutionele beperkingen onderhevige souvereiniteit uitoefenden[25].

Toch wist Huber in de Friese geschiedenis wel een geschreven, uitdrukkelijk overeengekomen fundamentele wet aan te wijzen: het verdrag dat Karel V in 1515 bij de aanvaarding van het landsheerlijk gezag over Friesland sloot met de Staten. Daarin bedongen onze voorouders 'als een fundamenteel point' dat ingeval er moeilijkheden rezen tussen de landsheer en de Staten, beide partijen zich zouden onderwerpen aan het oordeel van een onpartijdige derde. Dit is één van de gronden waarop onze voorouders hun gehoorzaamheid aan Philips II hebben opgezegd: die was aangenomen 'op de selve conditien als sijn vader', zijn bewind werd gekenmerkt door talloze schendingen van de 'oude hantvesten, ende de gronden van de Regeeringe', en ofschoon op allerlei manieren is gepoogd daarin verandering te brengen, heeft hij pertinent geweigerd zijn leven te beteren. In dit verband vond Huber het nodig om scherp te onderscheiden tussen fundamentele wetten en privileges. Fundamentele wetten worden immers 'by wijse van ackoort gemaekt', privileges daarentegen 'worden gegeeven uit liberaelheit der *Fursten*' en kunnen in tegenstelling tot de fundamentele wetten ook weer eenzijdig door de souverein worden ingetrokken. Wanneer, aldus Huber, onze schrijvers de oorlog tegen de Spaanse koning plegen te rechtvaardigen met een beroep op het feit dat hij de *privileges* heeft geschonden, dan gebruiken ze die term wel heel oneigenlijk: ze zouden moeten zeggen dat hij de *fundamentele wetten* heeft 'verbroken'. Tot het negeren van privileges was Philips gerechtigd. De fundamentele wetten echter zijn slechts door de contracterende partijen gezamenlijk te veranderen. Wanneer Philips die op eigen gezag wilde 'verbreken', dan was - nadat hij was gemaand om zich te verbeteren - opstand gerechtvaardigd.

24. Huber, *De jure civitatis* (3e dr. 1694) 79 (Lib. I, sectio III, cap. V, no. 35).
25. Kossmann, *Politieke theorie*, 100-101 spreekt ten onrechte van een absolute aristocratie, van een regeringsvorm waarin de souvereiniteit aan geen enkele constitutionele beperking gebonden is. Op de door hem genoemde plaatsen van *De jure civitatis* (46, 293, 303) valt alleen te lezen dat de Nederlandse republieken - evenals de meeste wijde aristocratieën - weinig of geen in uitdrukkelijk daartoe geformuleerde overeenkomsten neergelegde bijzondere fundamentele wetten kennen.

Dit betoog roept wel enkele vragen op. Huber wijst er op dat Hobbes in zijn *Leviathan* terecht heeft gezegd dat er van 'niets meer wort gerept' en dat niets 'minder wort verstaen, als dese *fundamenteele* wetten'. En hij is zo verstandig er aan toe te voegen: 'wy willen ons ook niet laten voorstaen dit verstant gevonden te hebben'[26]. De vraag bij voorbeeld wanneer er nu precies sprake is van een 'uit liberaalheid' door de vorst aan het volk gegeven privilege, en wanneer van een 'bij accoord' tot stand gekomen fundamentele wet, blijft onbeantwoord. Daar komt nog bij dat bijna alle volkeren privileges kennen of hebben gekend die door hun ouderdom en (dan wel?) doordat zij door door het volk gemaakte bedingen en (of?) nieuwe beloften der regeerders 'hernieuwd' zijn, soms de verbindende kracht der wetten hebben gekregen. Der *fundamentele* wetten[27]? En hoe stelt Huber zich de vaststelling bij 'overeenkomste van de Regenten ende het volk' van een fundamentele wet voor in een bestaande staat, in zijn eigen Friesland bij voorbeeld? Stel dat tijdens of na de woelingen van 1672 daaraan behoefte zou hebben bestaan, wie zouden dan partij moeten zijn bij de overeenkomst? Enerzijds de Staten als de souvereine regenten, en anderzijds hun committenten als het ten dezen staatsrechtelijk relevante volk? En hoe was nu eigenlijk de staatsrechtelijke positie van Karel V en Philips II, die volgens het verdrag van 1515 bij 'swarigheit', bij 'quaestie' met de Friese Staten dat geschil aan een derde ter beslechting moesten voorleggen? Deze bepaling is moeilijk te rijmen met de aard van de souvereiniteit, heet het in de *Heedendaegse rechtsgeleertheyt*. Het scheelt weinig of de aldus beperkte heerschappij is geen souvereiniteit meer, leest men in *De jure civitatis*: voor het begrip der souvereiniteit is immers het rechter zijn in eigen zaak kenmerkend[28]. Conclusie? Met zoveel woorden trekt Huber er geen, en daarom zal ik haar maar trachten te formuleren: Ofschoon het bedoelde beding rechtens eigenlijk niet kon worden gemaakt zonder afbreuk te doen aan de souvereiniteit van de landsheer, zonder die souvereiniteit eigenlijk te ontkennen, moeten we Karel V en Philips II wel als souvereinen beschouwen. Anders zou er immers geen souverein aan te wijzen zijn. Want wie die derde is, staat niet vast en bovendien treedt hij alleen maar op bij de beslechting van een geschil. Tenslotte is er helemaal geen reden de Staten - die aan die beslissing net zo goed onderworpen zijn als de landsheer - als souverein te beschouwen.

26. Huber, *Heedendaegse rechtsgeleertheyt* (1686) II, 25 (= 3e dr. 556). Vergelijk *De jure civitatis* (3e dr. 1694) 78 (Lib. I, sectio III, cap. V, no. 12).
27. Huber, *De jure civitatis* (3e dr. 1694) 81 (Lib. I, sectio III, cap. V, no. 66): 'Neque tamen id a iure abhorret, *privilegia*, quae vetustate populique stipulationibus ac novis imperantium promissionibus iterata sunt, aliquando vim legum utrimque obligantium adipisci, quod omnium fere gentium usu probari videtur'.
28. *Ibidem*, 80 (Lib. I, sectio III, cap. V, no. 49).

Ofschoon dus zowel Kluit als Huber de rechtsgrond van Opstand en Verlating zoekt in de fundamentele wetten, is er toch tussen beider benadering van het probleem een essentieel verschil: terwijl Kluit zich uitsluitend beroept op het natuurrecht[29], wijst Huber ook 's vorsten schending van het positieve recht - van bijzondere fundamentele wetten - als een belangrijke rechtsgrond aan. Inzoverre staat Huber veel dichter dan Kluit bij de traditie en bij de leer der monarchomachen. Kluit wist van geen positiefrechtelijke fundamentele wetten waarin een recht van opstand verankerd lag[30]. Ook de Blijde Inkomste gaf de Brabanders slechts in bepaalde gevallen het recht hun gehoorzaamheid jegens de landsheer op te schorten, niet om hem af te zetten[31]. Schendt de vorst de privileges van het volk, dan heeft dit daarom nog niet het recht om tegen hem op te staan[32]. Dit neemt niet weg dat Philips' Nederlandse onderdanen wel degelijk mochten opkomen voor hun privileges - bijvoorbeeld door petities[33] - en dat zij dat ook hebben gedaan. En juist door de wijze waarop daarop door de landsheer (of althans door zijn dienaren) is gereageerd, is de toestand ontstaan die het natuurlijke recht van opstand in werking deed treden. Lang en lijdzaam hebben de Nederlanders de harde maatregelen van hun heer verduurd, en pas in de uiterste nood hebben zij het wapengeweld van de Spanjaard beantwoord met het enige middel dat hun nog restte tegen het machtsmisbruik van de vorst[34]: om hun leven te redden hebben zij in 1572 de wapens tegen hem opgenomen[35]. Tot 1580 hebben zij echter de mogelijkheid van een verzoening open gehouden[36]. De afloop van de Opstand beschouwt Kluit blijkbaar als een soort Godsoordeel[37].

In zijn inaugurale oratie leidde Kluit het recht om tegen de landsheer in opstand te komen dus

> geenszins af... uit die bewijsgronden, die men doorgaans aanvoert; maar uit de wettige en betamelijke zelfverdediging, uit het recht der wapenen; 't welk daar het op historische waarheden gegrond en gebouwd is, denk ik, dat er niemand zijn zal, of hij zal daarin me-

29. Zie bij voorbeeld Kluit, *Inwijingsrede*, 102 noot 45, 105 noot 46, 156-158, 166-177, 183-185. (In de *Inwijingsrede* begint de paginering na bladzij 192 opnieuw met een pagina 177 om dan door te lopen tot 186; naar deze bladzijden verwijs ik nergens).
30. *Ibidem*, 102 noot 45, 109-111. Tegenover Anjou hadden de Hollanders wel een uitdrukkelijk bedongen recht van opstand.
31. *Ibidem*, 111-115 en noot 52.
32. *Ibidem*, 85 vlg., vooral 106 vlg.
33. *Ibidem*, 89, 146 en noot 65.
34. *Ibidem*, 116 vlg.; op 182 kwalificeert Kluit Philips' bewind als dwingelandij en machtsmisbruik.
35. *Ibidem*, 127 noot 56 en 163 noot 78 beschouwt de verovering van Den Briel als het begin van de Opstand. Vergelijk Kluit, *De souvereiniteit der staaten*, 91 vlg., 125 (2e dr. 103 vlg., 125) en *Historie*, I, 46 vlg.
36. Kluit, *Inwijingsrede*, 127-129 noot 56, 133-145.
37. *Ibidem*, 180.

> destemmen, en de wettigheid der handelwijze onzer Voorvaderen bij billijken gevolge hieruit afleiden; terwijl integendeel alle overige Zamenstelsels (*Systemaas*), van welken ik boven gewaagd hebbe, aan dit euvel mank gaan, dat zij tegenspraak lijden, en altijd tegenspraak gehad hebben[38].

Kluit mocht zijn eigen theorie dan misschien onweerlegbaar achten, toen hij deze woorden aan het papier toevertrouwde had hij al heel wat kritiek op zijn opvattingen moeten horen. In het eerste deel van zijn *Historie der Hollandsche Staatsregering* (1802) schreef hij daarover:

> Hoevele onaangenaamheden mij dit nieuw ontwikkelde Denkbeeld bij vele driftige en bevooroordeelde pennevoerders en anderen in 't jaar 1779. verwekt hebbe, toonen de Schriften van dien tijd, die mij eindelijk noodzaakten, om door eene Nederduitsche Vertaling, met eene *breeder Voorrede* verrijkt en opgehelderd, mijne denkbeelden, die ik als Redenaar had voorgedragen, meer stellig en geregeld uit elkander te zetten. Thans heb ik het genoegen, dat mijn gevoelen bij kundigen algemeener aangenomen wordt; zelfs onder ijverige Democratische Patriotten. Ten bewijze strekke J. VAN MAANEN in zijn *Wijsgerig Onderzoek*[39].

In zijn *Heedendaegse rechtsgeleertheyt* (1686) - waaruit ik hierboven citeerde - ging Huber niet in op de vraag hoe na de Opstand de souvereiniteit was terecht gekomen bij de Staten van Friesland. Honderd jaar na de Verlating was de legitimatie van de souvereiniteit der Staten natuurlijk geen brandend probleem meer. Bovendien kwam in de *Heedendaegse rechtsgeleertheyt* het staatsrecht slechts terloops aan de orde[40]. Maar in *De jure civitatis*, zijn boek over het algemeen staatsrecht[41], behandelde Huber dit vraagstuk wel.

IV. Huber en Kluit over de staatsrechtelijke consequenties van de verlating

In zijn studie over de ontwikkeling van de ‘geleerde’ politieke theorie in de Republiek der zeventiende eeuw concludeerde Kossmann:

38. *Ibidem*, 185 noot 82.
39. Kluit, *Historie*, I, 241 noot 75.
40. Zie mijn inleiding in: *Ulrici Huberi Oratio [III]* ..., vertaald door F. Akkerman, T.J. Veen en A.G. Westerbrink. Geannoteerd, ingeleid en van een bijlage voorzien door T.J. Veen (Zwolle, 1978) 26.
41. Eerste editie: Franeker 1672, tweede: Franeker 1684, derde: Franeker 1694. Zie over de verschillende edities: T.J. Veen, *Recht en nut. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694)* (diss. Groningen; Zwolle, 1976) 88-99, 339-349.

> Het vrijheidsbegrip staat... in het centrum van vele der hier besproken theorieën. Pas laat leerde men de gevaren, die het bedreigden, nauwkeurig begrijpen en pas Huber slaagde erin het werkelijk in zijn staat een plaats te geven. Hij schreef een verantwoording van de situatie, die hij aantrof en die hij beter dan één van zijn voorgangers ontleedde.

Beter dan zijn Hollandse tijdgenoten bij voorbeeld. 'Blijkbaar was het pas op het einde van de eeuw en van Friesland uit mogelijk om zonder emotie de Nederlandse gemeenschap te analyseren'[42]. Misschien was het juist, of althans mede zijn kennis van de Friese geschiedenis die Huber hierbij te stade kwam. Een fundering van de uitoefening der souvereiniteit door de Staten op basis van de leer der *Corte Vertoninge* en van De Groots *Tractaet* van 1610 zou immers in Friesland bepaald absurd zijn geweest. Zij zou zowel de historische waarheid als de cultus der Friese vrijheid geweld hebben aangedaan. Pas in 1498 immers had de Friese vrijheid plaats gemaakt voor landsheerlijk gezag. Toen hebben de in de natuurstaat levende Friezen zich laten onderwerpen en zich begeven in de 'burgerlijke staat' waarin de Saksische hertogen de door algemene en bijzondere fundamentele wetten beperkte souvereiniteit bezaten[43]. Of nadat George van Saksen zijn rechten op Friesland aan Karel V had verkocht, in 1515 een nieuwe staat is tot stand gekomen of slechts het souverein gezag wat nader is beperkt en op- of overgedragen aan een nieuwe heer - er is in ieder geval een fundamentele wet geformuleerd -, is een probleem dat ons thans niet hoeft bezig te houden. Vast staat dat volgens Huber Friesland onder Karel V en Philips II een constitutionele monarchie was, dat met name onder Philips de constitutie bij voortduring door de vorst was geschonden en dat de landsheer terecht van zijn rechten vervallen was verklaard.

En hoe moet men nu de gebeurtenissen van 1581 en de eerste jaren daarna interpreteren?

Duidelijk is dat de souvereiniteit terugviel naar 's landsheers voormalige onderdanen, naar het volk, en niet - Huber zegt het uitdrukkelijk - naar bijvoorbeeld de stadsbestuurders in Holland of naar de bezitters van onroerende goederen in Friesland, met andere woorden: *niet naar* degenen die afgevaardigden zenden naar de Staten-vergadering, *de kiezers*. Maar hoe zijn dan naderhand die 'kiezers' - ofwel 'committenten': de vroedschappen in Holland en de bezitters van onroerende goederen in Friesland die in Hubers tijd (met, in Holland, de ridderschap en, in Friesland, de vroedschappen van de elf steden) de souvereiniteit

42. Kossmann, *Politieke theorie*, 103 en 96.
43. Huber, *Heedendaegse rechtsgeleertheyt* (1686) I, 9; II, 3-4 (= 3e dr. 8, 538-539); *De jure civitatis* (3e dr. 1694) 10 (Lib. I, sectio I, cap. III, no. 6-7). Vergelijk Kossmann, *Politieke theorie*, 88-89 en mijn *Recht en nut*, 188.

bezaten[44] - souverein geworden? Welnu, er zijn twee mogelijkheden: op grond van de instemming van het volk of doordat zij het volk in een oorlog van de souvereiniteit hebben beroofd en tot onderwerping gebracht. Daar een dergelijke oorlog niet heeft plaats gehad, is het duidelijk dat de volken van de Nederlandse gewesten stilzwijgend ten gunste van de 'kiezers' - Huber noemt hen Proceres of Optimates - afstand hebben gedaan van de souvereiniteit. Sindsdien zijn de handelingen van de optimaten (uiteraard: voorzover verricht krachtens hun publiekrechtelijke status) toegerekend aan het volk, hebben derhalve de optimaten het volk vertegenwoordigd zonder daarvoor verantwoording verschuldigd te zijn en zonder dat het volk het recht had ter behartiging van zijn belangen een vergadering te beleggen. Zij zijn dus souverein. Want in Holland noch in Friesland heeft het volk het recht de souvereiniteit terug te nemen, een recht dat het wel zou hebben gehad als het de souvereiniteit niet had vervreemd maar *bij wijze van mandaat* had overgedragen aan de optimaten. En dat de optimaten niet de mandatarissen van het volk zijn, blijkt duidelijk uit het feit dat in Friesland evenmin als in de andere provincies ooit het volk de souvereiniteit heeft uitgeoefend. Dit neemt overigens niet weg dat het zijn oorspronkelijke rechten wel kan hernemen als de optimaten zich als vijanden van het volk gedragen of als zij de staat opzettelijk naar de ondergang voeren[45].

Maar toch, ook al mogen op het eerste gezicht in beide provincies de optimaten souverein lijken, er is een verschil tussen de situatie in Holland en in Friesland. Men moet het hiervoor weergegeven betoog dan ook nuanceren: in Holland berust de souvereiniteit bij de optimaten en in Friesland bij de Staten. De - telkens voor één jaar gekozen - leden van de Friese Staten, in Statenvergadering bijeen, zijn in tegenstelling tot de gecommitteerden ter Hollandsen Statenvergadering souverein omdat zij 'stemmen zonder last van of ruggespraak met hen, die benoemen'[46]. Omdat in Holland de afgevaardigden ter Statenvergadering zich wel aan hun last moeten houden en zo nodig ruggespraak dienen te plegen, berust de souvereiniteit daar dus bij 'hen, die benoemen': de steden en de ridderschap[47]. Dat Huber in *De jure civitatis* ook voor Friesland spreekt van de souvereiniteit der optimaten is minder exact, maar wel te verdedigen: de leden van de Friese

44. De elementen die ik hier tussen haakjes heb gezet ontbreken in Hubers betoog. Uit de volgende alinea zal bovendien blijken dat wat Huber hier zegt voor Friesland enigszins moet worden geclausuleerd.
45. Zie Huber, *De jure civitatis* (3e dr. 1694) 295-296 (Lib. I, sectio X, cap. III).
46. Ik citeer hier artikel 96 van onze huidige grondwet.
47. Huber, *Heedendaegse rechtsgeleertheyt*, II (1686) 22 (3e dr. 1729: 553-554).

Staten worden immers niet alleen gekozen door maar ook uit de optimaten[48]. Bovendien keert na afloop van het jaar waarvoor de Statenleden zijn gekozen de souvereiniteit terug naar de optimaten[49] (die haar dan wederom uitoefenen door een nieuwe Statenvergadering te kiezen).

Naar aanleiding van Hubers betoog zijn een opmerking en een vraag op hun plaats. Huber laat in zijn redenering het monarchale intermezzo van de eerste jaren na 1581 buiten beschouwing. Dat lijkt mij te verklaren doordat het voor zijn probleemstelling eigenlijk van geen belang was. Want na de dood van Anjou - die in de geschiedenis van Friesland nauwelijks voorkomt - en de mislukte pogingen om de souvereiniteit op te dragen aan de koning van Frankrijk en de koningin van Engeland was de situatie praktisch gelijk aan die welke bij het ontbreken van een opvolger van Philips na de Verlating zou zijn ontstaan. Op de gebeurtenissen van de jaren 1581-1588 hoefde Huber niet in te gaan. Anders dan Kluit later schreef hij niet primair geschiedenis om die te interpreteren in het licht van het algemeen staatsrecht, doch illustreerde hij zijn systeem van algemeen staatsrecht met historische voorbeelden en paste hij het toe op het hier en elders geldende positieve staatsrecht.

En nu de vraag: Hoe moet men de gebeurtenissen na het 'afzweren' van de landsheer precies plaatsen in Hubers staatsleer? Volgens Kossmann is door de Verlating de souvereiniteit teruggekeerd naar het volk en hebben de Friezen naderhand, door die souvereiniteit stilzwijgend en zonder reserves af te staan aan de optimaten, een absolute aristocratie gesticht: 'de oude, voor-revolutionaire staat was opgeheven. Tussen de voor-revolutionaire en de na-revolutionaire staat is geen continuiteit. Het jaar 1581 is een breuk. In 1581 werd een nieuwe staat geschapen'. Meer in overeenstemming met Hubers systeem en met zijn bewoordingen lijkt mij de formulering dat de republiek een voortzetting is van de monarchie, met verandering van staatsvorm: de monarchie heeft niet plaats gemaakt voor de natuurstaat maar voor de democratie, de meest 'natuurlijke' staatsvorm, de staatsvorm die voor Huber 'het grondpatroon [vormt] voor alle andere, ingewikkelder staatsvormen'[50]. De democratie blijkt echter in de praktijk niet erg te voldoen. De ervaring leert dat het uitoefenen van de souvereiniteit door (de meerderheid van) het volk gewoonlijk resulteert in 'verwarringe der saken, twisten ende oneenigheden, die op oorlogen ende eyndelijk op tyrannije pleegen uit te komen'. Om die reden verkiezen de meeste volkeren dan ook de monarchie of de

48. Vergelijk C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (diss. Groningen; Assen, 1934), 12-13, 82, 85, alsmede de artikelen LVII en LVIII van boek IV, titel XIX van de *Statuten* van 1723. In theorie zou *misschien* een enkele uitzondering op de in de tekst geformuleerde regel mogelijk zijn, maar dat iets dergelijks ooit in de praktijk voorkwam, lijkt mij zo goed als uitgesloten.
49. Huber, *De jure civitatis* (3e dr. 1694) 235-236 (Lib. I, sectio VIII, cap. II, no. 35-40).
50. Kossmann, *Politieke theorie*, 99, 94.

aristocratie. Een voorbeeld daarvan levert de Friese geschiedenis. Weliswaar is het onmogelijk om precies aan te geven wanneer 'het gemeine volk' zijn 'natuirlijk ende oorspronkelijk recht' - de souvereiniteit - heeft overgedragen aan de edelen, eigenerfden en vroedschappen, maar misschien zou men, aldus Huber, kunnen zeggen dat dit is geschied 'ten tijde van 't afsweeren des Konings van Spangien, *ende het oprichten van de vrije Republijcque*'. Omdat de 'vrije republiek' is gesticht door de in de landdag vergaderde volmachten en hun kiezers, moet men wel aannemen dat het volk toen een aristocratie heeft gevestigd door stilzwijgend afstand te doen van de souvereiniteit die het - tengevolge van de Verlating - van rechtswege bezat[51].

Met deze interpretatie van de gebeurtenissen in de jaren tachtig van de zestiende eeuw is de leer van Kluit niet identiek, maar wel verwant. Die verwantschap is niet zo verwonderlijk. Huber en Kluit gingen immers beiden uit van de opvatting dat in de landsheerlijke periode de Staten *niet* souverein waren en beiden rechtvaardigden zij de uitoefening van de souvereiniteit door de Staten onder de Republiek met behulp van de sedert De Groot en Hobbes ontwikkelde algemene (staats)rechtsleer[52]. Kort na het verschijnen van het eerste deel der *Grondwettige herstelling* (1784) publiceerde Kluit anoniem een scherpe kritiek: *De souvereiniteit der Staaten van Holland, verdedigd tegen de hedendaagsche leere der Volks-Regering: Zoo als dezelve, onder anderen, ook voorgedraagen word in een Geschrift, ten tytel voerende: Grondwettige Herstelling van Nederlands staatswezen, Zo voor het algemeen Bontgenootschap als voor het bestuur van elke byzondere provincie* (1785)[53]. Het boek heeft een zuiver negatieve strekking:

> Want om alhier te bewyzen, dat sederd twee Eeuwen *de Staaten van Holland*, en niet *het Volk*, zyn de ware en wettige Souverein, en dat in dat *Staaten-Lichaam*, zoo als het is, bevat wordt de ware en eigenlyke *Souvereiniteit*, hoe getemperd zy ook weezen mag, komt in ons plan niet; zulks zoude ook overtollig en een fakkel by de middagzon ontstooken zyn; dewyl wy zouden moeten betoogen eene *waarheid*, waarby wy meenen, dat onze Republiek staan of vallen moet; eene waarheid, dewelke elk, die niet willends blind is, moet omhelzen[54].

51. *Heedendaegse rechtsgeleertheyt*, II (1686) 11-12 (ed. 1729: 545-546). Zie ook *De jure civitatis* (3e dr. 1694) 33-37 (Lib. I, sectio IX, cap. III), 40-44 (Lib. I, sectio II, cap. V), 229-243 (Lib. I, sectio VIII, cap. I-IV), 255-258 (Lib. I, sectio IX, cap. III), 270-274 (Lib. I, sectio IX, cap. VI).
52. Zie over die algemene rechtsleer, waarvan ik Pufendorf en Huber als de eerste vertegenwoordigers beschouw, mijn *Recht en nut*, 100 vlg. en mijn in noot 40 hierboven genoemde inleiding, 21-23.
53. Een tweede, vermeerderde druk verscheen, met de naam van de auteur, in 1788 te Leiden. Zie over de reden waarom Kluit geen pamflet aan het tweede deel van de *Grondwettige herstelling* wijdde: de tweede druk, VI, 169 noot 29, alsmede *Over het misbruik van 't algemeen staatsrecht*, 44 noot 30.
54. Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 159 (2e dr. 196). Vergelijk 147 noot a (2e dr. 178 noot 36), 2e dr., 111 noot 69, en *Historie*, I, 7-9.

De souvereiniteit der Staten vindicerend wees Kluit er onder andere op dat de auteurs van de *Grondwettige herstelling*, om te bewijzen 'dat *onze Regeeringsvorm* mede brengt *eene Volksregeering, gebouwd op 't oorspronglyk regt van Neêrlands Volk*'[55], zich onder meer hadden beroepen op tal van schrijvers - Grotius, Pufendorf, Noodt, Hert, Barbeyrac en Montesquieu bij voorbeeld - die de leer van de altijddurende volkssouvereiniteit helemaal niet huldigden:

> En dat wy onzen HUBER alhier ook *op de lyst* vinden, hier over bedroeven wy ons, om niets meer te zeggen; want indien 'er iemand de moeite genomen heeft, om soortgelyke Schryvers, als wy hier bestryden, die 's Volks *Oppermagt* prediken, in hunne diepste schuilhoeken op te spooren, en hunne drogredenen aan te wyzen: 't Is zeker HUBER, als dewelke in zyne Verhandeling, *de Jure Civitatis*, tegen die Stelling geheele *Hoofdstukken* heeft besteed, en daarin onder anderen veelmalen te rug wyst op onzen *Regeeringsvorm*, zoo in *Holland* als in *Friesland*, aan welken hy *'s Volks Oppermagt* met kragtige woorden ontzeidt[56].

Sprekend over de juridische consequenties van het afzetten van een vorst vroeg Kluit zich af waar de souvereiniteit terecht kwam toen Philips uit zijn functie werd gezet:

> werd hier door *Nederlands Volk* niet *de Souverein*, en volgde daaruit niet notoir, dat deze onze Republiek is geworden en gebleeven *eene zuivere Volksregeering*?... Is by ons A^{o}. 1581. *de Regeering vernietigt?* of is zy *verandert*?

Om die vragen te beantwoorden vergeleek Kluit de Nederlandse Opstand van de zestiende eeuw met de Amerikaanse uit zijn eigen tijd. In Amerika, zei hij, is de bestaande staat - niet alleen de regeringsvorm maar ook de regering zelf - vernietigd, moet het volk geacht worden te zijn teruggekeerd in de natuurstaat en kon dat volk - het zou beter zijn te zeggen: konden de leden van dat voormalige volk - zelf uitmaken hoe voortaan de regeringsvorm zou zijn. Bij ons is iets heel anders gebeurd. Toen wij Philips afzetten, was het niet onze bedoeling om terug te keren '*tot den ouden Natuurstaat* en volmaakte even gelykheid', de hele bestaande rechtsorde te vernietigen, en vervolgens een heel nieuw volk en een geheel nieuwe staat te constitueren. Het was niet de bedoeling 'om bepaaldlyk een *Volksregeering* in te stellen, zelfs ook geene *Staatsregeering*', het was juist de bedoeling 'om 't *zelfde Volk* te blyven, den Regeeringsvorm zoo na mooglyk te blyven behouden, zoo maar niet onder den dryversstaf van den Spaanschen Philips'.

55. Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 65-66 (2e dr. 76).
56. Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 76 (2e dr. 87).

De landsheer is dan ook pas afgezet toen een ander vorst bereid was gevonden zijn plaats in te nemen[57].

Volgens Kluit behelst het Plakkaat van Verlating dus blijkbaar een zuiver declaratoire uitspraak: toen het besluit om het plakkaat vast te stellen werd genomen, hadden de Staten Generaal al een andere landsheer 'aangenomen', 'aangesteld'; dat Anjou pas in 1582 werd ingehuldigd, doet er in dit verband niet toe[58]. Als vertegenwoordigers van het volk waren de Staten gerechtigd om - zoals zij in 1581 hebben gedaan - de zittende landsheer door een andere te vervangen. De staatsvorm is toen niet essentieel gewijzigd. Wel waren de bevoegdheden van de nieuwe landsheer geringer dan die van zijn voorganger, maar dat raakt de kern van de zaak niet. Over de vraag hoe de Staten dan later zelf de souvereiniteit in handen hebben gekregen, laat Kluit zich in zijn kritiek op de *Grondwettige herstelling* niet uit. Hij vervolgde de schrijvers tot in de eerste paragraaf van het vierde hoofdstuk en ging daarbij uitvoerig in op de in hoofdstuk drie genoemde 'fundamenteele Acten, die de grondslag der Republiek zyn'. Als laatste van die akten noemde de *Grondwettige herstelling* 'De Afzweering van Koning Filips'[59]; de *Corte Vertoninge* kwam pas kort ter sprake in de tweede paragraaf van hoofdstuk vier[60].

Een interpretatie van de gebeurtenissen volgend op Philips' verlating vindt men in de *Historie der Hollandsche Staatsregering* (5 delen, 1802-1805), een werk dat Kluit grotendeels als ambteloos burger schreef, maar dat zijn schaduwen reeds vooruit wierp in *De souvereiniteit der Staaten van Holland, verdedigd tegen de hedendaagsche leere der volks-regering*, vooral in de noten bij de tweede druk[61]. Stel dat er bij het verlaten van de landsheer geen opvolger was geweest, dan zouden (als er geen aanstalten werden gemaakt om tot handhaving, zij het misschien niet geheel ongewijzigd, van de bestaande rechtsorde in de vacante souvereiniteit te voorzien, als de verlating dus was geschied met de bedoeling om de bestaande

57. Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 134-137 (2e dr. 160-164). Vergelijk *Historie*, 1, 199 vlg., 242 vlg. en hieronder 203-204 (over de toestand na de dood van Oranje).
58. Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 139 (2e dr. 166). Vergelijk Kluit, *Historie*, I, 201. De mening dat Kluit het Plakkaat als een constitutief stuk beschouwt, zoals P.F.Ch. Smit, *Enige opmerkingen over de considerans van het Placaet van Verlatinge van 26 Juli 1581* (diss. Leiden; Leiden, 1952) 78-79 schijnt te willen betogen, lijkt mij onjuist; de aangehaalde bewijsplaats (*Inwijingsrede*, 67) slaat nergens op. Enkele opmerkingen in *De souvereiniteit der Staaten* (91, 120, 123; 2e dr. 102, 143, 148) zou men misschien wel kunnen lezen als een formulering van de opvatting dat het Plakkaat van Verlating een constitutief karakter heeft.
59. *Grondwettige herstelling*, I, 2e dr. 57, 59-62. Vergelijk Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 104, 124 vlg. (2e dr. 124, 148 vlg.).
60. *Grondwettige herstelling*, I, 2e dr. 70-72, waar onder andere wordt opgemerkt dat onder meer de *Corte Vertoninge* 'van geschiedkundige dwaalingen niet gantsch vry' is (71).
61. Zie bijvoorbeeld 111-112 noot 69, 114-120 noot 70, 145 noot 99 van de tweede druk (1788).

rechtsorde te vernietigen en er een totaal nieuwe voor in de plaats te stellen[62.]) volgens Kluit zijn onderdanen sedert dat tijdstip 'geen Volk, maar eene hoofdelooze menigte... uitmaken', met andere woorden: in de natuurstaat zijn teruggekeerd[63.]. Zij hadden dan op grond van hun 'oorspronglijke Souvereiniteit' de bevoegdheid om 'op hunne zaken, zooveel mogelijk, te voorzien, of te laten voorzien, en zich zelve tot zekeren nieuwen Vorm te vervormen, of andere en betere Regeringshoofden aantenemen en te erkennen', dus: om een nieuwe staat te stichten van een andere of een gelijke snit als de vorige[64.]. Op dezelfde '*Grondmacht* des Volks' berust ook de bevoegdheid van de vertegenwoordigers van dat volk - van de Staten dus - om (reeds bij voorbaat) de nodige maatregelen te treffen, om derhalve het voortbestaan van de staat, hetzij in zijn oude vorm maar met een nieuw staatshoofd, hetzij met een nieuwe staatsvorm, te verzekeren. Voor en vanwege het hele volk hebben de Staten Philips afgezworen en de monarchie bestendigd. En zo min als hiertegen, is er tegen het feit dat zij naderhand zelf de souvereiniteit zijn gaan uitoefenen,

> ooit iets van de zijde der burgeren en ingezetenen gedaan, getwijfeld, of ondernomen... En in dien zin vatte ik ook op het zeggen van IDSINGA in zijn *Staatsrecht*, D. I. bl. 90. dat 'dezelve macht en gezag, die van te voren, enkel en alleen, uit den boezem van de Landsheeren afdaalde, thans afdaalt uit den boezem en schoot der geenen, die in de plaats der Landsheeren gevolgd zijn, dat is de algemeene Ingezetenen van ydere Provincie, en, *bij derzelver Representatie* DE STATEN, ingevolge de Gronden en gesteldheid der Regeeringsform van yder Landschap[65.].

Nooit is in Holland het volk 'voor werkzaam Souverein verklaard, of eene *Volkssouvereiniteit*... ingevoerd', maar evenmin zijn de Staten hierdoor de '*eigenaars van de Oppermacht*' geworden: zij deden 'alles voor en van wegen 't Volk... wat het gansche Volk zelve, in den zuiver *Democraatschen* Regeringsvorm, ja werklijk de *Grondmacht* uitoefenende, zoude hebben kunnen' doen[66.]. Hollands regeringsvorm, gebouwd 'op 's Volks oorspronglijke Oppermacht..., even gelijk die van alle Natiën in haren oorsprong'[67.], was geen representatieve democratie doch

62. Wat ik hier tussen haakjes heb gezet valt niet zonder meer af te leiden uit de in de volgende noot vermelde plaats, maar is een toevoeging die berust op de tekst hierboven 199.
63. Kluit, *Historie*, IV, 594. Wat achter de dubbele punt staat zegt Kluit niet expressis verbis. Vergelijk Kluit, *Over het misbruik van 't algemeen staatsrecht*, 67 en noot 47.
64. Kluit, *Historie*, IV, 594. Ook wat hier achter de dubbele punt staat wordt door Kluit niet met zoveel woorden gezegd.
65. Kluit, *Historie*, IV, 598, met enkele onbelangrijke slordigheden citerend uit S.H. van Idsinga, *Het staats-recht der Vereenigde Nederlanden*..., I (Leeuwarden, 1758) 90-91.
66. Kluit, *Historie*, IV, 599. Vergelijk ook wat Kluit in deel I, 250-251 zegt over de gebeurtenissen van 1581.
67. *Ibidem*, IV, 627.

een representatieve constitutionele aristocratie[68]. Zoals zij - zonder souverein te zijn[69] - voordien namens het volk de souvereiniteit aan anderen hebben aangeboden, zo hebben de Staten naderhand zelf namens en met stilzwijgende toestemming van het volk de souvereiniteit uitgeoefend,

> gedurende welke uitoefening, die *Grondmacht*, die bij 't gansche Volk gezegd wordt te berusten... *geacht moet worden te slapen,* en altijd, gedurende twee groote Eeuwen, *geslapen heeft*, en niet *behoefde*, ook niet *vermocht wakker* of *werkzaam* gemaakt te worden, dan alleen in die twee gevallen, welke de Schrijvers *over 't algemeen Staatsrecht* ons leeren, en opgeven als buitengewone gevallen.

De door de Staten aan Willem van Oranje opgedragen uitoefening der souvereiniteit verviel na diens dood 'in hunnen boezem'[70]. Kluit is van mening 'dat *bij de afzwering* van Philips II. de *Souvereiniteit op den zelfden voet is overgegaan op den Hertog van Anjou*'. De 'aanvaarding der Oppermacht door de Staten zelf' zou dan in 1584 hebben plaats gehad en 'de volle bevestiging' daarvan in 1587[71]. Maar elders heet het *'dat het jaar van 1588. het tijdstip is, waarin de Staats-Regering eerst met 'er daad, haar begin heeft genomen'*[72].

V. De positie van de prins: Kluit over de periode 1572-1584

Kluits *Historie der Hollandsche Staatsregering* is één lange, constructieve fundering van de leer dat - zoals het op de titelpagina's heet - 'de Staten van Holland, gedurende de Republikeinsche Regering, zijn geweest de wettige souvereine vertegenwoordigers van 't gansche volk van Holland, of der geheele natie'. Het is mogelijk noch nodig om deze even minutieuze als voor hedendaagse begrippen langdradige analyse hier in haar geheel weer te geven. Maar op een enkel punt van Kluits beschouwingen moet nog wel worden ingegaan, met name omdat daaruit blijkt dat zijn interpretatie van de historische feiten een aantal vragen open laat. De grootste lacune in zijn uiteenzettingen lijkt mij het ontbreken van een behoorlijke omschrijving van de begrippen 'souvereiniteit' en 'grondmacht'. Daarmee hangen praktisch alle hieronder gesignaleerde onduidelijkheden samen. Wellicht heeft Kluit onbewust met meer dan één souvereiniteitsbegrip gewerkt. En dan zie

68. *Ibidem,* I, 210, IV, 616-622.
69. *Ibidem,* II, 31.
70. *Ibidem*, IV, 623. Kluit denkt bij de bedoelde buitengewone gevallen aan het recht van verzet tegen een tiranniek bewind en aan het feitelijk of rechtens vaceren van de souvereiniteit.
71. *Ibidem*, I, 10, het hieronder in noot 79 genoemde werk van J. van Maanen aanhalend. Vergelijk *ibidem*, I, 6 en 200 en IV, 612 vlg.
72. *Ibidem*, III, 21.

ik nog af van het feit dat hij soms ‘souvereiniteit’ zei waar hij ‘grondmacht’ bedoelde (een begrip dat hij vermoedelijk heeft ingevoerd om Van Maanens *Wijsgeerig en geschiedkundig onderzoek naar de wettige oppermacht in de Vereenigde Nederlanden, sedert de afzwering van Philips II* (1795) met zijn eigen wapens te kunnen bestrijden). Men disculpeert hem niet door te verwijzen naar het onvaste en verwarrende gebruik van de term ‘souvereiniteit’, zijn synoniemen en daarmee verwante termen in het bronnenmateriaal van de tweede helft der zestiende eeuw. Kluit ontleende immers zijn begrippenapparaat aan het arsenaal van de achttiende-eeuwse staatsleer, de officiële documenten der staatkundige geschiedenis vormden zijn bronnen, en voor de ideeën van theoretici en pamflettisten die in de politieke strijd geen hoofdrol speelden, had hij geen oog. Dat ook het souvereiniteitsbegrip historisch bepaald kon zijn, lijkt bij hem niet op te komen, en ik kan mij niet herinneren de namen van Bodin of Althusius ook maar één keer in zijn *Historie* te zijn tegen gekomen. De politieke theorie verschijnt bij Kluit niet als object der geschiedwetenschap doch slechts als een systeem van waarheden, een achttiende-eeuws paradigma ter verklaring en beoordeling van de politieke praktijk. Het is opmerkelijk hoezeer dit theoretische kader zijn exposé bepaalt en hoe weinig de scrupuleuze historicus die hij toch was, schijnt te hebben beseft dat ook hijzelf - zoals hij Van Maanen verweet[73.] - daardoor vaak a-historisch redeneerde. Maar begrijpelijk is het wel: zijn geschiedwerk had een apologetisch karakter en zijn probleemstelling was meer politiek en juridisch dan historisch.

Wanneer Kluit beklemtoont dat reeds vóór het Plakkaat van Verlating de daarin genoemde ‘prince’ in 's konings plaats is gesteld, is het niet zonder meer duidelijk of hij nu Anjou of Oranje bedoelt. In het begin van zijn *Historie* lijkt hij immers de mening toegedaan dat door het overlijden van Anjou de souvereiniteit[74.] aan de Staten vervallen is, aan het eind zegt hij expliciet dat zij door de dood van prins Willem aan de Staten verviel. Daar Oranje een maand na het overlijden van Anjou (10 juni 1584) werd vermoord (10 juli 1584), is de vraag historisch misschien niet van groot gewicht, maar er blijkt wel uit dat Kluit geen sluitende voorstelling had van de relatie waarin beide vorsten stonden tot elkaar en tot de Staten en de landzaten van Holland. In 1580/1581 hebben de Staten-Generaal de souvereiniteit opgedragen aan Anjou, en ‘gelijktijdig met de aanneming van Anjou in de zaken van algemeen Beheer, en van Willem I. voor 't binnenlands Beheer van Holland’, is de koning door de Staten van Holland afgezworen. ‘*Anjou* is *wettig* in zijne plaatze gesteld’[75.]. En met diens toestemming is prins Willem - die reeds

73. *Ibidem*, II, 98-99.
74. *Lees*: ‘oorspronglijke souvereiniteit’, ‘grondmacht’.
75. Kluit, *Historie*, I, 247, 249; vergelijk 198.

sedert 11 juli 1575 voor de duur van de oorlog in opdracht van de Staten de souvereiniteit had uitgeoefend met de titel van stadhouder[76.] - wettig aangesteld tot souverein voor het leven over Holland (en Zeeland). Op 25 juli 1581 is hij als zodanig ingehuldigd[77.]. Dat Kluit zich niet duidelijk uitspreekt over de staatsrechtelijke relatie(s) waarin Anjou en Oranje in de jaren 1581-1584 tot elkaar stonden, mag men hem misschien niet te zeer euvel duiden. Ook latere beoefenaren van de vaderlandse geschiedenis hebben zich - voorzover ik zie - niet druk gemaakt over deze vraag. Het staatsrecht was in de bewuste jaren zo sterk in beweging dat de zestiende-eeuwers er zelf vermoedelijk evenmin een sluitend antwoord op hadden kunnen geven.

Evenmin als na de afzwering verviel door de dood van de prins de souvereiniteit aan het volk. Evenmin als toen keerde thans het volk '*in den eenvoudigen* Natuurstaat terug': door 's prinsen dood werd 'het lighaam der Maatschappij' niet ontbonden[78.]. Wat was dan sedertdien de staatsvorm van die maatschappij? Men zou geneigd zijn te denken aan de hierboven genoemde constitutionele representatieve aristocratie. Kluit toont helaas weinig belangstelling voor deze vraag. Hij betoogt alleen dat de politieke gemeenschap niet is ten onder gegaan en is zelfs genegen toe te geven[79.] dat de Staten bij het aanwijzen van een nieuwe souverein niet de souvereiniteit uitoefenden maar de *'Grondmacht des Volks':* de souvereiniteit was vacant. Die 'grondmacht des volks' is kennelijk zoveel als de bevoegdheid om een staatsvorm en een staatsregeling vast te stellen, om (zichzelf, één persoon of een meerhoofdig lichaam) als souverein aan te wijzen, en om - zolang er geen souverein is - de souvereine rechten uit te oefenen[80.]. Die bevoegdheid kan kennelijk worden overgedragen - en *is* in Holland stilzwijgend overgedragen aan de Staten, die immers vanouds het volk representeerden -, zij het dat het volk na de opdracht van de souvereiniteit of de overdracht van het recht om de souverein

76. Vergelijk *ibidem*, 125, 138 vlg., 165-168, 216, 323, 361-362, II, 39, 46 (noot 65), IV, 349-350. Zie ook hieronder.
77. *Ibidem*, I, 128, 198, 201-207, 251, 275, 281-282.
78. *Ibidem*, II, 26, 28.
79. Namelijk 'aan den burger J. VAN MAANEN, *Wijsgeerig Onderzoek naar de wettige oppermacht* 1795., die overal met deze *Grondmacht* schermt, maar wiens gevolgen, uit dezelve afgele[i]d, zeer verschillen van het gene ik hier bewere' (*Historie*, II, 29 noot 49).
80. Zie bijvoorbeeld Kluit, *Historie*, II, 31, 336 vlg., 433, IV, 19, 618-619. Vergelijk Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 77, 135-136 noot a, 153 (2e dr. 88, 162-163 noot 20, 184) en *Over het misbruik van 't algemeen staatsrecht*, 39 noot 26, 41 noot 28. Aangezien de bezitter van de grondmacht bij het ontbreken van een souverein de rechten der souvereiniteit uitoefent, en Kluit vermoedelijk pas sedert het verschijnen van het hierboven genoemde boek van Van Maanen (althans nog niet in *De souvereiniteit der Staaten*) met het begrip grondmacht opereerde, is het niet onbegrijpelijk dat de Leidse historicus soms 'souvereiniteit' schreef, waar hij 'grondmacht' bedoelde. Zie bijvoorbeeld *Historie*, II, 336.

aan te wijzen in uitzonderlijke gevallen zijn rechten kan hernemen[81].

Niet alleen tot het aanbieden van de souvereiniteit aan de Franse koning en de vorstin van Engeland waren de Staten krachtens de door hen uitgeoefende grondmacht bevoegd, maar ook hun benoeming van Maurits tot stadhouder (1 november 1585) berustte op die 'grondmacht des volks'[82]. Wanneer Kluit zegt dat de Staten in 1584 de oppermacht zelf hebben aanvaard, bedoelt hij daar dus kennelijk mee dat zij de 'oorspronglijke souvereiniteit'[83] uitoefenden tot zij, wijs geworden door hun ervaringen met Leicester[84], in 1587 of 1588 uit kracht van de grondmacht besloten de 'werkelijke' souvereiniteit *zelf* te gaan uitoefenen. Anders gezegd: doordat zij ophielden een souverein te zoeken en besloten de rechten die zij vacante imperio toch al uitoefenden voortaan zelf te *blijven* uitoefenen, veranderde de bevoegdheid op basis waarvan zij handelden van grondmacht in souvereiniteit. Rechtens maakt dat in ieder geval in zoverre verschil dat de souverein evenmin de souvereiniteit kan vervreemden als hij de constitutie, waaraan hij gebonden is, kan veranderen[85]. Nadat de rechten om een constitutie vast te stellen en de souvereiniteit op te dragen (stilzwijgend, zoals in het onderhavige geval, of uitdrukkelijk) zijn uitgeoefend, keren deze tot de grondmacht behorende bevoegdheden in 'slapende' toestand terug naar het volk. Tot zij worden gewekt, en dus 'werkzaam' worden[86], berusten de overige aan de grondmacht inherente rechten als 'souvereiniteit' bij de Staten. Zou een vorst de souvereiniteitsopdracht hebben aanvaard, dan zou Kluit, naar ik vermoed, het slapende deel van de grondmacht in de boezem der Staten, als zijnde de vertegenwoordigers van het volk, hebben laten rusten.

Zoals hierboven reeds bleek, had Kluit in het begin van zijn *Historie* toegegeven dat na Philips' afzwering 'de *Souvereiniteit op den zelfden voet is overgegaan op den Hertog van Anjou*'. Een kennelijk wat onbezonnen uitspraak, want hij ondergroef deze bewering nog in hetzelfde eerste deel van zijn werk om in deel IV te concluderen dat de door de Staten verkregen souvereiniteit geen absoluut gezag was, maar de door een constitutie, door 'Verdragspunten' uit 1575 en later, be-

81. Zie hierboven, noot 70 en de tekst daarbij. Dat het *volk* in bijzondere gevallen zijn rechten kan hernemen, geldt vermoedelijk alleen indien - zoals in Holland - zijn vertegenwoordiging de souvereiniteit uitoefent. Zie ook de laatste zin van de volgende alinea.
82. Kluit, *Historie*, II, 60.
83. Deze term is synoniem met 'grondmacht des volks'.
84. Kluit, *Historie*, III, 21.
85. Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 99-100, 153 (2e dr. 113-114, 184).
86. Zie hierboven, noot 70. - De verhouding van grondmacht en souvereiniteit lijkt dus veel op de verhouding van de blote eigendom en het recht van vruchtgebruik in het privaatrecht. De grondmacht impliceert een soort 'recht van verval'. Zie in dit verband ook de hieronder in noot 116 weergegeven opmerking van Huber.

perkte souvereiniteit van prins Willem[87]. En daarmee rijst dan de vraag naar de staatsrechtelijke relatie tussen de prins en de Staten sedert de bekende ‘eerste vrije Statenvergadering’ te Dordrecht, waar Oranje in 1572 op zijn commissie van 1559 als 's konings stadhouder werd erkend: hij was immers nooit *uitdrukkelijk* als zodanig ontslagen[88]. De verhouding waarin de prins en de Staten in de periode 1572-1581 tot de koning stonden hoef ik hier niet verder uit te diepen, omdat daardoor over Kluits mijns inziens al met al nogal gebrekkige juridische interpretatie van de gebeurtenissen tijdens de Opstand geen helderder licht zou schijnen.

De Dordtse vergadering wordt kennelijk door Kluit voor wettig gehouden. Alleen omdat de Opstand wettig was? Of mede omdat - en daar heeft het alle schijn van[89] - hij de deelnemers aan die bijeenkomst volgde in de opvatting dat de souvereiniteit vacant was, met andere woorden: omdat degenen die de souvereine rechten uitoefenden hun post zouden hebben verlaten? Die opvatting lijkt mij dan moeilijk te rijmen met het tweede argument, namelijk dat de vergadering ‘met voorkennis of op 't gezag des Stadhouders, of van zijnen Gemachtigden’ bijeen was en dus werd gedekt door diens autoriteit: de Staten ‘grondeden zich nu op de tegenwoordigheid en den last van *Philips van Marnix*, die met Brieven van *Prins Willem I*. voorzien, als zijn Geheimschrijver en Lasthebber in *de Vergadering* tegenwoordig was’[90]. En met welk recht konden de Staten in 1574-1575 met deze stadhouder onderhandelen over de opdracht der souvereiniteit? Zij oefenden bij representatie de ‘*grondmacht* des Volks’ uit[91], toen zij er naar streefden

> de Regering, die de Prins, als Stadhouder, van *'s Konings* wegen, ten minsten nog *op zijnen naam* voerde, nu op te dragen aan den Prins, van *wegen de Staten en 't Volk,* voor zoo verre, *bij afwezigheid of bij stilstand van 's Konings* gehoorzaamheid, zij konden gerekend worden, *de macht van zelfvoorziening* te bezitten[92].

En nadat zij op 11 juli 1575 de souvereiniteit voor de duur van de oorlog hadden opgedragen aan de prins, maakten zij opnieuw gebruik van die grondmacht toen zij op 25 april 1576 bij het tot stand komen van een Unie tussen Holland en Zeeland aan Oranje een souvereiniteit opdroegen die ‘niet *erflijk* noch geheel *onbeperkt* was, maar, gelijk men thans zoude spreken, *constitutioneel* werd, dat is aan

87. Kluit, *Historie*, IV, 619-622. Ook de souvereiniteit van Anjou was, zoals hierboven gememoreerd, door een verdrag beperkt.
88. *Ibidem*, 584-586, I, 48 vlg.
89. *Ibidem*, IV, 585. Vergelijk I, 48 en *De souvereiniteit der Staaten,* 107 noot a (2e dr. 127 noot 77).
90. Kluit, *Historie*, IV, 585 en I,50.
91. *Ibidem,* I, 112.
92. *Ibidem*, 102.

Verdrag en *Voorwaarden* verbonden, zoodat de Prins eenige dingen niet kon uitrechten of uitoefenen buiten *advis der Staten*'[93].

Wat nu de positie van de prins betreft: Kluit zegt dat Oranje sedert 1572 als stadhouder de 'oppermacht' heeft waargenomen op naam maar tegen de zin van de koning[94]. Vervolgens handelt hij sinds 1575/1576 'niet meer als *Konings Stadhouder,* maar als *Oppermacht* en *Souverein (ad interim)*, gedurende den twist met den Koning'[95]. Bij de Unie tussen Holland en Zeeland was Philips overigens niet geheel genegeerd: de rechtsbedeling - om maar het belangrijkste punt te noemen - 'bleef nog *op zijn*' naam'. En al berustte de wetgeving bij de prins, tot de afzwering (aldus Kluit, met een beroep op Van Slingelandt) vaardigde hij zijn plakkaten uit op naam van de koning[96]. Tengevolge van de Pacificatie van Gent kon de prins 'in 't vervolg niet alleen van de *zijde der Staten* zich beroepen op zijne aangenomen *Opperhoofdigheid*, maar ook van de zijde des Konings, op zijne *Commissie*, van den Koning gekregen... Hierdoor was hij van alle kanten gedekt'[97]. In de Unie van Utrecht tenslotte - ik memoreer het volledigheidshalve - werd het gezag der stadhouders en der Staten niet nader bepaald of verhelderd[98].

VI. Kluit over de staatsrechtelijke situatie na het vertrek van Leicester

Nadat de Staten dus vóór 1581 op grond van hun in 1572 'werkzaam' geworden, in de grondmacht besloten verzetsrecht[99] voorlopige voorzieningen troffen over de waarneming der souvereiniteit, voorzieningen die ten tijde van de Verlating werden vervangen door als min of meer definitief bedoelde, was na de dood van de prins de souvereiniteit opnieuw vacant. De twisten tijdens Leicesters bewind over de vraag waar de souvereiniteit berustte[100] behoeven ons thans niet bezig te houden. Het resultaat is in dit verband van meer belang. Nadat de Staten de stelling hadden verdedigd dat *zij* souverein waren (en de koning van de administratie

93. *Ibidem*, 125, vergelijk 129-130. Zie over de Unie tussen Holland en Zeeland en de souvereiniteitsopdracht van 1576: *ibidem*, 115 vlg., IV, 592-593 en *De souvereiniteit der Staaten*, 105 vlg. (2e dr. 126 vlg.).
94. Kluit, *Historie*, I, 140; *De souvereiniteit der Staaten*, 96 (2e dr. 109).
95. Kluit, *Historie*, I, 125.
96. *Ibidem*, 127-128, 76-77.
97. *Ibidem*, 142 (vergelijk 139).
98. *Ibidem*, 170. In *De souvereiniteit der Staaten*, 111-124 (2e dr.133-148) wijst Kluit er op dat 's konings souvereiniteit zowel in de Pacificatie van Gent als in de Unie van Utrecht werd erkend.
99. Dat het recht van opstand een recht is dat slechts mocht worden uitgeoefend door de Staten, blijkt wel uit het feit dat Kluit de Opstand laat beginnen met de inneming van Den Briel en de daarop gevolgde vrije Statenvergadering(en) en niet, bijvoorbeeld, met de beeldenstorm. Inzoverre staat hij weer dichter dan Huber (vergelijk Kossmann, *Politieke theorie*, 98) bij de calvinistische verzetsleer.
100. Kluit, *Historie*, II, 61 vlg.

der souvereiniteit hadden vervallen verklaard)[101], hadden zij na Leicesters vertrek, afstand en dood de uitoefening van de souvereiniteit aan zich getrokken. Dank zij 'den ijver en werkzame pogingen van hunnen Advokaat *Oldenbarneveldt*, die niets onbeproefd liet, om het *gezag* en *'t credit* der Heeren Staten te vergrooten', is '*het Souverein gezag* der Staten van Holland, na Leicesters tijd, op vaster voeten gezet'[102]. Aan de wettigheid daarvan en 'van het zoo heerlijk opgetrokken Staatsgebouw' kon voor Kluit geen twijfel bestaan. Het waren immers de vertegenwoordigers van het volk die de staatsvorm hebben veranderd. En uit de geschiedenis blijkt

> dat *de geheele Natie* daarin toegestemd en berust hebbe,... zelfs ook de minst gegoeden, de minst kundigen, de minst geachten, of de zoogenoemde *gemeene Man, 't gemeene Volk*, armen en behoeftigen, die, hoezeer van anderen afhanglijk, ook tot het denkbeeld van *de Natie* gebracht worden[103].

Om te bewijzen dat de Staten van Holland van 1588 tot 1795 wettig de souvereiniteit hebben uitgeoefend, had Kluit de redenering dat zij daarvóór reeds eeuwen souverein waren geweest niet nodig. Hij kon volstaan met een verwijzing naar de door hen bij representatie uitgeoefende 'grondmacht', de 'oorspronglijke souvereiniteit', een bevoegdheid die hij in het Latijn aanduidde als 'majestas realis'[104]. Ofschoon dit begrip in zijn staatstheoretische beschouwingen een centrale plaats inneemt en zijn verdediging van de souvereiniteit der Staten er op gebaseerd is, zegt hij, sprekend over de opvattingen van Rousseau en Paine, in het begin van het vierde deel van de *Historie der Hollandsche Staatsregering*: 'ik vinde geene zwarigheid, om, met behoedzaamheid, in de *Theorie*, die oorspronglijke Grondmacht toetestemmen; indien men daarmede veel Verschillen konde vereffenen'[105]. In zijn rectorale oratie van 1784 - *Over het misbruik van 't algemeen staatsrecht* - moest hij van de aan de monarchomachen toegeschreven onderscheiding der souvereiniteit in 'majestas realis' en 'personalis', de wezenlijke souvereiniteit en de uitoefening der souvereiniteit[106], nog niet veel hebben: zij is gevaarlijk[107]. Wanneer men immers degene die de souvereiniteit uitoefent, de werkelijke souverein, beschouwt als de mandataris van de wezenlijke souverein, dan leidt dit tot 'eene eeuwigdurende verwarring in de Burgermaatschappijen en

101. *Ibidem*, 375, 386 vlg., III, 22. Vergelijk hierboven 188.
102. *Ibidem*, 61.
103. *Ibidem*, 208.
104. *Ibidem*, IV, 16, 18.
105. *Ibidem*, 17.
106. Kluit, *Over het misbruik van 't algemeen staatsrecht*, 26 vlg.
107. *Ibidem,* 31-32.

Regeeringen'[108]. Alleen in de democratie kan het zinvol zijn een onderscheid te maken tussen de wezenlijke souvereiniteit van het volk en de personele van een krachtens een herroepelijke last handelende vergadering[109]. Dat het Kluit twee decennia later gemakkelijker viel met het begrip 'majestas realis' te exerceren, is niet moeilijk te verklaren: hij koppelde nu de idee van een 'grondmacht des volks' los van de gedachte dat het volk dan ook van rechtswege de superieur, de lastgever zou zijn van degene die de souvereiniteit uitoefende. Zo ontdeed hij de onderscheiding van de wezenlijke en de werkelijke souvereiniteit van haar schadelijke implicaties en kon hij haar zelf gebruiken om te verklaren hoe een lichaam, dat zelf voordien nimmer de werkelijke souvereiniteit had gehad, die souvereiniteit wettig in handen had kunnen krijgen.

Dat de *Corte Vertoninge* in Kluits beschouwingen over het Hollandse staatsrecht geen bijzonder prominente plaats inneemt, zal na het voorgaande niet verwonderen. Deze deductie - waarvan Kluit het historische deel qualificeerde als 'een *fabel*', 'een zamenweefsel van onware stellingen' - was de hier en daar wat gefatsoeneerde versie van een betoog dat eerder in 1587 had gediend om het Engelse lid van de Raad van State Thomas Wilkes te bestrijden. Als zodanig was het misschien nuttig geweest, maar kennelijk ook wat overbodig. Want toen Wilkes de souvereiniteit toeschreef 'au peuple', bedoelde hij volgens Kluit hetzelfde als wat in de *Deductie* werd gezegd, namelijk dat de souvereiniteit niet berustte bij de afgevaardigden ter Statenvergadering maar bij hun principalen: de ridderschap en de vroedschappen[110]. Vranck had zich, meende Kluit, maar moeten beperken tot het beschrijven 'der Regering onder *de Staten, als 's Volks Representanten*, zoo als zij sedert 1572. en vervolgens plaats hadde, en welke Regeringsvorm tot op onzen leeftijd hoofdzakelijk heeft voordgeduurd': dan had 'hij de waarheid volledig aan zijne zijde' gehad. Van 'kwade trouw, of opzetlijke valschheid' wilde Kluit 'dezen in dit Historievak minder verlichten Pensionaris van Gouda' echter niet betichten[111].

VII. Samenvatting en conclusies

Ofschoon Kluit in zijn *Historie der Hollandsche Staatsregering* vijf dikke delen lang (meer dan 2900 pagina's geschiedverhaal, juridische constructie en historische documentatie) opkomt voor de leer dat ten tijde van de Republiek de Staten

108. *Ibidem*, 59.
109. *Ibidem*, 42 vlg.
110. Kluit, *Historie*, II, 289 (noot 43), 285-286, 310-313.
111. *Ibidem*, 387, 288 noten 43 en 42.

souverein waren, had hij Huber wel kunnen nazeggen[112.] dat in Holland de souvereiniteit berustte bij de vroedschappen en de ridderschap: dat was trouwens in overeenstemming met een resolutie der Staten van 19 februari 1585 en met de *Corte Vertoninge*[113.]. Wanneer dus zowel Huber als Kluit in zijn eigen provincie de souvereiniteit toekent aan de Staten, bedoelt de Friese jurist met 'Staten': de (voor een jaar gekozen) *volmachten* (van steden en platteland), *in vergadering bijeen*, en de Hollandse historicus: *de ridderschap en de vroedschappen der stemhebbende steden* (die de souvereiniteit uitoefenen door middel van een vergadering van afgevaardigden, welke geen volmachten maar lasthebbers zijn). Zowel de vergadering der Friese volmachten als die der Hollandse afgevaardigden kan men Statenvergadering noemen. En zowel in Holland als in Friesland - ook daarover bestond geen verschil van mening tussen Huber en Kluit - berustte de souvereiniteit dus bij aristocraten, al doet men er in dit verband wel aan niet te spreken van *de* optimaten of *de* aristocratie: tot de maatschappelijke en de staatsrechtelijk relevante aristocratie behoorden in Friesland zeker ook de kiezers, althans de potentiële volmachten.

Hoe zijn deze aristocratieën - in Hubers optiek een bijna absolute aristocratie in Friesland, en volgens Kluit in Holland een constitutionele aristocratie[114.] - nu ontstaan? Kluits uitspraken dienaangaande samenvattend op een wijze die het meest in overeenstemming lijkt met wat hij bedoelde te betogen, meen ik Anjou maar te moeten weg retoucheren. De absolute monarchie van Philips is dan overgegaan in een constitutionele monarchie onder de prins. Krachtens de door hen als vertegenwoordigers van het volk uitgeoefende grondmacht hebben de Staten zich tegen Philips verzet en in 1575/1576 voorlopig de door 'Verdragspunten' beperkte souvereiniteit opgedragen aan Oranje. 'Voorlopig', theoretisch betekende dat: tot de verzoening met de koning óf tot zij de consequentie zouden trekken die zij - nog steeds handelende krachtens de grondmacht - trokken toen zij Philips uit zijn functie ontzetten. Dat tegelijk de aldus voorgoed vrijgekomen souvereine rechten met zekere constitutionele beperkingen definitief werden opgedragen aan de prins, vloeide rechtens niet voort uit beslissingen van 1575/1576. Toen 's prinsen souvereiniteit in 1584 vacant kwam, keerde die niet naar de Staten terug (want de souvereiniteit hadden zij nimmer gehad), maar werd de sedert 1581 slapende grondmacht wakker[115.], of, om het minder beeldend te zeggen - de

112. Zie hierboven 196 en *Ibidem*, 41.
113. Huges, *Het leven en bedrijf van mr. Franchois Vranck*, 35-36, 75. Kluit, *Historie*, II, 3-4, 292 vlg. en *De souvereiniteit der Staten*, 2e dr., 191 noot 45.
114. Ik gebruik hier de term 'constitutioneel' in de hierboven 191 aangegeven zin.
115. Misschien werd die ook wel al eerder wakker, bij voorbeeld doordat de Staten na de Franse furie (1583) in opstand kwamen tegen Anjou, zodat zij op die grond bevoegd waren de prins de grafelijkheid op te dragen en Anjou te verlaten.

beeldspraak is overigens van Kluit -, kregen de Staten opnieuw het recht om de grondmacht, die bij hen was blijven berusten, daadwerkelijk uit te oefenen. Van dat recht maakten zij gebruik tot zij de souvereiniteit aan zich trokken: dit was de laatste handeling die zij krachtens de grondmacht verrichtten, een daad waardoor de grondmacht tegelijk ook insliep en terugkeerde naar het volk. Sedertdien sliep de grondmacht in de boezem van het volk van Holland, doordat en zolang zij niet daadwerkelijk mocht worden uitgeoefend.

De grondmacht van het volk vervult in Kluits leer ten opzichte van de souvereiniteit een soortgelijke functie als de wezenlijke souvereiniteit (‘majestas realis’) in wat Kluit als de leer der monarchomachen beschouwde ten opzichte van de werkelijke (‘majestas personalis’), zij het dan ook dat Kluits souverein nu juist géén lasthebber is van degene aan wie de grondmacht toekomt: die grondmacht slaapt immers. Dat de souverein niet de lasthebber van enige ‘oorspronkelijke souverein’ is, was - Kluit wees er nadrukkelijk en met instemming op - ook de mening van Huber. Vatten we thans samen hoe deze geleerde de politieke geschiedenis van Friesland in het laatste kwart van de zestiende eeuw juridisch interpreteerde, dan blijkt de constitutionele monarchie van Philips II in 1581 op gezag van de Staten te zijn geëindigd en te hebben plaats gemaakt voor de aristocratische republiek die wij enige tijd later ontwaren. Die aristocratie is naar Hubers zienswijze vermoedelijk ontstaan uit een democratie. De vraag of deze democratie haar oorsprong vond in de afzwering, de dood van Anjou of een gebeurtenis daartussen, laat ik bij gebreke aan gegevens rusten: voor Huber was het niet nodig zich over ontstaan en ondergang van deze democratie uit te spreken.

Terwijl Philips volgens Kluit de absolute en volgens Huber een constitutionele souvereiniteit bezat, blijkt sedert - laat ons zeggen - 1588 de souvereiniteit volgens Huber in betrekkelijk geringe, en volgens Kluit in vrij sterke mate beperkt te zijn. Kluit wijst er daartoe op dat de beperkte souvereiniteit van prins Willem op de nieuwe souverein is overgegaan, een stelling die veel weg heeft van een gelegenheidsredenering, gericht tegen zijn patriottische tegenstanders. De beperkingen van 's prinsen macht betekenden immers een grotere macht, meer bevoegdheden voor de Staten. En Kluit erkende zelf dat de bevoegdheden van de prins na zijn dood tenslotte zijn terecht gekomen bij de Staten. Zij hadden toen dus - de optelsom lijkt mij niet zo moeilijk - meer bevoegdheden dan de prins had gehad. Men kan het ook zo zeggen: terwijl de prins in de Staten een tegenspeler vond, ontbrak zulk een antagonist tegenover de souverein geworden Staten. Beter te verdedigen lijkt mij dan ook de mening van Huber, die wat dit betreft de Friese geschiedenis kennelijk als exemplarisch voor alle acht gewesten beschouwt. Van het voortbestaan van met de landsheren gesloten contracten - en dus van de daarin neergelegde fundamentele wetten - repte hij niet: waren die met de verandering van de staatsvorm ontbonden?

Tot slot wil ik nog één meningsverschil tussen Huber en Kluit memoreren. Huber ontkende het bestaan van een mandaatsverhouding tussen souverein en volk zonder met een omweg - zoals Kluit toch eigenlijk deed - de onderscheiding van majestas realis en personalis weer in zijn theorie binnen te halen[116]. Deze opmerking maak ik niet om te suggereren dat Huber een beter jurist en politiek theoreticus was dan Kluit. Dat Kluit (ingenieus, maar onbevredigend) opereert met het begrip grondmacht hangt samen met 'de stand der wetenschap', in casu van de staatsleer, de politieke theorie, met de sedert het optreden der patriotten opgevlamde politieke discussies over de praktijk van het staatsrecht van de gewesten der Republiek, en inzonderheid met het boek van Van Maanen. Terwijl Huber de Friese aristocratie rustig kon laten ontstaan uit een democratische staatsvorm, moest Kluit wel vrezen dat hij door de Hollandse aristocratie af te leiden uit een democratie (of een natuurtoestand), hoe kortstondig ook, de patriotten de vinger gaf die hun de hele hand zou doen nemen: de these dat te eniger tijd na het uitbreken van de Opstand een democratie (of een natuurstaat) zou zijn ontstaan, hadden zij kunnen gebruiken als argument tegen de souvereiniteit der Staten of vóór de door Kluit zo krachtig bestreden opvatting dat de Staten de souvereiniteit hadden geüsurpeerd[117]. Ook nadat de Republiek der Verenigde Nederlanden was ten onder gegaan, liet de verdediger van het ancien régime zich tot dergelijke beweringen niet verleiden. Terwijl volgens Huber door het verlaten van de landsheer de souvereiniteit terugkeert naar het volk (dat de souvereiniteit vervolgens stilzwijgend en in beginsel onherroepelijk heeft afgestaan aan de optimaten, lees: de Staten), bleven in Kluits visie de bevoegdheden van het volk daardoor onveranderd[118]: pas na het tijdperk van Leicester wies de slapende grondmacht daarbij aan. Toen de Staten na de dood van de prins de grondmacht uitoefenden, hadden zij meer rechten dan later als souverein: evenveel als in Hubers visie een menigte had die de natuurstaat opgaf voor de burgerlijke staat of als een volk dat de democratie verving door een andere staatsvorm. Wie de juistheid van Kluits staatsleer erkende, moest, om te bewijzen dat in Holland de souvereiniteit berustte bij het volk, aantonen dat de Staten de souvereiniteit aan dat volk hadden opgedragen!

Over een aantal essentiële punten van staatsleer en staatsrecht waren Huber en Kluit het dus eens. De souverein ontleent zijn bevoegdheden aan, maar is niet de

116. In *De jure civitatis* (3e dr. 1694) 62 (Lib. I, sectio III, cap. II, no. 25) verwerpt Huber deze onderscheiding van een aan het volk toekomende 'eigendom' en een door de regeerders uitgeoefend 'vruchtgebruik' van de souvereiniteit waardoor het volk altijd de superieur van de regeerders zou zijn. Vergelijk Kossmann, *Politieke theorie*, 94.

117. Kluit, *Historie*, I, 4 vlg., II, 96, IV, 611 vlg. Dat de Staten de souvereiniteit hebben *geüsurpeerd*, las Kluit overigens vermoedelijk voor het eerst in 1795 bij Van Maanen, althans niet in de *Grondwettige herstelling (Historie*, I, 9-10).

118. Dat wil zeggen voorzover het om politieke bevoegdheden gaat: nihil.

lasthebber van het volk en hij is gebonden aan algemene en bijzondere fundamentele wetten; de republiek is niet ontstaan uit een na 1581 ingetreden natuurtoestand. De wijze waarop de Friese, respectievelijk de Hollandse Staten de souvereiniteit in handen hadden gekregen, construeerden zij echter verschillend: terwijl volgens Huber het Friese volk na 1581 stilzwijgend afstand heeft gedaan van de souvereiniteit, heeft volgens Kluit het volk van Holland lang daarvoor de Staten als zijn vertegenwoordigers erkend en aan hen zijn grondmacht afgestaan, waardoor die Staten omstreeks 1588 zichzelf souverein konden maken[119].

Ecarteert men Kluits wat geforceerd aandoende beschouwingen over de grondmacht - een begrip tenslotte, waar hij het wel buiten kon stellen - nu even uit zijn staatsrechtsleer, dan blijkt dat de souvereiniteit in 1584 aan de Staten verviel, niet omdat zij - zoals zij het in 1587 zelf voorstelden - gedurende zeven of acht eeuwen de souvereiniteit hadden opgedragen aan de graven en dus zelf souverein waren bij gebreke aan een landsheer, maar omdat zij sedert de vijftiende eeuw de politieke rechten van het volk uitoefenden. Nu waren die politieke rechten wel uiterst gering - de landsheren waren immers praktisch absolute heersers - maar ergens in het grijze verleden moet dan toch de staat zijn gesticht waaruit de latere landsheerlijkheden zijn voortgekomen. En dat kan 'natuurlijk' slechts zijn gebeurd door de menigte mensen die na het tot stand komen van die staat 'het volk' heette. Dat Kluit over deze gebeurtenis zwijgt, is begrijpelijk: als historisch feit kon hij haar vanzelfsprekend niet aanwijzen. Komt in deze staat, of in een voortzetting daarvan met een andere staatsvorm, de souverein te ontbreken, dan zijn er twee mogelijkheden: staat en souvereiniteit zijn ten onder gegaan, het volk heeft opgehouden volk te zijn en is teruggekeerd tot de natuurstaat, of: de staat blijft bestaan en dan moet worden aangenomen dat de souvereiniteit vervalt aan het volk. Met dit laatste geval hebben we in 1584 in Holland te maken, zij het dat daar de souvereiniteit wel aan de Staten moest vervallen omdat het volk hen als zijn staatsrechtelijke vertegenwoordiger had erkend, hen had erkend als het lichaam dat hun politieke rechten uitoefende. Of dat volk zich vóór de Staten souverein werden weer van die vertegenwoordiging had kunnen ontdoen zonder of een overeenkomst met de landsheer te sluiten of terug te keren tot de natuurstaat, is een vraag die Kluit niet behandelt. Kon dat niet - en ik vrees dat Kluits antwoord inderdaad ontkennend zou luiden - dan is de stelling dat het volk de Staten als zijn politieke vertegenwoordigers heeft erkend niet veel anders dan een formulering van de onderscheiding van 'majestas realis' en 'personalis', van grondmacht en souvereiniteit.

119. Op de onduidelijkheden in Kluits notie van de 'grondmacht' ga ik hier om twee redenen niet in. De eerste is ruimtegebrek en de tweede dat ik het boek van Van Maanen, waaraan hij dit begrip vermoedelijk ontleende, niet in handen heb kunnen krijgen.

De vraag of men het feit dat Huber aan de Friese Staten een absoluter gezag toeschrijft dan Kluit aan de Hollandse souverein moet herleiden tot verschillen in beider staatsleer - waarbij inzonderheid valt te denken aan de theorie der fundamentele wetten - dan wel moet verklaren uit de verschillen in staatsrechtelijke structuur en politieke geschiedenis van Holland en Friesland, moet ik thans laten rusten. Maar ik mag niet besluiten zonder terug te keren naar de aan het begin van dit artikel geciteerde plaats uit het tweede deel der *Grondwettige herstelling* (1786). De auteurs dagen daarin hun tegenstanders uit te bewijzen 'dat thands van de Souverainiteit des Lands elders niets hoegenaamd, dan in den boezem der Staaten berust', een stelling die men even goed kan beschouwen als een wat overtrokken, een wat erg absolutistisch geformuleerde weergave van de mening van Huber als van die van Kluit. Maar als zij tegen één bepaalde auteur gericht is, ligt het meer voor de hand aan Kluit te denken dan aan Huber. Huber, die al bijna een eeuw dood was en - behalve wat hij in *De jure civitatis* had aangetoond - niets meer kon bewijzen, vormde stellig een geringer gevaar dan een polemist als Kluit. Bovendien werd in deel I van de *Grondwettige herstelling* ter verdediging van de volkssouvereiniteit onder andere een beroep op Huber gedaan. Volgens de Leidse hoogleraar overigens ten onrechte.

In 1779 had Kluit zijn ambt aanvaard met een geruchtmakende rede over de afzwering. Zijn rectorale oratie *Over het misbruik van 't algemeen staatsrecht* baarde in 1784 zoveel opzien dat het de spreker raadzaam leek 'de uitgave uittestellen tot bezadigder tijden', maar toen die in 1787 waren aangebroken besloot hij haar dan ook 'in een Nederduitsch gewaad' te steken. De onaangenaamheden die hij intussen vanwege zijn 'denkwijze... en de daarop rustende getrouwe vasthouding aan de oude en gevestigde Regeeringsvorm dezer weleer zoo gezegende Gewesten'[120.] had moeten verduren, zullen hem er in 1785 wel toe hebben gebracht om zijn kritiek op het eerste deel van de *Grondwettige herstelling* anoniem te publiceren. Of de schrijvers van het tweede deel nu al of niet wisten wie hun kritikus was, als zij zich tegen iemand moesten keren, dan moest het wel tegen hem zijn. En als zij iemand met recht konden uitdagen zijn stellingen te bewijzen, dan was het deze kampioen van de souvereiniteit der Staten: toen hij hun opvattingen kritiseerde, had hij immers het bewijs van zijn eigen, algemeen erkend gelijk overbodig geacht. Hij meende echter óók dat zijn tegenstanders niet konden volstaan met het bewijs dat de fundamentele akten der Republiek geen inbreuk maakten op de door hen verdedigde grondbeginselen. Maar terwijl de schrijvers van de *Grondwettige herstelling* volgens Kluit moesten aantonen dat hun beginse-

120. De citaten zijn ontleend aan de voorrede van Kluits rectorale oratie. Ook op 53 (noot 37) en 77-78 (noot 50) maakt hij enkele opmerkingen over de 'hardigheden' waarmee hij werd bejegend. Vergelijk Boutelje, *Bijdrage*, 19-21 en Molhuysen, *Bronnen*, VI, 303, 325, 328.

len ‘duidlyk en onbewimpeld’ waren ten grondslag gelegd aan en geformuleerd in die staatsstukken[121], keerden zij de bewijslast om[122].

121. Kluit, *De souvereiniteit der Staaten*, 104-105 (2e dr. 125).
122. Het reprorecht wordt niet uitgeoefend.

De geschiedenis van een vriendschap
Recensieartikel door E.H. Kossmann

P. van Hees en G. Puchinger, ed., *Briefwisseling Gerretson-Geyl* (5 dln.; Baarn: Bosch en Keuning, 1979-1981, 392 + 361 + 355 + 380 + 358 blz., *f* 37,50, *f* 37,50, *f* 39,25, *f* 41,25, *f* 41,25, ISBN 90 246 4315 5,90 246 4316 3,90 246 4317 1,90 246 4318 x,90 246 4319 8).

I

P. van Hees en G. Puchinger hebben kans gezien in twee jaar tijds een met grote precisie geannoteerde uitgave van ruim 1100 tussen Geyl en Gerretson gewisselde brieven in vijf delen te bezorgen, met in totaal meer dan 1800 bladzijden, in heldere letter uitgevoerd, zonder veel drukfouten, elegant gebonden en zeer redelijk geprijsd - het is een oprechte gelukwens meer dan waard. Wij hebben dankzij hun ijver en eruditie veel kostelijke documenten op tafel die, wat hun betekenis als bron voor historisch onderzoek nu ook precies mag zijn, in elk geval groot leesplezier verschaffen en - ik gebruik het woord in positieve zin - amusementswaarde bezitten.

Ik heb de indruk dat de zin van de verzameling vooral op het persoonlijke vlak ligt. Wij ontmoeten hier twee individuen in hun kracht en hun zwakte en wij volgen de geschiedenis van hun relaties. Zij waren beiden personen van gewicht en met invloed en zij wilden dat zijn. Op een of andere manier is het hun echter nooit gelukt zich werkelijk in het centrum van de Nederlandse gemeenschap te plaatsen. Ze zijn nooit de nationale ‘maîtres à penser’, de nationale ‘semeurs d'idées’ geweest die zij wilden, en waarschijnlijk zich ook verbeeldden, te zijn. Niet dat zij voor hun meningen geen gehoor vonden. Dat vonden zij natuurlijk wel. Niet dat zij geen invloed buiten het wereldje van schrijftafelintellectuelen uitoefenden want dat deden ze ongetwijfeld meermalen. Maar het bleef toch allemaal enigszins buiten de hoofdinteressen van de mensen uit die tijd staan. Er is - het hoeft bepaald niet te verbazen - enige tegenstelling tussen, aan de ene kant, het gewicht dat zijzelf hechtten aan hun opinies en daarom ook aan de gigantische, zorgvuldig voor het nageslacht bewaarde paperasserie waarin zij die verwoordden, en anderzijds het belang dat deze oordelen voor de tijdgenoten hadden. Gerretsons politieke interventies zijn - op zijn actie tegen het Belgisch-Nederlands verdrag na - nogal onvruchtbaar gebleven en zijn invloed op de politieke gedachtenvorming in de kring van zijn geestverwanten kan niet heel groot zijn geweest. Geyl heeft zich in de politiek altijd tot de rol van adviseur beperkt en bewust zijn activiteit niet op het toneel maar in de coulissen van de macht bedreven. Maar zijn gezag in de Vlaamse beweging raakte hij in de jaren dertig kwijt en het is waarschijnlijk niet onjuist om te vermoeden dat zijn invloed in de Partij van de Arbeid gedurende de jaren veertig en vijftig, hoewel die zeker aanwezig was, nooit van vitaal belang is geweest. Noch in het intellectuele noch in het praktische politieke leven stonden de twee vrienden zo centraal als zij wellicht dachten. Geen van beiden ontwierp een idee, een visie, een stelling die voldoen-

de reikwijdte had om een brede maatschappelijke discussie te veroorzaken; geen van beiden bezat politieke macht van werkelijke betekenis.

Deze nuchtere constatering houdt geen spoor van kritiek in en zij is in het geheel niet denigrerend bedoeld. Ik beweer slechts dat Geyl en Gerretson een kleinere plaats in de Nederlandse cultuur en het cultureel-politieke gesprek innemen dan bijvoorbeeld Huizinga, Romein of Ter Braak, niet omdat zij en hun werken minder kwaliteit bezaten - hoe zou men die exact willen meten? - maar omdat hun preoccupaties minder aandacht trekken. Maar wat een geluk dat zij hun positie waarschijnlijk niet helemaal juist waardeerden! We danken daaraan het feit dat zij hun archieven bewaarden en wij nu in staat zijn hun correspondentie te lezen, niet primair om het historische belang ervan maar voor ons genoegen, ter bevrediging van onze belangstelling voor interessante en curieuze persoonlijk heden, als een roman in brieven.

II

Wat de zakelijke inhoud van de verzameling betreft beperk ik mij tot enige opmerkingen. Vooral na de drie delen Vlaamse correspondentie die Van Hees en Willemsen reeds uitgaven (*Geyl en Vlaanderen*, 1973-1975) was er geen reden te verwachten dat Geyls meningen over de Vlaamse kwestie uit andere bronnen nog beter konden worden gekend. Met betrekking tot Gerretson is de situatie wezenlijk anders. Van diens correspondentie kennen we slechts de hier gedrukte. Zijn oeuvre is deels in de bekende grote werken - de *Geschiedenis der 'Koninklijke'*, de Groeneditie, *Muiterij en Scheuring* - beschikbaar, deels bijeengebracht in de (tot nu toe) zes delen *Verzamelde Werken* (1973-76) die geen verzamelde werken in de gewone betekenis van het woord zijn maar een ruime keus uit de verspreide geschriften. Ondanks deze massa's papier blijft Gerretson én in zijn wezen én in zijn politieke activiteiten veel minder toegankelijk dan Geyl. De zogenaamde *Verzamelde Werken* waren vooral bedoeld om Gerretsons literaire en historische essays te drukken en te herdrukken en zij bevatten ongetwijfeld om die reden weinig met betrekking tot zijn Vlaamse bemoeienissen en zijn autoritaire staatkundige theorie. Zo ontbreken al zijn door A.A. de Jonge in *Crisis en critiek der democratie* (1968) geanalyseerde geschriften. Zal het zevende deel dat ons, blijkens een mededeling in de *BMGN* (XCIV, 1979, 370), als toegift is toegezegd, ook deze opnemen?

Zoekt men in de *Briefwisseling* naar Gerretsons standpunten, dan vindt men natuurlijk wel allerlei maar toch eigenlijk niet bijzonder veel. Zijn houding in de Vlaamse beweging, zijn activiteiten als politicus en politiek filosoof in de jaren twintig en dertig komen in deze correspondentie niet uit de verf. We zien hem in 1924 de Vlaamse activist A. Jacob op een vergadering van het Algemeen Nederlands Verbond in Utrecht inleiden met een speech waarin hij het activisme verdedigde (I,80 vlg.); alles retoriek, voegde hij er in zijn brief aan Geyl aan toe, maar met een diepe ondergrond en zeer plezierig 'al was 't alleen, omdat ik zoo velen geërgerd heb'. We zien hem meewerken aan de koop van het dagblad *De Schelde* door het Vlaamse Front en volgen iets van zijn bemoeienissen met de actie tegen het verdrag met België. In 1930 zien we hem in een discussie met Geyl over de toekomst van België belanden (II, 179 vlg.) Geyl zou volgens Gerretson een Nederlands-Vlaamse

Grootnederlandse staat als ideaal voor ogen hebben; hij, Gerretson, achtte een federalistisch België op zichzelf beter, had echter geen hoop dat dit tot stand zou kunnen komen maar vond een of andere vorm van hereniging van Nederland en het Nederlandstalige deel van België op dit ogenblik in elk geval ongewenst. Geyl wond zich over deze houding geweldig op, zoals blijkt uit de heftige beleringen waarmee hij zijn vriend kapittelde. De discussie hield ver-

band met Gerretsons belangstelling voor de idee van Midden-Nederland, dat is, Nederlandstalig België plus de vroegere generaliteitslanden. In een lezing van 1927 had hij de ontwaking en ontwikkeling van een Middennederlands eenheidsbesef aangeprezen als een middel waardoor 'de verscheurde Nederlanden herenigd [kunnen] worden' (*VW*, II, 256). In 1930 verklaarde hij, opnieuw in een lezing en de daarop volgende discussie, dat deze conceptie geen politieke gevolgen had: aaneensluiting van Noord- en Zuid-Brabant *nu* zou een ramp zijn omdat het verleden niet zomaar ongedaan kan worden gemaakt (*Briefwisseling*, II, 182).

Hoe serieus waren Gerretsons Middennederlandse beschouwingen? In 1927 (*Briefwisseling*, I, 244), toen hij zijn lezing aan het prepareren was, had hij aardigheid in fantasieën van Tilburgse studenten die wel degelijk de politieke eenheid van dit zogenaamde Midden-Nederland wilden. In 1929 vond Gerretson dat België, zo nodig, kapot moest, wat systematisch diende geregeld te worden (II, 63). In 1930 schreef hij een inleiding bij Knuvelders *Vanuit Wingewesten* waarin hij - bekende hij aan Geyl (II, 162) - de Middennederlandse idee (een 'lievelingsgedachte, die eigenlijk... een wanhoopsgedachte' is) 'op het overtuigendste' toelichtte en 'op het waanzinnigste' toespitste. In dit stuk gaf hij opnieuw hoog op van de Middennederlandse eenheid maar van een revolutionaire afbraak van de Nederlandse en Belgische koninkrijken wilde hij niet weten: de beweging moet eerst nog een volksbeweging worden en dan zullen Brussel en Den Haag er op den duur (na een halve eeuw?) voor wijken (*VW*, II, 278-292). Maar een paar maanden later, in januari 1931 - hij bedankte en prees Geyl in die brief naar aanleiding van de ontvangst van het eerste deel van de *Stam* - liet hij zijn ironie weer overheersen: wij zullen Groot-Nederland nooit meemaken en misschien is dat maar goed ook want het zou wel eens een groter hel kunnen zijn dan Vlaanderen los van Holland. 'Nu hebben wij tenminste een Nevelkoekoeksheim waarin wij uit het heden kunnen heenvluchten' (*Briefwisseling*, II, 186).

Na aanvankelijk Midden-Nederland een interessante gedachte te hebben gevonden (I, 250 vlg. en cf. *Geyl en Vlaanderen*, I, 493), zag Geyl er al spoedig niet veel meer in (II, 179). Maar wat was nu eigenlijk zijn houding tegenover de Belgische staat? Naar aanleiding van de vorige brieveneditie (*Geyl en Vlaanderen*) is daarover in 1975 en 1976 in dit tijdschrift discussie tussen L. Vos en A.W. Willemsen geweest en in de *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* (XXX, 1976, 189 vlg.) heeft L. Simons er over geschreven. Deze drie auteurs waren het erover eens dat Geyl in de jaren twintig een Grootnederlandse staat als zijn ideaal beschouwde maar de verwerkelijking daarvan voor lange tijd onmogelijk achtte. Louis Vos leidde daaruit af dat Geyls steun aan een federalistische oplossing van het Vlaamse vraagstuk dus puur opportunisme was en hij meende bovendien dat het Groot-Nederland van Geyls dromen niet veel anders inhield dan een met Vlaanderen versterkt Nederland. Willemsen en Simons daarentegen vonden dat Geyl, toen hij de mogelijkheid tot realisatie van een politiek Groot-Nederland binnen de afzienbare toekomst ontkende, met kracht en overtuiging koos voor het wel bereikbare doel van Vlaamse emancipatie, het liefst in een federaal georganiseerd België. Indien er hier nu werkelijk een probleem is, dan is het, dunkt me, dit. Ten eerste, heeft men het recht te veronderstellen dat Geyl oprecht en eerlijk was toen hij tegenover Groot-Nederland een reformistisch standpunt innam vergelijkbaar met dat van de socialisten tegenover de klassenloze maatschappij? Ten tweede - en hier komt waarschijnlijk een interessantere vraag te voorschijn -: moet

men zijn Grootnederlandse nationalisme als een Hollands imperialisme interpreteren? Wat het eerste punt betreft: wie Geyl verwijt zo'n standpunt te hebben ingenomen (en dat doet Louis Vos), diskwalificeert tegelijkertijd zeer aanmerkelijke aantallen politici van velerlei denominatie die steeds weer en overal aan

het hervormen sloegen wanneer zij geen revolutie konden doorvoeren of verwachten. Natuurlijk mag men dat verwijt best maken maar wat voor zin heeft het? Het tweede punt lijkt mij ingewikkelder. De moeilijkheid is natuurlijk dat er noch in Nederland noch in Vlaanderen voor de idee van Groot-Nederland veel belangstelling bestond. Het Grootnederlandse of Dietse nationalisme bleef een liefhebberij van intellectuelen. Het had geen wortels in een aan Nederland en Vlaanderen gemene emotie en drong niet tot de massa van de bevolking door. Het was een theoretisch concept. Dit was de reden waarom de gevoelsinhoud ervan moest worden bepaald door het klein-Vlaamse en klein-Nederlandse nationale bewustzijn dat een door alle Grootnederlanders ervaren emotionele realiteit was. Welnu, dat Geyl een Hollander is geweest en gebleven, wie die hem ooit heeft ontmoet, zal het ontkennen? Hij was het in gebaar en dictie. Hij was het in zijn interpretatie van de Nederlandse geschiedenis, zijn respect voor het regentenpatriciaat, zijn voorstelling van het nationale in de Patriottentijd en de Bataafse Republiek, hij was het in zijn houding tijdens de tweede wereldoorlog. Hij was het eveneens in zijn twijfel over Gerretsons uitdagend anti-Hollandse geschrijf over Midden-Nederland. Zijn wij beiden niet volop Hollanders, hield bij hem voor (II, 170), en zou Midden-Nederland het ooit zonder Holland kunnen stellen? Hij had natuurlijk gelijk. Groot-Nederland was als theoretisch concept goed verdedigbaar; Midden-Nederland was dat niet. Het was niet meer dan een improvisatie in een in het slop geraakt politiek debat. Maar moeten wij uit dit alles nu opmaken dat Geyl Vlaanderen wilde gebruiken om Holland groot te maken? Ik zie de noodzaak van deze gevolgtrekking niet in.

Van doorslaggevend belang voor Geyls carrière werd de kwestie in 1935 toen hij bij het aftreden van Kernkamp te Utrecht voor diens opvolging in aanmerking kwam. Dit was voor Geyl, zoals uit de correspondentie blijkt, een periode van bijna ondragelijke spanning. Zijn Londense verblijf woog hem zwaar om persoonlijke, financiële en politieke redenen; hij voelde er zich te ver van het Nederlandse bedrijf en bleef er, al werd hij in Engeland hoog gewaardeerd, toch enigszins een buitenstaander, hartstochtelijk bezig met, van Londen uit gezien, perifere zaken. In 1935 liet hij op Gerretson een ware hagelbui van brieven los. In april schreef hij hem zeven maal, in mei vier maal en ook daarna bleven zijn stenen op Gerretsons dak kletteren. Na enige tijd bleek dat Geyls positie in de Vlaamse beweging onduidelijk en daarom gevaarlijk werd gevonden. De beide vrienden gingen aan het werk om de zaak eens en vooral op te helderen en toen Geyl op het laatste ogenblik nog een officiële verklaring moest tekenen om koningin Wilhelmina gerust te stellen over zijn Grootnederlandse opvattingen, deed hij dat. In december 1935 werd hij dan eindelijk benoemd, na een voor die tijd lange procedure die overigens zeer veel korter was dan het eindeloze gehannes waaraan zulk soort benoemingen nu worden onderworpen.

Het is niet oninteressant om te zien hoe de twee heren Geyls plaats in de politiek definieerden. Geyl deed dat in een nota van 4 maart 1935 die in *Geyl en Vlaanderen* (III, 108 vlg.) staat afgedrukt en hij deed het eveneens in deze briefwisseling. Hij zou zich steeds ver van extremisme en revolutionaire politiek hebben gehouden, hij zou steeds op een gematigde maar positieve manier Grootnederlander zijn geweest en pogingen of propaganda om op korte termijn een Grootnederlandse staat te stichten steeds hebben afgewezen (zie bijvoorbeeld *Briefwisseling*, III, 23-24). Men heeft - ik kom hier straks op terug - waarschijnlijk wel het recht te vermoeden dat Geyl, die

er in 1935 zeker op die manier over dacht, wat overdreef toen hij suggereerde dat standpunt altijd te hebben ingenomen. Uit een aantekening van hemzelf, daterend van 1961, kan men opmaken dat hij toen erkende omstreeks 1930 ‘verder in doctrinair-nationalistische richting [te zijn gegaan] dan te verantwoorden was’ (II, 184, noot 7). Het is ook niet heel duidelijk wat men aan moet met zijn wilde uit-

barsting in een brief aan Gerretson van 19 september 1935 toen hij had gehoord van koningin Wilhelmina's aarzeling om hem te benoemen (III, 63): ik zal een enorm lawaai maken ‘wanneer ik werkelijk voorgoed uit mijn vaderland gebannen worden zou om (God beter 't) wat ik nooit anders dan als dienen van mijn vaderland beschouwd heb, en door (God beter 't nogmaals!) de Koningin van dat vaderland’. Natuurlijk, denkt de lezer, Grootnederlands nationalisme, Kleinnederlands patriottisme, het kan best samengaan en vaderland en natie, het zijn termen die men, naar het uitkomt, al dan niet als synoniemen mag gebruiken. Maar is het verwonderlijk dat de toeschouwers toen enigszins onzeker bleven over wat Geyl nu precies wilde en uiteindelijk bedoelde?

Nog wonderlijker maakte Gerretson de zaak toen hij op 20 april 1935 in een nota die, zoals bedoeld, aan de benoemingscommissie ter beschikking kwam, ter verdediging van Geyls kandidatuur diens opvatting op eigen manier definieerde (III, 29-32). Het is een intellectueel heel lenig stuk, zonder twijfel, maar het verzwijgt meer dan het zegt. Zeer kras is Gerretsons bewering dat ‘geen historicus en zeker geen historicus, die zich meer speciaal verdiept heeft in de geschiedenis van de politieke separatie der Nederlanden, een aanhanger *kan* zijn van het in wezen zoo anti-historische, van ras en stam uitgaande revolutionaire nationalisme, dat de beweegkracht is van de Pan-Neerlandische bewegingen als het streven naar de verscheuring van den Belgischen Staat en naar de stichting van een Staat Vlaanderen of een Dietschen-eenheidsstaat’. In een voorgaande passage in de nota slaagde Gerretson er zelfs in de impetus van de Grootnederlandse visie op de geschiedenis terug te brengen tot de wil een correctie te geven op de te sterke Hollandocentrische traditie onzer historie en te tonen dat er, veel meer dan tot nu toe werd aangenomen, eenheid tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden heeft bestaan, een eenheid die zich uitte in de wisselwerking tussen Noord- en Zuidnederlandse Patriotten op het einde van de achttiende eeuw, tussen de Belgische grondwet van 1831 en de Nederlandse van 1848 en meer zulke zaken. Men kan moeilijk ontkomen aan de indruk dat Gerretson Geyls Grootnederlandse visie, zowel de politieke als de historische, in dit stuk tot onherkenbaars toe probeerde te banaliseren en te minimaliseren. Op deze manier bleef er nauwelijks iets van over dat alle opwinding, alle polemiek, alle vijandschap en de hele hartstochtelijke scheppingskracht van de laatste tien, vijftien jaren begrijpelijk zou maken. Toch had Geyl, die de nota pas na weken aandringen van Gerretson ter inzage kreeg, er geen bezwaar tegen (III, 38).

In 1935 werd het gerucht verspreid dat Geyl om zijn kans op de Utrechtse leerstoel te vergroten zijn Grootnederlandse opvattingen had verloochend. Dat was onjuist. Wel is duidelijk dat de Grootnederlandse idealen voor de beide vrienden toen de kracht van vroeger niet meer bezaten en dat zij geneigd waren hun distantie terug te projecteren naar hun in feite soms roekelozer verleden. Uit eerdere brieven in *Geyl en Vlaanderen* blijkt Geyls diepe afkeer van de Belgische staat en zijn weigering die te zien als het resultaat van een onherroepelijke historische ontwikkeling. Trouwens, de pointe van zijn - later door hem indeterministisch genoemde - historische beschouwing was nu juist dat het in de geschiedenis grondig fout kan gaan en het zaak is haar vergissingen te corrigeren. Zo'n vergissing was de stichting van de Belgische staat. Zeker, men moest die voorlopig tandenknarsend als feit erkennen maar wanneer een of andere crisis hem binnen afzienbare tijd aan het wankelen zou brengen, waarom zouden de Grootnederlanders daarvan dan geen gebruik maken

om de geschiedenis weer in het juiste spoor te krijgen en de taalgenoten in één staat bijeen te brengen? Brieven zoals die van 7 juni 1927 aan Van Es (*Geyl en Vlaanderen*, I, 454 vlg.) of van 14 februari 1929 aan H. Vos (*ibidem*, II, 168 vlg.) - en men kan naar allerlei andere verwijzen - staan niet in directe tegenspraak met de verklaring uit 1935; ze zijn echter zo verschillend van toon en drukken zo verschillende verwachtingen uit dat men hier toch een

wending, die meer is dan een accentverschuiving, moet constateren. Daarom hoeft men Geyls bewering uit 1935 dat hij ook voordien altijd op het toen ingenomen standpunt heeft gestaan niet als een soort recantatie van vroeger inzicht te beschouwen maar een strategische vereenvoudiging ervan ten bate van zijn Utrechtse kandidatuur is zij wel.

Gerretsons nota van 20 april 1935 is ook daarom zo merkwaardig omdat hij zelf kort tevoren had gespeeld met ideeën waarvan hij de revolutionaire potentie moet hebben gezien. Ik citeerde al zijn boutade uit 1929 (II, 63) dat België kapot zou moeten wanneer het Vlaanderen zijn recht niet verschafte. Herhaaldelijk gaf hij ook te kennen dat hij vertrouwen had in Joris van Severen, eerst lid van het Vlaamse Front, bewonderaar van Mussolini in de jaren twintig, oprichter van het Verdinaso in 1931, tot 1934 propagandist van een Grootnederlandse staat, daarna van een Bourgondische. In maart 1932 had Gerretson, zei hij, het Vlaamse nationalisme vrijwel opgegeven; hij had echter nog (II, 240) ‘een flauwe hoop in Van Severen's radicalisme. Niet als stelsel (brrr), maar in de absoluut anti-Belgische en pro-Nederlandse richting waarin hij het volk tracht op te voeden’. Uit een brief van Geyl van 11 oktober 1933 (II, 310) blijkt dat er in Vlaanderen nog steeds verwarring en misverstanden over Gerretsons positie bestonden omdat men daar niet wist hoe hij nu eigenlijk over het Verdinaso dacht. Tegelijkertijd was Gerretson in Nederland bezig met de Nationale Unie; toen dit conservatieve gezelschap, daterend uit 1925, in 1932 een grotere politieke rol wilde gaan spelen werd hij tot zijn amusement ‘chef de parti’ (II, 276), ‘fascistisch bendenhoofd’ (II, 314). Deze Nationale Unie coquetteerde, zoals men weet, met fascistische ideeën; Gerretson trok zich overigens in 1934 uit de beweging terug en is, zoals De Jonge in zijn *Crisis en critiek* aantoont, zelf nooit een fascist geweest. Geyl zag deze werkzaamheden van zijn vriend met verwondering en verontrusting aan; wel was hij zelf in de loop der jaren sceptisch over de zegeningen van de democratie en het parlementarisme geworden maar de Nationale Unie was hem toch te eenzijdig (II, 283-284). In 1933 ried hij Gerretson dringend aan de vruchteloze politiek op te geven en zich te concentreren op scheppende geschiedschrijving. In december 1933 overtuigde Gerretson, die een paar dagen bij Geyl in Londen logeerde, deze van zijn goede bedoelingen: hij wilde door zijn fascistische actie Musserts nationaal-socialisme schaakmat zetten en hij haatte Hitler, totalitarisme, staatsabsolutisme, onderdrukking en geweld hartstochtelijk (*Geyl en Vlaanderen*, III, 53). Dit is zeer waar, denk ik. Maar het is ook erg ingewikkeld. Bovendien heeft het toneel dat de heren in 1935 opvoerden iets komisch. Want dan zien we de historicus Gerretson, die zich kort tevoren fascist noemde en Van Severens Grootnederlandse of Bourgondische fascisme het voordeel van de twijfel gaf, de historicus Geyl in plechtige stijl verdedigen met het argument dat een historicus nooit de scheuring van het als historisch feit gevestigde België kon voorstaan en nimmer verwantschap kon voelen met een van het stamof rasbegrip uitgaand nationalisme. Er ligt echter ook iets treurigs over de vertoning. Zij laat immers zien dat beiden zich toen moesten neerleggen bij het feit dat zij voorlopig geen invloed meer hadden in een beweging die zij vele jaren met een verbijsterende inzet hadden gesteund en nu in grote verwarring zagen afdrijven naar posities waarvan men moet zeggen dat zij aan het nazisme soms niet per definitie vijandig waren.

III

Het is mogelijk en verleidelijk allerlei concrete zäken die in deze briefwisseling worden behandeld, aan een nadere beschouwing te onderwerpen, het zou echter te ver voeren. De onderzoeker vindt hier wel geen opzienbarend materiaal maar kan er bijvoorbeeld voor de studie van het tijdschrift *Leiding* (1930-1931) goed terecht: hij zal er de hele tragikomedie

van dit uiterst pretentieuze en buitengewoon vervelende blad tot in de details besproken vinden. Natuurlijk treft men er ook van allerlei over andere besognes dan de Vlaamse kwestie. Gerretsons obsessies met betrekking tot de dekolonisatie beheersen grote stukken van de naoorlogse correspondentie. Betrekkelijk veel aandacht krijgen de discussies over hoogleraarsbenoemingen. Dit is eigenlijk geen aantrekkelijk en boeiend aspect van het universitaire leven, toen niet en nu niet. Ik heb bij het lezen van deze passages enige gêne gevoeld en me soms afgevraagd of dit gedoe over, in breder verband gezien, ten slotte niet bijzonder gewichtige zaken op deze manier openbaar moest worden gemaakt. Heel wat aardiger zijn de brieven waaruit men de ontstaansgeschiedenis van beider geschriften en de wederzijdse waardering daarvan leert kennen. Daarin toont zich het beste de aard en de kwaliteit van deze vriendschap.

Dit is een vriendschap geweest die soms ernstig werd verstoord en zich in een conflict transformeerde, soms zo koel was geworden dat zij geen betekenis meer had, vaak voor beiden echter kennelijk een belangrijk element in hun leven vormde. Het is interessant om te zien hoe diep zij in de loop van de jaren van karakter veranderde. Gedurende Geyls Londense periode was deze de vrager, Gerretson de gever. Het was Gerretson geweest die zich het eerst volop met de Vlaamse strijd was gaan bezighouden; niet zonder melancholie constateerde hij in 1930 dat Geyl terecht ergens ‘chef d'école’ van de Grootnederlandse geschiedbeschouwing werd genoemd: ‘je moet weten, dat ik mij op de prioriteit en primordialiteit van mijn denkbeelden ter zake nog bewust ben’ (II, 172). Geyl had in de jaren twintig en vroege jaren dertig zijn vriend voortdurend voor alles en nog wat nodig, voor informatie en oordelen, voor publicistisch werk, voor financiële steun aan diverse projecten, voor hulp bij de Utrechtse benoeming. Hij schreef veel vaker dan Gerretson. In de eerste delen van de verzameling is het aantal brieven van Geyl aanmerkelijk groter dan dat van Gerretson. Na Geyls verhuizing naar Utrecht verandert dat. In de naoorlogse periode is de balans keurig in evenwicht.

Van 1949 tot 1952 verkeerden de heren in onmin met elkaar. Er volgde een verzoening maar in 1956 was het weer mis. Kort voor Gerretsons dood in 1958 werden de relaties echter hersteld. De uitgevers van de correspondentie verklaren de verwijdering uit de verschillen in karakter, denkwereld en historische opvattingen van de twee mannen (V, 9). Terecht natuurlijk. Maar van deze verschillen waren de vrienden zich al vele jaren bewust en zij hadden er heel goed mee om weten te gaan. Waarom werden zij na 1945 onbeheersbaar? Zou men (de inleiders suggereren ook zo iets) aan de volgende factoren moeten denken? Ten eerste, Geyl had zijn vriend niet langer nodig. De informatie en de relaties die hij, onvermoeibaar adviseur en commentator, behoefde, had hij nu zelf gemakkelijk bij de hand. Ten tweede, Gerretson heeft, zo lijkt het, Geyls toetreding tot de SDAP in 1945 als een schok ervaren en misschien enigszins als een verraad aan de nationalistische leer van hun beider verleden. Ten derde, en dit schijnt mij veruit het belangrijkst, Geyls positie was na 1945 wezenlijk anders dan voor 1940. Voor 1940, of in elk geval voor zijn benoeming in Utrecht, was hij altijd als opposant en uitdager opgetreden. Hij had de gevestigde wetenschap en de gevestigde politieke opvattingen met felheid bestreden. Na 1945 behoorde hij zelf tot de gevestigde autoriteiten. Tijdens zijn gijzeling in St. Michielsgestel was hij in vriendschappelijke aanraking gekomen met mannen die een leidende rol in de naoorlogse politiek gingen spelen en hij heeft die connecties

zorgvuldig aangehouden. In de wetenschap ging hij onverdroten verder met zijn polemiek maar het werd in hoofdzaak een polemiek tegen gevaarlijke nieuwlichterijen. Geyl, levendig en heftig als vroeger, was nu een zeer gezagrijk man die zich, zonder snobisme of statuszoekerij, zeer natuurlijk in de wereld thuis voelde. En Gerretson? Zeker, ook hij deed volop mee. Hij werd zelfs lid van de

Eerste Kamer (1951-1956) om daar zijn politieke campagnes te voeren. Maar zijn rol was die van opposant; hij bleef de frondeur die hij altijd was geweest, zelfs in hogere mate dan vroeger nu het confessionele tijdvak was gevolgd door de rooms-rode coalities.

Als een vriendschap tot een duel wordt, dan raakt de toeschouwer in spanning over wie zal winnen en wie verliezen. Geyl won. Hij kreeg de roem die hij volop verdiende. Hij publiceerde veel gelezen en geprezen boeken. In zijn debatten met Toynbee en Romein toonde hij zich de sterkste - als debater ten minste. Geyl slaagde al maakte hij zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* niet af. Gerretson slaagde niet. Zijn politieke standpunt bleek zwak. Noch zijn Groeneditie, noch zijn *Geschiedenis der 'Koninklijke'* werd voltooid en het grote, gekoesterde object van zijn intellectuele ambitie, de geschiedenis van Willem I's Verenigd Koninkrijk - in 1936 liet hij er een prospectus voor drukken: het zou minstens drie delen gaan tellen à f 4,50 per deel - bleef ongeschreven. Beide mannen hadden de neiging hun aandacht en energie op een wilde manier te versnipperen en zelfs *hun* bijna demonische bedrijvigheid bleek onvoldoende voor al de met evenveel geklaag als graagte naar zich toegetrokken publicistische taken. Maar Geyl hield zichzelf toch beter onder controle. Zijn interesses - de Grootnederlandse beweging, de Europese politiek na 1945, de Westerse beschaving, de strijd tegen systeemzucht en hoeveel meer! - werden steeds wel tot alles beheersende zaken opgevijzeld en er werd heftig campagne tegen of voor zulke dingen gevoerd, obsessies werden zij echter niet. Gerretsons geest dreef hem wel naar het maniakkale, sterker, heeft men de indruk, naarmate hij ouder en door zijn doofheid eenzamer werd. Hij kon zich in eindeloze details verdiepen en verliezen; hij bouwde in zijn politieke debatten aan ingewikkelde theorieën over verraad en leugen en trachtte met duizelingwekkende sofisterij zijn gelijk te halen. Zelfs zijn discussie over historische problemen - men vindt hier voorbeelden genoeg in de latere jaren als hij Geyl schrijft over zijn visie op Coen, Oldenbarnevelt en andere kwesties - voert de lezer soms in een labyrint. Slechts met bruut intellectueel geweld kan deze, verdwaald op de kronkelpaden, zich een weg naar buiten banen. Dat een zo ingericht man de epische synthese die hem als hoogste doel voor ogen stond, niet kon schrijven, behoeft geen verklaring.

Geyl won. Niet echter als briefschrijver. De openbaring van deze correspondentie is Gerretson. Geyl blijft in al zijn geschriften aan zichzelf gelijk; in deze vertrouwelijke briefwisseling is hij niet wezenlijk anders dan in zijn door hemzelf gepubliceerde werk. Om hem te leren kennen hadden we eigenlijk al dit materiaal nauwelijks nodig. Gerretson echter zien wij hier anders dan in zijn boeken en opstellen. Zijn losse stijl, zijn invallen, zijn soms heel geestige grappen, zijn spot en zelfspot, zijn brede eruditie en de verrassende diepzinnigheden die hij soms lanceert, maken de lectuur vaak tot een genot. Ook Geyl die wist dat zijn eigen talent voor zulk soort schittering niet geschikt was, heeft aan het epistolaire genie van zijn vriend veel genoegen beleefd. Maar het was wel een vreemd genie. Gerretson heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog, voor zover we dat kunnen nagaan, niet uitgeblonken door bravoure. Geyl was veel krachtiger en zekerder geweest, man van grote en beheerste moed die hij was, en hij had zich begrijpelijkerwijs aan Gerretsons gebrek aan duidelijkheid geërgerd. Maar tien jaar na de oorlog, op 9 april 1955, zette Gerretson zich aan het schrijven van een ellenlange, stukje bij beetje verzonden, ten slotte echter onvoltooide brief waarin hij vertelde van zijn oorlogservaringen en van een

antinazistisch college dat hij in 1941 in de Utrechtse universiteit voor een grote groep studenten had gehouden en dat hem in moeilijkheden had gebracht (V, 274 vlg.). Dit is een fraai en levendig geschetst tafereel met goed waargenomen details. Geyl geloofde het verhaal niet; niemand die in die periode in Utrecht was geweest, had er ooit van gehoord. De uitgevers van de bundel geloven het, naar mij lijkt, evenmin. De vraag is: heeft Gerretson zelf het geloofd? Wat was waarheid eigenlijk voor hem?

Geyl heeft de grillen van zijn langzamerhand tot vijand geworden en inderdaad kennelijk onhandelbare vriend van vroeger in de laatste jaren zeer slecht verdragen en hem soms niet alleen geprikkeld maar uit de hoogte en minachtend terechtgewezen. Dit maakt een pijnlijke indruk, ondanks het feit dat Geyl waarschijnlijk gelijk had. Bovendien bestookten de beide oude heren elkaar in allerlei kranten en tijdschriften zonder dat de lezer van dit geruzie veel wijzer werd. Het gesprek had geen zin meer en ik voelde bij de lezing van deze stukken uit de correspondentie enige spijt over de bewaarzucht van de auteurs. Was het niet beter geweest wanneer ons deze dingen bespaard waren gebleven? Maar dan opeens heft Gerretson het niveau omhoog. Een van de zeer opvallende elementen in deze hele briefwisseling is dat Geyl, die in zijn recensies gemakkelijker zijn kritiek dan zijn vaak retorisch blijvende lof tot uitdrukking heeft gebracht, ook op Gerretsons publikaties vrijwel nooit anders dan polemisch inging en voor diens hoofdwerk, de geschiedenis van de Koninklijke, slechts literaire waardering had. Gerretson wist dat zeer goed. De Nederlandse auteur, schreef hij in maart 1945, werkt ‘dans le vide; zelfs zijn beste vrienden zullen zich niet de moeite getroosten hem te lezen. (Dat is, geloof ik, een steek speciaal tegen jou.)’ (IV, 291). Gerretson zelf echter voldeed heel vaak en trouw aan Geyls steeds uitermate vurige verlangen om gelezen en besproken te worden. In soms lange en scherpzinnige brieven toonde hij zijn diepe belangstelling en gaf hij met takt en welwillendheid zijn kritiek. Men kan, om een voorbeeld te noemen, niet anders dan bewondering voelen voor de zachtheid waarmee hij Geyls oorlogssonetten beoordeelde, sonnetten waarvoor Geyl op zijn gebruikelijke, misschien enigszins naïeve manier erkenning wilde. Gerretson gaf die zijn gevangen en getergde vriend zonder reserve maar liet tegelijk blijken het werk niet onder de hoogtepunten van de Nederlandse poëzie te rangschikken (IV, 40 vlg.). In de laatste, door gekrakeel bedorven jaren van de relatie gebruikte Gerretson opeens een zending van Geyl - diens bundel essays *Historicus in de tijd* van 1954 - voor een geschiedfilosofische commentaar zo genereus en superieur dat men zich erover verbaast (V, 204 vlg.).

De bekwame uitgevers van deze verzameling aan wie wij zeer veel hebben te danken, eindigen hun inleiding bij het laatste deel (V, 10) met een zin die een grondige opknapbeurt had verdiend voor hij naar de zetter werd gezonden. Maar dat doet er niet veel toe. Waar het om gaat is dat naar hun mening deze briefwisseling een waarschuwing bevat. Ik heb niet goed begrepen wat voor soort waarschuwing zij bedoelen. Toch niet een waarschuwing aan de lezers van nu tegen het bewaren van alle papiertjes die men in zijn huis krijgt of van de copieën der brieven die men verzendt?

Recensies

Nationaal biografisch woordenboek, VIII (Brussel: Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1979, 954 blz., BF 1800, -).

Deel VIII van het Nationaal biografisch woordenboek bevat een honderdtachtigtal biografieën die volledig in de geest van de vorige delen werden opgevat: een korte inleiding in klein karakter met (zo mogelijk) geboorte- en overlijdensdata en de voornaamste feiten uit het leven, gaat aan het eigenlijk biografisch overzicht (gaande van 0,5 tot 20 kolommen) vooraf en wordt gevolgd door een - soms zeer uitvoerige - bibliografische nota. Eveneens volgens de traditie van de vroeger gepubliceerde afleveringen, is het auteurschap van de notities niet enkel aan historici en kunsthistorici toevertrouwd, maar tevens aan journalisten, letterkundigen, uitgevers, theologen, apothekers en geneesheren.

De voor de hand liggende eisen voor het geschiedenisonderzoek (objectiviteit en bezadigdheid) zijn dan ook niet in elke bijdrage terug te vinden. Bepaalde biografieën worden bovendien ontsierd door 'in se' nietszeggende details: wat interesseert het de historicus bijvoorbeeld te vernemen dat de histo-embryoloog O. van der Stricht 'altijd te voet naar huis ging', 'zijn werkkamer in blanc fixe was gestoken' hij 'sigarillootjes rookte die hij stuk zoog wanneer hij iets bijzonder in het oog kreeg' en 'de letters van zijn klein rechtopstaand geschrift goed waren gevormd'? (kolom 757). Ook ontkomt men niet aan de indruk dat bepaalde medewerkers hun personage gevoelig overschatten en dat hun notitie niet helemaal op zijn plaats is in een referentiewerk over 'overleden personaliteiten die in België of vroeger in de Zuidelijke Nederlanden op welk gebied dan ook een meer dan lokale betekenis hebben gehad' (I, vi). Wij willen graag geloven dat de talrijke bijdragen over lokale nijveraars, mecenassen, kunstenaars, abten, kloosterlingen, kluizenaars, kanunniken, wereldlijke heren en heertjes uitermate belangwekkend kunnen zijn vanuit het standpunt van de plaatselijke historiografie, maar precies daarom zouden dergelijke artikelen veel beter tot hun recht komen in het speciaal daartoe bestemde publikatiemateriaal dat in zo grote mate in ons taalgebied voorhanden is en meestal om goede bijdragen verlegen zit. Nu fronst men de wenkbrauwen bij de biografieën van de talrijke zeventiende- en achttiende-eeuwse orgelbouwers, de notities over de vijftiende-eeuwse apotheker L. Boele (er waren in deze eeuw tientallen even belangrijke of belangrijker apothekers!), over de achttiende-eeuwse Brusselse witloofteler F. Bresiers, over de Limburgse negentiende-eeuwse kluizenaar A. Gielen, over L. van den Haute (voogd van een zestiende-eeuws Gents hospitaal), over Claire Warnant (achttiende-eeuwse barones-abdis) en andere personages. Al bij al blijft het *NBW* een in de aankoop vrij duur uitvallend naslagwerk dat ons inziens beter zou kunnen worden gevuld met personen waarvan het meer dan louter lokaal belang beter kan worden verantwoord. Een opmerking die vooral moet worden geassocieerd met de vaststelling dat talrijke landsheren (graven, hertogen, landvoogden...) en centrale functionarissen, om slechts twee types-personages te noemen, nog niet aan bod kwamen in het *NBW*.

Bevat het nieuwste deel van het *NBW* dan enkel leesvoer voor heemkundigen? Uiteraard niet. De geïnteresseerde zal verheugd zijn voor de middeleeuwen interessante bijdragen te vinden over Jan van Boendale (een kundig en zeer volledig artikel van J. van Gerven), over Margareta van York (door M. Lauwers met charme en veel liefde voor het personage geschreven; de Vaughan-boeken en het artikel van L. Hommel uit 1954 ontbreken in de bibliografie), over filosoof-theoloog Hendrik van Gent (voorzeker één van de knapste bijdragen in het deel, van de hand van de vermaarde specialist R. Macken) en over Willem van Auxonne, artikel geschreven door M. Vandermaesen die op basis van zijn doctorsthesis ook een tiental andere nota's over de raadsheren van de Vlaamse graaf Lodewijk van Nevers verzorgde. Voor de moderne tijd signaleren wij de artikelen over L. Guicciardini (degelijke bijdrage door R.H. Touwaide, al ontbreken in de bibliografie de publikaties van W. Brulez), over de figuur van de 'uomo universale' W. Cobergher (van specialist terzake P. Soetaert) en de lange nota van R. van Roosbroeck die in zijn bekende stijl het belang van de regering en de persoonlijkheid van Filips II voor de Nederlanden aantoont. Bij de hedendaagse geschiedenis moest L. Schepens de controversiële figuur van een Joris van Severen beschrijven, een moeilijke taak waarvan de auteur zich in slechts vijf kolommen goed gekweten heeft. Vermeldenswaard zijn eveneens de overzichten gewijd aan de historici P. Geyl en L. Rogghé, de lexicograaf K. Stallaert, de naamkundige H. van de Wijer en de letterkundige H. Teirlinck.

Zoals men merkt, ruime keuze voor eenieder, al is het grootste deel van de bijdragen voorbehouden aan de negentiende en twintigste eeuw (ca. 56 pct.) terwijl middeleeuwen en moderne tijd zich met respectievelijk 14 en 30 procent tevreden moeten stellen. Het register achteraan is 'cumulatief' en bevat dus ook de registers van de delen I tot en met VII.

Erik Aerts

H.F.M. Peeters, *Historische gedragswetenschap. Een bijdrage tot de studie van menselijk gedrag op de lange termijn* (Meppel: Boom, 1978, 384 blz., ISBN 90 6009 319 4).

Dit boek is gegroeid uit een syllabus voor studenten waarin een overzicht geboden wordt van verschillende sociaal-wetenschappelijke theorieën voor zover die voor de historicus van belang kunnen zijn. De economie is daarbij overigens achterwege gelaten; het zal dus vooral om sociologische en psychologische theorieën gaan. Het boek is echter meer dan alleen een overzicht: het heeft ook een duidelijke these. De auteur is ervan overtuigd dat de huidige sociale wetenschapppen veel zouden kunnen winnen bij een historisering van hun studie-object. Aangezien dit nu niet of onvoldoende het geval is constateert hij een zekere 'kortademigheid' in het tegenwoordig sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Hier worden dus niet, zoals dat in het recente verleden zo vaak het geval was, de sociale wetenschappen aan de historicus ten voorbeeld gesteld, maar op sympathieke wijze wordt gepoogd beide elkaar halverwege te laten ontmoeten. En dat is wat Peeters verstaat onder 'historische gedragswetenschap'.

Het boek bestaat uit vier delen: I over de geschiedenis van mensen en begrippen, II denkramen voor de studie van menselijk gedrag op lange termijn, III socioculturele en biologische evolutie, variaties en determinanten en IV methoden en technieken. In het eerste deel behandelt Peeters het historisch besef; hij laat zien dat dat er niet altijd geweest is en beschrijft verschillende vormen daarvan (dit is een aardig stuk). Op grond van de historiciteit van de mens wordt ook het begrip ‘het wezen van de mens' verworpen. Dan worden de be-

grippen cultuur en persoonlijkheid besproken evenals de interdepenties die volgens auteurs als Elias en Keniston bestaan tussen dat waar deze begrippen naar verwijzen. Peeters beklemtoont dat door die interdepenties het zwaartepunt van historische veranderingen in de loop van het historisch proces steeds ergens anders komt te liggen en bekritiseert daarom Marx' exclusieve aandacht voor de economie. Tenslotte laat Peeters in dit deel zien wat het nut van de geschiedschrijving is: zij helpt ons bij onze oriëntatie in de maatschappelijke werkelijkheid, toont ons onze mogelijkheden en behoedt ons voor een vertrouwen op blauwdrukken voor een betere wereld.

In het tweede deel bespreekt Peeters drie 'denkramen' waarbinnen de historische evolutie op langere termijn gepast zou kunnen worden. Het eerste 'denkraam' wordt gevormd door maatschappelijke evolutietheorieën gemodelleerd op Lamarck en Darwin. Men kan daarbij denken aan de systemen van Spencer, Gobineau of Gumplowicz of - om een meer moderne en zeer goed verdedigbare variant te noemen - aan Poppers model voor de groei van wetenschappelijke kennis. Een bezwaar van dit 'denkraam' is dat wanneer je kijkt naar de ontwikkeling van verschillende culturen in China, Zuid-Amerika of Europa er geen sprake blijkt te zijn van unilineariteit in de evoluties die zij hebben doorlopen. Soms zijn er wel slaven dan weer niet, soms is er feodalisme maar niet altijd. Desondanks is dit 'denkraam' van 'onschatbare waarde', zegt Peeters en hij stelt het boven de beide andere.

Binnen het tweede 'denkraam' vallen de structuur- en systeemtheorieën, dat wil zeggen de theorieën die menselijke samenlevingsverbanden trachten te analyseren door vast te stellen wat de functie van bepaalde onderdelen is voor het in stand blijven van het geheel en voor andere onderdelen. In dit verband wordt Sorokin besproken, de 'culturologie' van Kroeber (die volgens deze laatste de koningin der wetenschappen zou zijn omdat zowel de sociologie als de psychologie uit haat afgeleid kunnen worden) alsmede Eriksons Freudiaanse maatschappij-analyses en de correcties daarop door Kardiner, Whiting en Child. En dan is er een lang en duister stuk over Talcott-Parsons waar, naar ik aanneem, de gemiddelde lezer weinig greep op zal kunnen krijgen. Verwant met het functionalisme is het structuralisme dat gepresenteerd wordt vooral in de persoon van Foucault en Peeters sluit af met een behandeling van de toch altijd weer verbazingwekkende metabletica van Van den Berg. Peeters mist in de structuur- en de systeemtheorieën voldoende aandacht voor de 'openheid', de historiciteit en het procesmatig gegroeid zijn van menselijke samenlevingsverbanden.

Het derde 'denkraam' is het Marxisme. Peeters geeft een korte samenvatting van het Marxisme en vult die aan met een aantal Marxistische theorieën over de persoonlijkheid (van Holzkamp en Sève (deze laatste een zeer verward heer, naar het schijnt)) - een onderwerp waar Marx zelf geen belangstelling voor had. Peeters verwijt Marx en de Marxisten aan een in essentie negentiende-eeuws begrippenkader een universele betekenis te willen toekennen. Het eerste 'denkraam', mits geamendeerd met het goede van de beide andere, heeft daarom Peeters voorkeur. Het is jammer dat Peeters geen poging doet deze 'derde weg', zoals hij die synthese noemt, nader te preciseren.

In het derde deel wordt een aantal belangrijke determinanten van het sociale gebeuren behandeld. Gevraagd wordt hoe culturen zich aan veranderende omstandigheden aanpassen (accommodatie en assimilatie), hoe culturele en sociale waarden het gedrag van individuen beïnvloeden en hoe waarden en attitudes

samenhangen. Peeters behandelt de vraag hoe elites functioneren en hoe het gesteld is met de rol van de jeugd, die in de zogenaamde 'nonkinship societies' ook een soort elite vormt. Het derde deel eindigt met een beschouwing over de relatie natuur (= biologische gegevens) en cultuur (= culturele en historische gegevens); in dit verband komt ook de ethologie en de waarde daarvan voor de sociale weten-

schappen ter sprake. Het vierde deel tenslotte behandelt een aantal in de sociale wetenschappen gehanteerde methoden en technieken; daarover valt in het kader van deze bespreking weinig belangwekkends te vermelden.

Dit boek is naar alle waarschijnlijkheid bedoeld als een leidraad bij colleges over de relaties tussen de geschiedenis en de sociale wetenschappen. Ik heb dit jaar voor een candidatencollege het boek als zodanig gebruikt en geconstateerd dat het inderdaad redelijk voldoet. Het boek vermeldt wat in een boek als dit vermeld moet worden en behandelt de stof doorgaans op een competente en leerzame wijze. Ook de studenten waren - hoewel niet enthousiast - redelijk tevreden. Het eerste en tweede deel (met uitzondering van 6.6. en 6.7.) zijn overigens sterker dan de rest van het boek. Desondanks zijn er enkele bezwaren. In de eerste plaats had de stof misschien wat duidelijker gestructureerd kunnen worden. Mijn ernstigste bezwaar is dat de weergave van de besproken theorieën soms wat erg plichtmatig en uittrekselachtig aandoet; de contouren van de behandelde theorieën verdwijnen dan vrijwel geheel. Tenslotte is het boek niet vrij van in een al of niet diepzinnig jargon verklede banaliteiten in de trant van dat alles veranderlijk is of dat alles met alles samenhangt. Soms ontaardt dit in mededelingen die grammaticaal weliswaar correct zijn, maar voor het overige geheel zinledig (zie bijvoorbeeld de definitie van het begrip ‘epistème’ op bladzijde 161). Tenslotte moet mij van het hart dat een boek als dit op mij bij tijd en wijle een deprimerende indruk maakt: als men de opkomst en ondergang aanschouwt van al die even ambitieuze als pompeuze en universalistische theorieën dan vraagt men zich wel eens af wat de zin mag zijn van de constructie van dit soort intellectuele zeppelins. Misschien zal men zich in een intellectueel wat frugaler toekomst oprecht verbazen over die sociaal-wetenschappelijke rococo waarop onze tijd zozeer verzot lijkt te zijn.

F.R. Ankersmit

P. Kapteyn, *Taboe, ontwikkelingen in macht en moraal speciaal in Nederland* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1980, 327 blz., *f* 42, -, ISBN 90 295 2480 4).

De convulsieve, naar men destijds dacht ‘taboe-doorbrekende’ gedragingen van sommige groepen in de late jaren zestig en vroege jaren zeventig, waren voor de auteur van dit proefschrift aanleiding zich in begrip en fenomeen ‘taboe’, te verdiepen. De Amsterdamse socioloog Kapteyn liet zich daarbij inspireren door de civilisatietheorie van Norbert Elias. Het is dus niet verwonderlijk dat zijn studie een belangrijke historische dimensie heeft gekregen. De centrale begrippen uit Elias' analyse van het beschavingsproces: de ontwikkeling van ‘Fremdzwang’ naar ‘Selbstzwang’, rationalisering, het beschavingseffect van afnemende machtsverschillen tussen sociale lagen en de relatieve autonomie van dit hele proces, dienen Kapteyn als mijlpalen bij zijn verkenning. In zijn betoog tracht hij de volgende vraagstelling tot een oplossing te brengen ‘hoe zijn de mensen aan deze taboes gekomen; waarom hebben ze deze taboes doorbroken en wat betekende die verandering voor hun omgang met elkaar?’ (19, vergelijk 38). Twee omslagperioden neemt Kapteyn in het

Nederlandse ontwikkelingsproces aan: de tweede helft van de achttiende eeuw toen ‘de terughoudendheid aan sterkte won’ en de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw waarin taboes werden doorbroken. ‘Bij het doorbreken gaat het om de vraag of er wellicht sprake is van een teruggang, van een wending of toch van een voortzetting van civiliseringsprocessen’(43).

Een onderzoek naar de betekenisverschuivingen in het begrip taboe sinds de kennisma-

king ermee in het midden van de achttiende eeuw leidt Kapteyn tot het maken van een onderscheid tussen primitieve en beschavingstaboes. De laatste slaan op ‘typische beschavingsremmingen, op een “natuurlijk” ervaren, vanzelfsprekend geworden zelfcontrole of zelfdwang, waardoor mensen meer emotionele gebeurtenissen vermijden en overeenkomstige opwellingen bij zichzelf terughouden zonder goed te beseffen dat ze het doen’ (88). In vier hoofdstukken onderzoekt Kapteyn vervolgens hoe die beschavingstaboes zich ontwikkelden in de omgang tussen mannen en vrouwen en tussen jongeren en ouderen, in de omgang met het naakte lichaam, en tenslotte welke de rol van de godsdienst hierbij is geweest.

Kapteyn zegt uitdrukkelijk dat zijn studie geen geschiedenisboek is ‘in de zin dat van stap tot stap wordt aangegeven hoe de ontwikkelingen zijn verlopen’ (44). Het is dan ook niet moeilijk hier en daar vraagtekens te zetten bij zijn literatuurgebruik of ontbrekend materiaal te signaleren. Het is echter zinvoller zijn werk te behandelen als een interpretatief essay. Mij vallen dan een paar dingen op. Ten eerste de nuchtere wijze waarop de auteur, in zijn rustige betoogtrant, enige tere onderwerpen aanpakt. Ik denk bijvoorbeeld aan zijn kritiek op het perspectief van Lea Dasberg (298) of zijn opmerkingen over vrouwenemancipatie en ‘de’ macht (141-142). Ten tweede de heuristische betekenis van het begrip ‘veranderende machtsbalansen’. Ik ben niet overtuigd van de verklaringspotentie ervan als men moet constateren dat Kapteyn deze enerzijds accepteert als voorwaarde voor, of exponent van, de veranderingen in de man/vrouw-relatie in de tweede helft van de achttiende eeuw (taboeïsering), en anderzijds voor de de-taboeïseringstendensen van ruim een eeuw later. Min of meer hetzelfde probleem doet zich voor bij de ‘Fremdzwang/Selbstzwang’-these welke men kennelijk dialectisch moet toepassen. Immers, steeds weer eisen zich emanciperende groepen aanvankelijk (soms ook blijvend?) om dwang van buitenaf - bijvoorbeeld confessionelen inzake abortus, pornografie, homosexualiteit (249), sommige feministische groepen tegenover ‘sexueel geweld’. Zij roepen om ‘Fremdzwang’. Wordt deze echter tot Selbstzwang of blijft het bij een ‘taboe’? In zo'n optiek komen verschijnselen als criminalisering en de-criminalisering in de verdrukking, dunkt me. Ten derde Kapteyns paragrafen over ‘recente ontwikkelingen’ die naar mijn smaak niet steeds adequaat zijn. De auteur laat zich hier en daar toch verleiden tot de opvatting als zouden de taboe doorbrekingen van de laatste jaren in het algemeen ‘bevrijdend’ hebben gewerkt. (Door die wat al te snelle conclusie wordt ook een boek als Shorters, *The Making of the Modern Family,* ‘gedateerd’). Dat geloof ik niet. Ik geef aan Hermans' visie op Anja Meulenbelt e tutti quanti (*Uit talloos veel miljoenen*, 168) - of, zo men wil, die van Annie Romein-Verschoor (Vrouwenwijsheid, 60) - de voorkeur boven die van Kapteyn. Aan hem kan verweten worden wat hij aan Elias tegenwerpt: dat hij, uiteraard noodgedwongen, een te kort tijdsperspectief hanteert om zo wezenlijke veranderingen te kunnen onderscheiden (36-37). Dit neemt niet weg dat Kapteyns *Taboe* een inspirerend, gedurfd boek is, dat ook historici moge stimuleren tot overdenking en nader onderzoek - opdat zij het nog mankerende ‘geschiedboek’ over deze materie zullen kunnen schrijven.

A.H. Huussen jr.

W. van den Bor, *Eiland op drift. De sociale organisatie van een kleine Caribische samenleving: St. Eustatius* (Wageningen: Landbouwhogeschool, dissertatie 1979, 436 blz.).

De auteur geeft in dit boek een grotendeels op eigen veldwerk gebaseerde sociografie van het Bovenwindse eiland St. Eustatius als uitgangspunt voor een analyse van de sociaaleconomische situatie en structuur aldaar, welke op zich weer het materiaal levert voor 'richtlijnen en beleidsdoelen voor een eilandelijke ontwikkelingsstrategie' (368-386). Men zal moeilijk kunnen ontkennen dat aan een dergelijke strategie behoefte bestaat, want de leefsituatie van de ruim 1200 Statianen op hun verloren en vergeten Caribische rots is verre van opwekkend. De velerlei gegevens die Van den Bor daarover aandraagt doen hem weliswaar het begrip 'culture of poverty' als een onwenselijke en gevaarlijke verklaring afwijzen, maar ze kunnen niet de reële aanwezigheid van materiële en sociale armoede doen ontkennen. De auteur verkiest echter een beschrijvend onderzoek, dat het ontstaan van het heden verklaart en tevens de werking van de sociale organisatie op zo'n manier verduidelijkt, dat ook de mogelijkheden voor verandering onderkend worden.

Een beoordeling van aard en kwaliteit van het verrichte sociologisch onderzoek behoort niet tot de competentie van een historicus. Die kan zich hoogstens als een eenvoudig lekebroeder verbazen over in het onderhavige vakgebied kennelijk aanvaardbaar geoordeelde verschijnselen, hier kortelijks aan te duiden met de termen expliciteren, theoretiseren, modelleren, paradigmatiseren. Verschijnselen die, te zamen met een anglicerend vakjargon de lezer (althans van dit sociologisch werk) ras doen belanden in de ijle hoogten van een abstraherende taal- en begripshantering waar 'intrigerende rhetorische vragen' (148) normaal zijn en even helder als de zin: 'Hoewel de gezondheidssituatie in weinig opzicht veel te wensen overlaat, kan niet gesproken worden van een noodsituatie, gezien de plannen voor de bouw van een nieuw gezondheidscentrum' (147). Tot de voor een aan man en paard gewend geraakte historicus verbazingwekkende voortbrengselen van een dergelijke uitdrukkingswijze behoort stellig ook 'Mr. X', de politieke patroon van het (halve) eiland wiens handel en wandel inclusief zijn hebben en hou(w)en ons tot in de kleine lettertjes worden verhaald, maar wiens identiteit desondanks in die objectiverende vorm wordt gehuld, onder soevereine minachting van jaarboeken, staatsalmanakken en encyclopedieën.

Bekomen van zijn verbazing zal de historicus echter langzamerhand gevoelens van waardering bij zich voelen opkomen. De auteur heeft voor hem immers ook enkele prettige verrassingen in zijn werk verpakt. Van den Bor heeft het zich niet gemakkelijk gemaakt, maar zijn veldwerk en daarop gebaseerde beschrijving van het hedendaagse St. Eustatius doelbewust een historisch kader gegeven. Bij gebrek aan toegankelijke archiefgegevens en voorstudies is zijn eerste hoofdstuk over de geschiedenis van St. Eustatius weliswaar algemeen van aard en dus weinig opzienbarend, maar de gedachte dat de sociaal-economische situatie op het eiland en de sociaal-psychische instelling van de eilandbewoners verklaard moeten worden uit het verleden lijkt me juist, evenals zijn analyses daarvan. De combinatie van sociologie en geschiedenis brengt analyses van het heden voort die kennis van en inzicht in de Statiaanse maatschappij verrijken. De uitvoerige aandacht die de auteur bij zijn sociografie juist ook aan het recente verleden van het eiland wijdt, de plaatsing ervan in een wijder Caribisch perspectief en gebeuren, maken zijn boek tot een

belangwekkende bron voor de twintigste-eeuwse geschiedenis van dit, naar eerlijkheidshalve moet worden erkend, ook door de historici, verwaarloosde eiland.

G.J. Schutte

A.F. Manning, ed., *Erfgoed van Nederland. Wat ons bleef uit een roerig verleden* (Amsterdam/Brussel: The Reader's Digest, 1979, 428 blz., *f* 85, -, ISBN 90 6407 033 4) en A.F. Manning en M. de Vroede, ed., *58 miljoen Nederlanders. Kaleidoscoop van de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam: Amsterdam Boek BV, 1977, [1980] 420 blz., *f* 77,50, ISBN 90 274 9459 2).

Op het eerste gezicht zijn deze twee boeken heel verschillend van opzet. *Erfgoed van Nederland* geeft een min of meer chronologisch verhaal van de Nederlandse geschiedenis verdeeld in negen tijdvakken van de prehistorie tot heden; *58 miljoen Nederlanders* bevat vijftien opstellen over bepaalde aspecten van de Nederlandse samenleving in het verleden, waarbij binnen elk wel een chronologische indeling te bespeuren is, verder is het een bijprodukt van een televisieserie die enkele jaren geleden vertoond werd. Toch lijkt het me verantwoord de twee boeken in één recensie te bespreken, omdat ze zo duidelijk een gemeenschappelijk kenmerk vertonen, dat de laatste tijd in meer historische publikaties die voor een groot publiek bestemd zijn voorkomt, namelijk de overheersende rol van de illustraties. De Time-Life boeken over allerlei onderwerpen boden de Nederlandse uitgevers een voorbeeld, men kan het verschijnsel ook waarnemen in het boek van G.Th. Lemmens en A.F. Manning, *Op zoek naar het alledaagse vaderland* van 1975. Het is zeer duidelijk in de drie delen van de *Winkler Prins geschiedenis der Nederlanden* van 1977 en is ook al doorgedrongen tot de eerbiedwaardige delen van de nieuwe *AGN*. Soms krijg je de indruk dat het niet meer de bedoeling is dit soort boeken te lezen, het grote zware formaat nodigt er vaak niet toe uit, maar ook als dit wel het geval is, vormen de illustraties toch een essentieel onderdeel van de informatie die de lezer krijgt. Daarom zou er in dit soort boeken duidelijker vermeld moeten worden wie er voor het plaatwerk verantwoordelijk is; doorgaans zijn dat niet de auteurs die als verantwoordelijk voor hun eigen bijdragen in de inhoudsopgave en op het titelblad staan. Bij de *Winkler Prins geschiedenis der Nederlanden* heb ik kunnen zien hoe dergelijke illustraties tot stand komen. Een uitermate deskundige bureauredactie was daar best bereid met wensen en aanwijzingen van de diverse auteurs rekening te houden, de praktijk was toch dat het eigenlijke werk en de definitieve selectie buiten de auteurs en de redacteuren om gingen. De redacteuren konden hun goedkeuring onthouden aan bepaalde plaatjes, maar in de praktijk kwam dat toch weinig voor. Zo zal het ook gegaan zijn bij de beide hier genoemde boeken, bij *58 miljoen Nederlanders* kon men met volle handen putten uit het vele beeldmateriaal dat bijeen gebracht was voor de televisieserie en daar staat op de eerste bladzijde een indrukwekkend aantal namen van mensen die daarmee van doen hebben gehad. Bij *Erfgoed van Nederland* wordt alleen als verantwoordelijk genoemd ‘The Reader's Digest’, die zich verder in anonimiteit hult. Slechts uit de illustratieverantwoording in kleine lettertjes achterin kan men bijvoorbeeld opmaken dat meer dan de helft van de kleurenfoto's in het boek, met name de soms schitterende stadsgezichten en afbeeldingen van gebouwen te danken zijn aan E. de Haas te Haarlem. Wie geselecteerd hebben, blijkt niet.

Daarom wil ik het in de rest van deze recensie liever over de tekst hebben. Al lijkt die soms wat weggedrukt te worden, toch is die niet gering van omvang. In *Erfgoed van Nederland* zal die al gauw een 300.000 à 400.000 woorden tellen, waarbij wel

een groot aantal namen genoemd wordt: hoofdredacteur Manning, de speciale medewerkers professor P.W. Klein, drs. A.H. Paape, dr. R.L. Schuursma en drs. P.R.A. van Iddekinge en dan tenslotte nog een hele ceel van auteurs die een of meer artikelen hebben bijgedragen, maar wie nu precies wat geschreven hebben word je niet gewaar. Misschien was dat ook moeilijk te doen. De eisen van de lay-out van dit boek zullen zo stringent geweest zijn, dat waar-

schijnlijk iedere tekst behoorlijk bewerkt en herschreven zal zijn. Ga maar na. De negen tijdvakken van de Nederlandse geschiedenis krijgen vorm in een aantal stukken over bijzondere onderwerpen, die alle precies twee bladzijden met in totaal zes kolommen beslaan. De zesde kolom is haast altijd een apart genre-stukje ter illustratie van het onderwerp, dat in de overige vijf kolommen meer in den brede werd behandeld. En wat zal er gebeurd zijn als alles niet precies op een bladzijde paste, als een bijdrage wat te lang was bijvoorbeeld. Zal men dan een plaatje hebben opgeofferd? Het lijkt me niet, dan is er geschrapt in de tekst, ik denk vooral op het einde, want verschillende bijdragen eindigen nogal abrupt. Toch zijn ze best interessant en heel competent geschreven, er worden ook interessante cesuren gelegd: 57 voor Chr.; 900 na Chr.; 1300; 1550; dat is nog vrij traditioneel maar dan: 1650; 1770; 1870 en 1960. De periode 1770-1870 krijgt als karakteristiek 'Aandacht voor de gewone man' en daarover zou ik met de auteurs wel eens in debat willen treden, maar tot wie me dan te wenden? Bij alle auteurs zie ik eigenlijk geen mediaevist van professie, toch kan ik de bijdragen daarover best wel waarderen. Toegegeven moet worden, dat veel vrij rechtstreeks aan bestaande literatuur ontleend is, maar zo werken we nu eenmaal en de uitgeverij heeft in overgrote voorzichtigheid voorin gemeld dat wie meent in zijn auteursrechten benadeeld te zijn, zich maar tot haar moet wenden. Ik denk, dat het weinig zal gebeuren, de auteurs hebben de zaken zelfstandig verwerkt, maar wel ontbreekt een visie op het totaal, men is te veel in het anecdotische blijven steken.

Datzelfde geldt ook voor de vijftien bijdragen in het boek *58 miljoen Nederlanders*. Daar staan de auteurs wel vermeld bij het hoofdstuk dat ze geschreven hebben. Daar is ook meer sprake van individualiteit en een eigen schrijfstijl, ze bevatten ook niet de tekst die in de televisieserie is uitgesproken, maar deze hoofdstukken zijn veel uitvoeriger. Wel zijn ze alle volgens hetzelfde stramien opgesteld, een chronologische indeling met doorgaans zeer veel aandacht voor de zestiende tot en met de negentiende eeuw waarvoor het rijkste illustratiemateriaal te vinden is. Ik mis een verantwoording van het getal 58 miljoen Nederlanders. Ik heb begrepen dat dit een schatting is van alle mensen, die sinds de oertijd op het huidige Nederlandse grondgebied geleefd hebben tot en met de totale bevolking van Nederland in 1977. Wat waren echter de criteria bij de berekening? Tellen de auteurs ook alle levend geboren kinderen mee die voor het bereiken van hun eerste levensjaar zijn gestorven? Dan lijkt me bij de kindersterfte in vroeger tijden het aantal van 58 miljoen aan de lage kant. Het antwoord is in het boek niet te vinden, men spreekt wel over 58 miljoen Nederlanders en respectievelijk de erotiek, hun ziekten en hun bejaarden maar niet over de demografie, want dan zouden een paar statistieken niet te vermijden zijn geweest en zoals gezegd zwelgen deze twee boeken in het anecdotische.

Wie graag plaatjes kijkt moet zich deze twee boeken niet laten ontgaan, voor wat allemaal geboden wordt is de prijs vrij bescheiden te noemen. Laten de kijkers toch ook eens wat aandacht besteden aan de tekst, die is doorgaans heel verdienstelijk, vlot geschreven en men leert veel wetenswaardigs. Erg veel visie op de Nederlandse geschiedenis blijkt uit geen van deze twee boeken, maar dat was, gezien de opzet, ook niet te verwachten.

H.P.H. Jansen

G.-H. Dumont, *Histoire de la Belgique* (Parijs: Hachette, 1977, ix + 566 blz., Fr. F65, -, ISBN 201 0031 09 1).

Ook het Franstalig publiek in België bezit thans een nieuwe synthese van 's lands nationale geschiedenis. In 1977 - het jaar waarin ook de *Winkler Prins geschiedenis der Nederlanden* van de pers kwam en de *NAGN* startte met het eerste deel - publiceerde prof. Georges Dumont een grondige bewerking van zijn kwarteeuw oude *Histoire des Belges*. Zijn nieuwe boek is, naar zijn eigen woorden, 'volontairement et consciemment à dominante événementielle' (8). Het werk opteert inderdaad voor een feitelijke geschiedschrijving waarbij de klemtoon valt op de politiek-institutionele aspecten van het staatkundig bedrijf en op de kunst. De economische geschiedenis krijgt soms een eigen paragraaf toebedeeld (de domaniale economie, de zestiende-eeuwse economische opleving, de interbellum-crisis) maar moet dikwijls uit de overige paragrafen zelf gedistilleerd worden. De sociale geschiedenis blijft volledig achterwege. Zoals bij de meeste synthesewerken van het genre heeft de auteur zich uitsluitend gebaseerd op de bestaande literatuur en ligt er geen archiefonderzoek aan de basis van deze publikatie. Specialisten zullen bijwijlen zelfs ontdekken dat de visie van de auteur op een bepaald (detail)punt achterhaald of ietwat ongenuanceerd is[1]. De chronologische indeling van de behandelde stof doet eerder klassiek aan en brengt de lezer via drieëndertig ongelijke hoofdstukken de 'Belgische' geschiedenis vanaf 'l'aube du paléolithique' tot 1975.

Aan de Belgische geschiedenis vanaf 1830 wijdt de auteur een derde van zijn boek. Met name de negentiende eeuw wordt flink bedeeld en heeft ons inziens een goed gelukte samenvatting meegekregen[2]. De vertrouwdheid van de auteur met deze materie door zijn vorige studies over deze periode (bijvoorbeeld het dagelijks leven onder Leopold II) is hier niet vreemd aan. Dumonts naoorlogs geschiedenisoverzicht bewijst eens te meer hoe moeilijk het is te ontkomen aan een louter encyclopedische opsomming van feiten, personen en data, waarin visie en synthese ontbreken: deze periode is duidelijk nog te dicht bij de historicus opdat zij zich in een goed hanteerbare synthese zou laten vatten.

De bibliografische opgave lijkt ons jammer genoeg te kort gehouden en beperkt zich tot de meest algemene werken (Pirenne, *AGN, Geschiedenis van Vlaanderen*) en enkele lopende bibliografieën. De vijfdelige serie van *Flandria Nostra* (1957-1960) ontbreekt, terwijl deze reeks precies geknipt is voor een ruime groep van belangstellenden. Het publikatiejaar van Dumonts werk (1977) is er oorzaak van dat de kostbare informatie uit sindsdien verschenen werken niet meer kon worden verwerkt: wij denken, behalve aan de reeds geciteerde *NAGN* en *WP* ook aan de BRT-uitgave *Geschiedenis van de kleine man* (1980, belangwekkend voor de maatschappelijke geschiedenis), *België, een verhaal over land en volk* (1980, onder

1. Bijvoorbeeld voor de middeleeuwen: bij de bespreking van de Brabantse Blijde Inkomst van 1356 (104-105) werd het artikel van Van Uytven kennelijk niet geraadpleegd; de produktiegegevens voor de leperse lakenindustrie van 1344 (99) zijn gebaseerd op de schattingen van Laurent die meer dan dertig jaar geleden reeds door Van Werveke en Demey als onbetrouwbaar werden bevonden; uitspraken als 'la société médiévale belge [eind veertiende eeuw] était une société de marchands' (113) zullen niet door iedereen in dank afgenomen worden, enz...
2. Wel is het jammer dat er - vooral in het licht van enkele recente Belgische studies - nagenoeg niets gezegd wordt over België's continentale primeur, de Industriële Revolutie.

leiding van G. Peeters) en de laatste delen van *Twintig eeuwen Vlaanderen*. Een gelukkig initiatief van de auteur bij de redactie was wel de integratie van recente synthesewerken over de Waalse geschiedenis (Genicot, Hasquin) zodat het ten voordele van

het Vlaamssprekend territorium gegroeide ‘grave déséquilibre’ in de Belgische historiografie kon worden verbeterd.

In drie bijlagen brengt de auteur tenslotte een lijst van vorsten en landsheren (426-1830), landvoogden en gevolmachtigde ministers (1489-1794), en regeringsleiders of eerste ministers (1831-1976). Een controle van deze lijsten wettigt de indruk dat deze met veel zorg werden samengesteld en een vergelijking met reeksen van reputatie gerust kunnen doorstaan[3]. Slechts enkele detailopmerkingen: op pagina 539 is Henri II (1079-1095) een drukfout voor Henri III, op pagina 540 is de Brabantse hertog Hendrik IV (1261-1267) vergeten en op pagina 547 ontbreekt landvoogd Frans van Anjou (1578-1584). Het praktisch nadeel, voortvloeiend uit de afwezigheid van naam- en zaakindices, heeft de uitgever gepoogd op te vangen met een uitvoerige inhoudstafel. Voorgaande opmerkingen in acht genomen, is Dumonts laatste boek best te lezen: de auteur beschikt over een levendige schrijftrant (bijvoorbeeld 203!) terwijl zijn ervaring met de historische synthese hem de gelukkige combinatie doet vinden tussen de aandacht voor het pittige detail en de zin voor de grote algemene lijn.

Geresumeerd: een boek geschreven niet voor specialisten maar voor een ruim publiek dat als dusdanig zeker zijn afzet zal vinden en vooral door de Belgische zuiderburen zal worden gelezen. De uitgave van het werk door de bekende Franse ‘Librairie Hachette’ staat daar overigens borg voor.

Erik Aerts

***Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan professor dr. J.L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschap en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Groningen: Erven B. van der Kamp, 1980 [304 blz.] geïll. kaarten, *f* 60, -).**

Het is een lofwaardig initiatief geweest van de ‘vrienden, collega's en leerlingen’ prof. Van der Gouw bij zijn afscheid als hoogleraar een bundel aan te bieden. Aangezien Van der Gouw zijn carrière eigenlijk maakte in het archiefwezen, lag het voor de hand dat een speciale aflevering van het *Nederlands Archievenblad,* LXXXIV (1980) 193-496, daarvoor werd gereserveerd. Immers Van der Gouw was in de eerste plaats archivaris. Daaraan maakte in 1968 het ontslag als Algemeen Rijksarchivaris door een overhaast en abrupt ministerieel bevel geen einde. (Het is opvallend dat over die gebeurtenis en de oorzaken daarvan in de laudatio wordt gezwegen. Valse schaamte? Zijn lijst van publikaties, opgesteld door J.S. Calff (482-496) legt getuigenis af van die intensieve bemoeiing met het archiefwezen. Daarnaast ziet men in één oogopslag tevens Van der Gouws preoccupatie met de archiefwetenschap en met de paleografie en codicologie. Bij zijn geschiedbeoefening voelde hij zich voornamelijk

3. H.P.H. Jansen, *Kalendarium geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen* (Prisma, 1469, 3e druk; Utrecht-Antwerpen: Spectrum, 1977) 228 vlg.; Th. Luykx, *Politieke geschiedenis van België* (3e druk; Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1973) 638 vlg.

aangetrokken tot de regionale geschiedenis, met name tot de rechtshistorische en historisch-geografische aspecten daarvan. Zijn dissertatie - waarvan, behalve de in het curriculum vitae (198) genoemde, ook de mediëvist A.E. Cohen promotor was - over de *Ring van Putten* (1967) kan men als een synthese van al die aspecten beschouwen.

De diversiteit van Van der Gouws historische belangstelling is weerspiegeld in de artikelen die zijn vrienden voor hem hebben geschreven. Het is niet verwonderlijk dat dit gelegenheidswerk, te zamen genomen, een disparaat geheel vormt. Het mist - wie zal het verbazen? - de hoogstpersoonlijke inspiratie van waaruit de jubilaris werkte. De redaktie van de bundel heeft de voorkeur gegeven aan een chronologische volgorde der opstellen. Ik zal trachten er een wat andere ordening in aan te brengen.

Enkele contribuanten nemen één of twee oorkonden als uitgangspunt voor hun beschouwingen. C. van de Kieft bespreekt 'Twee vrijlatingsoorkonden van koning Zwentibold' (204-214) welke vrijlating betreffen, door Zwentibold (895-900), van respectievelijk een onvrije vrouw op verzoek van bisschop Egiboldus en van drie onvrijen op verzoek van een graaf Angilramnus. De oorkonden geven de auteur aanleiding tot enkele interessante beschouwingen over de rechtshandeling vrijlating 'per denarium' ('Freilassung durch Schatzwurf') welke vroeger slechts *half*vrijen kon aangaan, maar inmiddels ook op onvrijen (servi, mancipia) werd toegepast. Een voorwaarde was wel dat de vrij te latenen eerst, door een of andere vorm van substitutie, eigendom van de koning waren geworden. G. van Herwijnen behandelt in 'Maastricht en Lotharingen. Enige kanttekeningen bij twee oorkonden uit 919' (215-228) een placitum en een praeceptum waarbij de Sint-Servaasabdij te Maastricht door koning Karel III van Lotharingen aan de bisschop van Trier werd gerestitueerd. Politieke coalities in een periode van machtsvacuum op centraal niveau hadden wisseling van bezittingen en onzekerheid over rechtstitels teweeggebracht. Het heldere relaas verraadt een zo diepgaande kennis van het onderwerp dat de lezer uitziet naar een meer omvattende studie van de schrijver over de middeleeuwse geschiedenis van het Maastrichtse. Ook C. Dekker - Van der Gouws opvolger op de leerstoel - neemt een oorkonde als vertrekpunt in zijn 'De dam bij Wijk' (248-266), dat ook bij de rubriek historische geografie zou zijn onder te brengen. Het gaat hier om een iudicium van keizer Frederik I Barbarossa, in 1165 gewezen in een geschil tussen bisschop Govert van Utrecht en de Hollandse graaf Floris III. Opmerkelijk is het dat het diploma een impliciete 'motivering' van de uitspraak bevat: de Zwammerdam welke de bisschop kwijt wilde, veroorzaakte wateroverlast, terwijl de dam bij Duurstede door de bisschop was opgeworpen om juist wateroverlast te voorkomen. De kwestie geeft de schrijver aanleiding tot een exposé over de waterstaatkundige en rechtshistorische ontwikkelingen in het Kromme Rijn-gebied. J. Fox weet in 'Belening gezamenderhand in het graafschap Holland. Nieuw inzicht uit een nieuw ontdekte oorkonde' (267-277) uit enkele oude oorkonden een oude rechtsfiguur scherper contouren te geven. Als aanleiding fungeert een uitgifte die in 1252 door koning Willem, als graaf van Holland, aan de drie gebroeders Van Poelgeest werd gedaan. Het is heerlijk te zien dat in hedendaags taalgebruik het woord 'hoogstderzelver' nog gebezigd kan worden als verwijzing naar een dame - zij het een Belgische prinses (271 noot 18).

Andere enkelvoudige bronnen dienen soms als uitgangspunt voor een veel bredere verhandeling. F.W.N. Hugenholtz geeft ons in 'Wat Stoke wegliet uit het Chronicon Egmundanum' (302-311) een heel boeiend specimen van bronnenkritiek. De vraag naar de reden voor Stoke's weglatingen leidt tot het antwoord, dat Stoke, als eerste Nederlands schrijvende historiograaf, opzettelijk geseculariseerde politieke geschiedenis heeft willen schrijven. Een dergelijk artikel stimuleert natuurlijk de vraag naar de nieuwe Stoke-uitgave. T.S. Jansma wijdt in 'Enkele beschouwingen

bij twee Geervlietse tolrekeningen (1531/2 en 1533/4)' (362-371) uit over een facet van zijn afscheidsrede van 1974 (zie *BMGN*, 1976), namelijk de gegevens over het kopertransport tussen Amsterdam en Antwerpen. Jansma laat tevens zien welke onoverkomelijke moeilijkheden interpretatie van tolrekeningen uit de vroeg-moderne tijd geven - vooral als men uit is op betrouwbare gegevens over de handelsbeweging.

Evenals de beide vorige gaan drie van de vier bijdragen die men onder de noemer archivistiek en archiefwezen zou kunnen brengen, van één bron uit. M.S. Polak doet verslag van een codicologisch onderzoek in '"Dit register beduytt niet vele". De vorming van het oudste papieren "register" in Holland' (278-301). Het betreft een uit eind dertiende en begin veertiende eeuw daterende codex, E.L. 5, die S. Muller Hz in 1901 uitgaf onder de titel 'Het oudste register van graaf Florens'. Het is merkwaardig dat de schrijver niet blijk geeft kennis te hebben van een vergelijkbaar (weliswaar in Leiden tot stand gekomen) onderzoek van A.P. van Nienes over het oudste memoriale (BG 1377-1390) van de grafelijke raad in *Nederlands Archievenblad*, LXXV (1971). Misschien moeten we daarop wachten tot de aangekondigde (295) vervolg-studie? J.Th. de Smidt pikt in 'Rechtsherstel anno 1477?' (322-329) weer een krent uit de cake die de inventarisatie van het archief van de Grote Raad van Mechelen heeft opgeleverd. Uitgegaan wordt van het procesdossier in een geschil tussen Dirk Boudewijnsz. van Zwieten en Brunink van Boschusen over de vraag wie rechtens het ambt van bewaarder der grafelijke archieven in Holland toekwam. Van Zwieten stelde dat de benoeming van Brunink als strijdig met zijn ouder 'recht' ongedaan moest worden gemaakt. De auteur acht het waarschijnlijk dat Brunink in zijn ambt is gehandhaafd. Aan het slot drijft de auteur zijn conférence wel wat ver. F.C.J. Ketelaar poneert in 'Jan van Houts 'Registratuer' (400-412) een merkwaardig tautologische, en anachronistische, stelling: 'Het is Jan van Hout en niet Van Riemsdijk, die als eerste Nederlandse archivaris de term in de oorspronkelijke betekenis van "Registerführung" gebruikt' (401 noot 9). Uitgangspunt is een door de Leidse stadssecretaris in 1596 opgesteld 'Vertooch' waarin hij alle in gebruik zijnde registers beschrijft. Wanneer de auteur schrijft 'Tezelfdertijd [als ik] stuitte Witkam op het Vertooch', dient kennelijk gelezen te worden: Tezelfdertijd publiceerde enz. Dat is immers bewijsrechtelijk in dat soort gevallen de gewoonlijke formulering. A.E.M. Ribberink behandelt in 'De overheid opent haar archieven 1766-1829' (440-451) het archiefreglement van 1829 in het licht van de Franse ervaring met openstelling van archieven. Het is plezierig weer eens het mooie woord van Thorbecke te lezen 'met openbaarheid wint ook de politieke zedelijkheid' (450). Ik neem niet aan dat de vigerende beperking op de toegang tot de archieven - de eerste voorwaarde voor 'openbaarheid' - tot enigerlei vorm van onzedelijkheid leidt. Wel betekent ze een ernstige handicap voor de voortgang van het historische onderzoek.

Het onderwerp historische geografie is in de bundel ruim vertegenwoordigd. Behalve het al genoemde opstel van Dekker vallen te vermelden: P.A. Henderikx die in 'De Lek en de Hollandse IJsel in de vroege middeleeuwen' (229-247) de ontstaansgeschiedenis van de beide stromen weer aan de orde stelt. Op basis van het oorkondenmateriaal komt hij tot de conclusie dat Vreeswijk al vóór 863 bestond en dat de huidige Lek in 750 waarschijnlijk al geruime tijd zijn loop had - zij het dat hij wel na de Romeinse tijd moet zijn ontstaan. Het is ook Henderikx die de bundel inleidt met een passend 'Afscheid van een schoolmeester' (199-203). Evenals enkele andere contribuanten heeft ook R.C. Hol zich door een publikatie van Van der Gouw laten inspireren, in casu tot een verhandeling over 'Malder-malderzaadsgelijk. Dijkplicht van de Baarbroekse dijk onder Angerlo, anno 1480' (330-347). Daarin behandelt hij, mede op basis van een dijk- en weteringcedule, de verhoefslaging van genoemde dijk ten zuiden van Doesburg in het kader van de waterstaatkundige geschiedenis, voornamelijk van de vijftiende tot de zeventiende eeuw. C. Postma

beschrijft ‘De zorg voor Delflands duinen in de zestiende eeuw’ (348-361). Deze vitale zeewering werd door vele gevaren bedreigd: behalve door de zee ook door paarden die helm graasden en konijnen die een ware ondermijning pleegden, als geen tegenmaatregelen werden genomen - zie daarover R. Rentenaar in *Holland*, X (1978) 2.

Zoals iedere archiefvorser weet, herbergt de verlegenheidsrubriek ‘varia’ soms bijzondere stukken. Dat geldt ook hier. Ongetwijfeld biedt de studie van S. Groenveld ‘Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden’ (372-387) een degelijke basis voor een hernieuwde discussie over dit importante thema. De auteur pleit ervoor het begrip ‘natie’ minder anachronistisch te bekijken dan men onder invloed van de negentiende-eeuwse betekenis-inhoud veelal heeft gedaan. Eigenlijk komt Groenveld, op basis van zijn onderzoek, tot een nieuwe fragmentering: er zijn drie niveau's te onderscheiden in het zestiende-eeuwse natie-gevoel. Voor de meesten was dat, meent de auteur, gehecht aan hun geboortedorp of -stad, voor een kleine (sociaal hogere) groep het gewest, en voor een kleine categorie (geleerden, kunstenaars, kooplieden, calvinisten) soms zelfs West-Europa. Twee dingen miste ik in dit stimulerende opstel: de overweging van de vraag of de natie-etiketten in de universiteiten van de gasten zelf of misschien wel van de gastheren afkomstig zijn (372 noot 4, 386 noot 7); en de argumentatie voor ‘mijn opvatting’ tegenover Groenhuis die voor de eerste helft van de zeventiende eeuw een te nauwe binding zou leggen tussen calvinistische nationale gevoelens en het grondgebied van de hele Republiek (381 noot 31). W.A. Fasel geeft in ‘De onlusten te Alkmaar tot aan het jaar 1500’ (312-321) een soort kroniek waarin ik geen lijn heb vermogen te ontdekken. Th.W. Jensma levert in ‘Predikantenperikelen in Dordrecht, 1572-1579’ (388-399) een waardevolle bijdrage tot de lokale kerkgeschiedenis. Het prille begin van de vestiging der calvinistische orde werd - dat wisten we natuurlijk al - ontsierd door bijzonder venijnige, persoonlijke tegenstellingen. Maakte men het in de synode-stad bonter dan elders? Evenals Groenveld behandelt L. Hovy in zijn artikel over ‘Schikking in strafzaken in Holland tijdens de Republiek’ (413-429) een onderwerp waarover niet jaarlijks wordt geschreven. Bij ons allen is, waarschijnlijk mede door het strenge opstel van L.Ph.C. van den Bergh uit 1857, de indruk blijven bestaan dat de Hollandse baljuws slechte bedienaren der justitie waren. Composeren in plaats van netjes vervolgen, was vaak nauwelijks te onderscheiden van afpersing (413). Ik heb de indruk dat Hovy zich er van te voren geen rekenschap van heeft gegeven of hij de thesen van Van den Bergh (428 noot 54) al dan niet ging toetsen. Hij komt, zonder nieuwe methoden toe te passen, op basis van steekproeven (onder meer in rekeningen - dat is wel een nieuwtje) tot min of meer hetzelfde oordeel. Zijn woordkeus verraadt dat. Op de mededeling dat ‘talloze officieren en justitiedienaren’ door het Hof zijn vervolgd (425) volgt slechts één voorbeeld. Hoeveel officieren deden eigenlijk keurig hun werk? Noch over het verschijnsel compositie - in Friesland hield het Hof deze in eigen hand - noch over de waardering der strafrechtsbedeling in de Republiek is het laatste woord gezegd.

Vanzelfsprekend mocht in deze feestbundel een bijdrage over Voorschoten, het dorp dat Van der Gouw zo na aan het hart ligt, niet ontbreken. G. 't Hart plaatst ‘Tussen Ter Lips en Duivenvoorde. Een verkeersconflict’ (430-439). Van dat geschil rond 1665 tussen Arent baron van Wassenaar Duivenvoorde en Johan van Motzfeld heer van Zegwaard, Palensteijn en Ter Lips maakt de auteur een bijzonder aardig divertissement. W. Downer behandelt vanuit zijn tijdloze kennis van de historische chronologie het probleem van ‘Sint Juttemis’ (452-455). Aangezien geen heiligenkalender een serieuze kandidaat voor Sint Jutte*mis* oplevert, meent de auteur te mogen aannemen dat de uitdrukking inderdaad altijd al heeft betekend: nooit. H. Sarfatij, tenslotte, ontvouwt in ‘De Alblasserwaard-Vijfherenlanden: een archeologisch

stergebied' (456-481) een plan voor het behoud van archeologische monumenten in het genoemde 'archeologische district'. Zo'n district zou aan vier voorwaarden moeten voldoen: een gevarieerd landschap kennen, een aantal monumenten van diverse typen uit verschillende perioden bezitten, in voldoende mate zijn bestudeerd, en in behoorlijke staat van 'bewaring' zijn.

A.H. Huussen jr.

***Monasticon belge,* VII, *Province de Flandre Orientale*, 3e band in-4° (Luik: Nationaal onderzoekscentrum voor religieuze geschiedenis, 1980, blz. 235-601, BF 1500, -).**

In het tot nu toe laatst verschenen deel van dit basisreferentiewerk over de Belgische abdijgeschiedenis treft men zeventien notities aan: twaalf over cisterciënzerabdijen of kloosters (twee mannen- en tien vrouwenabdijen) en vijf over premonstratenzerabdijen of kloosters (vier mannen- en één vrouwenabdij). In de volgorde van publikatie in deze band zijn dit: G. Asaert, 'Abbaye de Baudelo à Sinaai-Waes puis à Gand'; A. de Vos, 'Prieuré de Notre-Dame ten Hove à Waarschoot, plus tard à Gand'; *Idem*, 'Abbaye d'Aurea Cella à Doornzele, puis à Gand'; E. Houtman, 'Abbaye de Beaupré à Grimminge'; G. van Acker, 'Abbaye de la Byloque à Gand'; B. Augustyn, 'Abbaye de Maagdendale à Flobecq, puis à Pamele-Audenarde'; L. Milis en M. Hoebeke, 'Abbaye de Notre-Dame rattachée à l'hôpital d'Audenarde'; C. Vleeschouwers, 'Abbaye de Notre-Dame-au-Bois à Lokeren, puis de Nieuwenbos, à Heusden et ensuite à Gand'; M. Nuyttens, 'Abbaye d'Oosteeklo'; E. Houtman, 'Abbaye de Ten Roosen près d'Alost'; M. Nuyttens, 'Abbaye de Ter Hagen à Axel, Merelbeke et Gand'; *Idem*, 'Abbaye de Zwijveke à Termonde'; G. Mersch en J. Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove'; N.J. Weyns, 'Abbaye de Tronchiennes'; G. Mersch, 'Prévôté de Boechoute à Dikkelvenne'; N.J. Weyns, 'Monastère de Petegem-Deinze'; *Idem*, 'Monastère de Serskamp-Tussenbeek'.

De meeste van deze kloostergemeenschappen waren eerder klein, zowel wat het aantal religieuzen als wat het goederenbezit betrof. De O.L. Vrouwabdij (1232-1234) bij het hospitaal van Oudenaarde is zelfs nooit op dreef gekomen en in haar ontstaansfase blijven steken. Alleen Boudelo, de Bijloke, Nieuwenbos, Ninove en Drongen waren middelgrote abdijen.

Om de meeste bijdragen op te stellen was ongetwijfeld tijdrovend en moeizaam opzoekingswerk nodig. Van sommige van de behandelde kloosters is bijna het hele archief verloren gegaan of her en der verspreid, terwijl dikwijls weinig of geen betrouwbare literatuur voorhanden is. Niettemin staan de notities op een zeer behoorlijk soms zelfs uitnemend niveau ondanks de diversiteit van de behandelde aspekten: heuristiek, bibliografie, codicologie, sigillografie, iconografie, kartografie, biografie en de situering van de gegevens in een algemeen historisch en religieus kader. Gezien deze moeilijkheden en deze diversiteit is het dan ook niet te verwonderen dat sommige bronnen of werken over het hoofd gezien werden en dat aan bepaalde feiten of toestanden geen of niet voldoende aandacht werd geschonken.

Zo vindt men in enige notities geen vermelding van nochtans interessante kaarten en plattegronden van abdijgebouwen en hun omgeving uit de verzameling 'Kaarten en Plattegronden' in het Rijksarchief te Gent (Zie: P.C. Vandermeersch, *Inventaire des cartes et des plans conservés aux archives de la Flandre Orientale* (Gent, 1850): priorij van Waarschoot, 5 december 1796 (nr. 217); abdij van Ter Hagen, 1805 (nummers 235-236); abdij van Ninove, 1648 en achttiende eeuw (nummers 244, 246-247).

Voor de bijdrage over de abdij van Drongen schijnt geen gebruik gemaakt te zijn van sommige, nochtans belangrijke, dokumenten uit het archief van de abdij zelf, zoals oorkonde nr. 1, een grafelijk vidimus (1228) van een grafelijke oorkonde (1139),

waarbij de abdij bepaalde goederen verwierf. Oorkonde nr. 5 verstrekt aanvullende gegevens over abt Arnold van den Ecke (notariële akte, 1291-1293). Uit oorkonde nummer 79 zou blijken dat onder het abbatiaat van Lieven Baers het nieuwe hoofdaltaar en koor van de abdijkerk werden ingewijd (1569, 2 mei) na de verwoestingen van de beeldenstorm (1566, 24 augustus). Uit de nummers 35-36 van het abdijarchief verneemt men meer over wat er met de

abdijgoederen gebeurde onder het Gentse calvinistische bewind (1578-1584) dan uit de bijdrage (559) moge blijken. De auteur maakt ook geen gewag van de lijkschouwing na de dood van abt Lieven van der Meulen (1625, abdijarchief nr. 11). Hij schijnt ook geen gebruik gemaakt te hebben van het *mortuarium* van de abdij opgesteld voor de kerk van Zalegem (Vrasene) (ca. 1794, abdijarchief nr. 14bis) (Zie: J. Buntinx, *Inventaris van het archief der abdij van Drongen* (Rijksarchief te Gent), Brussel, 1971).

Een aantal auteurs heeft weinig of geen oog gehad voor de archieven van de centrale justitieraden en van andere centrale instellingen, alhoewel er inventarissen en andere referentiewerken voorhanden zijn. Een grote onbekende schijnt de Grote Raad van Mechelen te zijn, waarvan het archief berust in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Zo was de abdij van Ninove in de jaren 1480, 1491 en 1499 telkens in een proces verwikkeld voor de Grote Raad (AR, Grote Raad van Mechelen (= GRM), register nr. 795, f° 197-202^{v}; reg. 800, 255-261; reg. 803, 1293-1296; zie: *Chronologische lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën en Procesbundels (dossiers) berustend in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, I, *1465-1504* (s.l., 1966) respectievelijk 178, 249, 342). Zo ook voor de abdij van Doornzele a^{o} 1496 (GRM, eerste aanleg, nr. 148; *Chronologische lijsten*, I, 448); de abdij van Oosteeklo, a^{o} 1528 (GRM, reg. 828, 557-567; *Chronologische lijsten*, II, *1504-1531* (Brussel, 1971) 462); de abij van Drongen, a^{o} 1694 (GRM, Memorialen, nr. 17, f° 222^{v}; zie: A. Gaillard, *Inventaire des Mémoriaux du Grand Conseil de Malines*, II (Brussel, 1903) 180; de priorij van Waarschoot a^{o} 1716 (GRM, Memorialen, nr. 21, f° 297; Gaillard, *Inventaire*, 332); enz....

Ook het archief van de Raad van Vlaanderen in het Rijksarchief te Gent schijnt bepaalde auteurs niet 'aangesproken' te hebben. In J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen* (9 dln.; Brussel, 1964-1979) vindt men bijvoorbeeld voor de abdij van Ninove 20 nummers die niet in de bijdrage voorkomen; voor de abdij van Drongen 27 nummers. Dit geldt ook, zij het in mindere mate, voor sommige andere abdijen.

Voor de jaren 1702-1706 verstrekt het archief van de Koninklijke Raad van Filips V (nrs. 224-247) in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (= AR) veel nuttige informatie (Zie: J. en P. Lefèvre, *Inventaire des archives du Conseil Royal de Philippe V (1702-1711)* (Tongeren, 1932). Nochtans is dit archieffonds in verschillende notities niet terug te vinden: Waarschoot, Doornzele, Bijloke, Maagdendale, Oosteeklo, Ten Roosen en Ninove (*Ibidem*, 21-22). De jaren 1754-1759 komen aan bod in het archief van de 'Jointe des Amortissements' in het AR (Zie: P. Lefèvre, *Inventaire des Archives de la Jointe des Amortissements* (Brussel, 1926) 50-51). Maar in de bijdragen over Waarschoot, Doornzele, Bijloke, Maagdendale, Ter Hagen, Zwijveke en Ninove vindt men de desbetreffende nummers uit dit fonds niet terug. Het dossier nr. 2286 uit het archief van de Algemene Regeringsraad in het AR over de abdij van Ninove (a^{o} 1786-1789) werd niet aangehaald (Zie: P. en J. Lefèvre, *Inventaire des archives du Conseil du Gouvernement général* (Brugge, 1925) 80). De nummers 872 en 877 uit het fonds van de Geheime Raad, Oostenrijkse periode ('cartons') in het AR werden evenmin vermeld in de bijdragen over Ninove en Drongen.

Het is ook opvallend hoe weinig er gebruik werd gemaakt van publikaties over familiegeschiedenis en hoe familiearchieven bijna helemaal niet aan bod komen.

Deze bronnen kunnen nochtans in vele gevallen veel nuttige, soms zelfs essentiële informatie verschaffen over verschillende behandelde aspekten zoals de biografieën van de abten, schenkingen, betwistingen over goederen en rechten, en dergelijke. Zeer vele familiearchieven bevinden zich in rijksarchieven en zijn geïnventariseerd; en vele inventarissen zijn gepubliceerd. Bovendien verlopen opzoekingen in dit verband thans veel vlotter door J. Pieyns, *Cumulatieve alfabetische index van plaats- en persoonsnamen in de inventarissen van familiearchieven uitge-*

geven door het Algemeen Rijksarchief (7 dln.; s.l., s.a. [1977]).

Tenslotte komt het ons inziens enigszins bevreemdend voor dat anno 1980 een referentiewerk, uitsluitend met betrekking tot Oost-Vlaanderen en gepubliceerd door een Nationaal (Belgisch) onderzoekscentrum, als een eentalige Franse publikatie verschijnt. Uit bepaalde passages blijkt duidelijk dat men de oorspronkelijke bijdragen van bepaalde auteurs heeft vertaald en dit op een niet altijd even accurate wijze. Onvermijdelijk gaan hierdoor door de auteur bedoelde nuances verloren en in het algemeen lijdt de wetenschappelijke precisie eronder. Dit komt het meest tot uiting in de chaotische wijze waarop plaatsnamen nu eens wel dan weer niet vertaald (of gearchaïseerd!) werden. Op bladzijde 499 (abdij van Ninove) vindt men *Bochoute (Velzeke-Ruddershove)*, op bladzijde 506 (abdij van Ninove) *Bouchout-Velzique* en op bladzijde 569 vlg. *Boechoute*. Op dezelfde bladzijde 499 spreekt men van *Kattem* en op bladzijde 503 van *Chattem*. En waarom schrijft men nu eens *Audenhove-Sainte-Marie* (358), *Horebeke-Saint-Corneille* en *Lathem-Saint-Martin* (509), dan weer *St.-Goriks-Oudenhove* en *Sint-Lievens-Esse* (391). Wanneer een niet-ingewijde lezer deze negentiende-eeuws aandoende verfransingen van plaatsnamen voor ogen krijgt, zou hij kunnen denken dat er een taalgrens met een uiterst grillig verloop doorheen de provincie Oost-Vlaanderen trekt. Men had tenminste telkens in de identifikatievoetnoot de officiële, dus Nederlandstalige, benaming kunnen vermelden. Of wordt van de pientere lezer verwacht dat hij door vergelijkende tekststudie erachter komt dat *Tronchiennes, prov. de Flandre Orientale, cant. de Gand* (537, noot 3) niets anders is dan Drongen, thans een 'deelgemeente' van de stad Gent?

W. Buntinx

S. Groenveld, e.a., *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen: De Walburg Pers, 1980, 288 blz., *f* 36, -, ISBN 906011 2466).

'Hoe is die gloed van geloofsijver, die eerst in excessen gevlamd had in Amsterdam en Munster, hier zoo spoedig verzacht tot die breede, stille vroomheid, eer nuchter dan geestdrijvend, die van het talrijke Mennistendom, in de Noordelijke provinciën, in Haarlem en Amsterdam, de rustigste burgers van allen maakte?'. Deze door Huizinga in *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* gestelde vraag (Haarlem, 1941) 81 vindt ook in de nieuwste publikatie over de geschiedenis van het Nederlandse doperdom geen afdoende beantwoording. Was voor Huizinga blijkens bovenstaand citaat de 'Munsterse' oorsprong der doperse beweging hier te lande toch eigenlijk geen probleem, anders dan bij velen uit doopsgezinde kring in zijn tijd, de geschiedenis van Groenveld c.s., die in ieder geval de verdienste heeft de historie van wederdopers, menisten en doopsgezinden over een tijdsbestek van 450 jaar als totaliteit te beschouwen, laat op dit punt nog ruimte voor twijfel. In de eerste bijdrage tot de bundel, die van S. Voolstra over 'De roerige jaren dertig' lezen we althans: 'Het definitieve antwoord op deze vraag is nog niet gegeven' (22). Gezegd dient echter te worden dat de schrijver deze zaak op zeer open wijze benadert (in ander

verband stipt S.L. Verheus dit punt aan in de aanhef van zijn bijdrage over ‘Het dopers vredesgetuigenis’ (162).

Dit boek, dat een dertiental opstellen bevat, is min of meer een nevenprodukt van de herdenking van Melchior Hoffmans eerste optreden in de Nederlanden in 1530. In het Catharijneconvent te Utrecht is vorig najaar een tentoonstelling georganiseerd onder dezelfde titel die deze publikatie draagt. In het fraai uitgevoerde werk zijn niet minder dan 204 il-

lustraties opgenomen, zonder dat het toch een fotoboek of slechts een uitgebreide catalogus bij de expositie gebleven is.

Voolsta toont in zijn genoemde bijdrage ook een juist begrip voor de verwevenheid van geloof en maatschappij in de zestiende eeuw en later (zij zijn niet 'waterdicht' van elkaar te scheiden, zegt de auteur (23). De periode van overgang van melchiorieten tot menisten is dan aansluitend door I.B. Horst behandeld, waarna de overige hoofdstukken in een meer thematische ordening volgen. De verschillende onderwerpen die de revue passeren zijn: de martelaren, de organisatorische verbrokkeling en de hereniging en in verband daarmee de opleiding der voorgangers, het gemeenteleven, de diaconale zorg, de zending, het vredesgetuigenis, de culturele uitstraling, economie en demografie, de wisselwerking met de omringende wereld, ontwikkelingen in de twintigste eeuw. Ongetwijfeld weerspiegelen deze bijdragen de ups en downs van de doopsgezinde historie van vier eeuwen, waarin het doperdom soms zeker niet alleen leek te verstillen, maar ook te verschralen. Ondanks alles bleef het echter voortbestaan, zij het heden ten dage met een gemeenschap van niet meer dan 24000 leden.

De hoofdstukken van S. Groenveld en J.M. Welcker houden zich in het bijzonder met maatschappelijke aspecten bezig, respectievelijk de diaconale zorg voor 1900, met veel aandacht voor zaken als wees- en oudeliedenhuizen, en de winning van het 'dagelijks brood', waarbij de economische activiteiten van Menno's volk in centra als de Zaanstreek en Amsterdam (ten dele in het spoor van H.P.G. Quack's *Herinneringen*) onder de loep genomen worden. Het langste hoofdstuk, dat van H. Wethmar aan het slot, schetst in brede lijnen ontwikkelingen in de twintigste eeuw, waarbij zaken als oecumene en derdewereld-problematiek aan de orde komen. Hoewel een werk dat door zoveel auteurs is samengesteld uiteraard geen strakke eenheid van behandeling kan opleveren, is het boek toch een waardevol specimen van de oplevende historische belangstelling in doperse kring (sedert 1975 verschijnen weer de *Doopsgezinde Bijdragen* als jaarlijkse uitgave).

Men vergeve de recensent nog enige detailopmerkingen. Bij de mededeling dat te Bocholt in 1536 werd afgezien van herdoop zet ik een vraagteken (28). Dit standpunt huldigden mijns inziens alleen de Batenburgers, van wie enige kopstukken in 1544 te Utrecht (niet vermeld in het rijtje plaatsen (29)) zijn vervolgd. In de bijdrage van T. Alberda-van der Zijpp wordt het aantal der doperse martelaren aan de hand van Kühler en Van der Zijpp op 1500-2500 gesteld (46). A.L.E. Verheyden komt echter in *Le martyrologe protestant des Pays-Bas du Sud au XVIme siècle* (Brussel, 1960), dat in de literatuuropgave is opgenomen, op grond van recenter onderzoek tot een cijfer van 5000. Willem de Clercq verlaat de broederschap blijkens de tekst in 1831 (82), maar het bijschrift bij de illustratie op dezelfde pagina stelt dit feit op 1825. De doopsgezinde historicus uit de vorige eeuw J.G. de Hoop Scheffer leefde van 1819 tot 1893, zoals juist vermeld staat bij zijn portret (98), maar in de tekst wordt dit later (192) 1807-1884. De jaartallen die in de twaalfde bijdrage voor de godsdienstgesprekken te Emden en Leeuwarden worden gegeven, respectievelijk 1577 en 1595, zijn niet geheel correct (220), de juiste vermelding is elders te vinden (167). Ondanks deze schoonheidsfoutjes kan men toch dankbaar zijn voor de vele documentatie die hier bijeengebracht is, waardoor zonder twijfel de Utrechtse tentoonstelling een meer duurzame neerslag heeft gekregen.

A.F. Mellink

***Joden in Noord-Oost Groningen. De joodse gemeenschappen in Appingedam, Bierum, Delfzijl, Kantens, Loppersum, Middelstum, Stedum, Ten Boer, Termunten, Uithuizen, Uithuizermeeden, Usquert, 't Zandt en omliggende dorpen* (Bouwstoffen voor de geschiedenis van de joden in Groningen, Nedersaksische studies, IV; Groningen: Stichting vrienden van het Rijksarchief, 1980, geïll., kaarten, grafieken, 583 blz., *f* 55,50 incl. verzendkosten).**

Het is met de geschiedschrijving der joden in Nederland merkwaardig gesteld. Men kan niet volhouden dat ze zou zijn verwaarloosd. Integendeel: er is in onze eeuw al een bijna onoverzienbare hoeveelheid studies verschenen; er wordt ook (weer) een tijdschrift gewijd aan joodse geschiedenis uitgegeven. Maar er bestaat geen handboek (van Brugmans en Frank verscheen in 1940 alleen deel I; Gans' indrukwekkende *Memorboek* is geen eigenlijk gezegde geschiedschrijving) en evenmin een bibliografie. Bovendien blijken er - zelfs bij oppervlakkige beschouwing - niet alleen apert bevooroordeelde en onjuiste interpretaties van het joodse verleden te bestaan, maar er zijn vooral veel lacunes te signaleren. Het is dan ook begrijpelijk dat de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen in 1978 is overgegaan tot instelling van een aktieve ‘commissie voor de geschiedenis van de joden in Nederland’. Zo'n lacune in onze kennis betreft joods leven en cultuur in de Mediene. Het accent is, heel begrijpelijk, altijd sterk op Mokum komen te liggen. De laatste jaren is er echter een duidelijk ‘revival’ te signaleren van aandacht voor de verspreide joodse gemeenschappen in ons land (met name buiten Holland).

De hier aangekondigde bundel verdient speciale aandacht vanwege de bijzondere ‘formule’ die erin wordt toegepast. Ten Rijksarchieve is het initiatief genomen tot een grondige doorlichting van alle relevante archivalia om een beeld te krijgen van de kleine landelijke en stedelijke gemeenschappen in Groningen, waar de eerste vestigingen vaak al dateren uit het begin van de zeventiende eeuw. Daarmee heeft men een enorm arbeidsintensief onderzoek verricht. Niet alleen ‘Groningse’ bronnen werden bestudeerd, maar ook Haagse - met name het zeer belangrijke archief van het Opperconsistorie der Israëlieten, dat veel gegevens bevat over lokale gemeenschappen in de negentiende eeuw. De stof is ingedeeld in vier afdelingen: J.H. de Vey Mestdagh beschrijft de joodse gemeente van Appingedam (35-301); J. Dijkstra die van Delfzijl (303-432); E. Schut die van Stedum en Loppersum (433-497) en de ‘Bijkerk’ van Uithuizen (499-549). De auteurs hebben zo gedetailleerd mogelijk verslag gedaan van het gevonden materiaal, gestructureerd naar een aantal thema's. Daardoor zijn het toch voornamelijk kroniekachtige ‘historiën’ geworden. Daarin schuilt enerzijds zwakte - een eigenlijk gezegde geschiedschrijving zou een hoger niveau van abstractie en generalisatie vereisen -, maar anderzijds ligt hierin ook de kracht van deze uitgave. En daarop moge ik hier nadrukkelijk wijzen: onbewimpeld tonen de auteurs de consequenties van de lacunes in de bronnen voor de wijze waarop men dan geschiedenis moet schrijven. Dat geldt natuurlijk niet voor alle gemeenten: Appingedam en Delfzijl zelf bieden, hoe klein ook - nooit meer dan 192 en 196 leden (zie de grafieken op 120 en 348) -, min of meer afgeronde verhalen. Daaraan zal in de toekomst niet veel meer zijn toe te voegen.

De samenstellers van de bundel zijn echter verder gegaan. Het bijzondere karakter van deze uitgave ligt in de toevoeging van twee elementen die de keuze van de bescheiden ondertitel ‘Bouwstoffen’ rechtvaardigen: de bevolkingsoverzichten en de verbeelding der joodse grafstenen. Aan elk der genoemde hoofdstukken is een chronologisch bevolkingsoverzicht der gemeente toegevoegd. Wat betreft de periode vóór 1811 vindt men in die nominale lijsten zoveel mogelijk persoonsgegevens verzameld (inclusief plaats van herkomst,

overlijden, domicilie, beroep). Vanaf de wettelijke naamsaanneming zijn de leden van joodse gemeenten per familienaam gerangschikt. Dat het hier om zeer waardevolle bouwstenen gaat, behoeft wel geen betoog. Vanzelfsprekend deed zich onontkoombaar het selectieprobleem voor 'wie is jood', maar het lijkt erop dat de samenstellers dit pragmatisch hebben opgelost. Wat men met de niet-orthodoxen aan moet, zal wel een punt van overweging moeten blijven. Wat wellicht velen zal verbazen is de uitgebreidheid van de lijst van 78 aangetroffen beroepen (zie 30). Vele joden waren, zoals bekend, geldschieter, marskramer, veehandelaar of slager. Maar we vinden later in de tijd een veel groter variatie.

De beslissing om ook afbeeldingen der grafstenen en transcripties daarvan - door K. Jongeling - op te nemen, is van meer praktische dan principiële aard. Men had deze immers ook apart kunnen houden, nu al eerder door K. Jongeling en J. Brilleman was uitgegeven *Joodse begraafplaatsen in Groningen en Oost-Friesland*, I (Nedersaksische studies, II; Groningen, 1977). Eveneens aangeduid als 'Bouwstoffen', namelijk voor een geschiedenis van de joden in Groningen en Oost-Friesland); zie recensie in *BMGN* (1979) 342.

Deze bundel, die voorzien is van een omvangrijke index, kan pas goed tot zijn recht komen als de serie gecontinueerd wordt. Als, idealiter, na een jaar of tien op deze wijze de gehele provincie Groningen zal zijn geanalyseerd, zal het pas mogelijk zijn de bouwstoffen mede te laten fungeren voor een moderne geschiedschrijving van de Groningse joden in hun Nederlandse context.

A.H. Huussen jr.

J.S. Postma, *De Fryske minnisten en harren sosiëteit* (Fryske Akademy, no. 584; Franeker: T. Wever B.V., 1980, 373 blz., *f* 39,50, ISBN 90 6135 307 6).

In 1975 verscheen in de Fryske Archyfrige de door S. de Haan verzorgde inventaris van het archief van de Friesche doopsgezinde sociëteit. Eerder had S. Koopmans reeds op grond van het nog ongeordende archief een geschiedenis van deze sociëteit willen schrijven over de toen (in 1885) bijna twee eeuwen van haar bestaan (zij werd in 1695 opgericht), maar bij zijn overlijden had hij nog slechts 350 bladzijden uittreksels omtrent de periode van de eerste honderd jaar gemaakt. Nu ligt de arbeid van dr. Postma voor ons, die op het gebied der doperse studiën in 1958 een Marburgs proefschrift leverde, getiteld: *Das niederländische Erbe der preussisch-russländischen Mennoniten in Europa, Asien und Amerika*.

Zijn nieuwe boek dient zich althans voor de periode 1830-1980 aan als voortzetting van de *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland* van de hand van S. Blaupot ten Cate uit 1839. Deze laatste auteur heeft in doorgaans overzichtelijke publikaties de geschiedenis der doperse richting in diverse Nederlandse gewesten samenvattend behandeld. Welke methode Postma gevolgd heeft bij zijn beschrijving van de drie tijdvakken uit de geschiedenis der Friese doopsgezinde sociëteit (waarbij de cesuren gelegd zijn in 1795 en 1856) om aansluiting te bieden op het werk van Blaupot ten Cate is mij bij de lectuur van zijn boek niet geheel duidelijk geworden. De indruk die zich aan de lezer opdringt is namelijk in de eerste plaats die van overlading met

feitelijke details, waarbij herhalingen bovendien allerminst zijn vermeden in het lijvige werk. De grote lijn is daardoor veelal wat moeilijk te onderscheiden.

'Der sil faaks hjir en dêr sein wurde, dat dizze wiidweidige behanling dochs wier net nedich west hie', zegt de schrijver ergens (108), aan het slot van een paragraaf waarin hij drieëntwintig gevallen van bijstandsverlening aan particulieren uit de doeken heeft gedaan. En hetzelfde geldt voor de weergave van de eindeloze subsidie-kwesties met betrekking tot

afzonderlijke gemeenten en de problemen van hun eventuele samenvoeging en dergelijke. Ongetwijfeld is de auteur bijzonder diep in het materiaal gedoken en hij heeft daaruit zo veel willen meedelen dat zo mogelijk iedere doopsgezinde gemeente in Friesland zich in zijn werk zou kunnen weervinden (294). Men mist echter wel eens bredere schetsen van het historisch verloop of van het sociaal en geestelijk leven in deze kring. Af en toe neemt Postma daartoe wel een aanloop, zo gaat hij naar aanleiding van een kwestie te Grouw een bladzijde lang in op de subtiele verschillen tussen de hoofdrichtingen onder de doopsgezinden: Friezen, Vlamingen en Waterlanders, zonder het onderwerp overigens werkelijk uit te diepen (95). Interessant zijn ook de passages over de invloed van het socinianisme en in verband daarmee over het optreden van de achttiende-eeuwse Harlinger leraar Johannes Stinstra (118 vlg.). Uit de periode waarin het modernisme zich ook in doperse kring breed maakte, het laatste kwart der negentiende eeuw, geeft hij uitvoerige citaten uit toespraken van voorzitters op de bijeenkomsten der Friese doopsgezinde sociëteit (223 vlg.), waarbij op een gegeven moment, in 1892, ook de sociale kwestie expliciet aan de orde komt, die juist in dit gewest toentertijd zo klemmend was. Het is tevens het gedeelte van het boek waarin de langste stukken gewoon Nederlands voorkomen, want al was de voertaal der Friese doopsgezinde sociëteit in woord en geschrift het algemeen beschaafd Nederlands, dr. Postma heeft zijn werk voor de uitgave in het Fries doen vertalen door drs. S. Sybesma. Een motivering hiervoor geeft noch de auteur, noch de Fryske Akademy, die het als nummer 584 in haar publikaties opnam. De toegankelijkheid ervan voor een ruimer publiek wordt door deze vertaling zeker niet bevorderd, en dat terwijl het Friese doperdom van oudsher toch ver naar buiten is uitgestraald. Menno Simons en Dirk Philips schreven hun werken in de zestiende eeuw terwille van de verstaanbaarheid niet in het Fries, maar in het Oostnederlands! De schrijver maakt er melding van hoezeer Witmarsum als symbool dopersen uit de hele wereld blijkt aan te trekken, maar zou de zaak der Friese doopsgezinde sociëteit werkelijk gediend zijn met een in Friesland gevestigde proponentsopleiding, zodat de 'Ommelandse reis' naar Amsterdam overbodig zou worden (358)? Samenwerking tussen Friesland en Amsterdam, zetel der Algemene doopsgezinde sociëteit sinds 1811 en van de kweekschool al sinds 1735, is in het verleden altijd aanwezig geweest. Eenzelfde eenzijdige visie spreekt ook uit de passage waar Postma een uitspraak van N. van der Zijpp uit diens *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* bestrijdt, houdende dat de verschillende sociëteiten in de achttiende eeuw 'van grote betekenis (zijn) geweest voor de doopsgezinden in Nederland'. Voor de Friese doopsgezinde sociëteit zegt de schrijver, geldt dat niet: 'Hja wie, is en bliuwt fan it allergrutste belang foar de dopersken en har gemeenten yn Fryslân' (29). En wat te denken van de opmerking dat Friesland in de Napoleontische tijd meer zichzelf bleef dan het tot slaafse onderwerping geneigde Holland (182), een uitspraak die althans niet naar 1940 wordt doorgetrokken.

Een wetenschappelijke verantwoording in de vorm van een bibliografie of verwijzing naar bronnen ontbreekt in het werk vrijwel geheel, hetgeen moeilijk verdedigbaar is voor een publikatie waarin zoveel arbeid is geïnvesteerd en waaraan zowel de Friese doopsgezinde sociëteit als de Fryske Akademy toch bijzonder belang moeten toekennen.

A.F. Mellink

J.H.F. Bloemers, *Rijswijk (ZH), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten* (Nederlandse Oudheden, VIII; 3 dln., Den Haag: Staatsuitgeverij, 1978, deel I *Interpretation*, deel II *Dokumentation*, samen 510 blz. en deel III *Beilagen:* 10 grote losse kaarten, *f* 40, -, ISBN 90 12 021 030).

De Amerikaanse successchrijver James Michener heeft zich voor zijn dikke bestseller *The Source* laten inspireren door de verslagen van de opgravingen die Kathleen Kenyon te Jericho heeft verricht. Steunend daarop heeft hij de geschiedenis kunnen weergeven van een nederzetting in het Midden-Oosten vanaf het Paleolithicum tot aan zijn eigen tijd. Als een Nederlandse schrijver dat kunststuk zou willen nabootsen, zou hij stof te over vinden in de drie delen over de opgraving te Rijswijk, waarop de heer Bloemers te Groningen bij professor Zadoks-Josephus Jitta is gepromoveerd, al klinkt misschien de romantitel *De Bult* wat minder poëtisch dan *The Source*. Ook zou zo'n schrijver een aanzienlijk kortere periode in zijn verhaal kunnen verwerken, want de nederzetting daar is slechts van ongeveer 30-270 na Chr. bewoond geweest. Maar als hij zich daarmee tevreden wil stellen, wat een concreet en overtuigend beeld levert de heer Bloemers hem dan niet, wat een weelde aan materiële bijzonderheden en wat een inzicht in de economische positie en de sociale verhoudingen bij die boeren van kort na het begin van de jaartelling. Hoezeer zijn de methoden van de archeologie in de laatste decennia verfijnd en wat weten de kenners, gewapend daarmee, veel informatie aan hun materiaal te ontwringen.

Tot die kenners behoor ik niet en de auteur moet er begrip voor hebben dat de redactie van dit tijdschrift zijn boek niet aan een vakbroeder ter recensie heeft gegeven, maar aan een gewoon historicus. Kritiek op de zuiver technische zijde van het onderzoek moet hij hier dan ook niet verwachten; de lezers van dit tijdschrift zijn meer gebaat met een bespreking van de betekenis van dit boek voor de bewoningsgeschiedenis van West-Nederland. Over de technische kant moge slechts dit gezegd worden. Archeologen zijn natuurlijk al lang geen schatgravers meer, die dolgelukkig zijn als ze spectaculaire voorwerpen vinden die het in een museum goed doen. Reeds Holwerda en Van Giffen waren veel meer geïnteresseerd in de mogelijkheden die profielen en sporen van paalgaten boden om prehistorische bouwwerken te reconstrueren en om inzicht te krijgen in het economisch leven en de religieuze gebruiken. Maar daarbij concentreerden zij zich op afzonderlijke grafheuvels of castella, op de thermen in Heerlen of de stedelijke nederzetting in Arentsburg bij Voorburg. Tegenwoordig poogt men een zo groot mogelijk complex systematisch te ontgraven om inzicht te krijgen in de hele natuurlijke omgeving van de toenmalige mensen en te begrijpen hoe zij zich daarin staande probeerden te houden. Zo heeft men te Rijswijk een oppervlakte van 3,5 ha systematisch ontgraven en proefsleuven gemaakt door een gebied van 13,5 ha. En voor de interpretatie van alle vondsten, waarbij ook het kleinste fragment niet wordt verwaarloosd, wordt een beroep gedaan op een groot aantal specialisten, in de eerste plaats geologen en biologen, maar ook op anderen. Het lijkt wel of iedereen die op archeologisch terrein wat betekende bij het onderzoek te Rijswijk betrokken is geweest. In deel II dat een minutieus overzicht bevat van alle vondsten met hun classificatie, chronologie en juiste vondstomstandigheden is zelfs een aantal hoofdstukken onder de naam van dergelijke specialisten verschenen. Er is ook een middeleeuwse boerderij ontgraven.

De volledigheidsdrang van de heer Bloemers blijkt uit een hoofdstuk over de middeleeuwse ontginning dat hij door P.A. Henderikx heeft laten schrijven. Deel III bevat een aantal diagrammen en kaarten, waarvan enkele weer van de hand van andere specialisten zijn.

Het grootste gedeelte is echter door de heer Bloemers zelf geschreven, met name heel deel I *Interpretation*, waarbij hij toont de hulpwetenschap der statistiek te beheersen; deze

heeft hij nodig om bevolkingsgrootte en dergelijke te berekenen. Ik vat zijn resultaten zo beknopt mogelijk samen. De nederzetting te Rijswijk was er een van Cananefaten, die we wel degelijk moeten onderscheiden van de Bataven. Vroeger spraken we over Canninefaten, maar de schrijver heeft goede redenen voor zijn nieuwe spelling. Een collega van mij veronderstelde, dat zij Amsterdams dialect spraken, maar dat is uiteraard een onwetenschappelijk geintje. Deze Cananefaten bewoonden het gebied tussen Oude Rijn, Noordzee, de Maasmond Helinium en de onbewoonbare laagvenen in het binnenland en zij zullen zeker enige duizenden mensen sterk geweest zijn. Het grootste aantal, waartoe de statistische berekeningen van de heer Bloemers hen brengen, is 16.500 in de tweede eeuw, maar met andere uitgangspunten wordt dat getal veel kleiner. In ieder geval was het voor de Cananefaten mogelijk aan hulptroepen een ala (= 480 man) of zelfs wel een cohort (= 960 man) te leveren. De belangrijkste plaats was Arentsburg (Forum Hadriani) met in de tweede eeuw minstens duizend inwoners. De nederzetting te Rijswijk was daarbij vergeleken maar een armzalig boerengehucht, met aanvankelijk één, op het eind van de eerste eeuw twee en tenslotte drie boerderijen. De huizen gingen niet lang mee, gemiddeld zo'n dertig jaar, zodat de heer Bloemers drieëntwintig afzonderlijke huisplattegronden kan onderscheiden. Bij de drie boerderijen in de tweede eeuw behoorde overigens ook een klein tempeltje, zo moet althans naar zijn inzicht een gebouwtje met een porticus geïnterpreteerd worden.

Dit is een rijk, een knap en vooral een wetenschappelijk boek. Men moet natuurlijk wel de grondslagen aanvaarden die de heer Bloemers voor zijn berekeningen heeft gebruikt. Hij werkt bijvoorbeeld met fictieve geboorte- en sterftecijfers voor zijn demografische berekeningen en die kan hij op geen enkele manier verifiëren, want er is geen grafveld bij de nederzetting gevonden, slechts vier afzonderlijke begravingen. Maar voorlopig is er niets tegen om die uitgangspunten te accepteren en op deze manier heeft hij een mooi concreet beeld kunnen ontwerpen van een kleine nederzetting, wier wel en wee hij uitstekend weet te correleren met wat er bekend is van de grotere geschiedenis in deze streken. Ik het diepgaand respect voor deze prestatie.

H.P.H. Jansen

Algemene geschiedenis der Nederlanden, IV, *Middeleeuwen* (Haarlem: Fibula-van Dishoeck, 1980, 499 blz., *f* 143, -, ISBN 90 228 3800 5).

It certainly is an exceptional honour for a foreign reviewer to be invited to pass judgement on a volume of the new *General history of the Low Countries*. But the present reviewer's recognition of this does not blind him to the quite extraordinary difficulties confronting any reviewer of a work of this kind. It is like trying to review an entire library; how can one say anything coherent in a few pages about a collection of essays by thirty-five different scholars? Is it fair or desirable to consider this one volume apart from its fellows? Especially when almost everything it contains is a mere part or section of something else?

To begin with the enterprise as a whole. We are talking about Volume IV of the new fifteen-volume *Algemene geschiedenis* which is now being published in order

to update or, better, replace, the twelve-volume work of the same title published in 1949-1958. So a first important question arises: is ‘Mark II’ any improvement on ‘Mark I’? It is certainly bigger, but is it also better? The similarities are striking. In both, history is sliced in the same way geographically. Thus both versions include Belgium, so that they are not exactly ‘national’ histories, but yet they clearly reflect the same vogue for multi-volume, multiauthor, nicely-produced and lavishly illustrated national histories which has been sweeping

Europe since the Second World War and which is exemplified by the current Spanish and Italian histories. Is there not, too, a suspicion of linguistic nationalism here? Why else should contributions in French have been translated into Dutch? In any event, both Mark I and Mark II of this history were designed in the first place by Dutch speakers for Dutch speakers.

So much for geography. But chronologically, too, the cake of history is sliced in the same way in both versions. We are still confronted with the centuries-old (and increasingly meaningless?) division of medieval, modern and contemporary. Within the medieval period we now have a late medieval slice (the volume presently under review) from 1300 or 1384 until 1482 or 1520, instead of one extending, in Mark I, from 1305 to 1477. But Mark II does have important dissimilarities from its predecessor when it comes to slicing history by subjects. For whereas Mark I was predominantly 'straight' history, apart from seventy pages at the end on intellectual and religious life, Mark II has 140 pages on this, well over 100 pages on socio-economic history and forty pages on institutions. What is left of 'straight' history has now become 'political'. Thus history as it once was has been withered away - completely reduced into what seem to be regarded as its component parts.

There are other small but important differences between the two versions of the *Algemene geschiedenis* which add up to a significant improvement. The illustrations are much more numerous and more relevant; indeed they constitute a remarkable feature of this volume at least. The bibliographical and reference material is also fuller in the new version, which is furnished with an invaluable alphabetical list of works cited in the notes, not provided in Mark I. The annotated bibliography in Mark II is also substantially fuller, but, alas, gone is the inclusion of a brief review of the source material. Indeed, little or no notice is taken of sources throughout the volume.

Who are the authors of this great enterprise? One gets the impression that every competent Dutch-speaking historian is at work on some part of it and that participation may confer substantial prestige on the contributor. But it is a serious shortcoming, at least for the foreign reader (if such there be), that no information is provided in Volume IV about the various authors, some of whom may be mere names to him. A handful of these scholars are veterans who also wrote parts of Mark I - for example J. Lejeune (but now unfortunately deceased) and A.G. Jongkees. A host of newcomers have replaced other veterans of Mark I. Thus the names of Bartier, Niermeyer, Van Werveke, Jansma and Jappe Alberts have gone, and new ones appear of a younger (or not so young) generation of scholars: Van Rompaey, Van Herwaarden, Blockmans, Jansen, Weiler. If any one University appears to predominate in Volume IV it is Ghent: half of the six-man editorial team are currently professors at that university.

The shortcomings of a work of this kind are only too apparent, but this volume does have positive and valuable features besides the excellent illustrations already mentioned. First and foremost, it does mention, or refer to, virtually everything that is known about the Low Countries in the late middle ages. In this respect it defines and maps out the existing state of knowledge. Secondly, it attains overall a very high standard of scholarly accuracy. And, thirdly, it is admirably set out as a reference work, especially for the modern literature and for persons (index of persons only).

Many of the contributors to this volume seem to write under the shadow of the economic depression or (to use the popular and even more highly-coloured word) crisis which historians keep telling us affected the whole of Europe in the fourteenth

and fifteenth centuries. Yet much of the contents speaks eloquently in the other direction: new methods in agriculture, the evolution of a single powerful and centralized political unit, namely the Burgun-

dian state, a general flourishing of representative and other institutions, new concentrations of wealth, and, to cap all, a remarkable surge of activity in the arts and in religious and intellectual life. In the face of all this, one wonders if there really was a depression in this area in the late middle ages.

It would be invidious and foolish to try to appraise the individual contributions to a composite work of this kind in detail in a single review, but a few brief remarks may not come amiss. The opening section, on agriculture, which is interesting but tantalizingly brief and generalized, is followed by a discussion of demography and social change. This is a judicious and well-presented review of the available evidence; it is new and of considerable value. The section on trade and industry which follows it suffers from a certain compression evidently due to lack of allotted space, and this is even more apparent in the chapter on finances, which indeed, especially on public finance, it driven towards superficiality. But this is made up for in part by the invaluable dozen pages on ships and the fishery which follow. On the Burgundian state, subject of several different contributions, we have concise up-to-date expositions of the existing state of knowledge; nothing very new here. On the other hand the accounts of developments in law, and of representative institutions, bring together material which is not so well known in a new way.

Much of the rest of the volume is more a question of logging facts than describing historical developments. This is due to the very nature of the work. What else can one do with a few pages on painting, a few on music, on tapestry, sculpture and so on? The work tends to become a mere catalogue. And inevitably the same is even truer of the part dealing with the political history of the various states or principalities, ten in all, which sooner or later, in one way or another, were swallowed up into the Burgundian state. Each has a few pages allowed to it, for a hundred years of history.

The volume ends with a quite full section on church and religious life which exemplifies the problems of a work of this kind. Unlike Mark I of the *Algemene geschiedenis*, whose third volume devoted thirty pages to this subject all by the same hand, in Mark II the seventy pages allotted have been contributed by six different authors. One short but notable contribution to an earlier part of the book deserves mention, the chapter on the production and dissemination of books, including printed books.

In sum, this is a well-conceived and worth-while project, and Volume IV will surely not been found to lag behind the others in any important respect. Its publishers, editors and contributors all deserve congratulation and will earn the thanks of future generations of users and readers. That is, until someone dreams up Mark III of the *Algemene geschiedenis*.

Richard Vaughan

C.H.A. Broos, e.a., ed., *Nederlands kunsthistorisch jaarboek. Lucas van Leyden. Studies*, XXIX (Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1979, viii + 528 blz., ill., *f* 150, -, ISBN 90 228 4432 3).

Het Nederlands kunsthistorisch jaarboek voor het jaar 1978 is geheel gewijd aan Lucas van Leyden, in aansluiting op de twee belangrijke tentoonstellingen uit dat

jaar, respectievelijk gewijd aan het grafisch werk (Rijksprentenkabinet) en het 'Laatste Oordeel' (Lakenhal), en de verschijning van een nieuwe monografie over de kunstenaar van de hand van Rik Vos. Het werd ook wel weer eens tijd om het werk van Lucas van Leyden letterlijk en figuurlijk onder de loep te nemen, en dat is ook precies wat een team van kunsthistorici en restaurateurs in de zeven studies van dit jaarboek heeft gedaan. De bijdragen zijn van uit-

eenlopende aard en verschillen ook zeer in omvang, maar zij hebben gemeen dat zij nieuwe onderzoeksresultaten van niveau brengen in een aantrekkelijke vorm: goed geschreven, met weinig overlappingen, veel uitstekend toegelichte illustraties.

Het werk opent met een omvangrijke bijdrage van J.P. Filedt Kok, getiteld 'Underdrawing and Other Technical Aspects in the Paintings of Lucas van Leyden'. Technische informatie omtrent Lucas' werkwijze wordt hier verweven met een verhandeling over zijn stilistische ontwikkeling en de plaats van zijn wijze van schilderen in de geschiedenis van de Nederlandse en Vlaamse schilderkunst in de vijftiende en zestiende eeuw. Het stuk, dat steunt op een omvangrijk onderzoek, is, ofschoon technisch, ook voor de niet-kunsthistoricus verhelderend en boeiend.

Peter Parshall leverde een betrekkelijk kort, maar substantieel stuk over de verhalende stijl van Lucas van Leyden, voornamelijk in zijn religieus geïnspireerde werk. Hij laat zien hoe de kunstenaar het element 'tijd' gebruikte om het godsdienstige en moraliserende verhaal in het kunstwerk vast te leggen: 'the emergence of pictorial narrative with a moralizing cast reflects an almost colloquial fascination with matters of human interest' (230). Het grote succes van Lucas' grafisch werk in de zestiende eeuw wordt mede verklaard door deze narratieve stijl.

Een belangwekkende iconografische verhandeling van Larry Silver en Susan Smith heeft tot titel 'Carnal Knowledge. The Late Engravings of Lucas van Leyden'. Deze late gravures kunnen volgens de auteurs vanwege de thematiek, de nadruk op het vrouwelijk naakt en de iconografische achtergronden als een apart stadium in Lucas' werk worden beschouwd. Essentieel zou hierbij de spanning zijn tussen de Italianiserende, 'moderne' vorm en de moralistische, 'middeleeuwse' thematiek, die te maken zou hebben met 'an ambivalence in Lucas' attitude towards the nude as a subject reflecting a characteristically Northern, fundamentally troubled view of the relationship between flesh and spirit, a view found to a much less degree in his Italian sources' (244). Ik weet niet of hier niet wat te gemakkelijk wordt omgesprongen met de bekende polen 'middeleeuws' versus 'modern', 'Noord' versus 'Zuid'. Die vlieger gaat trouwens helemaal niet op voor een werk als de ook hier besproken 'Hemelse Venus' (1528). Overigens niets dan lof voor het diepgravend iconografisch onderzoek en de heldere presentatie van de these.

Uit Leningrad komt de bijdrage van N. Nikulin over het drieluik 'De genezing van de blinde van Jericho'; een kort verslag van de toestand waarin het werk nu verkeert, de bevindingen tijdens recente onderzoekingen ervan, en een beschrijving van de lotgevallen van het kunstwerk en de veranderingen die het daarbij heeft ondergaan. Op Nikulins stuk volgt een zeer interessante en gedetailleerde verhandeling van een team auteurs, met de restaurateur P.F.J.M. Hermesdorf voorop, over het onderzoek en de restauratie van het 'Laatste Oordeel' (Lakenhal). Het uitstekend gepresenteerde illustratiemateriaal en de in een appendix afgedrukte documenten aangaande het werk dragen veel bij tot het genot en het begrip van de lezer.

Het jaarboek gaat dan verder met twee stukken van geheel andere aard: een catalogus van tekeningen van Lucas van Leyden (met een korte inleiding) van de hand van Wouter Kloek, en een uitgebreid becommentariëerde Engelse vertaling van de aan Lucas van Leyden gewijde passage in Karel van Manders *Schilderboek* door Rik Vos, waarbij de Nederlandse tekst steeds op de tegenoverliggende pagina van de vertaling is gefotografeerd. Het jaarboek wordt afgesloten met een nuttig

overzicht van tentoonstellingen en recente publikaties over Lucas van Leyden, door J.P. Filedt Kok.

Zo is het jaarboek een leerzame bundel geworden die het kunsthistorish onderzoek omtrent de Leidse kunstenaar op allerlei manieren verder heeft geholpen. In het voorwoord

merkt de redactie op dat er na de tweede wereldoorlog wat betreft de bestudering van Lucas van Leyden niet veel is gebeurd: ‘Friedländer's publications in particular proved to be, apart from a monument to Lucas, a barrier over which it was difficult to climb’ (vi). Het ziet er nu naar uit dat de kunsthistorici deze horde met succes hebben genomen.

Nicolette Mout

F. Petri, ed., *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit* (Städteforschung A, X; Keulen-Wenen: Böhlau, 1980, xviii + 304 blz., DM 94, -, ISBN 3 412 05079 2).

Deze publikatie van het Institut für vergleichende Städtegeschichte in Münster bevat een aantal ook voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke bijdragen, te weten van de hand van J.J. Woltjer, R. van Roosbroeck en H. Schilling. Eerstgenoemde auteur, die ook aan een conferentie in 1976 heeft deelgenomen waaruit dit boek in hoofdzaak is voortgekomen, geeft onder de titel ‘Stadt und Reformation in den Niederlanden’ een nuttige samenvatting van de zienswijzen op hervorming en opstand die ons uit andere geschriften van hem mede bekend zijn (155-167). Hierop volgt de bijdrage van een veteraan der Nederlandse geschiedbeoefening, Robert van Roosbroeck, auteur van het in 1930 verschenen werk *Het wonderjaar te Antwerpen (1566-1567)* en medewerker aan vele latere publikaties. Eerlijkheidshalve dient gezegd dat de lectuur van dit artikel: ‘Wunderjahr oder Hungerjahr? - Antwerpen 1566’ (169-196) wat tegenvalt. Veelvuldig puttend uit het reservoir van zijn eerdere geschriften biedt de schrijver een verhaal dat zich niet altijd kenmerkt door een even ordelijke samenhang. De fase van de slag bij Oosterweel in maart 1567 wordt bijvoorbeeld weinig overzichtelijk gebracht (189 vlg.). Maar vooral stelt dit stuk teleur omdat Van Roosbroeck, in wezen voortdurend op weinig overtuigende wijze polemiseert tegen de visie die E. Kuttner heeft neergelegd in zijn boek *Het hongerjaar 1566*. Dit werk van 1949 wordt ten onrechte door deze auteur op 1941 gedateerd (170): de omstandigheden van dat jaar lieten een Duitse politieke vluchteling in Nederland niet toe om te publiceren! Daarbij ontaardt de bestrijding van zijn zijde eigenlijk in een woordenspel, daar hij zelf toch evenzeer de betekenis van sociaal-economische factoren moet erkennen. Er is op Kuttner sinds de verschijning van zijn werk, dat toch over het geheel als een opmerkelijke prestatie van een niet-historicus is beschouwd, subtielere en doeltreffender kritiek geleverd dan deze, die overigens nergens naar het boek zelf verwijst. Aan het slot (195) richt de schrijver zich dan met name tegen Van der Wee en diens visie op de aansluiting van de lagere klassen bij de middengroepen in 1566 (hier geldt het een voorbeeld van een gezaghebbende correctie op Kuttner).

Zeer positief valt de waardering uit voor de studie van Heinz Schilling over ‘Religion und Gesellschaft in der calvinistischen Republik der Vereinigten Niederlande’ (197-250). De auteur heeft reeds eerder bewezen op het terrein van de Nederlandse geschiedenis deskundig te zijn en toont dit hier opnieuw met deze verhandeling over een zo gecompliceerde en delicate materie. Het gaat allereerst om

het probleem van de verhouding van staat en kerk in de typisch Nederlandse omstandigheden van de Republiek der zeventiende eeuw, waarbij het karakter van de gereformeerde kerk als publieke kerk en de mate van godsdienstige tolerantie aan de orde komen. Vervolgens is er een speciale onderzoeking naar het burgerlijk huwelijk als instelling en de positie van de vroedvrouwen en tenslotte wordt de betekenis van het presbyteriaal-synodale model van kerkbestuur onder de loep genomen.

Schilling legt bij dit alles een grondige beheersing aan de dag van de Nederlandse literatuur en gepubliceerde bronnen op dit gebied. Door een relativerende beschouwingswijze

slaagt hij er in om tot voorzichtige typeringen te komen die niet te ver verwijderd zijn van de werkelijkheid. Dit laatste is temeer van belang omdat hij zijn onderwerp in verband brengt met de dusgenaamde moderniseringsdiscussie in de kring van hedendaagse Amerikaanse sociologen en politicologen. Aan het slot van zijn bijdrage verwijst hij ten aanzien van de moderniteit der Republiek naar de bevindingen van J. de Vries op het terrein van de agrarische geschiedenis en komt dan voor kerk en religie tot soortgelijke conclusies. Het vrijwel ontbreken van het vroeg-moderne centraliserende overheidsapparaat in de Republiek en het voortbestaan van organen van zelfbestuur op gewestelijk en plaatselijk niveau zijn hier de beslissende factoren. Vanuit dit oogpunt dient ook de positie van de publieke kerk als door de overheid erkende kerk (geen staatskerk) en daarmee het bestaan van een elders in Europa ongekende mate van tolerantie ten aanzien van dissenters (zoals vastgelegd in artikel 13 van de Unie van Utrecht) gezien te worden. Aan de merkwaardige relatie tussen kerk en staat onder deze omstandigheden wijdt Schilling zeer lezenswaarde bespiegelingen die de bijzondere verdienste hebben te illustreren hoe hier toch steeds werd uitgegaan van een 'eigene, genuin calvinistische Position' (215) ten aanzien van het onderscheid tussen de beide sferen. De reformatie was in Nederland 'von unten her' op revolutionaire wijze totstandgekomen in het kader van een 'politisch-militärische Existenzkampf". Deze gang van zaken had zijn gevolgen voor de ontwikkeling van het calvinistische kerkrechtelijke denken hier te lande, die anders verliep dan bij het Duitse protestantisme onder de daar bestaande verhoudingen het geval was. Schilling noemt in verband met de Nederlandse calvinistische traditie op dit punt de namen van Appollonius, Trigland en Voetius, maar besteedt nauwelijks aandacht aan de vertegenwoordigers van de latere christelijkhistorische of anti-revolutionaire richting die hierop stoelde. Kuypers verhandeling over 'Het calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden' (1874) wordt slechts via een geschrift van J.C. Baak (1945) in herinnering geroepen (242).

Hoezeer het calvinisme als leer van de publieke kerk toch ook door de meest libertijnse regenten in feite aanvaard werd licht de schrijver toe aan het voorbeeld van C.P. Hooft, waarbij hij met een vleugje spot van het door Enno van Gelder geschetste antiklerikaallibertijnse regententype gewag maakt (220). Daarbij dient opgemerkt dat ook Van Gelder zelf blijkens zijn vele publikaties over de opstand de betekenis van het revolutionair ferment van het calvinisme zeker niet miskend heeft ondanks eigen humanistische instelling.

A.F. Mellink

***De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, uitgegeven door H.W. van Tricht; taalkundig raadsman en bewerker van de Hugeniana: F.L. Zwaan; bewerker van de humaniora: D. Kuijper Fzn; bewerker van de Italiana: F. Musarra; beschrijver van de portretten van P.C. Hooft: R.E.O. Ekkart (3 dln.; Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn, 1976-1979, 2834 blz., *f* 440, -, ISBN 90 11 91313 1).**

Wie een biografie wil schrijven, zei indertijd wijlen Japikse, moet beginnen de correspondentie uit te geven. Het kan zijn dat de complete briefwisseling reeds door een ander in het licht is gezonden. Dan heeft hij pech. Er zal voor hem niets anders op zitten dan nog eens al het werk te doen dat voor een wetenschappelijke editie nodig zou zijn.

Voor Japikses recept is veel te zeggen, en daarom leek het niet erg waarschijnlijk dat we na Brandt, Huydecoper en Van Vloten ook in deze eeuw een nieuwe uitgave van Hoofts brieven zouden zien verschijnen. In 1951 was er immers al van de hand van H.W. van Tricht een biografie uitgekomen van zo hoge kwaliteit, dat een nieuwe poging Hoofts leven

te beschrijven een daad van zinloze overmoed zou zijn, hoe zorgvuldig ze ook met bronnenuitgaven werd voorbereid. De enige die nog kon helpen was Van Tricht zelf: misschien zou hij Japikses weg in omgekeerde richting willen bewandelen. Nu zijn ze er dan inderdaad, de drie delen briefwisseling van P.C. Hooft, en uit het aantal nummers dat ze bevat is de winst reeds af te lezen. De zeventiende-eeuwse uitgave telde ruim 200 brieven, Huydecoper kwam tot 770, Van Vloten naderde met 975 de duizend. Deze keer zijn het 1336, waarbij slechts enkele brieven die niet van of aan maar over Hooft zijn geschreven. Van Tricht heeft dus een aanzienlijke uitbreiding gerealiseerd in vergelijking met zijn voorgangers. Dat alleen al rechtvaardigt deze editie, en wekt de verwachting dat ze de tijd zal weten te verduren. De uitgever heeft vanuit de gehele literaire wetenschap de brede steun gehad die zo'n arbeid verdient. De titelbladen vermelden vier namen, de dankbetuiging in het eerste deel voegt daar nog vele aan toe, en in de noten blijven tot ver in het derde deel de incidentele hulpverleners opduiken. Zo heeft de model-uitgave kunnen ontstaan die wij ons voor Hooft wensten en van Van Tricht en zijn teamgenoten verwachtten.

Bladeren in een particuliere correspondentie is altijd een fascinerende bezigheid, en voor de historicus geldt dat ditmaal heel in het bijzonder. Hij zal niet alleen door de inhoud geboeid worden, maar ook door de vorm, vooral wanneer hij enigszins vertrouwd is met de wijze waarop in zijn vakgebied zulke uitgaven gepresenteerd worden. In de onschuld van zijn historische specialisatie heeft hij altijd respect gehad voor het vakmanschap, de liefde voor het détail, de precisie en de toewijding die in gedrukte correspondenties belegd zijn. Maar wat is een briefwisseling van Oldenbarnevelt of Groen van Prinsterer een simpel ondernemen, vergeleken bij het raffinement dat aan Hooft is besteed! De neerlandistiek stelt zich niet tevreden met wat historici een goede, betrouwbare tekst believen te noemen. Zij interesseert zich voor elke hoofdletter midden in een zin, voor de relatieve lengte van de i en van de j, voor het aantal woorden op een regel, voor toevallige rimpels in het papier. De Hooft-uitgave illustreert treffend waarin de eisen van taalwetenschap en geschiedwetenschap van elkaar verschillen. Wie de vormen tot voorwerp van studie maakt verlangt meer dan hij die zich tevreden kan stellen met hetgeen de tekst meedeelt. De meeste historici voelen zich niet gebaat met hypercorrecte transcripties als ‘majson’, ‘affajre’ en ‘edjts’. Maar zij staan aan de ontvangende kant, en zullen de huisgewoonten van de Neerlandistiek gaarne voor lief nemen: voor henzelf biedt de tekst in elk geval alles wat zij kunnen wensen.

Kunnen ze ook nog iets geven, en niet louter ontvangen? Mogelijkerwijs wel; denkelijk zelfs nog een bescheiden uitbreiding van het aantal bijeengebrachte brieven. In deel III (728) treffen we een schrijven van de Staten van Holland aan, gericht aan de drost van Muiden, over de koersen van de munt. Zulke brieven aan alle Hollandse gerechten produceerden de Staten en hun Gecommitteerde Raden wel vaker. Ik twijfel er niet aan of het missivenregister van Gecommitteerde Raden zal nog wel enige minuten kunnen opleveren van dergelijke circulaires, die ook aan Hooft zijn toegezonden. Een groot gemis vormt hun ontbreken niet, al zouden ze het beeld van Hooft als drost iets completer maken.

Voorts misschien de annotatie, ook hier doorgaans kleinigheden. De Leidse hoogleraar Pijnacker noemt Hooft in 1608 kandidaat in de letteren. Maar Hooft studeerde rechten, en dat geeft aanleiding tot de bespiegeling, dat Hooft misschien in het buitenland die waardigheid had verworven (I, 100). Zover hoeven we het echter

niet te zoeken. Als Hooft in de rechten een graad wilde behalen, was hij net als ieder ander verplicht eerst het bewijsstuk over te leggen van zijn scholing in de letteren. Elders is een brief opgenomen aan Frederick de Vrij, bij wie Hooft zich beklaagt over de bejegening hem door Gecommitteerde Raden aangedaan. Waarom schrijft hij aan een lid persoonlijk, en niet aan het college? Misschien kende hij De Vrij, zegt de toelichting, of misschien fungeerde die als secretaris (I, 519).

Maar het is toch geen geheim, dat de secretaris van de Staten van Holland ambtshalve de genoemde functie bekleedde? De eerste onderstelling zal ongetwijfeld de juiste zijn, en de inhoud van de brief brengt dat ook mee.

Wat mij in de annotatie eigenlijk wel stoort, is de toelichting in deel II op tijdingen die Hooft ontvangen heeft uit Brussel en Antwerpen. De annotatie vat bondig samen: 'berichten uit België'. Was Geyl nog onder ons, dan zou deze nonchalance hem een vlijmscherp artikeltje in de pen gegeven hebben over de hardleersheid der Neerlandici, en welke historicus zou hem ongelijk gegeven hebben? In al hun uitvoerigheid tonen de noten toch wel, dat ze niet door historici zijn uitgedacht en geredigeerd. Juist Hoofts niet zeldzame politieke beschouwingen inspireren de uitgevers slechts tot tamelijk sober commentaar, dat soms geschreven is vanuit een traditie, die binnen de geschiedwetenschap weinig aanhang meer vindt. De aanduiding België voor de Zuidelijke Nederlanden is daarvan een voorbeeld, maar ook de visie op de partijverhoudingen in de Republiek. Hooft heeft zich nogal ingespannen voor de terugkeer van de remonstrantse ballingen, en daarover met Haagse heren gecorrespondeerd. Van één zo'n brief neem ik de samenvatting over. 'Voortgezet overleg over de beste manier om de amnestie in de Staten van Holland aangenomen te krijgen zonder een protestbeweging onder de contra-remonstranten uit te lokken. De voorstanders zitten in hoofdzaak onder de regenten, de tegenstanders onder de door de predikanten geleide volksklasse. Vandaar het streven naar een snelle, min of meer onderhandse afdoening' (I, 584). Maar het probleem was juist, dat de tegenstanders wel degelijk ook in de Staten van Holland zaten, en daar waarschijnlijk de meerderheid vormden. Hoofts vijanden zijn de mensen van de consistoriale regentenpartij. Predikanten, volksklassen en protestbewegingen worden in de bewuste brief helemaal niet genoemd. Men kan ze alleen in de tekst vinden door uit te gaan van het axioma, dat calvinisme en regentenstatus niet samen konden gaan.

Het is waar dat Hooft zelf tot zulke misverstanden aanleiding geeft. Hooft bezit wel de deugden en vooroordelen van de regentenstand, maar hij staat buiten het politieke bedrijf, en weet niet hoe in Den Haag beslissingen tot stand komen. Hij gelooft werkelijk dat de Staten-Generaal wel zomaar zonder last en ruggespraak zullen instemmen met de terugkeer van de remonstranten (I, 582). Hoofts politieke naïviteit doet niet onsympathiek aan, maar ze voegt wel een risico toe aan de uitgave van zijn correspondentie. Zijn kijk op de tijd kan gemakkelijk te veel gezag krijgen, vooral voor gebruikers die de zeventiende eeuw voornamelijk kennen en bestuderen vanuit de cultuurgeschiedenis. De annotatie hoeft dat risico niet op te heffen door het scheppen van een belerend tegenwicht. Maar ze moet zeker niet het misverstand versterken door Hoofts onkunde voor politieke wijsheid te verslijten: dan liever helemaal geen commentaar.

De kwaliteit van een bronnenuitgave hangt echter niet af van de noten, doch van de zorg die aan de tekst is besteed. Daarom is dit een model-uitgave, ook al zijn er een paar minder gelukkige noten aan te wijzen onder de vele die bijdragen tot een beter begrip. De tekst geeft nauwkeurig weer wat Hooft en zijn correspondenten elkaar hebben geschreven. Daarmee kan de editie de toets van de strengste kritiek doorstaan. Het overige is bijzaak en verfraaiing des levens.

A.Th. van Deursen

L. Brouwers, *De jezuïeten te Brussel 1586-1773-1833* (Mechelen: Huis van Leliëndaal, 1979, 147 blz., BF 200, -).

L. Brouwers s.j. was door zijn gedegen studies over zijn ordegenoot Carolus Scribani

(1629) en door zijn publikaties over de geschiedenis van de Jezuïetenkloosters te Antwerpen en te Mechelen aangewezen voor deze monografie over de Jezuïetenhuizen te Brussel. Pas laattijdig, in 1586, hebben de jezuïeten zich in de toenmalige hoofdstad gevestigd. De periode van de afschaffing van de Sociëteit in de Zuidelijke Nederlanden (1773-1833) uitgezonderd, zijn de paters steeds te Brussel actief gebleven. Het boek valt dan ook uiteen in twee delen: tien hoofdstukken over de periode vóór 1773 en vijf over de jaren na 1833. Naast algemene en bijzondere werken over de geschiedenis van de orde en van de stad Brussel, raadpleegde de auteur ook een aantal archiefdocumenten van het Brusselse klooster. In het bijzonder worden uit de onuitgegeven jaarverslagen van het college uitvoerige citaten meegedeeld.

In de eerste plaats geschreven voor het brede publiek heeft deze kloostergeschiedenis ook historici van zeer diverse pluimage heel wat te bieden: De jezuïeten hebben nu eenmaal een zeer belangrijke rol in het religieuze, culturele en sociale leven gespeeld. Zo neemt het Brusselse klooster in de geschiedenis van de barokschilderkunst en -bouwkunst, ondermeer met de bouw van de nu verdwenen jezuïetenkerk van broeder Hoeymaker en architect Francart, een merkwaardige plaats in. Ook de hoofdstukken over het humanioracollege onder het ancien régime en over de middelbare onderwijsinstellingen in de Belgische hoofdstad zullen velen dienstig zijn. In het bijzonder de bladzijden over de deelname van de paters en hun leerlingen aan het stedelijke openbare leven, mede door hun toneelopvoeringen en stoeten, bieden een overvloed aan typerende details nopens de maatschappij van het ancien régime. Dit geldt mogelijk nog meer voor de concrete schildering van het apostolaat der Brusselse paters en van hun invloed op het religieuze leven en de specifieke vormen van vroomheid van de Brusselse bevolking. Daarbij wordt heel wat cijfermateriaal benut. Kwantitatieve gegevens, ondermeer over uitgereikte communies, ingeschreven collegeleerlingen en kloosterroepingen, illustreren de afname van de greep van de jezuïeten op de geesten te Brussel vanaf de jaren tachtig van de zeventiende eeuw. De aangevoerde verklaringselementen konden ons echter niet volledig overtuigen; men moet bijvoorbeeld te Brussel al ten minste vanaf 1740 eerder met een bevolkingsgroei dan met een bevolkingsafname rekening houden. Over de geschiedenis van het verscheurde geestesleven en van de sociale bewegingen in de negentiende eeuw biedt dit werk niet te verwaarlozen materiaal, met name over de activiteiten van de Brusselse jezuïeten voor een verzoening van geloof en wetenschap.

Het boek van pater Brouwers kan dus door niemand verwaarloosd worden. Men zal allicht begrijpen dat hij over de kerk en over zijn orde en haar leden soms een ietwat apologetische en hagiografische toon aanslaat. Dit weerhoudt hem er niet van ook minder schitterende episodes uit de geschiedenis van de Brusselse kloosters, zoals inwendige spanningen, wrijvingen met de overige clerus, mogelijke excessen in het nastreven van het goede doel, weer te geven. Zo leest men met enige verbazing dat de jezuieten vaak ook met tegenkantingen hadden af te rekenen, zo bijvoorbeeld bij hun eerste plannen om te Brussel een humanioracollege op te richten. Deze werden tijdelijk gedwarsboomd door de ambachtsnaties die de stad geen bijkomende financiële last ten behoeve van een elite-school wilden opleggen! De auteur erkent zelfs dat de jezuïeten in verband met de snelle verfransing van Brussel niet helemaal vrij uitgaan. Al worden dergelijke negatieve klanken meteen in een ander perspectief geplaatst

en gerelativeerd, hun aanwezigheid bewijst dat dit boek niet een louter hagiografische brochure is en dat de Brusselse paters, die ook de beroemde Bollandisten in hun rangen telden, in deze auteur een historicus hebben gevonden die zich hun wetenschappelijke eerlijkheid waardig betoont.

R. van Uytven

J.R. Bruijn en E.S. van Eyck van Heslinga, *Muiterij. Oproer en berechting op schepen van de VOC* (Haarlem: De Boer Maritiem, 1980, 182 blz., geïll. *f* 49,50, ISBN 90 228 1844 6).

Oproer is in de mode. Nu revoluties en opstanden wat doodgepraat lijken, zijn de geïsoleerde, min of meer massale, meestal kortstondige uitingen van politiek of sociaal 'protest' in de belangstelling gekomen. Mogelijk geïnspireerd door de laatste, contestatierijke decennia zijn ook de historici zich in dit diffuse fenomeen gaan verdiepen. En niet zodra zijn er een paar artikelen verschenen, of de bloemlezers staan klaar om, onder hun naam, het werk van creatieve collega's snel door te geven aan een grotere groep popelende consumenten.

Opvallend bij al die uitingen van sociaal protest uit vroeger dagen is de smalle marge (als die er al was) tussen werkstaking en criminele verstoring van de openbare orde. Een demonstratieve werkonderbreking van Leidse lakenbereiders, die bovendien over eisen voor loonsverhoging gingen vergaderen, kon gemakkelijk uit de hand lopen. De overheid maakte daarmee korte metten in onze Gouden Eeuw: men neigde ertoe de (zoals dat gaat) nogal willekeurig gegrepen 'leiders' met de dood te straffen wegens... 'muiterij'! Zie N.W. Posthumus, ed., *Bescheiden betreffende de provinciale organisatie der Hollandsche lakenbereiders (Droogscheerderssynode)* (Utrecht, 1917) *passim*. Weliswaar gaat het in de hier aan te kondigen bundel eerder om 'muiterij' zoals die thans in het spraakgebruik ligt bestorven - namelijk op schepen, in het leger -, maar toch bestaat nog een opvallende affiniteit tussen beide typen. Eerst echter iets over de vorm van het boek, die bij de beoordeling een rol moet spelen. Het gaat om een bundel van negen artikelen voortgekomen uit een doctoraalcollege zeegeschiedenis te Leiden. Voor zeven ervan zijn de student-auteurs zelf verantwoordelijk, zegt de inleiding. De 'samenstellers' nemen de inleiding, het eerste en het achtste hoofdstuk voor hun rekening. (Het lijkt er dus op dat achter de namen der samenstellers op het titelblad 'eds'. is weggevallen).

Onder de zestien behandelde muiterijen - men had er veertig verzameld (8) en één verslag is elders gepubliceerd[1] - vindt men er diverse die met een werkstaking begonnen. Dat is niet verwonderlijk, want de enige andere optie die ontevredenen hadden, was: onmiddellijk, gewapenderhand een machtsgreep te doen. De grieven die de vaak niet-Nederlandse soldaten of bemanningsleden koesterden, lagen veelal op het vlak der verzorging en behandeling. Verbijsterend is de grove wijze waarop de hogere strata van de scheepsbemanning de lagere behandelden. Tevoren waren deze lieden dan nog op een heel vreemde manier 'geronseld' (Om van de Aziaten of slaven maar te zwijgen). In sommige gevallen ontstond de onvrede door onverwachte, eenzijdige - hooguit in heel algemene termen door de Artikelbrief gedekte - wijzigingen in bestemming van het schip of in de arbeidsvoorwaarden. 'Romantiek' is aan dat zeemansbestaan ten enemale vreemd. De justitie (een eenvoudige scheepsraad of een wat serieuzer, speciaal aangestelde, krijgsraad) reageerde ook ter zee 'selectief'. Enkele belhamels werden als voorbeeld op weinig verheffende wijze ter dood gebracht. Uit deze onderzoeksverslagen krijgt men wel de indruk dat doorgaans gepoogd werd een behoorlijke schriftelijke procesvoering te garanderen. Het zonder vorm van proces overboord gooien van muitende slaven

1. J.R. Verbeek, 'Muiterij op het fregat "Venus", 1779', *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis,* XXXVIII (augustus 1979) 19-39.

of Chinezen in 1783 van ‘Slot ter Hoge’ en ‘Java’ werd noch in patria noch in Batavia kritiekloos aanvaard. Sancties bleven overigens uit.

Het is een bijzonder aardige bundel geworden en menig docent van doctoraal colleges zal met bewondering kennis nemen van de resultaten van het Leidse college, dat bovendien in slechts twee jaar werd geproduceerd. Ongetwijfeld is dit niet het laatste woord over 'muiterij'. Wel zal het boek, hopelijk, een voortrekkersrol gaan vervullen voor onontbeerlijk verder onderzoek. Door een meer 'seriële' aanpak zal theorievorming moeten worden gestimuleerd. Rechtshistorici van (al dan niet militair-) strafrecht zullen de historici meer dan tot nu toe het geval was, te hulp moeten komen. Bovendien mag ook een beroep op steun uit sociologische of sociaal-historische kring worden gedaan. Studies als die van Norbert Elias kunnen de horizon helpen verbreden, zoals zijn 'Studies in the Genesis of the Naval Profession', *British Journal of Sociology,* I (1950) 291-309 en 'Drake en Daughty. De ontwikkeling van een conflict', *De Gids,* CXL (1977) 223-237.

Overigens blijf ik van mening dat een boek als dit niet zonder een index van namen en zaken gepubliceerd zou mogen worden.

A.H. Huussen jr.

Myron P. Gutmann, *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries* (Maaslandse monografieën, XXXI; Assen: Van Gorcum, 1980, 321 blz., *f* 60, -, ISBN 90 232 1739 X (ing.)).

In het verre Abtswoude kon Huibert Corneliszoon Poot (1689-1733) in zijn beroemde gedicht romantisch zingen over het genoeglijke leven van de geruste landman, al had deze ook de handen nog zo vol: 'zeven kinders en een wyf zyn zyn dagelyx tytverdryf'. Maar er waren ook streken in Nederland en daarbuiten waar het een beetje anders kon toegaan, omdat juist de plattelanders het moesten ontgelden zolang legeraanvoerders er van uitgingen dat 'le pays doit nourrir le soldat'. De prenten van Jaques Callot en Romeyn de Hooghe waarmee het boek van Gutmann is geïllustreerd laten dat in alle gruwelijkheid zien. Ook in geschriften zoals Von Grimmelhausens *Simplicissimus* wordt een huiveringwekkende realiteit geschetst waarin moord, verkrachting, plundering en brandstichting voor de bewoners van dorpen en gehuchten aan de orde van de dag waren.

Er is de laatste tijd heel wat gestudeerd op allerlei aspecten van 'crises de subsistence' in het verleden waarbij vooral aandacht werd besteed aan hongersnoden en epidemieën[1]. De methoden van het moderne historische onderzoek werden daarop toegepast terwijl de effecten op de burgerbevolking van oorlog, 'the most devastating element in early modern civilisation' (8) eigenlijk alleen maar en passant in het onderzoek werden betrokken. Misschien komt dat, aldus Gutmann, omdat sociaal-historici vooral aandacht hebben voor de 'unchanging elemental structure of life' (8). Het ligt mijns inziens meer voor de hand om te denken aan het feit, dat oorlog in het algemeen de burgerij via een omweg trof. Er ontstonden chaos en transportproblemen terwijl rondtrekkende militairen allerlei akelige kwalen met zich

1. Men vergelijke bijvoorbeeld het grote aantal studies dat aan de pest is gewijd. Zie de bibliografie in H. Charbonneau en A. Larose, ed., *The Great Mortalities. Methodological Studies of Demographic Crises in the Past* (Luik, s.a.). Het is het verslag van een congres dat onder andere over dit thema in 1975 in Montebello is gehouden.

mee droegen. Het kwam niet veel voor, dat legers op een fanatieke burgermoord uit waren. Bovendien is het lastig om op grond van het vaak defecte bronnenmateriaal de invloed van oorlog te onderscheiden van die van andere krachten. Maar nu heeft Gutmann zo'n onderzoek verricht. Hij gaat uit van drie centrale vragen: hoe ging het toe op het platteland als er legers rondtrokken; welke gevolgen had de aanwezigheid van troepen op de

landbouwopbrengst (die bleek in oorlogsjaren gemiddeld 85% van normaal te zijn) en op de voedselprijzen; wat waren de demografische consequenties? Op het resultaat van die studie is hij in 1976 in Princeton gepromoveerd, hij heeft er een paar artikelen aan gewijd[2]. en nu is er dit boek, dat 'grew out of my Princeton dissertation', zoals hij zegt (xv). Om te bepalen welke afwijkingen van het gemiddelde, het normale, als crises beschouwd moeten worden kan men verschillende statistische technieken toepassen. Maar hoe mooi de formule ook is die men voor het bepalen van de 'index of extreme behavior' ontwerpt, zodra er een grens tussen normaal en abnormaal wordt aangegeven geschiedt dat arbitrair. Ook Gutmann heeft een maatlat ontworpen voor het meten van crises en hij vertelt in een bijlage summier hoe hij daarbij te werk is gegaan. Te summier, want nu valt zijn methode niet te verifiëren en moet de lezer maar aannemen, dat het wel goed zal zijn. In de verantwoording van zijn statistisch gedrag is Gutmann toch wat achteloos. Zo kan bijvoorbeeld in de bijlage waarin het verloop van graanprijzen is geschetst niet worden nagerekend hoe hij aan zijn indexcijfers is gekomen.

Deze kritiek wordt me niet ingegeven door de behoefte aan een overmaat aan formules, maar door de mening, dat dergelijke verklarende bijlagen glashelder moeten zijn of anders beter kunnen worden weggelaten. Ik denk dat Gutmann er in zijn dissertatie veel meer aandacht aan heeft geschonken en dat hij bij het samenstellen van dit boek wat gehinkt heeft op twee gedachten. Enerzijds wilde hij bewijzen dat hij geen statistische zonden heeft begaan, anderzijds moest het boek voor een breder lezerspubliek toegankelijk worden. Maar het kwantitatieve is een grote rol blijven spelen terwijl voor echt moeilijke zaken naar zijn andere publikaties wordt verwezen. Daarbij heet het dan bijvoorbeeld 'The evidence to support this conclusion is not presented here' (270, noot 9). Desalniettemin ben ik van mening, dat het boek best te lezen is voor mensen die redelijk tot tien kunnen tellen en de bijlagen - naar ik aanneem terecht - wel voor gezien houden. Want Gutmann bevestigt en vergroot onze kennis in veel opzichten.

De 'Early Modern Low Countries' zijn het strategisch belangrijke en gemakkelijk toegankelijke grensgebied tussen Maastricht en Luik, de *Basse-Meuse*, in de periode 1620-1750. Het was 'a magnet for armies': die verschenen er blijkens de calamiteitenlijst die Gutmann heeft samengesteld met de regelmaat van de seizoenen. Dan werden boomgaarden omgehakt om een goed schootsveld of voldoende brandstof te garanderen; dan kampeerden militairen met hun dieren op wei- en bouwland, zodat de boeren wier percelen langs de weg lagen grote kans liepen dat hun oogst werd vertrapt; dan werden er kleding, voedsel, huisvesting en allerlei diensten 'gevraagd'; dan werd mogelijk alles wat niet goed verborgen was gestolen en uit baloriheid of om een goed voorbeeld te stellen de brand in de huizen en schuren gejaagd.

Toch is in de onderzochte periode het gebied nergens ontvolkt geraakt en zijn er geen dorpen door de inwoners verlaten, zelfs niet voor een korte tijd. Op grond

2). Myron P. Gutmann, *War and Rural Life in the Seventeenth Century. The Case of the Basse-Meuse* (Dissertatie Princeton, 1976). En verder onder andere van dezelfde auteur: 'Putting Crisis in Perspective: The Impact of War on Civilian Populations in the Seventeenth Century', *Annales de démographie historique* (1977). En in hetzelfde nummer zijn bijdrage getiteld 'Reconstituting Wandre. An Approach to Semi-Automatic Family Reconstitution'. Voorts in het *Tijdschrift voor Geschiedenis,* XCI (1978) zijn bijdrage 'Why they stayed. The Problem of Wartime Population Loss'. Hij kondigt over de statistische aspecten een nadere publikatie aan en vraagt dus wel veel gespreid lezen.

daarvan veronderstelt Gutmann, dat er in de gruwelverhalen een element van overdrijving zit, maar ook, dat er zoveel gunstige factoren waren dat de boeren liever thuis bleven als de storm over

hen losbarstte. Wie wegvluchtte liep een grote kans, dat zijn gehele bezit werd verwoest, ook al trok Wallenstein niet zelf met zijn moordende troepen door het gebied. Andere aanvoerders van privélegers hebben er wel gekampeerd, maar ondanks de risico's bleven de meeste boeren toch maar liever ter plekke. Hun overlevingskansen werden door een paar factoren beïnvloed. Hoewel er veel legers in het gebied zijn geweest is er slechts sporadisch gevochten. En het gedrag van militairen werd in de loop van de zeventiende eeuw steeds beter, naarmate de absolute vorsten hun legers beter trainden en uitrustten en meer officieren in dienst namen, die voor handhaving van de discipline zorg konden dragen. De lasten van de legers werden toen ook over veel grotere gebieden uitgesmeerd en hoewel het natuurlijk bleef voorkomen, dat boeren have en goed verloren tengevolge van militair optreden, sedert omstreeks 1700 kon er aan de legers worden verdiend.

Oorlog, of beter: het optreden van langstrekkende of kamperende legers, had alleen maar ernstige demografische gevolgen als er tegelijkertijd onder invloed van een misoogst grote stijgingen van de prijzen van levensmiddelen optraden. Vooral wanneer militairen langer dan één jaar aanwezig waren werd het contact met andere markten en dus met de graanmarkt van Amsterdam bemoeilijkt of onmogelijk gemaakt. Dan daalde het aantal huwelijken, terwijl het aantal geboorten bovendien terugliep omdat de vruchtbaarheid van de vrouwen door de verslechterende voedingstoestand verminderde. Toch steeg ook in de slechtste jaren de mortaliteit niet meer dan 43% boven normaal, terwijl het aantal geboorten niet lager kwam dan 23% onder het normale. En zodra de militairen waren verdwenen trad herstel in. Er was in de Basse-Meuse een economisch en sociaal klimaat dat hoop op een goede toekomst rechtvaardigde. Het landbouwbedrijf was welvarend en de nijverheid in en rondom Luik bood kansen op een bijverdienste. Het waren dus niet de crises die de overlevingskansen bepaalden, maar de omstandigheden bepaalden het effect van de crises. Met die constatering relativeert Gutmann ideeën van Meuvret, maar hij roept tevens de vraag op, of hij wel de juiste titel voor zijn boek heeft gekozen. Want wat zou er zijn gebeurd, wanneer er gedurende een langere tijd echt een verwoestende oorlog in de Basse-Meuse had gewoed?

Het boek van Gutmann lijkt mij een waardevolle aanzet tot onderzoek in andere tijden en streken. Niet omdat de conclusies zo schokkend nieuw zijn, maar vooral omdat hij door het behandelde thema expliciet aan de orde te stellen een lacune in de sociale geschiedenis signaleert en gedeeltelijk opvult. Er zit veel waars in zijn constatering dat ‘without an understanding of war's impact on civilians, we will never understand European society, how people lived, or even war itself before the industrial revolution’ (5). En in elk geval heeft hij door zijn studie bevestigd, dat oorlog als op zichzelf staand verschijnsel in demografisch opzicht niet ‘the most devastating element’ was.

P.D. 't Hart

W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture. A Survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700* (Delft: Delft University Press, 1980, 615 blz., *f* 93,60, ISBN 90 6275 0400).

De zeventiende-eeuwse Noordnederlandse klassicistische architectuur is onderwerp van vele deelstudies geweest; een recent samenvattend overzicht ontbrak. Het uitstekend geïllustreerde werk van Kuyper voorziet thans in deze leemte. Kuyper richt zich op de kerken, buitens en tuinen, de toonaangevende bouwmeesters, hun invloed op Engelse collega's en historiserende tendenzen in de zeventiende-eeuwse architectuur. Hij behandelt de wereldlijke openbare en particuliere gebouwen onder de noemer van een kleine groep toonaange-

vende architecten, van Hendrick de Keyser tot en met Jacob Roman, enkelen van de zeer velen die vorm hebben gegeven aan de bouwdrift tijdens de bloeitijd van de Republiek. Dit betekent dat het overzicht zich op de toppen van de klassicistische architectuur richt; een enkel belangrijk gebouw, zoals het om zijn vormgeving en gewelfschilderingen hoogst interessante buiten Trompenburgh te 's-Graveland ontbreekt daarbij mijns inziens ten onrechte.

Opvallend bij dit overzicht is ondermeer dat bij eerdere studies telkens op plausibele gronden de vele belangrijke gebouwen, waarvan de ontwerpers niet bekend zijn, zijn toegeschreven aan een kleine groep beroemde architecten. Als men echter de som van deze toeschrijvingen aanschouwt, doet zich de onwaarschijnlijkheid voor dat een niet onbelangrijk deel van de zeventiende-eeuwse Noordnederlandse bouwproduktie op naam is gesteld van een kleine elite van architecten. Ook in de kunstgeschiedenis is dit verschijnsel bekend; het oeuvre van Rembrandt is langs de weg der waarschijnlijkheid tot onwaarschijnlijke omvang gegroeid. Gevolg van deze wijze van redeneren is dat Kuyper voor zijn behandeling van de klassicistische architectuur de wereldlijke openbare en particuliere gebouwen vanuit de invalshoek van het scheppende individu heeft bezien, terwijl behandeling op grond van bijvoorbeeld de functie wellicht vruchtbaarder geweest zou zijn. Hoewel Kuyper zich kritisch betoont ten aanzien van een aantal toeschrijvingen, ontkomt hij mijns inziens niet aan deze wat gevaarlijke traditie. Zo oppert hij de mogelijkheid dat twee anonieme Amsterdamse stadhuisontwerpen van Pieter Post en Constantijn Huygens zijn. Wat Huygens betreft zijn diens sterke betrokkenheid bij de bouwkunst, diens bekendheid met de stadhouderlijke residenties en diens Italiaanse reis, niettegenstaande de in een andere richting wijzend monogram SGL op het ontwerp, voldoende om naar voren te brengen dat ‘it would seem a convincing attribution to call him director of the monogrammist Town Hall design’ (74).

Het eigen onderzoek van Kuyper, dat hand in hand gaat met zijn overzicht, richt zich voor een deel op de zeventiende-eeuwse tuinen, op welk relatief nog weinig onderzochte gebied hij interessante gegevens naar voren brengt. Een belangrijk deel van zijn onderzoek is tenslotte gericht op de Noordnederlandse invloeden op de Engelse bouwkunst.

Daarbij beperkt hij zich tot beïnvloedingen die hij op grond van architectuurprenten meent te kunnen aantonen. Deze hebben ongetwijfeld als voorbeelden invloed gehad, maar was dit met uitsluiting van andere wegen? Kuypers tweede beperking bij de bestudering der Nederlands-Engelse relaties, is gelegen in het feit dat hij de in de zeventiende eeuw veel gebruikte Italiaanse en Franse architectuurafbeeldingen buiten beschouwing gelaten heeft. Wat hiervan de consequentie is, kan het best worden weergegeven in Kuypers eigen woorden, als hij constateert dat Daniël Stalpaerts Amsterdamse 's Lands Zeemagazijn Christopher Wrens Londense Chelsea Hospital heeft beïnvloed: ‘... we can never prove absolutely that there was not an exactly similar French source for Wren, or an Italian for both masters. All our comparative history must be offered with that proviso’ (231).

D.G. Carasso

H.J.M. Bos, e.a., ed., *Studies on Christiaan Huygens. Invited Papers from the Symposium on the Life and Work of Christiaan Huygens, Amsterdam, 22-25 August 1979* (Lisse: Swets & Zeitlinger, 1980, 321 blz., *f* 65, -, ISBN 90 265 0333 4).

Sinds de publikatie, in 1950, van het tweeëntwintigste en laatste deel van de *Oeuvres Complètes* van Christiaan Huygens (1629-1695) is het onderzoek naar de betekenis van deze na-

tuuronderzoeker en wiskundige nauwelijks verder gekomen. Terwijl er rond Galilei, Descartes en Newton ware intellectuele industrieën werden opgebouwd, bleef Huygens betrekkelijk onbestudeerd. Eén van de oorzaken was de grondige wijze waarop de *Oeuvres* uitgegeven waren. Onderzoekers in spe die de inleidingen en voetnoten in de verschillende delen lazen moesten wel de indruk krijgen dat 'eigenlijk alles al gedaan was', terwijl ze ook wel beseften dat door het onsystematische karakter van de annotatie het eigenlijke onderzoek nog moest beginnen.

Het was daarom een goede gedachte van de commissie die de Huygens-herdenking in 1979 moest organiseren om een aantal voordrachten te laten houden die een samenvattend overzicht zouden moeten geven van verschillende aspecten van Huygens' leven en werk. Eenmaal gebundeld zouden ze dan een beter uitgangspunt voor de Huygens-studie vormen dan de ontoegankelijke delen van de *Oeuvres Complètes*. Niet in de originaliteit, maar in de synthese zouden de voordrachten en de bijdragen hun kracht moeten zoeken. Nu de bundel met de teksten van de voordrachten gepubliceerd is, kan men niet anders zeggen dan dat de commissie in haar opzet volkomen geslaagd is. De bundel zal inderdaad als nieuw referentiepunt voor Huygens-studie kunnen fungeren.

Afgezien van wat voorwerk bestaat de bundel uit bijdragen van drieërlei aard. Allereerst zijn er de 'technische' artikelen, beschouwingen over aspecten van Huygens' wetenschappelijk werk. Bos behandelt de wiskunde, Cohen de muziektheorie, Gabbey de mechanica, Van Helden de astronomie, Mahoney de tijdsbepaling, Shapiro de lichttheorie en Snelders de materie-opvatting. Daarnaast zijn er bijdragen van meer sociaal-culturele aard. Bachrach wijdt enige beschouwingen aan de Engelse connecties van vader Constantijn, M. Boas Hall bespreekt de relatie van Huygens tot de Royal Society, zoals Hahn dat doet voor zijn betrekkingen tot de Académie des Sciences in Parijs. Zelfs als synthese brengen deze bijdragen weinig nieuws, maar de eer voor de sociaal-culturele categorie wordt meer dan gered door een uiterst fijnzinnige analyse van de verhouding tussen Huygens en zijn instrumentmakers door Leopold. Tenslotte zijn er nog twee meer probleemgerichte bijdragen. Westman bespreekt de gecompliceerde houding van Huygens tegenover Descartes en A. Rupert Hall geeft een samenvatting van het symposium.

Uit de verschillende bijdragen komt duidelijk naar voren dat twee problemen in het onderzoek naar de betekenis van Huygens centraal staan, namelijk de vraag wat zijn wetenschappelijke stijl is geweest, hoe zijn manier van werken gekarakteriseerd kan worden, en de vraag in hoeverre Huygens een volgeling van Descartes genoemd mag worden. Over de eerste vraag bleek betrekkelijk veel overeenstemming te bestaan, al gebruikte iedereen andere termen om de vraag te beantwoorden. De meeste sprekers waren het er echter over eens dat Huygens geen gericht onderzoeksprogramma kende, dat hij veeleer een 'problemsolver' was, die, staande in een bepaalde wetenschappelijke traditie, steeds afzonderlijke problemen oploste en zich niet inliet met de meer fundamentele natuurfilosofische vraagstukken. Huygens was een groot natuuronderzoeker en een bekwaam wiskundige, maar hij miste de natuurfilosofische inspiratie van een Descartes of een Newton en ook dat is, zo merkt Gabbey terecht op, een oorzaak van het achterblijven van het Huygensonderzoek: Descartes en Newton zijn aantrekkelijker studieobjecten.

De wetenschappelijke traditie waarbinnen Huygens zijn werk verrichtte was, daarover was iedereen het ook wel eens, het cartesianisme. Maar Huygens was het

niet op alle punten met Descartes eens. De vraag is dan: hoever gaat het cartesianisme bij Huygens en hoe wezenlijk zijn zijn afwijkende opvattingen?

Westman omzeilt het probleem door Huygens te karakteriseren als een probabilist en anti-dogmaticus zondermeer, een standpunt dat vanuit historisch standpunt nogal onbe-

vredigend is. Hall gooit het over een andere boeg en introduceert voor de vorm van cartesianisme die hij bij Huygens ziet het begrip ‘neo-cartesianisme’. Hij probeert aannemelijk te maken dat er tussen 1680 en 1720 zo'n aangepaste en kritische vorm van cartesianisme is ontstaan en dat behalve Huygens ook Leibniz en Malebranche tot die stroming hebben behoord. Ook deze ingreep lijkt mij niet geschikt om het probleem op te lossen, sterker nog, de term ‘neo-cartesianisme’ versterkt juist het probleem. De kern of de oorzaak van dat probleem ligt namelijk in de onnadenkende wijze waarop in de wetenschapsgeschiedenis met de term cartesianisme is omgesprongen.

Bij de bestudering van de zeventiende-eeuwse natuurwetenschap wordt nog altijd te weinig onderscheid gemaakt tussen enerzijds het cartesianisme en anderzijds het mechanicisme, de natuurfilosofie waarvan de leer van Descartes slechts één, zij het een belangrijke, vorm is. Descartes was noch de eerste, noch de enige mechanicist uit de zeventiende eeuw. Voor hij met zijn denkbeelden voor de dag kwam, waren er al anderen die een min of meer afgerond mechanistisch wereldbeeld gevormd hadden, dat wil zeggen een wetenschappelijk stelsel waarin alleen materie in beweging en beïnvloeding door contactwerking als verklaringen voor de natuurverschijnselen werden toegelaten. Weliswaar heeft Descartes deze concurrerende mechanicisten spoedig op de achtergrond gedrukt, maar toch blijft het onjuist om iedere mechanicist uit hoofde van zijn mechanicisme ook maar een cartesiaan te noemen. Bij Huygens heeft men dit echter wel gedaan, maar ten onrechte.

Dit wordt duidelijk geïllustreerd in de bijdrage van Snelders over Huygens' opvatting over de materie. De auteur komt tot de conclusie dat Huygens een experimenteel natuuronderzoeker is geweest die de fysica van Descartes als uitgangspunt nam, maar deze aanpaste in de geest van de Franse mechanistische filosoof Gassendi. Wie echter de bijdrage leest, kan niet anders dan concluderen dat juist op die punten waar Huygens de mening van Descartes volgde (het bestaan van subtiele materie en verschillen in de grootte van de materiedeeltjes, zelfs het bestaan van wervels) Descartes' visie niet uniek of origineel was, terwijl op die punten waar Descartes wel origineel was (de identificatie van materie en uitgebreidheid en dus de ontkenning van het vacuum) Huygens Descartes niet volgde. Als Huygens alleen materiedeeltjes, beweging en contactwerkingen in zijn verklaringen wil gebruiken, dan is hij geen typische cartesiaan, zoals Snelders ons wil doen geloven, maar een gewoon, orthodox mechanicist.

Wat voor Huygens geldt, zou ook wel eens voor andere natuuronderzoekers kunnen gelden die nu nog als cartesiaan te boek staan. Het cartesianisme in de eigenlijke, specifieke en enig bruikbare betekenis van het woord is misschien, in de natuurwetenschap althans, een veel minder belangrijke stroming geweest dan men altijd gedacht heeft.

K. van Berkel

Alain Cabantous, *La mer et les hommes: pêcheurs et matelots dunkerquois de Louis XIV à la Révolution,* préface de Pierre Deijon (Duinkerke, Fr.:

Westhoek-Éditions, 1980, 351 blz., ill., 69 tabellen, 15 grafieken, ISBN: 2 9030 77 11 8).

Zoals de geschiedenis van de industrie lange tijd weinig oog heeft gehad voor de arbeiders, is de zeeman eigenlijk nog steeds de grote onbekende van visserij en zeevaart. De dissertatie (Rijssel, 1978) van A. Cabantous is een van de eerste en op wezenlijke punten beslist geslaagde poging om in antropologisch-historisch perspectief gestalte te geven aan de bevolkingsgroep die van de zee leeft, de *gens de mer,* en wel die van de nauw bij de Nederlandse geschiedenis betrokken stad Duinkerke. Door Lodewijk XIV in 1662 aangekocht,

groeide Duinkerke al gauw uit tot een voorspoedig centrum van kaapvaart; na de bij de vrede van Utrecht bedongen ontmanteling van de vesting heroriënteerde de stedelijke economie zich in de richting van de koloniale handel en de zeevisserij (haring, kabeljauw, later ook de walvisvaart). In het kielzog van Duinkerkes functie als transitohaven en mede ten gevolge van het agrarisch hoog ontwikkelde achterland van de stad, ontstonden er in de benedenstad een groot aantal manufacturen; alleen de tabak gaf in 1789 al emplooi aan 5000 arbeiders, ruim tweemaal zoveel als het totaal aantal varensgezellen. Laatstgenoemde sector was niettemin van wezenlijker belang voor de stedelijke economie en is dan ook terecht het onderwerp van deze studie geworden.

Helaas is vrijwel heel het admiraliteitsarchief van Duinkerke verdwenen, maar aan de hand van de archieven van stad, kamer van koophandel (vanaf 1700) en marine, en van de doop-, trouw- en begraafboeken, heeft A. Cabantous de economische ontwikkeling van de betrokken bedrijfstakken kunnen volgen en met behulp van een gezinsreconstructie van de *gens de mer* de demografische kenmerken ervan nader kunnen bestuderen. Opvallend is de alomtegenwoordige tweedeling van de sector, die aanvankelijk 30% van de bevolking uitmaakte, maar later door de sterke groei van de stad (van 5000 inwoners in 1661 naar 27000 in 1789!) een relatief geringer aandeel kreeg. Aan de ene kant staat de oude kern van de stad: een overwegend lokale vissersbevolking, in gildeverband georganiseerd, endogaam, normalerwijs gehuwd en wel op vrij jonge leeftijd, vrijwel steeds Nederlandstalig en analfabeet (de auteur meent dat de geleidelijke francisering van de elites een remmende invloed heeft gehad op de alfabetisering van de Nederlandstalige autochtonen), het beroep van vader op zoon overleverend, vaak eigenaar van de woning en gemiddeld tweemaal zo vermogend als de matrozen. Hier volkomen naast staat een voortdurend fluctuerende en migrerende, kosmopolitisch gekleurde matrozenbevolking, die op handels- en oorlogsvloot dient. Gewoonlijk van elders afkomstig, is deze exogaam en laat huwend, vaak trouwens ook celibatair, veel minder analfabeet (twee derde van de buitenlandse matrozen kan lezen en schrijven!), voor minder dan 40% uit een varend milieu afkomstig, onbemiddeld en gewoonlijk slechts huurder van een armzalig optrekje. Beide groepen leven naast elkaar en komen zelden met elkaar in aanraking. Dat neemt niet weg dat hun gemeenschappelijk werkterrein, de zee, voor enkele gemeenschappelijke demografische kenmerken aansprakelijk is: bijna 40% van de mannen kwam op zee om, zodat er bijna vijfentwintig jaar verschil in levensverwachting tussen man (gemiddeld zesendertig jaar) en vrouw (gemiddeld negenenvijftig jaar) ontstond, met alle gevolgen van dien voor de gezinssamenstelling. Overal werd een hoog percentage voorechtelijke concepties (14%) gevonden, waarvan de data gewoonlijk samenvielen met vertrek of terugkeer van de vaart. Belangrijk voor beide groepen was ook de trekarbeid buiten het seizoen, met name naar Zuid- en Noord-Nederland.

Deze belangrijke dissertatie maakt duidelijk hoe diep de invloed van de zee is geweest op het vissers- en matrozenmilieu, zo zelfs dat de auteur van een duidelijke subcultuur van de zeevarende bevolking meent te kunnen spreken. Overigens moet gezegd dat zijn analyse van de sociaal-culturele dimensie (cultureel niveau, religieuze beleving, collectief gedrag) beslist onvoldoende is, terwijl de plaats van de varende bevolking binnen het stadsleven al evenmin uit de verf komt. Zelfs de reders en kapiteins blijven sterk op de achtergrond. In volgende studies zal de auteur hier

wellicht uitvoeriger op ingaan. De naamlozen die het lijfelijk risico droegen (en wat voor een risico!) hebben hier in elk geval hun historicus gevonden.

Willem Frijhoff

J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa. De buitenlandse politiek van de Republiek der Verenigde Nederlanden na de vrede van Utrecht (1713), voornamelijk gedurende de jaren 1720-1733,* I, *Achtergronden en algemene aspecten* (Historische Studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, XXXIX; Groningen: Wolters-Noordhoff/Bouma's Boekhuis, 1980, xi + 441 blz., *f* 65, -, ISBN 90 6243 015 5).

Als het de functie van een handboek mede is lacunes op het terrein der geschiedschrijving te signaleren, dan hebben de auteurs van deel IX van de *NAGN* (1980) er terecht op gewezen dat de geschiedenis van de buitenlandse politiek gedurende de decennia na 1713 nog geschreven moest worden. Op de valreep kon het hier aan te kondigen werk nog in de literatuurlijst van de *NAGN* worden opgenomen. Deze Utrechtse dissertatie is opgezet als een tweedelige studie. Ook al heeft het zijn bezwaren zich een oordeel te vormen over een nietvoltooid werk, deze studie heeft zoveel karakter en importantie, dat we enige onzekerheid over het vervolgdeel dat over het beleid zelf zal gaan, voor lief mogen nemen.

In vijf kloeke hoofdstukken heeft de auteur zijn materie ondergebracht. De eerste twee hebben een preliminair karakter. Ze behandelen niet alleen de periode 1713 tot 1720, maar tevens de algemene trekken van het hele tijdsbestek tot het uitbreken van de Poolse successie-oorlog. De auteur schetst met vaste hand de hoofdtrekken: het particularisme van de kleine provincies tegenover Holland, dat de uniegedachte nog het meest praktische vorm gaf door het Uniekantoor herhaaldelijk financieel bij te springen, en de problemen met het belastingstelsel (sluikerij, lakse toepassing van algemene voorschriften door stedelijke magistraten). Dit alles in het kader van de uiterst moeilijke toestand der overheidsfinanciën. Niet ten onrechte concludeert Aalbers naar aanleiding van het mislukken van pogingen tot 'redres' in 1721: 'Zo was de Staat arm ondanks de grote particuliere kapitaalrijkdom'. In het tweede hoofdstuk zet de auteur de twee strategieën uiteen die men ten aanzien van de buitenlandse politiek kon volgen. Enerzijds een onthoudingspolitiek ingegeven door het feit dat men zich realiseerde dat de Republiek niet meer dan een bijrol speelde, en opgelegd door de financiële noodzaak een welvaartspolitiek te voeren. En anderzijds een zekerheidspolitiek die het accent legde op de aktieve verzekering van de vrede tegen de territoriale aspiraties die monarchen nu eenmaal koesterden. Ter handhaving van het evenwicht in de machtsbalans en ter verzekering van de vrede, in het bijzonder na het beëindigen van de Noordse Oorlog (1721), wilde men complementaire, defensieve allianties aangaan, zonder blokvorming te veroorzaken. Hoe realiteit en ideaal met elkaar botsten bleek al in 1725 toen de keizer en het Spaanse hof elkaar vonden.

De uitwerking van deze algemene aspecten geschiedt in de drie volgende hoofdstukken. Het derde kapittel toont in finesse hoe het nodige 'redres' der financiën werd geblokkeerd door de strijdigheid van belangen - met name van de Hollandse steden - en het vereiste van eenparigheid van stemmen. Op zichzelf is dit geen novum. Wel is nieuw de gedetailleerde wijze waarop de auteur de praktische problemen en hun oplossing laat zien - bijvoorbeeld aan de hand van de discussies over het ambtgeld. Daardoor is het mogelijk nuanceringen in het bekende beeld aan te brengen.

Interessant is bijvoorbeeld de analyse van het tijdelijke bondgenootschap van de kleine Hollandse steden onder leiding van A. van Hoey met Dordrecht en Haarlem, gericht tegen de invloed van Amsterdam. Aalbers komt op grond daarvan tot een relativering van de teneur van Porta's werk *Joan en Gerrit Corver* (1975) betreffende de overgrote invloed van Amsterdam. Aalbers toont hier duidelijk de grenzen van (92 en 181; op 126 merkt toch ook onze auteur de grote macht van die stad aan als ‘de meer normale toestand’). Aalbers nuanceert, terecht lijkt me, het beeld dat van

Van Slingelandt is overgenomen als zou redres er middels constitutionele hervormingen hebben moeten komen. De auteur heeft aangetoond dat de financiële problematiek aan de basis lag van de desintegratieverschijnselen die zich na 1713 tussen de provincies onderling en binnen de gewesten zelf voordeden (99). Van fundamentele veranderingen wilde men inderdaad niet weten: 'T is een republicq van persuasie' merkten Amsterdamse gedeputeerden in 1731 op (117). Het is goed een dergelijke 'in nuce' democratische tendentie in gedachten te houden bij de overweging van de patriotse kritiek op het staatsbestel van de jaren tachtig, toen men Van Slingelandts *Staatkundige Geschriften* publiceerde.

In het vierde en vijfde hoofdstuk worden de bij het buitenlandse beleid betrokken instellingen en personen belicht. Het laatste kapittel over de staatse gezanten is bijzonder instructief, vooral nu we sinds 1976 over het *Repertorium* van O. Schutte beschikken. Op min of meer systematische wijze - overlappingen zijn soms onvermijdelijk - behandelt Aalbers: de ceremoniële aspecten, het probleem van de secretesse (de vonnissen uit 1729 tegen de griffieklerken zijn ook gesignaleerd in *Holland*, VIII (1976) 131) en vooral de bemanning en wijze van delibereren van de commissie voor de buitenlandse zaken - in combinatie natuurlijk met de griffier en de Hollandse raadpensionaris. Zijn analyse brengt Aalbers tot de opmerking dat de invloed van de adel zeker niet onbelangrijk is geweest (173). Deze stelling wordt nog verstevigd in de paragraaf over de gedeputeerden van andere gewesten (210). Bij de bespreking van de verdere 'ministers' heb ik slechts de verwijzing gemist naar het belangrijke artikel van O. Vries over de Noordnederlandse ambtenaar in de tijd van het ancien régime in het *TvG,* XC (1977) 333.

In dit degelijke eerste deel heeft de auteur ongetwijfeld de juistheid aangetoond van zijn stelling dat de vredesdoelstelling, ondanks trage besluitvorming en gebrek aan secretesse, toch tot een interessante variant van de raison d'état-politiek heeft geleid (299). Het boek, gebaseerd op breed en diepgaand en steeds verantwoord archiefonderzoek, biedt meer dan 'alleen maar' preliminairen voor een geschiedenis van het buitenlandse beleid. Het bergt, in al zijn functionaliteit, tevens een schat van gegevens die ons inzicht in de behandelde periode helpen verdiepen. Vele 'dix-huitièmistes' zullen er profijt van trekken. Niet alleen wensen wij spoedige verschijning van het tweede deel, maar ook mogen wij de hoop uitspreken dat de auteur zich eens zal zetten aan het schrijven van een nieuwe geschiedenis van de buitenlandse politiek in de gehele periode van de Republiek.

A.H. Huussen jr.

Th. Laurentius, J.W. Niemeijer, G. Ploos van Amstel, *Cornelis Ploos van Amstel, 1726-1798, kunstverzamelaar en prentuitgever* (Assen: Van Gorcum, 1980, 392 blz., *f* 135, -, ISBN 90 232 1736 5) en G. Ploos van Amstel, *Portret van een koopman en uitvinder, Cornelis Ploos van Amstel, maatschappelijk, cultureel en familieleven van een achttiende-eeuwer* (Assen: Van Gorcum, 1980, 204 blz., *f* 62,50, ISBN 90 232 1756 X).

Onder de belangrijke Amsterdamse kunstverzamelaars uit de tweede helft van de achttiende eeuw neemt Cornelis Ploos van Amstel door zijn veelzijdige

persoonlijkheid en zijn actieve rol in het culturele leven een bijzondere plaats in. Ploos van Amstels activiteiten worden in twee uitgaven, een collectieve studie en een biografie door een naamgenoot, uitvoerig belicht.

In het eerste boek ligt het accent op Ploos van Amstels culturele activiteiten: zijn prentdrukkerij, zijn niet onverdienstelijke kunstenaarsoeuvre, zijn artistieke en intellectuele vriendschappen en, vooral, zijn collectie en de beroemde, geraffineerde reprodukties die hij naar tekeningen en aquarellen maakte. Voor de verzameling vormen de veilingcatalogi

van Ploos van Amstels nalatenschap de belangrijkste bron. De collectie was toegespitst op prenten en tekeningen, de laatste naar schatting ongeveer 7200 in getal; het veel geringere aantal overigens niet onbelangrijke schilderijen kwam op ongeveer honderd uit. Daarnaast bevatte de verzameling sculpturen, miniaturen en émaux, munten en penningen, wetenschappelijke instrumenten, optische werktuigen, rariteiten, boeken en handschriften en, uiteraard, kunstkasten ter berging van al het fraais dat Ploos van Amstel in zijn niet zo grote behuizing bewaarde.

De door Ploos van Amstel volgens onderwerp ingedeelde verzameling wordt in de studie naar kunstenaar gerangschikt, een criterium dat de bezitter ook overwogen schijnt te hebben en dat in de negentiende eeuw opkwam. J.W. Niemeijer geeft daarbij een heldere uiteenzetting over de tekeningen, prenten en schilderijen. Van de laatste weet hij een aantal te identificeren; de tekeningen en prenten worden slechts wat de Amsterdam-atlas betreft in hun latere gang door de tijd gevolgd. Wat dit betreft kan opgemerkt worden dat wellicht iets meer gezegd had kunnen worden over hun aanwezigheid in verschillende hedendaagse collecties. Op de andere verzamelgebieden geven verschillende deskundigen korte aanvullingen. De auteurs hebben zich daarbij niet tot waardeoordelen over de collectie laten verleiden, omdat er op het gebied van prenten en tekeningen nog te weinig vergelijkingsmateriaal bestaat en voorts de schilderijen in de collectie Ploos qua aantal niet te vergelijken zijn met die in een verzameling als bijvoorbeeld van Braamcamp. Blijft de vraag of de hier behandelde studie als bronnenuitgave voor een toekomstige vergelijkende studie voldoet; dit lijkt mij het geval. Zeer fraai is het betoog van Th. Laurentius, die uitvoerige aandacht besteedt aan de tot nog toe nooit geheel ontraadselde techniek die Cornelis Ploos van Amstel toepaste bij zijn facsimilés van tekeningen en aquarellen van overwegend zestiende- en zeventiende-eeuwse meesters, reprodukties die hij verhandelde of cadeau gaf, zakelijk, ijdel en gul als de kunstliefhebber tegelijkertijd was. De bewijsvoering van Laurentius is een zelden voorkomende mengeling van ‘kijken’ en gebruik maken van de moderne techniek en zij laat zich daarbij nog lezen als een verhaal van Conan Doyle...

Bewust niet behandeld worden tenslotte de kunsttheoretische opvattingen die Cornelis Ploos van Amstel, onder meer in zijn functie van directeur van de Amsterdamse tekenacademie, te pas placht te ventileren, hoewel hieraan door Clara Bille in haar dissertatie wel reeds aandacht is besteed (Clara Bille, *De tempel der kunst of het kabinet van den heer Braamcamp* (2 dln.; Amsterdam, 1961) 136 vlg. Een in het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1979* (Haarlem, 1980) 29 aangekondigde studie over de kunsttheorieën aan de academie, in wijder verband te behandelen, billijkt mijns inziens het weglaten van dit uiterst belangrijke aspect in het optreden van Ploos van Amstel als culturele roerganger. Behandeling in een studie als de onderhavige zou bovendien, door het gegeven van de persoonlijke context, tot restricties moeten leiden, die in een breed opgezet onderzoek niet gelden.

De door een ver familielid geschreven, tegelijk met de collectieve studie verschenen biografie van Cornelis Ploos van Amstel, lijdt er enigszins onder dat veel research van de auteur reeds in het andere boek is geïnvesteerd. Er resteert dan ook niet zozeer een ‘portret’ van een ‘uitvinder’, als wel een breed uitgemeten, maar zeer overzichtelijk gepresenteerde hoeveelheid gegevens over de kunstverzamelaar en zijn familie, alsmede de talloze culturele, wetenschappelijke en charitatieve functies

die Ploos van Amstel bekleedde. Voor economisch geïnteresseerde historici is het gedetailleerde exposé over de houthandel van de hoofdpersoon van belang.

D.G. Carasso

C. Koninckx, *The First and Second Charters of the Swedish East India Company (1731-1766)* (Kortrijk: Van Ghemmert Publishing, s.a. [1980], 560 blz., BF 200, -).

De lezer van de BMGN verwacht vermoedelijk niet hier een bespreking van een boek over de Zweedse Oostindische Compagnie aan te treffen. Het moet de historische voorstelling zijn, dat deze Zweedse compagnie een gecamoufleerde voortzetting van de bekende Compagnie van Oostende was, die de redactie van dit tijdschrift moet hebben bewogen dit boek te doen recenseren. En ironisch genoeg is dit juist de voorstelling waartegen Koninckx zich van meet af aan voortdurend in dit boek afzet.

In het kader van mercantilistische maatregelen ter verbetering van de Zweedse economie na het einde van de Grote Noordse oorlog in 1721 paste ook de oprichting van een eigen Aziatische compagnie. Voordien was er sedert Willem Usselinx wel eens over nagedacht, maar alleen op papier. In 1731 werd de oprichting een feit. Voorzien van het monopolierecht voor Zweden, mocht de nieuwe compagnie zich op die gebieden in Azië richten waar geen andere Europese compagnieën claims op hadden. In de praktijk werd dat alleen Kanton, waar de Chinezen alle Europeanen op dezelfde voorwaarden tot handel toelieten. Door Zweedse diplomatieke vertegenwoordigers werd in het buitenland openlijk van de oprichting kennis gegeven. De initiatiefnemers waren voornamelijk Zweden, van wie verschillenden internationale contacten hadden; een grote rol speelde ook de Schot Campbell die als aandeelhouder en supercarga nauw bij de Compagnie van Oostende betrokken was geweest. Deze compagnie was in 1731 nog niet opgeheven, maar moest toen haar activiteiten onder buitenlandse druk stopzetten. Volgens Koninckx was van een formele band tussen beide compagnieën absoluut geen sprake, wel stapte een aantal mensen met een hoeveelheid kapitaal naar Gothenburg over. Omdat altijd veel financiële bescheiden systematisch na verloop van een korte periode werden vernietigd en de namen van directeuren en aandeelhouders geheim werden gehouden, bestaat geen duidelijk inzicht in de mate van 'Oostendse' betrokkenheid. De auteur benadrukt het nationale karakter van de nieuwe compagnie. Over Campbell, die in 1731 direct tot Zweed werd genaturaliseerd, wordt verder niet veel meegedeeld.

De Zweedse Oostindische Compagnie heeft tot 1813 bestaan. Viermaal werd het charter verlengd: 1746, 1766, 1786 en 1806. Alleen de periode tot en met 1766 wordt hier beschreven. De Zweden hielden zich met handel bezig en vestigden geen factorijen of kolonies. In totaal werden tot 1813 heen en terug naar Azië 130 reizen gemaakt; vrijwel alle gingen naar Kanton. De VOC en de Engelsen hebben alleen in het begin moeilijkheden in de weg gelegd. Het eerste schip, de 'Fredericus Rex Sueciae', werd in 1733 op de terugreis in Straat Sunda door een speciaal daartoe uitgezonden eskader van de VOC opgewacht en naar Batavia opgebracht, maar de veronderstelde bewijzen voor verkapte Oostendse activiteiten werden niet gevonden. Na verontschuldigingen van Nederlandse kant mocht het schip de reis voortzetten. De Engelsen verjoegen een jaar later een Zweeds schip uit India. Thee en porselein waren de veruit belangrijkste produkten die in Gothenburg werden aangevoerd; met zilver, in Cadiz aan boord gebracht, werden deze betaald. De aandeelhouders ontvingen voor hun investering een behoorlijk dividend, aanvankelijk 55, later naar 28% dalend.

Het boek van Koninckx, verbonden aan de Brusselse universiteitsbibliotheek, is een wel heel omvangrijke studie van de eerste vijfendertig jaar in het bestaan van de Zweedse Oostindische Compagnie geworden. Schier uitputtend worden allerlei onderwerpen behandeld: aan de kleinste bestanddelen van de veelsoortige ladingen worden diverse bladzijden en tabellen gewijd, allerhande zaken, die aan de ook maar enigszins met dit soort materie vertrouwde lezer bekend zijn, worden uitvoerig uitgelegd. De lezer verliest hierdoor soms

uit het oog dat het toch maar om een kleine onderneming gaat. Tussen 1732 en 1766 verliet in totaal niet meer dan eenenzestig maal een schip de haven van Gothenburg. In dezelfde periode vertrokken 1120 Nederlandse oostindiëvaarders naar Azië; vanuit Enkhuizen, een kleinere van de zes - niet vier zoals Koninckx meent - kamers, waren dit er al tachtig. Voor de invloed van het verkeer met Azië, op het economische, sociale en culturele leven zou men wellicht beide steden met elkaar moeten vergelijken, waarbij voor Enkhuizen de band met Azië al een eeuwenoude was en een totaal nieuwe voor Gothenburg. Helaas beschikken we voor Nederland niet over een dergelijke studie. Koninckx maakt wel steeds vergelijkingen met andere Europese compagnieën, maar daarbij verliest hij de proporties soms uit het oog. Die vergelijkingen zijn ook niet altijd op hun plaats, omdat een thee- en porseleinhandels- en scheepvaartbedrijf niet op één lijn kan worden gesteld met veel omvattender bedrijven als de Engelse en Nederlandse compagnieën, die in talloze produkten handelden, aan de inter Aziatische vaart deelnamen en op vele punten vaste kantoren en stukken territorium bezaten. De Zweedse compagnie is wel een uitstekend voorbeeld hoe in het midden van de achttiende eeuw een zuiver handelsbedrijf zonder enige andere verplichting dan het beheer van een tijdelijke loge in Kanton zondermeer winstgevend was. Dat kon langzamerhand van de VOC niet meer worden gezegd.

Koninckx aanpak biedt allerlei aanknopingspunten voor de Zuid- en Noordnederlandse geschiedenis. De financiële inbreng van Zuidnederlanders in de jaren veertig is opvallend groot. Zij staken vaak veel hogere bedragen in een uitreding dan zelfs voorname Zweden. Van twee verongelukte schepen zijn de lijsten van participanten bewaard gebleven. Tenminste tweevijfde van het kapitaal was uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig, mogelijk nog beduidend meer. Wanneer in Cadiz zilver werd ingenomen, bemiddelden hierbij vaak Zuidnederlanders. Eenmaal, in 1743, werden de vierenveertig kisten met zilver, uit Londen aangebracht, in Oostende aan boord genomen. Thee werd na de veilingen voor een aanzienlijk deel uitgevoerd, ondermeer naar de Republiek, vanwaar het naar het Zuiden ging. Uit deze en andere voorbeelden krijgt men de indruk dat het nationale karakter van de compagnie wat minder sterk was dan de auteur stelt. Engels/Schotse inbreng was vermoedelijk het grootst in de jaren dertig, want tot de regeling van een hoogopgelopen geschil (het zogenoemde Porto Novo-incident) in 1741 behoorde ondermeer de Zweedse belofte geen Brits kapitaal en mankracht meer te aanvaarden.

De financiële structuur van de Zweedse compagnie doet sterk aan die van de voorcompagnieën in de Republiek denken. Het kapitaal werd steeds maar voor één uitreding ingelegd en na afloop ervan weer terugbetaald. De VOC veranderde dit in 1602 in een periode van tien jaar, weldra werd de inleg permanent. In Zweden werd pas in 1753 van dit systeem afgestapt. De auteur constateert daarna een daling van het dividend, maar deze daling behoeft niet uit de verandering voort te vloeien, maar kan toch ook te wijten zijn aan de scherpe daling van de theeprijs in Europa. Ook in Zweden krijgen na enige tijd de voornaamste aandeelhouders enige inspraak. Bemanningsleden op de Zweedse schepen genoten heel wat hogere gages dan hun collega's bij de VOC. Zij waren meestal na ongeveer twintig maanden weer terug in Gothenburg, bij de VOC moest men vijf jaar dienen. De gemiddeld twee schepen per jaar konden het stellen zonder vaste verversingsstations en vermeden bijvoorbeeld de Kaap aan te lopen, een handeling die de VOC-schepen altijd op een fikse verlenging van hun reisduur kwam te staan, maar die voor de tientallen schepen met

hun duizenden opvarenden onontkoombaar was. Het gaat te ver om het gebruik van de route ten noorden van Schotland om en van de route door de Indische Oceaan (de zogenoemde Hendrik Brouwerkoers van 1610) Zweedse innovaties in de scheepvaart te noemen. De Zweedse scheepskost week ook niet essentiëel af van die van schepen van andere nationaliteiten;

de calorische waarde ervan was bepaald niet uitzonderlijk hoog. Het gebruik van driedekkers, schepen met drie doorlopende dekken, was vermoedelijk wel een belangwekkende Zweedse vernieuwing. De kamer Zeeland van de VOC ging als enige hier pas in 1764 toe over.

Deze en andere zaken inspireren de lezer. Dat gebeurt telkens des te sterker wanneer de schrijver het belang van de Zweedse bijdrage aan het Europese verkeer met Azië in ruimer verband gezien overschat. Aan de betekenis van de compagnie voor Zweden ga ik in deze recensie bewust voorbij. Koninckx heeft een belangwekkend boek geschreven, dat veel informatie biedt én tot tegenspraak en nadenken dwingt, twee verdiensten die hier samengaan.

J.R. Bruijn

Roland Mortier, Hervé Hasquin, *L' Europe et les révolutions (1770-1800). Etudes sur le XVIIIe siècle*, VII (Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1980, 210 blz., ISBN 28 004 0733 6).

De jaarlijkse uitgave van deze studiegroep van de achttiende eeuw bundelt dit keer een aantal uiteenlopende bijdragen over de Europese revoluties. Dit maakt het voor ons noodzakelijk om elk artikel afzonderlijk te bespreken.

Tijdens de openingszitting van het Vijfde Internationaal Congres over de Verlichting (Pisa, 1979) hield F. Venturi een lezing over de eerste crisis van het ancien régime (1768-1776). In zijn uiteenzetting geeft hij een opsomming van een aantal diverse feiten die op ‘crisis’ wijzen, en enkele beschouwingen hierbij. Jammer genoeg werkt de auteur de mogelijke parallellen tussen deze gegevens onvoldoende uit om ze als algemeen verschijnsel te verklaren. Nochtans geeft hij een vlot overzicht van de Europese toestand ten tijde van de Verlichting.

In haar bijdrage vraagt B. Kopeczi zich af welk verband er is tussen het politieke denken van de verlichte filosofen en de politieke realiteit van het verlicht despotisme. Zij doet dit mijns inziens te eenzijdig vanuit de hoek van de denkers. Zij omschrijft eerst hoe Voltaire en tijdgenoten de sterke staat zien om vervolgens hun visie op de verlichte despoot zelf te geven. Zij gaat dan verder hoe de denkers de bovenste bevolkingslaag wensten te beïnvloeden om te eindigen met de ontkenning dat deze al een etatisme voorstonden. Zij geeft alzo een genuanceerde samenvatting van het achttiende-eeuwse politieke denken.

E. Griffin-Collart brengt een opvallend artikel over het politieke denken van David Hume. Hoewel deze empirist geen specifiek werk over de staat schreef, gaf hij er toch heel wat beschouwingen over. De auteur slaagt er goed in om Humes' visie tussen de polen, die het denkkader van de Glorious Revolution en de Amerikaanse revolutie vormden, te situeren.

Grondig gedocumenteerd schetst H. Hasquin twee ‘crisismomenten’ in de Oostenrijkse Nederlanden (1767-1769 en 1771-1774). Hij beschrijft zeer logisch en genuanceerd het verschijnsel van de hoge voedselprijzen, de reactie van de bevolking en de tegenreactie van de overheid tijdens deze crisissen. Het is jammer dat zijn bijdrage beperkt blijft tot zo'n korte tijdspanne.

Zoals hij zelf schrijft, geeft H. Plard een vluchtig en onvolledig overzicht van wat Duitse schrijvers over de Amerikaanse revolutie schreven tussen 1775 en 1800. Gezien dit omvangrijke taalgebied kan hij ook niet anders dan enkel tendensen en wat voorbeelden geven. Het is een goede impressie die het louter literaire vlak overstijgt.

J.D. Candaux, medewerker van de bibliotheek van Genève, maakt een status quaestionis van de Geneefse revolutie van 1782 op. Hij doet dit grondig volgens het klassieke schema:

situering, beschikbare bronnen, werken en verder te onderzoeken problemen. Hoewel er enkele stadsgeschiedenissen zijn, werd deze revolutie zelf nooit voldoende onderzocht. Wij onderschrijven dan ook volledig zijn uitspraak dat algemene gezegden over deze revolutie nog zeker een bewijsvoering via detailonderzoek vergen.

M. Cabay bewerkte met D. Droixhe een deel van haar licentieverhandeling (Luik, 1978) tot een artikel over 'Het ontstaan van de revolutie van 1789 in de literatuur van het dialect van Verviers'. Zij illustreert aan de hand van uittreksels uit gedichten het spottende commentaar op Ververse toestanden. Dit biedt haar kansen om taalkundig dit Waalse dialect te bestuderen en historisch elementen in de lokale context te verklaren.

In een zeer degelijke bijdrage brengt L. Dhondt het vervolg van de verwerking van zijn licentieverhandeling 'Revolutionaire bewegingen in Vlaanderen (1780-1790)' (Gent, 1972). Na een uitgebreide inleiding bespreekt hij op basis van origineel bronnenonderzoek de opstand van de plattelandsbevolking van het Land van Aalst tegen de lokale notabelen van de Verenigde Belgische Republiek. Hij slaagt er prachtig in om op basis van summiere feiten een gans stuk ideeëngeschiedenis te reconstrueren.

Op basis van recente publikaties en lokale voorbeelden brengt G. Lemarchand een syntheseartikel over het probleem van de greep van de Franse adel op de maatschappij. Hij bespreekt hierbij het verband tussen burgerij en aristocratie en gaat in op de evolutie van de rol van de adel vóór en na de revolutie. Kortom hij belicht uitstekend enkele politieke en sociale aspecten van deze klasse.

R. Mortier bespreekt één Duits werk over de revoluties: J.L. Ewald, *Revolutionen, ihre Quellen und die Mittel dagegen* (Berlin, Unger, 1792). Zoals andere Duitse publikaties op het einde van de achttiende eeuw is het een afstandelijk, theoretisch werk over de revolutie. Na de auteur gesitueerd te hebben, commentarieert Mortier de inhoud van het boek.

L. Trenard geeft een chronologisch overzicht van de contra-revolutie in de streek rond Rijsel tijdens het decennium 1789-1799. Op basis van literatuur en bronnen schetst hij de verschillende vormen van 'verzet'. Zijn poging om de oorzaken hiervan te duiden, verzinkt echter in het teveel aan beschrijvende details.

N. Jonard onderzoekt in zijn bijdrage het 'jacobijnse' element in de werken van Foscolo. Na een nauwkeurige analyse bevestigt hij zijn beginstelling dat deze Italiaan geen authentiek jacobijn was, maar er wel vele elementen van gebruikt heeft.

J. Dierickx formuleert een aantal bedenkingen bij de Engelse vertaling van het hybridische werk van C. Volney, *Les ruïnes ou méditations sur les révolutions des empires* (1791). Hij nuanceert daarbij de visie van E. Thompson dat de Engelse versie veel radicaler is dan de Franse door nauwkeurig beide teksten te vergelijken.

Deze verzameluitgave bevat dus verschillende degelijke bijdragen, maar de thematiek is te ruim genomen om het ganse Europese veld goed te bestrijken. Het zou jammer zijn dat de algemene titel deze bijdragen in de informatiestroom liet verdrinken.

W. Baeten

J. Osinga, *Frankrijk, Vergennes en de Amerikaanse Onafhankelijkheid, 1776-1783* (Dissertatie Leiden; Amsterdam: J. Osinga (Amstelveld 8), 1980, 182 blz.).

Over de opzet van dit onder supervisie van prof. J.W. Schulte Nordholt vervaardigde proefschrift kunnen moeilijk misverstanden ontstaan. De schrijver had - zo deelt hij in de inleiding mee - in een kandidaatsscriptie over de erkenning van de Verenigde Staten door de Staten van Friesland geconstateerd dat de Franse diplomatie de erkenning van Nederlandse zijde heeft tegengewerkt. Hij besloot daarop de Frans-Amerikaanse betrekkingen

ten tijde van de Onafhankelijkheidsoorlog aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen en doet daarvan in deze dissertatie verslag.

Op grond van een uitvoerige literatuurstudie is hij tot het inzicht gekomen dat de gangbare opvatting als zou de Franse regering op edelmoedige en onbaatzuchtige wijze hulp van grote omvang aan de opstandige kolonisten hebben geboden, niet overeenstemt met de feiten. Het buitenlands beleid van Frankrijk in deze tijd, waarop Vergennes in sterke mate zijn stempel zette, werd, vaandeldragers als Franklin en Lafayette ten spijt, niet ingegeven door gevoelens van sympathie en onderlinge verbondenheid, maar uitsluitend bepaald door het profijt dat Frankrijk kon trekken uit de strijd tussen zijn aartsvijand Engeland en diens opstandige onderdanen in Amerika. Vergennes voerde in feite een keiharde 'Realpolitik,' waaraan hij de belangen van de rebellen herhaaldelijk opofferde, al trachtte hij dit - en niet zonder succes - met schone schijn te bemantelen.

Osinga heeft zijn onderzoeksveld scherp afgebakend en zich daarbij gericht op één doelstelling: aantonen dat de Franse politiek anti-Engels en niet pro-Amerikaans was. Alle gegevens worden door hem uitsluitend vanuit dat gezichtspunt aangevoerd en getoetst op hun bruikbaarheid als bezwarend materiaal tegen de vooral in de Franse en Amerikaanse geschiedschrijving dominerende opvatting volgens welke de Franse regering op genereuze wijze en op grote schaal de onderliggende kolonisten tegen de Engelse regering te hulp is geschoten.

De schrijver levert een vurig pleidooi voor zijn these en ook een fel requisitoir tegen de heersende opvatting. Dat geeft zijn boek ontegenzeg'lijk een levendig karakter. De nadrukkelijkheid waarmee de hoofdstelling gepresenteerd wordt en vooral de herhaling daarvan wekken op den duur wel een zekere irritatie bij de lezer; althans zo verging het mij. Daarmee zal ook wel samenhangen dat hij met de titel van hoofdstuk II *'Een nieuwe voorstelling van zaken*' een iets te originele indruk wekt, want hij vermeldt zelf dat enkele historici hem zijn voorgegaan op het door hem gekozen parcours. Maar goed in het vuur van de strijd...

Nu wil ik graag volmondig erkennen dat hij er goed in geslaagd is zijn these te onderbouwen met een overvloed van argumenten. Overtuigend toont hij aan hoe ambivalent de Franse buitenlandse politiek heeft gemanoeuvreerd ten opzichte van de opstandige koloniën. De besprekingen tussen de regering in Parijs en de onderhandelaars van het Congres, en vooral de Franse vertragingstaktiek daarbij, naar alle waarschijnlijkheid onder meer tot uitdrukking komend in het onderscheppen van de Amerikaanse correspondentie, worden door Osinga op scherpzinnige wijze ontleed. Het bestaan van die onderscheppingstaktiek wordt door hem heel aannemelijk gemaakt, maar hij draaft wel lichtelijk door als hij bij gebrek aan voldoende hard bewijsmateriaal op bladzijde 33 beweert: 'Gegeven de aanzienlijke mogelijkheden tot franse onderschepping van amerikaanse post, hoeft men slechts het franse belang daarbij te erkennen om de meerdere aanwijzingen daartoe als overtuigende bewijsvoering (sic!) te aanvaarden'.

Te waarderen valt dat de auteur in deze studie over de diplomatie de economische aspecten niet heeft veronachtzaamd. Zo heeft hij de scheepvaartsbeweging in zijn beschouwing betrokken en daar onder meer uit afgeleid dat het Nederlandse aandeel in de bevoorrading van de opstandelingen aanzienlijk groter moet zijn geweest dan het Franse.

Goed getroffen ook vind ik zijn analyse van het buitenlands beleid van Vergennes, die als dienaar van het monarchale ancien régime weinig op had met de republikeinse rebellen. Waar het hem om ging, was om middels de Amerikanen zo veel mogelijk afbreuk te doen aan de macht van Engeland. Hij zag het als een belang voor Frankrijk dat de strijdende partijen elkaar zouden verzwakken en afmatten. Naar buiten trachtte hij daarbij op behen-

dige wijze de indruk te wekken alsof de Franse diplomatie uit louter edelmoedigheid tot het uiterste ging in haar steun aan de Amerikanen. Sommige onderhandelaars van het Congres zoals Franklin waren geen partij voor het raffinement van hun bondgenoten, voor wie de ontwikkelingen op het Europees continent geducht meespeelden. Ook bij de onderhandelingen over de vredesregelingen komt de ondergeschiktheid van de Amerikaanse belangen in de Franse diplomatie duidelijk naar voren.

Minder op dreef is de schrijver in zijn poging (in hoofdstuk X Naschrift) een verklaring te geven voor de verbreidheid en de populariteit van de door hem met zoveel verve bestreden gangbare opvatting over de Frans-Amerikaanse betrekkingen. Ten aanzien van een dergelijk probleem schiet de door hem beoogde beperkte opzet bepaald te kort. Aan de breedheid van beschouwing die de verklaring van een dergelijk complex historisch fenomeen behoeft, is hij onvoldoende toegekomen. Zijn factoren ter verklaring zijn deels te zeer ingegeven door dubieuze, weinig houvast biedende psychologische theorieën zoals 'overreaktie door een plotselinge verandering van mening' in het geval van Franklin (153) en de 'vaderzoon verhouding' die 'als het ware een omkering - en daardoor opheffing! - van de afhankelijkheidsrol van de Verenigde Staten ten opzichte van Frankrijk' is met betrekking tot de relatie van Lafayette ten opzichte van Washington (155). De schrijver draagt gelukkig ook meer steekhoudende factoren aan, maar als geheel is dit Naschrift een te vluchtig, te weinig diepgravend en te weinig veelzijdig stuk. Het levendige, vurige pleidooi ligt hem kennelijk beter dan de weloverwogen, brede bespiegeling.

Tot besluit van deze bespreking wil ik graag opmerken dat afgezien van enkele bedenkingen mijn eindoordeel over dit proefschrift overwegend positief uitvalt. Osinga heeft een frisse, prikkelende en grotendeels overtuigende studie geschreven over een interessante kwestie, waarover het laatste woord nog wel niet gesproken zal zijn. Het is te hopen dat zijn bijdrage in de internationale discussie doorklinkt en dat haar niet het lot van de vergetelheid treft dat enkele oudere Nederlandstalige studies over de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog ten deel is gevallen. Daarom zou een vertaling, bij voorkeur in het Engels, het overwegen waard zijn.

M.A.M. Franken

J.A.H. Bots, ed., *The Peace of Nijmegen, 1676-1679. Proceedings of the Tricentennial, 14-16 September 1978* (Amsterdam: APA, 1980, 294 blz., *f* 52, -, ISBN 90 302 1216 0).

Alvorens in te gaan op de afzonderlijke bijdragen uit deze bundel, die de schriftelijke weergave bevat van zestien voordrachten, gehouden op het internationaal congres in 1978 ter herdenking van de Vrede van Nijmegen, wil ik eerst enige algemene opmerkingen maken over de bundel in zijn totaliteit.

Het is zonder meer een goede gedachte van de initiatiefnemers geweest de Vrede van Nijmegen tot studieobjekt te maken van een internationale conferentie. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, is het terrein van de internationale verhoudingen gedurende het laatste kwart van de zeventiende eeuw een allerminst omgeploegde akker. Er liggen nog heel wat percelen braak. Daarvan getuigt deze

bundel die een welkome aanvulling levert ter verbreding van de kennis en verdieping van het inzicht betreffende de diplomatieke en buitenlandse geschiedenis in de genoemde periode. Te waarderen valt ook dat - tot op zekere hoogte - gekozen is voor een multidisciplinaire opzet. Er zijn onder de auteurs zowel beoefenaren van de diplomatieke en politieke geschiedenis als rechtshistorici en archivarissen. Vooral het gezamenlijk optrekken van historici en deskundigen uit de archiefwereld is een goede zaak. Te vaak nog trekken beide groepen vanuit een tendele andere benadering en

doelstelling gescheiden op.

Wel vraag ik me af of de multidisciplinaire aanpak nog niet in meer omvattende zin had kunnen worden doorgevoerd. Vooral de economische aspecten komen in de meeste artikelen te weinig aan hun trekken, terwijl juist uitgerekend in dit tijdvak de economische factoren meer gaan inwerken op de internationale verhoudingen. Verder valt mij op dat de organisatoren van het congres niet gekozen hebben voor te voren afgebakende, gerichte vraagstellingen, waardoor de voordrachten van de verschillende sprekers min of meer op elkaar hadden kunnen worden afgestemd en elkaar hadden kunnen aanvullen. De bijdragen zijn nu zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht wel zeer heterogeen uitgevallen. Deze bundel is daardoor een erg los bijeengehouden veldboeket zonder veel rangschikking geworden. Zou een in grote lijnen gemeenschappelijke probleemstelling juist bij zo'n internationaal gezelschap van specialisten niet tot meer raakvlakken en daarmee tot een grotere coherentie hebben kunnen leiden?

Dat neemt niet weg dat deze bundel veel belangwekkende studies bevat. Zo geven de inleidingen van Leopold Auer en Peter Barber een inventarisatie van de beschikbare bronnen in respectievelijk de Oostenrijkse en Engelse archieven, waarvan de onderzoeker veel profijt kan trekken, terwijl het artikel van G.W. van der Meiden een even beknopte als heldere introductie is voor wat betreft de inrichting van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag met betrekking tot de bescheiden van de buitenlandse politiek in deze periode. Een tweede reeks bijdragen die zich min of meer onder één noemer laat plaatsen, beschouwt het Nijmeegse Vredescongres vanuit bovennationaal standpunt en vraagt aandacht voor de meer algemene ontwikkelingen binnen het diplomatieke bedrijf van die tijd. Daartoe behoren de artikelen van Bruno Neveu over de wijze van onderhandelen te Nijmegen en van Ragnhild Hatton over de Europese mogendheden in relatie tot het vredescongres. Deze laatste bijdrage heeft een algemeen oriënterend karakter en is mede van belang omdat daarin verschillende witte plekken op de kaart worden gesignaleerd. C.G. Roelofsen behandelt op heldere wijze de gevoelige kwestie van de juridische status van de stad Nijmegen ten tijde van de vredesonderhandelingen.

De overige artikelen behandelen het vredescongres vanuit het oogpunt van de verschillende mogendheden. Veruit de meest uitvoerige en gedetailleerde bijdrage is van de hand van P.J. Rietbergen over de pauselijke diplomatie en mediatie. Het is een degelijk werkstuk dat een uitgebreider versie is van de tijdens het congres gehouden voordracht. Een reeds lang gesignaleerde leemte vormt onze gebrekkige kennis van de Spaanse en Zuidnederlandse diplomatie met betrekking tot de vredesonderhandelingen. G. van Dievoet en C.F. Scott hebben de rol onderzocht die onderscheidenlijk door de Zuidnederlandse diplomaat Jean-Baptiste Christijn en zijn Spaanse collega Don Pedro Ronquillo te Nijmegen wordt gespeeld. Indrukwekkend is de analyse van de Spaanse monarchie onder Karel II door A. Domínguez Ortíz. De voornaamste these van zijn betoog luidt dat in tegenstelling tot de gangbare opvatting Spanje in de laatste decennia van de zeventiende eeuw over het dieptepunt van zijn verval heen is en tekenen van herstel begint te vertonen. Wel moet ik hierbij opmerken dat de Vrede van Nijmegen voor deze analyse als een vrij toevallige kapstok dienst doet. Göran Rystad besteedt aandacht aan de positie van Zweden, eveneens een mogendheid die, zeker in de belangstelling van de niet-Zweedse historici, nogal onderbedeeld is.

De bijdragen van de Franse historici, die van G. Livet over Colbert de Croissy en de Franse diplomatie in Nijmegen en die van René Pillorget over de relatie tussen Frankrijk en de Duitse staten op het congres, munten beide uit door een strak-methodische compositie, terwijl in beide onmiskenbaar een toon van bewondering voor de Franse diplomatie te be-

luisteren valt. Met name Livet zou gezien zijn verwijzingen naar in hoofdzaak Franse bronnen wel eens eenzijdig beïnvloed kunnen zijn. Het is mij al eerder opgevallen dat Franse historici te uitsluitend afgaan op de berichtgeving van Franse gezanten en daarbij over het hoofd zien dat deze gezanten in hun correspondentie hoog moesten opgeven van hun prestaties om in de gunst van hun meester te blijven. K.H.D. Haley maakt in zijn artikel over de Engelse buitenlandse politiek duidelijk dat het feitelijke machtsspel niet in Nijmegen, maar in Engeland werd beslist tijdens de onderonsjes tussen de Engelse koning Karel II en de Franse ambassadeur aldaar. Daardoor kon de ultimatieve taktiek van de Franse onderhandelaars tenslotte met succes bekroond worden.

Tenslotte iets over de twee bijdragen over de geschiedenis van de Republiek. Herbert H. Rowen beschouwt de politiek van Willem III als de voortzetting van die van De Witt onder uiteraard gewijzigde omstandigheden. De raadpensionaris kreeg zijn posthume wraak in Nijmegen. In ieder geval een opzienbarende stelling die - naar ik verwacht - aanleiding zal geven tot nieuwe discussies. Erg geboeid heeft mij de studie van D.J. Roorda. Volgens zijn visie luidt de Vrede van Nijmegen het einde in van een bijzondere periode in de geschiedenis van onze diplomatie en wel van de allesoverheersende persoonlijke diplomatie van stadhouder Willem III. In een overtuigend betoog toont Roorda aan dat de prins vanuit zijn sterke positie ten gevolge van de noodsituatie van 1672 zich in een persoonlijke diplomatie bediende van nieuwe, veelal jonge, hem toegewijde onderhandelaars. Met en na de Vrede van Nijmegen geraakte het diplomatieke bedrijf weer in de oude banen en kwam het weer meer in handen van het vroegere type van de regent-diplomaat. Deze bijdrage is een uitdaging om door gebruikmaking van stedelijke en gewestelijke archieven eens precies uit te zoeken, hoe de regenten, vooral de Hollandse er in de periode 1674-1678 in geslaagd zijn de macht van de stadhouder in te dammen.

Het heeft altijd iets onbevredigends om zoveel bijdragen van zo verschillend gehalte in een bespreking met enkele opmerkingen te moeten afdoen. Toch meende ik de in dit onderwerp geïnteresseerde lezers van de *Bijdragen* enige algemeen oriënterende informatie - hoe beknopt ook - niet te mogen onthouden. Congres en bundel hebben immers ten doel gehad nieuwe impulsen te geven aan de bestudering van de internationale betrekkingen omstreeks 1678. Bij de vraagtekens die ik aan het begin van deze recensie heb geplaatst ten aanzien van de opzet van dit internationale forum en bijgevolg van deze bundel als geheel, wil ik grif erkennen dat deze serie artikelen - hoe heterogeen van aard ook - stellig prikkelt tot nieuw onderzoek en nadere studie. Zo beschouwd zijn het initiatief tot deze conferentie en de weerslag ervan, zoals vervat in deze bundel, zeker geslaagd te noemen.

M.A.M. Franken

A.Ph.C.M. Jaspers, *Rechtspreken in de maatschappij. Een onderzoek naar opvattingen over plaats en funktie van de rechtspraak in het Nederlandse ekonomische, sociale en politieke bestel van het einde van de achttiende tot het begin van de twintigste eeuw* (Rechtshistorische studies, V; Den

Haag-Zwolle: Universitaire Pers - W.E.J. Tjeenk Willink, 1980, xii + 515 blz., *f* 75, -, ISBN 90 271 1738 1).

In een leerzaam review-artikel van enige bloemlezingen en studies over marxistische en ‘radicale’ rechtstheorie heeft Eugene Kamenka gewezen op de sterker wordende tendens het recht te de-intellectualiseren en overgeleverde scheidsmuren te slechten welke het recht van gewoonte, moraal en politiek onderscheiden (*Times Litterary Supplement,* 1 mei 1981, 475-476). Naar Kamenka's mening dreigt men in sommige kringen te vergeten dat het recht

- met zijn coherente, waardengeoriënteerde rechtssysteem, zijn rechtsinstellingen, concepten en technieken - een intellectuele status van eigen signatuur heeft gekregen. Alleen een slecht begrepen historisme leidt er, in Kamenka's ogen, toe dat men alleen nog maar de maatschappelijke context lijkt te zien; dat men wel een catalogus van onrechtvaardigheden weet op te stellen, maar geen theorie van rechtvaardigheid. Als een saillant voorbeeld haalt Kamenka het, overigens prijzenswaardige, boek van E.P. Thompson, *Whigs and Hunters* (1975), naar voren. In die studie begaat Thompson de fundamentele fout te menen dat de Black Act van 1723 tegen het stropen belangrijk was in de Engelse rechtsgeschiedenis. Kamenka meent dat die wet in dat kader nauwelijks van importantie is, maar zoveel te meer voor de sociale en politieke geschiedenis van de achttiende eeuw.

Nu schuilt er in Kamenka's schets zeker overdrijving. Alleen al in kwantitatief opzicht past de rechtshistorische produktie grotendeels wel in het door Kamenka voorgestane ideaal: ze is over het algemeen intellectuele, 'dogmatische' geschiedenis, waaraan het historische besef voor verandering in de tijd - maar niet alleen dóór de tijd - slechts marginaal is. In het kader van de recente intense belangstelling voor de lang verwaarloosde strafrechtsgeschiedenis komt Kamenka's lamentatie misschien te pas - dáár behoort trouwens ook Thompson thuis.

Ligt er al bij de beoefening van de eigentijdse rechtstheorie het probleem van juridisch 'identiteitsverlies' door de infiltratie van antropologische en sociologische noties, bij de historische beoefening van het recht is dat risico onontkoombaar geworden. Daar moet de jurist de geschiedenis als hulpwetenschap aantrekken en Themis loopt dan het risico in het kielzog van Clio allerlei bastaarden en wangedrochten ondergeschoven te krijgen.

Met aan overmoed grenzende onverschrokkenheid heeft de jurist Jaspers, onder leiding van de rechtstheoreticus J. Leyten, het terrein van de rechtsgeschiedenis betreden. Op *Rechtspreken in de maatschappij* promoveerde hij in de rechten aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Een aan Jaspers's jargon (vergelijk 315) ontleende kwalificatie van dit boek zou ongeveer zo kunnen luiden: in de anti-liberale tendens van dit boek drukken zich de tegenstellingen en conflicten uit die onverwerkte marxistische of quasi-'kritische' en radicale lectuur op de terreinen van recht, geschiedenis, economie, sociologie en politiek (ideologie) ten gevolge hebben. Op de titel afgaande zou men, Kamenka's requisitoir indachtig, kunnen menen dat het om een 'intellectual history' gaat: opvattingen over plaats en functie van de rechtspraak in het Nederlandse economische, sociale en politieke bestel gedurende een periode van anderhalve eeuw. Die indruk is onjuist. In zijn inleiding zegt de auteur het namelijk anders. Over de rechtspraak als onderdeel van het rechtssysteem merkt hij op: 'plaats en funktie daarvan zullen moeten worden onderzocht in de konkrete maatschappelijke omgeving'. De gewaarschuwde lezer wordt vervolgens geconfronteerd met 'Het doel van deze studie laat zich in deze benadering omschrijven als het situeren van het proces van verandering van plaats en funktie van de rechtspraak in de konkrete struktuur en ontwikkeling van de Nederlandse maatschappijformatie van eind 18e tot begin 20e eeuw' (2).

Ook al geeft de auteur dat bij zijn verantwoording van onderwerp en tijdsbestek niet aan, zijn temperament en perspectief worden bepaald door neo-marxistische theoretici. Het concept van Althusser dat het recht slechts kan worden begrepen in relatie tot drie basisstructuren in een samenleving (de economische, ideologische en

politieke) heeft kennelijk model gestaan. Voordat ik overga tot het signaleren van de desastreuze gevolgen die het opleggen van een dergelijk artificieel schema op dit zogenaamd rechtshistorische onderzoek heeft gehad, dient eerst nog op twee verdere beperkingen te worden gewezen. Jaspers heeft zijn (niet 'het') beeld van plaats en functie van de rechtspraak in de samenleving ge-

baseerd op literatuuronderzoek (3-4). De rechtspraak zelf heeft hij uitdrukkelijk niet onderzocht (4-5). Nu zal wel niemand van hem vergen dat hij de ‘officiële’ (?) rechtspraak ‘systematisch’ zou doornemen. Maar het lijstje van negentien vonnissen op bladzijde 515 is toch wel het magere andere uiterste. Dit klemt te meer, omdat in de juridische literatuur - om te beginnen de grote negentiende-eeuwse doctrinairen - natuurlijk heel veel rechtspraak is besproken. Het verantwoord betrekken van de rechtspraak bij zijn onderzoek is beslist niet zo'n onmogelijke opgave als de auteur het voorstelt. Zeker van een juridische studie, met dit onderwerp, moet men dat wel eisen.

Wat nu te zeggen van de historische - in Jaspers' woorden ‘ekonomische, sociale en politieke’ - component van dit werk? Kwantitatief valt op de historische onderdelen de nadruk; de verhouding rechts- tot andere geschiedenis is ongeveer één op twee. Dat een dergelijke kwantificering zo gemakkelijk is, bevreemdt al. Wie de indruk mocht hebben gekregen dat het hier om een ‘integrale’ geschiedschrijving à la Romein gaat - voor rechtshistorici zonder succes gepropageerd door H. van den Brink, *Rechtsgeschiedenis bij wijze van inleiding* (1976) - komt bedrogen uit. Alle goede wil van de schrijver ten spijt, blijkt al uit de hoofdstukken-indeling dat hij er niet in is geslaagd zijn onderwerp in het historische proces in te bedden. Het blijven vier naast elkaar gelegde ruwbewerkte stenen, gekloofd in drie perioden. Alleen in de eerste fase lijkt de integratie groter, maar dat is kennelijk te wijten aan literatuurgebrek. Het gepretendeerde cement blijkt slechts los zand te zijn. De auteur komt niet veel verder dan steeds maar weer te stellen dat een verschijnsel zich voordeed ‘binnen de ekonomische, sociale, politieke en ideologische konstellatie van de samenleving’ (bijvoorbeeld 36-37, 75, 115, 210, 213, 217). Voortdurend bewijst Jaspers fenomenen of ontwikkelingen die òf niet bewezen kunnen òf niet bewezen behoeven te worden. De relatieve autonomie van de rechtspraak, het negentiende-eeuwse legisme worden geplaatst tussen gedetailleerde beschrijvingen van feiten in hun veronderstelde samenhang, maar ze worden ook ‘verklaard’ op een zo generaliserend niveau dat er karikaturale uitspraken uit voortvloeien - zoals de karakterisering van de voorvechter van de ‘nationale’ codificatie Kemper (46), de natuurrechtelijke overschatting van de menselijke rede (68), de ontwikkeling van de sociale structuur (93) of in uitspraken als ‘Het ontstaan van de eerste werkliedenverenigingen in de zestiger jaren staat in direkt verband met de ontwikkeling van de sociale en ekonomische verhoudingen’ (115) enz. Ook in de zogenaamd feitelijke beschrijvingen herkent de historicus de vaderlandse geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw nog maar in zeer vage gestalte.

Niet alleen principieel, maar ook in historische uitwerking faalt de schrijver naar mijn smaak. Het lijkt frikkerig om bij twintig dicht bedrukte pagina's literatuuropgaven die van grote belezenheid getuigen, aanmerkingen te maken. Toch zie ik mij verplicht erop te wijzen dat ook hier de auteur geen evenwicht heeft kunnen vinden. Enerzijds citeert of vermeldt hij veel te veel literatuur die slechts van marginaal belang voor zijn betoog is, anderzijds - en dat vind ik ernstiger - ontbreekt nogal wat dat men er juist in mag verwachten. Het behoort tot de grondregels van het wetenschappelijk goed gedrag dat men zijn bronnen noemt. Dat sluit ook, en vooral, in dat men essentiële recente literatuur via welke men kennelijk andere bronnen of literatuur op het spoor kwam, verantwoordt. Bij alle uitvoerigheid over het negentiende-eeuwse legisme miste ik verwijzing naar de handboeken waarin generaties juristen hun kennis

over rechtstheorie en rechtsvinding opdeden, zoals L.J. van Apeldoorn, *Inleiding tot de studie van het Nederlandse recht*, waarvan de recente editie door Jaspers' promotor werd verzorgd. De (veel te) uitvoerig behandelde discussie over de noodzaak van codificatie vindt men veel pregnanter besproken in A.S. de Blécourt, *Pro Excolendo en de rechtsgeschiedenis* (1937). Wonderlijk is de omissie van H.W.

Heyman, 'De Juristen-vereniging en de aanzet tot vermaatschappelijking van het privaatrecht' in de Rotterdamse bundel *Lof der historie* (1973) en E.W. Hofstee, 'Wetgeving gedurende critische perioden in het proces van sociale verandering', *Speculum Langemeijer* (1973). Dat onze codificatie steeds weer in discussie kwam bewijst ook Pitlo's rede waarin hij zich tegen de na-oorlogse hercodificatie uitsprak. Essentieel in de rechtshistorische discussie over de rechter en zijn richtsnoer is het uitstekende artikel van L. Strikwerda, 'Art. 11 A.B.: middel om de rechter in het rechte spoor te houden?', *Ars Aequi* (1974). Ernstiger is het nog dat Jaspers niet wat meer over de grenzen heeft gekeken. Waar Reinhardt Koselleck slaagde (*Preussen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791-1848 (1967))* faalde Jaspers. Voor de codificatieperiode zou de auteur met vrucht gebruik hebben kunnen maken van de 'kritisch-historische' studie van Elisabeth Fehrenbach, *Traditionale Gesellschaft und revolutionäres Recht. Die Einführung des Code Napoléon in den Rheinbundstaaten* (1974), terwijl Wolf Rosenbaum, *Naturrecht und positives Recht* (1972) hem nog wel wat verdieping van zijn visie op het 'natuurrecht' had kunnen brengen. Als voorbeeld èn waarschuwing had hem kunnen dienen Elsa Sjöholm, *Rechtsgeschichte als Wissenschaft und Politik. Studie zur germanistischen Theorie des 19. Jahrhunderts* (1972).

Hoewel de auteur geprezen mag worden om zijn moed en doorzettingsvermogen een zo omvangrijk terrein in kaart te willen brengen, ik kan toch niet anders dan concluderen dat hij ten aanzien van zijn eigen doelstelling niet is geslaagd. Symptomatisch daarvoor is, dat hij in de 'Reprise' eerst stelt dat het doel van zijn studie is 'o.m. te onderzoeken *hoe* de opvattingen in juridische kringen over plaats en funktie van de rechtspraak moeten worden gesitueerd in de ontwikkelingen die zich in de Nederlandse samenleving' hebben voorgedaan, en vervolgens als 'het belangrijkste resultaat' van zijn onderzoek presenteert '*dat* de rechtspraak, als bijzonder gebied van het rechtssysteem, blijkt te funktioneren in het veld van relaties tussen de verschillende gebieden, die te zamen de maatschappelijke struktuur vormen' (323; cursivering van mij). Dat betekent niet dat ik het perspectief van de auteur niet potentieel vruchtbaar acht. Integendeel, anders dan Kamenka ben ik van mening dat antropologie en sociologie wel degelijk een positieve, mits niet-reductieve, inbreng kunnen hebben bij de beoefening van de rechtsgeschiedenis. Het schema dat de auteur in casu hanteert, leidt echter - dat signaleerde ik al eerder in de bespreking van *De ontwikkeling van het stakingsrecht in Nederland*, geschreven door een 'kollektief' waarvan ook Jaspers deel uitmaakte; zie *BMGN* (1980) 412-414 - wel tot een volstrekt onaanvaardbare versimpeling van een werkelijkheid die ons al in een veel complexer, genuanceerder en meer geïntegreerde geschiedschrijving is uitgebeeld. Men kan beter niet aan geschiedschrijving beginnen als men niet heeft nagedacht over het probleem waarover Huizinga pregnant zei: 'Men verklaart nu eenmaal geen historische verschijnselen, zooals men een natuurproces verklaren kan. Op zijn hoogst leert men ze min of meer als geheel begrijpen. De eigenlijkste aard van een verschijnsel zal zich altijd blijven onttrekken aan onze pogingen, het uit sociale, economische, staatkundige of geestelijke oorzaken af te leiden. De geschiedvorscher kent tenslotte nauwelijks oorzaken, enkel voorwaarden, om er zijn inzicht uit te vormen en er zijn conclusiën op te bouwen', *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (1941) in: *Verzamelde Werken*, II, 417.

Dat aan dit gesubsidieerde boek een index van namen van zaken ontbreekt, is onvergeeflijk.

A.H. Huussen jr.

A.S.H. Breure en J.G. de Bruijn, ed., *Leven en werken van J.G.S. van Breda (1788-1867)* (Groningen: Tjeenk Willink, 1979, 429 blz., ISBN 9001 16001 8).

Jacob Gijsbertus Samuël van Breda werd in 1788 te Delft geboren als zoon van de bekende fysicus Jacob van Breda. Hij studeerde in Leiden medicijnen en natuurkunde en promoveerde in 1811 in beide vakken. Hij is vijf jaar hoogleraar in de botanie te Franeker en vanaf 1821 te Gent. Door de Afscheiding komt hij in 1831 in Leiden terecht en verruilt daar de botanie voor de geologie. In 1839 volgt hij Van Marum op als directeur van Teylers Museum, een post die hij bekleedt tot 1864. Drie jaar later sterft hij te Haarlem.

De natuurkunde - vooral de electriciteitsleer - en de geologie waren de terreinen waar Van Breda zich echter het meest voor interesseerde. Een eminent wetenschapsman was Van Breda zeker niet; in veel opzichten had hij meer gemeen met de achttiende-eeuwse geïnteresseerde dilettant dan met de negentiende-eeuwse vakkundige specialist. Maar hij had flair en zeker op het terrein van de geologie van Nederland heeft hij nuttig en oorspronkelijk werk verricht. Zijn bemoeienissen met de natuurkunde beperkten zich tot het herhalen en - soms - het verbeteren van proefnemingen die reeds door anderen waren gedaan. Hij kon daarbij gebruik maken van het instrumentarium van het zeer goed geoutilleerde Teylers Museum; een instrumentarium dat door hem en zijn bijzonder kundige instrumentenmaker Logeman nog aanzienlijk werd uitgebreid. Hij bleef goed op de hoogte van de stand van de ‘proefondervindelijke’ natuurkunde van zijn tijd en correspondeerde zelfs met veel vooraanstaande natuurkundigen uit zijn tijd (bijvoorbeeld Faraday, Foucault en Tyndall). Hij heeft echter geen eigen bijdrage geleverd aan de stand van de natuurkundige kennis van zijn tijd. Opvallend is vooral dat hij nooit enige poging tot theorie-vorming ondernam.

Het deskundige artikel van professor Snelders beschrijft Van Breda's bemoeienissen met de natuurkunde. Hij onderzocht de warmteontwikkeling in een weekijzeren staaf die gemagnetiseerd wordt door een spoel waar een stroom wordt doorgevoerd; hij slaagde erin zo'n staaf te laten ‘zingen’ door met behulp van een rheotoom de stroom door de spoel steeds te onderbreken. Ook trachtte Van Breda vast te stellen of bij magnetisering van een staaf tevens verlenging optreedt. Na 1846 experimenteerde hij veel met de galvanische lichtboog (wanneer men de beide electroden van een krachtig element voldoende dicht bij elkaar brengt ontstaat zo een lichtboog). In de jaren na 1850 onderzocht hij de geleidbaarheid van vloeistoffen (in het bijzonder van gedestilleerd water) en tenslotte wijdde hij zich aan het onderzoek van de zogenaamde Ampère'se afstoting (it est de onderlinge afstoting tussen twee opeenvolgende delen van eenzelfde rechtlijnige stroomvoerende geleider). Vooral dit laatste probleem heeft hem steeds zeer geboeid.

Van Breda's werkzaamheden op het terrein van de geologie vonden hun bekroning in zijn benoeming in 1851 door Thorbecke tot voorzitter van de commissie voor de samenstelling van een geologische kaart van Nederland. Het verlangen een inzicht te krijgen in de delfstoffenrijkdom van Nederland speelde natuurlijk een belangrijke rol bij de instelling van deze commissie. Helaas zou dit resulteren in een van de meest trieste episodes van Van Breda's leven. Men had voorzien dat het werk zes tot acht jaar zou duren en rond de *f* 56.000, - kosten moest. Begin 1855 ontstaat echter een

conflict tussen de voorzitter en de secretaris van de commissie, Van Breda's oud-leerling dr. W.C.H. Staring. Oorzaak was dat Staring niet alleen het leeuwedeel van het organisatorische werk maar ook vrijwel al het kartografische werk moest doen en vermoedelijk daarom ook graag alle eer van de onderneming wilde hebben. Staring verklaarde nu dat als men het werk naar behoren uit wilde voeren dat het dan niet op tijd klaar zou kunnen komen dat er meer geld nodig zou zijn. Van Breda van zijn kant wenste zich te houden aan de toezeggingen die aan de minister van

binnenlandse zaken gedaan waren en verdedigde zijn standpunt met de stijfhoofdigheid en het gebrek aan souplesse die hem op latere leeftijd zouden karakteriseren. Ook een zekere 'jalousie de métier' tegenover de inderdaad veel kundiger Staring zal bij dit alles een rol gespeeld hebben. Onhandige pogingen het conflict bij te leggen hadden geen succes en de arbeid werd uiteindelijk, tot Van Breda's grote ergernis, aan Staring alleen opgedragen.

Het opstel van M. van den Bosch dat deze affaire behandelt is veruit het langste van het boek. De opzet is niet zeer gelukkig: de geschiedenis van de commissie wordt uiteengezet aan de hand van een chronologisch op de notulen gebaseerd verslag van wat er in alle afzonderlijke achtenvijftig vergaderingen van de commissie besproken werd. Wat meer synthese zou een overzichtelijker verslag hebben opgeleverd. Vooral storend is dat nu organisatorische en wetenschappelijke zaken door elkaar staan. Het geduld en de nauwkeurigheid waarmee Van den Bosch zijn onderzoek verricht heeft is overigens bewonderenswaardig.

Van de Bosch' artikel wordt voorafgegaan door een competent verslag van L. Ghijs en L. Vercauteren van het totstandkomen van een soortgelijke kaart van België. Van Breda had daar enige bemoeienis mee gehad. Verder bevat het boek een reeks kortere opstellen respectievelijk over Van Breda's natuurkundig instrumentarium (door Van Breda's slordigheid bleek het moeilijk hier een nauwkeurige opgave van te doen) (J.G. de Bruijn), over zijn werkzaamheden als botanicus (P. Smit en Th.J.J. Koolen) en over zijn zoölogische (A.S.H. Breure) en zijn paleontologische arbeid (A.S.H. Breure). Dan zijn er nog twee korte notities over Van Breda als conservator (A.S.H. Breure) en over zijn functioneren als secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (J.G. de Bruijn). Bijzonder aardig zijn tenslotte de (door A.S.H. Breure en J.G. de Bruijn bewerkte) verslagen die Van Breda geeft van zijn Europese studiereizen in de jaren 1810, 1812-1813 en 1817. Hij bezoekt de rariteiten-kabinetten van een aantal geleerden, volgt hier en daar college en toont daarbij evenveel belangstelling voor de persoonlijke eigenaardigheden van de docent als voor diens betoog. Hij woont een aantal operaties bij (in Parijs) en wat hij daarbij te zien krijgt is werkelijk afgrijselijk.

Het boek, financieel gesteund door het Prins Bernhard Fonds, is zeer luxueus uitgegeven. Zowel de prachtige band, de fraaie bladspiegel en het mooie lettertype dragen ertoe bij dat men het boek met veel genoegen ter hand neemt. Tenslotte moet mij wel van het hart dat ik mij heb afgevraagd of zo een middelmatig man als Van Breda al die aandacht wel waard is geweest. Maar hoe zouden we de grootheid van bijvoorbeeld een Maxwell (die zes jaar na Van Breda's dood zijn befaamde *Electricity and Magnetism* publiceerde kunnen taxeren, als we niet op de hoogte zijn met de prestaties van de middelmaat? In ieder geval geeft het boek een goed, zij het vrij treurig beeld van wat de Nederlandse wetenschapsbeoefening voorstelde in de eerste helft van de vorige eeuw.

F.R. Ankersmit

Jeannine Lothe, *Paupérisme et bienfaisance à Namur au XIXe siècle, 1815-1914* (Collection histoire Pro Civitate LI; Brussel: Gemeentekrediet van België, 1978, 455 blz., BF 750, -, D/1978/0139/1).

In deze studie wordt men geconfronteerd met de problematiek van incidentele, tijdelijke armoede en de staat van permanente behoeftigheid. Alleen in het laatste geval wil de schrijfster van pauperisme spreken, ook al onbreekt in Namen een proletariaat in de klassieke zin ten gevolge van het afwezig zijn van een dominante concentratie van industriële ondernemingen. De tijdgenoot gebruikt de term pauperisme niet vaak. In de bronnen zelf

wordt gesproken van armen, behoeftigen, armenklasse, gemeene man, de hulp behoevende werkman, enz. Alleen schrijvers uit de negentiende eeuw als E. Ducpetiaux en E. Laurent maken gebruik van genoemde terminologie.

Zoals reeds opgemerkt werden vroeger allerlei termen door elkaar gebruikt. Een distinctie die men in de Naamse bronnen wel tegenkomt, is dat in de archieven van particuliere liefdadige instellingen en organisaties veelal gesproken wordt van 'pauvre' en dat bij het burgerlijk armbestuur meestal de term 'indigent' gebruikt wordt. Er wordt in België met name rond 1850 onderscheid gemaakt tussen de termen arm en behoeftig. Pauvre is een meer algemeen begrip en slaat op degene die tegen, op of vlak onder het bestaansminimum zit. Indigent is degene die lijdt en in een noodsituatie verkeert. Behoeftigheid is in deze betekenis een absoluut kwaad, terwijl armoede een relatief kwaad is. De arme kan bij alle hardheid van zijn situatie zo nodig zonder aalmoes en hulp in leven blijven, terwijl de behoeftige bij gemis aan ondersteuning veroordeeld is om te sterven. Tevens is opvallend, dat bij de gegeven omschrijving de echte behoeftigen object van zorg zijn voor het burgerlijk armbestuur, terwijl de particuliere liefdadigheid zich meer richt op materiële toeslag op het minimumbestaan van de armen.

Een kwestie die door Lothe gesignaleerd wordt, is dat de auteurs uit de negentiende eeuw aan het begrip pauperisme, begrepen in de zin van een chronische staat van behoeftigheid, ook een morele lading geven. Dit geschiedt door de term te koppelen aan bijkomende verschijnselen als criminaliteit, prostitutie, onkunde, moreel verval, alcoholisme, te hoge woondensiteit in de armenwijken, gebrek aan hygiëne, enz.

Het boek bestaat uit vier delen. Het eerste behandelt het pauperisme als zodanig en geeft aan bij welke publieke en particuliere instanties de behoeftigen terecht kunnen. Daarbij worden onder andere genoemd het bureau van weldadigheid, de bank van lening, de vereniging Vincentius à Paulo en de diverse gestichten. In een apart hoofdstuk wordt ingegaan op de materiële levenscondities en de morele toestanden bij de Naamse volksklasse. De bedelarij bleef gedurende lange tijd in de negentiende eeuw een probleem dat men niet definitief wist op te lossen. Immers ondanks de vele verbodsbepalingen van de overheid en ondanks mooie geschriften over opvoeding tot arbeidzaamheid, had men gewoon niet voldoende financiële middelen om een afdoend alternatief te bieden. Naast onwil bij sommigen om te werken is het goed voor ogen te houden, dat de bedelingsinstanties te weinig geld hadden om allen te helpen en dat de werkgelegenheid bij bedrijfsleven en dienstensector onvoldoende was om allen een bestaan te verschaffen. Zeker in de jaren van grote nood zoals in 1817, toen een groot deel van de Naamse bevolking voor meer of minder dan de helft van de dagelijkse behoeften op steun was aangewezen, schoten de financiële middelen volledig tekort om iedereen op te vangen.

Het tweede deel van de studie van Lothe betreft de oorzaken van het pauperisme. Deze zoekt zij allereerst in de sterke demografische expansie met name in de perioden 1818-1828 en 1880-1890. In de eerste periode nam het aantal ondersteunden met 60 à 80% toe, terwijl in de jaren 1880-1890 daarentegen de stedelijke overheid de piek in de bevolkingsgroei beter wist op te vangen door een aantal sociale maatregelen. Een andere verklaringsfactor is de stagnatie in de economische ontwikkeling ter plaatse. Er is zelfs in diverse perioden van de negentiende eeuw sprake van ernstige teruggang in het lokale bedrijfsleven. Het volgende punt is de stijgende trend van de kosten van levensonderhoud, terwijl het reële loonpeil daarbij achter bleef. Met name

de grote gezinnen, waar de kosten voor voedsel zwaar op het huishoudbudget drukten, kwamen hierdoor in moeilijkheden. Aan dit proces kwam pas in de tweede helft van de negentiende eeuw een einde. Vanaf 1867-1868 hield de stijging van de levensmiddelenprijzen op. Daarna treedt een daling op. Vanaf 1883 begint het

reële loonniveau wat omhoog te gaan.

Het derde gedeelte handelt over de maatregelen om het pauperisme te bestrijden. In het begin van de negentiende eeuw is de overheid actief op dit terrein onder andere via het Bureau de Bienfaisance. Interessant is dat de vroeger veelvuldig gebruikte term charitas vervangen wordt door het begrip weldadigheid. Deze verandering in terminologie wijst op een toename van de laïcering van de armenzorg in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Vervolgens komen in het boek aan de orde gestichten voor bejaarden, zieken, wezen, vondelingen, gehandicapten, blinden en lijders aan oogziekten. De bank van lening bleek in de behoeften van velen te voorzien. Gezien de hoge opnamekosten had men in Namen moeite bedelaars te plaatsen in het provinciaal bedelaarsgesticht.

Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw nemen allerlei particuliere groeperingen initiatieven op het terrein van de sociale zorg. Te wijzen valt op de vereniging Vincentius à Paulo, verenigingen van dames uit de gegoede stand tot het doen van goede werken gericht op hulpbehoevenden, congregaties van vrouwelijke religieuzen zoals les soeurs de la Charité de Namur, die zich toelegden op de verzorging van zieke armen, en les pétites soeurs des Pauvres, die zich met name bezighielden met de zorg voor arme bejaarden. Een andere groep waren les dames du Bon Pasteur, die zich richtten op de verzorging van wezen, vondelingen en kinderen met opvoedingsmoeilijkheden. Ook de vrijmetselarij liet in Namen van zich horen door het opzetten en stimuleren van filantropische activiteiten. Naast het helpen in incidentele noodsituaties richtte de aandacht van de loge zich op de oprichting van een volksbibliotheek, een avondschool, een bewaarschool, een volksbank en op het organiseren van lezingen.

Naast instellingen en groepen hebben ook verscheidene filantropisch ingestelde personen een meer dan gewone rol gespeeld in het Naamse. Zo valt te noemen de kanunnik L.F.J. de Hauregard. Deze zette zich in voor de verbetering van de positie van degenen die in de gevangenis verbleven, en voor de opvang van hen die hun straf hadden uitgezeten, een vroege vorm van reclasseringswerk. Zijn activiteiten op dit terrein hebben een uitstralingseffect gehad in België bij de hervorming van het gevangeniswezen. Een andere figuur die vermeld dient te worden, is F.J.D. Arnould, directeur van de bank van lening en een vooraanstaand lid van de loge in Namen. Hij heeft veel gedaan om de opzet en werking van de bank van lening te verbeteren. Hij voegde hieraan een spaarkas toe. Hij zette zich tevens in voor de verbreiding van het volksonderwijs. Naast de twee genoemde figuren kende Namen nog andere personen die zich als weldoeners voor de armen verdienstelijk maakten.

De activiteiten, uitgaande van particulieren, waren bepaald niet overbodig. De overheid stelde slechts beperkte geldmiddelen ter beschikking voor sociale ondersteuning. In een groot deel van de negentiende eeuw vertoont dit beleid een zekere starheid. Sociale zorg wordt vooral na 1830 steeds meer een zaak van het particulier initiatief. Tegenover het sociaal immobilisme van de overheid steken scherp af de dynamiek en generositeit van allerlei particuliere groeperingen op het vlak van de verzorging van de mens in nood. Pas op het eind van de eeuw zullen de overheidssubsidies ruimer worden.

Naast lenigen van directe nood is ook via preventieve maatregelen getracht nood te voorkomen of in te dammen. Als een belangrijk hulpmiddel daarbij werd de verspreiding van het elementair volksonderwijs beschouwd. Het eerst startte men

met zondagsscholen voor de kinderen der armen. Dezen kregen les in godsdienst, lezen, schrijven en rekenen. Voor de beste leerlingen waren op het eind van het schooljaar prijzen beschikbaar in de vorm van kleding en schoeisel. Later stopt men met deze vorm van onderricht. Intussen is het lager onderwijs voldoende uitgebouwd zowel op initiatief van de stedelijke overheid als door activiteiten van particuliere zijde onder andere door les frères des Ecoles Chrétiennes voor

jongens en door les soeurs de Notre Dame voor meisjes. Tot circa 1860 wordt het onderwijs aan kinderen van armen sterk beheerst door congregaties van religieuzen. Rond 1880 blijken echter de stedelijke openbare scholen de meeste leerlingen te hebben. De schoolstrijd heeft het voordeel dat het aanbod van onderwijs stijgt.

Naast onderwijs werden onderlinge verzekering en coöperatie beschouwd als geëigende instrumenten om het pauperisme te bestrijden en om het lot van de arbeider te verbeteren. Er kwamen coöperaties tot stand zowel tot voordelig inkopen van voedingsmiddelen als tot het komen tot eigen woningbezit. L. Delisse richtte het blad *Le Coopérateur de Namur* op. Hij werd een van de pioniers van de coöperatieve beweging in België. Soms riepen de initiatieven op dit terrein protesten op van de zijde van de middenstand. Een coöperatie van katholieken, gericht op de exploitatie van een broodbakkerij, gaf aan de participanten spaarbiljetten uit. In geval van ziekte hadden de bezitters daarvan gedurende drie maanden recht op gratis levering van brood.

Het laatste deel van de indrukwekkende studie van Lothe analyseert de houding van de Naamse burgerij tegenover het verschijnsel pauperisme. Dit gebeurt door de lokale kranten en periodieken uit die tijd op dit punt na te gaan. Interessant is, dat de schrijfster heeft kunnen traceren, in hoeverre ter plaatse in bibliotheken uit de negentiende eeuw boeken, brochures en tijdschriften over het armoedeprobleem aanwezig waren. Verder heeft zij onderzocht de houding van de Naamse bisschoppen en van de vrijmetselaarsloge tegenover dit fenomeen. Ook de opstelling van de werkgevers inzake de positie van de werkende klasse is onderwerp van onderzoek geweest. Zij ziet bij deze materie drie invalshoeken: het al of niet open staan voor het probleem van het pauperisme, de feitelijke houding tegenover de armen en de stellingname ten aanzien van maatregelen ter verbetering.

Via een groot aantal bijlagen, bestaande uit statistieken en grafieken, wordt de publikatie die reeds een uitvoerig notenapparaat kent, verder met cijfermateriaal onderbouwd. Het is niet alleen een zeer gedegen studie geworden, maar tevens een die met verscheidene nieuwe vraagstellingen komt. De enige kritiek die te uiten valt, is dat de periode 1890-1914 in de tekst relatief weinig belicht wordt. Voor het overige kan dit boek model staan voor soortgelijke studies over dezelfde problematiek in andere steden.

H.F.J.M. van den Eerenbeemt

***Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, C.H.E. de Wit, *Thorbecke, staatsman en historicus*; J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (Nijmegen: SUN, 1980, 373 blz., *f* 32,50, ISBN 90 6168 253 7).**

De hier te bespreken uitgave bevat twee boeken in één band: een studie van De Wit over Thorbecke, gevolgd door een fotomechanische herdruk van Thorbecke's *Historische Schetsen* naar de tweede druk uit 1872. De studie van De Wit is bedoeld als een inleiding op het werk van Thorbecke. Het gaat natuurlijk niet aan in 1981 de schetsen van Thorbecke te recenseren, daarom beperken we ons hier tot het boek van De Wit. Sinds zijn dissertatie uit 1965 is De Wit bekend geworden door zijn

pogingen om het geschiedbeeld van de modernisering van het politiek bestel in Nederland - ongeveer de periode 1780 tot 1848 - aan een grondige revisie te onderwerpen. Niet in de laatste plaats dankt De Wit zijn bekendheid aan de kritische, vaak zeer kritische besprekingen die zijn boeken kregen. De Wit heeft zijn 'inleiding' ambitieus opgevat. Zijn 176 bladzijden zijn in drie delen onderverdeeld: een proloog over het leven van Thorbecke en de eerste poging tot hervorming tot ongeveer 1848, een inleiding tot de *Historische Schetsen* en een derde deel, epiloog, over de jaren

1848 tot 1872. Bij wijze van bespreking maak ik bij dit boek enige kanttekeningen.

In de eerste plaats moet geconstateerd worden dat dit werk ontsierd wordt door veel vergissingen, onvolledigheden en onjuistheden. Daarvan geef ik enkele voorbeelden. Dat niet 43, maar 34 leden van de Tweede Kamer geen behoefte hadden aan een verdere behandeling van het voorstel van de negen mannen (48) kan een drukfout zijn. Een vergissing is het de vader van Thorbecke in 1836 te laten overlijden (14), dat moet 1832 zijn. Merkwaardig is de mededeling dat de moeder van Thorbecke hem nooit een brief geschreven zou hebben (14). In de *Briefwisseling Thorbecke* zijn er een aantal gepubliceerd: deel I, nr. 352; deel II, nrs. 46, 59 en 159. De voorstelling van zaken rond het niet doorgaan van de benoeming van Thorbecke tot hoogleraar in Leiden in 1822 is op zijn minst onvolledig (21). Men zie de bijdrage van G.J. Hooykaas in *Thorbecke in Leiden* (1972) 43-47. Wat betreft de *Aanteekening op de Grondwet* van 1839 meent De Wit dat het niet aannemelijk is dat 'hij op verzoek van studenten met dat werk en deze colleges begonnen is' (37). Thorbecke schrijft echter op 2 december 1835 aan A.G.A. van Rappard: 'Ik ben door een aantal jonge lieden verpligt geworden, om een niet aangekondigd collegie te geven over de grondwet' (*Briefwisseling*, II, nr. 337). Evenals andere auteurs vermeldt ook De Wit (23) dat Thorbecke van september 1823 tot september 1824 te Göttingen werkzaam is geweest als privaatdocent. Aan die mededeling dient getwijfeld te worden op grond van een passage in een brief van Thorbecke van 21 februari 1824 aan zijn ouders, 'dat ik hier niet docere' (*Thorbecke Archief*, II, nr. 240).

In de tweede plaats dient opgemerkt te worden dat De Wit in deze studie herhaaldelijk blijk geeft van een naief en onversneden finalisme. Dit finalisme toegepast op het leven, denken en handelen van Thorbecke leidt tot opzienbarende resultaten: Thorbecke wilde altijd al in de politiek gaan en hij is eigenlijk altijd een liberaal geweest. Bij Thorbecke's keuze in 1822 voor een tweede verblijf in Duitsland tekent De Wit aan (21) dat hij een ongewisse toekomst als privaat-docent in Duitsland verkoos 'boven een positie die hem weinig mogelijkheden tot politiek handelen bood'. Het is een uitlating die op geen enkele manier verantwoord wordt. Ook vraagt de auteur zich af wanneer Thorbecke liberaal geworden is. In zijn kommentaar bij *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte* beantwoordt De Wit deze vraag met de stelling dat Thorbecke 'in beginsel' al in 1824 een liberaal was (25). Tijdgenoten van Thorbecke dachten daar in 1833 en 1834 nog heel anders over. Zo bepleitte de minister van binnenlandse zaken H.J. van Doorn van Westkapelle de benoeming van Thorbecke tot ordinarius in Leiden met het argument 'dat door hem de school van Kluit zal herboren worden' (*Briefwisseling*, II, bijlage 5). De benadering van De Wit leidt er niet of nauwelijks toe veranderingen en ontwikkelingen in de opvattingen van Thorbecke te analyseren. Zo komt hij er ook toe de in 1830 te Gent gehouden redevoering over de invloed der machines en de befaamde voordracht van 1844 *Over het hedendaagsche staatsburgerschap* niet goed te onderscheiden: 'Inhoudelijk zegt hij hetzelfde als in zijn Gentse toespraak' (46). Dat is jammer, want bij de vele overeenkomsten zijn juist ook de verschillen interessant. Men zie de rede van J.C. Boogman over Thorbecke, *BMGN*, LXXXVII (1972) 363-367. Besluit Thorbecke in 1830 zijn toespraak met een pleidooi voor ingrijpen, in 1844 eindigt hij zijn betoog opmerkelijk gelaten, met een niet-weten. Hij ziet geen oplossing voor de door hem geconstateerde tegengestelde maatschappelijke ontwikkelingen: de politieke ontwikkeling naar grotere gelijkheid, de economische ontwikkeling naar

grotere ongelijkheid. Deze kwestie is naar mijn mening ook van belang voor het optreden van Thorbecke als wetgever, met name waar het het kiesrecht betreft. Thorbecke wilde de census zo laag mogelijk bepalen. Bij de verdediging van zijn kieswet op 8 juni 1850 stelt hij dan ook in de Tweede Kamer dat het niet zo belangrijk is of een lage census

ook ongeschikte kiezers oplevert, maar dat het er om gaat 'dat de census zoo veel mogelijk al de geschikte kiezers insluite'.

In de derde plaats maak ik een paar opmerkingen bij het tweede deel van deze studie, bij de 'Inleiding tot de Historische Schetsen'. De Wit probeert in dit gedeelte de kijk van Thorbecke weer te geven op de Nederlandse geschiedenis na 1648. Hij doet dit door samenvattingen te geven van gedeelten uit de schetsen, afgewisseld met vele en vaak lange citaten daaruit. Dat laatste doet wat vreemd aan gezien het feit dat deze opstellen in dezelfde uitgave volledig zijn afgedrukt. Bepaald moeilijk leesbaar is dit gedeelte ook geworden doordat De Wit zich niet kan inhouden en voortdurend aanvullingen en eigen kommentaar geeft (70, 73).

Dat brengt me op een laatste kanttekening. Er moet bezwaar aangetekend worden tegen het door de auteur gehanteerde begrippenapparaat. Bij het benoemen van politieke stromingen en personen gaat De Wit ook in dit werk zijn eigen weg. Zo hanteert hij voor de patriottentijd een streng schema, waarbij de tegenstelling tussen regenten en burgers normatief is. 'De patriotten' hebben niet bestaan; moderaten zijn in feite clienten van de aristocratie, 'het verlengstuk van de oppositionele regenten' (73). Het geschrift *Grondwettige herstelling* is een propagandageschrift van de oppositionele of patriotse regenten, door broodschrijvers voor hen samengesteld. Het irritante vind ik dat De Wit eerder op zijn visie geleverde kritiek volstrekt negeert. Het is natuurlijk zijn goed recht niet overtuigd te zijn door die kritiek, maar daarom gaat het nog niet aan die niet te vermelden, zelfs niet in de lijst van geraadpleegde literatuur. Wat de *Grondwettige herstelling* betreft moet gewezen worden op de zeer gefundeerde bezwaren die E.J. van Himbergen heeft geformuleerd tegen de visie van De Wit in zijn bijdrage aan de bundel *Figuren en figuraties* (1979) 27-40.

Wat het liberalisme van de negentiende eeuw betreft hanteert De Wit eenzelfde strak schema. Alleen Thorbecke en zijn politieke medestanders kunnen aanspraak maken op de naam liberaal. Conservatief-liberalen hebben nooit bestaan, ook in het buitenland niet, 'zelfs het woord bestond er niet' (43). Dat nu juist een Britse gezant, Lord Napier, deze aanduiding gebruikte om de samenstelling van de Tweede Kamer in 1860 te verduidelijken vermeldt De Wit niet. Men zie over het rapport van Lord Napier de bijdrage van J.C. Boogman, *BMHG*, LXXI (1957) 186-211. Waarom mag men politici als Bruce, Boreel van Hogelanden en Duymaer van Twist niet aanduiden als conservatief-liberalen? De Wit voert een reeks van redenen aan: op die manier wordt het historisch begrip liberalisme geweld aangedaan; de geschiedenis wordt vertroebeld; aan de betekenis van 1848 in Nederland wordt tekort gedaan; de betekenis van Thorbecke 'wordt dan verkleind tot een gewaardeerd maker van grondwet en wetten' (98, 99).

De Wit hanteert een zelfgekozen, wel zeer beperkt begrip liberalisme. Het vertekende beeld van met name de jaren veertig van de negentiende eeuw zou vooral ontstaan zijn door het werk van J. de Bosch Kemper. Hij is voor De Wit de grote schuldige. De Bosch Kemper koesterde weliswaar liberale gevoelens 'maar dat was geen bezwaar om met zijn pen de oppositionele oligarchie te steunen' (97). Hij was het vaak niet met Thorbecke eens, bestreed hem zelfs, en daarmee is hij voor De Wit gediskwalificeerd. Natuurlijk bestonden er belangrijke verschillen in politieke opvattingen en politieke praktijk tussen De Bosch Kemper en Thorbecke. Men behoeft echter slechts enkele afleveringen van *De Tijdgenoot*, het tijdschrift dat De Bosch Kemper van 1841 tot 1845 uitgaf, in te zien om overtuigd te raken van het ongelijk

van De Wit. Jarenlang heeft De Bosch Kemper zich ingezet voor fundamentele wijziging van de grondwet in liberale zin. Dat hij daarbij minder ver wilde gaan dan Thobecke, met name op het gebied van het kiesrecht, is bekend.

Door de wel zeer brede opzet van deze inleiding heeft De Wit zich een zware opgave gesteld. Hij heeft er zich aan vertild. Deze studie moet helaas als mislukt beschouwd worden. Dat de *Historische Schetsen* weer verkrijgbaar zijn blijft niettemin een reden tot dank aan de SUN.

L. Blok

Hans-Georg Kraume, *Außenpolitik 1848. Die holländische Provinz Limburg in der deutschen Revolution* (Düsseldorf: Droste Verlag, 1979, 298 blz., DM 39, -, ISBN 3 7700 0528 7).

In 1848 stond de Nationale Vergadering te Frankfort voor de opgave de grenzen van het Duitse Rijk vast te stellen. De grenzen van de Duitse Bond, waaruit het nieuwe rijk was voortgekomen, waren grillig en willekeurig: nu eens waren ze gebaseerd op volkenrechtelijke, dan weer op dynastieke overeenkomsten, soms volgden ze de taalgrens. Zo lag een deel van het Duitstalige West-Pruisen buiten het bondsterritorium, terwijl Sleeswijk met een overwegend Duitse bevolking niet alleen buiten het bondsgebied lag, maar bovendien in personele unie verenigd was met de Deense kroon. Een ander probleemgebied was het Oostenrijkse Zuid-Tirol, Duitstalig, maar buiten de Bond. Over de Elzas werd wel gesproken en geschreven, maar dit vanouds Duitse gebied bleef in 1848 nog buiten de politieke discussie. Tenslotte was er het hertogdom Limburg, een provincie van het koninkrijk Nederland, niet Duitstalig, maar wel lid van de Bond.

De meeste parlementariërs in de Paulskerk waren niet van plan zich al te veel gelegen te laten liggen aan de grensregelingen die door het vorstengekonkel op het congres van Wenen tot stand waren gekomen. Zij waren naar Frankfort gekomen om een nationaal Duitsland gestalte te geven en waar de grenzen van de nieuwe staat getrokken moesten worden had Hoffmann von Fallersleben al in 1841 aangegeven in het Duitslandlied: 'Von der Maas bis an die Memel, von der Etsch bis an den Belt'.

De bemoeiingen van de Nationale Vergadering en van het Voorlopig Centraal Bewind met Limburg en de reacties daarop van Nederland en de andere mogendheden schijnen een aantrekkelijk dissertatie-onderwerp te zijn, zowel voor Nederlandse als Duitse historici. De rij van degenen die met een verhandeling over dit thema doctorsbul of-hoed hebben verworven wordt geopend door H.J. Brouwer (Leiden, 1857) en voorlopig afgesloten door Hans-Georg Kraume (Freiburg im Breisgau, 1978). Enige werkstukken dateren uit de periode van het Derde Rijk en leggen verband tussen de 'völkische' opvattingen van het Frankforter parlement inzake Limburg en de groot-Duitse ambities uit eigen tijd. Het valt niet mee op een onderzoekterrein dat zowel naar ruimte als tijd vrij beperkt is en dat bovendien in de loop van meer dan een eeuw al door zo veel andere historici is afgezocht, materiaal te vinden dat vroegere promovendi over het hoofd hebben gezien of gezichtshoeken te kiezen waarvoor andere onderzoekers tot dusver blind waren. De opgave de wetenschap op dit stuk verder te brengen is des te moeilijker omdat er sinds 1955 een standaardwerk ter beschikking is: Boogmans *Nederland en de Duitse Bond*.

In zijn inleiding deelt Kraume mee dat er geen monografie bestaat waarin de Limburgse kwestie bevredigend wordt behandeld. Boogman, aldus de auteur, besteedt

weliswaar veel aandacht aan de Duitse aspecten van het geschil, maar behandelt de Limburgse kwestie als een onderdeel van de Nederlandse geschiedenis, niet als probleem van de Duitse revolutie van 1848. Wie na deze aankondiging een nieuwe benadering van dit onderwerp verwacht komt bedrogen uit. Kraume geeft niet veel meer dan een samenvatting van Boogmans dissertatie en volgt zelfs diens indeling in hoofdstukken en paragrafen. Hier en daar vult hij Boogman aan met gegevens uit de literatuur en uit het Bundesarchiv. In de archieven heeft

hij overigens maar weinig materiaal aangetroffen dat andere onderzoekers nog niet onder ogen hadden gehad. Op ondergeschikte punten heeft zijn archiefonderzoek enige nieuwe details opgeleverd.

In de conclusie wordt dan de Limburgse kwestie als probleem van de Duitse revolutie geëvalueerd. De afgevaardigden in de Paulskerk, meent Kraume, hielden halsstarrig aan Limburg vast om daarmee hun onderlinge meningsverschillen te camoufleren. Zowel de oorlog tegen Denemarken over Sleeswijk-Holstein als het geschil met Nederland over Limburg vormden toetsstenen voor de toewijding van de parlementariërs aan de nationale zaak, het nieuwe Duitse vaderland. Behendig zorgden de radicalen ervoor dat rapporten en moties zó werden geredigeerd, dat tegenstemmen als verraad aan de nationale zaak kon worden uitgelegd. Op hun beurt trachtten de gematigden door enige inschikkelijkheid in de Limburgse kwestie hun radicalere mede-afgevaardigden aan zich te verplichten met het oog op de regeling van interne Duitse kwesties.

C.B. Wels

G. Abma, *Geloof en politiek. Confessionele partijvorming in Friesland. Ontstaan en eerste jaren (1852-1871)* (Dissertatie VU, Fryske Akademy nr. 586; Leeuwarden: Friese Pers, 1980, 530 blz., ISBN 90 330 1308 8).

De geschiedschrijving van de protestants-christelijke partijen in ons land bevat merkwaardige lacunes. Aan gedenkboeken en gelegenheidsgeschriften of documentatiecentra is geen gebrek. Gedegen en verantwoorde vakhistorische studies over vele aspecten ontbreken. G. Abma heeft aanvankelijk zo'n lacune willen aanvullen door middel van een studie over J.J. Schokking en de Fries Christelijk-Historischen - de Hoedemakeriaans geïnspireerde afgescheidenen van de ARP (na 1894) die tenslotte in 1908 in de CHU onderdak vonden. Tot zo'n studie is het toch niet gekomen. Abma is teruggegaan naar de beginfase van de Friese protestants-christelijke - door hem onnodig verwarrend 'confessioneel' genoemde (4) - politieke groepsvorming. Het zal een ieder die ook maar enigszins met de problemen van een dergelijke gewestelijke 'diepte-studie' vertrouwd is, duidelijk zijn dat de schrijver een heel moeilijk grijpbaar fenomeen als object koos. Ten eerste vanwege het arbeidsintensieve bronnenonderzoek dat nodig zou zijn om een misschien maar schrale oogst binnen te halen. Ten tweede om het gevaar dat ideologisch engagement tot vertekening zou kunnen leiden. Naar mijn smaak is Abma er beter in geslaagd het eerste probleem op te lossen dan het tweede.

Eerst echter iets over de structuur van het boek. In zijn prijzenswaardige behoefte de resultaten van zijn regionale onderzoek te plaatsen in een landelijk perspectief, heeft de schrijver uitvoerige aandacht besteed aan de godsdienstige bewegingen in de eerste helft van de negentiende eeuw, aan het politiek-parlementaire bedrijf en aan 'sociale invloeden'. Zo'n mixtum van handboekachtig overzicht van landelijke en gewestelijke geschiedenis dreigt, in dit relatief korte bestek, soms karikaturaal te worden. De verklarende waarde ervan is eigenlijk gering - vooral als de ene keer economische neergang het 'confessionele' ontwaken moet begrijpelijk maken (111) en de andere keer de economische opbloei dat moet doen (120). Trouwens, de

beschouwingen van Friese tijdgenoten over het armoedeprobleem zijn toch niet zo uniek dat er bladzijdenlange citaten aan gewijd moeten worden (102-105); hetzelfde geldt voor het kort geleden al elders gepubliceerde ooggetuigeverslag van het broodoproer (115-118). Bovendien leidt deze opzet tot onaanvaardbare verbrokkeling: veel te vaak moet de auteur de lezer verwijzen naar ‘beneden’. Ik denk dat een geplande korte inleiding is uit de hand gelopen: de hoofdstukken 1 tot 3 omvatten eenderde van

de tekst. Pas op bladzijde 149 treffen we het hoofdstuk ‘Over het onderwerp en onderzoek in strikte zin’, waarin de auteur (eindelijk!) aan de eigenlijke inleiding tot zijn studie toekomt. Een advertentie van de Kiesvereniging Nederland en Oranje van 1 en 4 juni 1852 geeft aanleiding tot een analyse van enkele begrippen uit het politieke jargon. Tevens behandelt Abma dan de geraadpleegde bronnen (met diverse mooie vondsten!). Voorzover ik kan zien ligt aan het boek gedegen archiefstudie en vooral uitgebreid pershistorisch onderzoek ten grondslag. Na een paar aanloopjes gaat de analyse vanaf bladzijde 167 van start. Hoofdmomenten zijn natuurlijk, ook in Friesland, de Aprilbeweging, de langzaam op gang komende schoolstrijd, de constitutionele crisis en het afscheid van ‘de’ conservatieven. Vóórdien signaleert Abma enkele bescheiden aanzetten tot, laten we zeggen, protestants-christelijke bewustwording in Friesland. In december 1848 (167) en in juni 1852 (149) verschenen advertenties tot steun van de kamercandidatuur van Groen van Prinsterer. Het initiatief daartoe ging uit van groepjes die kennelijk nog niet op basis van continuïteit waren geschoeid. Allicht zoekt Abma tot in detail personalia van de ondertekenaars en de organisatiegraad van deze kiesverenigingen uit. Vanzelfsprekend zijn we geïnteresseerd in een vergelijkende analyse van de teksten van die advertenties. Immers, de sceptische lezer moet nog worden overtuigd van het gezegde dat de kwestie van de directe verkiezingen de ‘confessionelen’ wakker schudde (84, 100-101) en van de stelling dat de ‘confessionelen’ (dan al) een van de conservatieven onderscheidbare groep zouden zijn (83). De Friese advertentietekst van 1852 geeft daartoe weinig houvast; de woorden handhaven, behoud en bestendigen zijn er sleutelbegrippen in; een christelijke signatuur is ook aanwezig (149).

Door zijn actualiteit is de schoolkwestie een toetssteen voor het tweede hierboven genoemde probleem, namelijk dat van het engagement. Al in het begin (6) laat Abma blijken dat hij zich identificeert met de argumenten die ruim een eeuw geleden door orthodoxen - van modernisten moet de auteur weinig hebben - werden aangevoerd vóór de invoering van een speciaal soort godsdienst op de christelijke staatsschool. Weinigen zullen thans nog dat recht op bijzonder onderwijs willen ongedaan maken; de emancipatie heeft zich daarmee en daardoor voltrokken. Dwaas is het dan wel als de historicus van vandaag geen zweem van begrip weet op te brengen voor opvattingen van degenen die mede uit vrees voor politieke polarisering niet direct waren doordrongen van de zin van religieus-ideologische impregnering en compartimentering van het uit de algemene middelen betaalde onderwijs. Nog onlangs heeft M.C. Brands behartenswaardige woorden geschreven over de omgekeerde situatie die thans ontstaan is: het geëmancipeerd-bijzondere onderwijs, in handen van een pressiegroep, als een instrument van remming op het openbare onderwijs: ‘Wat maakt het bijzonder onderwijs zo bijzonder?’, *NRC/H*, 23.1.1981. Abma zal daarin de redenering van zijn helden in spiegelbeeld terugvinden.

Het is evident dat ook in Friesland - Abma toont dat aan - de strijd om de christelijke school het proces van protestants-christelijke bewustwording heeft versterkt. Wat in de advertentie van 1852 al, wat vaag, aanwezig was, krijgt in de jaren zestig scherper contouren: meer advertenties van meer groepen verschijnen. De aanduiding christelijk-historisch wordt er rond 1864 en 1866, als er ‘confessionele’ kiesverenigingen in Franeker en Sneek worden opgericht (282, 302), steeds vaker gebruikt (273-274).

Een centraal, maar heel moeilijk, probleem is dat van de plaatsing van ‘het’ conservatisme als politiek beginsel, en de eventuele afgrenzing met (meer) religieus geïnspireerde politiek. In het licht van de ‘emancipatie’, althans verzelfstandiging, van de aanhangers der confessionele politiek ten opzichte van zuiver-conservatieven, hebben religieus geëngageerde geschiedschrijvers de, begrijpelijke, neiging gehad op dat christelijke aspect sterk de

nadruk te leggen en het wezenlijke ervan in de tijd terug te projecteren. Daarbij komt dan nog dat de pejoratieve bijsmaak die ook zij in het woord conservatief proeven, hen ertoe verleidt de 'progressieve' potentie van de proto-confessionelen te overdrijven. Ik vrees dat een dergelijke aanpak onvruchtbaar moet blijven. De termen conservatief, liberaal, confessioneel zijn tezeer beladen om er in de tijd vóór de partijvorming mee uit te voeten te kunnen. Zo goed als Boogman heeft voorgesteld nuancering aan te brengen opdat we mengvormen en overgangen kunnen aanduiden, evenzo zou bij de protoprotestants-christelijken en -roomskatholieken (als politiek identificeerbare groepen) met extra labels als conservatief, liberaal, doctrinair, orthodox, modernistisch enz. gewerkt kunnen worden. Abma komt hieraan nog niet toe. Niet omdat hij het probleem niet zou onderkennen (81-83 vlg.), maar - vrees ik - omdat hij zich te veel identificeert met de orthodoxen als ware confessionelen tegenover de modernisten. Zo verliest hij de schakeringen naar links en rechts uit het oog.

Dat neemt overigens niet weg dat deze studie over 'Geloof en politiek' in Friesland veel boeiende perspectieven op personen en toestanden biedt. Jammer is het dat de auteur zich geen zelfdiscipline heeft weten op te leggen: noch bij de organisatie van de stof noch in het taalgebruik. Dat bemoeilijkt de toegankelijkheid van zijn beschouwingen onnodig.

A.H. Huussen jr.

J.M. Baillieul, M. de Bruyne, J. Geldhof, *Hugo Verriest in Ieper* (Ieper: Jef Lesage-kring, 1978, 257 blz., BF 625, -).

Van 1878 tot 1888 was 'de Vlaamse levenwekker' Verriest principaal (directeur) van het Sint-Vincentiuscollege te Ieper. Pastoor Jozef Geldhof heeft dit directeurschap bestudeerd aan de hand van het bisschoppelijk archief te Brugge, waarin hij onder andere een tachtigtal brieven van Verriest ontdekte. Zijn stevig artikel van tweeëntachtig bladzijden werd aangevuld met drie andere bijdragen tot een boek.

Licentiaat Jean-Marie Baillieul beschreef het politieke leven in het stadje van ruim 15.000 inwoners, in het bijzonder de verkiezingen van 1870 tot 1888. Hoewel in de eerste Wereldoorlog zowat alle archieven en verzamelingen privé-papieren in Ieper verloren gingen, bleek het mogelijk om op basis van de weekbladen een verdienstelijke kroniek samen te stellen. Sinds 1839 was Ieper een liberale burcht. Vanaf 1870 veroverden de katholieken er zetels voor het parlement, vanaf 1872 die voor de provincieraad, maar pas in 1890 de gemeenteraad.

Michiel de Bruyne schreef twee bijdragen voor deze bundel, waarin hij het bekende uit vele publikaties samenbracht. Hij herinnert eraan hoe Verriest als leraar aan het kleinseminarie te Roeselare in botsing kwam met de superior Delbar, die hem verweet een 'homme de la liberté et des idées neuves' te zijn, een van de schuldigen aan 'l'esprit de système' of 'l'esprit flamingant'. Die 'overdreven' vlaamsgezindheid, verweven met ultramontanisme, met lossere pedagogische opvattingen en met Gezelliaans gebruik van de dialectische volkstaal, onttrok priesters en seminaristen aan de slaafse gehoorzaamheid tegenover superior en bisschop die als de hoogste

deugd gold, en onderhield onder de clerus een boersheid die bisschop Faict wilde uitroeien. Wanneer het tussen Verriest en Delbar onhoudbaar was geworden, werd de knappe flamingantische leraar weggepromoveerd in 1877. Zijn broer Gustaaf was een jaar eerder door toedoen van Faict benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde te Leuven. Gedurende één schooljaar werd Hugo directeur van een zusterscongregatie die een uitgebreid scholennet had opgebouwd, daarna principaal van

het college te Ieper. In een tweede bijdrage beschrijft De Bruyne wat hij buiten het college presteerde in 1878-1888.

Het echt nieuwe is te vinden bij Geldhof, die ons veel méér geeft dan een stuk biografie. Ook een inzicht in het heel autoritaire optreden van bisschop Faict tegenover zijn collegedirecteur, en in de financiële problemen waar die mee worstelde in een liberale stad, tijdens de schoolstrijd en in een economische crisis. Het bisdom droeg weinig bij tot de financiering van het college, de principaal moest het geld voor de gebouwen en voor een deel van de oudere schulden bijeen bedelen. Geldhof suggereert dat hij nog temeer aan zijn lot werd overgelaten, omdat hij flamingant was. Verriest was ondernemend maar een heel slecht administrator, en stak zich hopeloos in schulden. Tenslotte besteedde hij geld van een klooster aan het afbetalen van collegegebouwen; pas veel later zou het bisdom er eerst de interest en daarna de hoofdsom van overnemen. Andere schulden bleef de gewezen principaal decennia lang meeslepen. Toen hij op eigen verzoek tot pastoor benoemd was, bracht hij het er in Wakken niet beter af; de parochie had 25.000 frank schulden toen hij in 1895 werd overgeplaatst naar het nog kleinere Ingooigem.

De knappe bijdrage van pastoor Geldhof is onmisbaar voor de studie van het bisdom Brugge en het katholiek onderwijs onder bisschop Faict.

Lode Wils

M. van Os en W.J. Wieringa, ed., *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1980, 593 blz., *f* 87,50, ISBN 90 242 0155 1).

Universiteitsgeschiedenis, vanuit verschillende invalshoeken beoefend, verheugt zich tegenwoordig in een goede belangstelling. Naast het wetenschappelijk kan het praktisch nut ervan moeilijk overschat worden. Er bestaat al geruime tijd een behoefte aan bezinning omtrent plaats en functie van het wetenschappelijk onderwijs in de hedendaagse samenleving. Een veelheid van actuele publikaties heeft hierin gepoogd te voorzien. Zij hebben bijgedragen tot de vormgeving van het nieuwe wetenschappelijk onderwijs in de afgelopen jaren. Wij bevinden ons thans middenin het veranderingsproces, waarvan een waardering op zo korte afstand nog niet dan uitermate subjectief kan zijn. De historicus vermag tot een nadere objectivering bij te dragen door de ontwikkeling in een breder tijdsperspectief te plaatsen. Een aanleiding extra vormt daarbij het jubileum van een instelling. De vragen die dan rijzen, zijn niet ongelijk aan die van ieder historisch onderzoek. Waarop dient de nadruk te vallen, op het institutionele, economisch en sociaal, of op het wetenschappelijke? Moet het teamwork worden of eenmanswerk? Het is dit soort vragen, waar ook de commissie voor werd geplaatst, die in maart 1972 van de toenmalige senaat der Vrije Universiteit de opdracht kreeg een wetenschappelijk gedenkboek voor te bereiden ter gelegenheid van het honderjarig bestaan der instelling in 1980. Op zich sloot ‘wetenschappelijk’ niet uit dat institutionele aspecten aan de orde kwamen, maar omdat deze in andere publikaties belicht zouden worden, viel de keuze na rijp beraad op het thema wetenschapsbeoefening aan de Vrije Universiteit

gedurende een eeuw. Nog was men er hiermee niet uit. Dat men het brede terrein verkavelde, lag voor de hand. Niemand beheerst meer het totaal. Een verdeling langs de lijnen der faculteit bood de gerede mogelijkheid tot uitsplitsing. De aangezochte auteurs bond men door enige richtlijnen, zonder een starre uniformiteit na te streven. Maar volledigheid was om praktische redenen uitgesloten. Voor samengestelde faculteiten als die der wis- en natuurkunde en der letteren was het onvermijdelijk een keuze te doen uit de vele subfaculteiten. Waarop deze keuze berustte, worden we uit het woord

vooraf niet gewaar. Beschikbaarheid van auteurs? De indruk is dat de belangrijkste vertegenwoordigd zijn. Een gelukkige hand heeft de commissie gehad door aan redacteur Wieringa te vragen een eerste hoofdstuk over de Vrije Universiteit als bijzondere instelling te schrijven. Het probleem van de bijzondere status beroert de gemoederen veeleer intern dan extern en het valt te begrijpen dat wat er aanspraak op maakt te zijn een christelijke instelling voor wetenschappelijk onderwijs bij tijd en wijle behoefte gevoelt rekenschap af te leggen wat dit voor de afgelegde weg heeft betekend en in het heden aan inhoud biedt. Logisch is dat ook de buitenstaander vooraf wel eens wil weten onder welke hoed van levensbeschouwing de navolgende auteurs leefden, en op welke wijze die al of niet knelde. De wijze waarop Wieringa zich in een dertigtal bladzijden van zijn taak heeft gekweten, open en glashelder, dwingt onvoorwaardelijke bewondering af. Het hoofdstuk op zich vormt weer een fraaie bijdrage tot de geschiedenis van ons bijzonder onderwijs in het algemeen. Over de uitkomst in het heden ten aanzien van de VU past in dit aspect stilzwijgen. Wie zou het zich aanmatigen te wegen of te meten, laat staan te millimeteren? Niet meer dan de persoonlijke indruk moge hier volstaan dat de VU vanaf het begin en door de veranderende tijden heen, tot op heden, haar signatuur met diepe ernst en oprechte aandacht heeft benaderd.

Zomin als de universele auteur, bestaat voor dit type boeken de universele recensent. Blijft in het navolgende meer genoemd dan besproken, dan moet toch de algemene opmerking voorafgaan dat alle bijdragen voortreffelijk leesbaar zijn. Daardoor kan men zich zonder belemmering, door eigen voorkeur geleid, door dit werk bewegen. Passend opent het met honderd jaar theologie aan de VU door J. Veenhof, hoogleraar in de dogmatiek, symboliek en dogmageschiedenis, die zijn hoofdstuk treffend samenvat door de karakteristiek: van bolwerk tot verdediging en aanval werd de theologische faculteit in verschillend opzicht een platform waarop ieder aan het woord mag komen. Aan I.A. Diepenhorst, hoogleraar in de algemene staatsleer en parlementaire geschiedenis, is het wedervaren van de juridische faculteit toevertrouwd. Figuren die buiten de VU bekendheid, soms zelfs faam, verwierven (Anema, V.H. Rutgers, Oranje, Gerbrandy, Verdam, De Gaay Fortman en natuurlijk ook Diepenhorst zelf) worden nu in hun wetenschappelijke betekenis geschetst, hetgeen aan hen menig voor mij onbekend trekje toevoegt. Bij Diepenhorst zijn dit ook fraaie persoonlijke trekjes, soms heel scherp, zoals over P.S. Gerbrandy: ‘Hij meende dat hij meer kon en werd door een enkele in die opvatting gesteund’ (131, vóór het aanvaarden van het ministerschap). Ver gaat de schrijver in zijn portret van Oranje, die zich volgens hem geweldig kon opwinden wanneer hij zag dat iets verkeerd zat, volgens Diepenhorst een bezinksel uit ervaringen gedurende zijn dertien jaren (1927-1940) in het directiesecretariaat bij een grote onderneming: een directiesecretaris kreeg het niet voor het zeggen (133). Allicht is er in die tijd meer aanleiding voor opwinding in een onderneming dan in een universiteit, maar dat pas daarin fundamentele karaktertrekken tot ontwikkeling zouden komen, lijkt voor de eerste wat te veel eer. Overigens spaart Diepenhorst zichzelf ook niet: in 1976 decaan en als ratelend manusje van alles beschouwd. Het persoonlijk detail, ook van andere nog levenden, staat de zorgvuldige afweging van wetenschappelijke verdiensten niet in de weg en geeft de lectuur een welkome spanning.

De auteur van het hoofdstuk over de psychiatrie aan de VU is M. Kuilman, die in het lijstje auteurs wordt aangeduid als psychiater. Dat kan niet verrassen en het wijst

op een enkel gebrek aan dit boek; de vermelding van levensbijzonderheden der auteurs, zoals tegenwoordig toch meestal gebruikelijk, ontbreekt. Intussen geeft Kuilman een boeiend overzicht van de door hem beschreven discipline, tegen de achtergrond van de Nederlandse ontwikkeling. In algemeen verband is belangrijk wat hij schrijft over de Valeriuskliniek in

de jaren 1920 als broedstoof van ‘dissidenten’ (165). De psychiatrie vanaf 1907 vormde een opmaat naar de faculteit der geneeskunde, aangevangen in 1950. In deze bundel volgt haar geschiedenis dan ook logisch, beschreven door H.L. Langevoort, hoogleraar algemene en speciële histologie en algemene embryologie. Het onderdeel tandheelkunde hiervan heeft P.A.E. Sillevis Smitt, hoogleraar in de protetische tandheelkunde, voor zijn rekening genomen. Voorgeschiedenis en de ontmoeting van grondslag en geneeskunde spreken hier uiteraard meer aan dan de vakwetenschappelijke aspecten. Hetzelfde kan gezegd worden omtrent het hoofdstuk over natuurkunde en scheikunde van de hand van C.C. Jonker, emeritus-hoogleraar in de natuurkunde, dat over biologie van J. Lever, hoogleraar in de algemene dierkunde, en L. Vlijm, hoogleraar in de dieroecologie, en dat over de aardwetenschappen door J.R. van de Fliert, hoogleraar in de historische en tectonische geologie. Voortdurend houden de beschouwingen hierin over de in het kader van de signatuur principiële aspecten de aandacht vast.

Na dit harde middenstuk vervolgt G.J. de Vries, emeritus-hoogleraar in de Griekse taalen letterkunde, met een beknopte bijdrage over klassieke filologie, waarvan de onomwondenheid hier en daar de bitterheid nadert. Mevrouw B. Siertsema, emeritus-hoogleraar in de algemene taalwetenschap, is uitvoeriger over de algemene taalwetenschap en geeft daarbij helder reliëf aan de betekenis van H.J. Pos voor het vak en voor de VU, totdat deze in 1932 naar de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam overgaat. Voor ons natuurlijk verplichte lectuur is wat A.Th. van Deursen, die hier geen nadere introductie behoeft, schrijft over de VU en de geschiedwetenschappen. Dit is een knap, scherp geëtst stuk, waarbij te bedenken valt dat ook de andere bijdragen verre van zoetsappig zijn, met als gelukkig uitgangspunt de vraag waarom de geschiedenis aan de VU pas in 1918 met de benoeming van Goslinga en Van Schelven aanving, ongerekend wat er in andere faculteiten al aan gedaan werd. Na een beschouwing over de geschiedwetenschap in Nederland omstreeks 1900 en de verhouding van Kuypers calvinisten tot de geschiedenis en voorafgaande kandidaat-hoogleraren, onder wie J.C. Breen voor wie niet meer dan de post van bibliothecaris was weggelegd, schetst Van Deursen de tijd van Goslinga en Van Schelven (1918-1945). Zij doet van hen een tweetal fraaie intellectuele portretten uit de pen vloeien, verlucht met een enkel cijfer, als het aantal doctoraal examens geschiedenis tussen 1918 en 1945: 15... Informatief is in dit bestek ook de vergelijking tussen Nijmegen en de VU. Van groei naar volwassenheid getuigt de naoorlogse periode. Daaruit krijgen Smitskamp, De Jonge en Rookmaker afzonderlijke aandacht; de nog levenden worden niet veel meer dan genoemd. Dat is stellig discreet, maar ook wel jammer. Elders is I.A. Diepenhorst er om te bewijzen dat het heel best kan, ook van zichzelf (137 vlg.). Wie zou niet graag Van Deursens zelfportret gelezen hebben? Het gevolg is nu ietwat dat de recente produktie in het vak aan de VU, behalve van de eerdergenoemden, te weinig of niet aan de orde komt. Van Deursen stelt dat, uitzonderingen daargelaten, bij de diverse vakgroepen nog de grote publikaties ontbreken die inspiratie kunnen geven aan verder onderzoek en de richting voor de toekomst kunnen bepalen. Voor de subfaculteit geschiedenis ligt op wat lager niveau een taak in het vinden van het juiste midden tussen een polariserende geschiedschrijving die aanzet tot klassenhaat en het ordeloos verzamelen van historische rariteiten uit het dagelijks leven, zoals Van Deursen in zijn slottirade formuleert. Dit is bescheiden en hoe veraf van de grote ambitie van weleer, maar

ongetwijfeld een reëel uitgangspunt, ook voor het ontstaan van grote publikaties, die trouwens niet altijd met facultaire trends samenhangen. Het knutselen aan bedrijfsstatistieken van De Jonge (389) begon niet aan de VU en was voorafgegaan door een studie economie in Rotterdam.

Aan de economische faculteit van de VU, in 1948 gesticht, heeft J.G. Knol, hoogleraar in

de prijstheorie en inkomensverdeling, het volgende hoofdstuk gewijd, onder de sprekende ondertitel 'Van klassieke via neo-klassieke naar politieke economie'. Meer dan op de wetenschapsbeoefening, althans binnen de faculteit, valt de nadruk op de wetenschapsbeschouwing. Uitgaande van de denkbeelden van Kuyper volgt een beschrijving van de normatieve opvattingen van Nederbragt, Diepenhorst en Van der Kooy. Deze werden geen gemeengoed aan de economische faculteit der VU, doordat Zijlstra vanaf het begin af aan het stempel van de positivistische opvatting heeft gedrukt, daarin gesteund door De Roos en Van Muiswinkel. Er is daardoor ontstaan wat Knol een normale faculteit noemt, waarin het geluid van de positivistische economie overduidelijk doorklinkt. In het kader van de hedendaagse opvattingen over de politieke economie komt Knol tenslotte tot een confrontatie met de denkbeelden van Kuyper, waarbij vanzelfsprekend ook Goudzwaard's bijdrage wordt besproken, naar mijn smaak te beknopt en zonder verwijzing naar diens belangrijke *Kapitalisme en vooruitgang, een eigentijdse maatschappijcritiek* (1976). Een beter evenwicht tussen wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing dan bij Knol treffen wij vervolgens aan bij G. Kuiper Hzn, hoogleraar in de sociologie, over de sociologie. Het hoofdstuk vormt een voortreffelijke bijdrage tot de thans zo veelvuldig beoefende geschiedenis van de sociologie in Nederland. Helder, soms ironisch en scherp, beschrijft Kuiper de ontwikkeling van de sociologie aan de VU, die officieel in 1955 aanving en in korte tijd al vermocht eigen accenten te leggen. Van C. Sanders en L.K.H. Eisenga, respectievelijk hoogleraar en medewerker in de theoretische psychologie, is de bijdrage over de psychologie, gevolgd door het slothoofdstuk over honderd jaar filosofie aan de VU door J. Klapwijk, hoogleraar in de contemporaine filosofie. De beide opstellen vormen de waardige afsluiting van dit fascinerende boek.

Het zou te veel eisen om thans een samenvatting te geven van een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de VU. Een voor de hand liggende verontschuldiging kan zijn dat ook de redacteuren zich niet aan een dergelijke samenvatting hebben gewaagd. Zo blijft een wens onvervuld die men graag anderen in de schoenen schuift. Zij wordt ook getemperd door het vele wat hier wel geboden is en tot de slotsom voert dat de VU in honderd jaar tot een belangrijk centrum van Nederlandse wetenschapsbeoefening is geworden, indien men wil en het nog nodig zou zijn een rechtvaardiging van haar bestaan. Als ik nog van een echt gemis ten aanzien van dit kapitale werk zou moeten gewagen, dan is dit het ontbreken van een register van namen. Dat men tijdens het lezen daaraan behoefte krijgt, is bepaald positief te interpreteren.

Joh. de Vries

Een vrije universiteitsbibliotheek. Studies over verleden, bezit en heden van de bibliotheek der Vrije Universiteit **(Assen: Van Gorcum, 1980, 391 blz., *f* 55, -, ISBN 90 232 1783 7).**

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Vrije Universiteit verscheen dit goedverzorgde boek over de bibliotheek, dat om verschillende redenen de aandacht verdient, ook buiten de kring van de VU. In een artikel van ruim tachtig bladzijden

beschrijft de bibliothecaris J. Stellingwerff de geschiedenis van deze bibliotheek. Voor de tekening van de sfeer in het kleine wereldje van de jonge universiteit is met name het eerste gedeelte hiervan van belang. Na de tweede wereldoorlog, en vooral na 1960, is de kleine, gespecialiseerde bibliotheek uitgegroeid tot een grote algemene bibliotheek. Het verhaal over de modernisering en automatisering is informatief voor ieder die met moderne bibliotheken te maken heeft. Dit overzicht wordt aangevuld met een aantal meer anecdotische stukjes en een vijftal artikelen over het functioneren van de moderne bibliotheek.

Van geheel andere aard is de tweede helft van het boek. De bibliotheek van de VU is een jonge bibliotheek, maar anders dan men verwachten zou, beschikt hij ook over een niet te verwaarlozen oud bezit, onder andere afkomstig uit de bibliotheek van de kerkhistoricus F.L. Rutgers, uit de bibliotheek van het groot-seminarie Hoeven, en vooral uit het legaat van mr. H. Bos. In een aantal studies wordt de aandacht op dit bezit gevestigd.

Drie hiervan betreffen de zestiende eeuw. Via Hoeven is in Amsterdam terechtgekomen de boekerij van 'Het Wilhelmieten klooster Baseldonck te 's Hertogenbosch'. Willem Heijting beschrijft de geschiedenis er van. F. Postma schrijft over 'Henricus Schotanus te Orleans: enkele notities bij zijn inscriptie in het Liber Amicorum van Johannes Perez de Malvenda'. J.L. Wynia-van Gils bespreekt 'Het gebedenboekje van de familie Marnix-de Bonniers', dat kunsthistorisch en voor de geschiedenis van de familie Marnix niet zonder belang is. Bij onderzoek met infra-rood fluorescentie en bij ultra-violet-luminescentie-opnamen bleken sporen van geradeerde familiewapens nog herkenbaar. 'Een zondagsschilder maakt een christenreis; een achttiende-eeuwse Nederlandse bewerking van "The Pilgrimm's Progress"' gaat over een in 1769 te Rotterdam verschenen boekwerkje met zesendertig plaatjes, ieder met een opschrift en een zesregelig gedichtje er onder. Jacques B.H. Alblas bespreekt dit curieuze werkje. P. Hoekstra schrijft over 'Een zendeling en zijn bruid; enkele fragmenten uit de correspondentie tussen Julius Esser (1852-1889) en Elisabeth Hovy (1843-1910)'. Hovy was van 1880-1887 zendeling op Oost-Java, pas na zijn terugkeer in Nederland zou hij huwen met Elisabeth. J. Zwaan wijdt een artikel aan Kuypers onuitgegeven doctoraal-scriptie over De ontwikkeling van de Pauselijke macht onder Nicolaas I. Hij geeft dit stukje de een beetje misleidende titel 'Sociale bewogenheid in een jeugdwerk van Abraham Kuyper'. M.H.G. Clement-van Alkemade vestigt de aandacht op 'Bijzondere kaarten in de verzameling'.

Enigszins buiten dit kader vallen twee andere bijdragen. In 'Nederlandse boeken in Japan' bespreekt J. Stellingwerff een aantal werken die voor 1870 in Japan bekend zijn geworden en invloed hebben gehad. J.J.M. Uitermarkt schrijft onder de titel 'Vestigingsplaats Amsterdam' niet alleen over de gebouwen waar de VU gehuisvest is geweest of is, maar gaat ook de invloed van Amsterdam na op de ontwikkeling van de VU: terwijl de katholieke universiteit in een kleine, grotendeels katholieke plaats uitgroeide, koos men voor de VU de grootste stad van Nederland, waar de gereformeerden slechts een kleine minderheid vormden en waar al een andere universiteit gevestigd was. Tenslotte wijst hij op de invloed van deze vestigingsplaats op de herkomst van de studenten, waarbij de laatste tien jaar een wat ander patroon laten zien. Zo kwam in 1976 20% van de eerstejaars uit Brabant en Limburg, in 1947 was dit nog slechts 2%.

J.J. Woltjer

C. Bremmer, ed., *Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij* (Franeker: T. Wever BV, 1980 (in opdract van de ARP), 279 blz., *f* 19,50, ISBN 90 6135 311 4).

Op 11 oktober 1980 nam het Christen-Democratisch Appèl definitief de plaats in van de grote Nederlandse confessionele partijen KVP, ARP en CHU. In de daaraan voorafgaande weken hadden de drie partijraden besloten tot opheffing van hun organisaties. Zo was 27 september 1980 de laatste dag waarop de ARP, de oudste van het drietal, zich als politieke partij manifesteerde. Zij had op dat gedenkwaardige ogenblik precies 101½ jaar bestaan. Zegt men van die periode dat voor- en tegenspoed elkaar daarin afwisselden dan is dit niet zomaar een cliché. Weinig partijen hebben zulke glorieuze momenten gekend als

de ARP, weinig ook zijn door zo'n diep dal gegaan als de ‘anti's’ in de jaren na de tweede wereldoorlog. Een boek dat een beeld wil geven van de relatief lange geschiedenis van deze partij zal allicht boeiend materiaal opleveren. *Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij* is het resultaat van een in het najaar van 1978 door de ARP zelf opgezet project tot het doen publiceren van een reeks artikelen over de mensen die het anti-revolutionaire beginsel door de jaren heen hebben uitgedragen en over de praktijk van de politieke strijd. Het eeuwfeest (3 april 1979) werd gevierd vóór deze bundel gereedkwam en ook de opheffingsvergadering kwam te vroeg, maar de samenstellers hebben van de nood een deugd gemaakt door ook de tekst van een drietal redevoeringen op te nemen, gehouden in het kader van de viering van het honderd-jarig bestaan (W. Albeda en A. Vondeling) en tijdens de laatste partijraadsvergadering (W.F. de Gaay Fortman).

Dit boek had ook ‘Anti-revolutionairen over elkaar’ kunnen heten, wat de beperking aangeeft waar de recensent eerlijkheidshalve rekening mee moet houden. De redactie, een werkgroep waarvan C. Bremmer het secretariaat op zich nam, had kennelijk niet de bedoeling een objectieve schets van honderd jaar partijgeschiedenis te geven, maar veeleer een monument op te richten voor haar politieke tehuis. Helemaal zeker is dit niet, want een uiteenzetting van de opzet van het project wordt node gemist, zodat de lezer maar moet aannemen dat het doel niet ambitieuzer is geweest dan de vervaardiging van een bundel met persoonlijke impressies, in veel gevallen herinneringen, van goed in het partijgebeuren ingevoerde geestverwanten. Van de 235 pagina's tekst (bijlagen niet meegerekend) zijn er 135 gevuld met portretten van de belangrijkste voormannen, te weten Mackay, Keuchenius, Kuyper, H. Bavinck, Th. Heemskerk, Talma, Idenburg, Colijn, Anema, Schouten, Gerbrandy en Bruins Slot. Daarnaast treft men in het boek een uitvoerige beschouwing aan van F.T. Diemer-Lindeboom over ‘Honderd jaar ARP en de vrouw’, waarin aandacht wordt besteed aan de moeizame strijd van ‘de zusters van de mannenbroeders’ voor gelijkberechtiging binnen de partij, een drietal wat meer algemene artikelen (van respectievelijk W.F. de Gaay Fortman, G. Puchinger en H.A. de Boer, de laatste partijvoorzitter) en de drie reeds genoemde redevoeringen. Gegeven het karakter van deze bundel heeft het weinig nut de vinger te leggen bij de zelfgenoegzaamheid die hier en daar uit een bijdrage opklinkt, en een manifest gebrek aan kritische distantie te laken. Bedenkt men dat het boek tot stand kwam in de periode van verbroedering tussen anti-revolutionairen, christelijk-historischen en katholieken dan is er ook begrip voor op te brengen dat in deze terugblik weinig woorden zijn besteed aan de - soms in harde strijd om de macht ontaardende - vroegere rivaliteit tussen de grote drie onder de confessionele partijen. Daar staat dan natuurlijk tegenover dat een dergelijke bundel als bijdrage tot de politieke geschiedschrijving navenant aan waarde inboet, want het is nu eenmaal een feit dat de KVP en de CHU voor de ARP vroeger wel eens iets anders zijn geweest dan fusiepartners-in spé.

Ontbreekt enigszins de systematiek in de behandeling van ruim een eeuw partijgeschiedenis, een aantal artikelen is het lezen meer dan waard. Vooral de portretten van figuren als Mackay, H. Bavinck, Talma en Anema (van respectievelijk W.F. de Gaay Fortman, R.H. Bremmer, I.A. Diepenhorst en A.M. Donner), die altijd met minder aandacht zijn bedeeld dan een Kuyper of een Colijn, voorzien in een behoefte. Hoewel ook zakelijke kritiek bijna steeds met de mantel van liefde en begrip wordt bedekt - een uitzondering vormt I.A. Diepenhorsts beschrijving van

Keuchenius (aan het einde van zijn carrière) als een ‘twistziek, politieke stokpaardjes tot vervelens toe berijdend afgevaardigde’ (48) - komen een enkele keer actuele politieke tegenstellingen om de hoek kijken. Of heeft Diepenhorst het niet over de CDA-loyalisten als hij, na Talma te hebben geprezen omdat deze nooit ‘gevlucht (is) in een beroep op het geweten’, opmerkt: ‘Men stelle Talma's houding eens te-

genover zich te pas en te onpas op eigen innerlijke overtuiging terugtrekkende huidige parlementariërs' (95)?

Vijf bijdragen aan de bundel zijn van de hand van G. Puchinger, waaronder een lang stuk over Colijn. Ten aanzien van bepaalde aspecten van Colijns optreden, in de context van zijn tijd, merkt Puchinger op dat een toekomstige generatie daarover een nauwgezet oordeel zal hebben te formuleren, suggererend dat de tijd voor zo'n oordeel nog niet rijp is. Zo zonder nadere toelichting doet dit overvoorzichtig aan. Is, bijvoorbeeld, het tijdperk-Van Heutsz ons werkelijk nog zo nabij dat onze visie daarop noodzakelijkerwijs door vooroordelen wordt vertroebeld? Puchinger stelt overigens zelf vast dat Colijn de drie grote problemen van zijn tijd - de terugvallende economie, de ontoereikende defensie en de koloniale kwestie - 'niet alleen niet heeft kunnen oplossen, maar ook de naaste ontwikkelingen niet voorzag' (122). Met deze slotsom kan men weinig moeite hebben, maar in dit artikel ontbreekt in zoverre de bijbehorende argumentatie dat op het defensievraagstuk nauwelijks wordt ingegaan en op de koloniale politiek helemaal niet.

De bijlagen in deze bundel bieden onder meer lijsten van de parlementariërs en de ministers die de ARP heeft voortgebracht. Dat de ARP niet minder dan 52 verschillende ministers aan het koninkrijk heeft geleverd - het aantal beheerde departementen stijgt daar nog flink bovenuit - is een treffende illustratie bij het belang dat deze partij in de Nederlandse geschiedenis heeft gehad. Uit het eveneens bijgevoegde overzicht van burgemeesters van anti-revolutionairen huize per 1 augustus 1980 blijkt dat men menige provincie in verschillende richtingen kan doorkruisen zonder op het grondgebied te komen van een gemeente die niet door een anti-revolutionair wordt geleid. Ook dit is tekenend voor de positie die de ARP tot het einde van haar bestaan heeft ingenomen en, mogen wij aannemen, après la lettre zal blijven innemen.

D.F.J. Bosscher.

F. van Anrooij, e.a., ed., *Between People and Statistics. Essays on Modern Indonesian History presented to P. Creutzberg* (Den Haag: Nijhoff, 1979, 315 blz., *f* 39,50, ISBN 90 2472 3043).

P. Creutzberg heeft, als bewerker van de driedelige bronnenpublikatie over het economisch beleid in Nederlands-Indië voor de 'Commissie voor bronnenpublicatie betreffende de geschiedenis van Nederlands-Indië 1900-1942' van het Historisch Genootschap, binnen dit gezelschap zijn sporen verdiend. Het derde, uit twee delen bestaande 'stuk' verscheen in 1975. Inmiddels had hij een nieuw project ter hand genomen, de verzameling van statistische gegevens over een lange periode betreffende de economische geschiedenis, gepubliceerd in de reeks 'Changing Economy in Indonesia'. In feite was dit een terugkeer naar een oude geliefde, want het project betrof de voortzetting en completering van een onderneming, in de jaren dertig aangevangen door zijn vroegere chef, dr. W.M.F. Mansvelt, de directeur van het Centraal Kantoor voor de Statistiek in Batavia. Over die Bataviase achtergronden doet J. Erkelens in deze bundel belangwekkende mededelingen, geput uit het archief van het Bataviaasch Genootschap. Over de levensloop van Creutzberg als ambtenaar

in Indië, kweker in Australië en wetenschapsman in Nederland handelt het levendig geschreven opstel, waarmee I. Schöffer dit liber amicorum ter gelegenheid van diens vijfenzeventigste verjaardag opent. Daar de redactie van een dergelijke bundel slechts minimale invloed kan uitoefenen op de samenstelling van de vriendenkring van de gefêteerde, is ook haar sturend vermogen ten aanzien van de aard van de bijdragen gering. Een in algemene termen gestelde kenschets van de inhoud van deze bundel is dan ook niet mogelijk.

Dat is echter niet de enige reden, om hier over te gaan tot een afzonderlijke vermelding van de bijdragen. Ook de kwaliteit van het gebodene, bijna steeds de vrucht van nijver speurwerk in de archieven, rechtvaardigt dit.

In een van kennis van zaken en inventiviteit getuigende studie schaart J.S. Wigboldus, in het circa 450 jaar oude debat over de datering van de introductie van de maiscultuur in Azië, zich aan de zijde van de post-Columbianen. L. Blussé voert ons vervolgens binnen in de wonderwereld van de kleine loden cassies of pitjes, muntjes van zeer geringe waarde en duurzaamheid, die juist door die eigenschappen op Java en elders een monetaire voortrekkersrol hebben kunnen spelen.

Het feit, dat gedurende de eerste tien jaren na de opening van de spoorlijn Semarang-Vorstenlanden de opvoer van manufacturen in mindere mate toenam dan de bevolkingsdichtheid van dat gebied brengt Irawan tot de slotsom, dat het welvaartspeil van de Vorstenlandse bevolking in die periode waarschijnlijk een lichte daling te zien heeft gegeven. Dit ondanks de geweldige toename van de suikerexport waar, zoals Th. Stevens laat zien, de betekenis van Semarang als havenstad rechtstreeks van afhankelijk was. R.E. Elson neemt het zogeheten ‘rietbranden’ in beschouwing, een manier waarop de bevolking van de suikerrietstreken van haar ongenoegens - van welke aard dan ook - blijk kon geven. Na 1911 kwam hier een einde aan omdat, aldus de auteur, met de opkomst van de politieke partijen, met name van de Sarekat Islam, die onvrede een andere uitlaat vond. Hoe waar zou dit zijn? Dat vraagt men zich ook af ten aanzien van de stelling van A. Gordon die, wat Indonesië betreft in het voetspoor van S.J. Rutgers, betoogt dat de suikerindustrie eigenlijk alleen kon functioneren binnen een koloniaal bestel. Het is mijns inziens beter te stellen dat deze bedrijfstak slechts kon renderen wanneer zij een effectieve steun van de staat (respectievelijk de steun van de effectieve staat) genoot. Het maakt dan echter weinig uit of die staat feodaal, koloniaal, communistisch of anderszins georganiseerd was.

De korte bloei van de copra-olie-industrie gedurende en direct na de eerste wereldoorlog, de effectiviteit van de overheidssteun aan textielbedrijven in West-Sumatra gedurende het interbellum en ongeregeldheden in Bengkalis ten gevolge van de rubberrestrictie vormen de thema's van respectievelijk R.N.J. Kamerling, Okira Oki en W.J. O'Mally. Een goede samenvatting van de stand van zaken voor wat betreft onze kennis over Portugees Timor wordt gegeven door G. Telkamp. In een - in dit korte bestek slechts summier toegelichte - berekening, gebaseerd op gegevens, ontleend aan vroegere onderzoekingen van overeenkomstige aard, construeert J. van Laanen een tabellenreeks, waarin het totaal van de bestedingen van de inheemse bevolking van Java tussen 1921 en 1939 is vastgelegd. Opmerkelijk is, dat de crisis van 1921-1924 daarin niet is terug te vinden, dit in schrille tegenstelling tot die van de jaren dertig. Hoe er in die eerdere crisis bezuinigd werd, onder gouverneur-generaal Fock, wordt uiteengezet door F. van Anrooij terwijl W.L. Korthals Altes becijfert, dat de concurrentiepositie van het Indische bedrijf gedurende de latere crisis niet wezenlijk aangetast kan zijn door de late devaluatie van de gulden. Een conclusie, die met instemming gelezen zou zijn door iemand als de voormalige Utrechtse hoogleraar G.A.Ph. Weijer, die niet nagelaten heeft op het succes van de ‘aanpassingspolitiek’ te wijzen.

In al deze opstellen is de relatie met het rekentuig, waarmee Creutzberg op de begeleidende foto staat afgebeeld, min of meer naspeurbaar. Dat is echter stellig niet

het geval met het artikel van G. Headly, die een eerst in de jaren dertig opgetekende mythe analyseert, behorende bij een offerritueel, dat nog steeds in de omgeving van Surakarta voltrokken wordt. Hoe ook in de tweede helft van de negentiende eeuw jonge bestuursambtenaren niet alleen blijk gaven van een wetenschappelijke geest, maar tevens van gevoelens bezield kon-

den zijn die in een later tijdperk als ‘ethisch’ gekenschetst zouden worden toont D.H.A. Kolff aan in een tamelijk uitvoerige levensschets van G.K. van Hogendorp, een kleinzoon van de man van 1813. E.B. Locher-Scholten plaatst in een doorgaans goed doordacht artikel de instelling van de regentschapsraden in het kader van de associatie-gedachte. Jammer alleen dat de schrijfster al te kritiekloos de veelgehoorde stelling onderschrijft, dat de semi-democratische instellingen als regentschapsraden en volksraad ‘did not serve the population’. Een genuanceerder oordeel was hier op zijn plaats geweest.

Puur politieke geschiedenis vindt men hier van de hand van C. Fasseur, die de achtergrond schetst van de 7-december rede van koningin Wilhelmina. Zijn mededelingen over de debatten in de ministerraad en over de geïsoleerde positie van Soejono daarin zijn interessant. Zijn slotbeschouwing ook, waarin hij in dit debat van 1942 de voornaamste elementen herkent, die Nederland's houding na 1945 hebben bepaald. Jur van Goor, tenslotte, houdt een pleidooi voor biografieën van gouverneurs-generaal. Van der Wijck, bijvoorbeeld, zoals de schrijver niet zonder kracht van overtuiging suggereert. Het laatste woord in de bundel is, passend aan een Indonesisch economisch historicus, Thee Kian Wie, die de stand van zaken met betrekking tot de uitoefening van zijn vak in zijn vaderland weergeeft. Passend is ook dat hij de nadruk legt op de relevantie daarvan voor de hedendaagse problematiek. Daarin is hij eenes geestes met de man, aan wie deze bundel is opgedragen en aan wie de Leidse universiteit in 1980 op goede gronden het eredoctoraat toekende.

P.J. Drooglever

N.B. Goudswaard, *Vijf en zestig jaren nijverheidsonderwijs* (Assen: Van Gorcum, 1981, 392 blz., *f* 49,50, ISBN 90 232 1818 3).

De overgang in de eerste helft van de negentiende eeuw van Nederland, een land met een overwegend agrarisch-economische structuur waarin de nijverheid hoofdzakelijk ambachtelijk was georiënteerd, tot een land waarin de beginnende industrialisatie zich ging doorzetten, vertoonde onder meer onderwijskundige aspecten. In dit boek worden deze voor een bepaald onderdeel behandeld, maar de titel laat iets anders verwachten. En wel een beschrijving van de ontwikkeling van dat gedeelte van ons huidig onderwijs-stelsel, dat in 1921 bij de wet op het nijverheidsonderwijs werd geregeld. Slechts in de laatste pagina's wordt hierop in het kort ingegaan. Het zwaartepunt van de studie ligt daarentegen bij de verschijningsvormen van beroepsgericht onderwijs, ontstaan in Nederland voor en in de periode van 1798 tot 1863. Onder het anachronistisch gebruikte begrip nijverheidsonderwijs verstaat Goudswaard beroepsgericht onderwijs, maar dan in beperkte zin: namelijk het onderwijs dat beoogt leerlingen na de lagere-schoolleeftijd op een geregelde wijze de kennis en kunde bij te brengen, welke dienstig zijn aan hun reeds plaatsvindende of latere beroepsuitoefening en wel met name in de nijverheid, betrekking hebbend op ambachtelijke of industriële produktie. Een term als bijvoorbeeld technisch beroepsonderwijs in de titel zou de verwachtingen minder geweld hebben aangedaan. Als begin van de behandelde periode is 1798 gekozen: het jaar waarin de gilden, die

eertijds ambachtelijk onderwijs verzorgden ten behoeve van jeugdige handwerkers, werden opgeheven. Eindpunt van het onderzoek ligt bij het jaar 1863: toen werd de wet op het middelbaar onderwijs van kracht, waarin onder andere onderwijs voor onderstaande handwerkers werd geregeld.

Als aanleiding tot zijn studie noemt schrijver de wens meer inzicht te krijgen in de opzet en in de onderwijsinhoud van het huidig voortgezet onderwijs, met hun oorsprong in vergelijkbare onderwijsvormen tijdens de onderzochte periode. Daarom werd nagegaan wat

er toen aan het als nijverheidsonderwijs omschreven deel van onderwijs was, wie er gebruik van maakten, wie het bevorderden en welke motieven aan het onderhouden van dat onderwijs ten grondslag lagen. Aan welke doelstelling deze wens om meer inzicht is ontsproten blijft aanvankelijk onduidelijk. Maar al lezend blijkt waarom het in wezen gaat. Vanuit een onbehagen over het uitblijven van een fundamentele hervorming van het voortgezet onderwijs wordt op basis en als sluitstuk van deze historische studie gepleit voor een nieuwe wettelijke regeling ten aanzien van 'algemeen' onderwijs. Deze probleemstelling wordt pas duidelijk in de laatste pagina's van het boek en expliciet in de laatste alinea's van de samenvatting. Het gehele boek zou aan helderheid en overredingskracht hebben gewonnen, indien de problemen, tot oplossing waarvan de historische wortels worden nagegaan, uitdrukkelijk en duidelijk in het begin waren geformuleerd.

Na een beschrijving van de wijze, waarop de ambachtsgilden voor 1798 de opleiding van toekomstige vakbroeders verzorgden en van de pogingen om nadien tot herlegalisering van dat stelsel te komen, behandelt schrijver enkele pogingen om voor 'gewone' werklieden de opleiding te verzorgen. Vooral de verschillende plaatselijke of provinciale 'maatschappijen' en genootschappen namen hierbij vaak het initiatief. Goudswaard spreekt in dit verband van het leerlingstelsel der gilden: een ander voorbeeld van anachronisme, daar leerlingstelsel een begrip is dat eerst bij de wet op het nijverheidsonderwijs werd geformaliseerd.

In de navolgende beschrijvende hoofdstukken is een structuur aangebracht ten eerste door een vaak zeer gedetailleerde bespreking van de vele rapporten van opvolgende commissies of particulieren, die gedurende de jaren 1809 tot 1848 nieuwe vormen van middelbaar onderwijs ontwierpen of erover discussieerden. Een andere structuur wordt gegeven aan de hand van een aantal Koninklijke Besluiten, die eerst leidden tot de oprichting van tekenscholen of -academies (KB van 1827 en 1829) en vervolgens industrieel onderwijs aan de universiteiten van Leiden, Groningen en Utrecht in het leven riepen (KB van 1825). Het historisch overzicht wordt afgesloten met een opsomming van verschillende vormen van dagnijverheidsonderwijs, waarbij ook de geschiedenis van de Koninklijke Academie te Delft (1842-1863) wordt meegenomen. Een laatste hoofdstuk behandelt dan de plaats van het nijverheidsonderwijs in de wet op het middelbaar onderwijs van 1863, waarna zich in Nederland geleidelijk een drieledig stelsel aftekende, dat aansloot op het lager onderwijs. Daartoe behoorden het 'algemeen' onderwijs op gymnasia, op burgerdagscholen, hogere burgerscholen en enkele andere vormen en tenslotte beroepsgericht onderwijs op ambachtsscholen, die ook in een gedeelte van hun programma's 'algemeen' onderwijs hadden opgenomen. Een dergelijke ontwikkeling betreurt Goudswaard en volgens hem had de burgerdagschool, gesteld dat de regeling der mo-wet wel benut was, een haar toegedachte rol kunnen spelen. Het beheer had in handen kunnen blijven of komen - geheel in Thorbecke's lijn - van particulieren, die door subsidiëring van rijkswege juist zouden hebben ontvangen wat zij tekort kwamen om hun ambachtsscholen een vormingsinhoud, gericht op 'algemeen' onderwijs, te geven.

In het voorgaande is aan één gedeelte van het boek nog geen aandacht besteed, namelijk dat waarin de relatie tussen nijverheid en opleiding (hoofdstuk 3) aan de orde wordt gesteld. Hierin komt de economische situatie tijdens de besproken periode aan de orde met een bespreking van de noodzaak, en het aanvankelijk ontbreken

daarvan, van onderwijs voor arbeiders. Maar waarschijnlijk was, gezien de prille staat waarin de industrialisatie in Nederland toentertijd verkeerde, de vraag om dergelijk onderwijs nog te zwak. Eerst enkele hoofdstukken verder wordt een aantal vormen van bedrijfsscholing genoemd, scholingsmogelijkheden, die tijdelijk of continu voorzagen in de behoefte aan geoefend perso-

neel. Naast de fabriek van Paul van Vlissingen te Amsterdam, een lettergieterij in Groningen, de Rijksmarinewerf te Vlissingen en de fabrieken van Regout in Maastricht worden ook de weefscholen in Twente in die rij opgenomen. Het lijkt mij sterk de vraag of deze, in het kader van het totale onderwerp van het onderzoek, als voorbeeld kunnen worden opgevoerd. Op z'n best was dit een vorm van wat tegenwoordig versnelde scholing wordt genoemd: om de overgang van de oude 'smijtspoel' naar de modernere snelspoel of 'flying shuttle' snel mogelijk te maken werden jonge wevers gedurende enkele weken in deze weefscholen getraind. In het bijzonder bij dit onderwerp, maar ook ten aanzien van enkele andere punten - bijvoorbeeld waar algemeen sociaal-economische of politieke achtergronden worden besproken - wreekt zich dat schrijver te weinig bij de moderne historiografie te rade is gegaan. In ieder geval had hier het fantasierijke geschrift van de populariserende veelschrijver J.B. Christemeyer over 'Willem de Clercq en Thomas Ainsworth in 1832 te Hengel' (Amsterdam, 1845) niet in de literatuurlijst mogen voorkomen.

Dit neemt echter niet weg dat eenieder, die wil beschikken over materiaal inzake de ontwikkeling van beroepsopleidingen voor ambacht en nijverheid in de betrokken periode, daarover bij Goudswaard veel van zijn gading kan vinden. Aan de studie ligt uitgebreid archiefonderzoek en raadpleging van minder toegankelijke gedrukte bronnen ten grondslag en de resultaten hiervan zijn overzichtelijk gepresenteerd. Tenslotte: het is een lofwaardig streven voor hedendaagse politieke doelstellingen mede een historisch gefundeerde argumentatie te hanteren.

A.L. van Schelven

Hans [J.A.] Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg,* I, *1927-1954, Economie, ethiek, maatschappij* (Baarn: Ambo, 1978, 326 blz., *f* 29,50, ISBN 90 263 0454 4): *Idem, De Katholieke Hogeschool van Tilburg 1927-1977. Vervlogen eigenheid in hedendaags perspectief* (Tilburg: KHT, 1978, 24 blz.); *Idem, Worstelen met het verleden. Rede uitgesproken bij de opening van het academisch jaar 1979-1980 van de Katholieke Hogeschool Tilburg* (Tilburg: KHT, 1979, 21 blz.).

Met het schrijven van de geschiedenis van een universiteit of hogeschool moet men tijdig beginnen; tot dit advies geven ervaring met de gecompliceerdheid van de materie en de situatie van de bronnen aanleiding. Het betreft immers instellingen die in meer dan één opzicht heterogeen zijn samengesteld en dan nog met institutioneel ingebouwde interne tegenstellingen. De mensen die er optreden, zijn veelal individualistische individuen met elk zijn eigen achtergrond, visie, streven en beperkingen. De voorhanden archivalische documentatie is overvloedig maar eenzijdig; wel kan ze uit particuliere verzamelingen en door middel van herinneringen en gerichte ondervraging worden aangevuld, maar de verworven toevoegingen zijn onvermijdelijk nogal toevallig van aard. En vooral: wat de latere geschiedschrijver anders dan in oppervlakkige zin ontgaat en wat ook voor de contemporaine historicus moeilijk achterhaalbaar is, is één van de essentialia van het universitaire bedrijf: aard en waarde van de onderlinge contacten waarin het onderwijs bestaat. Beoordeling van de universitaire wetenschapsbeoefening lijdt minder schade door een ruimere

distantie in de tijd, maar ze valt moeilijker tot stand te brengen naarmate de geschiedschrijver de betrokken wetenschapsgebieden en de daar plaatsvindende ontwikkelingen met hun modieuze aspecten minder kent en kan leren kennen.

Halve-eeuwfeesten blijken passende gelegenheden te zijn voor het doen verschijnen van een eerste veelomvattende historiografie van de instelling. Dat geldt in ons land voor de Technische Hogeschool te Delft, voor de Rotterdamse Nederlandse Economische Hoge-

school, voor de Katholieke Universiteit te Nijmegen en laatstelijk voor de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Ze hebben het op verschillende manieren aangepakt, maar dit blijkt wel: hoe kleiner de instelling, des te volledediger het geschiedwerk, maar ook dan is het nog moeilijk genoeg gebleken om greep te krijgen op het totaal van de weerbarstige stof. Het zijn niet toevallig vooral historici die aan de jubilerende instelling zelf verbonden zijn die, het best bekend met de in de loop der jaren ontwikkelde identiteit van het eigen nest, uit de morele plicht die zij zich in dankbaarheid bewust zijn, de moed putten om aan het werk te gaan en dat te voltooien.

In het geval van de Katholieke Hogeschool Tilburg zijn het twee historici. Bornewasser, die kerkgeschiedenis doceert aan de nauw met de hogeschool verbonden Stichting Theologische Faculteit Tilburg, en De Vries hebben de taak onderling aldus verdeeld dat de eerste de oudste, de tweede de jongste kwarteeuw in behandeling heeft genomen. Gegeven de uiteenlopende aard van die beide perioden in de Tilburgse hogeschoolgeschiedenis lag een chronologisch bepaalde verdeling meer voor de hand dan een thematische. Bovendien moet een ieder die Bornewasser's *Vijftig jaar Katholieke Leergangen 1912-1962* (Tilburg, 1962) kent, juist hem hebben beschouwd als de aangewezen onderzoeker en beschrijver van dit verwante onderwerp.

Dat het door hem geschreven eerste deel de eerste helft van de halve bestaanseeuw met twee jaar overschrijdt, heeft een zinvolle reden. De Roomsch-Katholieke Handelshoogeschool, die in 1927 haar eerste studenten ontving, was een instelling voor hoger handelsonderwijs voor katholieken en in het bijzonder voor jongelieden uit Noord-Brabant en Limburg wier ouders hen Rotterdam en Amsterdam liever zagen mijden. Wel moge Bornewasser de hogeschool in het jaar 1940 kwalificeren als ‘gesloten denkend, pas gearriveerd, van krampachtige zelftrots vervuld’ (176), de positieve keerzijde daarvan houdt in dat het onderwijs in de economie en de beoefening van die wetenschap werden gedragen door het besef van noodzakelijke, niet te verbreken samenhang van grondig inzicht in de economische feiten, ethische eisen en streven naar maatschappelijke harmonie. De inspirerende priester M.J.H. Cobbenhagen, Rotterdams alumnus, verwerkte deze trits in de ‘blauwdruk’ welke de geest en het eigen karakter van de hogeschool en haar onderwijs in haar eerste periode bepaald heeft. In 1954 overleed Cobbenhagen; achteraf gezien blijkt daardoor een periode afgesloten te zijn: ‘de hogeschool van Tilburg verloor in zekere zin haar vader; zij was volwassen geworden’; met deze woorden eindigt op pagina 271 het eerste deel.

In de beschreven jaren was de katholieke emancipatie nog volop gaande; het isolement was nog een vanzelfsprekende situatie, de tijd van integratie in het nationale geheel was nog niet aangebroken. Dat blijkt uit de relaties van de jonge hogeschool. Ze was voortgekomen uit en ze bleef in menig opzicht nauw verbonden met de Katholieke Leergangen; tot 1955 hadden ze hetzelfde curatorium en nog langer woonde de hogeschool bij de leergangen in. De rector van de leergangen, de historicus en bekwame organisator Th.J.A.J. Goossens, de eerste rector magnificus, verzorgde nadien als ‘beheerder’ de onmisbare samenwerking tussen de beide instellingen terwijl hij tevens met succes de vóór-WUBse duplex ordo van curatoren en senaat van de hogeschool doorbrak. Hoewel mede op contact met de vier jaar oudere Nijmeegse universiteit aangewezen, ontwikkelde zich deze relatie uitgesproken slecht: uit ijverzucht van de oudere zuster die zelf haar plaats nog niet gevonden had? Daaraan lagen ook wel financiële zorgen ten grondslag, mede een oorzaak van het

moeizame contact met het episcopaat. Voor de stad Tilburg, de ‘wollenstoffenstad’ zoals de auteur haar graag aanduidt, betekende natuurlijk de hogeschool, hoe klein ook, wel iets. Maar veel status hadden in die vooroorlogse tijd de hogere handelswetenschappen nog niet; het onderwijs erin bleef, bij gebrek aan een opleiding van rijkswege, langdurig niet

wettelijk geregeld. In zeker opzicht heeft Tilburg in de crisis- en naoorlogsjaren de tijd mee gehad: voor medewerking aan het streven naar economische en ook maatschappelijke ordening waarvoor samenleving en regering rijp werden, waren Tilburgse alumni door hun opleiding bij uitstek geschikt; menigeen van hen vindt men in de loop der jaren als ambtenaren aan het ministerie van economische zaken.

Er is nog zoveel meer in dit boek dat de recensent zou willen vermelden. Het opzetten van een nieuwe bijzondere hogeschool met een onzekere financiële grondslag was stellig een waagstuk dat de aandacht van de schrijver voor het maatschappelijke draagvlak rechtvaardigt. In deze kleine instelling, vergeleken met de universiteiten eigenlijk slechts één faculteit, ontstond iets dat men terecht als hogeschoolgemeenschap mag aanduiden; daarbij waren de afgestudeerden inbegrepen. Treffend is dat in de jaren dertig in Brabant fascistische groepen geen greep op de studenten gekregen hebben. Bijzonder geslaagd vind ik de beschrijving van de bezettingsperiode met de uitstekende relativering van de verschillende verschijningsvormen van collaboratie en verzet in het licht van individueel uiteenlopende mogelijkheden en de gewetensconflicten waarvoor men door de loyaliteitsverklaring gesteld werd.

Een paar vragen blijven er natuurlijk wel. Hoe stond men in Tilburg tegenover Limperg's bedrijfseconomische leer die Amsterdamse en Rotterdamse economisten verdeeld hield? Namen voor de oorlog ook Tilburgse studenten deel aan de vanuit de regio's buiten de randstad en door de volkshogescholen geïnspireerde Volkseenheidbeweging?

Bij de bespreking van een goed boek mogen een paar punten die mij onjuistheden voorkomen, wel genoemd worden. Wanneer G. Bolkestein als minister optreedt (88), is hij nog geen dr. (h.c.). Het op pagina 114 eerste genoemde kabinet-Colijn is het tweede. Bongaerts was slechts in 1925 en 1926 minister (291); in 1929 werd hij opnieuw kamerlid. W.A. Bonger overleed niet op 10 maar op 15 mei 1940 (165). De wetswijziging in 1937 (175) betekende geen ‘nieuwe wet op het hoger onderwijs’. De voorletters van H.J. Reinink en N.F. Hofstee zijn op de pagina's 175 en 283 missteld. Een fout in commissie is in noot 27 op pagina 272 de vermelding van L.S. Ornstein als Amsterdams rector magnificus: Ornstein was Utrechts hoogleraar; heeft Cobbenhagen Frijda, die inderdaad kort tevoren rector geweest was, bedoeld? - Een niet alleen hier gemaakte fout als het over Leids studentenleven gaat, is de aanduiding van ‘de rector van het Leidse corps’ (167). Daarom zij het hier niet slechts verbeterd maar tevens uitgelegd: in de eerste decennia van de negentiende eeuw na de bevrijding werd ook het Leidse studentenleven beheerst door zogenaamde senaten, maar op 1 maart 1839 kwam, met sociëteit Minerva als middelpunt, het overkoepelende ‘Collegium civitatis academicae Lugduno-Batavae supremum’ tot stand; degeen die het bestuur van het Leidse studentencorps, thans de Leidse studentenvereniging Minerva, voorzit, is - en dat had er moeten staan - de ‘praeses collegii’. In Leiden onderscheidt men dan ook niet tussen een studentensenaat en een professorensenaat (286, noten 296 en 297). Tenslotte: een ‘gewoon ordinariaat’ (217) is wel dubbelop; zie echter pagina 238.

Een waardevol onderdeel van het boek vormen de overzichtelijke bijlagen waaronder terecht, en in tegenstelling tot het Nijmeegse documentenboek van 1974, een lijst van rectores magnifici. De noten - in schrijvers boek over de leergangen moesten ze helaas ontbreken - geven uitsluitsel over geraadpleegde bronnen, literatuur

en personen; ze bieden de lezer gelegenheid de auteur te controleren en zijn eigen kennis te vergroten. Het personenregister omvat slechts vier bladzijden maar gebruikmaking ervan maakt het mogelijk iedereen terug te vinden. De vermelding van de levensjaartallen van degenen die aan de hogeschool verbonden zijn of zijn geweest, vergemakkelijkt het inzicht in de generatieverschillen en -overeenkomsten van de betrokkenen. Wel blijft het een probleem of men in een register de personen consequent moet aanduiden met hun officiële voorletters, met die van

hun voorkeur, met die van hun roepna(a)m(en) of alles door elkaar; nog afgezien van H.A. [= J.B.A.] Rauter treft de tegenstelling, iets lager in dezelfde kolom, tussen F.M.J.A. Roels en Th. Rutten.

Maar dat is een verre van essentieel probleem. De werkelijke problemen die hij bij zijn onderzoek en vormgeving ervoer, heeft Bornewasser beschreven in *Worstelen met het verleden*, als voordracht gehouden voor de Tilburgse hogeschoolgemeenschap, derhalve voor toehoorders van wie velen van zijn tevoren verschenen boek kennis hadden genomen. De problematiek bestaat in het amorfe materiaal van en over de te beschrijven verleden werkelijkheid, verder de aan eigen tijd en milieu gebonden subjectiviteit van de auteur en tenslotte de inspiratie die deze ontvangt van de eigentijdse verwachtingen van degenen voor wie hij schrijft (2-3). Er vindt een wisselwerking tussen subject en object plaats bij de selectie van de gegevens, bij de interpreterende reconstructie en bij de beoordeling van hetgeen hij als reconstructie weergeeft. De schrijver maakt duidelijk welke vragen er vanuit alternatieve gezichtspunten aan de stof te stellen vallen, maar, zegt hij - en ik denk wel tot teleurstelling van een deel van zijn toehoorders -: 'de historicus is maar zeer ten dele een antwoordman'. En dat vermeldt hij dan kort nadat hij heeft verklaard dat zijn werk 'de sporen van de tijd waarin het is geschreven draagt' (6).

De recenserende vakgenoot moge Bornewasser's boek een zorgvuldig voorbereid, behoedzaam gecomponeerd en harmonisch werk vinden, welks auteur zich met gedistantieerde sympathie heeft ingeleefd in de omstandigheden van tijd en plaats en in de aan de hogeschool bedreven wetenschap die de zijne niet is, toch kruipt deze vakgenoot niet in de huid van de op pagina 10 vermelde briefschrijver die, voor zover hij van het gereleveerde eigen ervaring had, de auteur enthousiast liet weten: 'zo wás het'. Meer ligt hem de stemming van de andere geciteerde briefschrijver die, zelf bij herhaling in het boek vermeld, bij erkenning van een juiste weergave van de feiten, zich toch in de beschrijving van zijn handelen en motieven tekort gedaan achtte. Zo moest het wel komen, want, ofschoon descriptief opgezet, is dit boek niet het produkt geworden dat de tweede briefschrijver verwacht had, dat van 'een naar objectiviteit strevend historicus' zoals hij zich die kennelijk Rankeaans voorstelt. Het woord objectiviteit valt niet; sterker: een aantal evaluerende kwalificaties die mij alleszins gerechtvaardigd voorkwamen en die er ook bij andere lezers als koek zullen ingaan, zijn, zo merkt Bornewasser zelf op, slecht bestand tegen 'intersubjectieve verificatie' (17). Worstelen met het verleden blijft dan ook niet beperkt tot worstelen met de ongrijpbaarheid van het in weerbarstige bronnen gevangen object van onderzoek zelf en met de eigen subjectiviteit van de historicus, die de selectie en de interpretatie beïnvloeden. Het gaat om meer dan beschrijven van het verleden, het gaat juist om het verwerken van blijkens tal van tekenen des tijds onverwerkte elementen van dat, van ons verleden. De lezer moge dankbaar ervoor zijn dat het streven naar deze verwerking niet het karakter van een afrekening ermee heeft gekregen, maar het is niet alleen in een aantal ironische passages dat de schrijver blijk ervan geeft dat zijn boek is ontstaan ten tijde van de 'duidelijk nog niet te boven gekomen emancipatie- en secularisatiecrisis waarin katholiek Nederland zich bevindt' (19).

Het boek handelt over de jaren 1927-1954, het is ontstaan tussen 1975 en 1978. De in deze beide jaartallenreeksen uitgedrukte spanning zou ik bij de lectuur gemist hebben als ze had ontbroken. Er is ook een spanning tussen de Tilburgse hogeschool van voor en van na 1954; april-mei 1969 toonde universitair Nederland dat, anders

dan menigeen onnadenkend dacht, in het achterafse Tilburg de tijd niet stilgestaan had. Met spanning zie ik, en stellig velen met mij, het tweede deel van de hand van De Vries, tegemoet.

A.E. Cohen

F.J.J. Glorius, *F.B.J. Frencken en de Katholieke Jeugdvereeniging. De zorg voor meisjes met name in het bisdom Breda, 1927-1940* (Tilburg: Stichting Zuidelijk historisch contact, 1979, xvi + 146 blz.).

In 1927 werd door de priester F.B.J. Frencken te Breda de Katholieke Jeugdvereeniging (KJV) opgericht. Hoewel in oorsprong bedoeld voor de gehele jeugd van zestien tot drieëntwintig jaar, richtte de KJV zich in de praktijk toch voornamelijk op de 'fabrieksmeisjes'. Frencken meende dat fabrieksarbeid een ongunstige invloed had op de godsdienstige en zedelijke vorming van de meisjes als toekomstige huisvrouwen en moeders. Door haar te organiseren in een jeugdbeweging en het verzorgen van godsdienst- en huishoudcursussen wilde de KJV deze invloed tegengaan.

Frans Frencken (1886-1946) was afkomstig uit een welgestelde familie in het Brabantse Oosterhout. Deze komaf bepaalde zijn houding ten opzichte van de sociale problematiek. Zijn beoordeling van fabrieksarbeid bleef die van een relatieve buitenstaander, die de problemen slechts van horen zeggen kent. De sociale kwestie zag hij vooral in termen van bedreiging van het geloof en zedelijk verval. Daartegen richtte zich ook zijn aktie. Tegenover de fabrieksmeisjes nam hij een paternalistische houding aan.

Na zijn priesterwijding wordt Frencken al snel benoemd tot docent aan het kleinseminarie Ypelaar bij Breda. Geheel in de geest van de tijd houdt hij zich aktief bezig met apostolaat. Samen met ondermeer de latere Nijmeegse hoogleraar Jac. van Ginneken SJ heeft hij zitting in het in 1919 opgerichte 'Comité tot Bekeering van Nederland'. Zijn belangstelling gaat echter al snel meer uit naar apostolaat in eigen, katholieke, kring. In 1920 introduceert hij in Nederland de Eucharistische Kruistocht, een in Frankrijk en België tot ontwikkeling gekomen beweging, die een intensere geloofsbeleving propageert. Kerngroepen worden opgericht onder onderwijzers, studenten, arbeiders, en ook fabrieksmeisjes. Via deze laatste groepen wordt Frencken geconfronteerd met de situatie waarin deze meisjes verkeren. Met steun van werkgevers worden enkele zogenaamde EK-huizen in de nabijheid van fabrieken geopend, waar meisjes hun schafttijd 'in een nette en beschaafde omgeving' kunnen doorbrengen, en waar zij benaderd worden voor deelname aan EK-groepen. Om meer meisjes te kunnen bereiken, en meer voor hen te kunnen doen wordt in 1927 de KJV opgericht.

Aan Frencken en de KJV wijdde F. Glorius een studie, die voornamelijk gebaseerd is op de archieven van Frencken zelf en van het Catechistenwerk, een vrouwencongregatie die door Frencken ten behoeve van het werk voor de meisjes is opgericht. Glorius gaat uitvoerig in op het doel, de organisatie en de aktiviteiten van de KJV, die zich vanuit Breda over heel Nederland uitbreidt. Alleen in het bisdom Haarlem, waar de Graalbeweging een monopoliepositie inneemt, wordt zij niet toegestaan.

Een belangrijk deel van het boek is gewijd aan de houding van de KJV-leiding ten opzichte van de fabrieksarbeid door vrouwen en de consequenties die daaraan werden verbonden. Diverse malen hield de KJV enquêtes naar de omstandigheden waarin de meisjes werkten, hun godsdienstkennis en hun gedrag binnen en buiten de fabriek. In de verslagen van deze enquêtes werden vooral de godsdienstige en zedelijke gevolgen van de fabrieksarbeid gehekeld (één conclusie luidde: '... dat in

ongeveer alle fabrieken ... de toestand zoo is dat het kind van 14 jaar, dat er heen gaat, minstens voor een tijd bedorven wordt. Het is praktisch onmogelijk zonder speciale genade en heel bijzondere hulp de onschuld op de fabrieken te bewaren' (58). Daarnaast werd gewezen op te lange werktijden, te hoog werktempo en slechte hygiënische omstandigheden.

Het is typerend dat Frencken en de KJV ter bestrijding van deze situatie geen samenwer-

king zochten met het RK Werkliedenverbond. Volgens Frencken richtte het zich teveel op economische aspecten en had het te weinig oog voor godsdienstige en zedelijke facetten. De KJV zocht het antwoord op de problemen in een herstel van de patriarchale verhoudingen tussen arbeiders en ondernemer, die door de ontwikkeling van de grootindustrie verloren waren gegaan. Vandaar geen, wat wij tegenwoordig zouden noemen, bedrijfsacties, maar symptoombestrijding: opvang van de meisjes na het werk, het geven van allerlei cursussen en zorgen voor een verantwoorde vrijetijdsbesteding. Dat alles met ruime financiële steun van het bedrijfsleven.

De studie van Glorius is een interessante bijdrage tot de bestudering van de houding van de katholieke elite ten opzichte van de sociale problematiek van de jaren twintig en dertig en de vorming van de opgroeiende jeugd. Het is jammer dat de auteur zijn object van onderzoek niet in een bredere context heeft geplaatst. Het boek is dientengevolge een geïsoleerde beschrijving van uitsluitend de KJV geworden. Daardoor krijgt de lezer toch een onvolledige en eenzijdige kijk op de betekenis ervan. Dat wordt nog versterkt door het ontbreken van een conclusie. Om enkele punten te noemen: in het voorwoord schrijft Glorius (v) dat de KJV representatief is voor de vele katholieke jeugdorganisaties in Nederland in die periode. Dat wordt in het boek verder niet aangetoond. Ik waag dat ook te betwijfelen; de KJV is op een geheel andere leest geschoeid en kent een heel andere structuur, dan bijvoorbeeld de verkennerij, die niets van het clericale moet hebben, of de Jonge Werkman, de organisatie voor de arbeidersjongens, die juist aansluiting zoekt bij het RK Werkliedenverbond.

Ook stelt Glorius dat de jeugdigen van toen massaal op de been te krijgen waren voor het ideaal: ‘de wereld veroveren voor Christus’ (v). Maar om een dergelijke stelling te bewijzen kan men niet alleen afgaan op ledentallen, al zijn die imposant genoeg. Waar komen de leden vandaan? Uit de steden of uit dorpen? Wat was hun sociale achtergrond? Waarom werd men lid: om het ‘ideaal’ of om de gezelligheid? Hoe werd het ideaal overgedragen, en in hoeverre slaagde men daar werkelijk in? Het zijn vragen die niet gesteld worden, maar waarvan de beantwoording nodig is, wil men een goed beeld krijgen van de werkelijke betekenis van de KJV.

Bij de behandeling van de enquêtes ontstaat de indruk dat Frencken een eenling was in het aan de kaak stellen van de uitwassen van de fabrieksarbeid. Maar al in 1926 was door het RK Werkliedenverbond het rapport *Om Waarheid en Recht* gepubliceerd, waarin gewezen werd op de slechte arbeidsvoorwaarden in bedrijven in het zuiden. Dat rapport en de erop volgende discussie met de werkgevers vermeldt Glorius niet. In dit licht is het nietsamenwerken met de vakbeweging nog vreemder.

Het is te betreuren dat de schrijver zich bij zijn onderzoek heeft beperkt tot bronnenmateriaal en literatuur die afkomstig zijn van de KJV of daarop direct betrekking hebben. Waarom niet ook de bisschoppelijke archieven bezocht? Waarom niet naast verscheidene catechisten ook geprobeerd oud-leden van de KJV te interviewen? En waarom wordt bijvoorbeeld wel het boek van Linssen over de katholieke werkgevers gebruikt, maar niet de studies van J. Colsen over Poels en van C. Kuiper over de RK Vakbeweging? Het boek is daardoor naar mijn smaak te veel een beschrijving geworden van het uiterlijk optreden van de KJV, zonder dat de lezer zich een oordeel kan vormen over de aard en de betekenis ervan.

Peter Selten

P.J. Drooglever, *De Vaderlandse Club 1929-1942. Totoks en de Indische politiek* (Dissertatie Utrecht; Franeker: T. Wever BV, 1980, 423 blz., *f* 75, -, ISBN 90 6135 300 9).

De hernieuwde belangstelling voor het koloniale verleden heeft in wetenschappelijk Nederland tot nog toe slechts incidenteel de veel bepleite Indonesiëcentrische vlucht genomen. Deze richting bleef kenmerkend voor Indonesische historici èn voor de Indonesianistiek in de Verenigde Staten en Australië, waar 'area-studies' naast psychologische afstand tot de kolonisator hiervoor blijkbaar een betere startbaan boden dan de sterk Europa- en Neerlandocentrische opzet van de geschiedenisstudie alhier. Zo er in de recente Nederlandse geschiedschrijving ten aanzien van Indonesië in de koloniale periode van vernieuwing sprake is, dan houdt deze veeleer een nadere precisering en nuancering van het Nederlandse koloniale standpunt in, een grotere aandacht voor dat wat in de kolonie zelf gebeurde: een nieuw Indiëcentrisme. Onnodig te zeggen dat deze vernieuwing het begrip voor en de kennis van het verschijnsel kolonialisme alleen maar kan verdiepen en zowel voor een Indonesië-centrische geschiedbeoefening als ook voor de Nederlandse geschiedenis relevant geacht mag worden.

Van dit Indiëcentrisme is de dissertatie van Drooglever een recent voorbeeld. De totok, 'trekker', de in Nederland geboren Europeaan in de kolonie, is hoofdrolspeler. Men dient het woord 'trekker' niet te absoluut te nemen, het staat tussen aanhalingstekens. Totoks waren geen eendagsvliegen onder de tropenzon: zij konden jarenlang in Indië wonen (de eerste voorzitter van de Vaderlandse Club deed dit ruim twintig jaar) en zich met het land identificeren. De vorming van een eigen politieke partij, de Vaderlandse Club, bewijst het.

De Vaderlandse Club, in 1929 opgericht in reactie op het tegenover het Indonesisch nationalisme te tolerant, dat wil zeggen te 'ethisch' geachte beleid van gouverneur-generaal jhr. mr. A.C.D. de Graeff stelde zich ten doel om te ageren tegen alle invloeden die de onverbreekbaarheid van de band tussen de verschillende delen van het koninkrijk aantastten en om de belangen der Nederlandse bevolking 'in deze gewesten' te behartigen. Als actie/pressiegroep gestart ging men na enige aarzeling toch over op politieke partijvorming. De stormachtige groei van het ledental (9000 op het hoogtepunt in 1930, dat wil zeggen 30% van de potentieel belangstellenden) leek deze keus te rechtvaardigen. Als de meest rechtse partij in de Volksraad en niet wars van verbaal extremisme werd de Vaderlandse Club door de Indische regering, ook door de autoritaire gouverneur-generaal jhr. mr. B.C. de Jonge (1931-1936) met enige argwaan gevolgd. Na 1935 ging de toen in aantal sterk geslonken partij onder andere leiders over op een gematigder koers.

Schrijver toont aan hoezeer de partij bij haar eigen doelstelling bleef. Belangenbehartiging van de Europese groep stond voorop en kwam tot uiting in strijd voor de westerse sector van de Indische economie, voor westers onderwijs aan de eigen kinderen. Ten aanzien van financiën en defensie bleek enig Indisch nationalisme, een Indo- of Indiëcentrisme, ook deze groepen niet vreemd, al royeerde men in 1939 een te uitgesproken pleitbezorger voor het Indische Indië, dr. W.M.F. Mansvelt. Ten aanzien van de Indonesische samenleving tolereerde men na 1935 voorzichtig een maatschappelijke emancipatie; het eerder genoemde programmapunt, economische weerbaarmaking van de inheemse bevolking, werd echter niet

uitgewerkt. En ten aanzien van de politieke emancipatie door middel van bestuurlijke en staatsrechtelijke hervormingen bleef men hardnekkig vasthouden aan de status quo.

Ondanks zijn ontstaansgeschiedenis was de Vaderlandse Club echter niet in staat een wezenlijk alternatief te bieden voor het gevoerde overheidsbeleid van een ontwikkeling-onder-geleide. Ook deze partij realiseerde zich uiteindelijk niet om een zekere vorm van sa-

menwerking met de Indonesische elite heen te kunnen, zodat men na 1935 zijn verzet tegen de uitbouw van het middelbaar en hoger onderwijs opgaf. Maar al bezat men geen alternatief, men kon waar mogelijk remmen en trachten de status quo te handhaven. Het werd de belangrijkste taak.

Drooglevers boek biedt echter meer dan de geschiedenis van een rechtse partij. Terecht luidt de ondertitel 'Tokoks *en* de Indische politiek', niet *in* die politiek. Schrijver heeft gekozen voor een chronologische en beschrijvende opzet en daardoor is zijn werk behalve partijgeschiedenis ook een uitgebreid overzicht geworden van de belangrijkste politieke problemen, die in de jaren dertig in Indië de aandacht trokken. Naar aanleiding van het optreden van de Vaderlandse Club in de Volksraad komen onderwerpen als de crisis, de Zeven Provinciën, bezuinigingsbeleid en gouden standaard, handelspolitiek en de verhouding tot Nederland, staatsrechtelijke en bestuurlijke hervormingen, Indianisatie en ambtenarensalarissen, onderwijs en defensie aan de orde. Drooglever blijkt zich slechts zelden met de Vaderlandse Club-standpunten te identificeren. Voorbeeld van zo een uitzondering is zijn weergave van het beleid van gouverneur-generaal De Graeff. Zicht op de rationale en de dilemma's van diens beleid, waar de Vaderlandse Club geen oog voor had, ontbreekt in het boek. Zoals ook de relatie tussen Vaderlandse Club en nationalisme in haar politieke en psychologische dimensies niet in een diepgaande analyse wordt uitgewerkt.

De kracht van het boek, het leesbare, uitgebreide politieke overzicht van de jaren dertig - als zodanig enig in zijn soort -, is mijns inziens ook de beperking. De descriptieve methode heeft haast noodgedwongen tot gevolg dat analyses over de hele periode in de verdrukking komen. De gegevens zijn wel voorhanden maar worden niet vanuit een andere invalshoek nog eens opgenomen. Zo wordt de invloed van de Vaderlands Club op het overheidsbeleid in het behandelde decennium niet nader uitgewerkt evenmin als de relatie tussen de verschillende politieke partijen, Europese en Indonesische. Ook een evaluatie van opvattingen en beleid ten aanzien van de Indonesische samenleving en de reactie op de partij daarbinnen ontbreekt, gezien het raciale, exclusief Nederlandse karakter van de partij toch zeker van belang. Schrijver stelt dat de Vaderlandse Club, naast het nationalisme, veeleer een kristallisatie vormde van de bestaande tegenstellingen en spanningen tussen de bevolkingsgroepen dan dat zij deze zou hebben verscherpt. Niet te ontkennen valt echter dat een dergelijke verduidelijking de tegenstelling ook aanscherpte. Het hoe daarvan blijft op de achtergrond.

Rekent schrijver voor de analyses blijkbaar op de zelfwerkzaamheid van de lezer, hij heeft echter in ieder geval aangetoond, dat van het politieke Indische leven met zijn 'pueriel karakter' (de uitspraak is van S.L. van der Wal) een volwassen studie te maken valt.

Elsbeth Locher-Scholten

W.P.S. Fortuijn, *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949* (Dissertatie Groningen; Alphen aan den Rijn: Samsom, 1981, 518 blz., *f* 30, -).

Over de sociaal-economische politiek in Nederland in de jaren direct na de tweede wereldoorlog valt een interessante studie te schrijven. Het waren jaren die door economisch geschoolde tijdgenoten werden ervaren als een periode van breken met het verleden - met de deflatiepolitiek van de jaren dertig zowel als met het oorlogsdirigisme van de jaren 1940-1945.

Nieuwe theoretische inzichten, vooral de Keynesiaanse, konden doorbreken in de economische praktijk. Het internationale kader waarbinnen de Nederlandse economie functio-

neerde veranderde ingrijpend. De Verenigde Staten, die tijdens de grote economische conferentie in Londen van 1933 nog kozen voor economisch isolationisme, namen hun verantwoordelijkheid als economische grootmacht in het westen. Het op de dollar geconcentreerde Bretton Woodsstelsel van vaste wisselkoersen was daar een eerste uiting van, gevolgd door de Marshallhulp en de GATT-handelsovereenkomst, die de weg wezen naar afnemend protectionisme in het onderlinge verkeer tussen de landen van het westelijk bondgenootschap.

Een omvattende sociaal-economische geschiedenis van Nederland in die periode zou zowel aan de binnenlandse als aan de buitenlandse aspecten ruime aandacht moeten besteden. Om een greep te doen: De discussie in Nederland over de Duitse herstelbetalingen en het voor en tegen van het stimuleren van snel industrieel herstel in het verslagen achterland; de interne discussie over de Marshallhulp, die sceptische ambtenaren voerden terzijde van de jubelende publieke reacties; de werkelijke betekenis van Keynesiaanse ideeën voor de vormgeving van de na-oorlogse economische politiek; achtergrond en uitwerking van de ingrijpende veranderingen in het belastingregime; de invloed van het bedrijfsleven op de overwegend rooms-rode coalitieregeringen die het beleid uitvoerden.

De greep is niet willekeurig - het zijn elementen die zeer summier of zelfs niet aan de orde komen in de studie *Sociaal-Economische politiek in Nederland 1945-1949,* waarop W.S.P. [Pim] Fortuijn in december 1980 te Groningen promoveerde. Fortuijns titels dekt zijn lading niet. Wat hij geeft zijn delen, hoofdstukken uit de sociaal-economische politiek in de betrokken periode met een sterk accent op de ideeën die bij de politieke partijen leefden over de mate waarin de regering sturend te werk zou dienen te gaan.

Als zodanig - een verzameling en samenvatting van ideeën - is het boek adequaat in die zin dat het veel aandacht geeft aan gepubliceerde officiële standpunten, als neergelegd in partijprogramma's, rapporten, regeringsdocumenten. Over de discussies er omheen komt de lezer slechts weinig te weten.

Met alle waardering voor de degelijkheid van het overzicht, werkelijk nieuwe inzichten, ook op details, levert het weinig op. Alleen de aandacht voor de opkomst van de Keynesiaans geïnspireerde globale sturing van de economie, naast de neergang van de ‘planeconomie’-gedachte is een nog weinig behandeld thema. Hetzelfde - weinig echt nieuws - moet worden geconstateerd ten aanzien van enkele beleidsonderdelen die een zeer wezenlijke rol speelden in de ‘wederopbouw’-periode en (terecht) Fortuijns grote belangstelling hebben: het loon- en prijsbeleid en het inkomens- en vermogensbeleid. Fortuijn heeft over de sociaal-economische ontwikkeling grote hoeveelheden cijfers bijeengebracht, die voor een goed deel niet-geïntegreerd met de rest van zijn omvangrijke studie achterin het boek belandden. Dit vergaarwerk brengt hem uiteindelijk, helemaal aan het slot (508) tot de stellingname: ‘Het was in deze studie niet te achterhalen hoe precies de lusten en lasten van de wederopbouw waren verdeeld. Zoveel is echter wel duidelijk geworden, dat voor de gemiddelde loontrekker de lasten zwaar en de lusten weinig omvangrijk waren’.

Eerder verwijt Fortuijn met name het kabinet-Beel door een zeer geslaagde geleide loonpolitiek de loonafhankelijken een naar verhouding grote bijdrage te hebben laten leveren aan het herstel van de Nederlandse economie, ‘zonder dat daar garanties, bijvoorbeeld door een regeling voor uitgesteld loon, voor een beloning in de toekomst

tegenover staan' (303). De laatste kritiek, die onuitgesproken ook verder in het boek een belangrijke rol speelt, is in het kader van de in de onderzochte periode levende ideeën zoals Fortuijn die zelf ook schetst weinig relevant. Behalve in KVP-kring (door J.R.M. van den Brink, voordat hij minister van economische zaken werd is aan dergelijke concepties toentertijd vrijwel geen aandacht besteed. De tegenstanders van een geleide loonpolitiek wilden gewoon

direct een grotere ruimte voor contant loon. Pas later is de vermogensaanwasdeling een belangrijk discussiepunt geworden.

Wezenlijker in dit verband is, dat Fortuijns cijfermatige bewijsvoering over de effectiviteit van de geleide loonpolitiek, die hij poneert in reactie op conclusies van W.P.M. Fase, *Vijfendertig jaar loonbeleid in Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1980) en anderen, minder overtuigend is dan de auteur meent.

Ten eerste is het cijfermateriaal onvolledig. Fortuijn heeft voor de reële loonontwikkeling de regelingslonen als basis genomen, die - zoals hij zelf terecht aangeeft - vóór 1940 nog niet één-derde van alle loontrekkers betroffen. In de na-oorlogse periode is het percentage loonafhankelijken waarvoor een regelingsloon gold snel opgevoerd tot 81% in 1954. De vergelijking betreft dus een groep loontrekkers die belangrijk in samenstelling veranderde, waarbij vermoed zou kunnen worden dat de best-georganiseerden en wellicht daarom beter betaalden het eerst in de statistiek begrepen waren, en de slechter georganiseerde groepen (misschien daardoor ook minder goed betaald) in de na-oorlogse periode in de loop van een aantal jaren in de statistiek verschenen.

Ten tweede verdient de vraag aandacht of de loonontwikkeling zonder geleide loonpolitiek wezenlijk anders zou zijn geweest gezien de geringe arbeidsproduktiviteit en het snel toenemende arbeidsaanbod in de wederopbouwjaren. Deze vraag kan met behulp van cijfers als de door Fortuijn verzamelde nimmer beantwoord worden.

Ook is Fortuijns opvatting over het gebrek aan ‘lusten’ voor de door een dirigistisch loonbeleid beknotte loontrekkers aanvechtbaar. Het, ondanks het grote arbeidsaanbod, handhaven van volledige werkgelegenheid zou heel wel als een ‘lust’ voor de loontrekkers kunnen worden beschouwd, zeker in vergelijking met de vooroorlogse periode.

Tenslotte is het teleurstellend dat Fortuijn zo weinig aandacht schenkt aan het totaalbeeld van de inkomensverdeling in relatie tot de dilemma's waarvoor de overheid geplaatst was - een arbeidsproduktiviteit die pas in 1953 weer het vooroorlogse peil bereikte, een groot tekort op de betalingsbalans, een zwaar gehavende infrastructuur en een explosieve bevolkingsgroei. Daarop is gereageerd met inkomenspolitieke maatregelen met een sterk consumptiebeperkend karakter, waarbij zowel de consumptiemogelijkheden van de loontrekkers als van de ontvangers van overige inkomens werden aangetast. Er was ook een dividendbeperking en een huur- en pachtbeheersing.

De discrepantie in behandeling tussen loon- en overige inkomens blijkt veel minder in de door Fortuijn behandelde wederopbouwperiode dan in de jaren daarna, toen de geleide loonpolitiek werd voortgezet, terwijl de beperkingen op de overige inkomens werden teniet gedaan. Niet de door Fortuijn benadrukte relatie lonen-prijzen geeft de basis voor een oordeel over de verdeling van lusten en lasten, maar de totale primaire en secundaire inkomensverdeling. Daarbij kan worden opgemerkt, dat hij aan de ontwikkeling van de secundaire inkomensverdeling geen aandacht besteedt.

Het geheel overziende kan het oordeel over Fortuijns boek niet volstrekt positief zijn. Het vele verzamelde materiaal over de ideeën-ontwikkeling voegt weinig nieuws toe aan wat al bekend was; de interpretaties die de auteur geeft op een door hem zeer belangrijk geacht punt zijn aanvechtbaar. Dat hij ook nog uitvoerige aandacht besteedt aan de Indonesiëpolitiek en de koude oorlog en hun invloed op de sociaal-economische politiek, wijzigt deze conclusie niet.

P.E. de Hen

P.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland. De overheid en de ontwikkeling van de Nederlandse industrie in de jaren dertig en tussen 1945 en 1950* (Dissertatie Tilburg; Amsterdam: Arbeiderspers, 1980, 431 blz., *f* 42,50, ISBN 90 295 1892 8).

Uit de erudiete studie van De Hen, op 24 april 1980 als proefschrift verdedigd aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg (promotor: prof. dr. Joh. de Vries), blijkt opnieuw de toegenomen belangstelling voor de jaren dertig. Toen in de periode 1950-1965 aan de groei van welvaarts- en verzorgingsmaatschappij geen einde scheen te zullen komen, werden crisis en depressie van de jaren dertig opgeborgen als een nachtmerrie in de herinnering van een lang vervlogen verleden. De stagnatie van de economische groei in de jaren zeventig en de bezinning op de oorzaken daarvan actualiseerden scherp de barre ellende van het decennium vóór de oorlog. Joh. de Vries schreef heel pregnant: 'nu er een nieuw trauma in de jaren '70 wordt opgedaan, kijkt men met zekere nieuwsgierigheid naar het oude, met groter nuchterheid mogelijk ook omdat de nieuwe pijn de oude doet verminderen'[1].

De maatschappelijke relevantie van het boek van De Hen ligt ook nog in een ander aspect. Het is als het ware een historische reflectie van de sinds de oliecrisis sterk gegroeide noodzaak een industriepolitiek te voeren, die mede kan bijdragen aan de doorbreking van de economische stagnatie. Hierbij gaat het dan om revitalisering van gedeïndustrialiseerde sectoren en oriëntatie op een nieuw produktie-respectievelijk exportpakket. Ter zake hiervan worden structurele en generieke beleidsmaatregelen aanbevolen. Men denke in dit kader bijvoorbeeld aan de *Nota inzake de selectieve groei* (1976), aan de *Innovatienota* (1979) en *Voortgangsnota* (1979), aan het in 1980 gepubliceerde rapport *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie* van de Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid en aan het in 1981 aan de raad van ministers uitgebrachte advies, het zogenaamde rapport-Wagner, *Een nieuw industrieel elan*[2].

In dit proefschrift worden behandeld ontstaan en ontwikkeling van de industriepolitiek in Nederland. Het begrip zelf blijft bij De Hen steken in definitorische onduidelijkheid, ondanks de uitweiding die hij hierover geeft op de bladzijden 9, 10 en 11. Nu is kritiek op het ontbreken van een heldere omschrijving van het begrip industriepolitiek gemakkelijker dan de eis klaarheid hierover te verschaffen, al is een dieper gravende economischtheoretische behandeling van dit begrip gewenst. Ook schiet de vergelijking van de Nederlandse industriepolitiek met die van het buitenland tekort door hinderlijke onvolledigheid (300-303). Onder actieve industriepolitiek verstaat De Hen die vorm van beleid waarin de overheid zich mag

1. Joh. de Vries, 'De wolf kwam ... de jaren '30 in Nederland: het economisch gezichtspunt', in P.W. Klein en G.J. Borger, ed., *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam, 1979) 1.
2. *Nota inzake de selectieve groei. Economische structuurnota* ('s-Gravenhage, 1976); *Innovatie. Het overheidsbeleid inzake technologische vernieuwing in de Nederlandse samenleving* ('s-Gravenhage, 1979); *Voortgangsnota economisch structuursbeleid. Sectornota* ('s-Gravenhage, 1979); *Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie. Rapporten aan de regering van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid* ('s-Gravenhage, 1980); *Een nieuw industrieel elan. Adviescommissie inzake het industriebeleid* (s.l., 1981). Zie voor een evaluatie van deze nota's resp. rapporten, behoudens van de laatste publikatie, F. Messing, *De Nederlandse economie 1945-1980. Herstel, groei, stagnatie* (Haarlem, 1981) 97-117.

gaan bemoeien met ‘de technische en economische ontwikkeling van het industriële bedrijfsleven’ (9 en 307). Het begrip re-actief blijft lang duister. Dit, althans in de context van het boek, gehanteerde neologisme wekt ook verwarring en had beter verme-

den kunnen worden. Pas op de bladzijden 290 en 307 blijkt wat De Hen onder een re-actief industriebeleid verstaat, namelijk het scheppen van een industrieklimaat, het aantrekken van buitenlandse vestigingen en het voeren van een ad hoc-beleid dat zich richt op steun aan individuele bedrijven. Nu kan men zich hier wel mee verenigen al verduistert deze omschrijving enigszins die van het begrip actieve industriepolitiek. Immers deze laatste werd in 1931 geïntroduceerd door minister T.J. Verschuur. Ook De Hen moet, overigens in navolging van Keesing[3.], van diens beleid - hoe anders Verschuur het ook had gewild - oordelen dat 'onder Verschuur in ruimte mate ad hoc-beleid (is) gevoerd, vooral met het nieuwe handelspolitieke instrument van de contingentering, terwijl onder zijn leiding ook het opstarten van de financiële steunpolitiek begon, een op den duur minstens even ad hoc toegepast instrument' (77).

Naast theoretische vaagheid en verwarrende definiëring valt in deze dissertatie op het ontbreken van numerieke gegevens. De studie van De Hen is een historische *beschrijving* van ontstaan en ontwikkeling der Nederlandse industriepolitiek. De beschrijving zelf is nauwelijks geëncadreerd binnen de sociaal-economische context van de tijd. De lezer mist een kwantitatieve evaluatie van het overheidsbeleid. Evenmin vindt hij kwantitatieve gegevens over prijzen, lonen, werkloosheid, in- en uitvoer, betalingsbalans, rijksfinanciën, begrotingspolitiek ed. Schrijver had zich in dit opzicht kunnen laten inspireren door de studies van Keesing, Klein en De Vries[4.]. Een integraal-analytische benadering van het thema met een functioneel gebruik van kwantitatief-economische data zou het boek van De Hen meer diepgang hebben gegeven.

Nochtans heeft De Hen een zeer mooi boek geschreven. Centraal staat de these dat vanaf de jaren dertig tot ver na de tweede wereldoorlog het industriebeleid van de overheid zich heeft gekenmerkt door continuïteit. Terzake hiervan weet de schrijver op boeiende wijze duidelijk te maken dat aan de opvattingen van H.M. Hirschfeld met betrekking tot de ideologie van de te voeren industriepolitiek tot in de jaren zeventig nauwelijks afbreuk is gedaan. Hirschfeld, door Verschuur in 1931 benoemd tot directeur-generaal van handel en nijverheid in het nieuw gevormde ministerie van economische zaken, benaderde het industriebeleid vanuit een verlicht liberale visie. Het vrije markt-mechanisme en de ondernemingsgewijze produktie dienden zoveel mogelijk gehandhaafd te blijven. De overheid had alleen tot taak storingen in de functionering van dit marktmechanisme te corrigeren. Dit verlichte liberalisme nu 'is het wezen van het economisch beleid, waarin begrepen, het industriebeleid, zoals dat in Nederland na, maar ook al vóór de Tweede Wereldoorlog is gevoerd' (292). Hirschfeld gaf dit beleid, waarvoor in het bijzonder de minister T.J. Verschuur en M.P.L. Steenberghe verantwoording droegen, organisatorisch gestalte. Het nieuwe departement van economische zaken en de van daaruit geïnitieerde industriepolitiek - het ministerie van financiën bleef een conservatief-liberaal bolwerk - ontstond uit

3. F.A.G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939* (2e dr.: Nijmegen, 1978) 157.
4. Zie noot 3; P.W. Klein, 'Depressie en beleid tijdens de jaren dertig. Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de Nederlandse volkshuishouding in de jaren dertig'; in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie* ('s-Gravenhage, 1977) II, 144-186; Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende* (Antwerpen-Utrecht, 1973; ongewijzigde herdruk Bussum, 1977).

het besef dat het vigerende deflatiebeleid onvoldoende in staat was de specifieke kwetsbaarheid van de Nederlandse volkshuishouding te beschermen. Vanaf de aanvang werd het nieuwe ministerie gezien als een departement van het bedrijfsleven. Dit heeft de reikwijdte

van dat departement beperkt in die zin, dat aspecten van industriepolitiek alleen gerealiseerd konden worden met instemming van het bedrijfsleven waaronder De Hen de werkgevers verstaat. Ook in dit opzicht is er continuïteit met het industriebeleid van na de oorlog. Na 1945 immers ontwikkelde onze economie zich tot een georiënteerde markteconomie, dat wil zeggen zij ging uit van de ondernemingsgewijze produktie, van de regulerende functie van het prijsmechanisme en van de decentralisatie der besluitvorming. De rol van de overheid openbaarde zich in de operationalisering van de doelen die de gemeenschap zich stelde zoals die van de harmonische economische groei, rechtvaardige inkomensverdeling en voorkomen van misbruik van economische macht. Deze gesties bleken zonneklaar uit de door de minister van economische zaken, J.R.M. van den Brink, geschreven industrialisatienota's in 1949, 1950 en 1951, uit die van J. Zijlstra in 1953, 1955 en 1958 en uit die van J.W. de Pous in 1960.

Hoewel de evaluatie der industrialisatienota's in dit boek teleurstelt en deze nauwelijks zijn afgezet tegen de economische doelstellingen maakt De Hen wel de continuïteit in het industriebeleid duidelijk. Immers, de nota's waren noch planeconomische ontwerpen in enge zin, noch verre van starre schema's; de rekbaarheid ervan werd expliciet verwoord. De basis van de economie bleef de ondernemingsgewijze produktie en de risico's daarvan werden genomen en gedragen door private personen. Het ging de regering om de schepping van een industrieel klimaat. Het ministerschap van de socialist Hein Vos - Vos beheerde het departement van handel en nijverheid in het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946) - was slechts een voorbijgaande episode. Bij het zogenaamde voorontwerp-Vos in 1945, ter voorbereiding van een wet op de bedrijfsschappen, trachtte Vos een geleide economie te ontwerpen waarin hij zijn ministerie zag als een breekijzer ter realisering van maatschappelijke veranderingen. Tegen het voorontwerp-Vos liep het gehele bedrijfsleven te hoop. De voorgestelde indeling in bedrijfsschappen werd afgekeurd omdat er geen autonomie aan werd verleend en de regering er zich een te groot overwicht op toebedeelde. De felste kritiek richtte zich tegen de aanmatiging van een overheid die, na de willekeur van de Duitse bezetter, zich presenteerde met een bewust geconcipieerde geleide economie. Vos moest het veld ruimen. Het voorontwerp onderging vele wijzigingen totdat het in 1950 onder verantwoordelijkheid van de minister van economische zaken J.R.M. van den Brink kracht van wet werd. Terecht stelt De Hen: ‘Het verwaterde PBO-ontwerp, dat aldus tot wet werd verheven, heeft als instrument voor de industriepolitiek vrijwel geen betekenis gehad’[5].

Ontstaan en uitbouw van de industriepolitiek benadert de schrijver vanuit een gouvermentele invalshoek. Tevens heeft hij daarin betrokken werkgeversverenigingen en grote industriële ondernemingen. Van de gedachtevorming over een actieve nijverheidspolitiek bij de vakbeweging verneemt de lezer niets. Niettemin weet De Hen zijn stelling aannemelijk te maken dat het ministerie van economische zaken en de van daaruit gevoerde handels- en industriepolitiek het produkt zijn geweest ‘van een heel speciale combinatie van ordeningsdenken, moderne economische

5. De Hen, 267. Deze kwestie ook bij F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees 24 juni 1945-3 juli 1946* (Assen-Amsterdam, 1977) 478-491 en Joh. de Vries, *1811-1961 met Amsterdam als brandpunt. Honderdvijftig jaar Kamer van Koophandel en Fabrieken* (s.l., 1961) 273-276.

kennis en goede relaties met het bedrijfsleven (bedoeld is hier: de werkgevers)'[6].
Deze drie aspecten worden door De Hen glashelder beschreven en geanalyseerd.
Interessant zijn dienaangaande zijn beschouwingen over ordeningsideologie en ordeningspraktijk, waarbij hij aantoont dat de ideologie 'niet meer dan een achterdoek

6. De Hen, 310.

is geweest bij de handeling; geen-althans zelden een-basis voor het handelen' (298). Bijzonder instructief en mijns inziens niet eerder zo diepgaand behandeld zijn de ideeën die vanuit het bedrijfsleven ontstaan met betrekking tot industriefinanciering, overheidsingrijpen ten behoeve van de industrie en totstandkoming van de economisch-technologische instituten. Kennis van ideeën en beleid van de eerste minister van economisch zaken, Verschuur, werken, ondanks het feit dat van Verschuur niet zo heel veel bekend is, verhelderend voor een beter verstaan van de economische politiek. Overtuigend is de argumentatie van De Hen betreffende de aanvang van een gerichte industriepolitiek. Deze viel wel samen met de economische crisis, maar in feite was de crisis slechts een katalysator. Ook vóór 1931 waren er aanwijzingen genoeg die tendeerden in de richting van een verandering van het economisch beleid. De oorzaken van deze koerswending schrijft De Hen toe aan de groeiende betekenis van de industrie tijdens en na de eerste wereldoorlog, aan de vermenging van staat en maatschappij, aan de in hoofdzaak confessionele kabinetten na 1918, die zich meer en meer distantieerden van de klassiek-liberale ideologie, en aan de protectionistische politiek van het buitenland. Beleidsdoelstellingen, instrumentarium en karakteristieken van het industriebeleid worden uitvoerig behandeld, waarbij opvalt de politieke optie dat voortschrijdende industrialisatie wenselijk werd geacht ter bestrijding van de werkloosheid. Ten aanzien van de industriepolitieke bewerktuiging besteedt schrijver veel aandacht aan invoercontingentering, kartelbevorderende maatregelen en aan financiering van investeringen en subsidiëring van bedrijfstakken. Opvallende kenmerken van dit industriebeleid waren discretie in de zin van het hiervoor genoemde verlichte liberalisme, beperkte planmatigheid en gering economisch-theoretisch fundament. Dat een industriepolitiek in Nederland pas laat van de grond kwam lag aan het feit dat de institutionele organisatie van de overheid niet was ingesteld op het aanpakken van economische problemen, mede veroorzaakt door de omstandigheid dat tot het einde van de jaren twintig 'economische problemen geen verkiezingsinzet (lijken) te zijn' geweest (13). Tenslotte onderstreept de dissertatie van De Hen, in het door hem beschreven aspect, de continuïteitsgedachte in de historiografie met betrekking tot de opvatting dat de tweede wereldoorlog in de historische bedding van onze volkshuishouding geen cesuur is geweest[7].

Het is jammer te moeten constateren dat dit naar inhoud rijke boek zo armtierig door de Arbeiderpers is uitgegeven. Bij intensieve bestudering verkrijgt de lezer vanzelf een losbladig cahier.

F.A.M. Messing

7. Zie de bundel studies onder redactie van Klein en Borger genoemd in noot 1, de studie van Joh. de Vries vermeld in noot 4 en Joh. de Vries, 'Het economisch leven in Nederland 1918-1940', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* XIV (Haarlem, 1979) 102-145.

Kroniek

Personen, instellingen, genootschap, congressen, jaarboeken, tijdschriften

De vraag of de kerk bezit mag hebben en zo ja, ten behoeve van wie en in welke mate, houdt de beoefenaars van het canoniek recht tot op heden bezig. Daarom maakte ook A.J. de Groot deze tot onderwerp van zijn inaugurele rede in dat vak: *Pecunia olet. Enige beschouwingen over werk en tijdelijke goederen* (Druten: 'De Maas en Waler', 1980, 24 blz., ISBN 90 70151 03 0). Na een weergave van de middeleeuwse zienswijzen geeft hij een illustratie met de erfenis van de Amsterdamse priester Braeseman na 1536. Deze geestelijke had zijn roerende en onroerende goederen testamentair voor éénderde bestemd voor zijn familie en voor tweederde voor enkele kerkelijke instellingen. De familie beriep zich op het plakkaat van Karel V dat geen onroerend goed meer naar kerken etc. wilde laten gaan. Het Hof van Holland wees alles aan de familie toe, maar de Grote raad van Mechelen besliste in hoger beroep dat die familie tweederde van de geschatte waarde moest uitkeren aan die kerkelijke instellingen: het onroerend goed kwam dus niet in de dode hand. De oratie eindigt met de vermelding dat het tweede Vaticaans Concilie 'de genadeslag' toebracht aan het beneficiewezen. Maar een nieuwe regeling bestaat alleen nog in ontwerp.
O.J.D.J.

Ter gelegenheid van de pensionering van P.Th.J. Kuyer als gemeentearchivaris van 's-Hertogenbosch werd hem aangeboden het *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyer* ('s-Hertogenbosch: stadsarchief 's-Hertogenbosch, 1980, 215 blz.), dat veertien artikelen bevat over diverse onderwerpen uit de Bossche geschiedenis. L.P.L. Pirenne beschrijft een conflict tussen de stad en de Staten-Generaal uit 1656 over de mate van stedelijke autonomie op financieel gebied, dat zo hoog opliep dat het stadhuis door soldaten bezet werd. De macht van de stad over haar omgeving blijkt uit het artikel van J.P.A. Coopmans over de herkomst, aard en werking van het Bossche recht van ingebod, op grond waarvan de schepenbank in bepaalde omstandigheden personen die buiten de stad en haar vrijheid woonden ter verantwoording kon roepen. Meer interne stadsaangelegenheden komen aan de orde in de artikelen van A.C.M. Kappelhof over de negen blokfondsen en de zorg voor de huisarmen en van H.J.H. Bossink over de taak van beveiligingsfunctionarissen als poortwachters, schrijvers aan de poort en nachtroepers. Kerkhistorische bijdragen worden geleverd door H. Roosenboom, die schrijft over de pastoor van Rosmalen, die vanwege de onveiligheid van het platteland in de jaren 1578-1583 met de kerkschatten naar de veilige stad vluchtte, door J.W.M. Peijnenburg, die de katholieke reformatie in stad en Meijerij tijdens het episcopaat van de eerste vijf bisschoppen van Den Bosch behandelt en door J.A.M. Hoekx, die de treurige lotgevallen onder de loep neemt van de Bossche kapelaan A.F. Moors, die het waagde in verzet te komen tegen de godsdienstige maatregelen van de Franse overheid in 1810. Van de drie artikelen over archiefgeschiedenis is dat van R. van de Laar, over de wederwaardigheden van de 'stadscomme', de kast voor grootzegel en stadsprivileges, die van 1399 tot 1733 in de Mariakapel van de St. Jan in gebruik is geweest, het

aardigst. De beschrijvingen van de problemen van de archiefinspectie in de laatste eeuw door I.W.L.A. Caminada en van de samenwerking tussen gemeentesecretarie en archief door S.A. Goedbloed zijn erg summier. Kunsthistorisch zijn de artikelen van P. Gerlach over het paneel 'Antonius met monsters' dat aan Jeroen Bosch wordt toegeschreven en van P.J. van der Heijden over de zeventiende-eeuwse schilder Pieter Saenredam en zijn schilderij van het koor van de Sint Jan. Tenslotte bevat de bundel nog twee cultuurhistorische opstellen, te weten een beschrijving van het handschrift van de Bossche kroniek van Sint Geertrui (1140-1699) uit de abdij Berne door H. van Bavel en een biografie van de erudiete Bossche stadsbestuurder mr. Martinus Grevius (ca. 1485-1562) gevolgd door de uitgave van een aan hem gerichte brief geschreven door P. Blommevenne, prior van het karthuizerklooster te Keulen, van de hand van L. van Dijck.

J.A.M.Y.B.R.

De delen uit de serie 'Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland' komen in een vlot tempo op de markt. Zo ook het onder redactie van J.F.J. van den Broek, O.A.M.W. Hartong, A.L. Hempenius en J. Meinema samengestelde deel V, *De archieven in Groningen* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1980, 216 blz., ISBN 90 14 02925 X). Wie enigszins op de hoogte is met de geschiedenis van deze provincie weet dat de stad Groningen door de eeuwen heen een overheersende invloed heeft gehad op de omringende Ommelanden. Dat deze toestand de archiefvorming heeft beïnvloed behoeft geen betoog en komt ook duidelijk tot uiting in de inhoud van dit deel; de beschrijving van de rijkgeschakeerde collecties in het provinciale rijksarchief en het stad-Groningse gemeentearchief neemt het grootste gedeelte in beslag. De Bataafse-Franse tijd is ook op dit punt van beslissend belang geweest. Wie iets van de geschiedenis vóór 1800 wil weten, zal vrijwel altijd in één van deze twee archieven moeten zoeken. De archivalia van de andere Groningse gemeenten zijn èn veel minder in aantal èn dateren, een enkele uitzondering daargelaten als bijvoorbeeld Appingedam, van na 1808-1811. Dit geldt eveneens voor de laatste categorie, de waterschappen (met hier als uitzondering Hunsingo). De inleiding is duidelijk, eenvoudig, ter zake en geeft een staatkundige geschiedenis van stad en gewest in de notedop.

H.B.

Met *De archieven in Overijssel*, samengesteld door H. de Beer, Caspar van Heel, W.A. Huijsmans en A.J. Mensema (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1980, xlii en 205 blz., *f* 29,50, ISBN 90 14 03025 8) als deel VI is nu de helft van de reeks 'Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland' verschenen. Op vrijwel identieke wijze als in de voorafgaande delen wordt in deze gids een overzicht gegeven van de archieven die bewaard worden in de depots van rijks-, gemeente- en waterschapsarchieven. Dat dit met soms overdreven aandoende nauwkeurigheid is geschied moge blijken uit de opname van archieven bestaande uit één of twee charters (de archieven van respectievelijk het H. Geestgasthuis te Hasselt en het Albert Badingsarmenhuis in Zwolle). Een schril contrast daarmee vormt het archief van de Staten van Overijssel, dat een omvang heeft van 226 meter en slechts door een magazijnlijst toegankelijk is. Zoals gebruikelijk wordt in de inleiding van deze gids een overzicht gegeven van de

geschiedenis van de belangrijkste archiefvormende instellingen. Erg handig is daarin het overzicht van de bestuurlijke indeling van Overijssel tijdens de republiek: van ieder schout- of richterambt wordt vermeld welke marken of kerspels en steden daartoe behoorden en welke middeleeuwse parochies daarmee correspondeerden. Alleen had de kaart waarin deze gegevens nog eens zijn verwerkt wel wat groter gemogen.

J.A.M.Y.B.R.

Vernietigen van archiefbescheiden zal veel historici als een vloek in de oren klinken, maar wie weet dat alleen al de Nederlandse kantongerechten in de periode 1946-1976 zestien strekkende kilometer papier geproduceerd hebben, zal begrijpen dat het onvermijdelijk is. Een probleem daarbij is hoe voorkomen kan worden dat materiaal dat voor de historicus van nu en van de toekomst van belang is verloren gaat. Op een Duits-Nederlands archiefsymposium te Bocholt (september 1979) kwam deze problematiek aan de orde. M.W. van Boven gaf daar in een rede een overzicht van de procedures die in Nederland gelden voor archiefvernietiging en van de praktische uitvoering daarvan. Daaruit blijkt dat de gewenste situatie, waarbij er voor alle diensten vernietigingslijsten zijn vastgesteld, nog lang niet bereikt is en dat nu nog in vele gevallen om een machtiging voor 'incidentele' vernietiging, waarvoor meestal alleen het advies van de algemene rijksarchivaris is vereist, wordt gevraagd - een procedure die een uitzondering behoort te zijn. Uit de bijdrage van O. Moorman van Kappen wordt duidelijk wat er allemaal bij het maken van zo'n vernietigingslijst komt kijken. In een commissie van de archiefraad is hij, in nauw overleg met vertegenwoordigers van het ministerie van justitie, de rijksarchiefinspectie, de rechterlijke macht, het openbaar ministerie en andere wetenschappers, al vanaf 1976 betrokken bij het opstellen van een vernietigingslijst voor de kantongerechtsarchieven. A. Kersten sprak in Bocholt over zijn ervaringen met onderzoek in de recente archieven van het ministerie van buitenlandse zaken en toonde aan dat in een aantal gevallen de nu geldende regels voor vernietiging het verlies van belangrijke documenten niet voorkomen; hij uitte tevens een aantal wensen voor de ordening en de openbaarheid van zeer recent materiaal.

De redes zijn gepubliceerd in *Archivpflege in Westfalen und Lippe,* XIII (1980) 5-8, 15-18 en 19-22.

J.A.M.Y.B.R.

Uit het *Jaarverslag 1979* van het *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën* (Offset, Brussel: Algemeen Rijksarchief Brussel, 1980, xxv + 203 blz.) blijkt dat 'de verslechtering van de administratieve context waarin de inrichting moet werken ... voortduurt (xv) en dat de jaren geleden reeds gesignaleerde 'dramatische toestand van het personeelseffectief' (xviii) onvermijdelijk moest leiden tot een gestadige inkrimping van de publieke dienstverlening. Slecht nieuws dus voor de navorser. Goed nieuws daarentegen is dat onlangs besloten werd tot publikatie van een nieuwe gids voor de fondsen en verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief (37). Traditiegetrouw brengt het jaarverslag een per departement ingedeeld overzicht van het personeelsbestand, de afgesloten wetenschappelijke activiteiten en het lopend inventarisatie- en onderzoekswerk. Nuttig voor de vele bezoekers (10.312 in 1979) van het ARA en het RA in de provinciën zijn ongetwijfeld de overzichten van transferten en uitwisselingen van archivalia tussen het ARA te Brussel enerzijds en de rijksdepots in de provincies of andere wetenschappelijke instellingen (bijvoorbeeld Koninklijke Bibliotheek) anderzijds. Handig om op gemakkelijke wijze op de hoogte te blijven van recent inventarisatiewerk is het bijgevoegde overzicht van publikaties door het wetenschappelijk personeel.

E.A

De *Jaarverslagen van de Rijkscommissie voor vaderlandse geschiedenis* (1978, 1979 en 1980) (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1979, 1980 en 1981, respectievelijk 32, 32 en 48 blz.) getuigen van de grote activiteiten en de uitbreiding van taken, nu de *Oorkondenboeken van Brabant en Gelre,* het *Biografisch Woordenboek van Nederland,* het *Repertorium van boeken en tijdschriften* en wat al niet meer onder de verantwoordelijkheid van de commis-

sie zijn komen te vallen. In 1978 werden drie nieuwe opdrachten verstrekt, namelijk: de bronnen voor de geschiedenis van de ontwerp-constitutie 1797 (L. de Gouw), een gids voor archivalia en handschriften in Zweden van belang voor de geschiedenis van Nederland (J. Römelingh) en de rekeningen van de grafelijkheid van Holland 1345-1428 die aan de werkgroep Holland 1300-1500 is opgedragen, maar omdat de rijkscommissie slechts met personen kan werken zijn de leden: D.E.H. de Boer, D.J. Faber en H.P.H. Jansen verantwoordelijk. In 1979 werd na het overlijden van prof. Van der Wal de voortzetting van de publikatie der *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen* opgedragen aan P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten, die beiden aan het bureau van de rijkscommissie verbonden zijn. Blijkens het jaarverslag 1980 heeft dr. B.L. Meulenbroek zijn opdracht voor de uitgave van de briefwisseling van Hugo de Groot neergelegd. Het Grotius-Instituut wordt geheel geïntegreerd in de Koninklijke Akademie, maar de resterende delen van de briefwisseling zullen nog wel in de RGP gepubliceerd worden.

H.P.H.J.

Sedert september 1980 bestudeert een zestal onderzoekers uit verschillende disciplines het genootschapsleven in de Noordelijke Nederlanden in de achttiende eeuw onder de naam ‘Studiegroep achttiende-eeuwse genootschappen’. De deelnemers zijn dr. W. van den Berg (Instituut voor vergelijkende literatuurwetenschap, Utrecht), drs. P. Knolle (Kunsthistorisch instituut, Utrecht), drs. W.W. Mijnhardt (Instituut voor geschiedenis, Utrecht), drs. H. Reitsma (Subfaculteit geschiedenis, Amsterdam VU), drs. J. van de Starre (Leiden), en drs. R. Visser (Biohistorisch instituut, Utrecht). Als eerste onderzoeksgebied is gekozen voor Den Haag. De verschillende achttiende- en begin negentiende-eeuwse genootschappen in deze stad zullen in samenhang worden bestudeerd. Dit multidisciplinaire onderzoek zal resulteren in een aantal publikaties. Contactpersoon is drs. R. Visser, Biohistorisch instituut, Nieuwe Gracht 187, 3512 LM Utrecht.

W.W.M.

Het symposium, begin september 1980 te Amsterdam georganiseerd door de commissie voor de geschiedenis van de joden in Nederland onder voorzitterschap van I. Schöffer, was een groot succes. Men heeft er met bekwame spoed voor gezorgd dat ook de nietdeelnemers zich daarvan kunnen overtuigen. Zeven der congresbijdragen zijn afgedrukt in de *Studia Rosenthaliana*, XV (maart 1981). Die aflevering bevat tevens enkele toespraken gehouden bij de gelijktijdige viering van het 100-jarig bestaan van de Bibliotheca Rosenthaliana die, zoals bekend, is ondergebracht in de UB Amsterdam.

R.G. Fuks-Mansfeld geeft in ‘Yiddish Historiography in the Time of the Dutch Republic’ (9-19) een nuttig overzicht waarin met name de achttiende-eeuwse geschiedwerken van R. Leib ben R. Ozer, van Menahem Man ben Solomon Halevi gen. Amelander, van Abraham Chaim Bratbard en anderen besproken worden. J. Michman gaat in ‘The Conflicts between Orthodox and Enlightened Jews and the Governmental Decision of 26th. February, 1814’ (20-36) de betekenis na van dit Koninklijk Besluit dat aan de joden in een zo vroeg stadium een kerkelijke organisatie oplegde. Hij betrekt daarbij het besluit van koning Lodewijk Napoleon van 12 september 1808 waarbij een opper consistorie voor de Hoogduitse joden werd

geschapen. De aanleiding tot snel ingrijpen is het openlijke joodse verzet geweest dat op 11 december 1813 uitbrak tegen de parnassiem in de grote sjoel. Tussen factie-strijd onder orthodoxen en de ‘emancipatory clique’ (23) doorlaverend zag de regering zich genoodzaakt het ‘Franse’ consistorie af te schaffen - zonder echter te willen terugkeren tot de pre-emancipatie-periode (september 1796). Y. Kaplan wijdt in ‘The Portu-

guese Jews in Amsterdam. From forced Conversion to a Return to Judaism' (37-51) een interessante beschouwing aan het fenomeen der marranen. De auteur laat zien dat niet slechts Nederlandse theologen zich beijverden joden te bekeren, maar dat anderzijds ook orthodoxe joden zich financiële en intellectuele inspanningen getroostten om de conversos weer tot het judaisme te brengen. D.M. Swetschinski doet in 'Kinship and Commerce: the Foundations of Portuguese Jewish Life in Seventeenth-Century Holland' (52-74) een, dunkt mij, geslaagde poging tot een evenwichtiger interpretatie van het belang van orthodoxie en inquisitie in het Portugees-joodse leven. In het voetspoort van Révah toont hij het secundaire karakter van de ban tegen Spinoza aan. Tegenover Van Dillen en Bloom houdt de auteur vol, dat zuiver economische motieven niet onderschat mogen worden als stimulans om buitenslands te gaan. In Amsterdam en Antwerpen leidden convivium en connubium weer tot een nieuwe vorm van integratie. Voor een weloverwogen plan tot opvulling der vele lacunes in onze kennis van de joodse geschiedenis is vanzelfsprekend een overzicht van bronnen en literatuur onontbeerlijk. J.S. Fishman doet verslag van zijn nasporingen in 'Discovering and Utilizing Sources for the History of the Jews in the Netherlands' (75-84). Wij wensen de auteur gaarne spoedige publikatie toe van zijn aangekondigde 'Researcher's Guide to the History of Dutch Jewry'. Hij zal er dan wel goed aan doen zijn te snelle kritiek op De Buck's systematiek (77) opnieuw te overwegen. Niet alleen is het onjuist te spreken over één 'Dutch jewry' vóór de negentiende-twintigste eeuw, maar evenzeer is het verkeerd 'judaisme' voor een zo allesomvattend element te houden, dat de consequentie zou zijn dat De Buck de joden had moeten opnemen naast 'such interesting company as' remonstranten, mennonieten enz. I. Schöffer geeft een bijzonder nuttige en zinvolle 'état des questions' in zijn synthetische overzicht 'The Jews in the Netherlands: the Position of a Minority through Three Centuries' (85-100). Het zou, geschreven vanuit het focus van een minderheidsgroep in een pluriforme samenleving, een uitstekende entrée tot het themanummer zijn geweest. De laatste 'paper' is die van de grote kenner van de aspecten van joodse cultuur H. Beem: 'Historical Aspects of the Small Jewish Communities in the Netherlands' (101-105). Het is een goed initiatief geweest van de stichting voor joodse studiën een Hartog Beem prijs te hebben ingesteld voor orginele studies op het gebied van de geschiedenis der joden in Nederland.

A.H.H.

Het centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel (Pleinlaan 2, 1050 Brussel) organiseert op 15 en 16 oktober 1982 een congres met als thema 'Werktijd en werktijdverkorting. Historische en actuele benadering'.

P.S.

De doopsgezinde historische kring heeft het gedenkjaar 1980 - 450-jarig bestaan van het doperdom in Nederland - niet onopgemerkt laten voorbijgaan. In Doperse Stemmen, IV verscheen een nieuwe uitgave van *De ordonnantie Gods* van Melchior Hoffman uit 1530, bewerkt door R.C. Oosterbaan-Lugt (Amsterdam, 1980, 45 blz., *f* 6, -, ISBN 90 70164 54 x). Gold het hier de man die de vader van het Nederlandse anabaptisme is genoemd, in de nieuwe reeks *Doopsgezinde Bijdragen* kwam een speciaal nummer uit met een twaalftal artikelen van getuigende of van cultuurhistorische aard (Amsterdam, 1980, 208 blz, *f* 30, -, ISBN 90 70164 80 9).

Eveneens werd het verslag van de van 15-17 mei 1980 gehouden studiedagen over het onderwerp ‘De gemeente als vertolking van de nieuwe tijd’ afzonderlijk gepubliceerd (Amsterdam, 1980, 90 blz.).

A.F.M.

Sinds enkele jaren heet de ‘sectie krijgsgeschiedenis van de koninklijke landmacht’ de ‘sectie militaire geschiedenis van de landmachtstaf’. Ik kan niet bevroeden wat de diepere zin is van deze naamsverandering, wel is duidelijk dat de verheugende activiteit, zich uitend in vele publikaties, daardoor niet is afgenomen. De erekanonnier der artillerie, H. Ringoir publiceert respectievelijk, *Afstamming en voortzetting der artillerie* (Militair-historische bijdragen van de sectie krijgsgeschiedenis, IV; Den Haag: Sectie krijgsgeschiedenis, 1979, 200 blz.) en *Afstammingen en voortzettingen der genie en trein* (*Ibidem*, V; Den Haag: Sectie krijgsgeschiedenis, 1980, 182 blz.). De titels behoeven misschien enige verklaring. De boeken bevatten voornamelijk lijsten van de thans bestaande onderdelen artillerie, genie en verzorgende troepen en gaan daarbij na uit welke regimenten of compagnieën die zijn voortgekomen of ook welke afsplitsingen daarvan hebben plaats gehad. Daarbij worden alle mogelijke lijsten gepubliceerd: van officieren, van batterijen, van krijgsverrichtingen waarbij het wapen actief is geweest en meer van dat soort zaken. In Engeland en Amerika worden prachtwerken over regimentsgeschiedenis gepubliceerd. Deze twee delen zijn veel onooglijker maar bevatten zeker niet minder nuttige informatie. Naast deze monografieën publiceert de sectie militaire geschiedenis een jaarverslag. Aan dat van 1980 ontleen ik dat de personeelsbezetting toen vrij bescheiden was: 26 personen in totaal en drie vrijwillige medewerkers en met trots wordt vermeld dat er een tweede electrische schrijfmachine is verworven. Tenslotte is er dan nog een tijdschrift met de weinig spectaculaire naam *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, waarvan deel III in 1980 verscheen. In deel II van 1979 staat een artikel van R.A. baron Mackay, ‘A Dutchman at ABDA-Command and at British Headquarters 14 January 1941 [bedoeld zal zijn 1942] - 8 March 1942’, 7-50. Dat ABDA-Command bestond uit vertegenwoordigers van de Amerikanen, Britten, ‘Dutch’ en Australiërs en was gevestigd te Lembang bij Bandoeng. De schrijver was daaraan verbonden als liaison-officier en beschrijft zijn wederwaardigheden in die zeven weken met een zekere bitterheid mede omdat hij door historisch onderzoek na de oorlog de overtuiging heeft gewonnen dat op het hoogste niveau in deze tijd meer gedacht werd aan een succesvolle terugkeer straks dan aan een effectieve verdediging nu. In deel III vergelijkt F. Snapper, ‘De gevechtswaarde van de Nederlandse Landmacht in de periode 1914-1918 en in 1940’, *ibidem*, 16-54. Zijn conclusie is dat de relatieve gevechtswaarde van de Nederlandse strijdmacht in 1914 beduidend groter was dan in 1940 en dat Von Moltke mede daarom besloot Nederland niet aan te vallen, maar dat deze relatieve gevechtswaarde na 1916 aanzienlijk is gedaald.

H.P.H.J.

Circa twintig merendeels korte artikelen over strikt lokale onderwerpen bevat het *Jaarboek Achterhoek en Liemers*, IV (1981), dat nu na een korte overgangsperiode waarin het verenigingsorgaan *Archief van de Graafschap* en zijn handelseditie *Jaarboek Achterhoek en de Liemers* naast elkaar gepubliceerd werden, als enige uitgave beschikbaar is. Van extralokaal belang is de bijdrage van W.G. Voltman-Vaags over ‘Ds. Hendrik Bergh en andere patriotten uit Doetinchem’ (25-37). Tal van de in deze aflevering opgenomen artikelen zijn van heemkundige en volkskundige betekenis.

R.W.M.V.S.

Bossche Bouwstenen, I (1978), II (1979), III (1980); prijs *f* 15, - per deel in de boekhandel. Sedert 1978 levert een samenwerking van de meer dan 1250 leden tellende Kring vrienden van 's-Hertogenbosch en de Gemeentelijke archiefdienst ieder jaar een deel *Bossche Bouwstenen* op. Het zijn de gepubliceerde teksten van de lezingen gehouden voor de leden

van deze vereniging. De archiefdienst levert een deel van de auteurs, stelt faciliteiten beschikbaar en organiseert de inhoudelijke aspecten, terwijl de vereniging als uitgever optreedt. Blijkens de titel wil men de elementen verzamelen voor een voor bredere kringen bestemde stadsgeschiedenis van Den Bosch die naar verluidt in 1985 bij de viering van achthonderd jaar stadsrechten zal verschijnen.

Deel I bestaat uit 8 artikelen die te zamen een overzicht geven van de geschiedenis van de stad vanaf de prehistorie tot ca. 1945. Zeer bruikbaar, vooral in het onderwijs en beter dan het geheel verouderde gedenkboek dat in 1935 verscheen. Deel II handelt over het beleg en de inneming van de stad door Frederik Hendrik in 1629 en de gevolgen daarvan in politiek en religieus opzicht. Opmerkelijk is de these van P.Th.J. Kuyer (45-67), dat het conflict tussen Arminianen en Gomaristen, dat in 1619 beslecht werd ten gunste van de laatsten, de achtergrond vormde van de besliste weigering van de afgevaardigden van de Staten-Generaal bij de onderhandelingen over de capitulatie in 1629 om de Bosschenaren vrijheid van godsdienst toe te staan. Deel III gaat in op de ambachtsgilden, die in Den Bosch talrijk waren en het leven in sterke mate bepaalden. De afzonderlijke bijdragen handelen over de politieke macht van de gilden (tot 1629, de Staten-Generaal maakten er definitief een eind aan), de interne organisatie, de economische betekenis, de situatie na 1629 tot aan de opheffing in het begin van de negentiende eeuw en de militaire, sociale en andere aspecten van het gildewezen. Een aparte behandeling krijgen de goud- en zilversmeden. Niet erg duidelijk wordt tot hoever de ambachtelijke produktiewijze zich uitstrekte en hoe belangrijk de rol was van de manufactuur en de huisindustrie.

A.C.M.K.

In februari 1977 startte de uit slechts enkele personen bestaande werkgroep industriële archeologie van de Nederlandse jeugdbond ter bestudering van de geschiedenis met de uitgave van een *Nieuwsbrief Industriële Archeologie*, waarvan tot nu toe 8 nummers verschenen. De doelstelling was aanvankelijk zeer bescheiden, maar geleidelijk ontwikkelde het bulletin zich tot een klein tijdschrift. Begin 1981 werd daarom besloten na nummer 8 (lente 1981) het blad te laten opgaan in een nieuw tijdschrift *Industriële Archeologie*, waarvan het eerste nummer in de herfst van 1981 is verschenen. Op deze wijze wordt de smalle basis van de oude nieuwsbrief verbreed. Het ligt in de bedoeling de industriële archeologie in Nederland een landelijk informatiepunt te verschaffen. Tot nu toe waren er wel veel lokale en regionale initiatieven, maar ontbrak elke landelijke coördinatie. De eerste zeven nummers van de nieuwsbrief zijn uitverkocht, nummer acht is nog verkrijgbaar bij A.C.M. Kappelhof.

A.C.M.K.

Bulletin van de stichting tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek in het zuiden van Nederland, IX (april 1980), X (juni/juli 1980), XI (september/oktober 1980) en XII (januari/februari 1981). Nummer IX handelt over de op 3 april 1980 door de burgemeester van Eindhoven geïnstalleerde commissie vestiging industriemuseum, die in eerste instantie een studie moest verrichten over de wenselijkheid van een sterk gedifferentieerd industriemuseum in de omgeving van Eindhoven. De commissie is samengesteld uit vertegenwoordigers uit de sectoren wetenschap, industrie en overheden. De nummers X en XI bevatten een studie van

de geoloog J.P. Broertjes over de ligging van de watermolens in de provincie Noord-Brabant. Deze blijkt bepaald te zijn door fysisch-geografische factoren zoals de stroomsnelheid en het debiet van de beek. Er wordt niet ingegaan op de vraag of wellicht ook anderssoortige factoren van invloed zijn geweest op de vestiging van watermolens. De

gegevens over de Westbrabantse watermolens zijn erg onvolledig en de conclusies die F.B.A.M. Verhagen in zijn voorwoord hieruit trekt over het karakter van de economische ontwikkeling van dit deel van de provincie zijn dan ook onjuist. Voor de Westbrabantse molens kan men beter terecht bij het artikel van K. Leenders in het jaarboek *De Oranjeboom*, XXIX (1976) en XXXI (1978). Nummer XII bevat een kort, sterk juridisch getint betoog van mr. J.H.G. Levels, thans werkzaam op de gemeentesecretarie van Echt (L) over de bescherming van stads- en dorpsgezichten.

A.C.M.K.

Inventarissen, repertoria

J. Grauwels, *Inventaris van het archief van de abdij van Rotem te Halen* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1980, 155 blz.). De Cisterciënzerinnenabdij van Rotem (Halen) werd kort vóór 1237 gesticht. Het archief van deze in 1796 opgeheven abdij wordt nu op het Rijksarchief te Hasselt bewaard (357 nummers). Het omvat een niet onaardig aantal cartularia en rekeningen, vooral vanaf de zestiende eeuw, en 243 originele oorkonden. Van deze en van de afschriften in de cartularia, 394 charters in totaal, werd een regestenlijst samengesteld (met verwijzing naar eventuele uitgaven). Vooral voor de sociale geschiedenis van de Oostbrabantse steden is hier heel wat materiaal te rapen.

R.V.U.

De leden van de Nederlandse familie Berg bleven na hun vestiging in de Republiek (zeventiende eeuw) militaire ambten bekleden. In het midden van de achttiende eeuw bewerkstelligde één lid de doorbraak naar de vermogende burgerij door een huwelijk met een dochter uit de Amsterdamse bankiersfamilie Goll en legde zo de grondslag voor het familievermogen. Men handelde als bankier (bankiershuis Goll), kocht heerlijkheden (Dussen-Muilkerk en Middelburg Z.Hld), bemoeide zich met de politiek (patriottentijd, Amstelsociëteit, bestuur van de stad Amsterdam) en verzamelde de neerslag van al deze daden in het uitgebreide familiearchief. De onlangs verschenen inventaris geeft daar een duidelijk beeld van: J.P.A. Louman, *Archief van de familie Berg, 1338-1977* (Inventarisreeks XV; Den Haag: Rijksarchief in Zuid-Holland, 1980, 278 blz.).

H.B.

J.A.K. Haas, *Inventaris van de archieven der gemeente Arcen en Velden 1502-1939* (Maastricht: Provinciaal bestuur van Limburg, 1980, 142 blz.). De provinciaal inspecteur der archieven in Limburg heeft het initiatief genomen een aantal inventarissen van gemeentearchieven alsnog te publiceren. Tot in de jaren zestig werden deze inventarissen als manuscript bewaard. Zij waren daardoor nauwelijks meer toegankelijk dan de archieven zelf. In deze reeks is thans de inventaris van de archieven van Arcen en Velden van de hand van J. Haas in verkorte vorm verschenen. Opnieuw blijkt hoe merkwaardig in de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw door gemeentebesturen met archieven werd omgesprongen. In Arcen en Velden ontbreken vrijwel alle notulen van de gemeenteraad en van het college van burgemeester en wethouders. Daarentegen zijn veel dossiers uit de Franse

tijd en het Verenigd Koninkrijk goed bewaard. Zij bevatten vaak documenten, die volgens het herkomstbeginsel niet in een gemeentearchief thuishoren. Omdat zij aan de bron verloren zijn gegaan, zijn ze voor de historicus van veel belang.

J.C.G.M.J.

In het waterschapshuis te Franeker worden bewaard de archieven van de waterschappen ‘Der Vijf Deelen Zeedijken Binnendijks’ en ‘Der Vijf Deelen Zeedijken Buitendijks’. Deze waterschappen, die vóór 1868 een eenheid vormden, omvatten het gebied van Baarderadeel, Barradeel, Franekeradeel, Hennaarderadeel en Menaldumadeel met inbegrip van Harlingen, Franeker en een deel van Wonseradeel. De archieven, die de periode vanaf ca. 1570 tot 1948 bestrijken, zijn nu geïnventariseerd: H.T. Obreen, *Der vijf deelen zeedijken. Inventaris der archieven* (Monumenta Frisica, XXXII; Leeuwarden: Fryske Akademy, 1980, 96 blz, *f* 14, -, ISBN 90 6171 575 X). Ze bevatten voornamelijk resoluties en financiële bescheiden vanaf het eind van de zestiende eeuw en afzonderlijke archivalia over de uitgevoerde werken vanaf de achttiende eeuw. In de inleiding wordt een overzicht gegeven van de waterstaatszorg in dit gebied in de vijftiende en zestiende eeuw; een uitgebreide literatuurlijst helpt de onderzoeker verder.

J.A.M.Y.B.R.

Deel V uit de reeks *Gebundelde Inventarissen* (Groningen: Rijksarchief in Groningen, 1980, 279 blz.) bevat materiaal voor geïnteresseerden in het wel en wee van de Groningse (kerk)geschiedenis. A. Medema, C. Tromp, Sj. Hiddema en J.H. de Vey Mestdagh inventariseerden *De archieven van de Hervormde gemeenten te Uithuizen, Zuidhorn, Finsterwolde, Solwerd en Marsum*.

H.B.

Bestonden de eerdere delen uit de reeks *Gebundelde Inventarissen* van het Rijksarchief in Groningen uit beschrijvingen van kerkelijke archieven, deel VI nu staat in het teken van de landbouw. In dit deel zijn negen door J. Ellerbroek-Wellinga en J.H. de Vey Mestdagh opgestelde inventarissen van landbouwersarchieven opgenomen, namelijk *De archieven van de Alberdaheerd te 't Zandt, boerderij Athema te Stitswerd, familie Barlagen te Nieuwolda, boerderij aan de Binnen AE onder Woldendorp, Brongersmaheerd onder Zuidhorn, boerderij Engels te Beerta, boerderij De Goare te Meeden, Jensemaheerd onder Stedum, Cremersheerd onder Loppersum en boerderij De Vennen te Stedum*, (Groningen: Rijksarchief in Groningen, 1980, 345 blz.). Het zal geen verwondering wekken dat het materiaal voor het merendeel bestaat uit eigendomsbewijzen, koopakten, testamenten, boedelscheidingen en dergelijke en dat de meeste stukken dateren uit de negentiende en twintigste eeuw, met uitschieters naar de achttiende eeuw. Toch kan men in een aantal gevallen ook bescheiden aantreffen die betrekking hebben op de financiële administratie van de desbetreffende boerderijen, (-‘eigenlijk iets bijzonders in een boerenarchief’, aldus inleidster mevr. Ellerbroek-) zoals huurboekjes en delen van de boekhouding (het laatste vooral met betrekking tot de Jensemaheerd). Elke inventaris afzonderlijk is voorzien van een index op persoons- en geografische namen en zonodig een zegellijst.

H.B.

Twee bedrijfsarchieven uit de verzameling van de gemeentelijke archiefdienst van Rotterdam kregen een beschrijving. F.A.M. Schoone stelde samen, *Inventaris van de archieven van de firma's Coopstad en Rochussen, 1750-1777 en Ferrand Whaley Hudig en Ferrand Whaley en Jan Hudig, 1759-1856* (Rotterdam: Gemeentelijke archiefdienst, 1980, 57 blz.). Zoals de naam reeds aanduidt valt de inventaris uiteen

in drie gedeelten. Eerstgenoemde firma, Coopstad, hield zich bezig met de slavenhandel, de rechtstreekse handel op Suriname en met plantageleningen. Over de laatste activiteit zijn echter in dit archief nauwelijks stukken aanwezig. De stukken zijn gegroepeerd per schip, ± twintig. De twee Hudig-

archieven, die verreweg de meeste ruimte in beslag nemen, zijn als één beschouwd omdat de opname van Jan in het bedrijf geen andere gevolgen heeft gehad dan een naamsverandering. In deze archieven zijn nu juist wel de stukken bewaard gebleven die in het Coopstadarchief ontbreken, namelijk die over de Surinaamse plantageleningen. Over de lotgevallen van een twaalftal plantages worden wij ingelicht.

Het tweede bedrijfsarchief betreft R.H. Krans, *Inventaris van de bedrijfsarchieven van Chabot. Kassiers en makelaars in assurantiën te Rotterdam, 1776-1936* (Rotterdam: Gemeentelijke archiefdienst, 1980, 124 blz.). Eeuwenlang is de naam van Chabot in de Rotterdamse zakenwereld een begrip geweest. De bedrijfsactiviteiten richtten zich vooral op de kassierderij, de assurantie- en de wisselmakelaardij. Deze combinatie schijnt volgens de inventarisator een typische Rotterdamse verschijning te zijn geweest. Was aanvankelijk in de achttiende eeuw de makelaardij de belangrijkste peiler, in de Bataafse en Franse tijd groeiden vooral de kassierderij en de brandassurantie en namen de zaken toe als nooit tevoren. Na een teruggang in de eerste helft van de negentiende eeuw kwam de firma tot volle bloei in de rest van de eeuw en ontwikkelden zich de Chabots tot echte bankiers. Verreweg de meeste stukken hebben dan ook betrekking op deze periode. In de jaren twintig van de twintigste eeuw vond een reorganisatie plaats: de assurantieafdeling ging een zelfstandig bestaan leiden; het bankiers- en kassiersbedrijf werd overgenomen door de Nederlandsche Handel-Maatschappij. De kern van het archief is dat van de 'Gebroeders Chabot (1936-1924)'. De stukken van 'David Chabot (1776-1791)' en van 'David Chabot en Zoon (1806-1835)' zijn ervoor en die van 'Gebroeders Chabot in liquidatie' erna geplaatst. Verder zijn er nog enkele gedeponeerde archivalia beschreven; ik noem onder andere die van het 'Spaarfonds (1884-1921)' ten dienste van het kantoorpersoneel, ook bedoeld als pensioenregeling en die van 'De Wijnstok. Maatschappij tot aankoop en beheer van onroerende goederen te Rotterdam (1818-1925)'. De eventuele onderzoeker zal er goed aan doen bij zijn onderzoek tevens het 'familiearchief Chabot (1690-1958)' en eventueel dat van de 'fa. Gebroeders Chabot, makelaars in assurantien (1915-1971)' te raadplegen.

H.B.

Bij de grondwetsherziening van 1848 werden de domeingoederen, tot dan eigendom van de koning, weer staatsbezit; de koning kreeg het vruchtgebruik. De uiteindelijke, organiekwettelijke regeling vond plaats in 1863, vandaar de vanaf die tijd gebruikte term kroondomein-1863. In het kader van een algehele herziening van de financiële verhouding tussen het rijk en het koninklijk huis werd in 1972 besloten tot opheffing van dit instituut. Het kroondomein was opgesplitst in een aantal rentambten verspreid over het land. De centrale beheersinstantie - de hoofdadministratie - zetelde in Den Haag. Van de archieven van een tweetal van deze rentambten verscheen nu een inventaris, namelijk F.J. Truijens, *Inventaris van het archief van het rentambt Hulst van het Kroondomein-1863, (1817) 1823-1960 (1963)* en Th.N.M.J. Broens, *Inventaris van het rentambt Het Loo van het Kroondomein-1863, (1842) 1863-1972 (1973)* (Den Haag: Bureau post- en archiefzaken van het ministerie van financiën, 1980, respectievelijk 24 blz. en 36 blz.). In deze archieven kan men talrijke stukken aantreffen over de exploitatie, tiendrechten, verpachtingen van hoeven, landerijen en heidegronden, verkoop van hout, verbetering en onderhoud van landerijen en

goederen enz. Wel is het zaak in het oog te houden dat de rentmeesters slechts een beperkte speelruimte hadden. Zij waren in de meeste gevallen slechts de uitvoerders van opdrachten uit Den Haag. De beslissingsbevoegdheid lag bij de daar residerende administrateur. Voor het rentambt Het Loo is er nog een complicatie. In 1907 namelijk werd het gehele ambt verhuurd aan koningin Wilhelmina, waarna de goederen organisatorisch

deel gingen uitmaken van de koninklijke houtvesterijen. Alle inkomsten en uitgaven kwamen nu voor rekening van de huurster. Het gevolg hiervan was dat alle stukken betreffende de exploitatie niet meer terechtkwamen in het archief van de rentmeester, maar in dat van de houtvesterijen.

H.B.

In toenemende mate komen archieven van bedrijven in de archiefbewaarplaatsen terecht. Het zouden er nog veel meer moeten zijn; met name van die ondernemingen die worden opgeheven of anderszins verdwijnen. Het materiaal uit de boekhouding vormt voor de (economisch) historicus een rijke onderzoeksbron. Dat is bijvoorbeeld het geval met het werkstuk van W.E. Goelema, *Inventaris van het archief van de houthandel J.M. Meihuizen en Zoon, 1837-1970* (Groningen: Rijksarchief in Groningen, 1980, xiii + 192 blz.). Dit markante familiebedrijf uit de momenteel zo in de versukkeling geraakte Groninger Veenkoloniën beperkte zich niet alleen tot de houtbewerking, maar betrad in de vorige eeuw ook het terrein van de scheepsbouw, de rederij en de financiering. Helaas ging bij een brand in 1894 veel van de boekhouding en correspondentie verloren. Afgezien hiervan is de boekhouding compleet bewaard gebleven en in bovengenoemde inventaris op een heldere wijze beschreven.

H.B.

De laatste jaren zijn de gereformeerde kerken in Nederland in toenemende mate er toe overgegaan hun archieven over te brengen naar gemeente- en rijksarchieven. Dat is een verheugende ontwikkeling die het kerk-historisch onderzoek zeer ten goede kan komen, met name dat van de negentiende eeuw. Een probleem is dat wat nu gereformeerde kerken heten, ontstaan is uit een veelheid van zich ‘gereformeerd’ noemende kerkelijke groeperingen. Als het goed is moet deze ontwikkeling kunnen worden teruggevonden in het archiefmateriaal. De onlangs verschenen inventaris van S. de Haan, *Inventaris van de archieven van de gereformeerde kerk van Heerenveen, 1851-1958 en van de klassis Sneek van de gereformeerde kerken in Nederland, 1837-1958* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1980, 93 blz., ISBN 90 6171 582 2) geeft hier een goed beeld van. Ik zou twee kanttekeningen willen plaatsen; ten eerste, het gebruik van een moderne spelling behoeft geen bezwaar op te leveren, maar die moet zich dan niet beperken tot de zogenaamde vreemde woorden; ten tweede, de stelling dat de diakenen principieel niet tot de kerkeraad behoren (met alle gevolgen van dien in waardering van de begrippen kerkeraad, smalle- en brede kerkeraad en de volgorde van één en ander in de inventaris) is lang niet zo stellig en algemeen aanvaard, als de inventarisator in zijn inleiding wel meent.

H.B.

De landsadvocaat was sinds 1814 een wat hybridische figuur. Pas in 1965 werd beslist dat hij géén ambtenaar is. Sindsdien ressorteert hij ook niet meer onder het ministerie van financiën, maar onder ‘justitie’. Over deze staatsadviseur tijdens het ancien régime heeft H.P. Fölting een boekje opengedaan (recensie in *BMGN* (1977) 147). F.J. Truijens heeft nu gepubliceerd de *Inventaris van het archief van de landsadvocaat mr. J.H. Telders 1917-1936* ('s-Gravenhage: Bureau post- en archiefzaken van het ministerie van financiën, 1981, 63 blz.). Ik laat beantwoording

van de vraag of een plaatsings- annex numerieke dossierlijst (2074 dossiers!) wel een ‘inventaris’ mag heten, gaarne aan bevoegder oordeel over. Ik constateer slechts dat de namenindex (29-50) en vooral de zakenindices (51-62) de gebruiker althans een handvat geven. Natuurlijk blijft het een wat magere uitgave: wie was deze

Telders eigenlijk? Waar bevinden zich de archieven van zijn voorgangers (op bladzijde 63 staan hun namen)? Dat van Telders' opvolger G.W. van der Does (1936-1964) - die in het *Advocatenblad* een artikel over zijn functie publiceerde - bevindt zich kennelijk eveneens op 'financiën' (3). Truijens beantwoordt die vragen niet, maar laten we blij zijn met de verschafte toegang die degenen die zich met de jaren twintig en dertig bezighouden, ongetwijfeld interessant materiaal biedt.

A.H.H.

P.H.M. Riet, *Inventaris van het archief van de Nederlandse Rijnvaart Missie, 1945-1950* ('s-Gravenhage: Ministerie van verkeer en waterstaat, 1980, 73 blz.). Op verzoek van de Transport Division van de British Army Organisation of the Rhine kwam na de Duitse capitulatie in de zomer van 1945 de Nederlandse Rijnvaart Missie tot stand. Het doel van de missie was het op gang brengen van de vrije Rijnvaart. Ook andere belanghebbende staten waren met een dergelijke missie in Duisburg vertegenwoordigd. De Nederlandse missie hield zich bezig met de organisatie van transporten en sleepdiensten, berging en reparatie en opsporing en terugvoering van Nederlandse binnenvaartuigen; ook nam zij de verzorging van Nederlanders in het Rijngebied op zich, verleende zij bijstand in strafzaken, bij de verwerving van vergunningen, vervoersbewijzen en wat dies meer zij. Naarmate de Rijnvaart geliberaliseerd werd, droeg de missie de commerciële taken over aan het bedrijfsleven, dat in de missie reeds ruim vertegenwoordigd was. In 1950 kwam een einde aan al haar werkzaamheden.

De inventaris van dit bij de ordening gedecimeerde archief kenmerkt zich door overzichtelijkheid en helderheid in de beschrijving. De uitvoerige inleiding maakt de gebruiker bidwijs in de organisatie en taken van de Rijnvaart Missie. Een index op de in de dossiers voorkomende scheepsnamen had de bruikbaarheid van de inventaris kunnen vergroten.

A.E.K.

Van 1955 tot 1976 heeft in Wageningen een stichting bestaan die zich bezig heeft gehouden met enerzijds het landbouwhuishoudkundig onderzoek en anderzijds de toepassing van de resultaten van dit onderzoek, een en ander zoveel mogelijk met inschakeling van de op dit gebied werkzame organisaties. Ondanks de invoering van een ruimere taakomschrijving (huishoudkundig in plaats van landbouwhuishoudkundig onderzoek) waren de resultaten zodanig dat de minister van landbouw en visserij besloot tot opheffing van het geheel. Bij doorzien van de lijst van publikaties en onderzoeksrapporten kan ik mij de beslissing van de minister goed voorstellen. Mijns inziens zijn de archieven van deze stichting voor historisch onderzoek van weinig belang. J. Delfos beschreef onlangs de archivalia, *De archieven van de stichting landbouwhuishoudkundig onderzoek (7-3-1955/4-8-1966), stichting instituut voor huishoudkundig onderzoek (4-8-1966/7-3-1968) en stichting Nederlands instituut voor toegepast huishoudkundig onderzoek (7-3-1968/1-1-1976) te Wageningen* (Arnhem: Ministerie van landbouw en visserij, 1980, 23 blz.).

H.B.

De herdenking op 10 januari 1980 van de honderdste geboortedag van de eminente jurist prof. mr. E.M. Meijers is aanleiding geweest voor de uitvoering van een lang gekoesterd plan, de publikatie van een catalogus van de aanzienlijke collectie gedrukte rechtshistorische werken uit de bibliotheek die Meijers had nagelaten aan de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Dit plan is nu verwezenlijkt met de verschijning in een kloek deel van de *Catalogue*

des imprimés de la collection Meijers de la bibliothèque de l'Université de Leyde, publié par les soins de Robert Feenstra avec la collaboration de Marguerite Duynstee et Werner Schwab (Leiden: Universitaire pers/Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1980, 479 blz., *f* 83,20, ISBN 90 271 1654 7). Meijers bracht in de loop der jaren een collectie rechtshistorische werken bijeen, gedrukte werken zowel als handschriften. Een catalogus van de handschriften werd in 1970 reeds door P.C. Boeren uitgegeven. De hier gegeven titelbeschrijvingen van de gedrukte werken zijn niet volledig; het is een 'short-title catalogue', die niet alleen een hommage betekent aan Meijers als verzamelaar, maar ook de collectie voor wetenschappelijk gebruik beter toegankelijk maakt. Vele beoefenaren van de rechtsgeschiedenis zullen hiermee hun voordeel doen.

W.R.H.K.

P.L. Nève presenteert in 'Niederländische und Belgische rechtshistorische Literatur', *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* (1980) 66-81, een keuze uit de rechtshistorische produktie gedurende de jaren 1975-1980. Hij sluit daarmee min of meer aan op een dergelijk artikel van zijn collega J.E. Spruit in het *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (Germ. Abt. 1975) dat de periode 1945 tot 1975 omvatte. Nève wijkt van Spruits systematiek af en beperkt zich ook overigens grotendeels tot publikaties in boekvorm. Aan een dergelijk overzicht zou men graag een kritische waardering der genoemde literatuur zien toegevoegd. Anders dan een bibliograaf mag de auteur daartoe bij uitstek competent worden geacht.

A.H.H.

Scenarium, IV (Zutphen: De Walburg Pers, 1980, 157 blz., *f* 24, -). In dit nummer worden verschillende aspecten van toneelbewerking of adaptatie belicht. E. Törnquist gaat in op de theoretische kanten van het bewerken van historische gegevens tot drama, waarvan S. Onderdelinden een voorbeeld uitwerkt in zijn artikel over twee toneelstukken over Trotzki. Andere onderwerpen, die in deze aflevering aan de orde komen zijn ondermeer het begrip adaptatie, de toneelbewerkingen naar aanleiding van S. Richardson's roman *Pamela*, de verfilming van toneelstukken, en een semantische analyse van bewerkingen van F. Rojas stuk *La Celestina*. Van H. de Groot verscheen een bibliografie van in Nederland verschenen tijdschriften en almanakken op toneelgebied, uitgekomen tussen 1762 en ± 1850. De samensteller heeft zich beperkt tot het bestand van de Universiteitsbibliotheek, het Theater Instituut en het Instituut voor Neerlandistiek, alle te Amsterdam. Iedere titel is, voor zover mogelijk, voorzien van een bibliografische beschrijving, vindplaats en een korte karakteristiek. Van alle artikelen wordt een samenvatting in het Engels gegeven.

B.S.

In de rubriek geschiedenis van de kroniek 'Panorama van Friesland 1979', *De Vrije Fries*, LX (1980) 149-152 geeft J.J. Huizinga een becommentarieerd overzicht van de publikaties die de beoefening van de Friese geschiedenis in 1979 heeft opgeleverd. Bovendien gaat hij nog wat dieper in op een drietal eerder verschenen werken, waarvan hij in de vorige afleveringen van genoemde kroniek slechts kort melding had kunnen maken.

O.V.

Algemeen

Fasciculus S. Benedicti (Brugge: Sint-Pietersabdij/Den Haag: Nijhoff, 1980, 900 BF, 354 blz.) is in feite een bijzondere jaargang van het bekende tijdschrift *Sacris Erudiri*, XXIV (1980), dat op deze wijze het zijne wil bijdragen tot het Benedictus-jaar. De inhoud van dit *Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, zoals de ondertitel luidt, is in zo verre verschillend van andere jaargangen dat in dit deel een aantal bijdragen opgenomen zijn die van ver of van nabij iets met de Benedictijnerorde te maken hebben. De stukken die de geschiedenis van de Nederlanden meer rechtstreeks aanbelangen, zullen verder in de kroniek worden opgenomen. Signaleren wij hier alleen maar G. Evans, 'Alan of Lille's *Distinctiones* and the problem of theological language' (67-86) en W. Simons, 'Deux témoins du mouvement canonial au XIIe siècle. Les prieurés de Saint-Laurent-au-Bois et Saint-Nicolas de Regny et leurs démêlés avec l'abbaye de Corbie' (203-244).

R.V.U.

In het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXI (1981) 48-71 wordt uitgebreid aandacht besteed aan het boek van C. Lis en H. Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, waar in 1980 een Nederlandse vertaling van op de markt is gekomen. Jan de Vries en de auteurs zijn het over veel zaken niet eens blijkens hun bijdragen aan 'Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa, een debat'.

P.D. 't H.

De ruimten van de werkende mens. Resten van Noordbrabants industrieel verleden ('s-Hertogenbosch: Stichting uitgeverij Distel, s.a., 136 blz., *f* 25, -, ISBN 90 7021 409 1) is de titel van een fascinerende publikatie waarvan A. Kappelhof de tekst verzorgde en fotograaf Tony Zeeuwe de afbeeldingen. Het bijzondere van deze uitgave, waarvan de vele foto's gemaakt met een poëtisch oog een belangrijk deel uitmaken, is dat auteur Kappelhof de analyse van de overgebleven materiële relicten uit de industriële periode van vroegere jaren plaatst binnen het raamwerk van de veranderingen die zijn opgetreden in de sociaaleconomische bestaanssituatie van de werkende mens. Daardoor is dit boek veel meer geworden dan een plaatjesboek over een verwaarloosd terrein van de geschiedenis.

De belangstelling voor industriële archeologie die zich bezig houdt met in bedrijfseconomisch opzicht verouderde gebouwen en installaties, is in Nederland nog maar van recente datum. Pas in 1978 verscheen onder redactie van P. Nijhoff het eerste boek in Nederland over deze thematiek. Waar in Brabant steden als Eindhoven, Helmond en Tilburg een duidelijk stempel van het fabriekswezen op de samenleving vertonen, is een overzichtsstudie op het juiste moment gekomen. De afbeeldingen laten een keuze zien uit de industriële monumenten die er in de zomer van 1979 nog waren. Veel blijkt eerder afgebroken te zijn of staat op punt te verdwijnen. De twee samenstellers hebben zich beperkt tot de werkruimtes en de transportwegen. Machines, werktuigen en vervoersmiddelen komen niet aan de orde. Het valt op dat de fabriekgebouwen in het algemeen erg sober van uitvoering zijn. Ornamenten ontbreken veelal. De ondernemers gaven duidelijk de voorkeur aan een zakelijke architectuur. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw gaan architecten aandacht geven aan het ontwerpen van bedrijfsgebouwen, waarbij soms bizarre

elementen worden toegepast zoals kantelen op de daklijst. Deze aspecten werden toegevoegd om de industriële heerschappij van de ondernemersklasse te beklemtonen. Doordat de foto's steeds een enkel object tot onderwerp hebben, komt het silhouet van de nieuwe industriesteden die van verre herkenbaar waren door hoge, rokende fabrieksschoorstenen, niet aan de orde. Ook

de situering van woonbuurten van arbeiders rondom de fabrieken is geen thema van aandacht geweest, zodat het beeld ontbreekt van hoog oprijzende fabrieksgebouwen temidden van rijen lage arbeiderswoningen. Een schets van totaalsituaties is wellicht een uitdaging voor een volgende studie.

De aandacht van de samenstellers gaat uit naar objecten in hun microsituatie. Zij laten daarbij zonder valse romantiek zien hoe mooi deze in al hun constructieve eerlijkheid kunnen zijn. Zij verdelen de materie in drie categorieën: de oude nijverheid, de ontsluiting door verkeersmogelijkheden als zandbaan, kasseiweg, vaarten, kanalen, spoorweg en stoomtram, en tenslotte de moderne industrie van voor 1940. Hierbij is getracht van zoveel mogelijk bedrijfssectoren een typerend object in beeld te brengen. De prachtig verzorgde studie is door opzet en wijze van uitvoering in feite een krachtig pleidooi, dat behoud van het industrieel erfgoed terecht op de grootste aandacht van overheid en particuliere organisaties aanspraak mag maken. Dit temeer omdat de materiële relicten op dit vlak snel aan het verdwijnen zijn als gevolg van bedrijfssluitingen, modernisering en stadsvernieuwing.

H.V.D.E.

Voor de stichting Nederland-Sri Lanka (Badhuisweg 251, Den Haag) schreef E. Jongens *De Nederlandse erfenis in Ceylon* (Den Haag: Stichting Nederland-Sri Lanka, 1980, 28 blz.). Het is een eerste inleiding tot het onderwerp. Door de talrijke illustraties en de literatuurlijst is het ook voor de historicus van nut.

W.Ph.C.

Met voorbeeldige regelmaat is het nieuwe handboek voor internationaal recht verschenen: de delen I en II in 1978 en 1979 (zie recensie in *BMGN* (1980) 526-527). Thans ligt voor ons deel III van H.F. van Panhuys, e.a., ed., *International Law in the Netherlands* (Alphen a/d Rijn: Sijthoff en Noordhoff, 1980, xxix + 469 blz., *f* 75, -, ISBN 90 286 0179 1). Zoals wij bij een vorige gelegenheid al opmerkten, is dit handboek voor het grootste deel niet rechtstreeks voor de historicus van belang. Wel is het op indirecte wijze, als naslagwerk, van nut. Het onderwerp en het perspectief van de betreffende auteur bepalen de diepte van de historische dimensie. In dit derde deel worden behandeld: het recht betreffende nationaliteit en vreemdelingen; E.A. Alkema geeft een deskundig en boeiend overzicht van ‘de mensenrechten en de Nederlandse rechtsorde’ (109-146). Die onderwerpen worden in dit deel apart behandeld, terwijl ze in ander verband vanzelfsprekend ook een rol spelen, bijvoorbeeld in de verhandeling van J.R.H. Kuyper over uitlevering (II, 203-245). Voor de contemporanicus is van belang het omvangrijke opstel van P.J. Kuyper en P.J.G. Kapteyn over de houding van het dekoloniserende Nederland tegenover het vraagstuk van het zelfbeschikkingsrecht (149-218). Recht en politiek, ideaal en toepassing van geweld blijken onontwarbaar verweven. Ik releveer verder nog hoofdstukken over de status van diplomatiek en consulair personeel en over neutraliteit en prijsrecht. Een addendum bij dat laatste kan zijn het artikel van H.L. Morsink naar aanleiding van Kuschels monografie over de beroemde ‘Nyugat’-zaak (368-369 noot 11), verschenen in de *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XIX (sept. 1969) 22-28. Aan de eerste auteur (248 noot 33) schijnt de publikatie van O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers,*

residerende in het buitenland 1584-1810 (1976) te zijn ontgaan. Dat doet uiteraard niets af aan het belang van dit imposante handboek.

A.H.H.

A.K.J.M. Strijbosch, *Juristen en de studie van volksrecht in Nederlands-Indië en anglofoon Afrika* (Publikaties over Volksrecht, VII; Nijmegen: Instituut voor Volksrecht KU/Amsterdam: G. Nabrink, 1980, 258 blz., ISBN 90 7038 302 0). De kwestie waarover deze Nijmeegse juridische dissertatie handelt is au fond het dilemma: codificatie van 'eigen', 'nationaal' recht - ja of nee? De pas onafhankelijk geworden staten in Afrika en Azië staan, denk ik, voor een soortgelijk probleem als de bureaucratische natiestaten in de achttiende en negentiende eeuw stonden. Een combinatie van rechtspolitieke factoren leidde toen, meestal onder druk van een sterk centraal gezag, tot de beslissing het recht in samenhangende wetboeken vast te leggen. Het vereiste van uniformiteit dwong toen tot keuze uit regionale of lokale 'rechten' of tot een amalgama. Niet toevallig kwam in Duitsland hiertegen principieel verzet van de romantisch-conservatief gekleurde historische rechtsschool. 'Das Recht wächst mit dem Volke' - het recht vastleggen zou verstarring betekenen in een 'organische' groei van steeds door 'het volk' gevormd nieuw recht. 'Levend volksrecht' noemde J. van Kuyk het nog in zijn artikel over 'Huis en huisgezin' in de eerste jaargang van het *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* (1918) 1-44. De voorstanders van codificatie, zoals Thibaut in 1814 tegenover Von Savigny volhield, hechtten meer waarde aan rechtszekerheid en aan de 'rule of law'. De rechtsgewoonte werd door de codificatie naar de achtergrond geschoven, maar niet geëlimineerd.

Wat mij nu opvalt bij dit boek, is dat een in Nederland geschoold jurist - overigens zonder blijk te geven zich bewust te zijn van de aangegeven historische parallel - zijn studie doet culmineren in een pleidooi tegen (overheids) codificatie door juristen en vóór 'teboekstellingen' in de vorm van 'kontextuele', rechtsantropologische, studies (188). Mij dunkt, dat het van valse schaamte getuigt om, uit angst te worden uitgekreten voor een imperialistische, koloniale betweter, te gaan pleiten voor een rechtssysteem waarvan maar moeilijk valt in te zien dat het de rechtsstaat kan waarborgen - die wij in eigen land als het hoogste goed met alle middelen trachten te handhaven. Voor een historicus is het duidelijk dat een tegenwerpende verwijzing naar het Engelse common-lawsysteem niet kan standhouden, ingebed als dat is in een eeuwenlange parlementair-constitutionele traditie. De auteur geeft een, voor een leek, informatief maar wel erg schools, overzicht van de wijzen waarop Van Vollenhoven, Ter Haar en anderen de 'adat' in ons Indië op schrift trachtten te vangen. Hetzelfde gebeurt, comparatief, met de methoden van Allott, Cotran en anderen in de voormalige Engelse koloniën. De motivering om de Frans-sprekende Afrikaanse landen te ecarteren (10-11) vind ik niet sterk - temeer daar het Franse moederland (net als Nederland) rechtscodificatie kent en de Belgen en Fransen ook veel werk hebben verzet in verband met de toekomst van het costumiere of volksrecht.

Deze studie is geen rechtshistorische, anders zou de auteur wel hebben gereleveerd dat al aan het begin van de achttiende eeuw door Nederlanders inheems 'volksrecht' werd opgetekend, bijvoorbeeld de 'Beschryving wegens de Jaffanapatnamse oude cosuymen en insettingen ...' door Claes Isaacqz. (vgl. 'Ceilonsch volksrecht opgeteekend in 1707', *Bijdragen taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië*, LXXV (1919) 240-280). Het boek is voorzien van enkele nuttige bijlagen (215-257). Een index ontbreekt.

A.H.H.

Omslag en lay-out van *Het oude licht: straatlantaarns en straatverlichting door de eeuwen heen* (Eindhoven: Bura, 1980, 146 blz., *f* 34,50, ISBN 90 6404 006 0) doen een kinderboek vermoeden. Als het dan ook nog opent met een sprookje van Andersen, rijst de vraag of de aankondiging ervan in dit tijdschrift wel op zijn plaats is. Toch geeft Antoinet van de Linde een aardig globaal overzicht van de verschillende soorten openbare verlichting, die in de

loop der tijden zijn ontstoken. Daarbij zijn er hoofdstukken over de lantaarn en haar verzorgers, de lantaarn en haar ontwerpers (Van der Heyden en Berlage) en het materiaalgebruik. Het werkje bevat een groot aantal zeer sfeervolle foto's van oude straatlantaarns en een literatuurlijst. Voor iemand die snel in het onderwerp wil thuisraken is het best een handig boekje.

P.K.

De snelle veranderingen die de laatste decennia hebben plaatsgevonden in het katholieke leven maken een boek als dat van W.H.Th. Knippenberg, *Devotionalia. Beelden, prentjes, rozenkransen en andere religieuze voorwerpen uit het katholieke leven* (Eindhoven: Bura Boeken, 1980, 229 blz., *f* 35,50, ISBN 90 6404 0052) waardevol, omdat het vastlegt wat gemakkelijk verloren kan gaan. Het werk bestaat uit tweeëntwintig op zichzelf staande hoofdstukken over bekende en minder bekende devotionalia (zoals de lengtemaat van Christus, de kruidwis, de huiszegen). Een samenvattende beschouwing over devotionalia ontbreekt. De auteur heeft zich beperkt tot (oostelijk) Noord-Brabant. Hij streefde ook niet naar volledigheid, hoewel het ontbreken van een hoofdstuk over het kruis in zijn verschillende vormen toch wel opvallend is. Van elk voorwerp wordt een beschrijving gegeven en de geschiedenis; daarnaast is er tevens een inventarisatie gemaakt van de bewaard gebleven objecten en hun vervaardigers. De vermenging van deze twee zaken is helaas de leesbaarheid niet ten goede gekomen; het was beter geweest als de inventarisatieresultaten in lijsten achter in het boek geplaatst waren. Desondanks beantwoordt dit boek zeker aan de bedoeling van de schrijver namelijk ‘de groeiende belangstelling voor oudere devotionalia een vastere basis te geven’.

J.A.M.Y.B.R.

Natuurrampen, ongelukken, moorden, bovennatuurlijke tekenen, volksmissies tot heropwekking van het geloof zijn in het verleden allemaal aanleidingen geweest voor het oprichten van een kruisbeeld langs de openbare weg. G.C.M. Egelie verhaalt in *Wegkruisen in Limburg* (Zutphen: De Walburg Pers, 1980, 111 blz., *f* 25, - ISBN 90 6011 166 4) de geschiedenis van een aantal van deze kruisen, gegroepeerd rondom bovenstaande thema's. Op bijzonder leesbare wijze behandelt hij oude kruisen, zoals het Kintscruys te Venlo, dat volgens de legende al in het begin van de veertiende eeuw is opgericht naar aanleiding van een rituele moord op een kind, en recent geplaatste, zoals het kruis dat in 1974 te Heerlen werd geplaatst na een verkeersongeluk; hij wijst op verval en herstel, vernielingen en de toenemende belangstelling in de laatste jaren. Dit rijk geïllustreerde boekje is geschreven voor een groot publiek; noten en literatuuropgaven ontbreken - daarvoor zal men moeten wachten op de verschijning van Egelie's proefschrift over Limburgse wegkruisen.

J.A.M.Y.B.R.

I. de Groot en R. Vorstman, ed., *Zeilschepen. Prenten van de Nederlandse meesters van de zestiende tot de negentiende eeuw* (Maarsen: G. Schwartz, 1980, 285 blz., *f* 79,50). Voor het overgrote deel uit de collectie van het Rijksprentenkabinet brachten Irene de Groot en Robert Vorstman 290 prenten bijeen die gemeen hebben dat ze schepen afbeelden en dat ze vervaardigd zijn door Nederlandse kunstenaars. Ruim

zestig etsers en graveurs uit de periode 1560-1870 komen aan bod, waarbij de nadruk valt op de bekende kunstenaars als Reinier Nooms - die zich zo met zijn onderwerp vereenzelvigde dat hij zich Zeeman liet noemen -, Gerrit Groenewegen en Pieter le Comte. Maar ook de minder bekende

afbeelders van zeilschepen komen aan bod; van Frans Huys, die rond 1560 gravures maakte naar door Pieter Breugel getekende scheepsportretten, tot Jongkinds rivier- en havengezichten uit de jaren zestig van de vorige eeuw.

Op de prenten zien we een grote verscheidenheid aan zeilschepen aan ons voorbijvaren: binnenschepen, vissersvaartuigen, koopvaardijschepen, fregatten en zwaardere oorlogsbodems, terwijl het geheel gelardeerd wordt met een enkele afbeelding van een ijszeiler, zeilwagen of zeeheld. Bij de selectie van het prentmateriaal zijn de samenstellers uitgegaan van kunsthistorische criteria: de prenten zijn naar kunstenaar en niet naar onderwerp gerangschikt, en alleen materiaal van hoge kwaliteit is opgenomen. Dit laatste heeft tot gevolg dat bepaalde onderwerpen onderbelicht zijn: walvisvaart, de vaart op Oost-Indië, zeeslagen. Overigens is de kwaliteit van de reprodukties uitmuntend; de opnamen zijn in bijna alle gevallen direkt naar het origineel gemaakt, en de meeste prenten zijn op ware grootte afgebeeld.

Het boek opent met een kunsthistorische inleiding waarin geschiedenis en functie van de scheepsprent uiteengezet worden, waarna een hoofdstuk volgt dat romp, tuigage en manoeuvres van zeilschepen behandelt. Biografieën van opgenomen kunstenaars, een uitgebreide literatuurlijst en een register besluiten het werk.

P.C.G.

C.A. Davids, *Wat lijdt den zeeman al verdriet. Het Nederlandse zeemanslied in de zeiltijd (1600-1900)* (Jan Huyghen serie van de Linschoten Vereniging, II; Den Haag: M. Nijhoff, 1980, 165 blz., *f* 35, -, ISBN 90 247 9015 8). Het is altijd moeilijk tot de belevingswereld van de ‘gewone man’ in vroeger eeuwen door te dringen. Over persoonlijk geschreven bronnenmateriaal beschikken wij bij hoge uitzondering. Dat geldt des te meer voor de zeelui op de Nederlandse schepen. Slechts vanaf ongeveer 1800 zijn er memoires van een enkele marine- of koopvaardijkapitein bewaard gebleven. Davids nu heeft getracht om door middel van zeemansliederen iets meer te weten te komen over hoe zeelieden tegen hun levens- en arbeidsomstandigheden aankeken. Hij onderzocht vele liedboeken, verzamelingen losse blaadjes en collecties zeemansliederen in bibliotheken, archieven en musea. De neerslag daarvan is achterin het boek te vinden in de vorm van een indrukwekkende bronnen- en literatuuropgave.

Aan de hand van selectiecriteria hield de auteur tenslotte 138 liederen over, gerangschikt (in een bijlage) naar datum van ontstaan. Op grond van deze liedjes beoordeelt Davids in hoeverre het beeld van de onderzoeker die slechts maritiem-historische literatuur en andere bronnen dan zeemansliederen bestudeerde, afwijkt van de gegevens uit de wereld van de zeelui zelf. De auteur introduceert een sociologisch onderzoeksmodel, namelijk door het schip op te vatten als een ‘totale institutie’ en de mensen op dat schip als de bewoners van zo'n instelling: de scheepsgemeenschap.

In het eerste hoofdstuk treft de lezer het beeld van het leven aan boord aan zoals we dat gewoonlijk voor ogen hebben. Aspecten als de geografische en sociale herkomst, de opleiding en de arbeidsomstandigheden van de zeeman passeren de revue. Veel omstandigheden blijken met de onderzoeksresultaten van andere totale instituties als kazernes of gevangenissen overeen te komen. Vervolgens worden de verschillende zeemansliedjes besproken en wordt nagegaan welke zijn ontstaan binnen de scheepsgemeenschap en geregeld gezongen werden. Juist deze categorie

beschouwt de schrijver als zijn bronnenmateriaal: de hiervoor al genoemde 138 ‘eigenlijke’ liederen.

Schokkend kan het onderzoeksresultaat niet genoemd worden; in het algemeen wijken de opvattingen van zeelui over hun leven aan boord, de redenen om te gaan varen, over de ri-

sico's op zee of hun houding ten opzichte van vrouwen niet af van het bestaande beeld dat de historicus heeft. Wel opvallend is het dat belangrijke aspecten als slechte voeding, ziekten, en stroeve gezagsverhoudingen op het schip zo weinig in de liederen bezongen worden. Wij weten bijvoorbeeld uit verhoren van muitende schepelingen bij de Verenigde Oostindische Compagnie dat men daarover vaak reden tot klagen had. Davids verklaart deze afwijking enerzijds uit het feit dat zijn bronnenmateriaal niet volledig moet zijn. Anderzijds wordt het ook begrijpelijk uit zijn opvatting van de mensen op een schip als een scheepsgemeenschap: zij zullen er steeds op uit zijn hun onderlinge afhankelijkheid niet al te zeer op het spel te zetten en dus meer over gezamenlijke in plaats van over individuele gevaren te zingen.

In het tweede deel van 'Wat lijdt den zeeman al verdriet' zijn teksten en melodieën van zeemansliederen opgenomen. Voor de schrijver van dit boek bestaat er, volgens eigen betekenis, geen fascinerender onderwerp van onderzoek dan zeemansliederen, omdat hij geen zeeman is én niet kan zingen. Zijn enthousiasme sleept onherroepelijk de lezers mee, zeelieden of niet, om nog maar te zwijgen van hen die wél over enig zangtalent beschikken!

E.V.E.V.H.

Hindle S. Hes, *Jewish Physicians in the Netherlands 1600-1940* (Assen: Van Gorcum, 1980, 206 blz., *f* 32,50, ISBN 90 232 1743 8). Het boek van mevrouw Hes is een belangrijke bijdrage tot de literatuur over joodse geneeskundigen in Nederland. Het bevat een tweehonderdvijftigtal biografieën van joodse artsen met korte aanbevelingen van hun eventuele publikaties en een af en toe wat cryptische literatuurverwijzing. De schrijfster heeft ook een aantal bekende medici opgenomen die nog in leven zijn. Het boek is voorzien van een literatuurlijst en een index van joodse artsen, die geboren zijn tussen 1600 en 1910.

Dit boek is ongetwijfeld geen bloemlezing van biografieën van een groep medici in Nederland. Uit de inhoud van de levensloop van de geneeskundigen valt een brok geschiedenis te halen van de diaspora, de verschillende joodse artsen in Nederland, hun maatschappelijke positie en flinke brokken geschiedenis van de gezondheidszorg in Nederland. Bovendien heeft de index iets intrigerends, omdat er vele joodse artsen in vermeld staan, zowel met jaar van geboorte en jaar van overlijden, van wie geen biografie bekend schijnt te zijn, of van wie althans geen biografie werd opgenomen. Daar waren toch wel bekende medici bij, zoals Samuel Bezeth en Salomon Biegel, respectievelijk de bewerker van Meissners boek over de kindergeneeskunde (1846) en de Gorinchemse huisarts, die op het gebied van de gezondheidszorg in een kleine stad zijn bijdragen heeft geleverd, onder andere de verbetering van de zuivering van het drinkwater. Het spreekt echter vanzelf dat het achterhalen van alle joodse medici, die in Nederland hebben gewoond en gewerkt niet uit te voeren is, temeer omdat in de negentiende eeuw de joodse gemeenschap zich zoveel mogelijk trachtte te assimileren met de andere groeperingen in de bevolking, in het bijzonder de liberalen en socialisten.

Mevrouw Hes heeft echter ook in deze periode een verrassend aantal joodse artsen achterhaald met een groot aantal bijzonderheden uit hun leven, vooral op het gebied van de gezondheidszorg, waarin bij uitstek de joodse artsen zo uitmuntten, men denke slechts aan Samuel Sarphati, B.H. Sajet en Samuel Coronel. Ook beroemdheden uit

de Nederlandse geleerdenwereld zijn in dit boek vertegenwoordigd, bijvoorbeeld de Leidse patriarch der interne geneeskunde G.S. Rosenstein en twee van zijn beroemde afstammelingen, A.A. Hijmans van den Bergh en diens collega I. Snapper, die in 1938 naar Amerika emigreerde. Twee bekende ijveraars voor de geschiedenis der geneeskunde leiden het boek in, J.O. Lei-

bowitz, emeritus hoogleraar te Jeruzalem en de Leidse hoogleraar J.J. Groen. Een prachtige tekening van een joodse arts, vervaardigd door Rembrandt, siert de kaft.

A.M.L.E.

B.O. van den Berg, E. Boeve, D. Carasso en C.S. Oldenburger, *Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek en 's-Graveland* (Hilversum: Stichting Commissie voor de Vecht en het Oostelijk en Westelijk Plassengebied, 1980, 164 blz., *f* 49,50, ISBN 90 800013 1 7) bevat de inventarisering van alle drieënveertig nog bestaande koepels, tuinhuizen en aangebouwde tuinzalen van voor 1900 in de Vechtstreek (Angstel en Gein inbegrepen) en 's-Graveland. De tuinhuizen zijn alle opgemeten, beschreven, getekend en gefotografeerd. Deze documentatie wordt nog aangevuld met oude afbeeldingen. Een aparte plaats neemt de beschrijving en de interpretatie van de monumentale koepelzaal van Trompenburgh te 's-Graveland in, een opvallend monument uit de zeventiende eeuw voor admiraal Cornelis Tromp, diens echtgenote Margaretha van Raephorst en vader Maarten Harpertsz. Tromp. Van den Berg en Carasso verrichtten de inventarisatie en het historisch onderzoek, E. Boeve maakte de mooie en instructieve foto's en C.S. Oldenburger schreef als inleiding een hoofdstuk over ‘De koepel in de Nederlandse tuin. Schets van een ontwikkeling’. Uit deze samenwerking is een zeer aantrekkelijk boek ontstaan, dat zijn blijvende waarde ontleent aan de volledige documentatie van alle drieënveertig tuinhuizen. Maar bovendien is het een overtuigend pleidooi voor het behoud van deze kwetsbare monumenten. De lay-out van het boek is voorbeeldig. De indeling is overzichtelijk en de duidelijkheid van de afbeeldingen is nergens opgeofferd aan een functieloze esthetiek.

IJ.B.

Paramaribo bezit voldoende gebouwen om er een aantal architectuurhistorisch interessante stadswandelingen langs uit te zetten. De *Monumentengids van Paramaribo* van Ypie Attema (Zutphen: De Walburg Pers, 1981, 112 blz., *f* 19,50, ISBN 90 6011 086 2) geeft een paar van zulke routes, met (geïllustreerde) aanwijzingen waarnaar te kijken en waarop te letten. Geen echte, volledige monumentengids dus, maar een nuttig boekje voor belangstellende toeristen en in koloniale architectuur geïnteresseerden. Een slag mensen, dat met wat meer historische gegevens betreffende vroegere bewoners van de uit bouwkundig opzicht terecht aangeprezen monumenten wel gediend zou zijn. Het betreft hier echter, volgens de uitgever, de eerste druk van een eerste gids van deze aard, dus zal een dergelijk verlangen nog wel eens kans op invulling krijgen, evenals het achttal bladzijden dat ondergetekende in het hem toegezonden exemplaar blanco aantrof. Bij die herdruk kan dan mogelijk en passant de Duitse architectonische invloed, in de achttiende-eeuwse bouwstijlen, in plaats van aan de dan nog slechts in geringe mate aanwezige Hernhutters worden toegeschreven aan de Duitsers in het algemeen, die toen zo'n derde deel van de Paramaribose Europeanen uitmaakten.

G.J.S.

Algemeen (in regionale publikaties en jaarboeken)

Qua aanpak is het boek van Th.A.M. Thielen, *Geschiedenis van Raalte als kerspel, statie en parochie van het H. Kruis* (Zutphen: De Walburg Pers, 1981, 110 blz., *f* 19,50, ISBN 90 6011 136 2) nog een betrekkelijk traditionele parochiegeschiedenis. Wel moet gesteld worden, dat de bredere kerkhistorische en voor de periode tot ca. 1600 ook de kerkelijk-

politieke achtergrond geschetst wordt. In de twee eerste hoofdstukken behandelt de schrijver de ontwikkeling van eigen kerk - vroegste vermelding 1123 (?) - naar kerspelkerk en de reacties ter plaatse op de Opstand en doorvoering van de reformatie in Overijssel. Uitvoeriger is hij over de plattelands-missieactiviteiten in de zeventiende en achttiende eeuw. De negentiende eeuw met het ontstaan van de katholieke enclave Raalte komt aan de orde in het vierde hoofdstuk. De twintigste-eeuwse geschiedenis is gegoten in de vorm van een kleine parochiekroniek, die niet meer dan vijf bladzijden beslaat. Met een twaalftal bijlagen wordt het boekje besloten. Stuitend is het rijkelijk voorkomen van volstrekt onvolledige en dus oncontroleerbare archiefreferenties; zo wordt men slechts verwezen naar archiefdepôts zonder dat er melding gemaakt wordt van de daar berustende fondsen en de gebruikte inventarisnummers.

R.W.M.V.S.

Als in een race tegen de klok beijveren met name S. Laansma en H. Kooger zich de geschiedenis van joodse gemeenschappen in Oost-Nederland te boekstaven. De hoge snelheid waarmee de manuscripten bij de uitgever bezorgd worden om met subsidies van tal van organisaties en ingeleid door allerlei 'autoriteiten' gepubliceerd te worden laat zich aan het eindprodukt aflezen. Het stramien van het betoog is steeds hetzelfde; de boekjes zijn weinig systematisch, uitermate opsommend waar het de uit verspreide archiefstukken en literatuur opgediepte feiten aangaat, bevatten van tijd tot tijd fouten of slordigheden en zijn in hun referenties vaak onvolledig en inconsequent. Recente wetenschappelijke studies blijken soms niet bekend. De exclusief lokale gerichtheid draagt ernstige beperkingen in zich. De beschrijvingen van de periode tot de achttiende eeuw kenmerken zich door gemeenplaatsen, waarbij maar al te vaak kritiekloos op het kompas van oudere, soms onbetrouwbare auteurs gevaren wordt. Voor de periode vanaf de achttiende eeuw blijken deze studies nog het meest origineel te zijn.

De eerste bladzijden van H. Kooger, *Joods leven in Doesburg* (Zutphen: De Walburg Pers, 1981, 96 blz., *f* 16, -, ISBN 90 6011 076 5) staan al vol onnauwkeurigheden die door gebruikmaking van bijvoorbeeld archiefinventarissen makkelijk vermeden hadden kunnen worden. Ik signaleer alleen maar dat de eerste vermelding van een jood in 1185 niet op Doesburg, maar op Duisburg betrekking heeft; dat flagellanten niet verantwoordelijk gesteld mogen worden voor de jodenvervolgingen ten tijde van de Zwarte Dood, dat de Doesburgse Jodenstraat al in 1414 en het huis 'Den Lumbarden' al in 1419 in de bronnen vermeld worden. Evenals het boek van Laansma handelt dat van Kooger met name over de achttiende tot en met de twintigste eeuw. Daarbij ligt een sterke nadruk op onderwijs en gemeenteleven enerzijds, familiegeschiedenis in de zin van genealogie anderzijds.

De Joodse gemeenten in de kop van Overijssel door S. Laansma (Zutphen: De Walburg Pers, 1981, 111 blz., *f* 19,50, ISBN 90 6011 356 X) is vrijwel geheel onderverdeeld naar plaats: Blokzijl, Hasselt, Steenwijk, Zwartsluis en andere. Ook bij Laansma kan men de traditionele misvatting over flagellanten als jodenvervolgers aantreffen, ook al zijn er voor deze streek helemaal geen laat-middeleeuwse gegevens voorhanden. Voor elke plaats worden feitjes over het ontstaan van de gemeenschap, de synagoge, het godsdienstonderwijs, de begraafplaats, over verenigingen en bestuurders opgesomd. Het geijkte verhaal, dat in voorgaande publikaties al eens verteld is. Het wordt onderhand tijd voor een brede regionale vergelijkende studie.

R.W.M.V.S.

Er schijnt altijd wel een markt te zijn voor populariserende werkjes over deze of gene plaats, vooral wanneer ze rijkelijk van illustraties voorzien zijn. Zo'n boek is dat van J. Combrink, *Rhenen van vestingstad tot Grebbestad* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1981, 155 blz., *f* 44,50, ISBN 90 288 1371 3). Gedeeltelijk chronologisch van opzet, gedeeltelijk thematisch: weinig ordening, maar vooral voor elk wat wils. Dat laatste is verklaarbaar uit het feit, dat dit boek ontstaan is uit een serie lezingen. Kennis van zaken lijkt dan niet zo important te zijn, een leesbaar verhaal staat als doel voorop. Het werk is geheel gebaseerd op bestaande literatuur. De wetenschappelijke studies van prof. W. van Iterson zijn daarbij driftig geplunderd (de auteur beschouwt ze als de basis van zijn boek). Een korte literatuuropgave met rammelende referenties vormt de enige verantwoording. Het moet gezegd zijn: de keuze van de illustraties en de druktechnische vormgeving is voortreffelijk. Voor een goede historie van Rhenen kan men echter maar beter Van Iterson ter hand nemen.

R.W.M.V.S

Jaarboek Oud-Utrecht (1980) bevat een achttal artikelen. C.A. Kalee en C. Isings geven een 'Beknopt verslag van een opgraving in De Meern' (5-25), die in 1973 werd uitgevoerd door het Archeologisch instituut van de Utrechtse universiteit. De resultaten van deze opgraving versterken het vermoeden dat op de Hoge Woerd in De Meern in de Romeinse tijd een legerplaats gelegen heeft. H. van Gelderen wijdt een artikel aan het Utrechts schisma: '"Gi sult uter stat trecken...", godsdienstige gevolgen van het Utrechts schisma (1423-1449) en de houding van de bevolking' (26-42). In 1426 sprak Zweder van Culemborg het interdict uit over het Oversticht, dat weigerde hem als bisschop te erkennen. De steden streefden ernaar dat de kerkelijke handelingen gewoon doorgang bleven vinden en kwamen hierdoor soms in conflict met de geestelijken in de stad, die de kerkelijke straffen wilden gehoorzamen. Gepoogd wordt te verklaren, waarom de moderne devoten de meest consequente tegenstanders van de stedelijke politiek waren. J.J.A. Ploos van Amstel beschrijft het leven van 'Adriaen Ploos van Amstel, 1585-1639' (43-94), telg uit een Utrechtse regentenfamilie die als lid van de Staten van Utrecht en van de Staten-Generaal een niet onbelangrijke rol gespeeld heeft in het politieke leven van de Republiek. J.F. den Tonkelaar levert een originele bijdrage over de stormramp van 1674: 'Het middenschip van de Dom vernietigd door een tornado? De stormramp van 1 augustus 1674, meteorologisch verklaard' (95-109). J.V.M. Out geeft de resulaten weer van zijn onderzoek naar de geschiedenis van 'De ambachtsheerlijkheden van de beide Eemnessen (1714-1922)' (110-127). H.A.M. Snelders wijdt een artikel aan 'De Utrechtse chemicus Alexander Petrus Nahuys (1737-1794)' (128-148), die één van de eerste Nederlandse aanhangers was van het stelsel van Lavoisier. Verschillende andere chemici, als onder anderen Deiman en Paets van Troostwijk, werden door het werk van deze Utrechtse hoogleraar bekeerd tot de nieuwe antiflogistische leer. De bouwgeschiedenis van 'Het gebouw voor kunsten en wetenschappen, 1839-1846' (149-164) wordt behandeld door R. Tieskens. L.C.J.M. Rouppe van der Voort tenslotte, publiceert 'Enkele aantekeningen over de geschiedenis van het kantonnaal en stedelijk museum van Wijk bij Duurstede' (165-175).

A.D.M.

De opening van een nieuwe hoofdpost van de brandweer in Utrecht vormde de aanleiding tot de uitgave van een boekje over de brandbeveiliging in deze stad: W.A.G. Perks, *De Utrechtse brandweer en het brandweren in Utrecht* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1980, 112 blz., *f* 19,50, ISBN 90 288 0893 0). Het historische en tevens grootste gedeelte

van deze door het bureau voorlichting van de gemeente gecoördineerde uitgave is geschreven door W.A.G. Perks. Hierin wordt een overzicht gegeven van de maatregelen van het stadsbestuur ter voorkoming van brand. De schrijver heeft vele nuttige gegevens over zijn onderwerp verzameld, maar heeft zijn verhaal wat weinig structuur gegeven. Belangrijke cesuren in de ontwikkeling zijn niet aangebracht. De hoofdstukken behandelen steeds een hele of een halve eeuw.

A.D.M.

Verschillende malen reeds heeft S. Laansma geschreven over de geschiedenis van Renswoude. Onder andere verscheen in 1971 van zijn hand een gidsje, waarin een kort overzicht werd gegeven van de geschiedenis van de hervormde kerk aldaar. Hetzelfde onderwerp wordt in sterk gewijzigde vorm door hem behandeld in *Geschiedenis van de Nederlands Hervormde kerk van Renswoude* (Zutphen: De Walburg Pers, 1980, 48 blz., ill., ISBN 90 6011 186 9). Centraal staat de bouw van de eerste kerk in Renswoude in 1639/1641, de beschrijving van het interieur en exterieur van deze nu nog steeds bestaande koepelkerk en de latere restauratiewerkzaamheden. De mogelijkheid, dat Jacob van Campen de bouwmeester is geweest of bij de bouw zijdelings betrokken was, wordt hierbij wel wat erg terloops vermeld. Men zie hiervoor de uit 1929 daterende dissertatie van M.D. Ozinga, waaruit Laansma overigens wel het één en ander heeft overgenomen. Verder wordt summier aandacht besteed aan enkele predikanten en verschillende gebeurtenissen uit het verleden van de hervormde gemeente. Het werkje wordt besloten met enkele bijlagen, waaronder haast vanzelfsprekend de lijsten van predikanten en armmeesters-diakenen.

A.D.M.

Het *Jaarboek Die Haghe* (1979) bevat naast de vaste rubrieken zoals de lijst van publikaties uit 1978, het jaaroverzicht, een aantal in-memoriam's, etc. enkele artikelen die aparte vermelding behoeven. Allereerst zijn dat de twee artikelen die gewijd zijn aan de geschiedenis van het vijftig jaar oude Eerste Vrijzinnig Christelijk Lyceum van de hand van de oudrectoren J.A.J. Jousma en W.G. Noordegraaf. De eerste auteur beschrijft in ‘Het eerste V.C.L. 1929-1964’ (15-78) de periode waarin de school - gesticht op initiatief van de Federatie van Vrijzinnige Protestanten in Den Haag - een eigen gezicht kreeg, een verhaal met veel aandacht voor de verschillende gebeurtenissen en feiten. De tweede auteur behandelt in ‘Het eerste V.C.L. 1964-1979’ (79-118) niet zozeer de gebeurtenissen en personen, als wel de invloed van de onderwijsveranderingen, zoals de invoering van de Mammoetwet en de roep om democratisering bij de leerlingen en de ouders.

Het belangrijkste artikel uit dit jaarboek is ongetwijfeld ‘Een hoofdstuk uit de nieuwste geschiedenis van de Haagse joden’ (152-295) van de hand van J. Cahen. Het verhaal is het resultaat van een opdracht van de Haagse Izaäk Zadoksstichting om een zowel chronologische als inhoudelijke aanvulling te geven op het uit 1913 daterende boek van D.S. van Zuiden, *De Hoogduytsche Joden in 's-Gravenhage*. In zijn inleiding wijst Cahen op het belang van de door Van Zuiden niet gebruikte jiddische bronnen uit de 18e eeuw, op het ontbreken van veel archiefstukken uit de 20e eeuw en op de mogelijkheden om informatie te verwerven via gesprekken met een aantal oudere leden van de Haagse joodse gemeenschap. Daarna volgt een aardige beschrijving van de jodenbuurt in de periode 1914-1940, met aandacht voor de

woningbouwactiviteiten, de verschillende schakeringen binnen de Nederlands-Israëlitische Gemeente en de joodse gemeenschap, de tegenstelling tussen de Haagse en de Oost-Europese joden, het onderwijs, de diverse joodse verenigingen, de armen- en ziekenzorg, etc. De hoofdstukken zeven en acht geven enige informatie over de

rabbijnen en de verschillende beroepen die door Haagse joden werden uitgeoefend, terwijl de laatste vijftig bladzijden zijn gewijd aan de gebeurtenissen in de tweede wereldoorlog en de wederopbouw na 1945.

Van de overige artikelen wil ik nog noemen: H.L. Houtzager, ‘Maurits van Reverhorst, hoogleraar aan de chirurgische school te 's-Gravenhage’ in de periode 1694-1722 (296-307) en de beschrijving van ‘De geschiedenis van het huis Denneweg 64 te 's-Gravenhage’ (329-344), het omstreeks 1763 gebouwde pand waar thans de Haagsche Kunstkring is gevestigd, door B. Moritz.

Th.S.H.B.

In 1980 vierde Brielle het 650-jarig bestaan als stad en bij die gelegenheid is een goed verzorgd boek gepubliceerd door de gemeente-archivaris J. Klok, *Brielle. Stad in de landen van Voorne* (Alphen aan den Rijn: Repro Holland, 1980, 99 blz., ISBN 90 6471 75 9). Brielle stelde zich eigenlijk erg bescheiden op bij dit zeseneenhalve eeuwgetij, want Gerart, heer van Voorne, heeft in 1330 slechts bestaande stadsrechten bevestigd en uitgebreid. Het lijkt me onmiskenbaar dat al eerder een stedelijk bestuur in de plaats heeft gefunctioneerd, maar misschien is het verlof daartoe alleen mondeling gegeven. Brielle bestond in 1980 dus langer dan 650 jaar. De stad beleefde in de vijftiende eeuw een ware bloeiperiode, maar doordat de Goote, de stroom, waaraan Brielle was gelegen, werd ingepolderd kon de haven niet voldoende op diepte blijven en sindsdien bleef de plaats een tweederangs stadje, dat tijdens de Republiek nog wel een belangrijke rol speelde in het landsbestuur. Het boek van de heer Klok is in de eerste plaats bedoeld voor de schooljeugd, maar ik denk dat ouderen er meer van hun gading in zullen vinden. Het is opgezet als een stadskroniek, maar desondanks toch vrij levendig geschreven en fraai geïllustreerd.

H.P.H.J.

Zoetermeer is in de afgelopen decennia misschien wel de snelst groeiende gemeente van Nederland geweest. Mogelijk is tussen de hoge, eenvormige flatgebouwen wel heimwee ontstaan naar het eenvoudiger en landelijker verleden van de plaats; een uitgever heeft in ieder geval brood gezien in een publikatie daarover en dat heeft als resultaat gehad het boek van P.G. Hoefnagel, *Zoetermeer, een Hollands tweelingdorp* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1980, 184 blz., *f* 39,50, ISBN 90 288 5095 3). Het is een boekje naar beproefd recept geworden, chronologisch van opzet en erg anecdotisch. De naam tweelingdorp is gerechtvaardigd omdat de gemeente is ontstaan uit de samenvoeging van Zoetermeer en Zegwaart, beide veenontgingen, waarvan Zoetermeer duidelijk het oudste is, want daar werd de botting geheven, een herinnering aan het feit dat de graaf daar vroeger in persoon heeft rechtgesproken. De schrijver is aardig thuis in de historie, durft zelfs twee meningen te geven over de herkomst van de ‘welgeborenen’ en dat is niet gebruikelijk in dit soort publikaties, waarin zelden van enige onzekerheid wordt blijk gegeven. De nieuwste opvatting over de ‘welgeborenen’, die van Genicot, kent hij overigens niet. Zo'n boek moet veel namen noemen, plaatjes opnemen van vroegere dorpsgezichten en af en toe een verbinding leggen met de van school bekende geschiedenis. Dat gebeurt hier dan ook. Karakteristiek is ook dat het verhaal niet verder gaat dan 1813. De negentiende eeuw was kennelijk niet geschikt voor nostalgie.

H.P.H.J.

De Vlasbloem. Historisch jaarboek voor Helmond, onder redactie van M.W. van Boven en J.J.F. de Waal, deel I (1980) 132 pagina's. De belangstelling voor regionale en lokale ge-

schiedenis neemt de laatste jaren sterk toe. Lang niet altijd zijn de publikaties op dit terrein wetenschappelijk verantwoord. Soms krijgt men de indruk dat zich een historische subcultuur ontwikkelt. In Helmond doet men kennelijk niet aan deze mode mee, integendeel. Redacteur Van Boven haalt in een studie over Jacob van Deventer's stadsplattegrond van Helmond stevig uit naar de commercie, die historisch geïnteresseerden bedriegt met publikaties die op geen enkele wijze verantwoord zijn. Geen enkele reproduktie van Van Deventer's kaarten blijkt gebaseerd op de originelen! Die zijn ten dele in de negentiende eeuw in Madrid teruggevonden en verder nooit geconsulteerd. Zij verschillen sterk van de gangbare reprodukties. Boeiend is ook een artikel van wijlen J.J.M. Heeren over de relatie tussen August Sassen en Ouwerling. In deze studie wordt ingegaan op de oorsprong van de regionale geschiedvorsing in Nederland. Het blijkt een initiatief van archivarissen te zijn. Van het begin af heeft het aan contact met de wetenschappelijke geschiedschrijving aan de universiteiten ontbroken. Een diepgaande historiografische studie over het onderhoud tussen deze twee stromingen in de geschiedvorsing in Nederland lijkt meer dan ooit gewenst. Tenslotte een enkele opmerking over het artikel van J.H. van Hooydonk, 'Het oudste Helmond'. In dit artikel wordt op gelukkige wijze recht gedaan aan fysisch-geografische invloeden op het tot stand komen van nederzettingen.

J.C.G.M.J.

Het *Jaarboek van het sociaal-historisch centrum voor Limburg* (1980) is een uitgave waar de geïnteresseerden in de geschiedenis immer met belangstelling naar uitzien. Behalve het gebruikelijke jaarverslag waarvan de rubriek 'publicaties en onderzoek' voor de buitenstaander zeker van belang kan zijn, bevat het jaarboek bijdragen van L. Kreukels over 'Vijfentwintig jaar welzijnswerk voor bejaarden in Limburg'; M.J.A. Nijsten over 'De evaluatie van het regionaal-economisch beleid in het herstructureringsgebied Zuid-Limburg na de mijnsluiting: mogelijkheden en beperkingen van het staatsingrijpen (1965-1978)'; W.A.A. Mes over 'Inventaris van het archief van de nv maatschappij Carisborg, voorheen de nv maatschappij tot exploitatie van bruinkolenvelden Carisborg te Rotterdam, 1917-1968'. In het bijzonder de laatste bijdrage bevat interessant, nu geordend, materiaal voor een mogelijke publikatie over de bruinkoolwinning in Zuid-Limburg.

G.C.P.L.

M. Cafmeyer, 'De Gemene Weidestraat op het Sijseelse vanaf de vroege middeleeuwen', *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CXVII (1980) 77-103 achterhaalt het waarom van bepaalde eigenaardigheden van het tracé van een straat (te wijten aan administratieve en eigendomsverhoudingen), die van Assebroek en Sint-Kruis bij Brugge recht naar het noorden liep, ongetwijfeld naar het schorrengebied waar men schapen liet grazen. Dit bewijst dat deze weg zeer oud is.

J.M.

Fred Germonprez, *Kortrijkse figuren*, II (Kortrijk: Komitee voor initiatief van het Kortrijkse, 1980, 205 blz., BF 320, -). Vijftien jaar na het verschijnen van een eerste volume 'Kortrijkse Figuren' is thans een nieuw deel onder dezelfde titel uitgegeven. Zoals het eerste deel gaat het hier om de bundeling van krantenartikelen over

overleden Kortrijkse vooraanstaanden uit de politieke, sociale, culturele en industriële wereld. De vierenveertig notities zijn gerangschikt volgens de geboortedatum van de behandelde figuren. De oudste is Karel van Mander, geboren in 1548 - en geen echte Kortrijkenaar vermits hij te Meulebeke geboren werd - en de jongste is oud-minister Albert de Clerck, geboren in 1914 te

Aarsele. Te signaleren valt tevens het naamregister (200-205). Vanzelfsprekend heeft de auteur zelden origineel speurwerk verricht voor het opstellen van deze krantenartikelen, maar steunt hij zeer vaak op vroegere studies en publikaties, die slechts samengevat of geparafraseerd worden. Toch heeft ook in deze gevallen een dergelijke bundel zijn nut. Hier wordt immers een aantal notities samengebracht, met de opgave van een beknopte literatuurlijst, waarvoor het materiaal her en der verspreid ligt. Het is inderdaad zo dat het hier niet steeds gaat om eerste-rangsfiguren, die reeds een notitie in het *Nationaal Biografisch Woordenboek* kregen.

Toch vinden wij - misschien juist omwille van het gebrek aan oorspronkelijkheid bij de behandeling van de oudste figuren - de notitie over meer recente personen, die de auteur zeer dikwijls persoonlijk gekend heeft, het best geslaagd. Wij citeren hier de notities over Jozef de Coene, industrieel; Juul Coussens, politicus; Willem Putman, schrijver; Antoon vander Plaetse, voordrachtkunstenaar en Albert de Clerck, politicus. Hoewel Germonprez, die een goed journalist is, deze notities af en toe kruidt met een pittige anecdote, die het beeld enigszins nuanceert, kunnen wij ons toch moeilijk ontdoen van de indruk dat de schrijver zich eerder piëteitsvol tegenover de behandelde figuren opstelt. Deze houding kan de auteur slechts sieren. De historicus moet er wel rekening mee houden.

J.M.

Middeleeuwen

De belangstelling voor de prehistorie en voor alle mogelijke bodemvondsten is groter dan ooit; de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN) telt ruim 2500 leden, dat zijn er heel wat meer dan die van het NHG, vandaar dat uitgevers brood zien in boeken over dit onderwerp. Het gevaar daarbij is dat auteurs over de prehistorie zich vaak te buiten gaan aan een opsomming van een groot aantal culturen en op die manier alleen voor de vaklui genietbaar blijven. Het boek van Ruud Borman, *Oude beschavingen van de Lage Landen. Speurtocht naar het dagelijks leven van onze voorouders van ijstijd tot volksverhuizing* (Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1980, 215 blz., *f* 49,50, ISBN 90 10 03209 4) is daaraan niet geheel ontkomen. Ieder van zijn acht hoofdstukken begint hij wel in een uiterst simpel taalgebruik met vermijding van vaktermen, maar naarmate het onderwerp hem pakt, vergeet hij zijn goede voornemens, verdiept zich in de typologische verschillen van een groot aantal culturen en waarschuwt zijn lezers bijvoorbeeld goed onderscheid te maken tussen de ‘zweihenklige terrinen’ (sic) en het ‘Kerbschnittaardewerk’, dat in de late bronstijd voornamelijk in het Zuiden voorkwam. Bij de eerste twee hoofdstukken had hij minder gelegenheid tot het zwelgen in dergelijk jargon en die zijn mijns inziens dan ook het best geslaagd. Ze handelen respectievelijk over de geschiedenis van het oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland en over de hedendaagse techniek daarvan. Casper Reuvens, die in 1818 de eerste directeur van het Leidse museum voor oudheden werd, krijgt veel lof toegezwaaid, volgens de schrijver heeft het tot aan het optreden van J.H. Holwerda geduurd vóór er daarna wezenlijk voortgang werd geboekt met de archeologie in Nederland.

De heer Borman is archeologisch medewerker aan het gemeentemuseum te Arnhem. Hij beheerst de bestaande literatuur over de prehistorie van Nederland goed, maar toont mijns inziens wel wat erg veel dédain voor de schriftelijke bronnen waarmee gewone historici werken. Zo lijkt het me onhoudbaar dat de teksten van Tacitus en Plinius vol latere interpolaties zouden zitten, alleen al omdat we niet meer beschikken over hun autografen. De stelling dat we misschien wel meer weten over het dagelijks leven van onze voorouders in

de Romeinse tijd dan tijdens de Tachtigjarige oorlog lijkt me ook betwistbaar. Verder schrijft de auteur allerlei achterhaalde opvattingen, bijvoorbeeld over het bestaan van koepelgraven, toe aan 'de schoolboekjes', maar dat lijkt me ook een miskenning van wat op dit gebied tegenwoordig verschijnt. Het boek is aardig geïllustreerd, maar toch niet zo overdadig, dat de in twee kolommen gedrukte tekst wordt weggedrukt. Alle bekende zaken staan erin: de Venus van Mierlo, de boot van Pesse, het mannetje van Willemstad, het halssnoer van Exloo, noem maar op. Op bladzijde 170 staat een bijzonder eng plaatje met als bijschrift 'Kleding uit de IJzertijd'; drie blonde edel-Germanen lijken zo weggelopen uit een massaspel op een landdag van de NSB.

H.P.H.J.

Het boek van Rudolf Wahl, *Karel de Grote. Vader van Europa* (Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1981, 237 blz., ISBN 90 10 03298 1) besteedt praktisch geen aandacht aan de geschiedenis der Nederlanden. De palts Nijmegen wordt terloops éénmaal genoemd en over de Friese handel wordt helemaal niet gesproken, want het boek bevat uitsluitend politieke geschiedenis. Het zou in dit tijdschrift dan ook rustig onvermeld kunnen blijven, ware het niet, dat we hier een voorbeeld kunnen signaleren van de slordige manier, waarop ook gerenommeerde uitgevers met hun fonds omspringen. Volgens de achterzijde van de titelpagina zou men een recent geschreven boek in handen moeten hebben, waarvan het copyright 1978 in handen is van het Bruckmann Verlag te München. Wie met de lectuur begint, heeft echter al gauw in de gaten dat zeer gedateerde opvattingen verkondigd worden, dat het primaat van de buitenlandse politiek van Ranke nog onverkort is gehandhaafd en dat in de beredeneerde literatuurlijst, die wat pretentieus 'bronvermelding' heet, geen werken zijn opgenomen, die na 1934 zijn geschreven. Het boek is helemaal niet van 1978, het is een dertigtal jaren geleden al eens in vertaling bij Nijgh en van Ditmar verschenen, die toen alle rechten hebben voorbehouden. Van het Duitse origineel werd daarin zelfs niet gerept, ik vermoed dat dit nog vóór de oorlog is verschenen. Het enige dat nieuw is in de Elsevieruitgave is een nieuwe vertaling door Sj. de Vries, een heel competente vertaling, maar ik vraag me af of niemand iets heeft geweten van de vroegere uitgave of dat men welbewust de lezers een rad voor de ogen heeft willen draaien. Er is inderdaad nog iets nieuws, een lijst van geraadpleegde literatuur, waarop ook belangrijke werken van na 1934 staan, maar ik durf tegenover iedereen staande te houden, dat, als die literatuur al geraadpleegd is, daarvan niets in de tekst is terecht gekomen.

H.P.H.J.

Een stuk of wat grote adellijke geslachten beheersten in de tiende en elfde eeuw de maatschappij in de Nederlanden; ze bezaten wel vaak de grafelijke waardigheid, maar ze waren nog geen eigenlijke landsheren te noemen. Een van die geslachten was dat van de Hamalanders, waaruit de boze Adela afkomstig was, die haar man Balderik tot moord aanzette in de strijd om de prefectuur. Over deze Hamalanders heeft de erkende specialiste van de adelsgeschiedenis in de Noordelijke Nederlanden, Johanna Maria van Winter, een instructief artikel geschreven, te weten: 'Die Hamaländer Grafen als Angehörige der Reichsaristokratie im 10. Jahrhundert', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XLIV (1980) 16-46. Naar men weet zitten de stambomen van dergelijke geslachten vol lacunes door gebrek aan bronnen. Mw.

Van Winter heeft nu verdere gegevens gevonden in de zogenaamde *Libri memoriales*, de registers waarin de kloosters de namen optekenden van degenen voor wie zij wilden bidden. De bezoekers gaven doorgaans zelf de namen op van al hun verwanten voor wie zij een dergelijk gebed wenselijk vonden. Met naarstig speurwerk, een goed geheugen en wat

inlevingsvermogen kan men die namen soms wel inpassen op open plaatsen in de stambomen. Bij de Hamalanders komen daar opeens Beierse namen te staan als Pabo en Manegold. Mw. Van Winter concludeert daaruit dat dus de Hamalanders tot de rijksadel behoorden, die als kenmerk heeft: uitgebreid grondbezit, nauwe betrekkingen tot de koning en huwelijksverbindingen die zich uitstrekken over het hele vroegere Karolingische rijk.

H.P.H.J.

M. de Waha, 'Quelques rapprochements entre les "Annales Sancti Jacobi" et l'oeuvre de Sigebert de Gembloux', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 41-66. De auteur zet zijn onderzoek over het werk van Siegbert van Gembloers verder. In een vernuftige argumentatie heeft hij op overtuigende wijze trachten te bewijzen dat de *Annales Sancti Jacobi*, waarvan de verwantschap met de geschriften van Siegbert bekend is, in feite door de monnik van Gembloers te Gembloers werden beïnvloed en dat zij ook van daar aanwezige bronnen sterk afhankelijk zijn.
R.V.U.

E. van Mingroot, 'De Kamerijkse stichtingsbrief voor de abdij van Afflingem (Novum Monasterium, 1086)', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 7-39. De stichting van de grote Benedictijnerabdij Afflingem stelt vele problemen, ondermeer omtrent de geschiedenis van haar stichting. E. van Mingroot, die zich als diplomatist en kenner van de Kamerijkse kanselarij naam heeft gemaakt, onderwerpt de bisschoppelijke stichtingsoorkonde van september-oktober aan een grondig onderzoek. Hij sluit alle verdere twijfels over de authenticiteit ervan voorgoed uit.
R.V.U.

L. Waelkens en D. van den Auweele, 'La collection de Thérouanne en IX livres à l'abbaye de Saint-Pierre-au-Mont-Blandin: le codex Gandavensis 235', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 115-153. Naar aanleiding van de beschrijving van een canoniek handschrift uit de universiteitsbibliotheek te Gent gaan de auteurs dieper in op een aantal problemen rond de bekende canonieke verzameling in negen boeken, zoals die ook voorkomt in een handschrift afkomstig uit de abdij van Saint-Germain-des-Prés te Parijs. Voor de lezers van dit tijdschrift is deze bijdrage vooral belangrijk omdat zij een aantal nieuwe gegevens bevat die enige twijfel oproepen over het auteurschap van Jan van Warneton (of Waasten), bisschop van Terwanen (1099-1130), en die anderzijds voor de invoering van de hervorming van Cluny in de St.-Pietersabdij vanuit St.-Bertijn niet onbelangrijk zijn.

R.V.U.

H. Platelle, 'Crime et châtiment à Marchiennes. Etude sur la conception et le fonctionnement de la justice d'après les miracles de sainte Rictrude (XIIe s.)', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 155-202. H. Platelle houdt zich sinds jaren bezig met de vroomheids- en kloostergeschiedenis van het huidige Noord-Frankrijk. De laatste jaren wijdde hij zijn aandacht aan de analyse van de 'miracula' van de heilige Rictrudis, die in de abdij van Marchiennes (arrondissement

Douai) in de twaalfde eeuw werden opgetekend. In de handelingen van het colloquium te Rijsel nopens *Alain de Lille, Gautier de Châtillon, Jakemart Giélée et leur temps* (1980) besprak hij deze 'miracula' vanuit het oogpunt van de religieuze mentaliteit. In onderhavige bijdrage benut hij deze 'miracula' vanuit het stand-

punt van de conceptie en de werking van het gerecht, zoals dit door de monniken van Marchiennes en de bewoners van de streek tussen Leie en Schelde (rond Rijsel en Douai) ervaren werd. Uiteraard is deze studie ook voor de geschiedenis van de abdij, de instellingen en de sociale structuren bijzonder leerrijk.
R.V.U.

N. Huygebaert, 'Le "Sermo de Adventu SS. Gudwali et Bertulfi". Edition et Etude critique', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 87-113. Dit hagiografische geschrift van de St.-Pietersabdij te Gent werd waarschijnlijk in de jaren dertig van de twaalfde eeuw geschreven; het laat toe de hagiografische produktie in de abdij in de eerste helft van die eeuw nauwkeuriger te rangschikken.
R.V.U.

R. vander Plaetse, 'Notities betreffende Wazelinus, abt van Saint-Laurent', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 245-264. In feite volgden aan het hoofd van Sint-Laurentiusabdij te Luik twee abten Wazelinus, Wazelinus van Momale († 1149) en Wazelinus van Fexhe († 1158) elkaar op. Een aantal brieven die op naam van een Wazelinus staan moeten van de laatste zijn en kunnen vrij nauwkeurig gedateerd worden. Voor een ander brief-tractaatje is het echter voorlopig onmogelijk tussen de beide abten te beslissen.

R.V.U.

Het opkomen van de begijnengroepen na 1200 had zowel religieuze als sociale kanten. Brenda M. Bolton wil met 'Some Thirteenth Century Women in the Low Countries. A Special Case?', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LXI (1981) 7-29, een vergelijking maken tussen de Nederlanden en Engeland. In vroomheid deden de Engelse reclusen immers niet onder voor de Nederlandse begijnen. Na een vrij uitvoerige weergave van de literatuur over de begijnen, over hun geestelijke verdedigers zoals Jakob van Vitry en over hun maatschappelijke positie, gaat de schrijfster in op de Engelse situatie, die circa 1200 een veel agrarischer karakter droeg dan de Zuidnederlandse. De bestaande kloosterorden en ook de bedelorden boden te weinig ruimte voor het grote vrouwenoverschot dat de stadssamenleving opleverde. Maar diezelfde stedelijke structuur gaf ook de mogelijkheid de begijnen werk te laten doen en hun gemeenschap als een kleine eigen parochie naast die van de burgerij te vormen: in Engeland kon dat allemaal toen nog niet en moesten de steden zich nog gaan ontwikkelen. Daar was dus volgens de schrijfster ook nog geen sprake van een zo groot aanbod van weduwen en van jonge vrouwen als de Nederlandse steden toen al kenden.
O.J.D.J.

B. Delmaire, 'Un état des recettes affermées de l'abbaye de Marchiennes en 1269-1270', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 265-287, biedt een overzicht van de inkomsten uit de verpachte domeinen van de abdij van Marchiennes en tevens van het economisch leven in de streek tussen Rijsel en Kamerijk. Als bijlage wordt een rekeningrol bewaard op het rijksarchief te Rijsel uitgegeven.

R.V.U.

L. Genicot, *Une source mal connue de revenus paroissiaux: les rentes obituaires. L'exemple de Frizet* (Centre belge d'histoire rurale, LX; Leuven: Nauwelaerts, 1980, 258 blz.). Aankomende historici tracht men ervan te doordringen dat de problemen voorrang op de

bronnen hebben, met andere woorden dat men zo maar niet bronnen bestudeert om te zien wat zij eventueel zouden opleveren. Genicot is met dit boek van deze stelregel, die hij nog onlangs een paar maal met klem heeft voorgehouden, bewust afgeweken, en gelukkig maar. Het resultaat is een bijzonder rijke evocatie van een landelijke samenleving. Min of meer in de lijn van zijn streven naar een typologie van de middeleeuwse bronnen, is Genicot zich gaan bezighouden met het obituarium of dodenherdenkingsregister van de Naamse plattelandsparochie Frizet.

Dit soort bronnen werd tot nu toe, zeker voor de agrarische geschiedenis, meestal verwaarloosd. De studie van de Leuvense meester kan gelden als exemplarisch. Hun verwerking stelt echter bijzonder vele en zware problemen betreffende de datering. In dit geval werd het obituarium in zijn oudste versie wellicht omstreeks 1325 samengesteld op grond van een voorafgaand register, maar het werd door meer dan twintig verschillende handen bijgehouden en aangepast. Na de datering van de opeenvolgende misfundaties konden zij in hun chronologische frequentie bestudeerd en tevens onderzocht worden naar het aantal parochianen, de sociale klassen van de stichters en het totaal van de pastorale inkomsten. Het register brengt bovendien aanduidingen over het parochiale saamhorigheidsgevoel, het klassebewustzijn, de vroomheid, de ontwikkeling en het taalgebruik van de pastoors, enz. Een inleidend hoofdstuk over de socio-economische en demografische structuur van Frizet, waarbij het obituarium ook zijn bijdrage leverde, had aangetoond dat deze parochie weliswaar vrij uitgestrekt was maar overigens in niets van de gemiddelde Naamse parochie verschilde. Ten overvloede werd de tekst van het obituarium zelf in een ietwat vereenvoudigde vorm uitgegeven, niettemin voorzien van de nodige alfabetische registers en glossaria. Deze publikatie maakt duidelijk dat dergelijke dorpsobituaria zeer veelzijdige bronnen zijn, maar dat wie ze wil benutten moet beschikken over veel werkkracht, paleografische ervaring en over de vertrouwdheid met de streek en haar mensen zoals Genicot die bezit voor het Naamse.

R.V.U.

A. Scufflaire, *Les fiefs directs des comtes de Hainaut de 1349 à 1504. Essai d'inventaire statistique et géographique*, II (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1980, 513 blz., BF 2550, -). In deel XCV (1980) 547-548 van dit tijdschrift konden wij deel I, in feite de kritische inleiding van deze grootse en moeizame onderneming voorstellen. Het nu verschenen tweede deel biedt volgens de in de inleiding beschreven principes en methodes, een kritische alfabetische lijst in tabelvorm van de rechtstreeks van de graven van Henegouwen gehouden lenen, respectievelijk in de provoostschappen van Mons (248 nummers) en van Valenciennes (166 nummers), zoals zij uit de leenboeken en rekeningen van de leenverheffingen van de jaren 1349-1504 kunnen worden opgemaakt.

In principe geven de tabellen systematisch, voorzover mogelijk, van elk leen de situatie, de huidige gemeente en een eventuele nadere situering daarbinnen, de datum, de archiefverwijzing, de aard en het wezen van het leen (ondermeer omvang, jurisdictie, samenstelling, inkomsten, enz.), de lasten en renten die er op drukken en de verplichtingen (ondermeer krijgsdienst) die eraan verbonden zijn, de naam van de leenhouder zoals hij in de bron voorkomt, zijn eventuele nadere kwalificaties of titels, zijn verblijfplaats, zijn familierelaties en de rechtstitel voor het bezit van het leen (koop, erfenis, huwelijkscontract, enz.). De tabellen werden met de nodige spatie

over de volle breedte van de dubbele bladspiegel gezet en zijn dan ook vrij makkelijk te lezen. Het was ons echter niet duidelijk waarom bepaalde aanduidingen tussen haakjes werden gezet (ondermeer op de bladzijden 2 en 14); ook de betekenis van de aanduiding ... (58) hebben wij tevergeefs in de lijst van de afkortingen ge-

zocht, terwijl een aantal daar opgegeven initialen in de tabellen niet steeds toegepast werd om de voornamen aan te geven; zij werden zelfs niet alleen gebruikt voor de gegevens zoals ze door Gonzolès Decamps in zijn papieren aangewend werden. Herhalen wij hier uitdrukkelijk wat wij reeds in 1980 suggereerden. Deze uitgave van mevr. Scufflaire is een bijzonder kostbaar en betrouwbaar werkinstrument voor al wie zich met de geschiedenis van Henegouwen inlaat en voor alle belangstellenden op het gebied van de geschiedenis van de Bourgondische Nederlanden en van de sociale geschiedenis. Met name ook zal het hier geboden materiaal het identificeren van een gans legertje van personnages uit de laatmiddeleeuwse Nederlanden mogelijk maken.

R.V.U.

F.C. Berkenvelder, *Zwolse regesten*, I, *1350-1399* (Zwolle: Waanders, 1980, 442 blz., *f* 100, -, ISBN 90 400 72 62 9). De onvermoeibare archivaris van Zwolle heeft, tussen zijn werkzaamheden aan de stedelijke rekeningen door, een regestenlijst samengesteld van oorkonden en akten met betrekking tot Zwolle en Zwollerkerspel uit 1350 en volgende jaren. De verzameling sluit chronologisch aan bij de regestenlijst van Ter Kuile die de hele provincie Overijssel tot 1350 bestrijkt en zij vormt een welkom pendant van het reeds eerder gepubliceerde materiaal uit Kampen. Berkenvelder heeft zich overigens niet beperkt tot de inhoud van zijn eigen archief maar van her en der zijn stukken bijeengebracht. Het resultaat is een zeer gevarieerde collectie van door de stad gesloten verdragen, overeenkomsten waarbij de Sallandse steden een bemiddelende rol speelden en een overvloed van akten van voluntaire jurisdictie. Twee dozijn stukken betreffen de Essense goederen in Salland. De regesten zijn zeer uitvoerig en bedoelen de noodzaak van raadpleging der originelen tot een minimum te beperken. In de transcriptie van niet-Zwolse namen zijn fouten ingeslopen (Boldewinus Stelewaert in plaats van Scelewaert, Maes en Arnold van Ouden voor Van Onden, Slonies voor Plonies, en dergelijke) die door controle met behulp van indices op andere edities van regesten en documenten gemakkelijk te vermijden waren geweest.

J.A.K.P.

F.J. Wortsbrock, ‘Zur Biographie des Alexander Hegius’, *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, XXIX (1980) 161-165. Alexander Hegius, rector van de school te Deventer in de laatste decennia der vijftiende eeuw, heeft als leraar van een aantal belangrijke humanisten (ondermeer Erasmus) zich een plaats in de cultuurgeschiedenis veroverd. Zijn nog zeer vage biografie wordt hier met enkele gegevens aangevuld. Hij werd geboren te Burgsteinfurt ca. 1439/1440 en studeerde te Rostock 1456-1463.

R.V.U.

Numismatiek en muntgeschiedenis zijn twee onderscheiden historische hulpwetenschappen die in Nederland vaak ook door onderscheiden categorieën van wetenschappers bedreven worden. In *De stedelijke munt van Nijmegen 1457-1704* (Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen, II; Nijmegen: Nijmeegs Museum ‘Commanderie van St. Jan’, 1980, 72 blz., *f* 12,50) komen beide disciplines

door het werk van T. Passon tot hun recht. Het catalogusgedeelte (28-69) vormt de numismatische component en bevat afbeeldingen en beschrijvingen van 84 te Nijmegen geslagen munten en nog eens elf penningen en muntvarianten, waaronder enkele vervalste. De inleiding over ‘De stedelijke muntslag van Nijmegen’ ligt veeleer op het terrein van de muntgeschiedenis. Dit gedeelte heeft een sterk institutionele inslag en behelst een strikt chronologische opsomming van vaak moeilijk vindbare gegevens over Nijmeegse muntateliers en de muntslag zelf. Hoewel er al eerder in Nij-

megen munt geslagen werd, dateert toch de eerste stedelijke muntslag uit de tweede helft van de vijftiende eeuw. Competentiekwesties met de hertogelijke Gelderse munt en in later tijd met de Generaliteitsmunt komen geregeld aan de orde. Veel aandacht besteedt Passon aan de talrijke muntmeestersinstructies en de correspondentie met stedelijke en gewestelijke overheden. Er blijkt weinig informatie te zijn over het volume van deze stedelijke muntslag. Wel wordt in één van de 26 bijlagen een overzicht gegeven van de inkomsten uit de stedelijke muntslag in de jaren 1525-1583. Welke functie de Nijmeegse munt nu vervulde in het geheel van de geldomloop blijft vooralsnog onbesproken. Typografisch is deze catalogus uitermate goed verzorgd. De afbeeldingen zijn merendeels van hoge kwaliteit.

R.W.M.V.S.

C.G. Roelofsen behandelt in 'Early Dutch Prize Law: Some Thoughts on a Case before the Court of Holland and the Grand Council of Mechelen (1477-1482)', *Netherlands International Law Review*, XXVII (1980) 218-226 een bijna uniek proces tussen enkele Engelse kooplieden en vier Hollandse steden als uitreders van het kaperschip 'Trygo', dat in 1477 het Engelse schip 'Mary Hampton' met zijn lading voor prijs had opgebracht naar Brouwershaven. Het Hof van Holland en Zeeland veroordeelde de vier steden tot schadevergoeding, een beslissing welke in appèl door de Grote Raad van Mechelen werd bevestigd. De auteur overweegt, onder meer, dat men op grond van het Engels-Bourgondische verdrag van 1468 kon verwachten dat een Engels schip, dat i.c. met Engelse goederen een Franse haven had aangedaan - dit gebeurde immers tijdens de Bourgondisch-Franse oorlog! - tot goede prijs verklaard had mogen worden. De auteur maakt het aannemelijk dat de beide rechterlijke uitspraken geen algemene regel van oorlogsrecht bevestigden, maar dat - als zo vaak in dit soort kwesties - het politieke belang van de dag (Habsburgse steun bij Engeland) deze beslissing zal hebben ingegeven.

A.H.H.

Middeleeuwen (in regionale tijdschriften en jaarboeken)

De rubriek 'Van rendierjager tot ontginner. Nieuwe oudheidkundige ontdekkingen in Drenthe (XXIV)', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe*, XCVI (1979) 103-153 bevat de volgende bijdragen: P.W. van den Broeke, 'Een depot met vuurstenen bijlen uit het Eenerveld bij Een, gem. Norg' (105-115); O.H. Harsema, 'Het neolithische vuursteendepot, gevonden in 1940, bij Een, gem. Norg' (117-128); J.N. Lanting, 'Het onderzoek van twee bronstijd-grafheuvels bij Lhee, gem. Dwingeloo' (129-134); G. de Leeuw, 'Vroeg steengoed gecombineerd met laat blauwgrijs aardewerk. Laatmiddeleeuwse vondstcomplexen uit Westerbork, Oosterhesselen, Linde en Zeyen' (135-144) en het overzicht van O.H. Harsema, 'Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1977' (145-153).

Th.S.H.B.

Boschboombladeren, XXV (1980) is geheel gewijd aan een studie van de architekt J. van der Vaart over 'Het Bossche stadsgebied' (67 blz.). Aan de hand van kaarten

en lucht-foto's, archeologische gegevens, de bodemgesteldheid, veldnamen en oorkonden geeft hij een beschrijving van de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis. In tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden is niet de stadskern van Den Bosch het onderwerp van dit onderzoek, maar ligt het accent op drie gebieden binnen de huidige gemeentegrenzen, namelijk de villa

Empel, de noord-westhoek van het 'stadsgebied' (de woonkernen Engelen en Bokhoven) en de villa Orthen. De bedoeling van de auteur is om door bestudering van de veranderingen in het natuurlijk milieu en de geschiedenis van andere nederzettingen in de omgeving van Den Bosch een bijdrage te leveren tot een beter begrip van de opkomst en groei van deze stad.

J.A.M.Y.B.R.

G. Declercq bezorgde een 'Inleiding tot de middeleeuwse geschiedenis van Harelbeke', *De Leiegouw*, XXII (1980) 89-115. Naast de vermelding van bepaalde bibliografische en archivalische gegevens, vindt men daar met name een nuttig overzicht van de plaatselijke instellingen.

M.B.

De *Bijdragen en Mededelingen Gelre* blijken hun achterstand in verschijning nu ingelopen te hebben. Na publikatie van diverse dubbelnummers, waarvan 1976/1977 in mei 1979 en 1978/1979 in april 1980 verschenen, kwam nu reeds in januari 1981 deel LXXI over 1980 binnen. Opmerkenswaard is verder wel, dat sedert de bundel 1976/1977 steeds meer jonge auteurs een kans krijgen en dat ook universitaire en MO-scripties in bewerkte vorm in druk uitgegeven worden. Kortom, verheugende tekenen in publikatieland.

Deel LXXI (1980) opent met een verfrissende studie van de Kleefse stadsarchivaris K. Flink, 'Zur Entstehung des Landes und der Stadt Geldern' (1-18). Verfrissend in zoverre kort en zakelijk uit de doeken gedaan wordt, dat graafschap en land 'Gelre' in elfde en twaalfde eeuw duidelijk, zij het nog verbrokkeld, in de latere Nederkwartieren te zoeken zijn. Verder dat een gelijknamig Gelder-land in het later zogeheten Overkwartier pas een dertiende-eeuwse realiteit lijkt te zijn, maar *niet* het gebied, dat in 1394 voor het eerst als de Voogdij Geldern aangeduid wordt, dekt. Het tweede onderdeel van de studie betreft stadsontstaan en stadsrechtverlening van de nederzetting Geldern zelf: het stadsgebied is zijns inziens een relatief late formatie, uitgesneden uit een reeds bestaande juridische indeling. Stadsrechten zou Geldern op zijn vroegst verkregen hebben in de jaren vijftig van de dertiende eeuw. Opmerkelijk is het, dat F. noch bij aanvaarding, noch bij expliciete verwerping van gangbare meningen literatuur vermeldt en in zijn verantwoording slechts bronnenedities en regestenlijsten aanhaalt.

G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen bespreken in het tweede artikel 'Wel en wee van Gelres geld. Munten en muntkoersen in de 14de en 15de eeuw' (19-49). Daarmee wordt althans voor de periode 1350-1445 een ontstellend grote leemte in onze kennis over monetaire zaken, die ook voor diverse andere Noordnederlandse gewesten aantoonbaar is, gevuld. Tevens wordt zo een sleutel geboden ter ontsluiting van de financieel-economische informatie in stadsrekeningen. Koerstabellen van goud- en zilvermunten en zogeheten muntveelvouden uit Arnhem, Zutphen, Doesburg, Culemborg en Nijmegen (helaas uitsluitend op basis van de uitgegeven rekeningen!) werden opgenomen. Gewezen zij op de van de gangbare monetair-historische literatuur afwijkende terminologie inzake rekenmunten.

R.W.M.V.S.

C. Vleeschouwers, ‘De dekens van het kathedraal kapittel van Doornik (1146-1179; 1225-1252)’, *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CXVII (1980) 289-298 geeft een aantal aanvullingen en preciseringen bij de lijst door J. Vos, ‘Les dignités et les fonctions de l'ancien chapitre de Notre-Dame de Tournai’ (Brugge, 1898) gepubliceerd.

J.M.

In een zeer grondige studie over ‘Chronologische problemen aangaande de bisschoppen van Doornik (1146-1218): episcopaatsjaren en jaarstijl’, *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CXVII (1980) 5-55 bezorgt C. Vleeschouwers enkele aanvullingen bij de lijst van Strubbe en Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen-Amsterdam, 1960). Het gaat hier vooral om een aantal detailwijzigingen waarvan het belang evenwel ruim de anecdote overstijgt omdat terzelfdertijd wordt bepaald welke jaarstijl in de bisschoppelijke kanselarij van Doornik werd gebruikt. Bisschop Everard (1173-1190) legde zijn kanselarij de boodschapstijl op. Zijn opvolger, Stefaan (1192-1203), liet de kerststijl volgen. Beiden maakten wel eens ten behoeve van zekere abdijen een uitzondering door de paasstijl te laten gebruiken. Na Stefaan heeft bisschop Goswijn (1204-1218) vermoedelijk dadelijk, maar alleszins vanaf januari 1209, de paasstijl opgelegd aan zijn kanselarij.

J.M.

In de laatste jaren zijn te Brugge enkele merkwaardige opgravingen gebeurd, vooral in verband met de begraafplaats van Maria van Bourgondië in de Onze-Lieve-Vrouwkerk. Hierbij werden ook een aantal rustplaatsen blootgelegd van kerkelijke prominenten ondermeer van Nikolaas van den Steen, proost van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel en raadsheer van de graven van Vlaanderen. Aan deze figuur wijdt M. Vandermaesen, ‘Nikolaas Van den Steen, proost van de O.L. Vrouw te Brugge en raadsheer van de graven van Vlaanderen (ca. 1270-9 januari 1339)’, *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CXVII (1980) 191-201, een bijdrage. Deze ‘grand commis’ van de graven van Vlaanderen speelde een rol van betekenis bij de besluitvorming en kon ongetwijfeld zijn invloed aanwenden ten gunste van een of ander privaat persoon. Noteren wij nog dat de activiteit van Van den Steen in de jaren dertig van de veertiende eeuw lijkt af te nemen.

J.M.

Griet Maréchal bestudeerde in een overzichtelijk artikel ‘De zwarte dood te Brugge (1349-1351)’, *Biekorf*, LXXX (1980) 377-392. In tegenstelling tot de mening van onder anderen prof. Van Werveke stelt Griet Maréchal nu duidelijk vast dat Brugge wel degelijk door de grote pestepidemie van het midden der veertiende eeuw werd geteisterd.

M.B.

Zoals in 1972 P. Declercq voor de Brugse parochiekerken, zo ook behandelt thans J. de Cuyper, ‘Commuun en zeven getijden in de Kortrijkse Sint-Maartenskerk’, *De Leiegouw*, XXII (1980) 117-135. Men weet wellicht dat het ‘commuun’ een vereniging van priesters was die de verplichting op zich nam elke dag de zeven getijden te zingen. Deze verplichting werd onder de Bourgondische hertog Filips in Kortrijk ingevoerd in 1445 en nam eerst een einde in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De auteur beschrijft de modaliteiten van de oprichting en de daarbij behorende materiële middelen. In bijlage worden enkele interessante vijftiende-eeuwse documenten afgedrukt.

M.B.

Nieuwe geschiedenis

De Belgische historicus H.C.C. de Schepper maakt al vele jaren studie van de centrale bestuursorganen der Habsburgers in de Nederlanden gedurende de zestiende eeuw. Zijn proefschrift uit 1972 - nog steeds onuitgegeven - was er kennelijk aan gewijd. Benoemd

tot persoonlijk lector te Amsterdam heeft hij zijn inaugurele rede wederom aan dit voorname specialisme gewijd: *Rechter en administratie in de Nederlanden tijdens de zestiende eeuw* (Alphen aan den Rijn: H.D. Tjeenk Willink, 1981, 26 blz., ISBN 90 6092 097 X). De auteur is zoals men zich herinnert, buitengewoon geïntrigeerd door het probleem van de onderlinge verhouding tussen de centrale raden wat betreft hun rechtsprekende taken en bevoegdheden (zie *BMGN* (1978) 389). Hij blijkt nog steeds geobsedeerd door de vraag naar de voorrang tussen de oude Grote Raad van Mechelen en de nieuwe Geheime Raad (te Brussel). De auteur schept nu - vrees ik - een schijnprobleem door de duidelijke woorden van enkele schrijvers die menen dat de rechtspraak der Bourgondiërs en Habsburgers 'al apart' van de administratie stond, te lezen als zouden zij 'vermoedelijk' de scheiding der machten in de zestiende eeuw hebben ontdekt (4). Dat zou allicht een anachronisme zijn. Mij dunkt echter dat, als men de ontwikkeling van de andere kant probeert te zien en rekening houdt met de opzettelijke centralistische tendenties, het fenomeen van gespecialiseerde, min of meer zelfstandige rechtsprekende raden opmerkelijk mag heten. In hoeverre dan overlappende competenties van 'administratieve' en 'rechtsprekende colleges' als 'een weinig doelmatige wildgroei' (7) gekwalificeerd kunnen worden, hangt natuurlijk af van het perspectief van de huidige beschouwer. Ik merk nog op dat de auteur zijn uitspraken van 1978 aanmerkelijk heeft genuanceerd, ja afgezwakt (11, 16-17). Het lijkt alsof de auteur toch nota heeft genomen van een beschouwing over dit 'probleem' in de *Groningse Volksalmanak* (1978-1979) [1980] 100-101.

A.H.H.

Dirk Coigneau, *Refreinen in het zotte bij de rederijkers*, I (Gent: Secretariaat van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1980, 219 blz., BF 790,-) is voorzover ik kan beoordelen een heel competente filologische studie, die dan ook bekroond is door de Koninklijke Academie. Maar historici kunnen er niet zoveel mee doen, tenzij ze de inhoud zouden willen beschouwen als bron voor de sociale geschiedenis. Onmogelijk is dat niet. Erich Kuttner heeft onder pseudoniem in het *Tijdschrift voor geschiedenis* van 1942 een artikel geschreven over 'Rederijkersspelen als historische bron', maar ik vraag me af of iemand die iets dergelijks met gedichten van rederijkers zou willen doen, erg veel aan het geleerde boek van Coigneau zou hebben. Diens belangstelling is strikt filologisch. Naar men weet zijn refreinen gedichten van minstens vier strofen, waarvan de laatste, de envooi, begint met het woord 'Prince'. Verder is de laatste regel van iedere strofe, de stock, steeds identiek, die werd vaak van te voren opgegeven. De rederijkers zelf deelden de refreinen in volgens drie soorten: amoureuze refreinen, refreinen in het vroede en refreinen in 't sotte. De heer Coigneau doet veel moeite om een definitie te geven wat precies met in 't sotte bedoeld wordt en komt tenslotte met een lange, laborieuze definitie op de proppen, die waarschijnlijk weinig genade zou vinden in de ogen van Karel van het Reve, want deze is zo wetenschappelijk dat zij onbegrijpelijk is. Vervolgens publiceert hij een lijst van 175 gedichten in handschriften en van 181 in drukken van tussen 1500-1620, die onder deze definitie vallen en dus refreinen in 't sotte zijn. Daarbij geeft hij systematisch veel informatie over versbouw en dergelijke die voor filologen best interessant zal zijn. De gedichten zijn vaak nogal scabreus en tot in de twintigste eeuw hebben mensen als Gessler uit zedelijkheidsoverwegingen een volledige publikatie niet aangedurfd. Coigneau geeft evenmin veel volledige

teksten, maar het was hem om de vindplaatsen te doen. De dichters hebben vanwege hun scheppingen soms risico gelopen. Hendrick Adriaensen uit Haarlem moest hangen in 1568, omdat hij de monniken een veeg uit de pan had gegeven en

Jan Onghena kreeg te lijden van de inquisiteur Frans Titelmans, omdat hij een vers gemaakt had over de amoureuze relatie van ‘monniken metten nonnen’.
H.P.H.J.

Op 24 februari 1540, zijn verjaardag, kreeg keizer Karel V in Gent, waar hij voorbereidingen trof voor een strafgerecht over de opstandige stad, het bericht dat zijn broer Ferdinand onverwachts in Brussel was aangekomen. De volgende dag begaf hij zich nog voor zonsopgang te paard op weg naar Brussel, slechts begeleid door de heer Van Beveren. Het lukte niet, vóór het donker de stad binnen te komen en in Sint Agatha Berchem ging de heer Van Beveren een boer uit zijn bed porren die met een lantaarn de weg moest wijzen. Deze kwam vloekend naar buiten, zag een man buiten staan en vroeg hoe hij heette. ‘Karel’, was het antwoord. ‘Wel, Karel, houd mijn lantaarn vast, ik moet eerst een plas doen’. De keizer verleende die dienst en schonk de boer grif genade, toen deze geschrokken gehoord had wie hij zo familiair had toegesproken. Dit soort verhalen staan er meer in het boek van Peter Lahnstein, *Auf den Spuren von Karl V* (München: List Verlag, 1979, 352 blz., DM 36,-, ISBN 3 471 78022 X). Het maakt deel uit van een nieuwe serie boeken die alle ‘Auf den Spuren...’ heten: van Jeanne d'Arc, van de merovingen, van de archeologen, enz. De leider van de serie Hermann Schreiber heeft al een boek doen verschijnen *Auf den Spuren der Goten* en werkt nu aan een dito ‘Auf den Spuren des frühen Menschen’. Hij is kennelijk niet vervaard voor vier uiteenliggende onderwerpen, maar deze publikaties zijn dan ook niet voor specialisten geschreven. Peter Lahnstein zelf is evenmin een vakgeleerde, hij heeft rechten gestudeerd en schrijft over alle mogelijke onderwerpen. Voor zijn boek over Karel V is hij zijn held letterlijk nagereisd, hij beschrijft uitvoerig de steden waar Karel V heeft vertoefd en de schilderijen, beelden en bouwwerken die hij daar al of niet gezien kan hebben. Daar Karel V zich nogal vaak in de Nederlanden heeft opgehouden komt er ook aardig wat Nederlandse geschiedenis in zijn boek voor. Lahnstein graaft niet diep, hij heeft zich gebaseerd op de monografie van Karl Brandi en vermeldt daarnaast maar een armzalig beetje overige literatuur. Maar hij is een begaafd schrijver. Hij behandelt nauwelijks de staatsinstellingen of de economische geschiedenis, daarentegen is vaak sprake in Lahnsteins strikt chronologische levensverhaal van de jicht die Karel heeft gekweld. Dit is zeer ouderwetse geschiedenis, de ideeën van Braudel hebben geen enkele weerklank in dit boek gevonden en toch zal het waarschijnlijk veel lezers trekken, want het blijft boeien en uw recensent kon het maar moeilijk terzijde leggen, voor het uit was.
H.P.H.J.

G. Mezzanotte, ‘Una nuova testimonianza della fortuna petrarchesca nei Paesi Bassi’, *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, XXIX (1980) 166-175. In het humanisten- en drukkerswereldje van Deventer ontstond vrij snel belangstelling voor Petrarca. Zo liet Servatius Aedicollius of Huylsberch († 1516) van Keulen er voor zijn broer Jan het *Carmen Bucolicum* van Petrarca drukken door Jacob van Breda (1508) en Albert Paffraet (1512). Hij schreef hierop een inleiding en tevens een leven van Petrarca, die in bijlage afgedrukt worden.
R.V.U.

J. Bijloos, *Adrianus VI. De Nederlandse paus* (Bussum: Fibula-van Dishoeck, 1980, 128 blz., *f* 27,50, ISBN 90 228 3741 6). Bij de twee conclaven van augustus en oktober 1978 werd ook kardinaal Willebrands genoemd als een der kanshebbers om tot paus verkozen te worden. Hij heeft het niet gehaald, maar de keuze van de Pool Karol Wojtyla heeft kennelijk de uitgever geïnspireerd om een boek te laten vervaardigen over de laatste niet-

Italiaanse paus, de Nederlander Adriaan Florenszoon uit Utrecht, wiens pontificaat duurde van januari 1522 tot september 1523. Het is twee jaar na de kroning van Johannes Paulus II verschenen in de nieuwe Fibula-reeks, waarin best aardige boeken zijn opgenomen. De schrijver J. Bijloos, die medicus is en geen historicus van professie, had ruim de tijd om er wat goeds van te maken, toch wekt zijn boek sterk de indruk gauw in elkaar gezet te zijn en voornamelijk te berusten op de *Geschichte der Päpste* van Ludwig von Pastor.

Zo is mijns inziens hier een kans gemist. Voor de Nederlandse geschiedenis biedt de schrijver al heel weinig. Slechts negen bladzijden zijn gewijd aan de jaren vóór 1515, toen Adriaan Florenszoon naar Spanje reisde, waarna hij nooit meer in zijn vaderland is teruggekeerd. Er wordt niet besproken wat de omgeving van Karel V ertoe gebracht kan hebben om de niet-adellijke Leuvense hoogleraar in de theologie al in 1507 aan te stellen om de jeugdige Karel V te onderwijzen 'in het Latijn en de Artes', zoals de schrijver wat bizar zegt. En wat kan Karel ertoe gebracht hebben om deze vrome, maar wat wereldvreemde, oude man in 1520 te benoemen tot regent van Spanje, wat haast onmiddellijk de opstand der communeros ten gevolge had. En dubbel raadselachtig blijft zijn verkiezing tot paus op 9 januari 1522, temeer daar de schrijver volhoudt dat het Habsburgse hof zeker aanvankelijk weinig bemoeienis heeft gehad met deze keuze.

Het pontificaat van Adrianus VI heeft slechts anderhalf jaar geduurd en was een grote mislukking. De heer Bijloos spreekt met eerbied over de vroomheid, de eenvoud en het plichtsgevoel van zijn held, maar geeft toch ook toe dat hij niet begreep wat Luther bezielde, wat niet best is voor een theoloog. De Romeinse bevolking vond deze noorderling, die bier dronk en het Latijn met raspende noordelijke keelklanken uitsprak, een ridicule barbaar. Wat dat betreft heeft paus Johannes Paulus II het beter getroffen. Adrianus VI omringde zich trouwens te veel met Nederlanders als Willem van Enckenvoirt, Dirk van Heeze en Albert Pigghius en was zeer kwaad over de talrijke spotverzen die er over hem in Rome de ronde deden. De laatste zin van het boekje is het grafschrift van deze Nederlandse paus: 'Hier ligt Adrianus de Zesde, die niets ongelukkigers in het leven beschouwde dan te moeten regeren'. Dan had hij rustig theologie moeten blijven doceren in Leuven, zou ik zeggen, en ik had graag van de schrijver willen horen waarom hij dat niet gedaan heeft. Voor een antwoord op deze vraag en op vele andere die nog open staan, zullen we op een grondiger studie moeten wachten.

H.P.H.J.

In zijn Sunschrift over Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw kondigde A.F. Mellink aan dat een uitgave van de archivalia op komst was en dat hij daarom in dit populair bedoelde boekje van bronvermelding afzag (vergelijk *BMGN*, XCIV, 159). Zijn bronnenpublikatie was toen al nagenoeg ter perse en is nu opgenomen in de Kerkhistorische Bijdragen, waarvan deel VI onder de titel *Documenta Anabaptistica Neerlandica* een aparte serie moet gaan vormen, en deel II van genoemd 'deel VI' getiteld is: *Amsterdam (1536-1578)* (Leiden: Brill, 1980, ± 340 blz., *f* 112, -, ISBN 90 04 06142 8). Bibliografisch wordt dit wel ietwat ingewikkeld. Natuurlijk is over zo'n belangrijk centrum als Amsterdam was, al het een en ander gepubliceerd door Van Braght, door de Kronijk van het HG in 1856 en door Greta Grosheide. Terecht heeft Mellink niet daarheen verwezen maar al het materiaal uit de

confessieboeken opgenomen en geannoteerd. Dat is bovendien methodisch voorbeeldig gebeurd in de rangschikking en woordverklaring. Zo biedt hij een zo compleet mogelijke tekst, waar ieder al naar de eigen levensbeschouwing en interesse conclusies uit kan trekken. Er waren bepaalde golven van vervolging: in 1537 nog enigszins als nasleep van Munster, in 1539/1540 gericht tegen de Batenburgers, in 1544 al tegen de opkomende Men-

nonieten, in 1549/1550 als gevolg van het optreden van Gielis van Aken, dan nog in 1552/1553, en in 1569. Het noemen van deze jaartallen betekent niet, dat in andere jaren de verhoren en doodvonnissen geheel ontbraken. De rol van schout Bardes, door Woltjer al gesignaleerd (*BMGN*, LXXXVI (1971) 178-199) moet men hier juist uit het tijdelijk luwen van de vervolging reconstrueren. Beter dan welke moderne samenvatting brengen de registers de vertakkingen buiten Amsterdam aan het licht door al de lage landen en langs de Oostzeekust. Soms bevatten de verhoren ook verslagen van gebeurtenissen elders en aangaande de dopers die daar actief waren. Ook wie de geloofsmotieven wil wegen, moet naar deze bronnenpublikatie toe. De bewerker heeft in zijn boekje uit 1978 het woord al aangereikt dat de lezer zoekt: monsterprocessen. De terminologie van de verhoren inclusief die aangaande de toegepaste torturen is schokkender dan het vanouds vertrouwde verhaal uit de martelaarsboeken of welke latere weergave ook.

O.J.D.J.

J.H. Bentley, ‘Gerard Morinck's Orations on the New Testament’, *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, XXIX (1980) 194-236. De auteur zet zijn studies over deze Leuvense humanist en theoloog († 1556) verder. Hij had hem reeds eerder gesitueerd in de studierichting van het Nieuwe Testament te Leuven (*Studies in Medieval and Renaissance History*, n.s., II (1979) 51-79) en nu geeft hij zijn oraties over het Nieuwe Testament, die hij te Leuven in 1526-1528 hield, uit naar een verzamelhandschrift van zijn nagelaten papieren, dat op het rijksarchief te Hasselt als MS. 6681 b bewaard wordt.

R.V.U.

R. Didier, ‘Une sculpture de Conrad Meit? La Vierge de Georges d'Egmond à Saint-Amand-lez-Eaux’, *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 289-308. Een aantal kunstwerken van de abdij van Saint-Amand is bij haar afschaffing tijdens de Franse revolutie terechtgekomen in de kerken en musea in de omgeving. Vooral abt Joris van Egmond, tevens bisschop van Utrecht († 1559), schijnt het klooster met tal van handschriften en andere kunstwerken te hebben uitgerust. Van deze maecenas is de smaak voor de renaissancekunst reeds lang bekend. Ook een madonna-buste, vermoedelijk uitgevoerd door de bekende Conrad Meit († 1551), moet door hem besteld zijn, en wel na 1535.

R.V.U.

Vooral door toedoen van de bedelorden hebben de Colloquia van Erasmus van 1564 tot 1897 op de kerkelijke index gestaan. Hoe het zover kon komen, is beschreven door S.P. Wolfs, ‘Dominicanen en de Colloquia van Erasmus’, *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LXI (1981) 32-74. Erasmus maakte de dominicanen uit voor horzels of eksters, hekelde de suggestie alsof de kloostergeloften zouden uitgaan boven de doopgeloften, maakte de gewoonte om een aparte kloosternaam te kiezen, belachelijk en stelde hun geldzucht, hun gedrag bij stervenden en hun partijkiezen bij oorlogen aan de kaak. Zijn hoofdbezwaar ging tegen het ondoordacht en te vroeg toetreden tot zo'n orde. De schrijver - in de naamherhaling boven zijn artikel van een verkeerde voorletter voorzien - toont aan dat Erasmus zijn voorbeelden niet verzon maar ze ontleende aan praktijken die hij onder andere te Leuven leerde kennen. Toen

de dominicanen hun roepingen zagen teruglopen, weten ze dat aan Erasmus' antipropaganda. Maar het feit dat ze na enkele decennia hogere eisen bij de toelating gingen stellen, toont volgens de auteur dat Erasmus terecht de misstanden van de ronselarij had aangevallen.

O.J.D.J.

Wie de acta van de provinciale synoden tussen 1572 en 1620 eens nagaat op hun datum, bemerkt dat zij meestal tussen april en oktober werden gehouden en zelden in de wintertijd. Dat lag, gezien de reismogelijkheden ook wel voor de hand. J.G.J. van Booma publiceerde in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LXI (1981) 75-83 opnieuw een door hem herontdekte tekst, de 'Acta van de Overijsselse synode van 1580' die op 2 februari te Deventer is gehouden, exact twee weken nadat te Zutphen de Gelderse synode bijeen was geweest. Het betrof dus blijkbaar zaken die niet tot een gunstiger reisseizoen konden wachten. Kennelijk waren dat kwesties aangaande bepaalde predikanten: de ex-lutheraan Sylvius te Zwolle en Henricus te Vollenhove. Over hun persoonlijke achtergrond geeft de schrijver daarom nog wat meer materiaal. Allicht kon zo'n synode ook wat minder urgente punten afwerken. Zo bevatten de negentien artikelen verder aanwijzingen over de eredienst, de scholen, en over huwelijk en levensgedrag.

O.J.D.J.

C. van den Bergen-Pantens, 'Un dessin aux armes de Jacques Joigny de Pamele († 1587)', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 309-320. Jacob Joigny de Pamele (^{o} Brugge 1536) stamde uit een Vlaamse ambtenarenfamilie maar doorliep een schitterende kerkelijke carrière waarbij hij ondermeer prebenden te Brugge, Brussel en Den Bosch cumuleerde en ambten bekleedde in de bisdommen Sint-Omaars en Utrecht. Hij overleed echter voor hij de pauselijke aanstelling tot bisschop van Sint-Omaars ontvangen had. Een tekening of ontwerp ter gelegenheid van de viering van de prelaat of van zijn overlijdensdienst wordt beschreven en ikonografisch verklaard.

R.V.U.

Onlangs verscheen het eerste gedeelte van het derde deel van *Bronnen voor de geschiedenis van Zeist*, bijeengebracht door J.Ph. de Monté verLoren (†), J.C. Andries en A. Graafhuis (Assen: Van Gorcum, 1980, 147 blz., *f* 30, -, ISBN 90 232 1787 X). In dit laatste deel van deze uitgave van de Zeister Van de Poll-Stichting zullen de bronnen van 1601 tot ongeveer 1680 verzameld worden. Deze aflevering, die loopt tot 1630, bevat grotendeels leenakten en gedeelten van rekeningen afkomstig uit het Utrechtse Rijks- en Gemeentearchief. Het materiaal heeft niet alleen op Zeist betrekking, maar ook op Driebergen en Rijsenburg, daar deze plaatsen tot 1651 kerkelijk tot Zeist behoorden. Enkele stukken uit het Gemeentearchief van Soest staan in verband met problemen over de grens tussen dit gerecht en Zeist. Meer nog dan in het voorgaande deel is een gedeelte van de stukken in regestvorm weergegeven. Bij de tekst op de bladzijden 75-76 onbreekt de plaats van herkomst.

A.D.M.

Een scheepsmodel in het onlangs afgebroken, maar over enige jaren weer in totaal vernieuwde gedaante terug te verwachten Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam is uitgangspunt voor een handleiding die W. van Beuge in *17de-eeuws statenjacht* (Bussum: De Boer Maritiem, 1980, 99 blz., *f* 24,50, ISBN 90 228 1834 9) voor modelbouwers heeft geschreven. Het boekje geeft stap voor stap aan hoe iemand zelf dit model kan bouwen. In een korte historische inleiding zet de grote

Antwerpse kenner van de scheepsbouw J. van Beylen kenmerken en functies van het statenjacht uiteen. Het was een snelzeilend dienstvaartuig voor hoge personages in de Republiek, zoals stadhouders, leden van gewestelijke en landelijke colleges en bestuurders van de grote compagnieën. Een in 1660 aan koning Karel II geschonken jacht ligt mede ten grondslag aan het ontstaan van 'yachting' in Engeland.

J.R.B.

C. de Pape, ‘Une lettre inédite de Janus Gruterus à Hadrianus Marslarius’, *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, XXIX (1980) 237-245 is de uitgave van een brief van 24 april 1614, die de beroemde calvinistische humanist van Antwerpse afkomst Jan de Gruytere (niet *van* Gruytere zoals in noot 1) (1560-1627) vanuit Frankfurt richtte aan de Antwerpse patriciër en literair dilettant Adriaan van Martzelaar.

R.V.U.

Buiten de Hollandse stadhouders zijn er weinig Nassause prinsen, die de faam evenaren van Johan Maurits de Braziliaan. Hem is dan ook de eer te beurt gevallen van een gedenkboek, dat E. van den Boogaart heeft uitgegeven in samenwerking met H.R. Hoetink en P.J.P. Whitehead, onder de titel: *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679. Essays on the Occasion of the Tercentenary of his Death* (Den Haag: De Johan Maurits van Nassau Stichting, 1979, *f* 95, - ISBN 90 12 0 2772 1). Het is een monumentale uitgave van 538 kwarto-bladzijden en 206 illustraties, met bijdragen van achttien auteurs van uiteenlopende nationaliteit. Een zo gevarieerde inhoud vergt voor een behoorlijke bespreking een ploeg van bijna even brede samenstelling. We zullen daarom volstaan met een aankondiging, die de verschijning vastlegt. Er zijn drie hoofdafdelingen, van ongelijke lengte: Johan Maurits de Europeaan, Johan Maurits en Brazilië, en tenslotte kunst en wetenschap in Brazilië ten tijde van Johan Maurits. De middelste rubriek is verreweg het kortst. Ze bestaat slechts uit drie bijdragen, alle geschreven door Braziliaanse geleerden. Voor Nederlandse lezers het opmerkelijkst is waarschijnlijk wel het artikel van G. Freyre, over het beeld van Johan Maurits in de Braziliaanse geschiedschrijving. In de Europese afdeling domineert de kunstgeschiedenis. Uitzonderingen vormen slechts de stukken van mevrouw M.E.H.N. Mout, die met veel vernuft het verloop van Johan Maurits' opvoedingsproces reconstrueert, en van E. Opgenoorth over Johan Maurits als stadhouder van Kleef. Die bijdrage verdient wel een bijzondere vermelding. Opgenoorth laat zien hoe dit stadhouderschap past in het bestuurlijk systeem van de Brandenburgse keurvorst, waardoor deze korte studie het belang van de persoon Johan Maurits duidelijk te boven gaat. Maar de inhoud van de bundel is zo breed geschakeerd, dat ieder er wel een eigen speciale liefhebberij in vertegenwoordigd kan vinden, bijvoorbeeld de sociaal-economische beschrijving van Nederlands-Brazilië (M. Correia de Andrade), de kartografie van Zuid-Amerika (K. Zandvliet), de stand van de medische verzorging (F. Guerra), het beeld van de niet-Europese wereld in de Europese kunst (H. Honour) en het dubieus gebruik van inheemse bondgenoten (E. van den Boogaart). De redactie had graag nog meer gegeven, en constateert met spijt dat de militair Johan Maurits geen beschrijver heeft gevonden. Zo blijft er natuurlijk altijd wel iets te wensen of te klagen over. Maar ook de kieskeurige lezer zal daar weinig last van hebben.

A.Th.V.D.

De driehonderdste sterfdag van graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen (Dillenburg 1604-Kleef 1679) is in 1979 door middel van liefst drie tentoonstellingen ruimschoots herdacht: respectievelijk te Siegen, de plaats waar hij als ‘Territorialherr’ over zijn erfland kon resideren, te Kleef, waar hij van 1647 tot aan zijn dood als stadhouder van keurvorst Frederik Willem van Brandenburg fungeerde, en tenslotte te

's-Gravenhage, waar het in classicistische stijl opgetrokken en naar hem genoemde Mauritshuis hem slechts korte tijd onderdak bood en dat als zodanig nog steeds een indrukwekkend getuigenis aflegt van de bouwheer, die als de ‘Braziliaan’ in de Nederlandse geschiedenis figureert. Met in de titel het Duitse equivalent van ‘Qua patet orbis’, het devies dat graaf Johan Maurits zich al in 1637 - dus

in het jaar van zijn benoeming tot gouverneur-kapitein en admiraal-generaal in dienst van de WIC - had aangemeten, verscheen de zorgvuldig opgezette en rijk geïllustreerde catalogus: Guido de Werd, ed., *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679* (Katalog zur Ausstellung im Städtischen Museum Haus Koekkoek Kleve vom 20. September - 11. November 1979) (Kleef, 1979, 428 blz., DM 25,-, ISBN 3 9800289 0 9).

Behalve de uitvoerige en instructieve beschrijving van de expositie zelf bevat deze catalogus zesentwintig bijdragen van zestien Nederlandse en acht Duitse auteurs. Al deze artikelen ook maar summier bespreken is ondoenlijk, maar hier mag wel uitdrukkelijk worden vastgesteld dat de bijdragen te zamen zonder meer recht doen aan de ongekende veelzijdigheid van deze rijksgraaf, in wie niet slechts militaire maar ook muzische talenten (naar het hedendaags jargon: met grensverleggende implicaties) tot hun recht kwamen. J.J. Poelhekke vertelt het titelverhaal (15-22) en hij portretteert graaf Johan Maurtis met verve als 'Universalonkel', die in de zin van 'uomo universale' erkenning verdient. D. de Moulin schrijft (33-46) over Willem Piso (1611-1678). Deze lijfarts van Johan Maurits zag vanaf 1638 kans in Brazilië de tropische planten- en dierenwereld, de heelkunde der Indianen, hun ziektes en geneeskrachtige kruiden van nabij te bestuderen; de weerslag van zijn onderzoekingen, *De medicina brasiliensi*, verscheen al in 1648. Van de twee studies van J. van den Besselaar handelt er een (47-56) over het reilen en zeilen van de predikant Franciscus Plante (1613-1690) die drie jaar na zijn terugkeer in het gevolg van de gouverneur een Latijns heldendicht, *Mauritiados* (1647) aan het Braziliaans avontuur van zijn voormalige patroon wijdde. In zijn verhandeling over de Nassause graaf als Kleefs stadhouder (61-70) belicht E. Opgenoorth de institutionele aspecten en diens rol van intermediair tussen landsheer en stenden, terwijl A. Lück afkomst, jeugd en opleiding van Johan Maurits en vervolgens diens betekenis als 'Landesherr' in Siegen onder de loupe neemt (71-80). Naar H. Bots aantoont (101-106), waren in de ruim vijftig jaar omvattende vriendschap tussen deze graaf en Constantijn Huygens de onderlinge contacten vooral in 1644, toen ze elkaars buren in Den Haag waren, veelvuldig. Met name in de periode 1656-1665 leverde Vondel, aldus M.A. Schenkeveld-van der Dussen (117-126), veelsoortig dichtwerk ter ere van de Kleefse stadhouder.

In de overige twaalf bijdragen wordt veelzijdige en deskundige aandacht gewijd aan de talrijke architectonische, (stede)bouwkundige en landschapverfraaiende activiteiten en verdiensten alsmede aan de kunsthistorische erfenis van een Nassause graaf, die nu eens niet alleen als vechtjas geschiedenis heeft gemaakt. Tot dusver moet Johan Maurits een recente wetenschappelijke biografie missen, maar deze catalogus mag een vorstelijk en duurzaam eerbetoon jegens hem en de zijnen worden genoemd.

A.E.M.J.

Ruy dos Santos Pereira, *Piso e a medicina indígena* (Recife: Instituto arqueológico, histórico e geográfico Pernambucano e universidade federal de Pernambuco, 1980, 166 blz.). Het archeologisch instituut en de universiteit van Pernambuco te Recife zorgen van tijd tot tijd voor aardige publikaties die getuigen van de Braziliaanse belangstelling voor de tijd van Johan Maurits van Nassau-Siegen als gouverneur van Nederlands-Brazilië. Omstreeks het herdenkingsjaar van Johan Maurits, 1979, was er in Recife een verhoogde activiteit te bespeuren: een enigszins bijgewerkte herdruk

van het belangrijke boek van José Antonio Consalves de Mello, *Tempo dos flamengos*, en een aantrekkelijk nieuw boek van zijn hand, *A cartografia Holandesa do Recife*, verschenen beide in 1978. Twee jaar later volgde bovenstaand boekje van Dos Santos Pereira over de Nederlandse arts Willem Piso in Bra-

zilië. De auteur houdt zich bezig met de geschiedenis der geneeskunde en stelt vooral belang in de vraag, in hoeverre Piso gebruik heeft gemaakt van de inheemse Indiaanse geneeskunst. Piso had in de eerste plaats de zorg voor het personeel van de WIC, waarvan een deel al in een slechte conditie ‘op 't Recief’ aankwam vanwege de ongemakken der zeereis. De auteur wijdt daarom ook een kort hoofdstuk aan de medische verzorging op de schepen van de WIC voordat hij overgaat tot zijn eigenlijke onderwerp: Piso's visie op de Indianen en hun geneeskunst. Het boekje steunt voornamelijk op literatuuronderzoek en kennelijk - door de afwezigheid van voetnoten is het moeilijk precies vast te stellen - op enige stukken uit het oude WIC-archief in het Algemeen Rijksarchief.

N.M.

G.A. Lindeboom, ed., *Ontmoeting met Jan Swammerdam* (Ontmoetingen met mystici, III; Kampen: H.J. Kok, 1980, 120 blz., *f* 17,90, ISBN 90 242 0094 6). Rond 1673 geraakte de natuuronderzoeker Jan Swammerdam (1637-1680) in een hevige persoonlijke crisis. Hij kwam in de ban van de mystica en dweepster Antoinette Bourignon, wendde zich af van de wetenschap en sloot zich aan bij de volgelingen van Bourignon op het waddeneiland Nordstrand, waar hij het overigens maar kort uithield. Tevoren had hij nog wel met toestemming van Bourignon een reeds grotendeels afgerond boek over de eendagsvlieg gepubliceerd: *Ephemeri vita of Afbeeldingh van 's menschen leven vertoont in de wonderbaarlijcke en nooyt gehoorde Historie van het vliegent ende een-dagh-levent Haft of Oever-aas* (Amsterdam, 1675). Om zijn geweten te sussen had hij in dat boek wel de waardevolle entomologische paragrafen verpakt in overvloedig proza en poëzie van mystieke aard. Driehonderd jaar na de dood van Swammerdam zijn de gedichten uit dat werk opnieuw uitgegeven. Aan de spaarzaam geannoteerde gedichten en wat kortere prozafragmenten gaat een inleiding vooraf, met daarin behalve een schets van het leven van Swammerdam ook enige opmerkingen over het boek waaruit de gedichten geput zijn en over Swammerdam als mysticus.

De samensteller is er in zijn inleiding niet in geslaagd de mystiek van Swammerdam te integreren in zijn totale leven en werk. Ondanks een duidelijk merkbare sympathie voor de natuuronderzoeker blijft diens mystiek voor Lindeboom een aberratie, een tijdelijke ontsporing, zonder innerlijke verbanden met het wetenschappelijk werk. Hij heeft zich niet de vraag gesteld of er een verband bestaat tussen het bewust empiristische, anti-rationalistische standpunt dat Swammerdam in zijn biologisch werk innam en zijn eveneens anti-rationalistische, mystieke religieuze overtuiging. Toch zou het anti-rationalisme, dat in de laat-zeventiende-eeuwse Nederlandse cultuur grote opgang maakte, wel eens de verbindende schakel kunnen zijn tussen geloof en wetenschap bij Swammerdam.

Ook in andere opzichten stelt de uitgave teleur. Men kan nog billijken dat niet ingegaan is op de literaire waarde van de gedichten (die niet groot kan zijn, vrees ik), maar beslist onverdedigbaar is de beslissing om geen theologisch commentaar aan de gedichten toe te voegen. De luttele feitelijke mededelingen in de inleiding over mogelijke invloeden op Swammerdam kunnen niet doorgaan voor een analyse van de inhoud van diens mystiek. Trouwens, is hier wel sprake van mystiek. Zou een vagere aanduiding als ‘bevindelijke lyriek’ niet beter zijn geweest? Al met al is het een wat oppervlakkig boekje geworden, zonder nieuwe gezichtspunten.

K.V.B.

De stichting Historia Medicinae heeft haar voorzitter een fotomechanische herdruk laten verzorgen van de in 1681 voor het eerst in druk verschenen beknopte inhoudsopgave van

de preparatenverzameling van Jan Swammerdam: *Het cabinet van Jan Swammerdam (1637-1680). Catalogus met een inleiding* uitgegeven door G.A. Lindeboom (Amsterdam: Rodopi, 1980, xxiv + 16 blz., *f* 10, -, ISBN 90 6203 9219). In de inleiding ontbreekt een werkelijke analyse van de inhoud van de catalogus, die te beknopt is om zelfstandig gelezen te worden. Al met al voegt het boekje niets nieuws toe aan onze kennis omtrent Swammerdam.

K.V.B.

De door W.Chr. Pieterse, E.M. Koen en anderen opgezette regestenpublikatie van 'Notarial Records relating to the Portuguese Jews in Amsterdam up to 1639' beleeft in de *Studia Rosenthaliana*, XV (maart 1981) 143-154 zijn vijfentwintigste aflevering. Alle betrokkenen verdienen daarvoor onze lof. Dit enorm omvangrijke en arbeidsintensieve project is van groot belang voor de handelsgeschiedenis. Men levert nu de regestennummers 1754-1821 af over de periode juni tot augustus 1619.

A.H.H.

W. Buntinx, 'De tragedie van Gaspard Vinck, abt van de Sint-Pietersabdij te Gent (1643-1650)', *Fasciculus S. Benedicti. Sacris Erudiri*, XXIV (1980) 321-342. Gaspard Vinck (1575-1659) was eerst abt van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen (1613) en van de abdij van Saint-Denis-en-Broqueroie (1624), maar werd in 1643 door de regeringscommissarissen tot abt van de Gentse Sint-Pietersabdij aangesteld tot grote ergernis van de kloostergemeenschap. Het droevige verhaal van de lotgevallen van de onwelkome abt en de kuiperijen daar omheen worden ons in alle details nauwkeurig beschreven.

R.V.U.

P.J. Buijnsters introduceert een stiefmoederlijk behandeld historisch-literair genre *Leven van beruchte personen. Over de criminele biografie in Nederland gedurende de 18e eeuw* (Kwarto-reeks, II; Utrecht: HES Publishers, 1980, 46 blz., geïll., *f* 20, -, ISBN 90 6194 492 9). Buijnsters heeft dit vrijwel onontgonnen terrein terecht niet willen betreden zonder een poging tot duidelijke definiëring te doen: 'Onder "Levens van beruchte personen" versta ik hier: (a) levensbeschrijvingen in proza (b) van een of meer reële personen - hetzij mannen of vrouwen -, (c) die zich in min of meer ernstige mate aan misdaden (diefstal, bedrog, geweldpleging etc.) hebben schuldig gemaakt en daarom veroordeeld, c.q. gevonnist zijn, (d) welke levensbeschrijvingen ongeveer gelijktijdig met de gevangenneming en executie van de delinquent zijn te boek gesteld om het grote publiek te amuseren, te waarschuwen en/of te stichten' (9-10). Dit vertrekpunt blijkt echter minder gemakkelijk vol te houden bij de schifting van de specimina die Buijnsters, ondermeer via Buismans, *Populaire prozaschrijvers*, heeft verzameld. Moet er van een mengvorm tussen fictie en realiteit sprake zijn om van een 'criminele biografie' te kunnen spreken? Buijnsters aarzelt bij de *Rechtspleeging gehouden met Hendrina Wouters* (1746) blijkens zijn karakterisering 'al is deze tekst eigenlijk meer een rechtbankverslag' (22). Ook het *Uitvoerig verhaal* van de processen tegen Jaco (1717) kwalificeert Buijnsters als 'pover' (19, 20) - kennelijk omdat het een (bijna) letterlijk (?) juristenstuk is.

Deze beroemde zaak tegen Jaco geeft mij gelegenheid te wijzen op de hand over hand toenemende hebbelijkheid naar ongepubliceerde scripties te verwijzen.

Vanzelfsprekend behoort men te verantwoorden hetgeen men heeft gebruikt, maar veelal zijn die scripties moeilijk toegankelijk. Protest moet echter worden aangetekend als het verwijzen naar zulke scripties de gepubliceerde literatuur gaat vervangen. Over Jaco's proces zie men al J.W.

Bosch in *Tijdschrift voor strafrecht*, LVII (1948) 67-71 en *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, VIII (1976) 137, met opgave van archiefbronnen. Het dilemma blijft: wat te doen met de uitersten non-fictie en (onherkenbare) fictie. De historicus is, allicht, in de eerste plaats geïnteresseerd in het eerste genre, bijvoorbeeld de al dan niet becommentarieerde uitgave van processtukken. Ook deze kan, behalve als rechtvaardiging van de justitie, hebben gediend om de leeshonger van het publiek te stillen. Ik denk bijvoorbeeld aan de *Sententie van den Hove van Holland ten lasten van Anastasia Neyborn in dato 25. November 1729* (Knuttel 16782; zie Buijnsters noot 17), een aandoenlijke zaak zonder enige politieke connotatie (zie samenvatting in *Holland*, VIII (1976) 134; vergelijk ook Emma Dronckers' Catalogus van de verzameling F.G. Waller, nr. 421 (Confessie van Johannis B.F. van Gog, 1775) en nrs. 1542 en 1543 (Sententies tegen Jacob Campo Weyerman, 1739 en Jacob Pesters, 1735). Nu Buijnsters wel de zaak van Harmen Alfkens behandelt (zie daarbij tevens A. Querido, 'De eerste psychiatrische expertise in foro', *Tijdschrift voor gezondheidsrecht* (1977) 134-141 en de discussie op 262-264) is er denkelijk geen enkel bezwaar tegen opneming van andere niet-fictionele voorbeelden, zoals Pieter Loens, *Regterlyke aanmerkingen omtrent eenige poincten, concernerende de execrable sonde tegens de natuur, (Veroorzaakt wegens het treurenswaardig geval van Andreas Klink, gedeporteert Predikant van de Oude Tonge; achter dit werk vindt men het uitgesprooken Vonnis over Denzelven*) (Rotterdam, 1760).

Dit boekje brengt mij trouwens op het opvallende stilzwijgen in de 'Levens van beruchte personen' over de honderden vervolgingen wegens sodomie in 1730 en 1731, die tot velerlei geschriften - ook van min of meer biografische (niet-fictionele) aard - hebben aanleiding gegeven (bijvoorbeeld *Alle de copyen van indagingen, alsmede alle de gedichten op de Tegenwoordige Tyd toepasselijk*, s.a. of *Schouw-toneel soo der geëxecuteerde als ingedaagde over de verfoeilyke misdaad van sodomie: Tot waarschouwinge der goede en afschrik der booze geopent in de voornaamste Steeden van Hollandt en Over Yssel... Anno 1730*, 2dln., s.a.).

Ik wil niet eindigen zonder de welgemeende hoop uit te spreken dat dit charmante boekje, als een pionierstudie, aanleiding mag geven tot overdenking van criteria voor de 'criminele biografie' door vertegenwoordigers van diverse disciplines. (Ik zou ook zeker de biografieën van bajesklanten zoals die van Pieter Brakel, evenals een autobiografie zoals *Het Leven van F.L. Kersteman* willen meerekenen). Bovenstaande aantekeningen zijn slechts bedoeld als een aanzet tot die discussie. Ik hoop ook dat de negentiende eeuw bij dit onderzoek zal worden betrokken. (Buijnsters' bijlage, 35-43 loopt al tot 1818; D. Wiersma en Henri A. Ett hebben daarvoor al enige literatuur bijeengebracht). Die lijst kan misschien al direct worden voortgezet met J.B. Christemeijers *Belangrijke taferelen* (1819) en zijn *Oorkonden* (1820) - al zou diens actualiteitswaarde wel getoetst moeten worden.

A.H.H.

Aan het nieuwe *Criminal Justice History. An International Annual*, I (N.Y.: John Jay Press, 1980) levert H.A. Diederiks een bijdrage over de Republiek: 'Patterns of Criminality and Law Enforcement during the Ancien Regime: the Dutch Case' (157-174). De auteur geeft daarin een, natuurlijk zeer voorlopige, schets van criminaliteit en strafrechtspleging in onze Republiek gedurende de achttiende eeuw.

Hij doet dat met name aan de hand van enkele recente publikaties en op basis van het door een interuniversitaire werkgroep verzamelde materiaal over een zevental onderzoeksgebieden. De grote hoeveelheid geciteerde buitenlandse literatuur is een bewijs te meer - behalve voor de belezenheid van de auteur - voor de achterstand op historisch-criminologisch gebied in ons land.

A.H.H.

A. Pitlo heeft juristen met belangstelling voor historische curiositeiten geriefd met: *De vlo in het recht en andere curiosa uit de oude rechtsliteratuur* (Arnhem: Gouda Quint, 1980, 132 blz., *f* 35, -, ISBN 90 6000 195 8). Anders dan in zijn 'De lach in het recht' dat, hoewel buitenissig van subject, ongetwijfeld een wetenschappelijk essay was, heeft de erudiete auteur zich nu beperkt tot het aanbieden van enkele bijzondere, zeldzame boeken uit zijn bibliotheek. Daaromheen weeft hij onderhoudende causerietjes. Twee van de tien hoofdstukjes betreffen een Nederlandse publikatie. 'Het crimen nefandum in de Zeven Provinciën anno 1730' (26-38) is geschreven naar aanleiding van het omstreeks 1731 verschenen, *Alle copyen van indagingen, als mede alle de gedichten op de tegenwoordige tijd toepasselijk*. Hier laat zich al direct de beperking van Pitlo's presentatie gevoelen: wie meer wil weten, kan terecht bij L.J. Boon, 'De grote sodomietenvervolging in het gewest Holland, 1730-1731', *Holland*, VIII (1976) 140-152 - waarnaar de lezer overigens door de auteur niet wordt verwezen. Het tweede Nederlandse curiosum is een satire op het 'matriarchaat', in 1759 te Alkmaar verschenen: *Corpus Juris Foemini, of Wetboek der Vrouwen* enz. De anonieme schrijver, die zich afficheert als 'Een Liefhebber der Vrouwen', wenst in ernstige en luimige historiën aan te tonen dat vrouwen in de regering slechts verderf zaaien. In 1800 verscheen een herdruk onder de titel *Het nieuwe wetboek der vrouwen*, blijkens Emma Dronckers, *Verzameling F.G. Waller: Catalogus van Nederlandsche en Vlaamsche populaire boeken* ('s-Gravenhage, 1936) nr. 1849 (vergelijk ook nr. 425). Van zijdelings belang voor de Nederlandse geschiedenis is de notitie over de *Code Napoléon, en vers français, par D*$^{+++}$, ex-législateur (Parijs, 1811). De Code civil gold immers in ons land tot 1838. De andere besproken werken, alle uit het Duitse taalgebied, zijn inderdaad curieus - maar soms toch meer door hun kritisch-satirische bedoeling. Ze zouden eens, met andere, vanuit dat gezichtspunt - een vorm van verhulling - moeten worden bestudeerd. Het boekje is fraai uitgegeven, maar de onderschatting van de lezer die ertoe leidde de gotische titels te 'transcriberen', heeft tot storende fouten geleid.

A.H.H.

In de reeks Monumenta Frisica/Fryske Argyfrige verscheen als nummer XXXIII het eerste deel van *De quotisatiekohieren. Namen, beroepen en welstand van de Friese bevolking in 1749*, uitgegeven door P. Nieuwland (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1980, 137 blz., *f* 13, -, ISBN 90 6171 581 4). De quotisatie was een in Friesland na de afschaffing van de belastingverpachting ter vervanging van de tot die tijd geheven 'impositiën' ingevoerde belasting, die haar naam ontleende aan het feit dat ze evenredig werd omgeslagen over Frieslands dertig grietenijen en elf steden. Aangezien deze belasting op draagkracht en gezinsgrootte was gebaseerd, dienden de gezinshoofden per dorp of stadswijk de samenstelling van hun gezin en de omvang van hun vermogen en inkomen op te geven, hetgeen in de eerste twee maanden van 1749 plaatsvond. De opbrengst van de nieuwe belasting bleef zo ver onder de maat, dat ze al tegen het einde van 1749 weer door de oude 'impositiën' werd vervangen, zij het dat die voortaan door ambtenaren werden geïnd. De kohieren van deze mislukte belasting vormen een uiterst waardevolle bron voor de bevolkings- en sociale geschiedenis van het achttiende-eeuwse Friesland. In deze uitgave, waarvan het eerste deel vijf grietenijen en één stad omvat, vindt men de volgende gegevens: de namen

van de gezinshoofden, alfabetisch per grietenij of stad geordend, hun beroep of kwalificatie, de gezinsgrootte en het bedrag van de aanslag.

O.V.

Nieuwe geschiedenis (in regionale tijdschriften en jaarboeken)

R. Degryse, ‘Brugge en de pilotage van de Spaanse vloot in het Zwin in de XVIde eeuw’, *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CXVII (1980) 105-178 en 227-288 toont in een uitgebreid en bijzonder goed gedokumenteerd artikel aan dat het Zwin, ook in de zestiende eeuw, nog een belangrijke rol in het Brugse handelspatroon speelde en verre van ten dode opgeschreven was. Wel ondervond de scheepvaart duidelijk hinder van de verzanding van de waterloop en behoorde het tot de bestendige zorg van de Brugse magistraat om het Zwin te laten bebakenen en beloodsen. Dat deze politiek, althans in het begin van de zestiende eeuw, nog een relatief succes kende, bewijst het eerder hoge aantal schepen dat te Sluis werd binnengeloodst. Vanaf 1525 vermindert het aantal schepen nochtans. Dit houdt mede verband met de toenemende tonnemaat. In 1560 heeft de scheepvaart op het Zwin praktisch opgehouden te bestaan.

J.M.

In ‘Het Huis te Peize’, *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe*, XCVI (1979) 38-53 geeft F. Keverling Buisman een overzicht van de geschiedenis van deze havezathe en haar bewoners van het begin van de zestiende eeuw tot aan de afbraak van het huis in de jaren tussen 1812 en 1818. Het verhaal is gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek en geeft een aantal nieuwe feiten.

Th.S.H.B.

H.D. Wessels bewerkte zijn Groningse doctoraalscriptie tot het artikel ‘Ketterij in de Graafschap, ca. 1520-1543. Uitingen van afwijkend kerkelijk-godsdienstig gedrag in de Graafschap Zutphen in de beginfase van de vroege reformatie’, *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, LXXI (1980) 51-80. In de periode tot 1538, tijdens welke hertog Karel van Gelre aan het bewind was, kon een beperkt aantal gevallen van lutheranisme (Doesburg) en wederdoperij (Zutphen) aan het licht gebracht worden. In de periode 1538-1543 onder de in godsdienstig opzicht toleranter Willem van Gulik worden met name in de grensplaats Groenlo afwijkende ideeën verkondigd; wederdopersaktiviteiten vanuit Deventer worden in de jaren 1540-1542 gesignaleerd.

‘Enkele notities uit de correspondentie van Johannes Fontanus 1545-1615, predikant te Arnhem’ worden besproken door A.E.M. Janssen en J.A.M.M. Janssen (81-99), naar beider curriculum vermeldt ‘slechts in geschiedkundig opzicht aan elkaar verwant’. Fontanus, die van 1578 tot 1615 als predikant aktief was, was één van de meest vooraanstaande reformatoren in Gelderland, die echter ook daarbuiten veel gezag genoot. Sedert de religieuspolitieke onenigheden vanaf 1610 manifesteerde hij zich als een hard contra-remonstrant. Op grond van vondsten in het Staatsarchiv van Wiesbaden blijkt een beter zicht op Fontanus' houding mogelijk.

Naar aanleiding van de editie van het *Album Promotorum* van de Kwartierlijke Academie te Harderwijk, die van 1648 tot 1812 gefunctioneerd heeft, stelde R.E.O. Ekkart, ‘Promoveren in Harderwijk’ (101-109) samen. De auteur slaat de waarde van de Harderwijkse bullen hoger aan dan eerdere schrijvers deden. Dat jonge wetenschappers een Harderwijks professoraat slechts als een opstapje gebruikten lijkt hem pas van toepassing vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. Voor

promovendi blijkt Harderwijk zeer duidelijk meer dan regionale betekenis te hebben gehad. Als studiestad echter floreerde het nauwelijks.

W. Frijhoff schreef een kort artikel over ‘Een memorie voor Lodewijk XIV over de fi-

nanciële toestand van het Kwartier Zutphen' (110-125). Deze memorie, kort na 1672 opgesteld, geeft een waarschijnlijk veel te rooskleurig beeld van de financiële capaciteit van dit gebied. Hoewel de effectiviteit van dit document voor de Franse politiek niet getoetst kan worden, moet toch wel worden aangenomen dat deze memorie de Fransen gesterkt heeft in zeer hoge eisen op financieel vlak.

'Lubbert Adolf Torck. Een 18de-eeuws Gelders staatsman in zijn verhouding tot Willem Bentinck, 1741-1756' (126-153) is een omgewerkte MO-scriptie van W. Schennink. Daarin gaat het onder andere om beider meningen inzake een al of niet te voeren neutraliteitspolitiek ten opzichte van Engeland; deze stonden diametraal tegenover elkaar. Wat beider houding ten opzichte van de Oranjes en hun streven naar een erfelijk stadhouderschap betreft benaderden ze elkaar sterk.

R.W.M.V.S.

O. Vries geeft in 'In Frysktalich "Memoriael" van Sicke van Hemmingha', *Us Wurk. Tydskrift foar frisistyk*, XXIX (1980) 22-28 een nadere analyse van de aard en inhoud van dit stuk uit 1573, dat bekend stond als de laatste Oudfriese oorkonde. Hij maakt duidelijk dat dit memoriaal over de belening van 'Nijefenne' in Het Bildt - in origineel aanwezig in het familiearchief Thoe Schwartzenberg (RA Friesland) - geen oorkonde is, maar een losse persoonlijke aantekening; daarom is het stuk ten onrechte in de oorkondenverzameling opgenomen. De laatste Oudfriese oorkonde is een koopbrief van een stuk land bij Menaldum uit 1547.

Th.S.H.B.

In 'Drenthe en de Nederlandse Opstand', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe*, XCVI (1979) 10-30 geeft B. Tuin een beschrijving van de gebeurtenissen tot aan 1580, het jaar waarin Drenthe de Unie van Utrecht ondertekende. Uit deze literatuurstudie blijkt dat de Drenten tot 1577 trouw zijn gebleven aan de koning en het rooms-katholieke geloof, dat er in de periode 1577-1580 een kleine kern van staatsgezinden - voornamelijk afkomstig uit de aanzienlijken: de adel en de grote eigenerfden - actief was, onder wier invloed de landdag tenslotte besloot de Unie te ondertekenen. Lang bleef Drenthe hierbij echter niet aangesloten, want de oorlogssituatie leidde er in 1582 reeds toe dat het grootste gedeelte van het Drentse gebied weer onder Spaans gezag kwam.

Th.S.H.B.

Karel Roorda is de geschiedenis ingegaan als voorvechter van de Fries-nationale belangen ten tijde van het stadhouderschap van Willem Lodewijk. Het was bekend dat van Roorda's hand in 1591 een theologisch geschrift was uitgegeven onder de titel 'Rudimenta religionis Christianae, Heb., Graece et latine'. Dit werd echter verloren gewaand, totdat enige jaren geleden een exemplaar ervan werd ontdekt in het British Museum. In 'De Catechismus fan Karel Roorda', *De Vrije Fries*, LX (1980) 97-102 geeft S. Sybrandy een kort overzicht van de inhoud van dit bijna 300 pagina's tellende boek. Deze catechismus in de drie 'heilige' talen Hebreeuws, Grieks en Latijn vormt niet alleen een bewijs te meer van Roorda's streng-calvinistische gezindheid, maar bovenal een indrukwekkend monument van geleerdheid.

O.V.

Na de overgang van Drenthe tot de Republiek in 1594 werden de kerkelijke zaken zo geregeld dat graaf Willem Lodewijk een beslissende invloed op de gang van zaken kon uitoefe-

nen, vaak tot ongenoegen van de Drentse predikanten. In ‘Een episode uit het verzet van de Drentse kerken tegen de inmenging van instanties van buiten de landschap 1608-1610’, *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe*, XCVI (1979) 31-37 beschrijft O.C. Broek Roelofs het vruchteloze verzet van enkele predikanten tegen de beslissingen die de Groningse predikant Johannes Acronius, als speciaal commissaris van Willem Lodewijk, genomen had tijdens zijn kerkvisitatie van 18 tot 22 april 1608.

Th.S.H.B.

In *Rond de Poldertorens*, XXII (1980) 45-56, 99-118 en 147-178 verschijnt een vervolgbijdrage ‘Van heksen... en de Boze Vijand (1608-1792)’ waarin G. Vandepitte de heksenprocessen uit de zeventiende en achttiende eeuw behandelt. De auteur blijft in deze studie zeer dicht bij de dokumenten uit de tijd en biedt vaak weinig meer dan de in min of meer modern Nederlands omgezette ondervragingen (informatie) van de beheksten. Deze werkwijze heeft nochtans het voordeel de geest van de tijd weer te geven en de auteur - en wij met hem - staan telkens weer verstomd door zoveel geïnstitutionaliseerde dwaasheid.

J.M.

De bijdragen van M. Coornaert, ‘Staat van goederen van Jacob Dewalsche, pastoor te Ramskapelle, 1643’, *Rond de Poldertorens*, XXII (1980) 11-20 en van G. Vandepitte, ‘De molenaarsfamilie Vandepitte - de aanverwante familie Moret’, *ibidem*, 21-34 hebben een zeker belang omdat het hier gaat om bijdragen die vooral boedelbeschrijvingen als uitgangspunt gebruiken, wat voor de kenner van het dagelijkse leven van bijzonder belang is. In de bijdrage van Coornaert wordt bovendien een lijst van een tachtigtal boeken toebehorend aan de dorpspastoor van Ramskapelle afgedrukt. Uit deze lijst blijkt hoe groot de invloed van het concilie van Trente op de plattelandsgeestelijkheid is geweest (catechismus, Thomas a Kempis, Brevier, sacramenten). Bovendien blijkt dat pastoor Dewalsche ook voor geschiedenis, klassieke schrijvers en taalstudie belangstelling had.

J.M.

A. Vandewalle en W. Leloup, ‘Ongekend werk van Jan Garemijn in het Confrerieboek van de H. Dorothea’, *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CXVII (1980) 179-187 wijzen erop dat het inschrijvingsregister van de confrerie van de H. Dorothea te Brugge, 1651-1784, de gilde van de bloemenliefhebbers, door de achttiende-eeuwse Brugse schilder Jan Garemijn (1712-1799) versierd werd. Naast een aantal gesigneerde tekeningen kunnen op grond van stijlstudie ook een aantal niet gesigneerde tekeningen aan dezelfde kunstenaar worden toegeschreven.

J.M.

Nieuwste geschiedenis

‘Het lagere volk van Amsterdam in de strijd tussen patriotten en oranjegezinden, 1780-1800’ is het onderwerp van een artikel van J.J. van Manen en K. Vermeulen in twee afleveringen verschenen in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, respectievelijk XX (1980) 331-356 en XXI (1981) 3-42. Het is geen verhaal over nare schurken, maar het verslag van een onderzoek naar de sociale geledingen waartoe de 384 personen die in die periode werden gearresteerd wegens politieke delicten behoorden. En naar de motieven die hen tot ac-

tie deden overgaan. Uit hun verhoren blijkt, dat ze elkaar weinig lichamelijk heil toewensten. Misschien was hun taalgebruik aangescherpt in de leesgezelschappen waarvan zij lid waren. Van duidelijke sociaal-economische verschillen tussen de partijgangers was geen sprake, de tegenstellingen waren voornamelijk politiek.

P.D.'t H.

Driemaal hebben de katholieken van de Hollandse Oranjeheerlijkheid Hooge en Lage Zwaluwe een verzoek tot de overheid moeten richten voordat pastoor Van Hooff in 1787 de eerste mis in zijn nieuwe parochiekerk kon opdragen. De Zwaluwse katholieken werden in hun streven naar een eigen parochie niet alleen tegengewerkt door de hervormde predikant en kerkeraad, de Orangistische schepenen en de voor uitbreiding van het katholicisme beduchte Nassause Domeinraad, maar ook door personen uit eigen kring. Daartoe behoorde onder andere de pastoor van Made, die een deel van zijn kerkgangers aan de nieuwe parochie zou verliezen, en de katholieken uit de nabij Made gelegen buurschap Helkant. Deze laatsten, die vooral de financiële lasten vreesden die een nieuwe parochie zou opleveren, trachtten in 1786 zelfs bij de gecommitteerde raden van het Zuiderkwartier afwijzing van het Zwaluwse verzoek tot parochiestichting te bewerkstelligen. Hoe het de katholieken, met aktieve steun van de patriottisch gezinde baljuw toch gelukt is hun doel te bereiken is, gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek, beschreven in P.M. Toebak, *De oprichting van de katholieke parochie te Zwaluwe in 1785-1787* (Publikaties van het archivariaat 'Nassau-Brabant', LIV; s.l., 1980, 88 blz.)

J.A.M.Y.B.R.

J. Klatter, ed., *Een Groninger zeeman in Napoleontische tijd. Zee- en landreizen van K.J. Kuipers. Kleine handelsvaart contra continentaal stelsel* (Zutphen: Walburg Pers, 1980, 121 blz., *f* 25, -, ISBN 90 6011 236 9). In het jaar 1794 voer K. Kuipers, vijftien jaar oud, voor het eerst het zeegat uit, op weg naar Londen. Niets bijzonders, ware het niet dat hij van deze reis en van zijn volgende avonturen op zee en aan de wal, aantekening had gehouden. In 1842 en 1843 werkte Kuipers, dan kastelein in het veerhuis te Obergum (Winsum, Groningen) zijn memoires uit tot een verslag over de jaren 1794 tot 1819. In dat laatste jaar huwde hij en kocht zich in als korenschipper van Winsum naar Groningen en terug. 'De zucht naar mijnen geboortegrond' bleek sterker dan 'het zwalpen op de onbestendige en gevaarvolle golven'.

Tot voor kort bezaten wij in Nederland vrijwel geen herinneringen van zeelui uit vroeger eeuwen. Het is wel toevallig dat in 1979 'de avonturen van Dirk Kooger, een Texels zeekapitein' verschenen, die in 1780 geboren werd en dus bijna even oud was als Kuipers. Ook Kooger schreef in 1843 zijn levensherinneringen op. Het werk van de Groninger stuurman was echter al in 1844 uitgegeven. Zelf zegt hij in zijn voorrede dat men er van verschillende zijden bij herhaling op aangedrongen had om zijn lotgevallen het licht te doen zien. Nu is dat in 1980 nogmaals gebeurd en terecht: Kuipers' verhaal speelt zich af in de Napoleontische periode die voor ons land een breuk betekende met de voorafgaande jaren. Evenals Dirk Kooger maakte Kuipers kennis met de specifieke problemen van scheepvaart in oorlogstijd. Valse passen, valse burgerbrieven, valse vlaggen: deze verschijnselen komen bij beide zeelieden voor. Maar naast maritieme perikelen treft ons een andere overeenkomst: de

beschrijving van het leven van de zeeman rond 1800 aan de wal. Overal in Europa kwam Kuipers, van Portugal tot Archangel. Van de mensen die daar woonden, hun bezigheden en vermaak geeft hij ons een levendig verslag. Drinken, dansen, zingen en vrouwen worden uitvoerig en met kennis van zaken beschreven. Opmerkzaam was de Groninger zeker: in

1805 herkende hij in een van de gendarmes die hem naar het gevang begeleidden, een ‘chasseur’ uit het leger van Napoleon. Tien jaar tevoren bleek Kuipers, toen pontonnier, deze man eens ontmoet te hebben bij het overvaren van de Rijn! Zijn gevangenname was overigens te wijten aan een Pruisische burgerbrief die hem steeds neutraliteit waarborgde, maar tijdens de Frans-Pruisische schermutselingen juist de das omdeed. Iets dergelijks overkwam hem later. Kuipers had toen de Zweedse nationaliteit én het burgerrecht van New York: zo neutraal als maar enigszins zijn kon en daarom geliefd op schepen van de oorlogvoerende naties. Tót 1813, want toen brak de oorlog tussen Zweden en Frankrijk uit. Het is eigenlijk jammer dat Kuipers in 1819 een korenschip verkoos boven het varen buitengaats. Zijn verslag is boeiend, zijn taalgebruik direkt en goed leesbaar. Bij vergelijking van de huidige tekst met die uit 1844 blijkt dat er niets in veranderd is: interpunctie noch spelling. Dat dit inderdaad niet noodzakelijk was, wijst op een bijzonder gepolijst taalgebruik voor iemand die al op twaalfjarige leeftijd ging varen. Het is dan ook jammer dat bij het voorbereiden van de herdruk niet de moeite is genomen wat meer over Kuipers te weten te komen.

De taal van Kuipers is helder, die van zijn inleider vaag en versluierend. Wat bedoelt Klatter met ‘een schets van de achtergrond van de geo-politieke situatie van die tijd’ of met ‘sancties en embargo's smeden het rapier, dat de hand doorboort van wie het hanteert, maar dat, naar de les van de historicus Toynbee, krachten verleent vanuit de handicap, daar waartegen het gericht moet zijn’? De inleiding bevat geen analyse van de memoires, maar tracht de voorgeschiedenis en werking van het Continentaal Stelsel weer te geven. Daarbij treffen regelmatig parallellen tussen de tijd rond 1800 en de periode 1940-1945 de inleider. Evenals de ‘artillerie-officier’ (Napoleon) blijkt de ‘schildersleerling van Wenen’ geen notie gehad te hebben van nautische zaken! En het feit dat prof. G. Homan in Groningen geboren is, lijkt mij een te geringe aanleiding om juist zijn boek, *Nederland en de Napoleontische tijd, 1795-1815* als leidraad te nemen voor een verward betoog over scheepvaart en handel. Kortom, de lezer zou er goed aan doen om de inleiding maar over te slaan en te beginnen op bladzijde 19: met het werkelijk interessante deel van deze uitgave.

E.V.E.V.H.

De huidige provincie Noord-Brabant is gevormd uit delen van het oude hertogdom Brabant, stukken Gelders, Hollands en Zeeuws gebied en enkele vrije rijksheerlijkheden en dat bemoeilijkt de bestudering van haar verleden. In de *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795*, onder redactie van W. van Ham en J. Vriens ('s-Hertogenbosch: Rijksarchief Noord-Brabant, 1980, 93 blz., *f* 14,50) is nu een handig hulpmiddel verschenen, bestaande uit een overzichtelijke kaart (een uittreksel uit en verbetering van de kaart van de Republiek van 1795 van A.A. Beekman) met toelichting. Deze toelichting bevat een overzicht van de rechterlijke organisatie van 1795, een lijst van schepenbanken met hun jurisdictie, geordend naar de verschillende delen van de provincie, een verantwoording van de kaart en een alfabetische lijst van steden, dorpen, gehuchten en buurtschappen met de aanduiding van de jurisdictie waaronder deze vielen en de gemeente waartoe ze in 1828 zijn gaan behoren. Helaas zijn er in de toelichting nogal wat slordigheden

aan te wijzen: zo wordt een Hof van Zuid-Holland vermeld terwijl men het Hof van Holland en Zeeland bedoelt (20), kan men volgens pagina 12 geen beroep aantekenen tegen vonnissen in criminele zaken en volgens pagina 19 wel, komen in de lijst van schepenbanken en op de kaart de hoge heerlijkheden Zuidgeest en Hendrik Luijtensambacht voor terwijl ze ontbreken in de

lijst van steden enz. en wordt van de hoge heerlijkheid Onzenoord, gelegen in het land van Heusden, en het Zeeuwse Hinkelenoord in de lijst van schepenbanken en op de kaart de juiste jurisdictie vermeld, maar staat er in de lijst van steden enz. dat Onzenoord valt onder de hoge heerlijkheid Nieuwkuik in de Meijerij van 's-Hertogenbosch en dat Hinkelenoord valt onder de hoge heerlijkheid Woensdrecht in het Markizaat van Bergen op Zoom. Het valt te betreuren dat dergelijke onnodige fouten wat afbreuk doen aan dit zo nuttige werk.

J.A.M.Y.B.R.

J. van Haastert, *Cornelis Jacobus van Oeckelen, kunstwerker. Leven en werken van een uitvinder van mechanische muziekinstrumenten (Breda, Batavia, Boston/New York) (1798-1865)* (Utrecht: Vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis, 1980, 88 blz., *f* 32, -, ISBN 90 6375 015 3). Treurig is het lot van de mislukte uitvinder. Dit wordt nog eens treffend geïllustreerd door het levensverhaal van C.J. van Oeckelen, in een poging tot eerherstel nu voor het eerst door de lokaal-historicus Van Haastert opgetekend. In zijn eigen tijd een gevierd, maar desondanks armlastig uitvinder, tegenwoordig volslagen vergeten. De volgens de auteur geniale uitvinder was een telg uit een bekend geslacht van orgelbouwers uit Breda. Tussen 1820 en 1840 bouwde Van Oeckelen echter ook verschillende nieuwe instrumenten, waaronder, als kenmerkend voorbeeld, de klavier-hobo, een orgel met het gemakkelijk te bespelen toetsenbord van de piano en de klank van de moeilijk te bespelen hobo. Het meesterstuk van de uitvinder was een automaat, een androïdeklarinettist, waarmee een tournee door Nederland werd gemaakt. Ondanks zijn alom erkende begaafdheid raakte Van Oeckelen in geldnood en in 1840 vluchtte hij daarom naar Indië, waar hij opnieuw probeerde met zijn uitvindingen zijn slag te slaan. Toen het succes uitbleef, trok hij in 1855 door naar Noord-Amerika. Even leek de uitvinding van een automatische puntzakvouwer voor pruimtabak hem fortuin te brengen, maar de fabrikant overleed voortijdig. Kort daarop stierf ook Van Oeckelen, zonder ooit iets bereikt te hebben.

Het verhaal van Van Haastert vertoont duidelijk de beperkingen van de volledigheid. Hij komt niet verder dan de bronnen die tot zijn beschikking stonden en de onevenwichtigheden in dat bronnenbestand vinden we terug in de levensbeschrijving. We worden haarfijn ingelicht over de wijze waarop Van Oeckelen in Batavia *f* 9.300, - dacht te kunnen verdienen met een automatische regensproeier, maar we vernemen niets over de herkomst van de *f* 45.000, - waarmee de berooide Nederlander in dezelfde tijd een hotel kocht, dat vervolgens door zijn vrouw met enig succes werd gedreven.

Een andere beperking is gelegen in de overheersende lokaal-historische interesse van de schrijver. We lezen alles wat in Bredase kranten heeft gestaan over de geveilde boedels van de vader en de broer van Van Oeckelen, maar over de betekenis en muzikale waarde van zijn uitvindingen horen we niets. De auteur gaat nauwelijks in op de vraag of het soms de geringe muzikale waarde van de instrumenten is geweest die er voor heeft gezorgd dat Van Oeckelen niet beroemd is geworden. Waarom slaagde Sax met zijn saxofoon wel, waar Van Oeckelen met zijn klavier-hobo faalde? Een meer vergelijkende, muziek-historische aanpak was hier op zijn plaats geweest en had het geval Van Oeckelen een exemplarische betekenis kunnen geven. Nu lijkt

hij, ondanks alle goede bedoelingen, toch niet veel meer te zijn geweest dan een mislukte kermisklant.

K.V.B.

Hermann von der Dunk, *Die Niederlande im Kräftespiel zwischen Kaiserreich und Entente* (Institut für Europäische Geschichte, Mainz Vorträge, LXXIV; Wiesbaden: Steiner Verlag, 1980, 44 blz., DM 8,20, ISBN 3515 03425 0). Dit boekje, oorspronkelijk een voordracht in het Institut für Europäische Geschichte te Mainz, heeft meer verdiensten dan het bieden van een nuttig overzicht over het bekende thema van de Nederlandse precaire positie tussen de West-Europese grote mogendheden in de negentiende en begin twintigste eeuw. Dat meerdere ligt vooral in de aandacht die de schrijver besteedt aan de nietdiplomatieke factoren waardoor het Duitse Rijk een toenemende zuigkracht uitoefende op de kleine mogendheden, inclusief Nederland. Hij wijst op de Duitse penetratie in de Nederlandse industrie, scheepvaart en bankwereld, het overzicht van de Duitsche technologie en de aantrekkingskracht van de Duitse universiteiten. Bij de verscherpte Engels-Duitse tegenstelling na 1900 werd dat een reëel gevaar en Von der Dunk concludeert dan ook dat de neutraliteitspolitiek voor Nederland een zaak was van de meest elementaire 'Staatsräson'. Hij wijst er verder op dat sterke eigen Nederlandse tradities en culturele waarden een barrière vormden voor een nauwe toenadering tot Duitsland, maar op dit punt kan zijn overigens zorgvuldig gedocumenteerd exposé helaas nog niet verwijzen naar een samenvattende studie over die Nederlandsche afweerfactoren. Het is een andere verdienste van Von der Dunk de behoefte aan een dergelijke studie nog eens voelbaar te hebben gemaakt.

N.B.

Onder de fiere titel *Reformatorische maatschappijkritiek* beschreven H.E.S. Woldring en D.Th. Kuiper, 'Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden' (Kampen: Kok, 1980, 468 blz., *f* 55, -, ISBN 90 242 1849 7). Die ondertitel is beslist nodig, want anders zouden ook geïnteresseerden in Thomas Müntzer naar dit boek grijpen, of menen dat Luther, Zwingli en Calvijn op deze wijze worden geactualiseerd. De ondertitel laat overigens ook zien, hoe vanzelfsprekend puur-Nederlandse ontwikkelingen worden voorzien van een aanduiding die op zichzelf veel meer omvat: heeft ook op dit terrein Nederland een voortrekkersfunctie? En wie een beetje thuis is in religieus Nederland vreest dan al, dat het verhaal beperkt zal blijven tot de confessionele ofwel protestants-christelijke organisaties en hun ideologie. Maar dat valt bij het lezen geweldig mee. Want de schrijvers hebben een eerlijke poging gedaan, naast genoemde organisaties ook de niet-confessionele te behandelen voor zover protestanten daar gemotiveerd een plaats in zochten. Zo hebben ze dus naast uitingen van de gereformeerde kerken en uit de confessioneel-protestantse partijen en vakbonden, ook het materiaal gesteld van het 'doorbraak'-denken na 1945 dat zowel de Nederlandse hervormde kerk als de partij van de arbeid beïnvloedde. Daarvoor hebben ze een massa literatuur doorgewerkt en de ontwikkelingen inderdaad 'tot heden' dus zo dicht mogelijk bij 1980 gevolgd.

De auteurs, allebei socioloog maar ook al eerder bezig met historisch materiaal, geven eerst heel kort het ontstaan weer van de sociale wetenschappen. Dat kleine hoofdstukje hadden ze beter als Inleiding kunnen aanduiden. Dan behandelen ze 'reformatorische denkers over de samenleving uit de 19e eeuw': de lezer weet nu al dat hij alleen Nederlandse namen zal aantreffen en dan zijn dat natuurlijk Groen en Kuyper. En vondst is het derde hoofdstuk over de 'Eerste inleidingen in de sociologie',

die van Anema en van Gerretson. Dan komen twee gelijk gestructureerde hoofdstukken over sociale filosofie en sociologie, vanuit gereformeerde kring beschreven aan de hand van het werk van Dooyeweerd en de reacties daarop, vanuit hervormde kring beschreven aan de hand van het werk van Banning en de figuren naast hem. Het is moedig om ook nog de ‘ontwikkelingen na 1965’ in

een zesde hoofdstuk te beschrijven waarin men eindelijk naar elkaar luistert, althans op elkaar reageert. De balans en evaluatie tenslotte lopen uit op een typering van vier begrippen: gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en ontsluiting. Daarover moet de discussie dan doorgaan.

Soms zijn de opsommingen wat nietszeggend als de auteurs op gezag van anderen afgaan. Dat blijkt ondanks alle inspanning het meest aan de linkerkant: het is onbegrijpelijk dat het werk van H.T. de Graaf 'Om het hoogste goed' uit 1918 en van G.J. Heering 'De kerk als maatschappelijk geweten' uit 1921 niet worden genoemd, en de activiteit van de Friese 'Blijde wereld'-predikanten sinds 1902 maar even wordt aangeduid: dat alles heeft niet alleen Banning maar ook andere socialistische christenen vóór 1940 sterk beïnvloed. En op Banning zelf was de invloed van Hendrik de Man (niet Herman, bladzijde 252) voor 1940 belangrijker dan het hier schijnt. Maar zoiets raakt de waarde van het boek als eerlijke confrontatie niet. Men wordt ook wat wegwijs in de discussie na 1970 en zelfs daar slagen de auteurs erin, zo objectief mogelijk te blijven.

O.J.D.J.

In miraculeus korte tijd heeft het boek over het eiland Wieringen, dat ik onlangs hier mocht aankondigen een vervolg gekregen door de publikatie van J.T. Bremer, *Wiringherlant*, II, *Hoofdstukken van de geschiedenis van het land en het volk van Wieringen sedert de 19e eeuw tot de afsluiting van de Zuiderzee* (Schoorl: Pirola, 1980, 176 blz., ISBN 90 6455 020 4). Over *Wiringherlant*, I oordeelde ik indertijd nogal negatief, in dit nieuwe deel is de methode nauwelijks veranderd. De auteur heeft zich weer vrij slaafs afhankelijk gemaakt van vroegere auteurs van wie hij een groot aantal uitvoerige citaten opneemt, hij behandelt alle mogelijke onderwerpen, hoewel er duidelijk een voorkeur voor het sociaaleconomische is en het boek is weer fraai geïllustreerd. Toch blijkt dat dit soort lokale geschiedenis het best lukt voor de negentiende eeuw, in vroeger tijden is de kans op uitglijders groot door onbekendheid met bestuurlijke of juridische toestanden. Wieringen had in de negentiende eeuw best wel opmerkelijke zaken: zo was op de westpunt een quarantaineinrichting gevestigd voor zieke schepelingen; tot aan de afsluiting van de Zuiderzee werden met het verzamelen van zeewier als vulling voor matrassen veel neveninkomsten verdiend en in de periode 1880-1922 nam het aantal vissers snel toe, ook in verband met de bevolkingsaanwas, omdat in de landbouw te weinig emplooi kwam. De afsluiting van de Zuiderzee maakte ook daaraan een eind. De auteur heeft minder archiefonderzoek gedaan voor dit boek dan voor zijn eerste deel, toch benut hij wel curieuze bronnen, zo bijvoorbeeld een lang rijm over de inpoldering van de polder Waard-Nieuwland (1850-1870) door een oude boer.

H.P.H.J.

Eén van de activiteiten rond de herdenking van de 200ste geboortedag van mr. Willem Jan baron van Dedem bestond uit een tentoonstelling van pentekeningen van het vroegere Avereest en Dedemsvaart van de hand van de architect Jacob Drent. Het succes van deze expositie en de interesse voor de bijbehorende toelichting brachten de tekenaar tot verder archiefonderzoek en resulteerden in: J. Drent, *Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Avereest. Zijnde historie van Dedemsvaart - Oud-Avereest - Balkbrug en het kanaal de Dedemsvaart* (Dedemsvaart: Boekhandel

Rooseboom, 1978, ix + 263 blz.). Het resultaat is een leesbaar, maar wat brokkelig verhaal, verdeeld over 28 hoofdstukken, met informatie over de aanleg van het kanaal (in het begin van de negentiende eeuw), de daaropvolgende veenontginningen, de vorming van de gemeente Avereest en de stichting van het dorp

Dedemsvaart, de ontwikkelingen in het kerkelijk en economisch leven, etc. Het boek, dat voor inwoners van de gemeente Avereest en de omgeving zeker interessante lectuur is, bevat helaas geen noten-apparaat, zelfs een literatuurlijst ontbreekt. De illustraties, bestaande uit een ruime selectie uit de hiervoor genoemde pentekeningen van de auteur, verhogen de aantrekkelijkheid van de publikatie.

Th.S.H.B.

De economische geschiedenis van Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw is de laatste tijd onderwerp van een aantal onderzoekingen geweest. In publikaties is veel kwantitatieve informatie over lonen, huren, prijzen en belastingen aan het licht gebracht of binnenkort te verwachten. Blijkens het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XX (1980) 357-384 heeft J.M.M. de Meere een aantal van die getallen met flink statistisch geweld bewerkt. Het resultaat daarvan is neergelegd in een nuttige bijdrage, getiteld 'Daglonen in België en Nederland in 1819, een aanvulling'. De tabellen, grafieken en matrices onderstrepen weer eens hoe weinig moderne beoefenaren van de sociaal-economische geschiedenis ook in de presentatie van hun werk de lezer ontzien.

P.D.'t H.

Tussen 1929 en 1940 besteedde de Amsterdamse rechter B. de Gaay Fortman (1884-1961) veel van zijn vrije tijd aan de brievenverzameling in het Réveil-Archief. Vruchten van deze hobby vormden allerlei tijdschriftartikelen, die nu door de stichting 'het Réveil-Archief' zijn gebundeld en van een register voorzien onder de titel *Figuren uit het Réveil* (Kampen: Kok, 1980, 472 blz., *f* 89, -, ISBN 90 242 0953 6). Anders dan in boeken van M. Elisabeth Kluit ligt de nadruk op het derde kwart van de negentiende eeuw. Terwijl de schrijver de filanthropische arbeid niet verzwijgt, heeft hij toch duidelijk voorliefde voor de staatkundige activiteiten. Daarom vielen de opstellen over D. Koorders, Ae. Mackay, J.J. Teding van Berkhout, J.W. Gefken, P.J. Elout van Soeterwoude en D.P.D. Fabius het grootste uit. Meer thematisch zijn de artikelen over activiteiten in 1830 bij de veldtocht tegen de Belgen, over de ontplooiing na 1840, over de relatie tot de Afscheiding (1834) en Doleantie (1886), en over de toestanden in Suriname aan de vooravond van de afschaffing van de slavernij. Dit laatste artikel bevat enkele doublures naast dat over Gefken. Zeker stichtelijk bedoeld zijn de beschrijvingen van het overlijden van Willem van Hogendorp (1838) en van diens neef Dirk (1857), zeer kleurrijk zijn die over de bekeerling Mozes Salvador en over de praterige Vader Heykens. De bundel is ingeleid door de secretaris van het Réveil-Archief, P.L. Schram, en bevat ook een levensschets van de auteur zelf door zijn zoon W.F. de Gaay Fortman, die in dezelfde toon is gehouden als de andere opstellen en goed aansluit bij het artikel over Fabius, van wie B. de Gaay Fortman een dankbaar leerling bleef, al was hij maatschappelijk en theologisch duidelijk progressiever.

O.J.D.J.

De beminnaars van het Réveil vormen sinds de oprichting van de stichting 'Het Réveil-Archief' in 1930 zulk een hechte gemeenschap, dat zij, wanneer zij in de openbaarheid treden, wel eens dreigen te vergeten dat aan anderen al die figuren niet meer zo voor de geest staan. De redacteuren J. van den Berg, P.L. Schram en S.L.

Verheus van de bundel *Aspecten van het Réveil* (Kampen: Kok, 1980, 276 blz., *f* 55, -, ISBN 90 242 0952 8) zijn er kennelijk van uitgegaan dat iedereen het Réveil kent en dat daarom een algemeen inleidend artikel niet nodig was. Ze erkennen wel dat er tussen de aangeboden dertien opstellen weinig of geen samenhang bestaat, maar zij verklaren dat uit de dynamiek van het Réveil. Ze heb-

ben daarom maar de auteurs alfabetisch gezet. Dat had dan beter achterstevoren kunnen gebeuren, want in de epiloog van P.L. Schram over ‘Het Réveil-Archief’ staat de complete rede, die M. Elisabeth Kluit in 1970 bij het veertigjarig bestaan van de stichting hield, en deze biedt, voor wie haar boeken niet bij de hand heeft, de beste introductie tot de stof. De politieke aspecten, zo rijkelijk besproken door B. de Gaay Fortman, ontbreken in dit boek vrijwel geheel, maar van de veertien auteurs zijn er dan ook elf theoloog! De sfeer van het Réveil leert men waarschijnlijk het beste kennen door de artikelen over de opvoeding van Maria de Clercq (door Locher en Rasker) en over Ida Pierson-Oyens (door Schram), de geestelijke druk van het Réveil in een opstel over de vaccinatiekwestie (door Joh. en J.P. Verhave) en in verhandelingen over kerkelijke kwesties. De bundel is mooi geïllustreerd, doch niet alle afgebeelden staan in de tekst erg centraal. Het register laat tal van dwarsverbindingen zien en is uitstekend verzorgd.

O.J.D.J.

Nu C. Smits over *De Afscheiding van 1834* het vierde deel: *Provincie Utrecht* kon laten verschijnen (Dordrecht: J.P. van den Tol, 1980, 496 blz., *f* 69,50, ISBN 90 6389 464 3) is zijn bedoeling voldoende bekend: na eigen archiefonderzoek per gemeente de periode 1834-1869 beschrijven met aandacht voor de eerste gemeenteleden en voor de omstandigheden waaronder zij voor hun geloof durfden uitkomen. Hij heeft in zijn werkplan voorrang gegeven aan Utrecht, omdat hij de beschikking kreeg over een handschrift, samengesteld door G. van Klaveren Pzn. (1888-1965). Deze nauwgezette archiefambtenaar heeft zich tientallen jaren toegelegd op het verzamelen van materiaal aangaande de kerkengroep waaruit hijzelf voortkwam. Smits zelf was door zijn eerste deel, over Gorinchem, en het derde, over de te Pella bewaarde archivalia van ds. H.P. Scholte, ook al vertrouwd met de stof, omdat Scholte immers vrij snel na 1834 zijn werkterrein vanuit Gorinchem heeft verplaatst naar Utrecht en daar tot zijn emigratie in maart 1847 heeeft verbleven. Hoewel de bekende vierdelige publikatie van archiefstukken betreffende de Afscheiding door F.L. Bos vrij wat over stad en provincie Utrecht bevat, vindt de plaatselijk en genealogisch bekende in dit nieuwe boek allerlei gegevens die in een landelijk boek zouden misstaan. Wie het kaartje en de inhoudsopgave bekijkt, ziet dat ook de gemeenten Hilversum, 's-Graveland, Nijkerk en Scherpenzeel zijn behandeld. Gedurende de desbetreffende periode waren zij opgenomen in de Utrechtse organisatie van de afgescheidenen. Het valt op dat ook grote, thans als ‘zwaar’ bekend staande gebieden zoals het zuid-westen van de provincie, geen afscheiding hebben gekend. De methode van de boeken brengt met zich mee, dat de auteur op zo'n vraag niet kan ingaan: hij heeft zijn handen al meer dan vol aan de wel destijds ontstane gemeenten. Men krijgt respect voor de nauwgezetheid en volharding waarmee hij telkens weer een volgende gemeente bestudeert, want hij komt immers heel veel kleingoed tegen in de vorm van persoonlijke tegenstellingen: zo kende Oud-Loosdrecht van circa 1845 tot 1869 twee gemeenten die allebei in het kerkverband moesten worden opgenomen en ontzien. De pioniers stonden elkaar soms verschrikkelijk op de tenen, en de emigratie sinds 1846 bracht wel enige opluchting, maar loste toch niet alle conflicten op. Interessant is de beschrijving van de puissant rijke mevrouw J.J. Zeelt (1780-1864) te Baambrugge, en van haar steun aan allerlei noodlijdende afgescheiden gemeenten. Ook van dit deel ontsluiten de precieze registers allerlei materiaal waarvan de

betekenis ver buiten de beschreven provincie uitgaat; men doet er goed aan, eveneens die van de eerder verschenen delen te raadplegen want de schrijver heeft terecht herhalingen vermeden.

O.J.D.J.

In 1839 verscheen te Brussel van P.J. Benoit een *Voyage à Surinam*, dat voor een belangrijk deel diens eigen waarnemingen tijdens een verblijf in Suriname omstreeks 1830 weergaf. Het boek bezit daarom nog steeds enige documentaire waarde, waartoe de vele sfeervolle illustraties niet weinig bijdragen. De laatste vormen uiteraard ook de grootste aantrekkingskracht van P.J. Benoit, *Reis door Suriname. Beschrijving van de Nederlandse bezittingen in Guyana*. Een vertaling van de oorspronkelijke uitgave *Voyage à Surinam* met honderd tekeningen in kleur, bewerkt door Chris Schriks, voorzien van een samenvatting in de Engelse taal door Silvia W. de Groot (Zutphen: De Walburg Pers, 1980, 99 blz. plus 100 ill., *f* 95, -, ISBN. 90 6011 306 3). Daarmee is niet gezegd, dat inleiding en vertaalde tekst geen pleisante leesstof vormen. Voor wetenschappelijke doeleinden zal men echter toch steeds terug moeten naar de oorspronkelijke tekst (waarvan gelukkig in 1967 bij Emmering in Amsterdam een reprint is verschenen), terwijl de annotatie, alweer: voor wetenschappelijke doeleinden, verre van volledig of afdoende mag heten. De vreugde om het verschijnen van deze fraaie editie van een aardig werk is daarom gemengd met teleurstelling over de gemiste kans, bijvoorbeeld door opname van de oorspronkelijke Franse tekst en een wetenschappelijke annotatie, niet slechts een fraaie maar ook een definitieve uitgave te hebben mogen ontvangen.

G.J.S.

In het *Pedagogisch tijdschrift Forum voor opvoedkunde*, VI (1981) ii (Den Bosch: Malmberg) treft men (75-83) een bijdrage aan van de hand van N.L. Dodde, ‘Vernieuwing van het Nederlandse onderwijs 1801-1857’. Dit artikel heeft, als overzicht, een zeker nut, maar met dat doel is het niet geschreven. De auteur wil, omdat onderwijsinnovatie een gecompliceerde aangelegenheid is, een historisch-onderwijskundige analyse van die vernieuwing bieden, met gebruikmaking van aan hedendaagse theorie ontleende vernieuwingscomponenten. Hij houdt die exercitie een tijdlang moedig vol, maar moet bij de behandeling van één van die componenten tenslotte wel erkennen dat bij deze benadering van het verleden door middel van een hedendaags analysemodel het anachronisme dreigt binnen te sluipen.

D.J.R.

In 1980 was het een eeuw geleden dat de basiliek van Oudenbosch gereed kwam. De bouw van deze miniatuur-kopie van de St. Pieter is geïnspireerd door een rol, die dit Brabantse dorp in de jaren zestig van de vorige eeuw speelde als verzamelplaats van katholieke Nederlanders, die dienst namen in het zouavenleger. Tussen de drie- en vierduizend Nederlanders - numeriek een opvallend contingent - hebben erin gediend, voor het merendeel vrome jongelingen die het als hun godsdienstplicht voelden om mee te helpen de kerkelijke staat voor de paus te behouden. Bij het eeuwfeest van de namaakkerk verscheen er van de hand van Wim Zaal een aardig boekje over hun lotgevallen tussen Oudenbosch en het slagveld in Italië. In *De vuist van de paus. De Nederlandse zouaven en het einde van de Kerkelijke Staat, 1860-1870* (Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980, 163 blz., *f* 28,50, ISBN 90 6287 958 6) laat Zaal vooral uitkomen, met welk een naïviteit men zich in het avontuur stortte en hoe men van iedere nederlaag voor het thuisfront een heldendaad maakte. Dit populair geschreven boekje blijft beneden de maat, zodra men wetenschappelijke

maatstaven aanlegt. Een verantwoording van opzet en bronnengebruik ontbreekt volledig. De structuur is onduidelijk; alles wat er met en rond de paus in deze jaren gebeurt, brengt Zaal naar voren, alsof alles samenhangt met zijn zouaven. Maar wanneer men bij het lezen de wetenschappelijke bril aflegt, zal men enkele genoeglijke uurtjes beleven.

J.B.

Tenminste drie generaties is de familie Backer Dirks met de zeevaart verbonden. J.J. Backer Dirks was leraar zeegeschiedenis aan het Koninklijk instituut voor de marine en schrijver van het altijd nog bruikbare overzicht van de geschiedenis van de marine (*De Nederlandsche zeemagt in hare verschillende tijdperken geschetst (Rotterdam, 1865-1876)*, C.P. Backer Dirks voer voor de gouvernementsmarine en was havenmeester in Nederlands-Indië en F.C. Backer Dirks tenslotte voer ook tot aan de Indonesische onafhankelijkheid voor de gouvernementsmarine. Laatstgenoemde heeft ook de belangstelling voor geschiedschrijving weer opgenomen. Reeds enige jaren is hij bezig met het samenstellen van een overzicht van de negentiende- en twintigste-eeuwse lotgevallen van deze koloniale overheidsdienst, die met allerlei civiele taken in het grote eilandenrijk was belast. Ook begon hij korte artikelen te publiceren in een aantal daartoe geëigende periodieken over kleinere en grotere voorvallen waarbij personeel van de gouvernementsmarine betrokken was. Veelal door interviews en het raadplegen van in particulier bezit zijnde dagboeken achterhaalde hij hiervoor de gegevens.

Als uitgave XII van de Bijdragen tot de geschiedenis van het zeewezen, verzorgd door de afdeling maritieme historie van het ministerie van defensie, is nu een bundeling van deze artikelen van F.C. Backer Dirks verschenen onder de titel *Schetsen van de gouvernementsmarine* ('s-Gravenhage, 1980, 309 blz.). De ruim twintig schetsen laten zich goed lezen, geschreven als zij zijn in een mengvorm van schrijf- en spreektaal, voortdurend gekruid met Maleise en zeemanswoorden. Het zijn een soort ‘sterke verhalen’, die een koloniale sfeer en ook een grote mate van authenticiteit uitstralen. Het is een bonte mengeling van onderwerpen: de stap van de kweekschool voor de zeevaart in Amsterdam naar de gouvernements marine, de vestiging van het Nederlands gezag in Merauke op Nieuw-Guinea in 1902 - met onder andere een foto van de gesnelde koppen van 26 Atjehse dwangarbeiders -, de bouw van vuurtorens, hydrografisch werk, waarbij de marineofficier en latere zeehistoricus Warnsinck opduikt (1925), de laatste maanden in Sabang en de val van Tjilatjap in 1942. Maar ook Colijn verschijnt als schipbreukeling voor de kust van Soembawa in 1909, de ‘Zeven Provinciën’ is, met het gezin van gouverneur-generaal De Graeff, betrokken bij een aanvaring met een vaartuig van de gouvernementsmarine in 1927 en hertog Adolf, een broer van prins Hendrik, doet zakelijke waarnemingen in de archipel (1923). Niet minder boeiend zijn de belevenissen van de auteur als verhuisondernemer in Bandoeng in de eerste maanden van de Japanse bezetting en als organisator van zeevaartkundig onderwijs tijdens het verblijf in interneringskampen.

J.R.B.

Omstreeks 1870 was J.Th. Potharst een belangrijk man in de Nederlandse arbeidersbeweging. Maar hij vertrok naar Engeland waar veel arbeiders een beter lot zochten. Vandaar reageerde hij schriftelijk op een enquête die het Nut onder haar leden hield over hun mening betreffende de instelling van bemiddelingsraden ter voorkoming en oplossing van arbeidsconflicten. De carrière, de correspondentie en het plan van Potharst om de patroons uit het produktieproces uit te schakelen behandelt P.D.'t Hart in zijn bijdrage in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXI (1981) 72-86, getiteld ‘Brieven van J.Th. Potharst aan de ‘Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in 1874’.

P.D.'t H.

Wim van Bergen, e.a., ed., *Bossche stadsuitbreidingen 1880-1980. Catalogus bij de gelijknamige expositie, 25 oktober 1980-4 januari 1981* ('s-Hertogenbosch: Gemeentelijke tentoonstellingsdienst, 1981, 72 blz., *f* 10, -, ISBN 90 6538 001 9).
Na bijna vier eeuwen

stilstand kwam in 1980 in Den Bosch de eerste stadsuitbreiding tot stand. Aan deze uitbreiding en vijf daarop volgende uitbreidingen, waarvan de jongste Maaspoort nog in uitvoering is, wordt aandacht besteed in deze catalogus, die beslist een blijvende waarde heeft. Origineel is de indeling van de tekst in vier kolommen respectievelijk gewijd aan de lokale geschiedenis in relatie tot de volkshuisvesting, de beschrijving van de zes uitbreidingen, de rol van de architect en stedebouwkundige en de rol van de overheid, beide op het terrein van de volkshuisvesting. Het vergelijken van de 'grote' ontwikkelingen met de 'kleine' Bossche ontwikkelingen wordt zo mogelijk gemaakt. Veel nadruk valt op de relatie architectuur - samenleving.

A.C.M.K.

F. Boersma, *Met de tijd mee. Sophia Stichting 1880-1980. Nederlandsch Zeehospitium* (Den Haag, uitgegeven bij het honderdjarig bestaan van de Sophia stichting, 1980, 132 blz.). De laatste decennia van de negentiende eeuw vormen het tijdperk van de door stichtingen opgerichte herstellingsoorden, sanatoria voor tuberculose patiënten, inrichtingen voor gehandicapte kinderen en andere instellingen van gezondheidszorg, die thans honderd jaar bestaan. Over deze inrichtingen worden nu gedenkboeken uitgegeven, op fraai papier en voorzien van dierbare illustraties, vooral litho's en daguerrotypes tot en met luchtfoto's uit de jaren vijftig. Wij zien verpleegsters met gesteven schorten en kapjes, de welzijnswerkers in spijkerbroek en trui. Allen even geestdriftig voor het doel van de stichting: revalidatie van de patiënt.

De tekst van deze boeken is niet uit de losse hand geschreven, maar zorgvuldig met gegevens uit de archieven gedocumenteerd. Op deze wijze wordt een bijdrage geleverd aan de geschiedenis van de gezondheidszorg van Nederland, die verder gaat dan een feestelijk boekje. De opzet van deze hulpverlening komt gewoonlijk voort uit de gegoede burgerij, die begaan is met het lot van de kinderen in de geïndustrialiseerde samenleving. Omstreeks 1880 wordt dit beeld van armoede nog eens verscherpt door werkloosheid en de trek naar de grote steden, waar vooral de kinderen leden onder de armzalige woonomstandigheden. In deze periode was er een groeiende belangstelling voor de heilzame werking van zeelucht en zeewater. Het eerste hospitium, waar tuberculose van het botstelsel met een zeebadkuur werd behandeld, was in Frankrijk, gesticht in 1870 en had als beschermvrouwe keizerin Eugénie. In 1880 kwam in Scheveningen het Nederlandsch Zeehospitium tot stand, onder auspiciën van de Sophia stichting, opgedragen aan koningin Sophie, de eerste echtgenote van koning Willem III.

Opgezet als een zeebad-inrichting voor kinderen van minvermogenden ontwikkelde deze stichting zich als een sanatorium voor tuberculose patiëntjes, met alle zorg en behandelingsmethoden die door inspanning van de elkaar opvolgende geneesheren konden worden verworven. Vooral dr. J. de Mol van Otterloo heeft daarbij een zware taak volbracht, want hij moest de patiënten door de Duitse bezetting tijdens de tweede wereldoorlog heen loodsen, met evacuatie van de patiënten uit het aan zee gelegen gebouw. In de jaren vijftig herrees het zeehospitium in Kijkduin, het onderging daar zoals alle 'herstellingsoorden' van vroeger de metamorfose naar een meervoudig revalidatiecentrum, waar de orthopedische chirurgie en de reumabehandeling een grote plaats innamen. De auteur, F. Boersma, heeft dit alles op overzichtelijke wijze beschreven in een aangename verteltrant. Hij heeft voor de samenstelling van dit gedenkboek onder meer gebruik gemaakt van archiefstudies, jaargangen van diverse

kranten en andere periodieken, interviews met (oud)patiënten en -medewerkers en nota's en rapporten over de gezondheidszorg en revalidatie. Het is aan te bevelen aan een ieder, die geïnteresseerd is in de ontwikkeling van de gezondheidszorg.

A.M.L.E.

A. Despy-Meyer, J. Becquevort, *Les femmes et l'enseignement supérieur. L'Université libre de Bruxelles de 1880 à 1914* (Brussel: Vrije Universiteit, 1980, xxx + 96 blz.). Deze studie over de vrouwelijke studentenbevolking van de U(niversité) L(ibre) (de) B(ruxelles) in de periode 1880-1914, levert een belangrijke bijdrage tot de Belgische onderwijsgeschiedenis. Na een historische schets waarin de problematiek van de toelating der vrouwen tot het hoger onderwijs heel beknopt wordt beschreven, ontleedt de auteur het verschijnsel van de moeizame opkomst van vrouwelijke studenten. Voor haar voornamelijk kwantitatieve analyse putte ze de gegevens uit de inschrijvingsregisters van de universiteit. De cijfergegevens met betrekking tot het totaal aantal vrouwelijke ingeschrevenen, hun nationaliteit, hun spreiding over de diverse faculteiten, het aantal afgestudeerden, en dergelijke, worden gesitueerd in de toenmalige socio-culturele context. Enkele bepalende maatschappelijke omstandigheden, zoals de toenmalige professionele mogelijkheden voor vrouwen, de bestaande onderwijsvoorzieningen voor meisjes, de beperkte bewustwording met betrekking tot de gelijkheid der geslachten, de traditioneel vijandige houding van de samenleving ten opzichte van 'geleerde' vrouwen, worden vermeld, zonder dat er dieper op ingegaan wordt. Het specifieke karakter van de vóóroorlogse ontwikkeling wordt verder verduidelijkt door middel van een beknopte vergelijking met de situatie tijdens de jaren 1918-1924.

Deze inleidende uiteenzetting wordt gevolgd door een reeks zeer verzorgde tabellen, een alfabetische naamlijst der ingeschrevenen (met vermelding van ondermeer aangevatte en eventueel voltooide studies) en een index van de geboorteplaatsen. Deze 'bijlagen' vormen waardevolle werkinstrumenten voor verder onderzoek naar bijvoorbeeld de sociale herkomst van de studenten, naar hun eventuele latere loopbaan, en dergelijke meer.

Dit werk moet immers vooral gezien worden als een belangrijke aanzet voor ruimer en meer diepgaand onderzoek naar de problematiek van de vrouwelijke studenten te Brussel en elders.

D.K.

Het *Handboek voor de houtscheepmaker* van C. Brinkman en J. Lienos (Amsterdam: APA-Fontes Pers, 1980, 228 blz., *f* 52, -, ISBN 90 302 9652 6) was oorspronkelijk een getypt manuscript, dat hier door toedoen van J.P. Puype, bibliothecaris van het Rijksmuseum Nederlands Scheepvaartmuseum, in enigszins bewerkte vorm wordt uitgegeven. De beide auteurs, werkzaam op de Rijkswerf in Den Helder, schreven hun tekst omstreeks 1960 en voegden er meer dan honderd tekeningen aan toe. Als hand- en leerboek in de opleiding en bij de praktijk van het werk kreeg het evenwel niet de bedoelde bestemming, maar de laatste jaren werd het manuscript steeds meer door bouwers en herstellers van houten schepen geraadpleegd. Het is inderdaad een waarschijnlijk uniek geschrift: het beschrijft de fasen in en de onderdelen van de twintigste-eeuwse houten scheepsbouw in Nederland, en is daarmee een technisch en een alleen voor de ingewijden bestemd boek. Puype voorzag het boek van een nuttige inleiding en van een wat sober uitgevallen annotatie. Hij nam ook alle, vaak onmisbare, tekeningen op.

J.R.B.

G. Frederiks, *De 'Ideaal'. De geschiedenis van een binnenschip* (Amsterdam: Ploegsma, 1980, 72 blz., f23,50, ISBN 90 216 0781 6). Drie gebroeders Penraad zijn hun hele leven verbonden met het binnenvaartschip de 'Ideaal', een zogenaamde Friese maatkast. Dit zeilschip, ontstaan omstreeks 1900, en van ijzer of staal gebouwd, werd gekenmerkt door een steile voorsteven en een geveegd achterschip en gebruikt voor vrachtvervoer. De 'Ideaal', in 1926 in Dodewaard gebouwd, voer tot 1948 alleen op zeilvermogen, in welk jaar

een zijschroef-hulpmotor werd toegevoegd. Sinds 1964 ligt het schip afgetuigd in een grindgat aan de Beneden-Rijn en wonen de gebroeders nog aan boord. De auteur gebruikte het verhaal over de 'Ideaal' ook als uitgangspunt voor enkele meer algemene facetten van de binnenvaart, zonder evenwel enig punt diepgaand te bespreken. Het boekje is fraai en terzake geïllustreerd; slechts op de bladzijden 53 en 63 staan vrijwel dezelfde afbeeldingen.

J.R.B.

Ludy Giebels zet haar artikelenreeks over 'Jacob Israël de Haan in Palestina' (II) voort in *Studia Rosenthaliana*, XV (maart 1981) 111-142 (vergelijk XIV (1980) 44-78). De schrijfster behandelt hierin De Haans bekritiseerde contact met Lord Northcliffe, en zijn optreden als juridisch adviseur in het 'matseproces' (1922).

A.H.H.

In *Vliegen naar de Oost* (Bussum: Unieboek, 1980, 94 blz., *f* 19,50, ISBN 90 228 4008 5) geeft Henk Rol een minutieus overzicht van de meer dan 200 Indië-vluchten, die tussen 1924 en 1935 door de KLM zijn uitgevoerd met met zeildoek bespannen Fokker-toestellen. Bijzonderheden over de route en de eigenschappen van de diverse toestellen en hun bemanningen worden kort beschreven. Van iedere reis worden, als er verder geen bijzonderheden te melden zijn, tenminste het vluchtnummer, de data van vertrek en aankomst en de namen van toestel en bemanningsleden opgegeven. De verteltrant is sober, zij het doortrokken van het soort epiek, waarin jongensboeken sterk plegen te zijn. Dat ligt evenwel zeker ook aan de aard van het beschrevene zelf en hoeft geen reden te zijn dit twintigste-eeuwse avontuur én het relaas van Rol hierover niet te appreciëren.

Inmiddels vond verreweg het grootste deel van het vervoer van en naar de kolonie plaats per mailboot, de uitsluitend voor passagiersvervoer ingerichte variant op de Oostindiëvaarder, die eerst omstreeks 1900 zijn intrede deed. In *Per mailboot naar de Oost. Reizen met de Lloyd en de Nederland tussen 1920 en 1940* (Bussum: Unieboek, 1979, 104 blz., *f* 24,50, ISBN 90 228 1826 8) geeft A. Alberts op onderhoudende wijze de gang van zaken bij dit soort reizen weer. Zeer lezenswaardig en prachtig geïllustreerd. Voor beide boeken geldt, dat een overzicht van de op het onderwerp betrekking hebbende literatuur de waarde ervan zou hebben verhoogd.

P.J.D.

Ego-literatuur, in de vorm van memoires, dagboeken, familiegeschiedenissen en romans met een autobiografische inslag, vormt een voor de historicus niet te versmaden kennisbron. Er worden gegevens in opgeslagen, die nogal eens plegen te ontsnappen aan de grofmaziger netten als ambtelijke rapporten, parlementaire handelingen en kranten, waarmee de geschiedschrijver in eerste instantie zijn buit pleegt binnen te halen. De daarin beschreven directe confrontatie van het individu met zijn historisch bepaalde context kan ons niet alleen veel zeggen over het individu, maar ook over de tijd en plaats van handelen zelf. Waar daarbij het zwaartepunt ligt, hangt af van de plaats van de auteur, zijn intenties en van zijn vat op het gebeuren van de dag in bredere zin. Is dat laatste beperkt, dan hoeft dat niet per se te resulteren in een 'waardeloos' geschrift.

Een goed voorbeeld daarvan levert het Indisch dagboek, dat C.L.M. Bijl de Vroe tussen 1914 en 1919 bijhield en dat onder de titel *Rondom de Buitenzorgse troon* (Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1980, 186 blz, *f* 23,50, ISBN 90 228 3893 5) is uitgegeven door Marian J.B. Schouten en voorzien van een woord vooraf door A. Alberts. Bijl de Vroe diende

als adjudant twee gouverneurs-generaal, Idenburg en Van Limburg Stirum. Zijn ambities als schrijver reikten niet verder dan het optekenen van zijn dagelijkse doen voor zijn naaste verwanten. Hij geeft een gedetailleerd verslag van het 'hofleven', waarin kleding, protocol, etiquette en vervoermiddelen zijn volle aandacht genieten. Daarin ligt ook de voornaamste winst van het boek. Daarnaast kan de lezer kennis nemen van de manier waarop de schrijver tegen de Indonesische maatschappij aankeek, en natuurlijk ook, tegen de twee heren die hij diende en hun gasten. Daarbij reiken zijn observaties echter niet dieper dan tot - vaak amusante en ook wel interessante - uiterlijkheden. Van de politieke en bestuurlijke problemen waar Idenburg en Van Limburg Stirum mee te maken hadden, heeft Bijl de Vroe geen notie. Het tegenwicht, dat Marian Schouten biedt in de vorm van een zowel wat stijl als inhoud betreft voortreffelijke inleiding over juist deze zaken is dan ook meer dan welkom. Ook de annotatie en het register zijn goed verzorgd. Een merkwaardige misser is alleen dat in noot 45 de bekende vereniging Sarekat Dagang (handel) Islam hardnekkig wordt aangeduid als Sarekat Daging (vlees) Islam.

Welhaast het absolute tegendeel van Bijl de Vroe's relaas over zijn Indische periode vormen de *Jaren die dubbel telden* van J. de Kadt (Amsterdam: Van Oorschot, 1978, 199 blz., *f* 27,50, ISBN 90 282 0462 8). In de meidagen van 1940 op het nippertje met zijn ouders en broers uit Nederland ontkomen, was hij in augustus van dat jaar in Nederlands-Indië gearriveerd. Een al te gastvrij onthaal viel hem daar van de zijde van de autoriteiten niet ten deel. Als gevaarlijk 'Trotskist' beschouwd werd hij zelfs een tijdlang in arrest gehouden. Als ongewenste vreemdeling werd hij tenslotte niet toegelaten maar wel, omdat men hem moeilijk naar Nederland kon uitwijzen, 'binnengelaten'. Een en ander belette hem evenwel niet, om als journalist weldra weer aan de slag te gaan. Met name zijn mededelingen met betrekking tot de kring rondom het culturele maandblad *De Fakkel* zijn belangwekkend. Zijn verslag over de kampjaren is sober: lezingen en cursussen vormen de hoofdschotel. In de maanden na de capitulatie van Japan was hij een van de zeer weinige Nederlanders, die een goede relatie wist te behouden, respectievelijk op te bouwen, met enkele Republikeinse kopstukken, met name Sjahrir. Naar De Kadt mededeelt liet deze zich eind oktober 1945 door hem overreden, zich te vertonen in het provisorische parlement, het Komite Nasional Indonesia Pusat. Daar zette hij zich, zoals De Kadt hem aangeraden had, in voor de vorming van een uitvoerend comité. Dit comité kwam tot stand en Sjahrir werd er de voorzitter van, waarmee de weg naar zijn premierschap, kort daarop, gebaand was. De Kadt's omgang met republikeinen en zijn uiterst kritische houding ten aanzien van de Bataviasche autoriteiten vergrootte zijn populariteit in die kringen niet. Zo keerde De Kadt, nadat hem een recuperatie-verlof in Australië op weinig elegante wijze door de neus was geboord, in januari 1946 weer naar Nederland terug om van daaruit te trachten, de Nederlandse politiek in de door hem gewenste zin te beïnvloeden.

Nieuws over de politieke inzichten van de schrijver inzake de Indonesische kwestie bieden deze memoires niet. Deze zijn dezelfde, als die welke hij reeds ventileerde in zijn in 1949 verschenen boek *De Indonesische tragedie*. Wat niet wegneemt, dat zij verplichte lectuur vormen voor degenen, die zich met Indonesië in het beschreven tijdvak bezighouden. Dit temeer, omdat zij doorgaans betrouwbaar blijken te zijn, waar men het medegedeelde kan verifiëren aan de hand van andere beschikbare bronnen, bijvoorbeeld de bronnenpublikatie *Nederlands-Indonesische betrekkingen*

1945-1950. Jammer is alleen, dat het boek ontsierd wordt door overbodige slordigheden, die lijken toe te nemen, naarmate de sympathie van De Kadt met het beschrevene afneemt. Zo was het echt niet zo moeilijk geweest de juiste naam van admiraal Helfrich te achterhalen; met de op pagina 141 genoemde gouverneur van Sumatra zal wel de op pagina 97 van zijn vroegere boek genoemde vice-president

van de Raad van Indië, J.H. Spit, bedoeld zijn; de rede van de koningin, waar Van Mook op pagina 161 van uit wilde gaan, dateerde van 7 december 1942 en niet van vóór de Japanse verovering; de *Nieuwsgier* (162) werd niet uitgegeven door de RVD maar door de zelfstandig opererende journalisten J.G. Gleichman en J.H. Ritman (zie hiervoor de eveneens kortelings verschenen *Journalistieke Herinneringen* van J.H. Ritman (Den Haag: Moesson, 1980, 176 blz., ISBN 90 70301 199)); de op diezelfde pagina genoemde Indonesiër Abdoel Azis moet Abdulkadir Widjojoatmodjo geweest zijn; als Belonje al een 'Indonesisch journalist' was, waarom moet hij dan, als hij over de echt Indonesische Malinopolitici spreekt, de flauwiteit uithalen, hen aan te duiden als de Inlandse geestverwanten van Van Mook?

Nemen wij vervolgens Rob Nieuwenhuys, *Een beetje oorlog* (Amsterdam: Querido, 1979, 149 blz., ISBN 90 214 7690 8) voor ons, dan beleven wij wederom dezelfde oorlogsjaren in Indië. Hier is geen toevallige passant in de kolonie aan het woord maar een geboren Indischman - en een uitstekend stylist - die verslag doet van zijn belevenissen als militair gedurende de korte landoorlog op Java en van zijn kampervaringen. De Java-campagne is nimmer op enigszins uitvoerige en begrijpelijke wijze beschreven. Te hopen is, dat H.Th. Bussemaker daar te zijner tijd in zal slagen (zie zijn artikel in *Spiegel Historiael*, XV (1980) 361-368). Een overzichtelijk verhaal van de gebeurtenissen kan ook de soldaat Nieuwenhuys uiteraard niet verschaffen. Wel een indringend relaas van de wanorde en demoralisatie bij het KNIL en van de mislukking van de herovering van Subang/Kalijati, in welk geval hijzelf deel uitmaakte van de infanteriecolonne, die de herovering had moeten consolideren. Zijn verslag van de periode van gevangenschap, geheel op Java doorgebracht, bevat beklemmende en minutieus weergegeven scenes van urenlange appels, van executies en van het gedrag van zijn medegevangenen en van zijn bewakers. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan Leo Vroman, met wie hij voor het uitbreken van de vijandelijkheden samen in de redactie van *De Fakkel* (alweer) had gezeten. Een curieuze gevangene, wiens geestelijke activiteit ternauwernood door de directe confrontatie met het miserabele kampleven leek te zijn aangetast. Dat geldt echter ook, zij het in mindere en onderling verschillende mate, voor De Kadt en Nieuwenhuys zelf. Kampverslagen tonen, altijd weer, grote overeenkomst. De basis-condities zijn dezelfde en de variaties op het thema ellende zijn alles bijeen genomen, beperkt. Toch is het verschil tussen de verhalen van De Kadt en van Nieuwenhuys hemelsbreed, wat veroorzaakt wordt door de geheel verschillende karakters van beide mannen; de een steeds in de weer met abstracta en snel (en vaak hard) in de beoordeling van zijn medemens, de ander juist gespitst op de beschrijving van ervaringen, van kleine stukjes werkelijkheid en op het begrijpen van het menselijk gedrag. In die verschillen ligt de kracht van de autobiografie. Zelfs als de omstandigheden nagenoeg identiek zijn, laat iedere schrijver andere facetten van dezelfde werkelijkheid zien.

Zo toont ook Rudy Verheem in *Bevrijding zonder bevrijders* (Baarn: Hollandia, 1979, 112 blz., *f* 19,75, ISBN 90 6045 094 9) ons weer een geheel ander beeld. Zijn invalshoek is die van de 'Sinjo', de 'kleine' Indo-Europeaan. Het boekje, waarvan ik de stijl niet kan bewonderen, opent niettemin met een intrigerende beschrijving van het leven van het Indokind, balancerend tussen de wereld van zijn ouders en die van de bedienden en vriendjes. Hier geen nauwkeurige beschrijving van afzonderlijk geobserveerde evenementen, maar een golf van impressies. Het is een schrijven naar

de grootst gemene deler. De auteur wil de tragiek laten zien die gelegen is in het oprollen van de Indo-maatschappij, eerst door de bezetter en daarna door de dekolonisatie, gevolgd door de exodus naar Nederland en elders. Het resultaat is een typologie van de Indo geworden en een geslaagde ook. Zij het, uiteraard, met de beperking die aan een dergelijke onderneming eigen is: de waarheid be-

treffende de groep dekt immers slechts ten dele die van de afzonderlijke individuen. Slechts een enkele keer spitst Verheem zijn betoog toe op een afzonderlijk persoon. Het is overigens niet toevallig dat dit dan Willem Walraven is die, ofschoon een 'volbloed-Hollander' van huis uit, de personificatie is van de door hem behandelde problematiek.

Het is een volslagen andere wereld, die mevr. P.C. de Jonge-Berg ons schetst, die als 92-jarige in *Vertel eens van vroeger, grootmama* (uitgegeven in eigen beheer, maak *f* 19,40 over op postgiro 344626 tnv jhr. mr. M.W.C. de Jonge te Den Haag, 83 blz., 1979) haar familiegeschiedenis op papier zette. Het pièce de résistance wordt gevormd door het verslag van haar verblijf tussen 1912 en 1917 op Simalur, een eiland in de Indische Oceaan ten Westen van Atjeh, waar haar echtgenoot belast was met de technische leiding van de houtwinning. Azië is hier alleen vertegenwoordigd met bomen, werkvolk en bedienden. En ziektes bovendien! Haar voornaamste zorg was het, hoe het jonge gezin psychisch en physiek te doen overleven op het van alle moderne gemakken gespeende en van malaria vergeven eiland. Zeker geen geringe opgaaf in een tijd, waarin de tropengeneeskunde eerst doende was, de kinderschoenen te ontgroeien.

Wat vooral opvalt in het tweede deel van haar boekje, waarin zij de latere lotgevallen van haar familie verhaalt, is het grote aantal leden daarvan dat naar Indië vertrok om daar een bestaan te vinden. Dat is ook het hoofdthema van het nieuwe boek van C. van Heekeren, *Trekkers en blijvers, kroniek van een Haags-Indische familie* (Franeker: Wever, 1980, 187 blz., *f* 24,50, ISBN 90 6135 296 7) waarin hij de geschiedenis van zijn familie en van die van zijn vrouw verhaalt en waarin hij de trek naar Indië vanaf het midden van de vorige eeuw gedocumenteerd vastlegt. Het is, wat van deze goede verteller te verwachten was, een uiterst levendig verhaal geworden, waarin het toneel zich voortdurend van Indië naar Nederland verplaatst. Meer uitgewerkte portretten reserveert de schrijver voor zijn familieleden. Toch is het boek daarnaast ook van betekenis als sfeertekening van het leven van de laatste generatie van bestuursambtenaren. Het feit, dat ook hier de Indonesische maatschappij voornamelijk als décor functioneert is ten dele toe te schrijven aan de opzet van dit werk. Niettemin moet ook Van Heekeren, achteraf, erkennen dat zijn aanraking daarmee weinig diepgaand was. Niet geheel terecht, tenslotte, is de titel: blijvers kwamen in de familie Van Heekeren, als ik goed gelezen heb, niet voor.

P.J.D.

Aanknopend bij de herdenkende artikelen door A. Eekhof en J. Lindeboom uit 1929 heeft Otto J. de Jong in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LXI (1981) 1-6 de sedertdien verlopen periode van dat tijdschrift behandeld: 'Het "Archief" in zijn derde halve eeuw (1929-1979)'. Zoals uit deze aankondiging al blijkt, heeft de redactie besloten de delen voortaan arabisch te nummeren. Het artikel, in de inhoudsopgave abusievelijk aangeduid met '50 jaar Nederlands archief voor kerkgeschiedenis', beschrijft kort de redacteuren, de lotgevallen van het tijdschrift, de wisseling van uitgever, het gelijkblijvende karakter, de werkafspraken met het *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* en verdedigt aan het slot het handhaven van de naam 'archief'.

O.J.D.J.

In zijn bijdrage ‘Sociaaldemokratische opvattingen van loon en loonstrijd in Nederland (1918-1940)’ in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVII (1980) 3-44 deed A. Knotter een paar uitspraken over de bekende econoom Jan Tinbergen. In nummer XXI van dat blad reageert Tinbergen daarop onder de titel ‘Het loondebat in de jaren dertig’ (43-47). Hij houdt vast aan zijn standpunt van toen dat de loonkosten voor de Nederlandse economie een (te) zware last vormen.

P.D.'t H.

Ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan organiseerde het genootschap voor reclame in 1978 de tentoonstelling ‘Van kleine man tot Jan Modaal-50 jaar geschiedenis zichtbaar gemaakt in de reclame’ in Arti & Amicitiae. De naam van deze tentoonstelling fungeert in licht gewijzigde vorm als ondertitel van het boek *Het kan wel op al is het lekker* (Bussum: Unieboek, 1980, 160 blz., *f* 24,50, ISBN 90 228 3987 7). Hierin is beeldmateriaal van de tentoonstelling gereproduceerd.

Als ordeningskader voor de plaatjes is door samensteller Jan van Lieshout gedeeltelijk de chronologie gebruikt. Er zijn globale karakteriseringen van de wijzen van consumeren en adverteren in de periodes 1930-1945, 1945-1960 en de jaren zestig en zeventig. Als centraal thema wordt de ‘gelijkwording van de burger’ opgevoerd: het wegvallen van standsverschillen, de nivellering van inkomens en het verdwijnen van verschillen in levensstijl. Dit is een wat hachelijk uitgangspunt, dat nergens in het boek goed wordt uitgewerkt. Een essentiële vraag als: heeft de reclame de gelijkwording in de hand gewerkt of suggereert zij deze slechts?, wordt maar terloops aangeroerd. Ook een evaluatie van de opgenomen afbeeldingen blijft achterwege: zijn ze geselecteerd omdat ze representatief zijn voor de aangeduide ontwikkelingen of omdat ze so wie so iedereen aanspreken? Omdat de tekst op deze wijze niet synchroon loopt met de beelden, is het boek voor historici vrijwel onbruikbaar, al blijft het natuurlijk een lekker kijkboek.

Naast het chronologisch overzicht zijn er enige thematische bijdragen. Dit zijn vlot geschreven impressionistische doorkijkjes naar de ontwikkeling van het reizen, de opkomst van de supermarkt, de toenemende welvaart en de besteding daarvan etc.. Hierbij is één artikel dat een veel breder perspectief biedt. Dat is het verhaal van Hans van Unen over censuur in de reclame. De afbeeldingen, op zichzelf al onthullend, zijn hier wel relevant voor de goed gedocumenteerde tekst. De bijdrage laat zien, hoe in verschillende week- en dagbladen ongelijke opvattingen golden over de lengte van rokken, de mate van doorzichtigheid van blouses, het woordgebruik etc. Het biedt op deze wijze informatie over differentiatie in normen en waardenpatronen en de verschuivingen hierin. Het is jammer, dat in de rest van het boek een dergelijke diepgang ontbreekt.

P.K.

Suralco Magazine, XII (1980) aflevering iv, is geheel gewijd aan een overzicht van de veertigjarige geschiedenis van het Surinaamse bauxietbedrijf Paranam. De veertig bladzijden tekst (Engels en Nederlands) plus illustraties bieden een populair maar niet oninteressant overzicht van deze voor Suriname zo belangrijke onderneming.

G.J.S.

Jan van Lieshout, *Het Hannibal Spiel. Het sinistere spel tijdens de tweede wereldoorlog van de contraspionnage der Kriegsmarine, dat leidde tot de ondergang van een Nederlands-Belgische verzetsdrieëenheid* (Bussum: Holkema en Warendorf, 1980, 335 blz., 64 blz. foto's, *f* 39,50, ISBN 90 269 4574 4). De regionale geschiedschrijving over de tweede wereldoorlog maakt na de bloei in de eerste na-oorlogse jaren de laatste tijd een herleving door. Velen achtten de gebeurtenissen van hun streek onvoldoende of geheel niet behandeld in L. de Jong, *Geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* en namen daarop zelf de pen ter hand. Aldus kreeg het ondermeer in Nederlands Limburg gesitueerde

Hannibal Spiel in Jan van Lieshout, journalist van het *Limburgs Dagblad*, zijn geschiedschrijver.

In het Zuidlimburgse dorp Eysden verleende men na mei 1940 hulp aan ontsnapte Belgische en Franse krijgsgevangenen en neergeschoten Britse piloten. De hulpverlening en or-

ganisatie van de vluchtroutes werden gecoördineerd door Arthur Renkin, leider van de Luikse verzetsgroep Luc en tot het uitbreken van de oorlog dirigent van een van de rivaliserende Eysdense harmonieën. Najaar 1941 kwam contact tot stand met de in Arnhem en Valkenburg opererende verzetsman Nic Erkens; deze hield zich naast hulp aan vluchtelingen ook bezig met spionnage. Met de in de Voerstreek actieve spionnagegroep 'Clarence' van Jules Goffin kwam in 1942 de samenwerking van de grond. De samenwerkende verzetsgroepen werden uiteindelijk gepenetreerd door de contraspionnage van de 'Kriegsmarine' en verraden. Tweeëntwintig leden ervan stierven in Auschwitsz.

Van Lieshout heeft met zijn boek een bijdrage geleverd tot de geschiedenis van het verzet in Zuid-Nederland en België. Zijn relaas steunt bijna uitsluitend op interviews. Zijn gloedvolle en boeiende schrijftrant doet hij echter afbreuk door een welhaast eindeloze reeks van onderbrekingen voor het opdissen van biografische gegevens van vermelde personen en achtergrondinformatie over zaken, waartoe de noodzaak meestal niet evident aanwezig is. Op dit punt geldt: 'overdaad schaadt'. Hoewel het Hannibal Spiel qua complexiteit niet bij het Englandspiel in de schaduw kan staan, heeft 'Van Lieshout terecht een nauwelijks bekende episode uit de geschiedenis van het verzet aan de vergetelheid onttrokken, voordat dit door het heengaan van de nog levende getuigen onmogelijk zou zijn geworden.

A.E.K.

Een aantal jaren geleden is vanuit Limburg in een reactie op L. de Jongs al te zeer op de randstad geconcentreerde geschiedschrijving aandacht gevraagd voor het verzet in de provincie. De KRO-televisie wijdde een uitzending aan het pilotenwerk in Limburg en in 1977 liet Bert Poels zijn memoires verschijnen (*Vriend en Vijand*). Poels deed dat met behulp van een journalist van het *Dagblad voor Noord-Limburg*, Jan Derix, en kreeg behoorlijk de oren gewassen van Mathieu Smedts (*Waarheid en leugen in het verzet* (Maasbree, 1978)), die vond dat Poels zich beter voordeed dan het daglicht kon verdragen. Derix heeft zich niet laten ontmoedigen en heeft zich vervolgens gezet aan het uitspinnen van een affaire, waaraan L. de Jong in deel 10a van het *Koninkrijk* slechts een enkele alinea wijdt (462-463). In *De Bospartizanen van Baarlo en andere episoden uit het verzet in Limburg* (Venlo: Uitgeverij Dagblad van Noord-Limburg, 1980, 204 blz., ISBN 90 70285 169), beschrijft hij met een zeker chauvinisme allerhande activiteiten in het najaar van 1944 van de knokploeg van Limburg-noord, die zich zag aangevuld met aan het zwerven geraakte knokploegen uit het Land van Maas en Waal en uit Schijndel. Met hun geïsoleerde activiteiten zagen deze knokploegen zich weldra opgescheept met enkele tientallen gevangen genomen Duitsers. Derix slaagt erin de problemen van onderbrenging, voeding en dergelijke, die deze krijgsgevangenen in de laatste oorlogsmaanden veroorzaakten, inzichtelijk te maken. Het boek loopt over van dramatiek, maar een analyse van de positie van de bospartizanen van Baarlo in een groter geheel ontbreekt. Daarvoor verontschuldigt de schrijver zich overigens in het voorwoord; het is hem niet gelukt om betrouwbare informatie te verkrijgen wat betreft de samenhang van de gebeurtenissen in de streek rond Baarlo met strategische plannen en beslissingen op hoger niveau. De lezer wordt dus geen zicht geboden op het belang van de activiteiten van deze knokploegen. Hij moet het doen met een feitenrelaas, dat zich echter geboeid laat lezen.

J.B.

Dick Walda, *Trompettist in Auschwitz. Herinneringen van Lex van Weren* (Amsterdam-Brussel: Elsevier, 1980, 110 blz., *f* 17,90, ISBN 90 10 03146 2). Grotendeels aan de hand van anekdoten verhaalt Dick Walda de belevenissen van de jonge joodse trompettist Lex

van Weren, die na de oorlog door zijn muzikale prestaties nationale bekendheid kreeg. Aanvankelijk ontkwam hij door te gaan werken bij de Joodse Raad zelf aan deportatie, maar uiteindelijk belandde ook hijzelf in Westerbork en Auschwitz. Zijn muzikaal talent was zijn redding. Wie in het kamporkest speelde, kon immers als 'prominent' aanspraak maken op een bijzondere behandeling. Hoewel het boek enig inzicht verschaft in de onderlinge verhoudingen van de kampbewoners, hun angsten en optimisme, graaft het niet erg diep.

A.E.K.

Enkele maanden voor zijn overlijden in december 1980 publiceerde de eenenvijftigjarige journalist H.L. Leffelaar, *De Japansche regeering betaalt aan toonder. Een oorlog die niet verdween* (Alphen aan den Rijn: A.W. Sijthoff, 1980, 173 blz., *f* 19,50, ISBN 90 218 2909 6). Zijn zoeken naar en het gevecht met de psychologische gevolgen van de internering op Sumatra tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië beschrijft Leffelaar open en zonder franje. Daardoor is een 'document humain' over het oorlogssyndroom ontstaan. Naast de ontwrichte relaties met zijn familie (vader krijgsgevangene, moeder met jongere broer in vrouwenkamp (de auteur voelt zich verstoten), en zelf in mannenkamp met 'kampvader'), die na 1945 nooit herstelden, komt ook het onbegrip en de desinteresse voor het lot van de Nederlandse geïnterneerden na terugkeer in Nederland aan de orde. De weg van ongewilde verdringing naar bewuste uiting van de ervaringen en gevoelens opgedaan tijdens de internering worden begeleid met mededelingen over het leven in het interneringskamp zoals de puber Leffelaar die ervoer.

A.E.K.

Het elite-onderzoek gedijt in ons tijdperk van gelijkheid en nivellering kennelijk goed. De historici, die zich hiermee bezighouden, hebben zich sedert enige tijd verenigd in de werkgroep-elites (secretaris A.J. Looyenga, Doelesteeg, Leiden). Ook de politicologen zijn, al meer dan een decennium, actief op dit terrein. Te noemen zijn de parlementsenquêtes, die in 1968 en 1972 door onder anderen de Leidse hoogleraren Daalder en Cramer gehouden zijn; weldra zullen de uitkomsten van een derde parlementsenquête hieraan kunnen worden toegevoegd, welke enquête ditmaal door de Rotterdamse politicoloog Van Schendelen wordt uitgevoerd. Vanuit het Interuniversitair Instituut Bedrijfskunde te Delft krijgen wij een verslag aangeboden van een onderzoek uit 1973 onder kamerleden en hoge ambtenaren: S.J. Eldersveld, J. Kooiman, Th. van der Tak, *Bestuur en beleid. Politiek en bestuur in de ogen van kamerleden en hoge ambtenaren* (Assen: Van Gorcum, 1980, 173 blz., ISBN 90 232 1765 9). 44 Tweede Kamerleden en 76 hoge ambtenaren van departementen van binnenlands bestuur hebben aan de onderzoekers hun opvattingen en oordelen over de verwachtingen ten aanzien van allerhande zaken als rolgedrag, stijl, ideologie, relaties, parlement, politieke partijen, inspraak, ter analyse aangeboden.

De vraag is, of de historicus profijt kan hebben van zulk soort momentopnames. Ik vrees weinig. Als Eldersveld c.s. nu hun analyse met die van de parlementsenquêteurs uit 1968 en 1972 hadden geconfronteerd, waren tenminste nog enkele interessante trends te reconstrueren geweest. Maar, zeggen de onderzoekers, ons stonden geen gegevens over beide elitegroepen op verschillende momenten in de tijd ter beschikking. Wat betreft de parlementsleden is dat een vreemde zaak.

Leiden ligt toch niet zover van Delft. Bovendien heeft Daalder over de enquêtes uit 1968 en 1972 gerapporteerd in onder andere H. Daalder, e.a., *Parlement en politieke besluitvorming in Nederland* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1975) 67-114. Tenslotte heeft Kooiman nota bene zelf meegewerkt aan de parlementsenquêtes. Een fraai staaltje van coördinatie, zou ik zeggen.

Toch denkt de historicus aan zijn trekken te komen, want de verslaggevers stellen een antwoord in het vooruitzicht op de vraag, die ook hem bezighoudt, namelijk of de pacificatiedemocratie in de woelingen van de jaren zestig inderdaad ter ziele is gegaan en is afgelost door de - wat andere politicologen noemen - centrifugale democratie. Een deugdelijk antwoord is uiteraard nauwelijks te geven, als men zich beperkt tot slechts twee elitesectoren en tot daar heersende opvattingen, oordelen en verwachtingen, die op zich nog niets zeggen over de werkelijkheid. Dit terzijde latend, moet echter vastgesteld worden dat het antwoord, dat wordt gegeven, weinig houvast biedt. Het is meer een kwestie van vriezen en dooien; er is wel sprake van wat meer polarisatie, maar tegelijkertijd is een nieuw pacificatiemodel heel goed mogelijk.

Trouwens, bij het lezen kreeg ik de indruk door heel wat open deuren geleid te worden. Wat te denken van bijvoorbeeld: de sociale samenstelling van topambtenaren en parlement is geen spiegelbeeld van de kenmerken van de gehele bevolking (34); elites in Nederland, afgaand op hun politieke stijl, vertonen verschillen maar ook overeenkomsten (62); contacten met burgers zijn voor nagenoeg alle kamerleden een normaal verschijnsel (148); kamerleden voelen veel minder voor compromissen dan topambtenaren (158)? Men bedenke hierbij dat in dit onderzoek, onderdeel van een vanuit Michigan gestuurd internationaal project, veel geld is gestoken door onder andere de Ford Foundation, de National Science Foundation, de Europese Culturele Stichting en het NIAS te Wassenaar.

J.B.

Nieuwste geschiedenis (in regionale tijdschriften en jaarboeken

H. van der Haegen behandelt in een korte bijdrage de ‘Sociaal-ekonomische en demografische strukturen van de Vlaamse bevolking in het jaar IV’, *De Leiegouw*, XXII (1980) 137-143. In 1795 immers vaardigde de nationale conventie een wet uit betreffende ordehandhaving in de gemeenten waardoor iedere gemeente ondermeer verplicht werd een lijst op te stellen van alle inwoners. Nuttige tabellen zijn achteraan afgedrukt.

M.B.

P. Debrabandere onderzocht en gaf een exacte beschrijving van ‘De arbeidershuisvesting in Kortrijk in de 19e eeuw’, *De Leiegouw*, XXII (1980) 3-37. Op basis van ondermeer kadastrale plattegronden uit de jaren 1822 en 1850 kon een duidelijk beeld worden gegeven van de talrijke Kortrijkse ‘achterbuurten’ of ‘kleine ghetto's’. Niettegenstaande de betrekkelijk goede constructie van de huisjes was de woonsituatie ellendig en dit was vooral het gevolg van de overbevolking.

M.B.

H.G. Huisman geeft een schets van de ontwikkeling van ‘De zeescheepsvaart van Gasselternijveen in de periode 1820-1930’ in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe*, XCVI (1979) 54-76. Na een korte inleiding over het ontstaan van het dorp en de scheepvaart tot 1820 volgt een beschrijving van de scheepvaart in een drietal periodes. Tussen 1820 en 1854 lag de nadruk op de

binnenscheepvaart, die voornamelijk bestond uit het vervoer van turf; de periode 1855-1882 werd gekenmerkt door een explosieve groei van deze binnenscheepvaart en een eerste begin van de zeescheepvaart, terwijl er in de jaren 1883-1930 vrij snel eigenlijk alleen nog maar sprake was van de laatste soort scheepvaart, waarin met tjalken de Noord- en Oostzee werd bevaren. Na 1930 verplaatsten

de zeeschippers hun domicilie geleidelijk naar de stad Groningen, het belangrijkste graanhandelcentrum en de zeehaven van Noord-Nederland.
Th.S.H.B.

In een helaas wat erg kort uitgevallen artikel bespreekt A. Beck de militaire situatie in Nijmegen en omgeving ten tijde van het Belgisch-Nederlands conflict: 'Soldaten en schutterij in stad en schependom 1830-1839', *Numaga,* XXVIII (1981) 33-46. Mobilisatie en omvang van het garnizoen staan centraal. Een bredere context wordt node gemist.
R.W.M.V.S.

C. Mooij, 'Friesland in de jaren 1830-1831. De Leeuwarder Courant', *It Beaken*, XLII (1980) 239-262 is een aanvulling op een twee jaar eerder in hetzelfde tijdschrift verschenen artikel, waarin deze auteur de reacties van de Friese bevolking en overheid op de Belgische opstand onderzocht. In deze bijdrage analyseert hij de meningen over de opstand, zoals die in de loop van 1830 en 1831 in de lezersrubriek van de *Leeuwarder Courant* ten beste zijn gegeven. Mooij constateert dat deze op het eerste gezicht het door historici als Colenbrander, Geyl en Verberne geschetste beeld lijken te bevestigen. Bij nadere beschouwing kunnen echter ook hierin minder goed passende reacties worden genoteerd. Zo blijkt niet iedereen meteen al een volledige scheiding tussen Noord en Zuid te hebben bepleit, terwijl er ook voorbeelden zijn van een wat meer genuanceerd oordeel over de Belgen (één lezer wijst bijvoorbeeld de 'Waalse' bevolking van Brussel aan als de haard van het verzet). Opvallend is dat het conflict met de Belgen door sommigen een goede aanleiding werd gevonden om kritiek op het financiële beleid van de regering te uiten.
O.V.

In de *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, LXXI (1980) 159-213 levert G.B. Janssen een bijdrage tot de krijgsgeschiedenis door zijn studie over de 'Halte Westervoort. Het fort bij de IJsselbruggen'. Daarin wordt de strategische betekenis van IJssellinie en fort Westervoort met name vanaf de negentiende eeuw uit de doeken gedaan. W. Verkade beziet in 'De briefwisseling van J.R. Thorbecke 1833-1836' (217-230) wat de recente bronnenuitgave hiervan (1979) oplevert voor Gelderland en Geldersen.
R.W.M.V.S.

In een omvangrijk artikel, getiteld 'Provinciale Friesche Vereeniging van Vrienden der Waarheid (1854-1890). Een réveil-beweging in Friesland', *It Beaken*, XLII (1980) 35-84 beschrijft J.W. Oudendag de geschiedenis van de vereniging die het organisatorische kader van het in Friesland laat op gang gekomen réveil heeft gevormd. Het bijzondere van dit Friese réveil is dat het zijn aanhangers onder de midden- en lagere klasse vond èn dat het geheel binnen de boezem van de Nederlandse hervormde kerk bleef. De leiding berustte bij een aantal rechtzinnige predikanten, van wie J.W. Felix de meest gezaghebbende was. De vereniging van 'Waarheidsvrienden', gesticht in 1854, richtte haar streven in de eerste plaats op het herstel der orthodoxe prediking, zodat het geen verwondering behoeft te wekken dat vooral de opleiding van rechtzinnige predikanten veel aandacht kreeg. Juist toen er grote successen waren geboekt in de strijd tegen de invloed van het modernisme in

Friesland, kwam het ten gevolge van de doleantie tot een scheuring van de vereniging. De auteur, die het streven van de ‘Waarheidsvrienden’ met deskundigheid, gepaard aan sympathie, beschrijft, heeft gebruik gemaakt van veel niet eerder benut bronnenmateriaal.

O.V.

In de eerste decennia van de negentiende eeuw (tot 1857) kon het aan de drie lagere scholen van Terschelling gegeven onderwijs op geen hoger predicaat dan ‘achterlijk’ aanspraak maken. Tot deze conclusie komt Th.P.M. van der Fluit in ‘Het lager onderwijs op Terschelling in de eerste helft van de negentiende eeuw’, *It Beaken*, XLII (1980) 125-136. Men vindt hierin een verslag van de bevindingen der Noordhollandse schoolopzieners aangaande de staat van het onderwijs op dit eiland.
O.V.

In een aflevering van *Biekorf,* LXXX (1980) 201-376 die geheel is gevuld met ‘Opstellen omtrent Gezelle’ valt vooral de innoverende studie op van J. Geens, ‘Omtrent een maatschappijvisie in Guido Gezelles weekblad 't Jaer 30 (1864-1865)’, *ibidem*, 227-253. De auteur, die een dissertatie voorbereidt over ‘'t Jaer 30’, geeft hier essentiële gegevens over de diepe bewogenheid van Gezelle die wekelijks zijn journalistieke werk voor het genoemde weekblad, met als ondertitel ‘politieke wegwijzer voor treffelijke lieden’, te Brugge verrichtte in opdracht van zijn bisschop J.J. Faict. Achtereenvolgens benadrukt Geens Gezelles geloof in de religieuze oernatuur van het Vlaamse volk en trouw aan de oude waarden en zijn visie op mens en maatschappij. De auteur illustreert zijn analyse met veel passende teksten en formuleert tenslotte een genuanceerde conclusie waarin Gezelles antimodernisme en triomfalistisch moraliserend katholicisme duidelijk worden aangetoond. Deze studie is een belangrijke aanwinst voor de kennis van de mentaliteit tijdens de negentiende eeuw.
M.B.

In zijn Gedenkschriften maakt P.J. Troelstra gewag van een gedicht waarin hij als jong student uiting gaf aan zijn afkeuring van het praalgraf dat de Groninger industrieel W.A. Scholten voor zich had laten oprichten. In ‘Bij een spotdicht van de jonge Troelstra’, *De Vrije Fries*, LX (1980) 86-96 gaat J.J. Kalma in op de achtergrond van deze poëtische ontboezeming, die anoniem geplaatst blijkt te zijn in het *Friesch Volksblad*, 31 augustus 1884. Kalma constateert dat het gedicht al iets laat zien van de ethische inslag die voor Troelstra steeds kenmerkend zou blijven.
O.V.

L. Buning beschrijft ‘Een merkwaardige Groninger in de Drentse dreven. Uit het leven van Tjark Eltjo Bontkes, initiatiefnemer tot de Drentsch-Veenkoloniaal Westerwoldsche Hypotheek- en Credietbank’, *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe*, XCVI (1979) 77-90. Het artikel is meer dan alleen een beschrijving van Bontkes' korte optreden als secretaris van het bankbestuur (vanaf de oprichting in 1919 tot 1920/1921), het is een biografische schets van deze boer uit het Oldambt (1885-1975), met aandacht voor zijn denkbeelden op het maatschappelijk terrein; hij was betrokken bij de sociale en politieke vraagstukken van zijn tijd - met name bij de rol van boerenorganisaties - en had een hang naar het filosoferen en ontwikkelen van diepzinnige theorieën, gedeeltelijk uitgewerkt in de vele ingezonden stukken in diverse kranten. In de jaren dertig werd zijn voorkeur voor het nationaal-socialisme steeds duidelijker; hij raakte bevriend met Rost van Tonningen en voelde zich in 1944 genoodzaakt naar Duitsland uit te wijken. Na de oorlog woonde hij in het Oostfriese Wymeer.

Th.S.H.B.

Onder de titel ‘Frjentsjert: it (Klein) Walhalla en de eerste sosialistyske arbeidersbeweging’, *It Beaken*, XLII (1980) 101-124 beschrijft L.B. Bootsma de opkomst van het socia-

lisme in het Franeker van de jaren 1890, met veel nadruk op de strijd tussen de parlementaire en revolutionaire richting. Centraal staan daarbij het in 1891 door Domela Nieuwenhuis ingewijde Volksgebouw 'Walhalla', meestal 'Klein Walhalla' genoemd, en de persoon van de plaatselijke socialistische voorman Eger Bouma, die sterk op de hand van de revolutionairen was.

O.V.

M. Boone, 'Daan Boens', *Handelingen van het genootschap Société d'Emulation te Brugge*, CXVII (1980) 299-306 geeft een beknopte biografie, een bibliografie en een korte appreciatie van het werk van de in 1893 te Oostende geboren en in 1977 te Gent overleden politicus en flamingant, maar vooral als dichter bekende figuur.

J.M.

De aanzienlijke uitbreiding van sommige kustplaatsjes sedert ca. 1900 is een merkwaardig historisch en ruimtelijk verschijnsel. Daarom is de studie door V. Cosijn, 'Knokke in 1907', *Rond de Poldertorens*, XXII (1980) 119-126 niet zonder belang. De bijdrage steunt op kadastrale gegevens en op orale getuigenis.

J.M.

Naamlijst medewerkers/sters

E. Aerts, Aug. Reyerslaan 5/8, 3220 Aarschot, België
F.R. Ankersmit, Oosterweg 65, 9751 PC Haren, Gr.
M. Baelde, Doornstraat 332, 8200 Brugge, België
W. Baeten, Leiestraat 17, 9780 Zulte, België
K. van Berkel, Lindeboom 45, 4101 WG Culemborg
L. Blok, p/a Instituut voor geschiedenis, Padualaan 14, 3508 TB Utrecht
H. Boels, Antaresstraat 7d, 9742 LA Groningen
N.A. Bootsma, Philippuslaan 6, 6564 AM Nijmegen
Th.S.H. Bos, Dreef 32, 2803 HB Gouda
J.A.M.Y. Bos-Rops, Dreef 32, 2803 HB Gouda
J. Bosmans, Weezenhof 35-28, 6536 HB Nijmegen
D.F.J. Bosscher, Oosterstraat 52, 9989 AE Warffum
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, 9884 PB Niehove
J.R. Bruijn, Hofbrouckerlaan 21, 2341 LM Oegstgeest
W. Buntinx, p/a Rijksarchief, Geraard Duivelsteen, 9000 Gent, België
D.G. Carasso, Dr. Koomansstraat 21, 1391 XA Abcoude
A.E. Cohen, van Brouchovenlaan 4, 2343 HD Oegstgeest
W.Ph. Coolhaas †
A.Th. van Deursen, Maluslaan 11, 1185 KZ Amstelveen
P.J. Drooglever, Bootsmastraat 11a, 2722 CR Zoetermeer
H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Prof. Gimbrèrelaan 162, 5037 EN Tilburg
E. van Eyck van Heslinga, Van Oldenbarneveltstraat 31, 2334 AD Leiden
M.A.M. Franken, Sprengenweg 138, 7314 PL Apeldoorn
W.Th.M. Frijhoff, Katholieke Hogeschool, soc. cult. wetenschappen, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg
P.C. Gijsbers, Rijn- en Schiekade 97a, 2311 AP Leiden
P.D. 't Hart, Centrumgebouw Noord, Padualaan 14, 3508 TB Utrecht
P.E. de Hen, Het Breed 837, 1025 JD Amsterdam
A.H. Huussen jr., Troelstralaan 49, 9722 JD Groningen
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, 2334 CJ Leiden
J.C.G.M. Jansen, Lammergierstraat 46, 6215 AJ Maastricht
A.E.M. Janssen, van Nispenstraat 25, 6521 KJ Nijmegen
O.J. de Jong, Marislaan 10, 3582 HE Utrecht
A.C.M. Kappelhof, Postbus 1346, 5200 BJ Den Bosch
A.E. Kersten, Turfberg 39, 2716 LV Zoetermeer
D. Keymolen, Burgemeesterstraat 3a, bus 22, B 3000 Leuven, België
P. Kooij, De Sitterstraat 12, 9721 EW Groningen
W.R.H. Koops, Poorthofsweg 20, 9751 CE Haren
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen
J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen
G.C.P. Linssen, Postbus 258, 6040 AG Roermond
E.B. Locher-Scholten, Herenlaan 43, 3701 AS Zeist
A.M. Luyendijk-Elshout, Prins Bernhardlaan 60, 2341 KL Oegstgeest
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, 9752 CR Haren
J. Mertens, p/a Rijksarchief, Academiestraat 14-18, 8000 Brugge, België

F.A.M. Messing, Mgr. Schaepmanlaan 49, 5103 BB Dongen
A.D.A. Monna, p/a Universiteitsbibliotheek, Wittevrouwenstraat 9-11, 3512 CS Utrecht
M.E.H.N. Mout, Oranje Nassaulaan 27, 2361 LB Warmond
W.W. Mijnhardt, Wolfhezerweg 50, 6874 AE Wolfheze
D.J. Roorda, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden
R.W.M. van Schaïk, Golfslag 157, 9732 MJ Groningen

A.L. van Schelven, Grundelweg 4, 7552 WG Hengelo
P. Scholliers, Krokuslaan 20, B 1981 Tervuren, België
G.J. Schutte, Roeltjesweg 10, 1217 TD Hilversum
P. Selten, Reaumurlaan 16[11], 3553 HN Utrecht
B. Sierman, Da Costastraat 135 III, 1053 ZM Amsterdam
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee, België
R. Vaughan, p/a Instituut voor geschiedenis, Grote Rozenstraat 38, 9712 TJ Groningen
Th.J. Veen, Melkweg 20, 1622 BA Hoorn
O. Vries, Fries Instituut, Westersingel 28-30, 9718 CM Groningen
Joh. de Vries, p/a Westeinde 1, 1017 ZN Amsterdam
C.B. Wels, Reelaan 21, 3735 KK Bosch en Duin
L. Wils, De Grunnelaan 14, B 3030 Heverlee, België
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, 2341 TZ Oegstgeest

Auteurs

E.H. Kossmann (1922) is hoogleraar in de geschiedenis na de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Groningen

Theo Veen (1943) is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam

A Bilateral Bicentennial

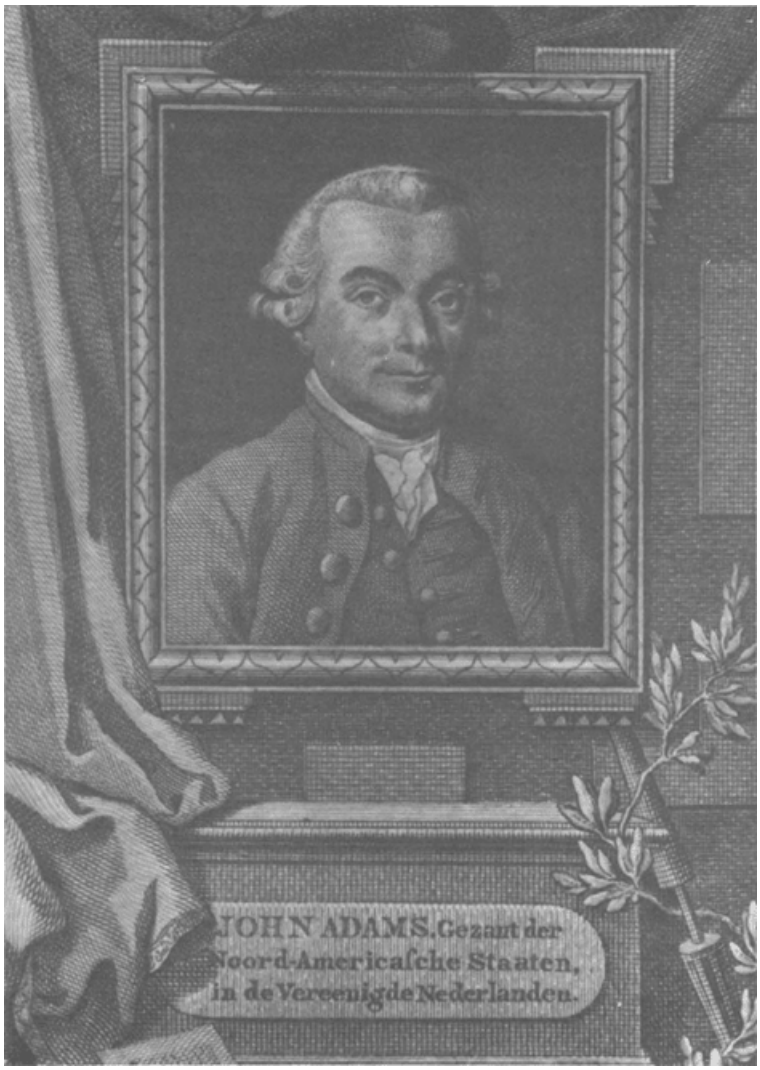

John Adams - engraving by Reinier Vinkeles, 1782

Ten Geleide

De artikelen in deze aflevering vormen de tekst van een serie voordrachten gehouden op een congres over tweehonderd jaar Amerikaans-Nederlandse betrekkingen dat van 1-4 juni 1982 onder auspiciën van de 'Netherlands American Studies Association' en het Nederlands Historisch Genootschap te Amsterdam werd georganiseerd. De uitgeverijen Meulenhoff International en Octagon Books stonden ons het ongewijzigde zetsel af van de bundel *A Bilateral Bicentennial. Two Hundred Years of Dutch-American Relations, 1782-1982*. Wij betuigen beide uitgevers onze erkentelijkheid dat zij op deze wijze hebben willen bijdragen dat de voordrachten van het congres ook onze lezers direct onder ogen kunnen komen.

De in Amerika gedrukte tekst bleek tot onze verrassing nog in lood te zijn gezet, zodat wij niet in staat waren de zetbreedte aan te passen. Wegens het voorkomen van interne verwijzingen is de paginering van de boekuitgave gehandhaafd. Daarnaast is de BMGN-paginering aangebracht. Dank aan uitgeverij Nijhoff die deze en andere technische problemen heeft opgelost.

Tenslotte spreken wij onze waardering uit jegens de redacteuren van deze bundel, J.W. Schulte Nordholt en Robert P. Swierenga. Dankzij hun inspanningen kunnen wij over de teksten van deze voordrachten beschikken.

De redactie

Introduction

The life of the historian these days seems to be determined by commemorations. Almost every year some city or treaty or declaration has been around for exactly so many centuries; captains and kings, though departed, celebrate their birthdays with pomp and circumstance. A new set of servants is ready to oblige them, to hold conferences, read papers, write books - in short, to observe the holy occasion with due respect. All this is fine and good; it brings people together, it advances knowledge, it revives the past. The one condition is that the servants remain independent, free to say whatever they want to say. The historian needs his own way to celebrate.

That is why in this introduction we shall resist the temptation to express our gratitude for the fact that we are celebrating two hundred years of friendship between the Netherlands and the United States. All we want to say is that it is precisely this friendship, this interdependence of liberty of our Western world, that makes our independence as historians possible. We should never forget that fact.

What it means to us here and now is that we can argue and discuss in full freedom what the relations between the two nations have meant in their historical perspective. Thanks to the wise decision of the Dutch government, an opportunity has been provided for historical reflection in this bicentennial year. Thanks to the Dutch Ministry of Education and Science, that reflection has been well organized in a symposium, held in Amsterdam, June 1-4, 1982. Thanks to the Dutch Historical Association and the Netherlands American Studies Association, who sponsored the symposium, there was an audience willing to listen to and participate in the discussions. Thanks to the Dutch publishing firms of Meulenhoff and Nyhoff and the American firm of Farrar, Straus and Giroux (and its division Octagon Books), the Acta of the symposium could be printed in this book and illustrated with so many attractive pictures.

Thanks are due to many people but most of all to the speakers who so gracefully accepted our invitation to share their knowledge with us and enlighten our understanding of what is really a rather complicated relation. As will be seen from the contents of the book, we divided the subject into three parts, corresponding to the three days of the symposium. The first day dealt with the diplomatic and

economic relations of the two countries; the second was devoted to Dutch immigration to and settlement in the United States; and the third day focused on the perception that the two nations had and perhaps still have of each other. Of course, much more could be said; we could have gone on for seven days instead of three. But we hope that we have at least covered some of the most essential aspects of our bilateral bicentennial and stimulated further research and discussion.

JULY 1982
J.W. Schulte Nordholt and Robert P. Swierenga

Part One

· ⁂ ·

Diplomatic and economic relations

Two Americans in Two Dutch Republics
The Adamses, Father and Son

R.R. Palmer

On April 19, 1782, the States General formally received John Adams as minister plenipotentiary from the United States. A reception by the Stadtholder, William V, soon followed, and a treaty between these two 'powers of the earth,' to use a phrase from the American Declaration of Independence, was signed the following October. It is not a treaty of military alliance, such as the United States signed with France in 1778. It is what diplomats call a treaty of amity and commerce. It is a long document, in twenty-nine articles. All the articles but one pertain to trade, merchant shipping, guarantees to seamen, and such matters. But the first article states that 'there shall be a stable, inviolable and universal peace and sincere friendship between their High Mightinesses the States General of the United Provinces and the United States of America.' Time has rendered many of the commercial provisions obsolete, and their High Mightinesses long ago disappeared, but the friendship remains; it has indeed been one of the least troubled of any between two peoples, and we hope and expect that it will continue to be so.

Except for France, the Dutch government was the first in the world to recognize the United States. Last year, on a brief visit to Morocco, I learned that this honor is claimed for the Sultan of Morocco, but a little research has assured me that the priority of the Dutch treaty cannot be successfully challenged, for one article of the Dutch-American agreement provided for Dutch assistance to the Americans in negotiations with Morocco and the Barbary states, and the American treaty with Morocco was signed in 1787.

It is still a question whether the Dutch were a little slow in not extending recognition until six years after the Declaration of Independence. Why did they wait until after the battle of Yorktown and

the surrender of Cornwallis' army? Was it simply Dutch prudence? The Amsterdam merchants had given surreptitious aid to the American insurgents throughout the war, passing a stream of munitions and other goods through the Dutch island of St. Eustatius in the West Indies. But the point is that this aid was surreptitious and illegal, for the Stadtholder and the highest authorities in the Netherlands favored the British. A further cause of delay was that the French tried to prevent or postpone Dutch recognition of the United States, in the belief that the Dutch wealth and merchant marine were more useful in the war against England if the Dutch government remained neutral. And another cause, as John Adams so painfully learned, was the slow and cumbersome operation of the various provinces, towns, assemblies, admiralties, councils, boards, and committees of which the United Provinces were composed.

The fact is that it took a small Dutch revolution, or quasi revolution, or the beginning of what is called the Patriot Movement in the Netherlands, to bring about the recognition of the United States. And this brings me to my real purpose, which is not to dwell on diplomacy and treaties, but to speak in general of the revolutionary era in Europe and America at the end of the eighteenth century, drawing somewhat distantly on a book I wrote twenty years ago. More particularly, I should like to venture some ideas about two Americans in two Dutch republics. The two Americans are John Adams and his son John Quincy Adams. They later became the second and the sixth Presidents of the United States. The two Dutch republics are the old United Provinces at the time of the abortive Patriot Movement in the 1780's and the Batavian Republic that emerged in 1795 in the course of the war between Revolutionary France and the conservative powers of Europe. John Adams was American minister to the United Provinces from 1780 to 1788, though mostly absent in London after 1782. John Quincy Adams was American minister to the Batavian Republic from 1794 to 1797. They were strikingly different in their attitude toward the Dutch scene. My main purpose is to examine these differences and the reasons for them.

Both the United Provinces and the United States were small countries in terms of population at the end of the eighteenth century, each having hardly more people, if we exclude the American slaves, than one of the larger French provinces. Both nevertheless played an important part in the revolutionary movement that swept over the area of Western civilization at that time. In this movement the French Revolution was unquestionably by far the largest and most decisive component. On the vicissitudes of France everything else depended. The French Revolution was preceded by the American Revolution, in which the French monarchy effectively intervened, by the Dutch

Patriot Movement, which the French monarchy favored, though ineffectively, and by revolution in Belgium, or what was then called the Austrian Netherlands, by which time the French monarchy was impotent and collapsing. The French Revolution was followed, after the French armies proved victorious in the war that began in 1792, by the incorporation of Belgium and the German Rhineland into the French Republic and by the setting up of nominally independent republics on the French Revolutionary model elsewhere - the Batavian in 1795, followed by the Cisalpine, Ligurian, Roman, and Neapolitan republics in Italy and the Helvetic in Switzerland. It is not enough to see these annexations and dependent republics as mere consequences of French conquest, for in each case the French worked with local persons who had long been dissatisfied with their respective old regimes. To round out the picture, it may be noted that revolutionary attempts were made in Poland in 1794 and in Ireland in 1798, but that they were quickly suppressed, in part because the French could not or did not support them. In general, what we see in the last quarter of the eighteenth century is what some have called the Atlantic revolution, some the democratic revolution, and some the bourgeois revolution, but these terms are not mutually exclusive, and may even denote the same thing.[1]

There is not sufficient space here to explore in detail the issues in this transnational upheaval or to analyze the resemblances and the differences between various countries. Instead, I shall quote at some length from a figure well known in Dutch history, Gijsbert Karel van Hogendorp. In the 1780's he was the young scion of an important Rotterdam family; a quarter century later he became the main author of the constitution by which the House of Orange was restored as a constitutional monarchy. He was an acute observer. ‘Two great parties are forming in all nations,’ he wrote at Rotterdam in 1791. ‘For one, there is a right of government to be exercised by one or several persons over the mass of the people, of divine origin and to be supported by the church, which is protected by it. These principles are expressed by the formula: Church and State.’ Note that van Hogendorp makes no distinction here between the established Protestant churches and Roman Catholicism, or between absolute monarchies, aristocracies of birth, and self-perpetuating oligarchies; all are forms of an old regime. ‘To this,’ he goes on, ‘is opposed the new system, which admits no right of government except that arising from the free consent of those who submit to it, and which maintains that all persons who take part in government are accountable for their actions. These principles go under the formula: Sovereignty of the People, or Democracy.’[2]

When John Adams arrived at The Hague in 1780 this protodemocratic

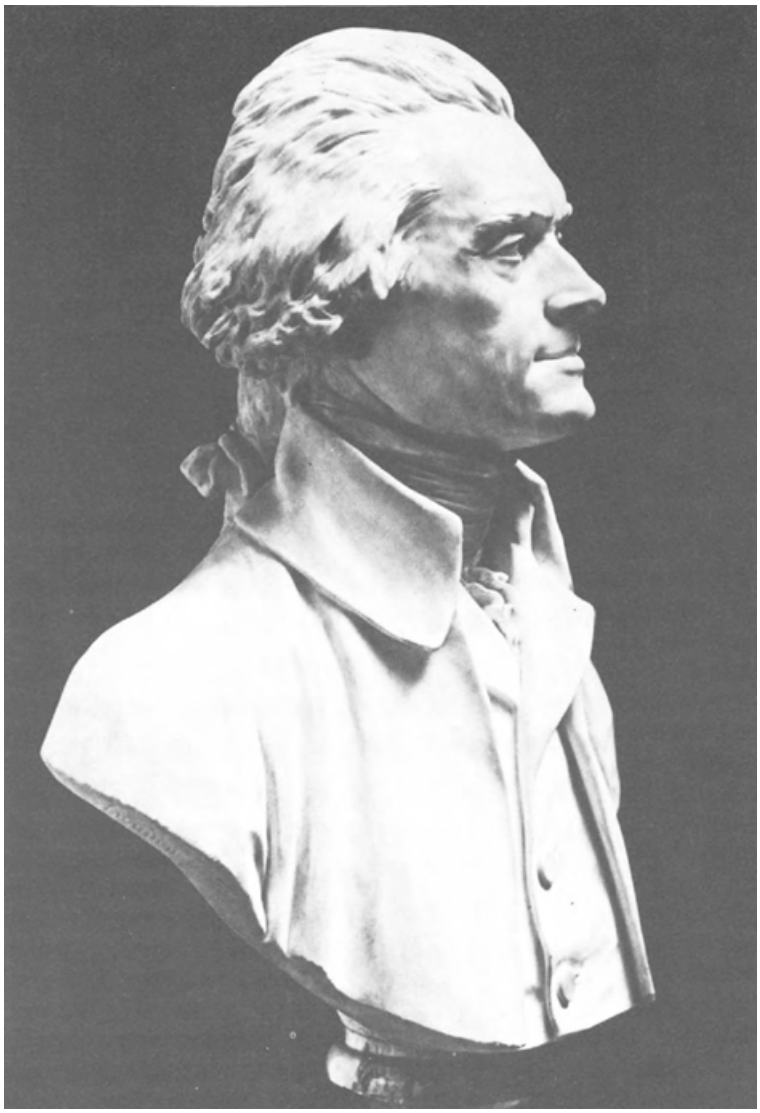

Thomas Jefferson, 1789, by Jean-Antoine Houdon

disturbance was barely beginning in the United Provinces. The Dutch Patriots, as they called themselves, were a miscellaneous grouping, including a few of the governing families, many substantial Amsterdam merchants who had been trading illicitly with the Americans, and some leisured gentlemen and impatient youth who had caught the new ideas of the European Enlightenment. They objected to the semi-royal pretensions of William V and the House of Orange and to the persistent Anglophilism of the Orange establishment even at a time when Britain was assailing the Dutch commerce and colonies. The Patriots were therefore pro-American and pro-French. Adams found his warmest reception and made his best Dutch friends among them. He was delighted at the signs of incipient revolution, praised the Patriots lavishly, plunged into the agitation by helping to organize a wave of petitions - in short, took sides in the affairs of a foreign country in a way that in later years he would consider shocking. He got what he wanted: recognition of the United States and then a loan of five million guilders, after which he left for Paris to take part in the negotiation of a peace treaty with England. He soon became the first American minister to the former mother country, on which his opinions remained highly ambiguous. As for the Patriots, their movement went on to new heights, only to be crushed in 1787 by the diplomatic skills of England and intervention by the Prussian army. Several thousands of the Patriots fled to France, where they were welcomed and financially assisted by the monarchy of Louis XVI while awaiting their chance to return and complete their republican revolution.

John Adams, at first on the ground in Holland, then in Paris and London, remained sympathetic to the Dutch Patriots but was disappointed at the confusion of their objectives, their weakness, and their lack of success. He tried to inform himself by industrious reading on Dutch history and affairs, but the complexities of the Dutch political system continued to baffle him. The United Provinces were in fact an assemblage of local elements that had originated in the medieval Holy Roman Empire, then combined in the Union of Utrecht in the sixteenth century to carry on the revolt against Spain, with elaborate provisions to guard against any central authority by confirming the liberties of provinces, towns, burgomasters, estate assemblies, and the Dutch Reformed Church. The result was indecision, procrastination, and everlasting absorption in vested rights. In London, Adams wrote a large book on the comparative anatomy of republics, to support his belief that the best government must be a mixture of monarchy, aristocracy, and democracy. He found it hard to classify the United Provinces in his system. The trouble with the Dutch was that they did not have the right mixture. In discussing ‘democratical republics’ he noted in

passing ‘certain remnants of democratical powers' in Overijssel and Friesland. Mainly he classified this strange country under ‘aristocratical republics.’ The Hollanders, he said, were preserved from tyranny - that is, from an excess of the monarchical principle - ‘partly by the stadholder, partly by the people in mobs, but more especially by the number of independent cities and sovereignties associated together, and the great number of persons concerned in the government and composing the sovereignty, four or five thousand, and finally, by the unanimity that is required in all transactions.’ In his feelings he continued to side with the Patriots, and in his theory to believe that what the Dutch needed was more of the democratic principle. When the Patriots were suppressed he thought that their weakness had been, apart from relying too much on France, to be ‘too inattentive to the common people of their own country.’[3]

At this very time, in 1787, back in the United States, certain Americans were attempting to devise a new federal constitution in which a central government should have more authority. The Dutch example was often cited in their arguments. Some Americans, clinging to the original Articles of Confederation, praised the Dutch for their careful preservation of all manner of local liberties. Those wanting a stronger United States, the Federalists, and especially James Madison, took a more negative and more realistic view. Not only were the United Provinces a mere confederation of aristocracies, said Madison, ‘where the legislature consists of men who hold their offices for life, who fill up offices and appoint their salaries themselves,’ but the Dutch could not even maintain their political independence. The Prussian military intervention presented ‘the awful spectacle’ of invasion by foreign armies. The Dutch system was completely unworkable. Its worst fault was its weakness. ‘The important truth,’ said Madison, ‘is that a sovereignty over sovereigns, a government over governments, a legislation over communities as contradistinguished from individuals... is subversive of the order and ends of civil polity.’ And Madison also expressed the hope, writing in 1788, that the troubles then afflicting the Netherlands would ‘issue in such a revolution as will establish their union.’[4]

Such a revolution came seven years later with the proclamation of the Batavian Republic. It was again made possible by foreign intervention, this time by the invading French, since the restored government of William V had the misfortune of belonging to the coalition with which the French Revolutionaries were at war. The Dutch exiles of 1787 accompanied the French army as it entered Holland. Exiles and French republicans were alike welcomed by old Patriots and their sympathizers. William V fled to England. Their High Mightinesses the States General faded away. A Dutch National

Convention assembled and after much difficulty produced a constitution resembling the French constitution of 1795.

The new Batavian constitution began with a declaration of the rights of man. The republic took the mystic triad of Liberty, Equality and Fraternity as its motto. As in France, an Executive Directory of five persons came into being, with a two-chamber legislature elected by individual voters. The Reformed Church was disestablished, and Roman Catholics, minority Protestants, and Jews, who together made up 40 percent of the population, for the first time were given equality of political rights. The old provinces and towns were abolished as corporate entities, replaced, as in France, by new departments and municipalities. Group representation yielded to the principles of individual citizenship. The new Dutch government also declared war on England, which thereupon occupied the Dutch colonies, notably Ceylon and the Cape of Good Hope.

The Batavian Republic was the first of the satellite republics, or sister republics as they were also called, that emerged in connection with the Wars of the French Revolution. Although many Batavians soon became disillusioned with the demands of the French, especially the financial demands, the Batavian Republic was an object of admiration for French sympathizers in other countries. For these reformers and potential revolutionaries it was more satisfactory to have their own republic, however dependent, than to remain as an occupied area or to be annexed to France like the Belgians. Along the German left bank of the Rhine, before annexation to France was decided on, a group of pro-French Germans launched a short-lived Cisrhenane movement, in the hope of founding a Cisrhenane Republic on the model of the Batavian. In Italy, in the Cisalpine and other new republics, the main features of the Batavian were repeated. The Irish revolutionary Wolfe Tone, while in Paris hoping to induce the French to invade Ireland, believed that if successful they would sponsor an Irish Republic on the Batavian model.

The Batavian Republic sought to correct the very evils and weaknesses that John Adams and James Madison had condemned in the old United Provinces. The main issue in the new republic, especially from 1795 to 1798, the very time when John Quincy Adams was stationed at The Hague, was the dispute between unitarists and federalists. ‘Federalism’ in the Netherlands, as in France in 1793, had the opposite meaning from what the same word then meant in America. American federalists worked for a stronger national government, which was precisely what Dutch federalists tried to prevent. Dutch federalists, during the debates on the new constitution, wished to maintain the separate identity and autonomy of the old provinces and towns, which meant preserving the position of men already important

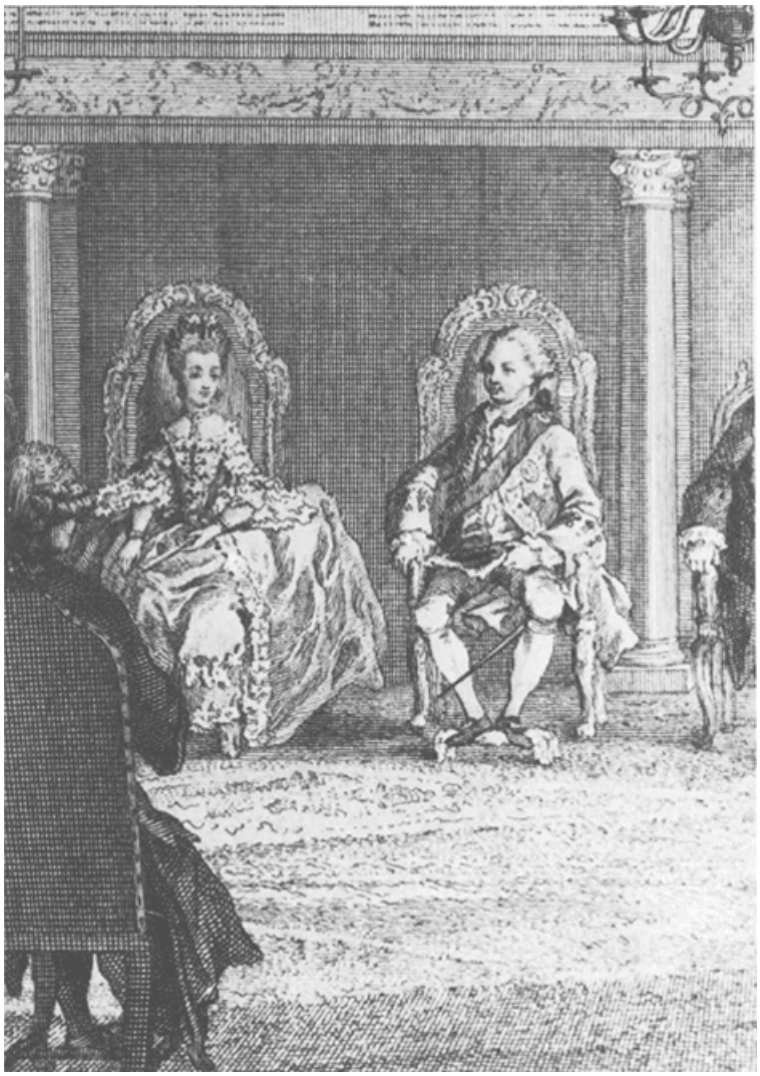

Wilhelm V and Wilhelmina on a visit to Amsterdam on May 30, 1768 - detail of an engraving of Reinier Vinkeles

under the old order. Federalists therefore were denounced as aristocrats. Persons of more democratic opinions were unitarists. In the provinces and towns they saw, rightly enough, the strongholds of the traditionally privileged and ruling elements of the population. They therefore insisted on abolishing the old provincial and town organizations, with their ancient and disparate charters and liberties, and replacing them with a uniform system of departmental and municipal administration, in which all citizens could hope to participate on a more equal basis. The struggle between unitarists and federalists was so fierce that even the French envoys, with memories of their own French Revolution, were amazed by it. The unitarists won out in the constitution of 1798. Despite subsequent modifications, the unitary principle prevailed permanently. A real transformation occurred. Where the United Provinces, modern though they were in commercial and financial matters, had been in their political and legal arrangements a bundle of medieval survivals, the Batavian Republic and the constitutional monarchy that ensued in 1814 were modern states.

It was at the height of agitation in the Netherlands, on October 31, 1794, that John Quincy Adams arrived at The Hague. Revolutionary committees in the Dutch cities were preparing to welcome the French army, which arrived a few weeks later. Dutch patriots put on tricolor cockades, planted trees of liberty, and sang the 'Marseillaise' in the streets. The Adams who saw all this was a young man, only twenty-eight years old, but well qualified for a diplomatic appointment. He had been brought as a boy by his father to Europe years before, had gone to school in Paris and become fluent in French, and had even been enrolled for a few months in 1781 as a student at the University of Leyden, where he acquired some knowledge of Dutch. He was even a Harvard graduate. As the son of John Adams, he had met and spoken with many personages of international consequence. He had traveled widely. His father had trained him to make careful observations, on which he reported at length in long letters to his father, his famous mother, Abigail, and the American Secretary of State. He also kept a diary with assiduous faithfulness, day by day, for many years. There is therefore no shortage of evidence for what John Quincy Adams thought and said. He remained in the Netherlands until June 1797, except for a few months on a mission to London, during which he was married to an American girl.

The extraordinary thing is that John Quincy Adams, while in the Netherlands, showed so little perception, understanding, or sympathy for what was happening around him. Where his father had praised and fraternized with the Patriots, John Quincy held aloof. It was not that he underestimated the strength of the Dutch revolutionary movement. Half the nation, he reported to the American Secretary of State, was

'panting for the success of the invaders.' Patriotic clubs had sprung up everywhere. He had been invited to join one, but had declined. 'I was not sent here,' he wrote to his father, who had been so enamored of the Dutch Patriots fifteen years before and who was now Vice-President of the United States, 'to make myself a partisan of Dutch factions.' Or as he wrote to his mother: 'I have therefore invariably avoided every act that could be charged with partiality to the Patriots.'[5]

He was indeed under orders from the Secretary of State to remain neutral. And neutral he was on the larger issues in the struggle between England and France. As for England, he confessed to 'a dislike both of the government and the national character, perhaps amounting even to a prejudice,' and as for France, 'the unsettled revolutionary state of that country' offset any sentiments he might otherwise entertain in its favor. For England he said he felt an aversion, and for France indifference.[6] It was from France, however, at this time, that he saw the greatest threat to the internal peace and even the territorial integrity of the United States. The French were in truth interfering in American domestic politics. Their minister in Philadelphia sponsored the emerging Jeffersonian or Democratic-Republican party. The French, believing that the United States government had turned pro-British by signing a treaty with England in 1794, and even declaring that the administration of George Washington no longer represented the American people, openly took sides in the presidential election of 1796, preferring the election of Jefferson to that of John Adams, John Quincy's own father, who did in fact become the second President and attempted to carry on the policy of neutrality which the French considered to be hostile. The French therefore stopped American shipping bound for England; an undeclared naval war with the United States actually followed. They rebuffed the American agents sent to negotiate with them. There was even talk in the French Foreign Office of supporting a movement for an independent republic west of the Alleghenies. Working with dissident Americans, it might be possible to create something like a Batavian Republic in the region between the Alleghenies and the Mississippi, a region that had been French within living memory and where the scattered Americans, as yet few in number, felt little attachment to the new government east of the mountains.

There was therefore every reason why John Quincy Adams should lack enthusiasm for a Batavian Republic which, however real its Dutch roots, did in truth represent an extension of French power and of the French Revolution. There was every reason why in his long letters to the State Department, to his parents, and to other correspondents he mainly dealt with the international situation and the dangers

presented to the United States by the war in Europe. On these matters his reports were diligent and detailed. But we may still ask why he paid so little attention to internal Dutch affairs, the intense controversy between unitarists and federalists, the significance of the Dutch factions, and the nature of the Batavian revolution.

Was it that he lacked the time to inform himself, being preoccupied with more urgent problems? Or that he lacked contacts with the Dutch leaders, from whom he might have learned more of their pressing concerns? From his diary it appears that this is not the explanation. This dutiful young Puritan tells us several times how he spent his day.[7] Typically, he arose about six in the morning, then translated a few pages of Tacitus to keep up his Latin, wrote letters, breakfasted at ten, received callers or paid visits in the afternoon, often seeing Dutchmen in the Batavian government, took a three- or four-mile walk before or after dinner, and in the evening went out into society, at some hospitable house like the Danish minister's, where the company engaged in conversation (naturally in French), played cards, or indulged in parlor games such as *bouts-rimés*, an amusement which consisted of making up verses to go with a given rhyme. He found time also for lessons in Italian. When he had an evening at home he devoted it to his beloved books, occasionally reading a contemporary Dutch writer like Pieter Paulus, but more often Homer, Cicero, Ovid, Lucan, or Tasso.

John Quincy Adams can be contrasted with a young man who became his best friend at The Hague, Baron Bielfeld, who was secretary to the Prussian legation. Prussia made peace with France in 1795 and declared itself neutral, like the United States. There was no great business to transact between Prussia and the Netherlands, so that Bielfeld's position, like Adams', was mainly a listening post, and his principal duty was to make observations and submit reports to his home government, which he did, addressing them directly to King Frederick William II. The two young men saw much of each other. They took their Italian lessons together, attended the theater together, and met at evening parties. They also went on long walks to Scheveningen and other nearby places, during which they talked about the Batavian and French revolutions. Bielfeld, says Adams in his diary, ‘appears to be no enemy of the principles of equality.’ Or again, he calls him ‘my democratic baron.’ They talked about ‘the rights of man, the origin and foundation of human society, and the proper principles of government,’ on all of which Baron Bielfeld held a more tolerant view than John Quincy Adams. Bielfeld even thought that the ‘smothered flame of democracy’ was burning in Germany.[8]

Every week or two Bielfeld sent a long report to the King of Prussia.[9] His letters were factual, with no sign of ideological preferences.

John Quincy Adams, 1796, by John Singleton Copley (*Courtesy of the Museum of Fine Arts, Boston. Gift of Mrs. Charles Francis Adams*)

They were full of information about internal Dutch affairs. They explained the issues between the federalists and the unitarists, distinguished between moderates and radicals in each camp, gave reasons why each party felt as strongly as it did, and offered particulars, noting for example that the people of Holland, with half the population of the Dutch territory and paying most of the taxes, objected to a federalist plan that would give the smaller provinces more than their proportionate share of power. There is almost nothing of this in the reports of John Quincy Adams. Perhaps the nearest he comes to it is in a letter to his brother in which he notes that in the Netherlands the more positive democrats favored a unitary central government while the so-called aristocrats favored sovereignty for the provinces, whereas the opposite was true in America, where democrats clamored for states' rights and denounced the centralizing Federalists as aristocrats. He said he was ‘amazed but not surprised’ at this inversion of roles.[10] He made no effort to analyze its causes. It was enough to make a joke on the Jeffersonian democrats, by intimating that they knew nothing of Europe. And the American Secretary of State, reading Adams' messages, would certainly understand less of what was happening in the Netherlands than the King of Prussia.

The truth seems to be that Adams was not very much interested in the Batavian Republic. His attention was focused on France and the French Revolution and their impact on party controversies in the United States. On this matter he was by no means neutral. He saw both the Batavians and the American democrats as the dupes and tools of France. He complained to his mother that both the French and Batavian governments showed personal malice toward his father and toward himself for merely upholding the neutrality of the United States.[11] He was so personally involved as to be blind, indifferent, annoyed, or sardonically amused by the spectacle of revolution in Europe. ‘These people, French and Dutch,’ he wrote in his diary, ‘cannot on either side carry through their farce of equality, of independence or of republicanism.’[12] He had no patience for a country that proclaimed the rights of man and yet arrested enemies of the revolution, or touted the freedom of the press while suppressing some of the newspapers.[13] He made no allowance for the war or for the counterrevolution by which any revolution is threatened. He could not tell the difference between moderates and extremists. It was not enough that the French wanted to defeat Great Britain and Austria; they must be bent on ‘revolutionizing *the whole world*.’[14] The mildest French partisans of the Revolution seemed to him to be raging radicals. For example, when Benjamin Constant, the famous liberal, opened his political career with a pamphlet in 1796 calling for support of the French Directory against the resurgence of royalism, and was

joined by Talleyrand and Madame de Staël in his efforts, Adams dismissed Constant's work as a piece of 'depravity,' and the new French government as sunk in 'desperation.'[15] The French Revolution of the last six years, he wrote to his father in 1795, had 'contributed more to the restoration of Vandalic ignorance than whole centuries can retrieve.... Whether the arts, the sciences, and the civilization of Europe will not perish with it, must yet remain a problem.'[16] This was written at the very moment when the French government was installing the Institut de France, the Ecole Polytechnique, and other learned bodies of a kind unknown in America. And where Adams feared that the 'myrmidons of Robespierre' would burn libraries as the Moslem hordes had burned the library at Alexandria, what happened was that the myrmidons of the French Republic, when Bonaparte went to Egypt, founded the science of Egyptology.

Perhaps we should conclude that John Adams was after all a revolutionary in his younger days, whereas John Quincy Adams, as the son of a founder of the Republic, was fast becoming a founder of the American Eastern Establishment. Yet with all their differences they were alike. Both made the interests of their own country, or of an independent American republic, foremost. For John Adams in 1780, the enemy of American independence was England, and he favored the Dutch Patriots because they were anti-English. For John Quincy Adams for a few years in the 1790's, the greater danger came undoubtedly from France, and he could feel no enthusiasm for a Batavian Republic that was allied to and subordinated to that hotbed of revolution. The American democrats with their predilection for France were as obnoxious to him as the American Loyalists with their attachment to England had been to his father.

There is another resemblance also. J.W. Schulte Nordholt has published an article, which I first heard him give as a lecture at the University of Michigan some years ago, in which he showed how thoroughly the Americans of the 1780's studied the history of the Dutch republic when debating on how best to organize the United States. To simplify his message, he found that the Americans were nevertheless not really very much interested in Dutch history, in why it was what it was, or in the forces and pressures and real problems that had shaped its course, but that they used it only as a storehouse of practical examples, as was usual in the eighteenth century in Europe as well as America. In the Dutch storehouse the Americans mostly found examples of what was to be avoided. In the history of the United Provinces they saw an exhibit of weakness, confusion, party strife, foreign influence, and interminable delay. Much the same can be said of John Quincy Adams, and indeed of Americans generally, as they viewed the Batavian Republic in the setting of contemporary

affairs.[17] It offered an example of what was to be avoided. The Americans did not go either to history or to a contemporary political science in a search for new knowledge or to explore the inner dynamics of faraway foreign countries. They already knew what they wanted; they had their own goals and purposes and their own stresses and strains. For those of us for whom history and social science are a profession, this is surely an inadequate basis of knowledge. But we do not judge statesmen for their qualities as historians or social scientists. We judge them for what they do, not for what they know, except as their knowledge or the lack of it may affect the consequences of their actions. The consequences of the actions of John Adams and John Quincy Adams were advantageous to the United States. They seem to have been at least harmless for the Dutch.

It is possible to conclude on a somewhat more positive note. With all due respect to both Adamses, I believe that there is more sophistication today, in America as elsewhere, in the perception of events in other countries. The Americans in the 1790's divided into two rather simple groups for and against the French Revolution, expressing either admiration or horror. These views shaped their attitude toward the Batavian Republic. We have since then seen many revolutions, Russian, Chinese, Cuban, Iranian, and nameless others, but on the whole, thanks to historians and social scientists, to journalists who are more informed and responsible than those of the eighteenth century, and to persons in government who have thought about the world, we do not divide into two simple camps with respect to such upheavals. The most extreme spokesmen for either side tend to be fewer. There is a larger middle ground, where we find those who are genuinely interested in the internal problems of other peoples, who do not seize upon them simply as examples or use them as talking points, who can see events in a long perspective, judge actions by circumstances, weigh the arguments of contending parties, distinguish moderates from extremists, acknowledge that not all revolution is purely destructive and yet know that all revolutions may run to dangerous extremes. In the present state of the world, if we have any more wisdom than our predecessors we shall surely need it.

Eindnoten:

1 See R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800* (2 vols.; Princeton, N.J., 1959 and 1964); and a paper I presented in 1979 at a conference in Bamberg, Germany, soon to be published, 'La Révolution Atlantique, vingt ans après.' On the theme of the present paper see also Herbert H. Rowen, 'The Union of Utrecht and the Articles of Confederation, the Batavian Constitution and the American Constitution: A Double Parallel,' in R. Vierhaus, ed., *Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgezetze* (Göttingen, 1977), pp. 281-93. I am glad to find myself in agreement with Professor Rowen's views.

2 These thoughts of van Hogendorp's, written in French, may be found in his *Brieven en Gedenkschriften* (The Hague, 1876), III, 60-61.

3 John Adams, *Defense of the Constitution of the United States* (3 vols.; London, 1794 [written in 1786-87]), I, 22, 69, and III, 355; and Charles F. Adams, ed., *The Works of John Adams* (10 vols.; Boston, 1850-56), VIII, 462. See also his letters and diary for the time spent in the Netherlands, 1780-82.

4 J.W. Schulte Nordholt, 'The Example of the Dutch Republic for American Federalism,' in *Federalism: History and Current Significance of a Form of Government* (The Hague, 1980), pp. 65-77; and Madison in the *Federalist* (any ed.), No. 20.
5 *Writings of John Quincy Adams* (7 vols.; New York, 1913-17). To Secretary of State, I, 338; to John Adams, I, 372; to Abigail Adams, I, 333.
6 *Writings*, I, 424. To John Adams, October 31, 1795, expressing his unwillingness to become American minister at either London or Paris.
7 *Memoirs of John Quincy Adams, Comprising Portions of His Diary from 1795 to 1848* (12 vols.; Philadelphia, 1874-77), I, 183, 187, and *passim*.
8 *Memoirs* (i.e., diary), I, 75, 79, 88, 109, 169, 179.
9 Bielfeld's reports to the King, written in French, may be found in H.T. Colenbrander, ed., *Gedenkstukken der Algemeene Geschiednis van Nederland van 1795 tot 1840* (22 vols.; The Hague, 1906-22), I, 247-356.
10 *Writings*, I, 426. There is passing reference to the unitarist-federalist issue at II, 51, and *Memoirs*, I, 185-86, but without significant comment. Since the published *Writings* and *Memoirs* are both selective, it is conceivable that Adams offered more analysis of Dutch affairs in papers hitherto unpublished, which are currently being edited by The Adams Papers at the Massachusetts Historical Society in Boston. These papers are available on microfilm at various libraries, including Yale University, where a hasty exploration suggests that the same views of the Netherlands are expressed in the unpublished as in the published material. On the 'inversion' that amused John Quincy Adams, see also my contribution to *Ideas in History: Essays Presented to Louis Gottschalk*, ed. R. Herr and H.T. Parker (Durham, N.C., 1965), pp. 3-19: 'The Great Inversion: America and Europe in the Eighteenth Century Revolution.'
11 *Writings*, II, 254.
12 *Memoirs*, I, 96.
13 *Writings*, II, 51-53.
14 *Writings*, II, 25; Adams' italics.
15 *Writings*, II, 213.
16 *Writings*, I, 389.
17 For the Schulte Nordholt article, see note 4 above. Indexes to the writings of Washington, Hamilton, Madison, Jefferson, Monroe, and John Adams himself for the 1790's show almost nothing under 'Netherlands' or 'Batavian Republic.'

John Adams and the Birth of Dutch-American Friendship, 1780-82

James H. Hutson

SINCE John Adams, the first American minister to the Netherlands, often called political contemporaries rope dancers, I hope you will indulge me if I go to the circus for a beginning metaphor. Historians of Dutch-American relations during the period of the American Revolution remind me of trapeze artists. The scene begins with American historians poised on their pedestals, Dutch historians on theirs. They propel themselves forward. But they do not clasp hands in midair. They pass and land on the spot the other has just vacated. To be specific and, for the moment, simplistic: American historians formerly contended that John Adams heroically won Dutch acknowledgment of their country's independence; now they claim that France contrived that event. Dutch historians formerly contended that France arranged their country's acknowledgment of American independence; now they claim that John Adams contrived that event.

From this comparative perspective, historical progress seems illusory indeed, for what the American historian regards as an advance in understanding the Dutch historian regards as a retreat and vice versa. Revision in one country is reaction in the other. Paradoxes in historiography are not unusual and in this case they seem appropriate, for John Adams found that the Dutch savored them: ‘every one has his prophecy, and every prophecy is a paradox,’ he reported to Benjamin Franklin from Amsterdam in 1780.[1] I hope that the present audience retains its ancestors' taste for paradox, because I intend to develop at some length the curious story of how Dutch and American historians have treated the period 1780-82.

First, the American historians. I think it fair to say that they have

never given the Dutch role in the American Revolution the attention that it deserves. One would not expect the Netherlands to receive the scrutiny lavished by Americans on France and Great Britain - the principal foreign protagonists in their revolution. But it has not fared even as well as Spain, whose contributions to the welfare of the infant United States did not, in my opinion, match those of the Dutch, whose loans between 1782 and 1788 prevented a national bankruptcy.

Why have the Dutch been neglected? One reason is language. Although Dutch was spoken by the second-largest - certainly no less than the third-largest - number of people in the thirteen American colonies, its usage has all but disappeared in the United States. Unlike French and German, mastery of it is not necessary to obtain the Ph.D. in American universities. Since studying the Dutch role in American independence would require the acquisition of a new language, aspiring American scholars turn to other subjects. A few American historians, it is true, have employed Dutch-language sources in writing about Revolutionary diplomacy. Perhaps the greatest of American diplomatic historians, Samuel Flagg Bemis, in his *The Diplomacy of the American Revolution* (New York, 1935), cites Colenbrander, van Winter, and van Wijk, but one does not sense his usual mastery in handling these secondary works. Bemis, moreover, was interested in the Dutch role in the Revolution only insofar as it illuminated the larger question of neutral maritime rights, which were pivotal in American diplomacy through the Napoleonic period; he devoted barely two pages to John Adams' mission.[2]

Friedrich Edler, the author of the only monograph on our subject, *The Dutch Republic and the American Revolution* (Baltimore, 1911), seems to have been more at home in the Dutch language than Bemis, for he cites numerous Dutch historians and some Dutch primary material which was transcribed by Sparks, Bancroft, and others. Like Bemis, however, Edler is not primarily interested in the politics of the Dutch recognition of American independence. Rather his focus is on the relations between the Netherlands and Britain. Aside from Bemis, Edler, and, more recently, Richard B. Morris,[3] no American writer makes even a pretense of using Dutch-language sources.

Dutch historians have not supplied the deficiencies of their American colleagues, because, for the most part, they have not shown much interest in their country's efforts to establish relations with the new American state. Colenbrander, for example, mentions John Adams just twice in three volumes. Although others have been more attentive, most Dutch historians of the Patriot period have considered the American problem to be, at best, incidental and have provided

little information which American writers can use; hence, the level of American analysis remains superficial.

Perhaps a Dutch Doniol is needed. Henri Doniol was a French scholar who between 1884 and 1892 published a five-volume documentary history, drawn from the archives of the French Foreign Ministry, on the role of France in the American Revolution. His *Histoire de la participation de la France à l' établissement des Etats-Unis d'Amérique* has whetted the interests of generations of American scholars. On a lesser scale the Spanish historian Utrilla has published documents illustrating his country's contributions to American independence.[4] But there is no compilation of Dutch documents which might exert a similar magnetic attraction upon prospective students.

Ignorance of Dutch seems to have discouraged Americans from seeking resources in other languages. French was the language of eighteenth-century diplomacy. It was used by Dutch diplomats, politicians, and newspapermen. France herself was a major factor in the Netherlands. But few Americans have consulted the diplomatic correspondence between the Quai d'Orsay and The Hague. How different, again, is the case of Spain, where Bemis discovered, by studying bilateral relations between France and Spain, political arrangements which had profound implications for the United States and which inspired his famous aphorism that American independence was chained to the rock of Gibraltar. Or consider Prussia, another influential power in the Netherlands. The dispatches in French of her ambassador at The Hague during the American Revolution, Thulemeyer, have been in print since 1912 and contain information about Dutch-American relations, but they have been little used by American writers.[5]

As a result of this virtual boycott of foreign languages, Americans writing on their country's relations with the Netherlands have, perforce, relied almost exclusively on the testimony of John Adams. As I hope to show presently, Adams' accounts of his own activities cannot be taken at face value. Generations of American writers have done precisely this, however, and have offered as objective fact his own self-serving celebrations of his diplomatic conduct. This process has been underway since 1805, when Adams' estranged friend, Mercy Otis Warren, relying on letters and documents which Adams himself had furnished her, described his negotiations in the Netherlands in her *History of the Rise, Progress, and Termination of the American Revolution*. Mrs. Warren's tale was one of diligence and virtue rewarded. Adams, she claimed, was ‘indefatigable in his efforts to cherish the attachment already felt by individual characters, toward the cause of America;’ he ‘persevered in every prudent measure to facilitate the object of his mission’; he pleaded with the tongues of

men and angels.[6] Finally, 'the resolute and undaunted deportment of Mr. Adams, concurring with their [the Dutch] dispositions, and with the interests and views of the United Netherlands, at last accomplished the object of his mission,' opposed, though it was, by all the powers of Europe.[7] Although there have been embellishments and modifications, this is the account that American diplomatic historians and Adams biographers have purveyed since 1805: a heroic story of Adams battling single-handedly against powers and principalities until at last, supported by the Dutch Patriots, he wrested an acknowledgment of American independence from the reluctant establishment at The Hague. That this account is simplistic puffery has not, until recently, been recognized.

In a book which I published in 1980, *John Adams and the Diplomacy of the American Revolution*, I attempted to present a more accurate picture of Adams' diplomatic mission to the Netherlands by using modern psychological concepts to explore Adams' personality and by consulting Dutch- and, especially, French-language materials. My judgment was that Adams had grossly exaggerated the importance of his own actions in producing the Dutch acknowledgment of American independence. I concluded that the prime mover in obtaining recognition was the French ambassador, Vauguyon, acting on and through the Dutch Patriot party. In the context of American historiography this conclusion was said to have 'advanced' historical understanding. In academic argot, it pushed back the frontiers of knowledge - pushed them back, in the context of Dutch historiography, to the nineteenth century, to H.T. Colenbrander's celebrated *Patriottentijd* (3 vols. The Hague, 1897-99).

It was Colenbrander's thesis that Dutch political developments of the Patriot period were dictated by foreign powers. He compared Dutch politicians to clerks in mercantile firms whose headquarters were in neighboring countries. They were, to use his famous metaphor, *'marionetten*,' danced on strings controlled by masters in Paris, London, and Potsdam. It followed that, as puppets of France, the Dutch Patriot party acted at the direction of the Duc de la Vauguyon and that its support for American independence was instigated by France.

Colenbrander's thesis is now in shambles. Challenged in 1921 by de Jong, the biographer of van der Capellen tot den Poll, it has crumbled under the blows inflicted after World War II by Verberne, Rogier, and, above all, Pieter Geyl.[8] Although these writers do not deny the importance of foreign influence in the Netherlands during the Patriot period, they view Dutch developments as essentially autonomous, feeding on historical trends within the country and attempting to fulfill various agenda set by the Dutch themselves. The

liberation of the Dutch Patriots from foreign domination by Dutch revisionist historians has enabled the most recent - and incontestably the best-informed - Dutch historian of early Dutch-American relations, Professor J.W. Schulte Nordholt, in his *The Dutch Republic and American Independence: An Example from Afar* (1982), to portray the Dutch recognition of American independence in 1782 as the result, not of French manipulation, but of the unremitting labors of John Adams and his Dutch associates. In the context of Dutch historiography Professor Schulte Nordholt has advanced historical understanding; in the context of American historiography he has pushed the frontiers of knowledge back in the direction of Mercy Otis Warren.

The trapezes swing and Professor Schulte Nordholt and I pass each other by. What prevents us from clasping hands? One impediment is a differing understanding of the character of John Adams. Professor Schulte Nordholt, acknowledging that Adams was a tempestuous individual whose passions occasionally distorted his judgment, nevertheless regards him as a man whose insights into Dutch politics were penetrating, whose actions were appropriate, and whose mind was balanced and rational. I, on the other hand, believe that during his mission to the Netherlands Adams displayed periods of behavior that were irrational and inappropriate. I do not assert that he was mentally ill. Rather I believe that the peculiar, supercharged intellectual world in Revolutionary America in which he matured produced attitudes and behavior which resembled and, at times, mimicked the pathological.

In a series of books on the ideological origins of the American Revolution, Bernard Bailyn has argued that Americans were ‘propelled’ into revolution by the pervasive fear of a British ministerial conspiracy to enslave them.[9] Adams was an early and ardent believer in the existence of a ministerial conspiracy: ‘There seems to be a direct and formal design on foot to enslave all America,’ he wrote in 1765.[10] The conspiracy theory gained potency from a conviction that grew in America in the 1760's that suspicion itself was a positive good. Revolutionary Americans used the term ‘jealousy’ to mean suspicion and, unlike their twentieth-century descendants, carefully distinguished jealousy from envy, which, then as now, meant resentment of a rival's success.[11] ‘A perpetual jealousy respecting liberty,’ asserted John Dickinson in his authoritative *Letters from a Farmer in Pennsylvania* (1768), ‘is absolutely requisite in all free states.’[12] Jealousy was extolled as a ‘moral’ and ‘political’ virtue from one end of the country to another.

As with the conspiracy theory, Adams was an early apostle of jealousy, commending a ‘jealous Watchful Spirit’[13] in 1765 and practicing what he preached throughout the conflict with Britain.

Alexander Hamilton was repelled by Adams' suspiciousness during his presidency. He possessed ‘a jealousy capable of discoloring every object,’ wrote the New Yorker, an assessment in which Mercy Otis Warren concurred a few years later when she claimed that Adams' mind was ‘replete with jealousy.’ But what Hamilton and Warren took to be a surfeit of suspicion in Adams was merely a continuation of - or, according to one observer, a moderation of - his jealousy during the Revolutionary years. Adams, wrote Theodore Sedgwick in 1788, ‘was formerly infinitely more democratical than at present and possessing that jealousy which always accompanies such a character was averse to repose... unlimited confidence’ in anyone.[14]

Jealousy-suspicion flourished, indeed luxuriated, in Revolutionary America. ‘Jealousy was prevalent in Republicks,’ observed Silas Deane in December 1777, and ‘its greatest degree was now excited in America.’[15] Fused with the fear of conspiracy, it quickened that fear to such an extent that the most innocuous political maneuvers were often interpreted as steps in a plot to persecute the innocent. The Revolutionary mentality, therefore, strikes modern scholars conversant with the literature of psychopathology as paranoiac. ‘The era of the American Revolution,’ it is asserted, ‘was a period of political paranoia.’[16] ‘The insurgent whig ideology had a frenzied even paranoid cast to it,’ writes one scholar; another hears it sounding ‘a paranoiac note.’ A third stresses its ‘paranoiac obsession with a diabolical crown conspiracy.’[17]

But these statements should be viewed as descriptive - as efforts to catch the flavor of the men and the times - rather than as diagnostic. American scholars do not believe that their Revolutionary forefathers were a generation of madmen. That there may have been pathological strains in some Revolutionaries is probable. One of Adams' most perceptive recent biographers has, in fact, argued that he suffered no fewer than three nervous breakdowns between 1771 and 1783.[18] But until techniques of applying psychology to history are perfected, one should reserve judgment about Adams and his contemporaries, even as he gives full weight to the intensity of the suspicions and the fears of malevolent conspiracy which infused the Revolutionary mentality and which suggest the term ‘paranoid’ to recent observers.

The point of these observations is that from the moment Adams arrived in Europe in 1778 until the signing of the definitive peace treaty in 1783, and at no time more than during his service in the Netherlands, he was devoured by suspicions - approaching delusions - that he was the target of conspirators. Franklin was the principal plotter; the Comte de Vergennes his most assiduous confederate. In 1779, for example, Adams believed that Franklin was trying to ‘starve

him out' of Europe to prevent him from executing a commission of whose existence the Doctor was ignorant; in 1781 Adams felt 'menaced' by Franklin for attempting to deploy another commission of which he was also ignorant. Although France favored the American cause in the Netherlands, Adams convinced himself that he 'was pursued into Holland by the intrigues of Vergennes and Franklin, and was embarrassed and thwarted, both in my negotiations for a loan and those of a political nature, by their friends, agents, and spies as much, at least, as I even had been in France.' 'The finesse and subtlety of the two ministers [Vergennes and Vauguyon],' he believed, 'were exhausted to defeat me, by disgusting and discouraging me, by Neglects, Slights, Contempts, Attacks and Maneuvers.' So malign were the conspirators that he imagined himself 'threatened with starvation from Passy; and [had] frequently suggested to my recollection, the butcher's knife, with which the DeWitts had been cut up at the Hague.'[19] Examples of these paranoid convictions could be multiplied. Their significance for this paper is that in every case in which they can be checked against the facts they were wrong.

Equally wrong were Adams' grandiose evaluations of the impact of his diplomatic activities. He actually thought it possible that his memorial to the States General of May 4, 1781, requesting acknowledgment of American independence, had produced the Dutch naval victory over the British at Dogger Bank in the North Sea in August 1781, that it had encouraged Joseph II of Austria to declare religious liberty in his dominions, and that it had ensured the success of John Laurens' special mission to France in the spring of 1781. 'I shall forever believe that it contributed to second and accelerate Colonel Laurens' negotiation,' he wrote. The fact was that the loan 'obtained' by Laurens had been promised to Franklin by Vergennes well before the colonel arrived in France in March 1781, two months before Adams presented his memorial.[20] On another occasion, Adams asserted that his Dutch negotiation 'accelerated the peace, more than the capture of Cornwallis and his whole army'; it was more decisive 'than any battle or siege, by land or Sea, during the entire war'; it 'produced' the British acknowledgment of American independence. The facts were just the opposite, for there is copious testimony that the British Parliament's resolution of February 27, 1782, declaring advocates of 'offensive war' in America enemies of their country and authorizing the King to make peace with 'the revolted colonies of North America,' was a catalyst in stimulating the Dutch to acknowledge the independence of the United States.[21]

The intention in marshaling this string of farfetched anxieties and exultations is not to ridicule Adams but to demonstrate how little

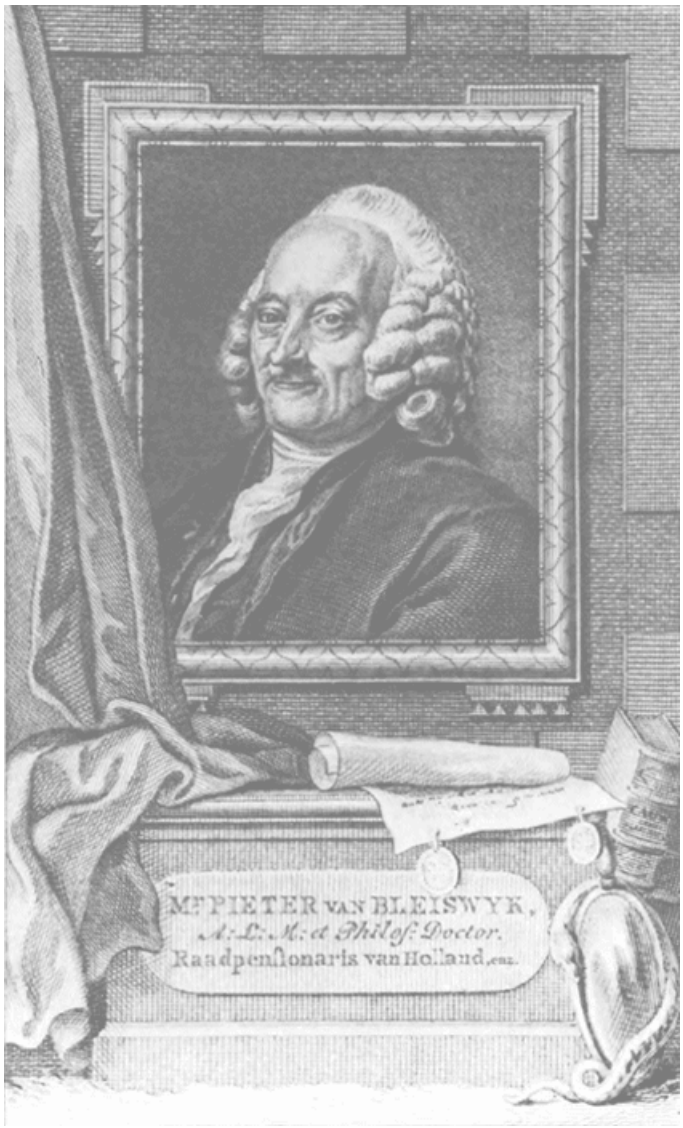

Portrait of Pieter van Bleiswijk, Grand Pensionary of Holland - engraving by Reinier Vinkeles, 1789

credibility he has as a commentator on his own activities in the Netherlands. Historians, from Mercy Otis Warren onward, who have built their accounts of Dutch-American relations on Adams' testimony have built their houses on foundations of sand.

The facts themselves militate against Adams' claims that he was a prime mover in obtaining Dutch recognition of American independence. In the first place, he did not establish the right kind of political connections in the Netherlands. Convinced that Vauguyon was persecuting him, he avoided the French ambassador and thus deprived himself of the entrée the Duc could have provided into the highest levels of Dutch political life. The Dutch friends that Adams himself made were outsiders and pariahs like van der Capellen tot den Poll, men without influence in the corridors of power. Professor Schulte Nordholt is intrigued by the friendship between Adams and van der Capellen. Both were subject to emotional turbulence which invites psychological investigation and both were deeply influenced by English Country ideology (indeed, the similarity in the impact of that ideology on American Revolutionaries and Dutch Patriots, noticed by Schulte Nordholt and Leonard Leeb, deserves much deeper exploration).[22] But neither van der Capellen, nor Luzac, nor van der Kemp - nor any of Adams' Dutch friends - remotely resembled power brokers in the Republic. This class of men, Adams admitted, avoided him ‘like a pestilence’ or, as van der Capellen wrote on March 13, 1782, ‘shunned him as if he had the plague.’[23] And they were the people who made the decisions in the Netherlands. Adams, moreover, was stricken with a severe illness late in 1781 which debilitated him during the very months in which the decision for American independence was made.[24] All things considered, it seems impossible to accept his claim of paternity for the Dutch acknowledgment of American independence.

Who, then, was the sire? It seems to me that France was at least the midwife. The French role in the Netherlands has been well documented, of course. We know of Vauguyon's influence, although his enemies exaggerated his powers when they called him, as Sir Joseph Yorke did, the ‘country's true stadholder.’ We know the geopolitical circumstances which gave France its influence: the French were convoying Dutch ships, had recaptured Dutch colonies from the British, had positioned a powerful army near the Dutch frontiers, and were garrisoning the East India Company's rich possessions in Ceylon and the Cape of Good Hope, making that powerful organization ‘more dependent on France than on Holland,’ as one Dutch politician conceded. We are ‘at the Mercy of France,’ lamented another.[25]

France had consistently hoped that the Dutch would recognize American independence. Toward the end of 1781 it became imperative

for French objectives that the United Provinces do so. The decisive defeat of British arms at Yorktown produced a change of tactics in London. The British now sought to accommodate their differences with the Americans and the Dutch, so that they could concentrate their military efforts against France. A crack secret service agent, Paul Wentworth, was dispatched to The Hague in January 1782 to attempt to negotiate a peace with the Dutch (other agents were sent in due course to sound out American diplomats). France moved to thwart the British strategy of detaching the Dutch from the war. The best way to do this, the French perceived, was to promote a Dutch recognition of American independence. Such an action, declared Vauguyon, would 'have the essential effect... of rendering impossible the rapprochement of the Republic and England'; it would be 'the surest means of breaking forever the ties between the Republic and England.'[26] Consequently, in the spring of 1782 Vauguyon worked tirelessly for Dutch recognition, repeatedly visiting the Patriots in Amsterdam and the other cities of Holland and bringing all his powers of persuasion and intimidation to bear. On April 19 the States General officially acknowledged the United States as a sovereign nation and voted Adams' admission as minister plenipotentiary. Vauguyon, reported a Dutch observer, gave 'a great ministerial dinner to celebrate the said admission, for which he had worked with zeal and much eagerness ('*beaucoup d'empressement*')."[27]

Professor Schulte Nordholt, writing in the post-Colenbrander age, when the approach is to acknowledge the potency of French influence but to de-emphasize it, has presented an intriguing piece of evidence which would seem to diminish the French role in procuring Dutch recognition of American independence. Schulte Nordholt quotes van der Hoop, fiscal of the Amsterdam Admiralty, who in February and March 1782 conducted the secret negotiations with Wentworth, as having received a letter from Vergennes disavowing French interest in the recognition of the United States and apparently repudiating Vauguyon's efforts to obtain it. Vergennes reputedly informed van der Hoop that if Vauguyon 'had gone too far in what he said in certain matters, it should simply be reported to him, Vergennes, and he would take care of it; and he also let him know that he [Vauguyon] had no instructions to express himself about the Americans as he had done.'[28] It seems incredible that Vauguyon, in assiduously working for Dutch recognition of American independence in February and March 1782, could have misunderstood or violated his instructions, for he had just returned to The Hague on February 6, 1782, after a seven-week stay in France, where he consulted Vergennes constantly. Vergennes, moreover, on April 27, 1782, enthusiastically congratulated Vauguyon

on his successful efforts to realize France's long-standing goal of a 'coalition between the two republics.' Adams' admission as minister plenipotentiary 'could not be more important in the actual conjunction,' wrote Vergennes, for 'it is an invincible obstacle to the actual reconciliation of England and Holland.'[29]

Vergennes's letter to van der Hoop seems to have been an example of the 'finesse' for which eighteenth-century French diplomacy was both condemned and admired. It was France's aim to avoid incurring obligations to the Netherlands. France wanted to contrive it so that Dutch policies which served her interest would appear to be undertaken, not at her instigation, but at the Dutch's own initiative. Therefore, if the Netherlands suffered as a consequence of these policies - if Britain, indignant at her recognition of the United States, was implacable at the peace negotiations - France would be under no obligation to compensate the Dutch for losses incurred by her actions. Thus, Vergennes denied that France's policy was to encourage the Dutch to recognize the United States even as his ambassador was egging the Patriot party on. In his letter to van der Hoop, Vergennes was showing how a clever man could work both sides of the street. Whether van der Hoop actually believed the Comte's disclaimers is not clear. What is clear was Vauguyon's incessant activity to bring the Dutch and Americans together.

The third party in the recognition of American independence by the United Provinces (ignoring Britain, whose intransigence toward the Netherlands was a crucial and consistent factor in the events we have been describing) was the Dutch people themselves. I do not pretend to be an expert on Dutch politics during the Patriot period, but I would like to call attention to one problem which puzzles me. It concerns public opinion. Professor Schulte Nordholt has demonstrated convincingly that the American cause commanded wide attention in the Netherlands and that substantial numbers of Dutchmen wanted the States General to embrace the new republic for reasons running from intellectual enthusiasm to infatuated self-interest. The ardor for America was keen at Amsterdam. Yet just when it appeared to be building to a crescendo, in the fall of 1781, what Vauguyon described as a 'great number' of Amsterdam magistrates assumed an anti-American posture and tried to promote a reconciliation with Great Britain.[30] What was the reason for this apparent discrepancy between public opinion and public policy? Is the explanation that the regency of Amsterdam, like those in other Dutch cities, being a self-perpetuating oligarchy, was indifferent to and even contemptuous of public opinion? Was John Adams correct when he complained that in such a polity the people had 'no more share than they had in France; no more,

indeed, than they had in Turkey'?[31] And if this was true, did the petition drive for American recognition in the spring of 1782, which Adams claimed to have helped instigate, have any real impact on the decision-making process?

This problem is one aspect of the conundrum of Dutch politics in the years from 1780 to 1782. I take some comfort in my own confusion when I find Professor Schulte Nordholt calling attention to the 'irrational element' in the popular agitation for American recognition, when he declares that 'confusion, impotence, frenzy and romanticism reigned in the Netherlands' in 1782 and concludes that the internal forces promoting the recognition of the United States may be inexplicable. 'It is not easy,' he observes, 'to discover why the movement for recognition began so suddenly and assumed such vast proportions.'[32]

The obscurity of the dynamics of Dutch politics increases the difficulty of accepting Adams' claims to a catalytic role in the affairs of the republic. Adams feared that Franklin, Vergennes, and their cronies would try to strip him of the laurels he believed he had won in the Netherlands. 'I see with Smiles and Scorn,' he wrote his wife on July 1, 1782, 'little despicable efforts to deprive me of the Honour of any Merit in the Negotiation.'[33] Adams could not have foreseen that these 'little despicable efforts' would be revived two hundred years later by an American historian who would have the effrontery to represent them as progress in historical understanding. That the same historian would credit France with the major role in producing the Dutch acknowledgment of American independence would have struck Adams as traitorous. I have my fears about how such a conclusion, steering the historical current back in the direction of Colenbrander, will be received by this audience. But it is where the evidence pushes the trajectory of my own trapeze.

Eindnoten:

1 Francis Wharton, ed., *The Revolutionary Diplomatic Correspondence of the United States* (Washington, 1889), IV, 34.
2 Bemis, pp. 167-69.
3 Richard B. Morris, *The Peacemakers* (New York, 1965).
4 *España ante la independencia de los Estados Unidos* (2 vols.; Lérida, 1925).
5 R. Fruin and H.T. Colenbrander, eds., *Dépêches van Thulemeyer, 1763-1788* (Amsterdam, 1912).
6 Warren, *History* (reprint ed.; New York, 1970), III, 164.
7 *Ibid.*, III, 169.
8 See Simon Schama, *Patriots and Liberators Revolution in the Netherlands 1780-1813* (London, 1977), p. 659, notes 47-50.
9 Bernard Bailyn, *The Ideological Origins of the American Revolution* (Cambridge, Mass., 1967), pp. ix, 95; *The Origins of American Politics* (Cambridge, Mass., 1968), p. 11; *The Ordeal of Thomas Hutchinson* (Cambridge, Mass., 1974), p. 206.
10 Charles F. Adams, ed., *The Works of John Adams* (10 vols.; Boston, 1850-56), III, 464
11 For a discussion of the role of jealousy in America from the Revolution through the Jacksonian era, see James H. Hutson, 'The Origins of the 'Paranoid Style in American Politics': Public Jealousy from the Age of Walpole to the Age of Jackson,' forthcoming.
12 Dickinson, *Letters* (Dublin, 1768), p. 96.
13 Robert J. Taylor et al., eds., *The Papers of John Adams* (2 vols. to date; Cambridge, Mass., 1977), I, 136.

14 *Letter from Alexander Hamilton Concerning the Public Conduct and Character of John Adams, Esq.* (New York, 1800), p. 7; Mercy Otis Warren to John Adams, August 1, 1807, *Massachusetts Historical Society Collections* (Boston, 1878), IV, 396. Sedgwick to Alexander Hamilton, October 16, 1788, in Harold C. Syrett and Jacob E. Cooke, eds., *The Papers of Alexander Hamilton* (New York, 1962), V, 226.
15 Paul Wentworth to William Eden, December 22, 1777, in B.F. Stevens, ed., *Facsimiles of Manuscripts in European Archives Relating to America 1773-1783* (25 vols.; London, 1889-95), II, no. 234.
16 Lance Banning, 'Republican Ideology and the Triumph of the Constitution, 1789 to 1793,' *William and Mary Quarterly*, 3rd ser., XXXI (April 1974), 171.
17 James K. Martin, *Men in Rebellion: Higher Government Leaders and the Coming of the American Revolution* (New Brunswick, N.J., 1973), p. 34; J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment* (Princeton, N.J., 1975), pp. 507-8; Gordon Wood, 'Rhetoric and Reality in the American Revolution,' *William and Mary Quarterly*, 3rd ser., XXIII (January 1966), 25; see also Wood, *The Creation of the American Republic* (Chapel Hill, N.C., 1969), p. 17.
18 Peter Shaw, *The Character of John Adams* (Chapel Hill, N.C., 1976), pp. 64-66, 150-51, 186-91.
19 The quotations in this paragraph are, in order of their appearance, from Hutson, *Adams*, pp. 52-53, 73, 88, 74, 110, 101.
20 *Ibid.*, pp. 92-93.
21 *Ibid.*, p. 111.
22 J.W. Schulte Nordholt, *Dutch Republic* (typescript), 22-24; I. Leonard Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution* (The Hague, 1973), p. 141.
23 Schulte Nordholt, *Dutch Republic*, p. 23.
24 Hutson, *Adams*, pp. 98, 108-9.
25 *Ibid.*, pp. 105-6.
26 *Ibid.*, p. 104.
27 *Ibid.*, pp. 104-8.
28 Schulte Nordholt, *Dutch Republic*, p. 225.
29 Hutson, *Adams*, p. 110.
30 *Ibid.*, p. 102.
31 Adams to Mercy Otis Warren, July 30, 1807, *Massachusetts Historical Society Collections*, IV, 386.
32 Schulte Nordholt, *Dutch Republic*, pp. 226-30
33 Lyman H. Butterfield, ed., *Adams Family Correspondence* (Cambridge, Mass., 1973), IV, 338.

The Founding Fathers and the Two Confederations
The United States of America and the United Provinces of the Netherlands, 1783-89

Lawrence S. Kaplan

THERE is a long-standing sense of kinship between the United States and the Netherlands rooted in a romantic tradition encapsulated in the preface of John Lothrop Motley's *Rise of the Dutch Republic:* 'The maintenance of the right of the little provinces of Holland and Zealand in the sixteenth, by Holland and England united in the seventeenth, and by the United States of America in the eighteenth centuries, forms but a single chapter in the great volume of human fate; for the so-called revolutions of Holland, England, and America are all links of one chain.'[1] This common history and destiny became all the more meaningful when England was temporarily separated from that chain in the American Revolution. The Dutch then became co-belligerents of Americans in that conflict, served as bankers of the new nation after the war, and were perceived as fellow sufferers for the cause of republicanism and democracy throughout the Revolutionary era.

The Netherlands, therefore, loomed large in the minds of the founding fathers, particularly John Adams, minister to Great Britain and commissioner to the Netherlands, and Thomas Jefferson, minister to France, in the 1780's. Through their eyes such statesmen as John Jay, Secretary of Foreign Relations, and James Madison, leading Virginia critic of the Confederation, perceived events in the Low Countries. The role that the Dutch played both as symbol and as substance in

the fashioning of the federal union is worth examining for the example their experience with confederation offered to the founding fathers of the struggling transatlantic republic. The bicentennial year of the Netherlands' recognition of the independence of the United States and its signing of a treaty of amity and commerce is an appropriate occasion for a review of their connection.

It is often forgotten that next to France the financial support and fate of the Low Countries preoccupied Adams and Jefferson from their respective perches in London, Paris, and - at one point in 1788 - jointly in Amsterdam. They knew better than their colleagues at home the significant position Dutch bankers were occupying in the life of the American Confederation in the 1780's. In Jefferson's case the success of his mission in Paris depended, he believed, upon the ability of the United States to pay interest on its debts to the powerful French patron, and this could be accomplished only through the assistance of Amsterdam bankers. Failure to secure new loans would damage the Republic's credit rating in the world, perhaps irreparably, and could even be a harbinger of the failure of the republican experiment itself. Consequently, they watched with painful fascination the upheaval in the Netherlands, the struggle between the Francophile and Americanophile Patriot Movement against the Anglophile stadtholderate which in so many ways seemed to be a proving ground for republicanism against monarchy in the eyes of friends and enemies of America.

Self-interest mingled with and perhaps predominated over the appreciation of the Dutch legacy to America when John Adams in his memorial to the States General of April 19, 1781, petitioning for their recognition of the United States, pointed out that ‘if there was ever among nations a natural alliance, one may be formed between two republics.’ Their origins ‘are so much alike, that... every Dutchman instructed in the subject, must pronounce the American revolution just and necessary, or pass a censure upon the greatest actions of his immortal ancestors.’[2] Although the horizons of his expectations from this ‘natural alliance’ may not have stretched beyond beneficial commercial relations with the Dutch West Indies and loans and advances on generous terms in a joint war effort, such practical considerations did not detract from the importance of the Netherlands to the future of the American republic.

However manipulative Adams' intentions may have been in linking the destiny of the two nations in 1781, guile seemed almost wholly absent a few years later when he sensed the dawning of a new age in the Dutch Patriots' challenge to the House of Orange. In 1786 his language sounded as hyperbolic as Jefferson's was to be over a similar stirring in France: ‘In no Instance, of ancient or modern history, have the People ever asserted more unequivocally their own inherent and

unalienable Sovereignty.'[3] Just as for Jefferson in Paris at the beginning of the French Revolution, the achievement of the Dutch would reflect America's service to a new and better Old World.

When this brave new world was stifled at birth, Jefferson's and Adams' mourning for the Patriot cause was deeper than it would have been for a business partner or a military ally. Years later in his autobiography Jefferson recalled with bitterness and regret the fall of Holland, 'by the treachery of her Chief, from her honorable independence, to become a province of England; and so also her Stadtholder, from the high position of the first citizen of a free Republic to be the servile Viceroy of a foreign Sovereign.'[4] Jefferson's sentiments about the fate of his friends victimized in the Netherlands in the 1780's and in France in the 1790's were in character. Jefferson rarely could abandon a friend. These sentiments took on special significance when they appeared in the comments of the harsher John Adams. Repeatedly he expressed his pity by identifying the victory of the Prince of Orange with 'rigorous persecutions and cruel punishments of the Patriots in Holland, which are held out in terror.'[5] Abigail Adams shared her husband's sorrow. She wrote to their son John Quincy that 'history does not furnish a more striking instance of abject submission and depression' than the conquest of the Netherlands 'by a few Prussian troops, a nation that formerly withstood the whole power and force of Spain.'[6]

Genuine as these moods were, veering from unbridled optimism to the most despairing gloom, they did not characterize the substance of either Jefferson's or Adams' concerns about Holland during their ministries in Europe in the 1780's. Understandably, the dominant theme and most insistent subject of communications across the Atlantic was the state of America's debt to Dutch bankers and the continuing need to float loans in order to sustain the shaky fiscal structure of the Confederation. Given the critical nature of the problem, the attention of diplomats abroad had to center on coping with its implications. Adams had labored under enormous handicaps to initiate loans in the first place, in the face of the unwillingness of the Orangists to embarrass the British by supporting rebellious colonists as well as of cautious bankers concerned about the safety of their investments. Not until the States General had recognized the United States in 1782 were American sympathizers - and France's friends - in the financial community of Amsterdam able to respond to Adams' importunities. America's chief banker was the van Staphorst family, who also served as the agent of Versailles. Of the 10 million dollars in foreign debt, by 1788 almost half was owed to Dutch creditors.[7] In short, the credit of the United States abroad rested as much in Dutch hands as in those of America's original benefactors, France. The difficulties of a con-

federal government in New York unable to collect sufficient revenues to pay even the interest on its debts plagued its diplomats abroad throughout the life of the Articles of Confederation.

In this context philosophical speculation about the virtues of Dutch republicanism, or even gratitude for past favors, had to yield to the bleak reality of recommending that Dutch financiers be encouraged to purchase American debts to France on the assumption that defaulting to France would be more dangerous to America than defaulting to private bankers in Amsterdam. As Jefferson put it in 1786, 'If there be a danger that our payments may not be punctual, it might be better that the discontents which would thence arise should be transferred from a court of whose good will we have so much need to the breasts of a private company.'[8] At the same time Jefferson and Adams were uncomfortable in their knowledge that Dutch speculators had exploitive interests in the American economy. If they were able to buy up the domestic debt as well, they could control the direction of America's economic future. Congress, concerned about the risk of American credit in Holland, turned down the plan.[9]

The problem of excessive dependence was illustrated by the sluggishness of Dutch bankers in floating a new loan in 1786 and 1787 at a time when the Congress of the Confederation could not pay interest on earlier loans. Jefferson was left with the burden of finding ways of meeting unfulfilled payments to French veteran officers of the Revolution as well as the expenses of his own establishment in Paris. The solution suggested in Amsterdam was to seek payment of a year's interest on certificates of the American domestic debt held by Dutch speculations as a precondition for the completion of the current foreign loan.[10] These issues provoked a crisis in 1787 for the two American diplomats, and particularly for Jefferson, who felt intimidated by the intricacies of money questions and who was discomfited further by the prospect of Adams leaving him alone with them by returning to Massachusetts in the midst of the crisis. It appeared that the friends of America in Amsterdam - the Willink brothers and the van Staphorst brothers - had maneuvered the diplomats into a corner.

Adams did leave Europe in April 1788 but not before meeting his distraught colleague Jefferson in March at The Hague (where Adams intended to pay a farewell courtesy visit as American commissioner to the Netherlands) and at Amsterdam. There they managed to win a reprieve of three years for the United States in the form of a new loan to meet pressing obligations in Europe. Despite anger on Adams' part and anguish on Jefferson's there was little doubt about the outcome. The Amsterdam bankers had too much at stake to permit the destruction of American credit, as Adams recognized. Moreover, they were

well aware that a new government then coming into being in America would repay their investment at full value.

There was a happy ending to the problem of American credit in Holland, and certainly a satisfactory arrangement for those financiers who anticipated the redemption of debts by the new federal government. But they were not achieved before Jefferson, the first Secretary of State in the new government, became thoroughly troubled and not a little confused by financial machinations, American as well as Dutch, he witnessed around him. In New York in 1790 he claimed that he always had been of the opinion that 'the purchase of our debt to France by private speculations would have been an operation extremely injurious to our credit; and that the consequence foreseen by our bankers, that the purchasers would have been obliged, in order to make good their payments, to deluge the market of Amsterdam with American paper and to sell it at any price, was a probable one.'[11] The Secretary of State obviously had changed his mind since 1786, when he thought that such an arrangement was worth making. His education in the mysteries of high finance yielded some cynical insights by 1789. He reported to Jay that bankers would be able to borrow to fill subscriptions just enough to pay interest, 'just that and no more or so much more as may pay our salaries and keep us quiet.... I think it possible they may chuse to support our credit to a certain point and let it go no further but at their will; to keep it so poised as that it may be at their mercy.'[12] Small wonder that Jefferson had an animus against speculators and feared their influence on the economy. It is in this context that he cried out his belief that 'the maxim of buying nothing without money in our pocket to pay for it, would make our country one of the happiest on earth.'[13]

It was in keeping with his personality that Jefferson's difficulties would be articulated more in generalizations over the evils of speculation than in ad hominem diatribes against the Dutch as speculators. With a more lively paranoiac streak to push him, Adams would spell out what Jefferson would only touch lightly. To Adams the troubles over loans were 'a mere pretence, and indeed the whole appears to be a concerted Fiction.' He wanted to alert Jefferson against 'the immeasurable avarice of Amsterdam.'[14] Dutch behavior, he claimed, was a product of a national character; they were 'a Nation of Idolators at the Shrine of Mammon,' he had exclaimed in 1780 when he encountered resistance to his efforts to win Dutch recognition during the war.[15] These slurs were delivered in moments of frustration, but they suggest an unflattering national stereotype functioning in the American psyche. The stereotype appeared more benevolently in Benjamin Franklin's discussion about the facts behind paper money in 1767 when

he admonished innocent Americans to observe that 'Holland, which understands the Value of Cash as well as any People in the World, would never part with Gold and Silver for Credit.'[16] It was a short step from this pejorative appreciation to Franklin's assertion in 1781 that 'Holland is no longer a *Nation* but a great *Shop;* and I begin to think it has no other Principle or Sentiments but those of a Shopkeeper.'[17]

How much of this sentiment represented the essence of American feelings about the Dutch? How much did it reflect the mood of a crisis, the normal reaction of an impotent debtor to an apparently powerful manipulative creditor? There is no simple answer to these questions. It is worth noting, though, Adams' point that as heartless men of commerce they were even 'worse than the English.'[18] But the English after all presented more than a legacy of Mammon to Americans. So did the Dutch. In a quiet moment in 1783 Adams confessed that his vexations over loans were as much the product of 'clashing interests - English, French, Stadholderian, Republican, and American' - as anything else.[19] And while merchants, bankers, and speculators sought their own advantages from the parlous condition of American finances, the dramatis personae contained Americans as well as Netherlanders. More significantly, there was none of the ideological malice and threat from the major Amsterdam creditors which would have been found among the British or the Orangists.

Similar ambivalent feelings may be found in American views of commercial relations with the United Provinces. Holland's role in the American Revolution as carriers of war supplies and as co-belligerents against Great Britain initially offered ground for optimism over the future of Dutch-American commercial ties. Jefferson had been excited over the prospects since 1776. And as he negotiated for a commercial treaty in The Hague, Adams seemed to share this optimism. He convinced himself at least that Pieter Johan Van Berckel, en route to the United States as first minister of the United Provinces, had concurred in his generalization that those West Indian islands would flourish most 'which had the freest intercourse with us, and that this intercourse would be a natural means of attracting the American commerce to the metropolis.'[20] Recognizing the inability of France to be flexible in its navigation laws, Adams believed that 'we must make the most we can of the Dutch friendship, for luckily the merchants and regency of Amsterdam had too much wit to exclude us from their islands by treaty.'[21]

Reality soon intruded to return Adams and his colleagues to their more normal skepticism. The Netherlands, it was obvious, was not different from any other European nation. If the most-favored-nation clause in the commercial treaty of 1782 had any meaning it was only

in the symbolic value granted by the fact of an agreement itself, not by a Dutch departure from the restrictive economic system of Europe.[22] Madison was convinced that the British example would dominate Europe. Given the weakness of Congress's power to regulate commerce under the Confederation, France and the Netherlands would do as the British had done: play off one state against another, thereby encouraging disunion as they freely discriminated against American shipping.[23] On occasion the Dutch even appeared more obdurate than their European rivals. Hamilton indulged in the conventional stereotype when he observed that the Netherlands' 'pre-eminence in the knowledge of trade' has led them to adopt commercial regulations 'more rigid and numerous, than those of any other country; and it is by a judicious and unremitted vigilance of government, that they have been able to extend their traffic to a degree so much beyond their natural and comparitive [*sic*] advantages.'[24] Jefferson seemed to agree with this judgment when he noted gloomily that 'Holland is so immovable in her system of colony administration, that as propositions to her on that subject would be desperate, they had better not be made.'[25] John Jay added that the Dutch fear of competition made it 'look as if the Dutch regret our having found the Way to China, and that will doubtless be more or less the Case with every Nation with whose Commercial Views we may interfere.'[26]

But these comments were hardly final judgments of American policy makers during the Confederation about the role of the Netherlands in America's future commercial relations. They were manifestations of unhappiness over the weakness of both the American confederation and its potential European partners which permitted Britain to exploit American trade without fear of retribution. To the end of this period Jefferson still nursed hopes that France or Holland would eventually replace Britain as America's chief trading partner, if only out of their self-interest. Hence, he deplored the actions of individual states in violating treaty agreements with the continental nations and deplored the provisions in the Articles of Confederation that permitted states to pass their own navigation acts;[27] they would provide excuses for Europeans to continue in their old ways. He continued to assume that British excesses and arrogance in its control of the American market would stimulate the Dutch or French to liberalize their trade policies with the United States. Although hoped-for lower freight rates and reduced tariffs from their European allies never materialized, the Americans persisted if only because increasing British hostility fostered the illusion of impending change.[28]

Unwilling or unable as it was to respond to American pleas, the United Provinces shared a community of economic interest with the United States, which was visible to Louis-Guillaume Otto, the astute

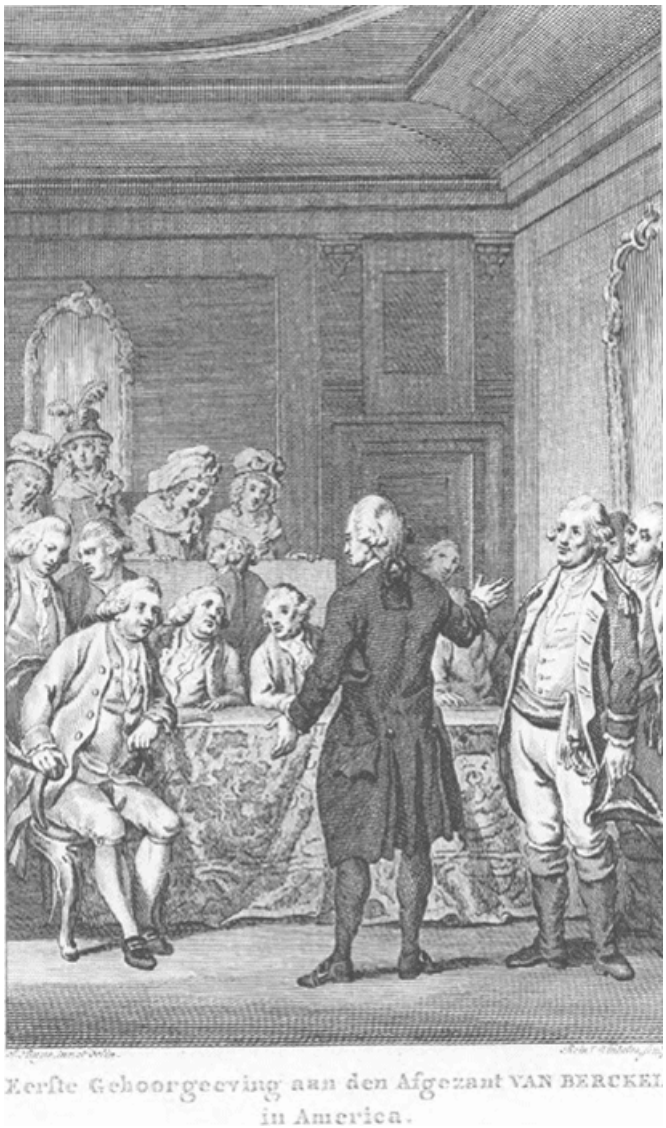

The reception of the first Dutch envoy by the Congress of the United States at Princeton, M.J.; engraving by Reinier Vinkeles.

secretary to the French minister to the United States from 1779 to 1784. ‘The Americans' connections with the United Provinces,’ he wrote, ‘will remain all the more firm, as they are based on a large conformity of political principles, on an equally strong passion for commerce without a great deal of rivalry, on a similarity of mores and customs, and perhaps also an equally strong hatred for England.’[29] Otto envisaged a role for his nation in its benevolent interest in exploiting Dutch and American Anglophobia to link the two republics each to the other and both to France.

The French diplomat was correct in identifying continuing American antipathy toward the former mother country. He failed, however, to anticipate the inability of France to play its part as defender as well as exploiter of the two smaller countries. In 1785, when Otto was writing his memoir, France appeared to waver in its support of the Francophile Dutch Patriots as the Austrians threatened war with Holland over the firing on an imperial ship on the Scheldt. At that time a coalition between France and Prussia on behalf of the Dutch was in the making against Austria and Russia, with England as a neutral in this conflict. Unsuccessful French mediation left the Netherlands with a war penalty of 10 million florins. Two years later the partners in the diplomatic minuet shifted. Austria would play a small role in concert with France against a more powerful British-Prussian combination which was far more serious both to the Dutch and to the Americans.

In 1787 Prussia invaded Holland to avenge an insult to the Princess of Orange, the King's sister, by the Francophile Patriots. The Patriot party, a combination of aristocrats and democrats, intellectuals and businessmen, looked to America for inspiration and to France for sustenance. Once again France failed its Dutch friends; the French, intimidated by British influence with the Stadtholder and by the ineptness of the Patriot defense, repudiated their alliance. The aristocratic elements among the Patriots then deserted to the Orangists, and the pro-American republicans were sentenced to defeat and exile.

The impact of this event upon Jefferson and Adams was traumatic. It underscored the growing concern about the interference of the major powers in Dutch affairs which was the subject of so much of Jefferson's correspondence to America from 1785 to 1788. If the Netherlands' plight moved them it was not only because the victims were identified as friends of America and the oppressors as supporters of the Anglophile Stadtholder; it was also because the troubles of the Dutch confederation could become the troubles of the American confederation; civil war invited foreign intervention.

Jefferson initially displayed considerable sangfroid when the crises began in 1785. He regarded the kindling of the ‘lamp of war’ in the Low Countries as a species of European power politics which would

be worrisome to Americans only because peace terms with England had not been fully executed. 'That done,' he felt, 'their wars would do us little harm.'[30] Even the Prussian occupation of Holland on behalf of the Stadtholder did not fully jar him; he recognized as much as any diplomat the distressing state of France's finances, and understood intellectually their reasons for conciliation.[31] As late as October 1787, after the Stadtholder had been reinstated and Britain was obviously triumphant, he still would write that it was 'possible, and rather probable,' that France would eventually go to war to restore the Patriots to power and humble England once again.[32]

But this was the last shred of wishful thinking. He was no longer above the scene in the summer of 1787 as he reflected on Holland's fate - 'a British navy and Prussian army hanging over Holland on one side, a French navy and army hanging over it on the other.'[33] No longer did he look upon a foreign war as outside America's concern. He recognized in the summer of 1787 that any war threatening to damage the position of the French ally would endanger the United States.[34] And when France formally announced to the British its intention not to fullfill its obligations to its Dutch ally, Jefferson's panic was complete. He was moved to note an 'important lesson, that no circumstances of morality, honour, interest, or engagement are sufficient to authorize a secure reliance on any nation, at all times, and in all positions. A moment of difficulty, or a moment of error may render for ever useless the most friendly dispositions in the king, in the major part of his ministers, and in the whole of his nation.'[35]

The experience of the Netherlands was a powerful argument to American witnesses of the evils of the balance of power and the inadequacies of alliances with great powers. Europe is a dangerous place, and its history a warning to America. While there may be temporary advantages in joining one side or another, or occasionally imperative reasons for it, it is always perilous and never to be sought after by the smaller power. 'Wretched indeed is the nation in whose affairs foreign powers are once permitted to intermeddle!' Jefferson exclaimed in 1787.[36] Holland was that wretched nation, a 'frog between the legs of two fighting bulls,' as Adams saw it.[37] And but for the grace of God and the width of the Atlantic Ocean the fate of Holland could be America's as well.

Yet with all the empathy felt for the failed Patriots by Adams and Jefferson there was concomitantly a smugness, a sense of superiority that derived from the Dutch status as Europeans. If they failed, part of that failure was their own doing. Americans at home shared this conceit. The source of many of their impressions of the United Provinces in the 1780's were two diverse personalities: Charles W.F. Dumas, a diplomatic agent for both the French and the Americans and a

devoted client of the Patriot cause; and Gijsbert Karel van Hogendorp, a nephew of Minister van Berckel and advocate of the Stadtholder's position. Although the former was closer to Jefferson and Adams personally and professionally, the youthful van Hogendorp presented sufficient counterbalance to Dumas to stimulate American doubts about the anti-Orange forces.[38] There was division among the Patriots between aristocratic regents who wished only to reduce prerogatives of the House of Orange and the more democratic elements who wished to render magistrates more responsive to the popular will and to emulate the activities of the American Revolution, and this was well known to American observers. It was the ineptitude of the latter and the fickleness of the former that colored their judgments. Adams characterized the friends of America as 'unskillful and unsuccessful asserters of a free government' who knew too little about history and less about government. 'They have, therefore,' mourned Adams, 'been the dupes of foreign politics and their own indigested system.'[39]

If it was not a case of 'plague on both your houses,' at least there was a distancing of Americans from even the best-intentioned of the Dutch allies. Distinctions between Orange and Patriot were blurred, for if their old friends the Patriots were to be pitied, 'so are their deluded Persecutors.'[40] Weighing van Hogendorp against Dumas, Jefferson claimed to be 'disposed to wish well to either party only as I can see in their measures a tendency to bring on an amelioration of the condition of the people, an increase in the mass of happiness.'[41]

These caveats, however, did not exclude the possibility of reclaiming and rehabilitating the 'poor Patriots of Holland,' as Washington called them.[42] It was just that their rescue would have to be accomplished by removing them to America and to freedom.[43]

Despite the Olympian tone adopted by the American diplomats, the fate of the United States in 1787 was hardly as secure as their language made it seem. Was the American confederation in better shape than the Dutch? Would the new constitution just then being framed be the solution for the ills which beset the Congress of the Confederation? The statesmen on both sides of the Atlantic could not be certain of the outcome. While the United Provinces was an example to them as they went about creating a federal union, the example was susceptible to differing interpretations.

The initial lesson for Jefferson was the threat to liberty inherent in the elevation of a monarchical prince which made even a weak and divided federation a happier arrangement. The Prince of Orange was 'a half king, who would be a whole one,' as he wrote Abigail Adams, a villain in the sense that George III was to the American colonies.[44] Employing a bestiary image he was to use frequently in the future, he warned against hereditary magistrates and wished 'to besiege the

throne of heaven with eternal prayers to extirpate from creation this class of human lions, tygers, and mammouts called kings.'[45] Benjamin Franklin shared Jefferson's fears, from his base as delegate to the Constitutional Convention in Philadelphia. To him 'a single head,' the projected federal President, may be sick or malevolent, or responsible for the destruction of a country, as in the case of Holland under the Stadtholder, the 'Source of all the present Disorders in Holland.' If the United States did need a strong executive, he should be, as the Stadtholder was not, subject to impeachment.[46] Jefferson's concern about the conditions for an American presidency was even stronger; he worried over the length of the executive's term and the danger of indefinite tenure. The behavior of the Stadtholder 'would have sufficed to set me against a Chief magistrate eligible for a long duration, if I had ever been disposed towards one.'[47]

Advocates of the Constitution conceded that the stadtholderate contained monarchical qualities but either dismissed them as inapplicable to the American executive on the grounds that the president was to be elected periodically or converted the model into an argument against confederation. Madison made a point in the Virginia convention of locating the evils of the Stadtholder in the structure of the Dutch confederation itself. Given its inherent weaknesses, he claimed that the Prince at least served to keep the faltering nation togther.[48] In New York, Alexander Hamilton went further in ascribing merit to the Stadtholder; only he was in a position to give 'energy to the operations of this government which is not to be found in ours.'[49] So, unhappy as the experience of the Dutch may have been, at least its system contained a leader with authority lacking in any officer of the American confederation. The Constitution, according to this line of reasoning, would grant the new President those powers which had made the Stadtholder effective while withholding those which could make him a tyrant. Even Jefferson and Franklin ultimately accepted this judgment.

Consistency was not a dominant element in the roles which the United Provinces played for America at the time of its Constitutional Convention and the ensuing debates in state ratifying conventions. It served as a useful metaphor, mentioned, in fact, no fewer than thirtyseven times in 1787 and 1788, to be summoned, as were the Amphictyonic Council and the Germanic confederation, to serve debaters' points.[50] Whether the elaborate re-creation of Dutch history, as presented by both sides at the conventions, was accurate was immaterial. What counted was the usefulness of Dutch history - real, imagined, or just misinformed - as grist for argumentation. Nor did it matter if the precedent reflected favorably or unfavorably upon the Netherlands. At one time, Madison noted Holland's failure to make constitutional

changes after four attempts; at another, its success in getting its way with the other provinces through the corrupt influence of its wealth. In the former instance, Holland was the victim of the principle of unanimity; in the latter, the bully of the smaller members of the confederation.[51]

In the end the Dutch proved to be a more serviceable foil for the Federalists than for the anti-Federalists. Not that the enemies of the Constitution did not try to build up a Netherlands in their own image. One method, employed by William Grayson in the Virginia convention debates, was to claim that Dutch problems were not the consequence of misgovernment: 'Holland, we are informed, is not happy, because she has not a constitution like this. This is but an unsupported assertion.' Moreover, the Dutch had 'a fellow-feeling' toward Americans, according to the Virginian, and were willing to continue to loan money to the United States because 'they were in the same situation with ourselves.' As proof he suggested that their willingness to allow American debts to pile up stemmed from the fact that they have not yet paid their debts to France dating back to the days of Henry IV.[52] Melancton Smith in the New York convention took a similar tack in claiming that the Netherlands, despite so many defects, 'yet existed; she had, under her confederacy, made a principal figure among the nations of Europe, and he believed few countries had experienced a greater share of internal peace and prosperity.'[53] These were vain gestures. The anti-Federalists' defense of the Dutch experiment was no more successful than their defense of their own Articles of Confederation. There was a consensus among most of the founding fathers that the Netherlands was a species of failed confederacies - Greek, German, Swiss - which the American confederation too closely resembled.[54]

But the Dutch republic was not simply a negative model which the founding fathers of the federal union sought to avoid. If they were ignorant of or indifferent to the inner workings of Dutch history and government, their knowledge of the events of their own time was full and accurate and important to them. Madison and Monroe, Washington and Jay, knew explicit details from Adams and Jefferson, and their responses were far more perceptive and compassionate than they would have been if the Netherlands were only another case study of an aristocratic republic. The words of the American diplomatists in Europe as well as those of their correspondents at home betrayed an anguish over the sufferings of a kindred people with kindred institutions.

These sentiments were reciprocated in full. Inevitably, considerable Dutch sympathy for the American cause in the Revolutionary War had been dictated by an opportunity to capture lost West Indian trade, by anticipated land speculation in the Ohio and Susquehanna valleys,

and by the expectation of profits from American securities. But there was additionally a political and ideological content to the economic gamble Amsterdam financiers and businessmen made in their American investment. It was not coincidental that the leading figures in these transactions, such as the financier Nicolas van Staphorst and the tobacco merchant Jan de Neufville, were participants in the Patriot Movement. They equated the victory of America over Great Britain with the defeat of the Anglophile Orange forces and regarded the emancipation of America from the British Empire as a replication of their own secession from the Spanish Empire in the sixteenth century. George Washington was William the Silent redivivus.[55]

There was probably greater sentimentality about the relationship on the Dutch side than there was on the American. The latter were frequently annoyed at the Dutch goals and methods, were convinced that their ambitions were beyond their capacities, and were skeptical of their ability to acquire the kind of self-government Americans possessed. Yet their annoyance appeared to mask fears that American behavior might have been the same in their situation, or even could be in future situations. Hence, the sufferings of Holland provided 'a crowd of lessons,' as Jefferson put it: 'Never to have an hereditary officer of any sort: never to let a citizen ally himself with kings: never to call in foreign nations to settle domestic differences: never to suppose that any nation will expose itself to war for us, etc.'[56]

More than fear of a common fate inspired their reactions. The friendship with Patriot leaders evoked emotions greater than the sum total of American self-interest. Adams and Jefferson were deeply affected by the similarities in the direction the Dutch Patriots, or at least the Americanophile segment of them, were traveling. They wished them well even as they doubted their potential to succeed. And when they failed, their American friends beckoned them to be born again in the New World. There they could participate in a political and social order to which they could only aspire in the Old World.

Eindnoten:

1 John Lothrop Motley, *The Rise of the Dutch Republic: A History* (2 vols.; New York, 1898), I, iii-iv.
2 Charles F. Adams, ed., *The Works of John Adams* (10 vols.; Boston, 1850-56), VII, 399-400.
3 Lyman H. Butterfield et al., eds., *Diary and Autobiography of John Adams* (4 vols.; Cambridge, Mass., 1961), III, 201.
4 Alexander A. Lipscomb and Albert E. Bergh, eds., *The Writings of Thomas Jefferson* (20 vols.; Washington, D.C., 1904), I, 115-16.
5 Adams to Jefferson, October 28, 1787, in Julian P. Boyd, ed., *The Papers of Thomas Jefferson* (Princeton, N.J., 1950), XII, 292; Adams to Jay, November 15, 1787, *Works of John Adams*, VIII, 460.
6 Abigail Adams to John Quincy Adams, October 12, 1787, in the Adams Papers, reel 370.
7 See Merrill Jensen, *The New Nation: A History of the United States during the Confederation, 1781-1789* (New York, 1950), p. 383.
8 Jefferson to John Jay, September 26, 1786, in Boyd, *Papers*, X, 406.
9 James C. Riley, 'Foreign Credit and Fiscal Stability: Dutch Investment in the United States, 1781-1794,' *Journal of American History*, LXV (December 1978), 672 ff.; Merrill D. Peterson,

Thomas Jefferson and the New Nation (New York, 1970), pp. 362-63. *Journals of the Continental Congress*, XXIII, October 2, 1787, 590-93.

10 Willink and van Staphorst to Jefferson, January 31, 1788, in Boyd, *Papers*, XII, 542 ff.
11 Jefferson's Opinion on Fiscal Policy, August 26, 1970, *ibid.*, XVII, 425.
12 Jefferson to Jay, March 12, 1789, *ibid.*, XIV, 645.
13 Jefferson to Alexander Donald, July 28, 1787, *ibid.*, XI, 633.
14 Adams to Jefferson, February 12, 1788, *ibid.*, XII, 581.
15 Adams to James Warren, December 9, 1780, in W.C. Ford, ed., 'Warren-Adams Letters,' *Massachusetts Historical Society Collections*, LXXIII (Boston, 1925), II, 154.
16 'Facts Concerning American Paper Money,' 1767, in Albert H. Smyth, ed., *The Writings of Benjamin Franklin* (10 vols.; New York, 1907), V, 9.
17 Franklin to Charles W.F. Dumas, August 6, 1781, *ibid.*, VIII, 292.
18 Adams to Warren, December 9, 1780, 'Warren-Adams Letters,' II, 154.
19 Adams to Robert Morris, May 21, 1783, *Works of John Adams*, VIII, 59.
20 Adams to Livingston, July 23, 1783, *ibid.*, VIII, 112.
21 Adams to Livingston, July 7, 1783, *ibid.*, VIII, 85.
22 Madison to James Monroe, June 21, 1786, in William T. Hutchinson and William M. Rachal, eds., *The Papers of James Madison* (Chicago, 1962) IX, 82.
23 From *The North-American*, No. 2, October 8, 1783, *ibid*, VII, 321.
24 From *The Continentalist*, No. V, April 18, 1782, in Harold C. Syrett and Jacob E. Cooke, eds., *The Papers of Alexander Hamilton* (26 vols.; New York, 1961) III, 78.
25 Jefferson to Jay, October 11, 1785, in Boyd, *Papers*, VIII, 608.
26 Jay to Jefferson, July 14, 1786, *ibid.*, X, 135.
27 Jefferson to Adams, November 19, 1785, *ibid.*, IX, 43.
28 Jefferson to Monroe, December 11, 1785, *ibid.*, IX, 95.
29 Paul G. Sifton, ed., 'Otto's *Mémoire* to Vergennes, 1785,' *William and Mary Quarterly*, XXII (October 1965), 643.
30 Jefferson to Madison, November 11, 1784, in Boyd, *Papers*, VII, 506; Jefferson to Samuel Osgood, October 5, 1785, *ibid.*, VIII, 589.
31 Jefferson to Jay, June 21, 1787, *ibid.*, XI, 491; Jefferson to Edward Carrington, August 4, 1787, *ibid.*, XI, 679.
32 Jefferson to John Sullivan, October 5, 1787, *ibid.*, XII, 209.
33 Jefferson to Benjamin Vaughan, July 2, 1787, *ibid.*, XI, 533.
34 Jefferson to George Washington, August 14, 1787, *ibid.*, XII, 37-38.
35 Jefferson to Jay, November 3, 1787, *ibid.*, XII, 310.
36 Jefferson to Vaughan, July 2, 1787, *ibid.*, XI, 533.
37 Quoted in Edward Handler, *America and Europe in the Political Thought of John Adams* (Cambridge, Mass., 1964), p. 115.
38 See commentary in Boyd, *Papers*, XIII, xxxiii.
39 Quoted in Handler, *America and Europe in the Political Thought of John Adams*, p. 112.
40 Adams to Jefferson, November 10, 1787, in Boyd, *Papers*, XII, 335.
41 Jefferson to G.K. van Hogendorp, August 25, 1786, *ibid.*, X, 299.
42 Washington to Henry Knox, February 5, 1788, in J.C. Fitzpatrick, ed., *The Writings of George Washington* (19 vols.; Washington, D.C., 1931-44), XXIX, 401.
43 Washington to Reverend Francis Adrian Vanderkemp, May 28, 1788, *ibid.*, XXIX, 505; Adams to Jefferson, November 10, 1787, in Boyd, *Papers*, XII, 335.
44 Jefferson to Abigail Adams, July 1, 1787, *ibid.*, XII, 33.
45 Jefferson to David Humphreys, August 14, 1787, *ibid.*, XII, 33.
46 *Writings of Franklin*, June 30, 1787, IX, 603; Max Farrand, ed., *Records of the Federal Convention*, July 20, 1787 (4 vols.; New Haven, Conn., 1937), II, 68. This point is repeated in Patrick Henry's comments on June 9, 1788, during the debate on the Constitution at the Virginia state convention, in Jonathan Elliot, ed., *The Debates of the State Conventions* (5 vols.; Philadelphia, 1836-45) III, 160.
47 Jefferson to William Stephens Smith, November 13, 1787, in Boyd, *Papers*, XII, 356.
48 June 12, 1788, *The Papers of James Madison*, XI, 126.
49 June 17, 1788, Elliot, *Debates*, II, 234.
50 See William H. Riker, 'Dutch and American Federalism,' *Journal of the History of Ideas*, XVIII (October 1957), 495.

51 Farrand, *Records*, June 29, 1787, I, 478; *ibid.*, June 28, 1787, I, 457. Madison underscores Holland's special influence in the *Federalist*, No. 20.
52 Elliot, *Debates*, June 12, 1788, III, 290; *ibid.*, June 11, 1788, 275.
53 *Ibid.*, June 17, 1788, II, 224.
54 See J.W. Schulte Nordholt, 'The Example of the Dutch Republic for American Federalism,' *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCIV (1979), 437-49.
55 See Simon Schama, *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (New York, 1977), p. 61; Robert R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution: The Challenge* (Princeton, N.J., 1959), pp. 325 ff.; J.W. Schulte Nordholt, 'Gijsbert van Hogendorp in America, 1783-1784,' *Acta Historiae Neerlandicae*, X (1978), 139, found van Hogendorp one of the few disappointed Americanophiles, preferring the Constitution to the Articles.
56 Jefferson to Adams, September 27, 1787, in Boyd, *Papers*, XII, 189.

Financial and Economic Ties
The First Century

James C. Riley

WHEN the foreign associations of the United States in the late eighteenth and the nineteenth century are considered, it is customary to think first of the close American association with Great Britain. This is natural, for the British and the American people shared much in background and outlook that encouraged and sustained close ties. Even in a period of occasional discord and strained relations, a period that began in conflict and was marked once again, in 1812, by open war, Britain provided the Americans with their closest diplomatic associate. In trade too American tastes continued to reflect habits and attitudes carried over from or acquired during the colonial era. Other states, not least the Dutch and the French, imagined that the War of the American Revolution signaled more than the political detachment of the thirteen colonies. But to a large extent they were wrong, as both the Dutch and the French realized during the 1780's.[1]

Nevertheless, the Anglo-American association can easily be given exaggerated weight. In the first place, of course, there were important points about which the two peoples differed. Even after the War of 1812 there were many in America who considered another conflict imminent, and inevitable.[2] Such feelings found expression again during the American Civil War, when influential Britons, including the editors of the London *Times*, sided with the Confederacy and threatened to carry their antagonism toward the federal government into open conflict. At the level of interpersonal relations the persistence of discord between the two countries might suggest all the more strongly the basic closeness of the relationship.

But there is another area in which this natural tendency to think of the closeness of the United States and Britain is misleading. Although willing to trade with the Americans, to the mutual benefit of both economies, and willing also to associate diplomatically with the Americans, although often as a superior rather than an equal partner,

the British were slow to develop an appetite for investing in the United States. In three critical phases of the first century of the American Republic - during the War of the American Revolution, immediately thereafter during the peacetime years of the Confederation government and the early years of the new federal government of 1788, and during the American Civil War - foreign credit was required in order to sustain the financial stability of the American government. Of course, we should not expect the British to have helped finance the American Revolution, even if acts of such a nature were not wholly unheard of in that era.[3] But we might reasonably expect a close associate to have assisted the young republic in gaining financial stability, particularly by 1790, when the war was no longer fresh and there was an active pro-British faction in the American government. And we might all the more readily expect the British to have chosen to support the Union during the American Civil War. On both occasions some investment capital made its way from Britain to the United States, but slowly and in comparatively small amounts.

A similar surprise awaits us when we consider British investment in the economic rather than political infrastructure of the United States. Desperately in need of investment capital, the American economy customarily offered higher yields than were available in Europe, and seemed, in most judgments of the day, to have a prosperous future. (Europeans were much impressed with the land area and rate of population growth of the United States.) British investors were clearly willing to invest abroad. Beginning in the 1790's they supported massive loans for the Austrian monarchy,[4] indeed the largest loans to my knowledge ever (to that point) extended to a foreign power. After the Napoleonic wars the British shifted more and more attention toward investments in the economic development of foreign territories until, by the latter decades of the nineteenth century, many Britons were worried about the ramifications of massive and continuous capital exports.

When public and private authorities in the United States sought capital for social overhead improvements and venture opportunities, they customarily looked to London as well as to other foreign capital markets. But here too the British responded slowly, and with amounts considerably less than would be expected on grounds of the otherwise close relation between these two peoples.

The fact of the matter is that in this one area at least there was no fundamental harmony between the two peoples. It is not that they were at odds so much as that they were detached from one another. In government borrowing and in capital investment for economic development the Americans had much more in common with another people, another people who showed time and again that in their

judgment the United States offered an attractive financial climate. These people were the Dutch. I propose to examine the financial associations of the Americans and the Dutch, to try to discover why in finance and economic development the closest working relationship existed between these two peoples.

In the realm of public finance these contacts may be traced to the darkest period of the American rebellion against Britain. To finance a war fought at least in part over the very issue of taxation, the Americans sought to avoid any overt assessment of war costs. Drawing on extensive experience with fiat money, an experience acquired as a result of the perpetual shortage of specie in the colonial era, the Confederation Congress sought first to finance the war by issuing paper currency. From 1775 through 1783 paper money provided more than half (57 percent) of the constant dollar income of the new government - that is, taking into account the real value of this paper at the time of its issue.[5] Revenues from taxes, in contrast, brought in no more than 9 percent.

But, of course, the utility of fiat money financing was limited, in the first place because of the quickly declining value of money issued in excessive quantities, and second because the continental dollar could not be used directly to acquire war supplies from abroad. Foreign loans and credits provided only 12 percent of the specie value of wartime revenues. But their impact was greater than this proportion suggests because the foreign loans contributed neither to the hyperinflation of the continental currency nor to the unfavorable international balance of payments the Americans faced.

The earliest financial assistance obtained abroad came from France and Spain, allies of the United States in war against Britain. But as the costs of that conflict mounted, both allies found themselves forced to curtail support to the Americans. The French, who dominated this alliance, turned then to the Amsterdam capital market in search of additional credits. The fr5 million loan opened in November 1781 carried with it sufficient guarantees to persuade investors to come forth. The guarantees, however, were provided by France and the Dutch States General rather than by the Americans, so that it is difficult to see how this loan constituted any sort of success for the Americans among Dutch lenders. Certainly the political climate in the Dutch republic tended to favor the Americans; there was considerable good will toward the American cause and antagonism toward Britain, which helps explain the unusual guarantee extended by the States General.

Nevertheless, in 1782 the American representative in the Dutch republic, John Adams, opened a fr3 million loan (later increased to fr5 million) on the credit of the United States alone. The Dutch

lacked detailed information about the Americans' financial position, but they knew enough to respond cautiously to this loan. Although opened in 1782 it was not fully subscribed until 1786. In the meantime another loan was floated (for fr2 million in 1784) and a third planned (for fr 1 million in 1787).[6] The financial association had been established, even though Dutch credits delivered directly and indirectly to the Americans played only a secondary role in war finance.

The era during which Dutch credits were of particular importance covers the first decade of peace, from 1784 through 1794. In those years the United States had two successive governments, neither of which had established a working taxation apparatus that delivered enough domestic revenues to sustain even the minimal functions of peacetime government. The first of those governments, the Confederation, lacked the authority to force the states to meet the levies assessed them, so that its weakness was a weakness in fundamental law. That problem was corrected in the constitution drafted in 1787 and ratified in 1788. The new law provided Congress with adequate authority to tax. But, of course, the abstract authority could not quickly be transformed into actual tax revenues. In fact, the new federal government (in the American context, of course, ‘federal’ now means centralized; then the term meant ‘relating to a compact’) acted with all deliberation to exercise its financial prerogatives. Not until the middle 1790's were taxes collected in amounts sufficient to meet the ordinary expenditures of government.

In the interim the Americans floated a number of loans in Amsterdam (and one in Antwerp), raising a total of fr32.5 million, of which fr22,450,000 was supplied the new federal government from Amsterdam between 1788 and 1794. The importance of these credits can be understood properly only when they are compared to other revenue sources (Table 1).[7] During the organizational years of the new government, 1789 through 1791, foreign loan receipts (of which Dutch loans formed the largest part) provided some 43 percent of total central government revenues, and in 1792, 35 percent. For the entire period of the loans, through 1794, foreign credits provided 26 percent of central government revenues. The new American government depended in its early years on Dutch loans. Much is often made of the importance of foreign credits during the Confederation, but this later era of dependence is seldom recognized. In fact, Alexander Hamilton turned to Dutch credit as an essential, if largely unavowed, element of his plan for organizing the finances of the new government. As I have said elsewhere, ‘Hamilton's was a sound program that dealt cleverly and fairly with conflicting views in the United States about the federal and state debts and about use of the revenue authority theoretically available to Congress under the Constitution. But it could

Table 1 ***Foreign Loans and Central Government Revenues and Expenditures, 1789-94 (in thousands of dollars)***

		4 March 1789-31 Dec. 1791	1792	1793	1794	Totals
Revenues						
	Ordinary revenues	4,419	3,670	4,653	5,432	18,174
	Domestic and foreign loan revenues	5,791	5,071	1,068	4,609	16,539
	Foreign loan revenues (by estimated date of availability for disbursement)	(4,410)	(3,042)	(386)	(1,146)	(8,984)
Total revenues		10,210	8,741	5,721	10,041	34,713

not have succeeded on the strength of the resources available within the United States alone.'[8]

If the Americans depended on foreign credit to a degree unprecedented among other governments of the day, how were they able, given the weakness of their political and financial position, to persuade the Dutch to lend so much? Although not well informed about American financial and political issues, and before 1786 lacking even much fundamental information, there were several things that attracted Dutch bankers and investors to the American loans.[9] In the first place, many of the Dutch found the American experiment in representative government admirable, and felt also a sense of community with another people who had fought for a republican style of government. On many counts there was not much similarity between the federal republic of 1788 and thereafter and the Dutch republic. But Dutch attitudes toward the Americans were formed in the era of the Confederation, a government very similar in nature to the Union of Utrecht and possessed, although in more glaring form, of some of the same weaknesses as the Dutch republic.

That the American loans were a factional matter became clear to Adams in his first efforts to line up an issuing house. Orangist bankers were not interested, perhaps because they shared little of this sympathetic attitude, and perhaps also because the

American government did not meet even their rather undemanding standards for debtor states. Adams finally succeeded with a group of firms, W. & J. Willink, N. & J. Van Staphorst, and De la Lande & Fynje, that had little standing in the community of firms organizing foreign government loans. Van Staphorst and De la Lande & Fynje were partisans who

found the American loan congenial on political grounds. Willink, in contrast, was apolitical. Like their associates, however, this firm's partners could presumably see certain opportunities in the American loan. It offered a chance to enter into a privileged and lucrative field of banking, that in which loans were organized for foreign powers usually with generous commissions for the issuing house. In the customs of the Amsterdam market, firms tended to acquire control over the loans issued by one or another borrowing power. That held true here, as Van Staphorst and Willink (De la Lande & Fynje suspended payments in 1785) directed other issues after 1782. Commissions on these loans were distributed among several parties, but the bankers got the largest share of what were, especially in the early U.S. loans, generous commissions. In short, the negotiation of these credits offered Van Staphorst and Willink a chance to expand their business and profits. And they did what they could to preserve this association. When Congress was forced to issue new loans in order to meet service payments on earlier credits, something that amounted implicitly to insolvency, the bankers were able to withhold knowledge of this from the investing public.

Factional attitudes and business opportunity will help us understand how the Americans found the way to issue loans, but they will not explain why Dutch investors lent so much. To grasp that we must first recognize that the American issues offered yields somewhat higher than those available from most competing loans. The difference, about 1 percent, will not strike us as imposing, but in the terms of the day it constituted a 25 percent premium (5 as against 4 percent) over what the most creditworthy foreign governments paid in loans floated in Amsterdam. The advantage was still greater when compared to yields offered in Dutch government loans. Investors obviously judged that this was a sufficient risk premium. On some occasions, when they responded eagerly rather than cautiously to new issues, they evidently deemed the yield on American issues to be more than sufficient. But it is true also that the Americans wanted to borrow large sums when Europe was at peace and when, by coincidence, the refinancing of old loans and fresh loans to European governments required less capital than was available in Amsterdam to be lent.

Still there was considerable hesitation on the part of investors, as the slow subscription of the 1782 loan demonstrates. What finally persuaded them was, in my judgment, the punctuality with which the Americans serviced their loans. Above all else Dutch investors evaluated debtors according to the standard of punctuality. Therefore when Van Staphorst and Willink took sufficient care to arrange the payment of interest, even to the point of borrowing more to do so, debtors became content with the risks involved in these loans. My

explanation of this phenomenon differs somewhat from Professor van Winter's, but the conclusion we reach is identical: the Dutch lent to the Americans, and Dutch bankers organized the American loans, chiefly because these loans seemed to make good business sense. And in retrospect we can see that they did.

From the first there were overtones in the Dutch-American financial relationship of a community of outlook, especially on certain political issues. But most people did not lend money then any more than they do so now for such reasons. The financial association developed because it was mutually advantageous, and because each party in the relationship recognized, and was prepared to seize, such an advantage. The commercial relationship that the Dutch had hoped would develop with the Americans had not emerged. But a close financial relationship had developed, a financial relationship with its own economic implications.

To see these economic implications we should gaze in two directions, first toward the Dutch republic and then toward the United States. In the Netherlands these loans contributed significantly to the financial sector of a broadly diversified economy. Together with the Russians, who borrowed to fight the Turks and to refinance earlier loans, the Americans raised immense sums on the Amsterdam market in the late 1780's and early 1790's, at a time when the traditional leading borrowers - Britain and France - were largely out of the market for credit. This thriving financial sector reflected an economy seeking to reorient itself away from types of activity, especially the staple market trade and textile processing, at which the Dutch were no longer competitive. It has been customary to doubt whether the growth of the financial sector compensated for shrinkage elsewhere, and especially to wonder whether employment opportunities held up as the economy shifted orientation.[10] But an examination of the best available percapita income estimates reveals that the Dutch remained the wealthiest people on the European continent and, if not also the wealthiest in the world, second and then only slightly to the British. How was such a position sustained in an economy putatively undergoing decline?

In my judgment, part of the answer is furnished by Peter Klein's recently expressed doubt that the ‘rise of the financial sector would have decreased employment opportunities.’[11] And part is furnished by the realization that our measurements of Dutch economic trends have tended too often to focus on testing whether formerly prosperous sectors continued to thrive rather than testing how the economy as a whole performed. Other types of commerce, some manufacturing, but especially the large and thriving realm of commercial and financial services, continued to prosper (although not during the revolutionary

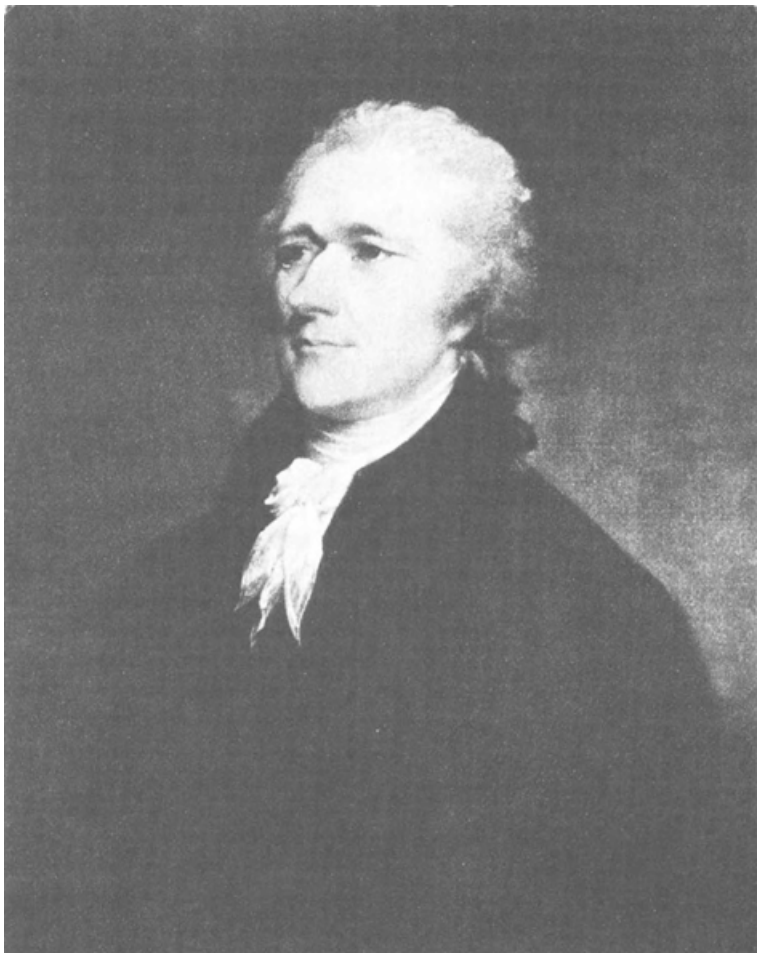

Alexander Hamilton, by John Trumbull (1756-1843) (*Courtesy of the National Gallery of Art, Washington, D.C.*)

and Napoleonic wars). In terms of a national income measurement, they compensated for deterioration elsewhere, and sustained the republic's position as a pocket of unusual prosperity.[12]

After new American loans ceased to be issued, the old loans still required financial services. They were not fully paid off until 1809. In the meantime they continued to make an *economic* contribution, and they also preserved this part of Dutch assets from the depredations of the period of French domination of the Dutch Netherlands.

Turning our gaze now to the West, we can see that these loans had another set of economic implications as well. Having become accustomed to the idea of U.S. issues on the capital market, and having been persuaded of the reliability of the United States as a debtor, Dutch investors turned to consider first other forms of investment in American government securities and then non-government investments also. In buying domestic government securities, the Dutch sought the extraordinary yields available from heavily depreciated paper. By buying it, however, they helped drive its price back toward par. Thus Hamilton's program, which sought to re-establish the domestic credit of the United States, was aided substantially by Dutch demand for these securities.[13]

This paper, which was called ‘liquidated debt’ - a misleading term that did no harm to its reception among European investors - was bought chiefly in the United States by a circle of particularly enterprising Amsterdam banking and brokerage houses, among them Van Staphorst and Willink, but also the firm of Pieter Stadnitski. Stadnitski had earlier helped pioneer the single-unit investment trust, using in that case French royal securities. Beginning in 1787 he set out to apply this format to the market for American securities, offering Dutch investors the chance to buy into a trust holding as its only asset a bloc of this domestic debt paper. Between 1787 and 1793 twenty-eight trusts were formed by several houses; through them investors acquired between $7 and $10 million in these securities. As a result of these and other purchases, by 1803 the Dutch held a total of $13.1 million, some 22 percent of the total domestic debt of the United States. Besides contributing in an important way to the success of Hamilton's plan for financial stabilization, these purchases had the additional effect of shifting large amounts of capital into American hands. Whereas the Americans had formerly paid a premium for European goods, a premium expressed in a low dollar value against European currencies, this massive shift of investment capital created a temporary dollar premium.[14] It also provided capital to an economy previously held back by a shortage of investment capital, and at the same time strengthened the monetary position of the United States.

The Dutch also invested directly in the American economic

infrastructure. Again they followed the lead of Pieter Stadnitski, who saw that as domestic debt reached par other backing would have to be found for new investment trusts. In association with the Parisian-Swiss banker Etienne Clavière and an Amsterdam associate, Théophile Cazenove, Stadnitski dispatched J.-P. Brissot de Warville to the United States to investigate unsettled land. As this interest became more serious, Cazenove himself was sent to the United States as resident agent for what was now a circle of Amsterdam houses: Stadnitski, Van Staphorst, P. & C. Van Eeghen, and Ten Cate & Vollenhoven, soon to include as well the Willinks and R.J. Schimmelpenninck as investor, attorney, and adviser.[15] Stadnitski again fashioned single-unit trusts which in 1793 offered Dutch investors the opportunity to buy shares in two one-million-acre land development schemes that would take advantage of rapid population growth and westward movement in the United States.

At the same time this group of houses bought vast tracts in upstate New York and Pennsylvania - the famous Holland Land Company and its purchase. There are interesting stories still to be told about these land development schemes, but here it is necessary to synthesize their contribution to American economic development. Like Dutch purchases of American domestic debt, the land transactions provided Americans with more of the wherewithal to achieve some of the optimistic economic projects under consideration in the 1790's. Once they had become large-scale landowners, these firms found additional investments would be necessary in order to attract settlers and provide them with a chance of prospering. Over the years, until they sold out, more money was put into these tracts. This story is usually told from the perspective of the Holland Land Company papers. Thus it accentuates the difficulties the Dutch had in making any profit out of the enterprise, and how they came to rue Stadnitski's enthusiasm for innovative financial ventures. It might also be told from the perspective of these territories themselves, in which case the history of the company might be seen as a history of ineffective management and of the tardy seizure of development opportunities. How much did absentee company ownership hold back the growth of a region that might, under local and individual landownership, have been more adept at taking advantage of opportunities before it?

On the one hand, then, some Dutch firms and rentiers invested heavily in American land in the expectation that population growth would bring it into demand. When the land did not sell quickly they found themselves obliged to invest further in its development, and to contribute to such allied projects as the Erie Canal, which promised to increase the value of this land and to assist the economic development of the region. On the other hand, these and other Dutch investors

became interested during the 1790's also in projects intended to improve transportation in the United States and in specific endeavors such as the Society for Establishing Useful Manufactures (S.U.M.), which was originally an industrial undertaking but became mired in the speculative ambitions of some of its participants. In this way capital flowed into the United States for the Union Canal, the Santee River Company, the James River Canal Company, the Bank of the United States, the Bank of North America, the real estate development of Washington, D.C., the land purchases and speculations of other Dutch firms, and many other ventures.

What had been for a time a pointedly focused path of investment fragmented. And this fragmentation continued, after a hiatus during the dismal business conjuncture in the Dutch Netherlands of 1809 to 1814. In the interim, in 1804, the Dutch firms of Hope & Co., Willink, and R. & Th. de Smeth opened a loan in Amsterdam to provide the United States with part of what it owed France for the purchase of the Louisiana Territory.[16] But the federal government did not for a long time seek money abroad, so that after the 1790's, investors had to search for opportunities across a broad front. After the Napoleonic wars the fragmentation continued, now as individual American states sought credit to finance development projects. Once again premium yields proved attractive to Dutch and other European investors, but there was considerable exaggeration in many of these projects. As Professor van Winter discovered, the Americans were free to propose whatever they wished, and many ventures partook of the wildly speculative nature of early American land transactions.[17]

Altogether, foreign investments, in which the Dutch played now a significant but no longer a leading role, were concentrated in the years 1825-40, ‘when, directly or indirectly, they provided more than ninety percent of the funds invested’ in canal-building projects.[18] Although Dutch investment and merchant banking seem now to have become relatively passive, it is still the case that van Winter's brief epilogue remains the standard source on Dutch participation in these ventures. In the United States, state and local history has recently engaged more attention from academic historians, but many topics remain to be explored.

Nevertheless, there is no doubt that the British took an increasingly active role in economic development projects, beginning especially with London's participation in financing the Louisiana Purchase and the interest that the firm of Francis Baring & Co. took in American opportunities. More and more frequently in the 1820's and 1830's Americans turned to the London rather than the Amsterdam market. Large sums moved still from the Kingdom of the Netherlands toward the United States, although now sometimes through the intermediary

of non-Dutch firms. For the sake of this essay, however, it is enough to call attention to these contacts, and to the continuing lack of detailed research on many of their aspects.[19]

But one episode in the Dutch-American financial association remains to be noticed. Once again, in a time of crisis, it was Dutch credit that led the way and provided essential assistance for a program of financial stabilization. On this occasion it was not a crisis of building but one of preserving the Union.

When the American Civil War began, neither side was prepared. The South hoped to win before the superior manpower and resources of the Union could be brought to bear, and perhaps also with foreign assistance. In 1861, however, neither combatant could count on taxation as the chief means to finance the conflict, and both turned instead to paper currency finance. This was the kind of taxation Benjamin Franklin had had in mind when he explained about the currency of the Revolutionary era that it 'pays and clothes troops, and provides victuals and ammunition, and when we are obliged to issue a quantity excessive, it pays itself off by depreciation.'[20]

The Union effort to finance the Civil War with domestic credit began in July 1861, when Salmon P. Chase, newly appointed Secretary of the Treasury, anticipated extraordinary expenditures of no less than $217,169,000 in a total budget just short of $320,000,000.[21] Before the end of the year, Chase found this estimate too optimistic, began a shift away from interest-bearing loans toward demand notes, and allowed, on December 30, the suspension of payments in specie by state banks. The Union government found itself in the awkward position of having to fight a costly war that was going badly at the head of a public many parts of which had little enthusiasm for the conflict. By January 1863, Congress had authorized the issue of $450 million in greenbacks, plus additional sums in fractional currency and interest-bearing paper that also circulated as legal tender.[22] Measured by gold, the greenbacks already in circulation had fallen to 69 percent of face value, and seemed likely to fall further as long as the Union's fortunes in the conflict continued to wane. And as James S. Pike, the American representative in The Hague, reported to Secretary of State William H. Seward, European distrust of American financial policies moved in harmony with the fall of prices on U.S. securities.[23]

What disturbed Europeans was the method Chase had adopted to finance the war. From the conservative financial perspective of mid-century, a paper currency means of providing revenues brought to mind such unsettling experiences as French and Austrian experiments during the revolutionary and Napoleonic wars. There was some concern with the slavery issue but, as Pike reported in February 1863,

‘the interest and solicitude in regard to our war is now turned almost exclusively upon its financial aspect. The opinion has become very general - almost universal - that it must soon terminate unless brought within more manageable compass and placed on a broader basis of taxation.’[24]

But merely two weeks later, on February 25, Pike reported: ‘The money men of Holland have begun to buy our government securities.’[25] It was their opinion that federal finances had bottomed out, and that Chase's new tax program would reverse the prior trend. In fact, there had been no dramatic shift in Union tax policy, but proceeds from existing levies, especially the income tax of 1861, did increase during the war. Once established, the hopeful attitude toward Union creditworthiness prevailed, and prices on American securities on the Amsterdam market began to rise with purchases, a trend duplicated in Frankfurt. For the rest of the winter, throughout the spring, and into the summer of 1863, Pike continued to report rising prices and purchases. By summer the Europeans believed also that the Union would win, since, with the battles of Gettysburg and Vicksburg, its superior resources were telling. But we should notice that they began to buy before the prospect of a Union victory was evident, before the Emancipation Proclamation, and certainly before it could be said that federal finances were secure.

Why then did the Dutch begin to buy securities which had long been available to them? On February 18 Pike reported to Seward that a cotton shortage was not developing in Europe and that European trade appeared to be unaffected by American events.[26] The South's strategy and hopes were failing. It was not the strength of the Union but the weakness of the Union's opponent that, judging from Pike's insights, reoriented Dutch thinking about federal securities. Later, early in March, Pike found an opportunity to comment further on this point: ‘The Dutch capitalists, unlike many of the English, have no prejudices against us, and have larger and more liberal views in regard to our resources, and belief in our ability as well as disposition to pay.’[27]

It would be unrealistic to argue that Dutch, or even Dutch and German, investment in federal securities turned the tide of the war and altered the history of American political geography. Nevertheless, this reversal of investors' attitudes toward federal government securities inaugurated a series of foreign purchases which by March 1865 reached, according to Matthew Simon's estimate, £60 to £80 million.[28] And what had begun during the war continued thereafter, for European financial interest in both government securities and economic development projects grew sharply after 1865.[29] In this case,

however, the Dutch lead in exploiting financial opportunities in the United States was held only briefly. Before the end of the war Britain was again dominant.

During three periods in the early history of the American republic, Dutch investments figured importantly in preserving the financial stability of this republic. Much might be made, especially in the celebration of Dutch-American ties, of ideological or political reasons for these close financial contacts. But I believe, with Professor van Winter, that it is easy to exaggerate the role of partisanship and political sympathy. It is rather in Pike's insight that we are to find the more persuasive explanation for these actions. In language reminiscent of William Short, who in an earlier day had reported to Alexander Hamilton about the attitudes and intentions of Dutch investors and bankers, Pike noticed that 'Dutch capitalists, unlike many of the English, have no prejudice against us.' Enlarging on this, what Pike detected was that the Dutch calculated their interests coolly. They invested in the United States in 1863 in part because they were familiar with it from earlier exposures, but in the final analysis they invested once again because they expected to make a profit. And they invested when they did because, in their calculations, federal credit seemed to have bottomed out. Eighty years earlier Pieter Stadnitski, grandson of an immigrant from Poland, had detected a taste among the Dutch for getting into new ventures earlier than their rivals. Exploiting that insight had enabled him to make his fortune. Among investors, apparently, this preference had not changed.

Throughout the period we have discussed, from the 1770's to the 1860's, financial contacts led economic contacts in the association of these two peoples. For the Dutch the financial contacts remained pre-eminent. Although at times they invested readily enough in projects for economic development of the American republic, it was chiefly financial returns that came forth from these contacts. The American market did not become in any sense a preserve of the Dutch, and in internal American development the Dutch remained largely silent rather than active partners. For the Americans, on the other hand, Dutch capital and credit had both financial and economic consequences. As we have seen, it was above all timely in its appearance, so that on three occasions governments in serious financial difficulties found those difficulties eased not so much by its magnitude as by its availability when no other recourse offered itself. This role is easily detected, for it depends on little more than the examination of American budgetary history. But the contribution of Dutch investments to American economic development remains difficult to specify. Clearly those investments contributed something at several different times to specific infrastructural improvements. Clearly also they re-

dressed a negative trade balance, something especially noticeable around 1790 but evident also in the 1830's. On each of the three occasions they also contributed to monetary stabilization, a consequence with both financial and economic ramifications. And, finally, they also served in a general way to provide resources for economic development. But it is still not possible to establish the weight that should be attached to the role of foreign, or Dutch, investment in the economic prosperity of the United States in this era.

Eindnoten:

1 The standard source on failed commercial expectations, as on much else in the history of the Dutch-American association from the 1770's to 1840, is Pieter J. van Winter, *American Finance and Dutch Investment, 1780-1805, with an Epilogue to 1840* (trans.; 2 vols.; New York, 1977). This is a revised version of *Het Aandeel van den Amsterdamschen Handel aan den Opbouw van het Amerikaansche Gemeenebest* (2 vols.; The Hague, 1927-33). For the period beginning in 1790 it is possible to follow Dutch-American trade, and compare it with Anglo-American trade, in *Statistical Tables Exhibiting the Commerce of the United States with European Countries from 1790 to 1890* (Washington, D.C., 1893), pp. xv, xviii, xxxiii, and xliii.

2 Julius Rubin, 'An Innovating Public Improvement: The Erie Canal,' in Carter Goodrich, ed., *Canals and American Economic Development* (New York, 1961), pp. 63-64, discussing the views of Vice-President Daniel Tompkins, who sought in 1817 to block passage of a bill providing financing (in part through loans to be raised abroad) for the Erie Canal. Tompkins took the view that 'England will never forgive us, for our victories,' so that New York should arm for war rather than help finance transportation improvements. This attitude so angered the Federalist chancellor James Kent, otherwise an opponent of the bill pending, that Kent overrode Tompkins' objections, saying: 'If we must have war, or have a canal, I am in favour of the canal.'

3 Consider, for example, the story Marten G. Buist recounts in so interesting a manner about the mutual association of Britain, France, and Spain to secure and distribute Mexican silver in Europe during the Napoleonic wars, in *At Spes Non Fracta: Hope & Co., 1770-1815* (The Hague, 1974), pp. 284-380.

4 These loans are discussed by S.R. Cope, 'The History of Boyd, Benfield & Co.: A Study in Merchant Banking in the Last Decade of the Eighteenth Century' (Ph.D. dissertation, University of London, 1947), and Karl F. Helleiner, *The Imperial Loans: A Study in Financial and Diplomatic History* (Oxford, 1965).

5 Davis Rich Dewey, *Financial History of the United States* (12th ed.; New York, 1968 reprint), p. 35, provides these figures:

paper money issues	$37,800,000
domestic loans	11,585,506
foreign loans	7,830,517
tax revenues	5,795,000
miscellaneous	2,852,802
	———
	$65,863,825

6 See James C. Riley, 'Foreign Credit and Fiscal Stability: Dutch Investment in the United States, 1781-1794,' *Journal of American History*, LXV (December 1978), 654-78, for a summary of

these matters, and van Winter, *American Finance*, for the authoritative treatment in detail. Also E. James Ferguson, *The Power of the Purse* (Chapel Hill, N.C., 1961).

7 *Report of the Secretary of the Treasury on the State of the Finances for the Year 1867* (Washington, D.C., 1868), pp. 356-59.

8 Riley, 'Foreign Credit,' p. 678.

9 Pieter Stadnitski, a merchant and broker, investigated opportunities in America, and reported optimistically in two pamphlets, *Opheldered bericht wegens het fonds, genaamd Liquidated Debt, of vereffende schulden, ten laste de Vereenigde Staaten...* and *Omtrent de natuur en soliditeit van welk fonds de directeur Pieter Stadnitski een omstandig bericht gegeeven heeft*, both lacking place or date of publication. I believe the first appeared in 1787.

10 The fullest and most recent discussions of these matters appear in Johan de Vries, *De Economische Achteruitgang der Republiek in de Achttiende Eeuw* (2nd ed.; Leiden, 1968), *passim;* A.M. van der Woude, 'Demografische Ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden, 1500-1800,' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, ed. D.P. Blok et al. (Haarlem, 1980), V and J.A. Faber, 'De Noordelijke Nederlanden van 1480 tot 1780: Structuren en Beweging,' in *ibid.*, V, 197-249.

11 P.W. Klein, 'The Dutch Regents and the Changes of the Economic Bases of Their Power in the 17th and 18th Century,' an unpublished paper given at the Istituto Internazionale di Storia Economica in Prato, April 21, 1980, p. 3.

12 See my 'The Dutch Economy after 1650: Decline or Growth?,' forthcoming in the *Journal of European Economic History*.

13 Riley, 'Foreign Credit,' pp. 671-77.

14 Trade flows may be followed in Douglass C. North, 'The United States Balance of Payments, 1790-1860,' in *Trends in the American Economy in the Nineteenth Century* (Princeton, N.J., 1960), pp. 576-79, 587-601. Some of North's estimates can now be updated with data on flows between the United States and the Dutch Netherlands.

15 In addition to van Winter, *American Finance*, see Paul D. Evans, *The Holland Land Company* (Buffalo, N.Y., 1924), and, among published documents, 'The Holland Land Company and Canal Construction in Western New York...,' *Buffalo Historical Society Publications*, XIV (1910), 3-185.

16 Van Winter, *American Finance*, II, 923 ff.; van Winter, 'Louisiana Gekocht en Betaald,' *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXV (1961), 37-55; and van Winter, 'De Verkoop van Louisiana,' *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XLVII (1932), 41-61. Slightly more than half of the financing for the Louisiana Purchase was arranged in London, although the Dutch bought into that also.

17 Van Winter, *American Finance*, II, 940-93, and Harvey H. Segal, 'Cycles of Canal Construction,' in Goodrich, ed., *Canals and American Economic Development*, pp. 179-81, 186-92.

18 Segal, 'Cycles,' p. 180.

19 However, see Reginald C. McGrane, *Foreign Bondholders and American State Debts* (New York, 1935), pp. 10-11, 31-34, 151, 171-75, 185-86, on Dutch interests in the United States during the 1830's and 1840's, and *passim* on foreign interests in general; and B.U. Ratchford, *American State Debts* (Durham, N.C., 1941), pp. 92-95.

20 Quoted by Joseph Albert Ernst, 'Currency in the Era of the American Revolution: A History of Colonial Paper Money Practices and British Monetary Policies, 1764-1781' (Ph.D. dissertation, University of Wisconsin, 1962), p. 398.

21 Dewey, *Financial History*, p. 276.

22 *Ibid.*, pp. 288-89.

23 I have consulted the Pike-Seward correspondence of December 1862 through July 1863 reproduced in U.S. Department of State, *Papers Relating to Foreign Affairs of the United States*, Diplomatic Correspondence, 1863 (Washington, D.C., 1864), II, 878-97.

24 *Ibid.*, II, 884.

25 *Ibid.*, II, 886.

26 *Ibid.*, II, 885-86.

27 *Ibid.*, II, 888.

28 Matthew Simon, 'Cyclical Fluctuations and the International Capital Movements of the United States, 1865-1897' (Ph.D. dissertation, Columbia University, 1955), I, 88, and II, 684-87.

29 *Ibid.*, I, 122-23, 127.

An Act without Peer
The Marshall Plan in American-Dutch Relations

E.H. van der Beugel

ON June 5, 1947, during a commencement speech at Harvard University, Secretary of State George Marshall launched the European Recovery Program, rightly and better known as the Marshall Plan.

On April 13, 1948, President Truman signed the Foreign Assistance Act, the legal embodiment of the Marshall Plan.[1]

On April 20, 1948, *The Economist* wrote:

> This week it is fitting that the people of Western Europe should renew their capacity for wonder, so that they can return to the U.S. a gratitude in some way commensurate with the act they are about to receive. For a day or two, the Marshall Plan must be retrieved from the realm of normal day-to-day developments in international affairs and be seen for what it is - an act without peer in history.

I will deal with my subject in three parts.

I. The political framework in which this act was conceived, with special emphasis on the American perspective.
II. The impact of the Marshall Plan on the process of European cooperation.
III. The impact of the Plan on the Netherlands, on American-Dutch relations, and some aspects of the role of the Netherlands in the execution of the Plan.

I

The attack on Pearl Harbor in December 1941 terminated 150 years of American isolationism. The future of the United States became inextricably bound with every part of the globe. Isolationism

disappeared both as an option and as a philosophy for the conduct of American foreign policy. Many elements of traditional U.S. foreign policy, however, remained in the attitude with which the United States conducted the war, in its policy at the meetings of the Big Three, and in the way it emerged from the war in 1945. It seems to me that in the period from 1945 till the launching of the Marshall plan in 1947, the change in American foreign policy was more radical than what the shock of Pearl Harbor brought about in 1941.

The policy with which the United States emerged from World War II as a country with a monopoly of political, economic, and military strength was based on the assumption that the wartime alliance between the United States, the United Kingdom, and the Soviet Union would provide the basis of the postwar order. The United Nations would be the guardian of peace. Peace treaties would be concluded with the former enemy states. The world economic order would be restored after an initial period of readjustment. Thereafter, the Bretton Woods institutions and the proposed International Trade Organization would be instrumental in settling worldwide economic problems and in guaranteeing a free flow of trade and finance. The U.S. armed forces would be demobilized to an extent compatible with a normalized world situation.

This was in no way an isolationist program; on the contrary, this program required the full and active participation of the United States on an unprecedented scale. There was an almost pathetic urge to avoid the errors of 1919 and a repetition of political and economic events leading to World War II. On the other hand, there remained a strong urge to return to 'normalcy.' 'The U.S. attempted to remedy the old mistakes of 1919 rather than assess the new problems of 1945.'[2] The main remnant of traditional American foreign policy was the deep reluctance to use power in peacetime and in particular unilateral American power.

Between 1945 and 1947, the hopes of the United States for the postwar order were shattered, mainly by a combination of two factors: the collapse of its overoptimistic assessment of the nature of Soviet foreign policy and its underestimation of the near-total collapse of the political, economic, and social structure of most European countries.

> For decades massive historical caravans had been observed moving slowly towards predictable destinations; Great Britain towards loss of Empire and inability to maintain the balance of power in Europe and order in Asia; Western Continental Europe toward instability and weakness; the United States toward economic and military preeminence in political isolation; and the Soviet Union towards a fundamental challenge of Western civilization.[3]

1. As to the first element - the wrong assessment of the nature of Soviet foreign policy - an analysis of the origins of the Cold War would reach beyond the context of this article. Just a few comments on this subject, so closely linked with the concept of the Marshall Plan.

The revisionist school in American history has - it seems to me - one and only one positive element. It forced us to rethink what might have become too easy clichés. For all the rest, I fully agree with Maddox's brilliant analysis of the work of the main revisionist authors and his conclusion that their view of American foreign policy during and immediately after World War II can only be sustained by doing violence to the historical record.[4] I also find myself in complete agreement with Arthur Schlesinger's conclusion that the most rational American policies could hardly have averted the Cold War.[5]

The events leading to the 'great revolution' in American foreign policy between 1945 and 1947 are varied and in most cases particular to certain regions and countries. Iran, Greece, Turkey, and Poland are significant examples. What these events had in common was that they showed Soviet policies and actions to be the opposite of what the United States expected and hoped for. They were, however, overshadowed in importance by the total impossibility of reaching any agreement between the superpowers on the administration and the future of occupied Germany. Varied and particular as these events may be, they led the United States to the conclusion that it had to give up its hope for global stability and peace-keeping through the United Nations. It felt obliged to adopt an active unilateral policy - if necessary a policy of force - to contain the expansionist policies of the Soviet Union.

2. As to the second element leading to the 1947 policy - the threatening economic and social collapse of Europe - the prewar European economic pattern was nearly destroyed by the war.

a. Physical devastation and disruption in Western Europe and in the principal food- and timber-producing zones of Eastern Europe, combined with the dislocation of the European transportation system, caused a paralysis of production.

b. Wartime liquidation of foreign holdings, prolonged interruption of international trade which occurred simultaneously with the loss of income from merchant fleets and foreign investments, led to the exhaustion or diminution of dollar funds at a time when many vital needs could be met only from dollar funds.

c. The loss of millions of lives, human strain and exhaustion after nearly six years of war and enemy occupation, gravely affected the productivity of labor.

d. Internal financial disequilibrium, the inevitable result of a

long war, upset the monetary stability of almost all European countries.

e. A grave shortage in the supply of food and raw materials that were vital to the European economy, both for direct consumption and as earners of dollars, existed in Southeast Asia.

f. There was an abnormal increase in population in certain areas resulting from the wartime movement of people.

It was against this background that the Truman Doctrine and the Marshall Plan were born. The policy was formulated by President Truman when he said in his message to Congress on March 12, 1947: 'I believe that it must be the policy of the United States to support free peoples who are resisting attempted subjugation by armed minorities or by outside pressures.' The Truman Doctrine constituted the political-military tool of the new American policy; the Marshall Plan was its main political-economic instrument.

A relatively short period of preparation by a supremely capable and imaginative group in Washington, with star performers like Acheson, Bonesteel, Kennan, Clayton, Lovett, and Harriman, enabled Secretary Marshall to make his historic speech at Harvard on June 5, 1947. In his speech one can clearly define two objectives. One was the economic rehabilitation and reconstruction of Europe. The second was to use American aid to foster, advance, and promote European cooperation.

I would like to conclude this first part of my introduction with two rather loosely connected comments.

1. Historically, it might be interesting to observe that Secretary Marshall extended his offer of American aid to the whole of Europe, including the Soviet Union. But at a meeting with France and the United Kingdom in June 1947, where the American initiative and the possible European response were discussed, Molotov not only flatly refused Soviet participation but pressed the Poles and the Czechs, who had already decided to respond positively to the American initiative, to cancel their acceptances. The Iron Curtain runs exactly along the line between those countries that participated in the Marshall plan and those that did not, either by their own decision or under pressure from the Soviet Union (with the exception of Spain, which was not invited).

The tragic events in Poland have given rise to a totally distorted picture of the Yalta Conference. The Iron Curtain was not established in Yalta. Poland was not 'assigned' to the Soviet Union in February 1945. On the contrary, one of the main bones of contention between the United States and the Soviet Union after Yalta was the way in which the Soviet Union flagrantly broke the agreement on Poland after the Yalta Conference.[6]

2. In the presently fashionable exercise of debunking American foreign policy, it is often stated that the Marshall Plan was launched only because of American self-interest. In general this is an absurd argument. No country and certainly no major country can conduct a foreign policy which is not based on self-interest. The only relevant question is whether the interpretation of self-interest is narrow, egoistic, and geared only to short-term interest or whether the interpretation of self-interest is long-term, imaginative, and constructive. Whereas the first interpretation - the narrow one - was adopted by the European powers in the late 1930's, the Marshall Plan, it seems to me, was a shining example of constructive and imaginative self-interest.

It was in the clear interest of the United States to help Western Europe to become strong again both for economic and for political reasons. But there also was a genuine element of generosity. Let me just quote a paragraph from the report of the Herter committee, the most important congressional committee, recommending the adoption of the Foreign Assistance Act in 1948:

> If we undertake the proposed European Recovery Program we are in effect assuming the responsibility for the revival of Western Europe. Responsibility without power is a situation generally avoided by cautious people. But the alternative in terms of human lives, misery and slavery is perhaps too frightful to permit us the luxury of being cautious. We can only hope that the nations of Western Europe, who have the power over their economic destinies, will themselves realize the responsibilities of their predicament and by actively cooperating with each other, help themselves.[7]

II

The launching of the Marshall Plan initiated a priority in American foreign policy which would be consistently sustained for at least twenty years. Its central theme, supported by five administrations, both Democratic and Republican, was the active support for European unification. Secretary Marshall formulated this priority in his Harvard speech: ‘The program should be a joint one, agreed by a number of, if not all European nations.’ This was a muted statement compared to the depth of political and psychological feeling about the subject in American public opinion.

American thinking on the necessity of greater European cohesion was still in its infancy in 1948. Unity, unification, federation, integration, self-help, and mutual efforts were different and sometimes loose terms to express the same objective. This objective, however, was clear and it was there to stay as an integral part of U.S. foreign policy, supported not only by several administrations but also by a broad consensus in public opinion.

Even before the Marshall Plan was launched (during the congressional discussions on aid to Greece and Turkey in March 1947) the Senate adopted the following resolution:

> Resolved by the Senate (the House of Representatives concurring) that the Congress favors the creation of a United States of Europe.[8]

Practically without exception the media all over the country joined the Congress. A few examples:

> Like the famous advice Benjamin Franklin gave to the American colonies, for Europe it is a case of join - or die. (St. Louis *Post-Dispatch*, March 16, 1947.)
> Europe's unification is Europe's last chance. (*Wall Street Journal*, February 3, 1947.)
> Above all the U.S. out of her own wonderful experience of the Union of the States should support a European federation plan. Victory must be translated into new life and that means a continental modern, political, social and economic system. (Dorothy Thompson in the Washington *Star*, February 11, 1947.)
> A United States of Europe could be the means of restoring a decent living to the part of Europe which represents the civilization of which we are a part. It may prove to be the only means. (Miami *Herald*, March 27, 1947.)
>
> But it is only too true, as statesmen have said so often in one way or another, that Europe must federate or perish. (Editorial, New York *Times*, April 18, 1947.)
> Only a federation holds forth hope of permanent peace and economic well-being in Europe. (Evansville *Courier and Press*, May 18, 1947.)
> The people in the ruins of Europe can take heart from the perils that beset Americans in 1787. (Buffalo *News*, May 22, 1947.)

Historically it is rare for a major power to make the creation of another major power one of its central foreign policy objectives. It is the reverse of the more common maxim of '*Divide et impera*.' Without the Marshall Plan no OECD; without OECD no Schumann Plan; without the Schumann Plan no European Community. The process of European cooperation and integration, notwithstanding its slowness and its weakness and notwithstanding its structural and fundamental obstacles, would have been impossible without the active and full support of more than twenty years of American foreign policy, started with the conditions of the Marshall Plan on the issue of greater cohesion of the European countries.

The legitimate question arises concerning the motives behind this

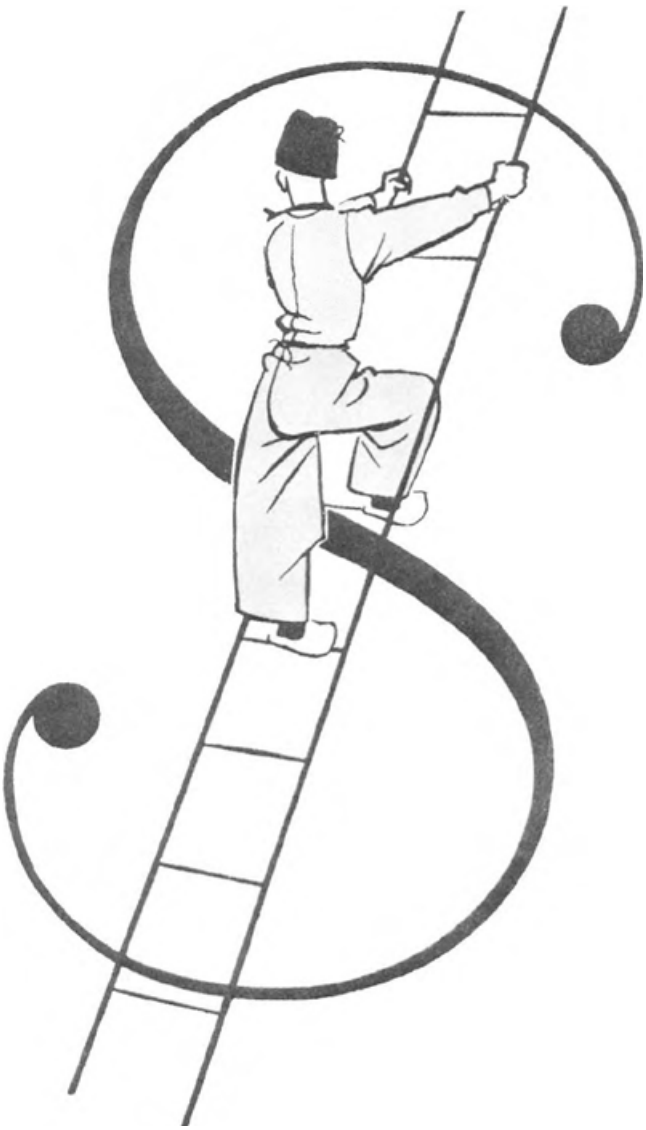

The Marshall Plan - cartoon by Jo Spier (1900-1978)

very outspoken and consistent American policy. The motives were, it seems to me, a mixed bag.

There was the political judgment that only a strong and unified Europe could resist Communist internal and external pressures.

There existed a deep irritation about the fragmentation of the European nations, which had brought the United States twice into a world war.

There was the economic concept of the large, single market which in American eyes was indispensable for a better division of labor and a higher standard of living.

There existed a genuine desire to transplant the blessings of the continent-sized, politically and economically unified state to the old mother countries with which the average American felt close sentimental bonds.

There also were more trivial but very understandable motives - for example, the U.S. administrations had to deal with many different interests and national problems and were desirous of replacing these endless and complicated negotiations with dealings with a single and strong partner.

These were the general motives behind the policy to support and foster European cohesion. There was, however, one particular problem which strongly preoccupied the American policy makers: how to bring Germany back into the Western system.

As early as January 1947, John Foster Dulles, who was the Republican special adviser to Secretary Marshall, expressed the basic elements of this preoccupation. Without the reconstruction of German economic potential there could not be recovery in Europe. Reconstruction in Germany implied unification of the Western Zones of Occupation. But unification of the Western Zones implied unification of Europe. A German settlement should advance European unification, instead of rebuilding the structure of independent, unconnected sovereignties. The industrial potential of Germany should be integrated into Western Europe. It should not be left in the control of Germany. A statesmanlike solution to this political and economic problem, providing safety against German aggression and a more stable and prosperous life for the people in Western Europe, was a positive alternative to the Potsdam policy of imposed pastoralization.[9] 'Not only Germans but neighboring people will eventually rebel at trying to cover with manure the natural industrial basis of Europe.'[10]

The German problem was aggravated by the huge sums the U.S. occupation authorities had to pump into their zone in order to avoid total chaos and by the subsequent pressure to deal unilaterally with the German problem. The concept of large-scale aid to a unifying Europe solved the dilemma between a bilateral support for the

American Zone, which both domestically and internationally was hardly acceptable, and a complete collapse of the center of Europe.

I find myself in full agreement with John Gimbel when he stresses the vital importance of the German problem from the American perspective in 1947.[11]

In the context of American-Dutch relations it is worthwhile to observe that in all these objectives the United States found a staunch and loyal ally in the Netherlands, not only as the recipient of aid (there the Dutch were as a matter of course no exception) but very strongly in the concept of European integration in general and the solution of the German problem in particular.

III

Under the Marshall Plan, the Netherlands was the recipient of more than $1.1 billion (and those were 1947 dollars). It was the fifthlargest largest recipient (after Britain, France, Italy, and West Germany). It received the largest amount of aid per capita. After a hesitant start on the repair of the almost unbelievable war damage to the country in 1945, it became clear in the winter of 1946-47 that the reconstruction had to be slowed down or even stopped because of the total absence of foreign currency in general and dollars in particular to finance the vital imports. Only a massive injection of dollars could prevent a sliding back to economic misery.

The Marshall Plan was the dream and the dream came true. Reconstruction could be not only resumed but accelerated through the combination of direct aid to the country and the liberalization of trade and payments in Europe for which Marshall Plan aid was an indispensable condition. Marshall Plan aid laid the foundation for a new industrialization that was essential for the densely populated Holland; it vitally contributed to the repair of the war damage; it was indispensable for the restoration of financial and social stability; it enabled the country to resume its place in international trade, on which it was dependent more than any other European country; it brought its balance of payments into equilibrium; it heavily contributed to the restoration of the exhausted monetary reserves. For those who are interested in the quantification of these observations, I recommend the excellent book published by the Netherlands government as a token of gratitude to the American people.[12]

Allow me to draw attention to what I consider an important and underexposed facet of the execution of the Marshall Plan.

Heavy demands were made on the hundreds of Americans who worked in Europe to supervise the execution of the Plan. They were primarily responsible for what happened to the enormous amounts

granted under the aid program; they were responsible to Washington in all its executive and congressional branches. In addition, they were the people who in the countries concerned suddenly would be involved in a vital item of economic recovery and in such a way that they were simply the donors and we were simply the receivers: givers from a sovereign state versus receivers from a sovereign state. Their American responsibility brought them in touch with and made them coresponsible for almost every aspect of the economic, monetary, and social policies of the receiving countries. That also implied an understanding of the political situation in the country to which they were assigned.

This was totally different from our relation to traditional diplomatic representatives. It was not merely a mediating, listening, and reporting function. On the contrary, the Americans found themselves right in the middle of policy making, in spheres which belonged to the privacy of national sovereignty. What an opportunity for giving rise to conflicts, not only in the personal sphere but mainly in the relations between states! One unfortunate word, and it could be regarded as interfering in the business of a sovereign state. One word left unspoken, and it could endanger the responsibility toward the U.S. government. Authoritarian action could bring the reproach that 'we do not want any proconsuls'; being too compliant could bring a complaint of slackness from the other side of the ocean. On the one hand, the irritation toward a donor, who in the nature of things is never popular, had to be avoided; on the other hand, one had to take into account that 'the U.S. taxpayer's money may never be thrown away.' What were needed, therefore, were people who possessed not only first-rate diplomatic qualities but at the same time an extensive knowledge of economics; people who combined wisdom and tactfulness with sufficient toughness and the ability to negotiate. They were the outposts of the new role of the United States in the world. On their behavior mainly depended whether that new and indispensable connection between the western and eastern parts of the Free World could be established and maintained.

Above all, they had to be conscious of the fact that this was not a matter of one bestowing a gift with a royal but dominating gesture and the other accepting timidly and thankfully. The fundamental principle of the Marshall Plan was something far beyond this. It was a joint attempt, a joint venture.

Washington of 1948 succeeded exceptionally well in creating a team which possessed the extraordinary combination of all the needed qualities. The Marshall Plan undoubtedly stirred the public imagination, which helped recruiting. But another reason for the quality of the team was that enviable American flexibility which facilitated the

smooth flow of personnel from industry, universities, media, and trade unions to government posts and vice versa. Very few top functions were manned by what one could call the 'professional civil servant.'

It should go on record that, considering the delicate nature of the task (and I especially refer to the Netherlands), our cooperation has always been characterized by frankness, an ever-growing understanding of our mutual problems, and, from the American side, undivided support for everything which could benefit the Netherlands. It has seldom been the case that foreign representatives had to acquire such complete insight into virtually all aspects of the economic position of the country in which they were serving. There was no end to details which they could demand, indeed had to demand, to be able to perform their duties. The Netherlands has been privileged to welcome Dr. Alan Valentine and Clarence Hunter as chiefs of the ECA mission. Both men have left an unmistakably personal mark on their work. Both, together with their staffs, were constantly in close touch with all branches of economic and political life in the Netherlands. Both have understood this country.

The United States was a generous giver; the Netherlands was an easy and constructive receiver. On all major points there was a great affinity between American and Dutch attitudes. There are - taking into account the huge differences between a major and leading power and a small or medium-sized ally - clear analogies between the historical backgrounds of their conduct and their concept of foreign policy. Both have a tendency to a moralistic approach to foreign policy; both have a missionary drive in their relations with foreign countries; both have a reluctance to employ the element of power in foreign policy; both often confuse the obtainable and the desirable; both had periods in their history when they thought they were too good for the world and other periods when they thought they were too bad.

When Secretary of State Cordell Hull reported to Congress on the Moscow meeting of the three Foreign Ministers and the Moscow declaration of October 1943, he said that 'in the post-war period there would be no longer any need for spheres of influence, for alliances, for balance of power or any other of the special arrangements through which, in the unhappy past, the nations strove to safeguard their security or to promote their interests.[13] This 'one world' concept without alliances and with the United Nations as the sole guardian of peace was exactly the world in which the Netherlands felt itself at home. Both countries emerged from the war with the same approach to the postwar world order. There was a complete parallel between the changes which took place in the United States between 1945 and 1947 and the turn Dutch foreign policy took in the same period.

After 1947 the United States found Holland at its side both in its

urge for greater European cooperation and in the solution to the German problem. In the Committee for European Economic Cooperation (the informal predecessor of the OECD), Holland was among the first in line to defend both issues, aided by the outstanding qualities of its main representatives in the committee, Dr. H.M. Hirschfeld and D.P. Spierenburg, and of course motivated by what it conceived as its interest. Historically, the violent discussions in the hot summer of 1947 in Paris between the Dutch and the French on the German issue are most interesting for a study of the period.

Are there any conclusions to be drawn? A few.

The first is that the Marshall Plan cannot be repeated. The United States' position has fundamentally changed. It is no longer the undisputed and sole source of strength, of political and economic power. It only has two traditions in its foreign policy: one is splendid isolation and one is benevolent hegemony. Both traditions simplified the world outside the United States. It now has to conduct its foreign policy in an immensely complicated world without being able to fall back on either of these traditions.

The Marshall Plan was a typical example of the period of benevolent hegemony. Furthermore, the Marshall Plan could succeed only in the specific area of the world - Western Europe - in which the human, social, financial, and educational infrastructure was uniquely suited to receive the massive injection of aid and use it successfully.

The second conclusion is that it would be understandable but unhelpful nostalgia to hope that anything like the very special circumstances of 1947 could reoccur. The world has fundamentally changed. The United States - still a superpower - has lost its preeminence in the economic, military, and political fields. In East-West relations superiority has been at best replaced by parity.

The tenacity of the nation-state proved to be much greater than those who dreamed about European unity in the fifties and the sixties expected. The welfare state - the '*état providence*' - is a national animal and the nation-state has become, more than we expected, the natural framework of loyalty and dependence of the average citizen.

The North-South issue is, if not preponderant, at least a major factor in international relations.

The near-consensus about the main elements of foreign and domestic policy from the fifties and the sixties in the policy-making establishment has broken down.

It would be unrealistic to hope again for a stable and structured Western world built on two pillars - the United States of America and the United States of Europe. The maximum we can achieve and hope for is what Miriam Camps has called a reasonable management of interdependence.[14]

Finally, in American-Dutch relations the two main questions are whether in the United States wisdom and long-term interest will prevail over fully understandable short-term irritation, and in the Netherlands whether sensible and active participation in the Western system will prevail over an irrelevant neutralist-pacifist tendency, so intimately linked to our history.

Nostalgia is neither a political nor a historical category. I feel it, however, when I think of 1947.

Additional references

ACHESON, Dean. *Present at the Creation*. New York, 1969.

ARKES, Hadley. *Bureaucracy, the Marshall Plan and the National Interest*. Princeton, N.J., 1972.

BELOF, Max. *The United States and the Unity of Europe*. Washington, D.C., 1963.

VAN DER BEUGEL, Ernst H. *From Marshall Plan to Atlantic Partnership*. Amsterdam and New York, 1966.

BROWN, William Adams, Jr., and Redvers Opie. *American Foreign Assistance*. Washington, D.C., 1953.

DIEBOLD, William, Jr. *Trade and Payments in Western Europe: A Study in Economic Cooperation, 1947-1951*. New York, 1952.

'EUROPEAN and Atlantic Cooperation: The Dutch Attitude,' special issue of *International Spectator* (The Hague, April 1965).

FERRELL, Robert H. *George C. Marshall*. New York, 1966.

DE FEYTER, C.A. 'The Selling of an Ideology,' in Rob Kroes, ed., *Image and Impact: American Influences in the Netherlands since 1945*. Amsterdam, 1981.

GARWOOD, Ellen Clayton. *Will Clayton: A Short Biography*. Austin, Tex., 1958.

HARRIS, Seymour E. *The European Recovery Program*. Cambridge, Mass., 1948.

HOFFMAN, Paul G. *Peace Can Be Won*. Garden City, N.Y., 1951.

JENKINS, Roy. 'The Marshall Plan Memorial Lecture June 3, 1977.' German Marshall Fund, 1977.

KENNAN, George F. *American Diplomacy, 1900-1950*. Chicago, 1951.

OECD. *From Marshall Plan to Global Interdependence*. OECD, 1978.

PRICE, Harry Bayard. *The Marshall Plan and Its Meaning*. Ithaca, N.Y., 1955.

TRUMAN, Harry S. *The Memoirs of Harry S. Truman*. 2 vols.; Garden City, N.Y., 1955-56.

VANDENBERG, Arthur H., Jr. *The Private Papers of Senator Vandenberg*. Boston, 1952.

WHITE, Theodore H. *Fire in the Ashes: Europe in Mid-Century*. New York, 1953.

WILSON, Theodore A. *The Marshall Plan, 1947-1951*. Washington, D.C., 1977.

Eindnoten:

1 Full texts of both are in *In Quest of Peace and Security: Selected Documents on American Foreign Policy, 1941-1951* (Department of State Publication 4245, 1951).
2 Barbara Ward, *The West at Bay* (London, 1948), p. 85.
3 Joseph M. Jones, *The Fifteen Weeks* (New York, 1955), p. 9.
4 R.J. Maddox, *The New Left and the Origins of the Cold War* (Princeton, N.J., 1973), p. 164.
5 Arthur Schlesinger, 'The Origins of the Cold War,' *Foreign Affairs*, XLVI (October 1967), 52.
6 See, among others, M.C. Brands's excellent analysis of the Yalta Conference in *NRC Handelsblad*, January 13, 1982.
7 *What Western Europe Can Do for Itself*, Preliminary Report No. 14 of the House Select Committee on Foreign Aid, February 13, 1948.
8 *Congressional Record*, 80th Congress 1st session, pp. 2418, 2425.
9 John C. Campbell, *The United States in World Affairs, 1945-1947* (New York, 1947), p. 471.
10 *Ibid.*
11 John Gimbel, *The Origins of the Marshall Plan* (Stanford, Calif., 1976), pp. 267-80.
12 *Road to Recovery: The Marshall Plan, Its Importance for the Netherlands and European Cooperation* (The Hague, 1954).
13 Campbell, *The United States in World Affairs*, p. 28.
14 Miriam Camps, *The Management of Interdependence* (Washington, D.C., 1974).

American-Dutch Political Relations since 1945
What Has Changed and Why?

Alfred van Staden

AN account of the evolution of the political relations between the United States and the Netherlands since World War II is much like the story of two disappointed lovers making a sentimental journey. To be sure, at this moment, both partners are still together, tied by undeniable military and economic bonds, but the former marriage of the heart has broken down and turned into one of convenience, if not a case of living-apart-together. Indeed, mutual feelings of solidarity and attachment have weakened and given way to coolness and reproaches to and fro. Looking at recent, sharp disputes on important security issues, one is almost tempted to think - not for the children's sake but out of a desire not to besmirch the parents' memory - the two parties have decided not to part. Of course, the American-Dutch estrangement, grown since the late sixties and particularly perceptible at the level of political opinion leaders, is being muted and disguised by the polished language of official diplomacy. Nevertheless, it is but too real and, I venture to say, potentially dangerous for the future relationship between both countries.

It is the purpose of my lecture to explore the nature and dimensions of the changes which have taken place, as well as to shed some light on their causes. At the outset I must make two preliminary points. First, the subject under discussion has a built-in imbalance of some sort. Postwar U.S.-Dutch political relations are inherently asymmetric, because they are about the interactions of a superpower and a small country. Nobody would argue the contrary. This means, among other things, that what is important or even vital from a Dutch point of view may be rather marginal or insignificant in American eyes. Second, as I was born, bred, and socialized in Holland, the perspective of my observations is inevitably a Dutch one, and rather than deal with

American attitudes toward the Netherlands, I shall concentrate on Dutch attitudes toward the United States.

Let me take your minds back to the international situation just after the end of the war. Both nations were on the threshold of a fundamental change in their external orientation, breaking with established and at the same time cherished, prewar foreign policies, which, incidentally, bear a striking similarity. The leading themes of those policies, isolationism on the one hand and neutrality on the other, share a common aversion to entangling alliances. And just as American isolationism was not a total abstinence from world affairs, Dutch neutrality did not preclude an active involvement in matters of international trade and finance or travel and humanitarian concern.

Both concepts were no longer considered to be viable policy options in 1945, even though the forces of isolationism were still surprisingly strong in the United States. Because of its crucial role in the liberation of Western Europe and, afterward, its large-scale economic assistance through the Marshall Plan, the United States enjoyed a tremendous popularity in Dutch society. Nevertheless, in the immediate postwar period, political relations between the United States and the Netherlands were not particularly close and cordial. One reason lies in the divergent approaches of both countries to building a new international system. It seems worth dwelling awhile on this point.

As early as the war years, the Dutch government had repeatedly spoken of the need for political and military cooperation with powerful and like-minded countries once the war was over. There is no doubt that the government was thinking first and foremost of Great Britain and the United States. Thus, in May 1942, Foreign Minister van Kleffens, having reflected on the foundations of a postwar world order, submitted a plan to his Norwegian and Belgian colleagues, Lie and Spaak, for the formation of regional security organizations unifying all non-aggressive states and to be led by those Western powers.[1] In late 1943, speaking before a BBC microphone, he outlined the idea of a Western bloc with North America and the Dominions as the arsenal, Great Britain as the base, and Western Europe (France, Belgium, and the Netherlands) as bridgehead.[2]

Since the permanent involvement of the United States in European security affairs was a main feature of van Kleffens' suggestions, the reaction on the part of the American administration was naturally essential. During his visit to the United States in the summer of 1942 and after (by the way, American-Dutch diplomatic relations had been elevated to the level of ambassadors; as a matter of fact, the United States was the first country to grant the Netherlands this honor![3)], the Dutch Foreign Minister discussed the idea of regional security organizations with Secretary of State Cordell Hull and his deputy, Sumner

Welles. Both Americans agreed to the principle of Atlantic cooperation, but clearly refused to commit themselves. They promised to have van Kleffens' scheme studied and worked out by panels in the State Department and the War Department.

I would certainly strain historical truth if I suggested here that the exercise started by this produced a noticeable effect on the planning of postwar American foreign policy. As the war continued Washington joined London in the latter's outspoken preference for a more exclusive approach to the building of a new world. It supported the so-called Four Power Plan, basically meaning that the four Great Powers (the United States, the Soviet Union, China, and Great Britain) had to arrive in concert at common proposals prior to consulting other governments. As a result, small nations such as Holland were to lose any substantial influence upon important postwar blueprints such as the framework of the United Nations Charter. Nor were they able to place their marks on the United Nations Relief and Rehabilitation Administration,[4] which was created in 1943 and functioned until 1947.

The initial American enthusiasm for a system of collective security within the UN framework put the Dutch government in a difficult position. At the end of the war, it was still strongly in favor of a security policy based on an alliance with the other democratic countries of Western Europe and it also wanted the United States to be involved in the protection of the Old World. Van Kleffens, in particular, considered it of the utmost importance that no policy should be pursued which might alienate the United States from Europe. The Dutch government was not in a position, however, to make the American administration change its mind on its predilection for the new world organization. Moreover, it feared that by pushing too hard in the direction of an alliance in Western Europe, an isolationist backlash might be produced in America. So, in spite of its own inclinations toward a regional security arrangement, backed up by the United States, the Netherlands - at least for the time being - could not but base its security policy on the international cooperation that was supposed to take shape in the United Nations.[5]

As it happened, this policy, born of necessity, was in several ways rationalized by the Dutch government. For one thing, Soviet ambitions in Eastern Europe were being played down. Thus, for example, in November 1945, van Kleffens tried to reassure members of the Dutch Parliament by saying: ‘I am able to state that the government of Russia by no means harbors imperialist ambitions but that it is trying in its own way to ensure its security.’[6] For another, the dangers of the formation of blocs were suddenly emphasized. It was suggested on several occasions that the creation of an alliance might provoke

the Russians to mold a counter-coalition, as well as damage cooperation on a global scale and cause international tensions.[7]

Let me now return to my starting point. There is another and probably more important reason why the political relations between the United States and Holland were not particularly close in the first years after the war. This reason relates, of course, to disagreements on the ongoing struggle for independence in Indonesia. Those disagreements were very profound indeed and gave rise to bitter explosions in Holland against what was regarded as undue American interference. At first, though, American policy with regard to the acrimonious conflict between the Dutch and the Indonesian nationalists had been one of hands off. But in June 1947, when alarming reports on the situation in the Netherlands East Indies were reaching the State Department from Batavia, the United States concluded that the time had come for a more active participation in Indonesian affairs.[8]

In light of American anti-colonial traditions and in view of widespread sympathies in Congress for the cause of Indonesian nationalism, it was very hard, if not impossible, for the U.S. government to take the Dutch side in the escalating conflict. In addition, the Cold War having broken out, this very conflict had become a function of East-West rivalries, and for fear of driving them into the arms of Moscow, America did not want to antagonize the forces of nationalism in Asia and the Middle East. Especially after the prompt suppression of the Communist rebellion at Madiun, in September 1948, the Indonesian nationalist movement was perceived by the United States as a bulwark against the rising tide of international Bolshevism. From this point of time, American-Dutch relations became outrightly strained, reaching their nadir during and just after the second Dutch police action of December 1948. The United States was among those who sharply critized this action.

In the same month that the Indonesian nationalists crushed their Communist countrymen, the new Dutch Foreign Minister, Dirk U. Stikker, had an interview with Secretary of State George Marshall. Stikker was given a cold reception by Marshall. He had been plainly given to understand that there would be no American support whatsoever for the Dutch. They were expected to confer independence on the Indonesian population on short notice, and, on top of it, the Republic of Indonesia was to get American help. In his memoirs, Stikker indulges in bursts of collective self-pity over Marshall's snub. He reminds us of the Battle of the Java Sea (February 1942), in which the Dutch fought shoulder to shoulder with the United States (and for that matter Britain too) against the Japanese navy, and accuses the Americans of showing a ‘we know better’ or ‘holier than thou’

attitude.[9] (It is ironic, at the least, that the same notes are now being struck on the other side of the Atlantic.)

Resentment on the part of large sections of the Dutch population grew as the Americans decided to apply pressure. Immediately after the beginning of the second police action, Marshall aid for Indonesia was cut short. The United States even threatened to withhold the weapons needed by the Dutch for their contribution to the Western defense system, as provided for by the Treaty of Brussels.[10] In March 1949, one year after the signing of this treaty and only shortly before the signing of the North Atlantic Treaty in Washington, Stikker, who happened to be in Paris for a meeting of the Organization for European Economic Cooperation, received an official call by Averell Harriman. The latter, acting under instructions from the State Department, made it perfectly clear that the United States, while prepared to create an Atlantic alliance and to give military aid to its future allies, would not be willing to give such aid to allies such as the Netherlands, as long as they had not solved their colonial difficulties.

Stikker's testimony on this important new development is most surprising. He claims that had he explained the American attitude to the Dutch Parliament (either in public session or in private committee meetings), Holland would not have joined NATO. He, therefore, decided to see the party leaders individually. They agreed that if the Americans were to withdraw their threat before the signing of the North Atlantic Treaty in early April, they would probably be willing to vote in favor of ratification.[11] There is reason to call Stikker's assessment into question with respect to the likelihood that the Netherlands might not have entered NATO as a consequence of its colonial perils. Indeed, it is remarkable that in his *Present at the Creation* Harriman's superior at the time, Dean Acheson (a close personal friend of Stikker's), makes no mention whatsoever of the entire affair, while the official record of American foreign policy, the well-known *Foreign Relations of the United States* compilation, devotes relatively little attention to the point at issue.[12] (Of course, both may be ascribed to the asymmetry of interest which I spoke of earlier.)

In any case, the irritation and hard feelings on the part of Stikker, one of the Dutchmen who turned out to be firm Atlanticists, are a perfect illustration of the poisoned political climate in the Netherlands on the eve of the creation of the Atlantic Alliance. As late as 1974, in a personal letter to Philip Jessup (who as U.S. representative had strongly denounced the second Dutch police action in the Security Council), he wrote he still believed that ‘the U.S. government knew nothing about the Indonesians, about their charm or complicated character, and had little regard for their small ally

(stubborn as it may be) that was in 1948 at the brink of collapsing after having suffered five years of Nazi occupation at home and in the awful Japanese concentration camps in Indonesia.'[13]

Military alliances are mainly based on common perceptions of threat and identity of interests. It was thus hardly the long historical ties that brought America and Holland together in NATO. But once the Indonesian issue was settled (I am not speaking of New Guinea yet), both countries started to join hands, or better: the United States was allowed to press the Netherlands to its bosom and successive Dutch governments, as well as the overwhelming majority of Dutch population, were quite happy about that. In fact, during the fifties and the sixties, the United States found in Holland one of its most loyal allies and staunchest supporters. For example, in 1950, the Dutch gave wholehearted support to U.S. policies in the United Nations concerning the Korean War. In sending a combat unit composed of volunteers, the Netherlands was one of the fifteen countries that joined America in the UN forces to help South Korea to repel the attack from the north.

Similarly, on the recurrent question of which Chinese government should represent the state of China in the UN, the Taiwan-based nationalist regime or the Communist regime holding power on mainland China, Dutch voting behavior in the General Assembly of the world organization was dictated by the wish not to deviate too much from the United States.[14] Even though the Netherlands had formally recognized the government of the People's Republic of China in 1950 and continued to maintain diplomatic relations with this government, it successively abstained on the seating of the PRC in the UN. By supporting American moratorium resolutions which marked the Chinese question an 'important matter,' thus requiring a two-thirds majority, the Dutch actually contributed to keeping Peking outside.

Thus, on the long and tiring road to the unity of Europe, Dutch willingness to collaborate with the other Western European countries was subordinated to the principle of Atlantic cooperation, being the cornerstone of Dutch foreign policy. In contrast to economic integration, the Netherlands has been very lukewarm toward politico-military cooperation with its European partners; it defended keeping the European Community open to the Atlantic world and it effectively opposed schemes that could have sent Europe drifting away from America. In the early sixties, Joseph Luns, the former diplomat who dominated the Dutch foreign policy scene for a long time and who had stubbornly refused to go along with the French plan for the creation of a European Political Union (which would have performed military tasks as well), was perceived by President De Gaulle as a caretaker of Anglo-American interests. Next to power-balancing con-

siderations as regards France and West Germany, a main motive behind Dutch insistence on Britain's entry into the Common Market was related to the conviction that the participation of the United Kingdom would sustain the Community's Atlantic orientation.[15]

On matters of strategy within NATO, the Dutch have displayed a remarkable readiness to leave the major responsibility for Europe's nuclear protection to the United States.[16] Also, from the moment the United States itself became vulnerable to the nuclear weapons of the Soviet Union, the Netherlands continued to trust in the American President to make all decisions to use nuclear weapons in full accord with the defense needs of Europe and those of America. In fact, statements or opinions expressed in the larger European countries which voiced doubts concerning the reliability or credibility of the so-called strategic guarantees of the United States to Europe were regarded by successive Dutch governments as both improper and dangerous because of their potential for self-fulfilling effects.[17] Dutch decision makers denied the existence of any basic conflict of security interests between the United States and its overseas allies. For this reason, the formation of an independent European nuclear force was also firmly rejected. Highly characteristic of the Dutch position on nuclear affairs during the period under discussion was the fact that the Netherlands was in 1957 the first NATO country to react positively to an American offer for the deployment of tactical nuclear weapons on European soil and for placing these weapons at the disposal of the European NATO armies.

Finally, in return for American military protection and as a clear sign of solidarity, Holland lent all but unconditional support for political and military actions taken by the United States throughout the world. In the years America, because of Vietnam, was overwhelmed with criticism and almost ostracized by the international community, the Dutch government was one of those few governments which refused to leave Washington in the lurch. To the detriment of his popularity in the Netherlands, Foreign Minister Luns resisted strong appeals on the part of the Dutch Parliament to press the U.S. government to discontinue the bombardments of North Vietnam without prior conditions. As late as 1970, the Dutch government was in sympathy with President Nixon's decision to expand U.S. military operations to Cambodia. Elliot Richardson, the Undersecretary of State at the time, declared on American television that Holland was the sole country which had instantly supported the controversial American move.[18]

The enumeration of examples should not, of course, be a substitute for sound, exhaustive historical research, but it is beyond doubt that in the fifties and sixties the basic attitude of successive Dutch

governments toward the United States was one of loyalty and faithfulness, if not outright docility. Only the New Guinea[19] dispute in the early sixties put a temporary damper on American-Dutch political relations. To a certain extent, we may notice in this case some of the features of the collision between the two countries on the eve of Indonesia's independence more than ten years earlier. The Dutch, and especially Mr. Luns, profoundly misjudged power realities in the world and clutched at an American promise of logistical support for possible Dutch military operations which had been made by John Foster Dulles on a special occasion in 1958[20] but turned out to be worthless at the very moment the Netherlands actually became engaged in hostilities with Indonesia. The Americans, for their part, as always preoccupied with their worldwide confrontation with the Soviet Union, were hoping to wean Sukarno away from Moscow by gratifying his special desire (the ceding of Dutch New Guinea to Indonesia) and put pressure on the Dutch government.[21]

Like Mr. Stikker before him, Foreign Minister Luns was very disappointed in the U.S. administration. He vented his spleen particularly on President Kennedy's brother Robert, who played an important part in the outcome of the New Guinea dispute. Indeed, in an interview Mr. Luns stated:

> I have always had the feeling that if he [President John Kennedy] had not been so much under the influence of his brother Robert, his policies would have been better. Also with regard to the Netherlands. The President reversed his course on the question of New Guinea on the advice of his brother. Robert Kennedy was in Indonesia for three or four days during the period of conflict. He was so much impressed by Mr. Sukarno's charm that after his return he was firmly convinced that Indonesia would immediately become an ally of the United States if only New Guinea was turned over to Sukarno. Obviously, as happened to so many others, he was deceived by Sukarno. Moreover, he assumed that he could do anything to the Netherlands without us protesting or doing anything about it. He was right in that assumption, by the way.[22]

However, the American-Dutch rift on the New Guinea issue is an exception rather than the rule of warm and friendly political relations during the period under discussion. The fact that the issue caused only a temporary diplomatic chill and did not produce lasting hard feelings demonstrates the fundamental pro-American disposition of Dutch policy makers. It may be wondered why the Netherlands was attached and wedded so much to its American ally. It is hard to distinguish here between considerations of self-interest and ethical principles. On the one hand, perceiving a real Soviet threat, Dutch policy makers were absolutely convinced that the Western European

countries were not able to defend themselves and thus were entirely dependent upon American military protection. In such circumstances those countries could not afford to damage political relations with their powerful life-insurer. The willingness of the United States to assist Western Europe in the event of war, with all the means at its disposal, was assumed to depend upon the extent to which the European allies were showing solidarity.

On the other hand, Dutch loyalty to America also had moral overtones. It was partly the expression of the debt of gratitude which Holland owed the Americans for their role in World War II and of the belief that a small country ought to display respect to the state on whom it is dependent for its continued existence. It was felt that gratitude and respect obliged Dutch politicians to criticize the Americans only in the careful and moderate tone one uses with a dear friend who has taken the wrong path in life.

The departure of Joseph Luns from Dutch political life in 1971 symbolized the end of an era of close American-Dutch political cooperation. Since then, the Netherlands has become increasingly critical and independent vis-à-vis the United States. Thus, when around Christmas 1972 the American government decided to resume the bombing of North Vietnam as ferociously as before, Mr. Luns's successor at the Foreign Ministry, Norbert Schmelzer (certainly not a political radical), publicly denounced the American decision in most certain terms. The contrast with previous official reticence was most striking. In *The White House Years* Henry Kissinger strikes very bitter notes in describing the criticism of Holland and other European countries at the time. He writes:

> The Swedish government compared us with the Nazis (having, of course, been neutral during the Second World War). The Danish, Finnish, Dutch and Belgian governments also castigated the alleged bombing of cities. The French Foreign Minister made allusively critical comments. Not one NATO ally supported us or even hinted at understanding of our point of view-especially painful from countries who were insisting in their own defenses on a strategy involving massive attacks on civilian targets.[23]

Similarly, one year later, many Dutchmen accused the United States of involvement in and covert support for the military coup in Chile which ended the Allende regime. The political left in Holland came to worship the deposed Chilean President as a hero and a martyr of social justice, overthrown by outside imperialist forces. The left-of-center Den Uyl cabinet, in power from 1973 to 1977, irritated the Americans by giving development aid to Cuba and North Vietnam.

In late 1973, this cabinet was embarrassed by a generous American offer to help the Dutch overcome the consequences of an oil embargo imposed upon them by the Arab members of OPEC as a penalty for allegedly pro-Israel sympathies. Referring to Dutch reluctance to make use of the offer, a leading Dutch newspaper wrote: it appeared the Netherlands government had received an indecent offer.[24]

Then, in 1977, the Netherlands led the drive against President Carter's intention to produce the so-called neutron bomb and to introduce this weapon into Western Europe. Well over one million Dutchmen signed a petition against it.[25] Two years later, in December 1979, the Dutch government disappointed the United States very much (and for that matter other NATO countries too) by having reservations concerning its share in the deployment of 572 new nuclear delivery systems in Western Europe. In December 1981, it again refused to commit itself on that score. One month before, an unprecedented number of about 400,000 demonstrators had marched through the streets of Amsterdam in protest against an imminent new nuclear arms race in Europe. The term ‘Hollanditis’ was coined and, whether a misnomer or not, became common currency as an international symbol of European neutralism and people's resistance to nuclear armaments. In the meantime, the Dutch government, in the person of its present Foreign Minister, Max van der Stoel, took pride in being a critical rather than, as in the old days, a faithful ally of the United States.

After having led up gradually to the subject, I have now come to the main question of my lecture: what is the nature and what are the causes of the changed political relationship? At the outset, I must emphasize that the changes in American-Dutch political relations during the past decade are by no means unique and may be seen as part of a more general pattern of estrangement between America and Europe. Still, I do not hesitate to say that the Netherlands began to dissociate itself from U.S. actions and opinions earlier and more strongly than, for instance, West Germany and that, in addition, the current gap between Holland and America on security matters and - not to be forgotten - on Third World issues is wider than that between the United States and other Western European countries.

Indeed, recent Dutch pleas for arms control agreements regardless of Soviet behavior in Afghanistan, Poland, or elsewhere, as well as calls for the reduction of the role of nuclear weapons in NATO's military strategy and for unilateral restraint in the production of new weapons systems, contrasted violently with Reaganite views - rhetoric or not - on regaining military strength, bargaining chips, and linkage. And so did Holland's commitments to human rights policies, large-

scale development assistance, and sympathies for reforms of the international economic system as opposed to American support of rightist military dictatorships and beliefs in the value of laissez-faire liberalism and the free-enterprise system as a universal remedy for problems of economic development.

Yet what counts perhaps even more for the present and future relations between the two countries is not merely the fact that America is no longer seen in the Netherlands as a nation without sins, or as the blameless leader of the free world, but that many Dutch opinion leaders (and some foreign policy makers as well) have come to speak without hesitation of characteristics common to superpowers as though their similarities go much further than parallel nuclear might and their differences add up to little more than ideological dazzlepainting. A strong tendency of creeping neutralism has arisen in Holland in recent years - a tendency to put the foreign policy behavior of the United States on the same footing with the external behavior of the Soviet Union, to equate American dealings with Central and Latin American republics and Russian actions in Eastern Europe. Concomitant with the rise of a U.S.-Soviet mirror image is the spread in Dutch society of feelings of moral superiority regarding both superpowers, a feature fitting so very well in deeply rooted foreign policy traditions of Holland.

Certainly, a clear majority of the Dutch population is still in favor of NATO membership and continuation of military cooperation with the United States. But what is this to mean when at the same time an almost equal majority is very reluctant to accept the consequences of this cooperation and responsible Dutch politicians (not only of the left) are keeping themselves at a distance from American strategies and view the United States and the Soviet Union with an attitude of ‘a plague on both your houses’? Although it would be incorrect to confuse the growth of anti-Americanism in the Netherlands with any increase in sympathy for Soviet Communism, it is amazing to observe well-meaning idealists focusing strongly on the outrages of so-called American imperialism on the one hand and being agnostic about Soviet foreign policy goals and apparently unaware of a Soviet military buildup on the other hand.

This is the situation we find in Holland at present and, following up this description, I shall finally discuss the factors that made the country change from its former role of loyal ally to one of reluctant ally. As little as the transformation of American-Dutch political relationships is a phenomenon confined to the relations between Holland and the United States only, neither are its underlying causes entirely typical of the Dutch foreign policy setting and merely to be understood as national idiosyncrasies. Thus, American-Dutch political rela-

tions have also been affected by a new war scare prevailing in many countries of Western Europe, widespread feelings that the development of military technology has outrun the control of statesmen, that the modern balance of terror is too fragile, and that Europeans could be incinerated in a war between the superpowers. To many of them, nothing seemed worse than the prospect of a possible nuclear holocaust.

Indeed, it was genuine fear and anger at the prospect of a nuclear war leaving little more of Europe than the ashes and radiation where 350 million people now live which swelled the so-called peace movement beyond its traditional constituencies in the Netherlands, as well as in other Western European countries. One would, therefore, deceive oneself in interpreting the rise of this movement in terms of a Communist conspiracy or calling it a gimmick to restore sagging church attendance. And, of course, whether in reality chances of war have increased or not is rather irrelevant. As the saying goes, if men define situations as real, they are real in their consequences.

It is evident that American-Dutch political relations have also been influenced by the advent of new generations of voters and a new political elite whose images of the world and of America bear the marks of quite different historical experiences from those of previous generations. I realize that this is a terribly obvious and commonplace explanation, but we should not forget that many platitudes contain elements of truth. Equally those relations underwent the influence of what has been described as the 'dialectics of détente' between the East and West.[26] It is true, the process of détente in the first half of the seventies created new realities meaning quite different things to Europeans and Americans. Many Europeans like the word 'détente,' have come to associate it with more stability, economic advantage, and normalization of East-West relations. On the contrary, to many Americans 'détente' means: spectacular growth of Soviet military capabilities, Soviet geopolitical offensives in Africa and western Asia, and, last but not least, a decline in the U.S. power position.

As to the latter, it has been suggested that the relative weakening of American economic and military strength is a main cause of Western rift and tensions. This I do not believe. Such an explanation presupposes that Western European countries are seeking, at the expense of relations with the United States, a policy of accommodation toward the Soviet Union out of fear of Russian military superiority. The point is simply that not many Europeans still regard the Soviet Union as basically dangerous to their freedom. It is the development of weaponry, the ongoing nuclear arms race rather than Russian intentions, that frightens most people. Bert Röling, a Groningen peace researcher with a great following in Dutch society, once wrote:

> The danger that threatens us is not the deliberate attack by the Soviet Union, but the war unsought by both blocs, arising out of misperception or miscalculation, or the getting out of control of a crisis. In such a case of inadvertent war... weapons are being used that have been deployed to prevent the use of arms by deterrence.[27]

Even though more general European conditions, touched upon earlier, also explain the changed American-Dutch relationship to a large extent, no explanation seems to be complete without taking into account more specific factors. It is these factors, stemming from the Dutch national situation, that may account for the relative precocity and intensity of strains between both countries. For a better understanding, the following may serve.

Up to the middle of the sixties Dutch society had been profoundly stable. The social invention that held together a religiously divided country was 'pillarization' (*verzuiling*). Each major religious and secular grouping formed a 'pillar' - a separate social order in which its social, religious, and political institutions were closely interwoven. Dutch politics was the politics of accommodation (*pacificatiepolitiek*), characterized by overarching cooperation at the elite level and a strong deference of the rank and file to the bloc leaders, as well as a great deal of political passivity and non-participation on the part of the public at large.[28] As for foreign policy in particular, though this field was pre-eminently the exclusive domain of a handful of diplomats and other professionals, its basic tenets rested nevertheless on a broad, permissive consensus in the country. Dutch foreign policy was national or transpartisan policy and stood outside daily political stirrings. It was, in that sense, depoliticized.

Almost all observers of Dutch political and social life agree that in the second half of the sixties Dutch society underwent major changes. With journalistic hyperbole Walter Laqueur, in his famous 'Hollanditis' article, even speaks of a cultural (or pseudo-cultural) revolution taking place at the time.[29] What we are witnessing, in fact, is a partial breakdown of the pillarization model, a strengthened process of secularization, efforts to expose political differences, as well as an unmistakable shift among younger people from acquisitive values to a post-materialist life style. The latter did not fail to exercise its influence upon the appraisal of America, the symbol of unfettered capitalism and of the so-called achieving society.

What we are also seeing is a rebellion against the establishment and a drive for more political participation, culminating in a gulf of democratization which did not halt at the borders of foreign politics. And all of this happened in the years when ordinary people, for the first time in their lives, were confronted with moving and dramatic

television coverage of the less pleasant side of American society - race riots in the big cities and U.S. involvement in the Vietnam War. It is the interaction of these external and internal developments that provides clues for understanding the transformation of Dutch foreign policy and, derived from it, the change in American-Dutch political relations.

The process of democratization in Holland had two interrelated effects, namely a domesticization and an ideologization of foreign policy.[30] As far as the first outcome is concerned, Dutch foreign policy became more and more the object of internal political strife and a main issue-area in interparty coalition bargaining. In addition, a welter of 'action groups' made their appearance on the foreign policy stage. These rather informal promotional groups (as distinguished from more long-standing and established goal organizations such as the Dutch section of the European Movement, the Atlantic Committee, and associations supporting the United Nations) were to use unorthodox methods and levers for political action outside the normal institutional channels. As Dutch foreign policy ceased to be the exclusive hunting grounds of a small band of experts, the postwar consensus crumbled away.

The process of democratization, which had made political authorities both very nervous and responsive to political demands coming from almost all sectors of Dutch society, also led to an ideologization of foreign policy. It enabled radical groups, whose members generally came from the middle and lower classes and whose impulses were most often missionary, to carry political weight. What we know of the relationship between foreign policy attitudes and social position suggests that people occupying high social positions tend to hold pragmatist and gradualist foreign policy opinions, whereas people with low social positions are inclined to espouse moralist and absolutist ideas on international questions.[31]

Indeed, in Holland, moralist ideas permeate pre-eminently the thinking of groups who had not been part of the traditional foreign policy establishment and who began giving dissenting opinions on Dutch foreign policy. The inclusion of representatives of those groups in the policy-making process that democratization brought about, in juxtaposition with the impact of heavily religious thinking for centuries, offering them fertile ground, is highly responsible for the augmented ideological loading of Dutch foreign policy since the early seventies.

What is the relevance of these remarks to American-Dutch relations? Ideologization of foreign policy is tantamount to the application of rigid moral standards to the making of foreign policy decisions. It comes down to the judging of international developments in terms of

good and evil, rather than in terms of what is feasible and what is not. In the eyes of many Dutchmen, U.S. foreign policy no longer answered their elevated expectations as to how the leader of a democratic alliance ought to behave in international affairs. The impact of Vietnam can hardly be underestimated in this regard. Jerome Heldring, a leading foreign policy analyst in Holland, struck home when he wrote:

> When the big protector America, whose 'faithful ally' the Netherlands has always been, is caught - indeed thanks to the American communications media and American democracy itself - in the atrocities and backstairs work it has committed in the Vietnam War, one has to be a seasoned 'Realpolitiker' not to be shocked by it and not to draw certain lessons from it. And the Dutch people... were not exactly educated in and by their past to such a 'realpolitische' outlook on international politics.[32]

May I add that a great part of the interested public in Holland has failed to recognize that a powerful nation like America, to a large extent because of its responsibility for protecting the independence of dozens of states, was forced to dirty its hands? Many years ago, Irving Kristol asserted that the championing of a highly idealistic, morally clean foreign policy could be the privilege of only small countries.[33] Indeed, unlike great powers, which are entangled in a web of responsibilities from which there is no hope of escape, small states can afford the luxury *not* to act and to pursue a pseudo-foreign policy based upon solemn exhortations to the rest of the world to save itself. It was H.A. Lorentz (1853-1928), the Dutch physicist and Nobel laureate, who once stated he was glad he belonged to a nation which was too small to commit any major blunders.[34]

In the beginning of my lecture, I airily compared the current state of American-Dutch relations to a certain development of married life. Thinking of the strained relationship between these countries, perhaps some would like to recall the American saying that a good marriage is rooted in creative tensions. Even though it is tempting to accept its underlying wisdom in this American-Dutch bicentennial year, I shall resist the temptation. The point is, I do see many tensions, but - unfortunately - less creativity.

Eindnoten:

1 A.E. Kersten, 'Van Kleffens' Plan voor Regionale Veiligheidsorganisaties' ('Van Kleffens' Plan for Regional Security Organizations'), *Jaarboek van het Departement van Buitenlandse Zaken, 1980-1981 (Yearbook of the Ministry of Foreign Affairs, 1980-1981)* (The Hague, 1981), p. 157.

2 S.I.P. van Campen, *The Quest for Security: Some Aspects of Netherlands Foreign Policy, 1945-1950* (The Hague, 1958), pp. 13-14.

3) For this item, see Albert Kersten, *Buitenlandse Zaken in Ballingschap: Groei en Verandering van een Ministerie (Foreign Affairs in Exile: Growth and Change of a Ministry) 1940-45* (Alphen aan den Rijn, 1981), pp. 137-38.

4 Kersten, 'Van Kleffens' Plan,' p. 164.

5 H.A. Schaper, 'The Security Policy of the Netherlands, 1945-1948,' in J.H. Leurdijk, ed., *The Foreign Policy of the Netherlands* (Alphen aan den Rijn, 1978), p. 91.
6 *Proceedings of the First Chamber, Interim Session, 1945*, p. 31.
7 See, for instance, *Proceedings of the Second Chamber, 1946-1947*, National Budget for 1947, 3rd chapter, Memorandum of Reply, p. 15.
8 P.J. Drooglever, 'The United States and the Dutch Applecart during the Indonesian Revolution,' in Rob Kroes, ed., *Image and Impact: American Influences in the Netherlands since 1945* (Amsterdam, 1981), p. 34.
9 Dirk U. Stikker, *Men of Responsibility: A Memoir* (London, 1966), pp. 115-18.
10 Drooglever, 'Dutch Applecart,' p. 43.
11 Stikker, *Memoir*, pp. 145-46.
12 Dean Acheson, *Present at the Creation* (New York, 1969) and *Foreign Relations of the United States, 1949, Vol. VII: The Far East and Australasia* (Washington, D.C., 1976), *passim*.
13 Letter of Dirk U. Stikker to Philip C. Jessup, September 26, 1974 (copy given to the author by Mr. Stikker).
14 Joris J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles: A Study of Dutch Foreign Policy* (The Hague, 1979), p. 209.
15 For Dutch European policies, see Susanne Jonas (Bodenheimer), 'The Denial of Grandeur: The Dutch Context,' and Robert S. Wood, 'Europe and the Communitarian Image in Dutch Foreign Policy,' in Leurdijk, ed., *The Foreign Policy of the Netherlands*, pp. 235-303.
16 Robert W. Russell, 'The Atlantic Alliance in Dutch Foreign Policy,' in *ibid.*, p. 170.
17 A. van Staden, *Een Trouwe Bondgenoot: Nederland en het Atlantisch Bondgenootschap, 1960-1971 (A Faithful Ally: The Netherlands and the Atlantic Alliance, 1960-1971)* (Baarn, 1974), pp. 81-121.
18 Van Staden, *Een Trouwe Bondgenoot*, p. 78.
19 The Indonesian name for this territory is West Irian.
20 J.G. de Beus, *Morgen, Bij het Aanbreken van de Dag: Nederland Driemaal aan de Vooravond van de Oorlog (Tomorrow at Dawn: The Netherlands Three Times on the Eve of War)* (Rotterdam, 1977), pp. 272-88. See also on this subject *De Volkskrant*, August 29, 1981.
21 De Beus, *Morgen*, pp. 334-403, and Arend Lijphart, *The Trauma of Decolonization: The Dutch and West New Guinea* (New Haven, Conn., 1966), p. 278.
22 Han J.A. Hansen, ed., *Luns, Drees, De Quay, Marijnen, Cals over Luns (Luns, Drees, De Quay, Marijnen, Cals on Luns)* (Hilversum and Maaseik, 1967), pp. 44-45. Translated from the original Dutch.
23 Henry Kissinger, *The White House Years* (Boston, 1979), pp. 1453-54.
24 *NRC Handelsblad*, December 1, 1973.
25 Philip P. Everts, 'Reviving Unilateralism: Report on a Campaign for Nuclear Disarmament in the Netherlands,' *Bulletin on Peace Proposals*, I (1980), 40-56.
26 M.C. Brands, 'The Dialectics of Detente and the Involution of the Netherlands,' in Kroes, ed., *Image and Impact*, pp. 80-90.
27 B.V.A. Röling, *Het Wapenprobleem (The Problem of Armament)* (Assen and Amsterdam, 1977), p. 27. Translated from the original Dutch.
28 Arend Lijphart, *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands* (2nd rev. ed.; Berkeley, Calif., 1975).
29 Walter Laqueur, 'Hollanditis: A New Stage in European Neutralism,' *Commentary*, August 1981, pp. 19-21.
30 J.L. Heldring, 'Between Dreams and Reality,' in Leurdijk, ed., *The Foreign Policy of the Netherlands*, pp. 317-18. For a comparison of the foreign policy processes in Holland and America, see Bernard C. Cohen, 'Political Systems, Public Opinion and Foreign Policy: The United States and the Netherlands,' *International Journal*, XXXIII (1977-78), 195-216.
31 See, for example, Johan Galtung, 'Foreign Policy Opinion as a Function of Social Position,' in James N. Rosenau, ed., *International Politics and Foreign Policy: A Reader in Research and Theory* (New York, 1969), pp. 551-72.
32 J.L. Heldring, 'De Nederlandse Buitenlandse Politiek na 1945' ('Dutch Foreign Policy since 1945') in E.H. van der Beugel et al., *Nederlandse Buitenlandse Politiek: Heden en Verleden (Dutch Foreign Policy: The Present and the Past)* (Baarn, 1978), p. 39. Translated from the original Dutch.
33 Irving Kristol, 'American Intellectuals and Foreign Policy,' *Foreign Affairs*, XLV, No. 4 (July 1967), 602.

34 As quoted by Amry Vandenbosch, *Dutch Foreign Policy since 1815: A Study in Small Power Politics* (The Hague, 1959), p. 303.

Part Two

Dutch immigration and settlement in the United States

The Dutch in New Netherland

Henri and Barbara van der Zee

REACHING the top of the World Trade Center one evening four years ago was an experience we will not soon forget. It was a few days after the publication of our book *A Sweet and Alien Land*, the story of Dutch New York, New Amsterdam. But from the restaurant's windows up on the 110th floor, it was almost impossible to see that little corner of Manhattan that had preoccupied us, as authors, for so long. Stretching away to the horizon we could see a vast modern city; but what had once been New Amsterdam itself was now almost hidden away at the foot of this towering symbol of modern New York.

When we walked for the first time through Lower Manhattan, three years earlier, the Dutch past had seemed closer. It was Labor Day, and the streets were deserted - just like any Dutch town on a Sunday. The old warehouses, decrepit and neglected, that still stood between newer skyscrapers might have been in Leiden or Delft, although they were built in the eighteenth and nineteenth centuries, long after New Amsterdam became New York.

But what was even more striking was the fact that the streets still ran according to the old plan laid out by Master Kryn Fredericks, the engineer from Amsterdam who arrived in Manhattan in 1625. He was sent by the newly formed West India Company, which had received a charter for this first Dutch settlement in the New World and was now anxious to protect its province, a promising source of the precious beaver furs.

A fort was, understandably, the first priority and Fredericks brought with him a grandiose design. Starting an American tradition perhaps, it was to be a pentagon in shape; its circumference would measure more than 1,000 feet and the moat surrounding it would be eight feet deep. In the middle of the fort enclosure, there was to be a marketplace; around it, houses for the Council and the town notables, as well as a schoolhouse, church, and hospital all under one roof; and there were plans for a small town outside the fort.

The project was never fully carried out, and the fort was never the size Fredericks had intended. But the street names in Lower Man-

hattan today show that at least the outline of his town planning survived: Pearl Street was once Paerelstraat; Water Street is Waterstraat anglicized; and Beaver Street is English for Beverstraat, named after the small Dutch colony's most important source of income.

It is fascinating to stroll around that little patch of New York City today. On the corner of Stone Street and Bridge Street once stood the first stone houses to be built in New Amsterdam; and Stone Street itself was the first in New Amsterdam to be cobbled in true Dutch style.

Broad Street, unusually wide for this part of town, was once New Amsterdam's first canal, the Heerengracht: and just like the canals in old Amsterdam, it was so extensively used as the city's sewer that in 1662 a lock was built to keep it artificially filled with water, so that, as the ordinance said, 'the great and unbearable stench may be suppressed which arises daily when the water runs out.'

The casual visitor will notice very little of the former Dutch presence in this corner of New York. He is probably unaware that the Customs House on Bowling Green was built where once Fort Amsterdam stood; that the Bowling Green itself was once het Marcktveld, the Market Field; and that on the corner of Whitehall Street and State Street once stood the splendid mansion of the last Dutch governor of New York, Peter Stuyvesant, which the first English governor, Sir Richard Nicolls, rechristened Whitehall.

In a recent interview with Jan van Wieringen of *De Volkskrant*, Professor Bert Salwen, an anthropologist at New York University, remarked that until the beginning of the 1970's - only ten years ago - it was generally believed that continuous building in New York had destroyed all trace of the Dutch occupation.

In recent years, however, historians and archaeologists have discovered that underneath modern New York much of New Amsterdam still survives. An old pair of shoes found in 1969 on a building site near Water Street aroused curiosity and the diggings by the Division for Historic Preservation of the state of New York that followed turned up a treasure trove of seventeenth-century pipes, wooden spoons, wineglasses, bottles, and china.

Archaeology, unfortunately, is an expensive business for developers, who are in a hurry to get their buildings up. But the discoveries of 1969 marked the first of a new series of diggings, which have been greatly helped by the present economic slump. The most important dig so far was concluded only a year ago, when a team of archaeologists and students were able to work on the site of the Dollar Savings Bank on Water Street. They discovered the foundations of New York's first City Hall, a building that began its life more frivolously as New Amsterdam's official Town Tavern and was raised to the dignity of Stadt Huys when the town got its city charter in 1653.

The archaeologists who toiled on this site for eight months came up with an astonishing haul. Before the bulldozers moved in, no less than four tons of Dutch history was dug up. At the moment it is stored at New York University awaiting thorough examination, and it is hoped that the New York City Landmarks Preservation Commission will produce a first report very soon.

But even before the archaeologists went to work in the soil of modern New York, it was possible to paint a vivid picture of the Dutch in New Amsterdam. The city with its capital port was never very big, but it welcomed a steady stream of visitors, many of whom wrote down eyewitness accounts of what they saw.

The diarist Nicolaes van Wassenaer was the first to take note of these accounts, in his *Historie van Europa*, and in 1626 he was able to write that Fort Amsterdam was already ‘very large.’ The Comptoir, the Counting House, he went on, was a stone building roofed with reed, while the other houses were made of bark. They were in fact dugouts, made in haste by the first settlers to arrive, before winter found them homeless; six or seven feet deep, their sides were cased in with wooden planks, the floor covered with thick bark, and the roof made of branches covered with more bark or with slices of turf.

By the time the West India Company started to build its fort, the colonists were beginning to emerge from their holes to build the earliest proper houses, made of wood. We must, however, wait till the early 1640's for the next eyewitness account of the small settlement on Manhattan Island, then governed by the dictatorial and brutal Willem Kieft.

Rather surprisingly, the man who in 1643 visited the predominantly Protestant community was a French missionary, Father Isaac Jogues, who had been saved by the Dutch from torture at the hands of the Mohawk Indians. They helped him to escape from North New Netherland to Manhattan, and walking around it, Jogues observed the small lively port with keen interest. A place with the ‘arrogance of Babel’ was his impression; it had no more than 400-500 inhabitants, yet, as Kieft told him, eighteen different languages were spoken there.

The primitive hamlet of the 1620's and 1630's had grown into a fair-sized village, dominated by the Counting House, built inside the fort. Although an English visitor described this four years later as ‘a castle of great use for keeping the natives at a distance,’ Jogues obviously had had a closer look and noticed that the four bastions were crumbling away and that the original moat had filled up with earth.

When Jogues left New Amsterdam a year later, inside the fort work had begun on the building of a church. Until that time, the New Amsterdamers had had to make do with a room over the horse mill of Francis Molemaecker. Later, a small chapel had been built,

near the East River, but this was no more than a ‘mean barn,’ as someone described it. And Governor Kieft decided - or rather was pushed into it - that it was high time New Amsterdam had a proper church.

The big problem was how to raise the money to pay for it. The West India Company felt it had spent enough on the colony and the settlers were still relatively poor. But with the cunning that was Kieft's most characteristic trait, he seized the perfect occasion to part the colonists from their savings - a wedding party, in this case for Sarah Jansz, stepdaughter of the pastor of the city, Dominie Bogardus. Kieft waited till the punch was flowing freely. Then he struck - ‘after the fourth or fifth round of drinking,’ as one of the guests later hazily recalled. His fund raising was startlingly successful - ‘all then with light heads subscribed largely, competing one with another.’

How the wedding guests felt about their enforced generosity the following morning can be easily imagined. But nobody was allowed to get out of paying up, the same guest indignantly recorded. Kieft kept them all to their word.

Perhaps Kieft's enthusiasm for the building of this first church can be explained by guilt. Several years earlier, he had already finished building the Stads Herberg, or Town Tavern, a fine stone building where the many visitors to New Amsterdam could now be accommodated. Until it was finished, he told a visiting Dutchman, Captain David de Vries, ‘he suffered great annoyance’ from the stream of visitors because he had to put them up and entertain them in his own house. The Town Tavern was a two-story building, outside the town facing the East River, and - as we now know for certain - standing where Pearl Street crosses Hanover Square.

The Town Tavern weathered some stormy years before it was given the prestigious new title of Stadt Huys, or City Hall. Its first host, Philip Gerritsen, lasted only three months before he died of a stab wound from one of his customers.

The incident was by no means unusual. In the rough pioneering society of New Amsterdam, brawls and fights were so common that Kieft and his successor, Peter Stuyvesant, were constantly increasing the fines for its disorderly citizens.

The Town Tavern was far from being the only inn in town. One report in 1648 stated that a quarter of the city buildings were grog shops. And the previous year Dominie Backerus, the new pastor who had arrived in Amsterdam with Peter Stuyvesant, wrote back disapprovingly to the Church Council in Amsterdam that he had counted seventeen public houses - enough to make the citizens ‘very much inclined to intoxication.’

One of the most popular inns was het Houten Paerd, the Wooden

Horse, run by a lively Parisian, Philip Geraerdy. The inn's name was a tongue-in-cheek commemoration of his brief military career in the New World. This had been abruptly terminated by his being sentenced to ‘ride the wooden horse’ a standard punishment for soldiers who had been absent on leave without permission. Like other offenders, Geraerdy had been forced to sit for hours at a time on a crossbar with heavy weights hanging from his feet, a drawn sword in one hand - and a pitcher in the other.

But this brawling, vigorous, and in fact, for a pioneering city, normal life was already doomed by Kieft's folly. When he sailed for Europe in 1647, much of this once thriving town had gone up in smoke. The governor with his usual lack of judgment had declared war on the Indians, with disastrous consequences for the colonists, and New Amsterdam and its surroundings were now little more than ‘piles of ashes from burnt houses and barns.’ Stuyvesant arrived to find it no better than a slum, with cows and goats grazing on the ruined walls of the fort, streets like cow paths, and a few straggling buildings dotted about. The clean lines of Kryn Fredericks' ground plan were, as Stuyvesant reported to Holland, now blurred ‘by the disorderly manner hitherto and now daily being practiced in building and erecting houses.’

He tackled the situation with great energy and thirteen years later New Amsterdam was once more demonstrably a town; in September 1660 a visiting ship's captain wrote enthusiastically to his employers in Amsterdam: ‘This place, the Manhattans, is quite rich of people and there are at present full over 350 houses so that it begins to be a brave place.’

In that year the city surveyor counted precisely 342 houses, in which lived 1,500 citizens. Even the English were envious of this thriving and bustling port, strategically sited between the Hudson and the East River, ‘the whirlpool which the Dutch call the Hellgat.’ One of these Englishmen was a certain Samuel Maverick, who sang the praises of the Dutch capital in a report to London: ‘very delightsome and convenient for situation, especially for trade... with an excellent harbour.’

By that time, the days of pioneering and Kieft's Indian wars were a thing of the past. The New Amsterdamers now lived in a degree of luxury of which Stuyvesant's own family mansion, built in the mid-1650's on what is now the corner of Whitehall Street and State Street, was a fair example. He had spared no expense. The plot that Stuyvesant had confiscated from a rich English merchant, Thomas Baxter, after his defection from New Amsterdam during the most recent Anglo-Dutch war, had been leveled with 9,000 tons of sand. And eyewitness accounts tell of ‘an expensive and handsome building’ made of stone,

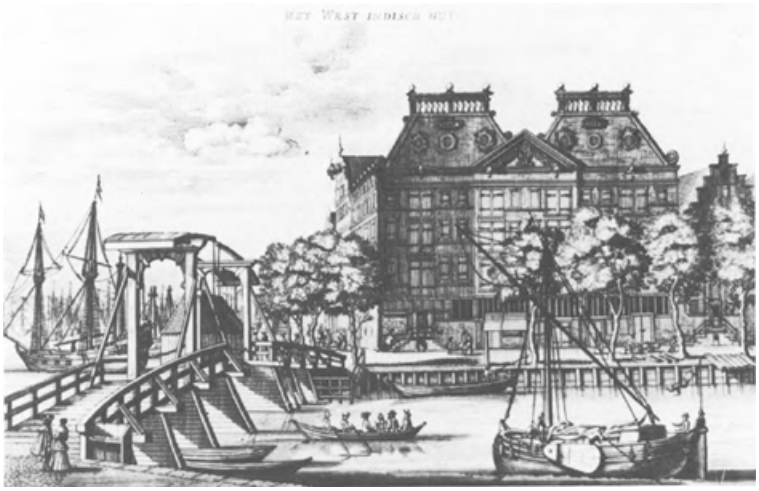

West India House, Amsterdam, Holland (*Copyright Museum of the City of New York*)

The Hartgers drawing of New Amsterdam - the earliest known view of the port of Manhattan
(*Copyright J. Clarence Davis Collection in the Museum of the City of New York*)

with a gabled façade, surrounded at back and sides by lawns and a formal Dutch flower and vegetable garden. Its front overlooked the market, while a flight of stairs went down to the river, where the governor's personal barge was moored.

Stuyvesant was never very rich, but the interior of his house was said to be opulent, full of solid Dutch furniture, silver, and china shipped over from Europe. And he was certainly not the only Dutchman who lived in such style in New Amsterdam. Next door was the house of Captain Nicholas Varleth, a wealthy shipowner, who had married Stuyvesant's sister Anna, and New Amsterdam counted in the last years of its existence as a Dutch city several inhabitants who nowadays could be called millionaires: men such as Cornelis Steenwyck, Oloff Steven van Cortland, and Pieter Couwenhoven, names still around in New York today.

As the recent diggings have demonstrated, they lived extremely well. ‘The Dutch seem to have had a taste for luxury,’ Dr. Nan Rothchild of New York University said recently. ‘We came across some particularly fine glass and china, for instance.’ Another discovery that impressed the archaeologists was that, unlike the English, the Dutch brought over their own livestock, cows and pigs included. According to our own researches, the first cattle arrived as early as 1625, when the West India Company sent over ships freighted with horses, cows, and hay. Later in the same year, they sent a flyboat carrying sheep and hogs. The cattle were unloaded first at Governor's Island, and then shipped over to Manhattan, where twenty of them died. But the rest settled down happily in their new home, and no wonder: each one had it own attendant and separate stall during the long voyage.

The desire of the Dutch to go on enjoying their own traditional food suggests more than just good appetites. It was symptomatic of the general attitude of the settlers in New Netherland, who tried by every means to re-create the life style they had enjoyed in Europe. The United Provinces was one of the richest and most powerful nations in the world at this time, and the Dutch in general lived comfortably. It was a perennial problem for the big Dutch trading companies to find people ready to abandon their comfortable homeland for an unknown country peopled, as they saw it, by naked pagans. And those who were adventurous enough to give it a try had a single aim: to turn New Netherland into a Dutch province, and New Amsterdam into a Dutch town.

It goes without saying that when in 1657, under pressure from the city fathers of New Amsterdam, Governor Stuyvesant introduced the Burgher-recht, it was an instant success. More than 200 citizens immediately enrolled as so-called small burghers, a rank which for the

sum of 20 guilders was open to any man born in the city or who had lived there for at least a year and six weeks. The great Burgher-recht - for members of the government, magistracy, clergy, or officers - was less popular: it cost 50 guilders, and only twenty inhabitants at first claimed great burgher status, among them Stuyvesant himself.

The introduction of the burgher-right did not, of course, mean that from one day to the next New Amsterdam was transformed into a city of solidly respectable citizens, and nothing makes this clearer than the records of the court of New Amsterdam. Established by Stuyvesant, the court sat every Monday morning in the Stadt Huys, presided over by the burgomaster and the schepens, the aldermen. Its records reveal a bawdy, boisterous society in which rumor and gossip were rife. And the very first case that opened the court's first session, on February 10, 1653, was eloquent of New Amsterdam morals. It involved a certain Allard Anthony, a somewhat unpopular alderman, who was actually sitting as one of the judges. According to several witnesses, Anthony had had an affair with the wife of one Joost Goderis, a weigh-house employee. Half a dozen men taunted Goderis with his wife's infidelity, telling him that he ought to wear horns. The desperate man lashed out at one of his persecutors, who then stabbed him with a knife. The case trailed on for weeks, and the luckless Goderis - continually harassed by his highly public woes - grew more and more desperate; in the end he lost both his wife and his job.

This was certainly not the only case of adultery on record. In a port like New Amsterdam, there were plenty of bored housewives ready to oblige a passing sailor - although New Amsterdam was notorious for its prostitutes - and there were many unsavory court cases as a result. In one, a sailor was hauled before the court because he had been spotted in the bushes with the wife of Willem Beeckman, an important Company employee. Straight-faced, the sailor told the magistrates that he had received such a kiss from Mevrouw Beeckman ‘that I could scarcely compose myself.’ It was, according to gossip, the price for his silence, since he had surprised her with another man, the rich storekeeper Cornelis Steenwyck. One malicious woman told her neighbors that the sailor had been given money as well, and that he bitterly regretted that he had not taken the gold ring from Mevrouw Beeckman's finger into the bargain. The case was dismissed after the main witness retracted her story, pleading for ‘forgiveness if she had repeated one word to the injury of Mme Beeckman.’

Another sailor, discovered in the bushes with another housewife, was let off since the woman in question was decidedly eccentric. As the New Amsterdamers related with relish, she had once been seen visiting a public house ‘clad in men's clothes, having a pair of whiskers painted black,’ and had ordered a pint of beer.

Most of the cases heard by the court had to do with property, but those concerned with impropriety in any form drew by far the biggest audiences. New Amsterdam had no playhouse and the court was the best substitute. A particularly sensational case involved the wife of one Hendrick Sluyter. After a fight with another woman she had, 'in the presence of respectable company, with their wives, hoisted her petticoats up to her back and showed them her arse.' Since this, according to the records, was an offense 'not to be tolerated in a wellordered province,' she was shipped home to Holland, despite her ingenious plea that she had lifted her skirts at her husband, not at the bystanders.

Annetje Bogardus, widow of a minister, got off lightly by comparison. She was accused of exhibitionism, having displayed her ankle in public. A friend came to the rescue, testifying that Annetje, passing the blacksmith's shop, 'placed her hand on one side, and drew up her petticoat a little so as not to soil it since the road was muddy.' She was acquitted.

The sentences handed out in New Amsterdam were harsh by modern standards. Before Stuyvesant's time, executions were fairly common, but during his term of office, the court confined itself to flogging, scourging with rods, and banishment. Sometimes the punishment was completed by cutting off the right ear or branding on the cheeks. In one talked-about case, however, the court ordered a death sentence to be carried out on a Company Negro, Manuel Gerritsen. He was one of a group of nine who had confessed to the murder of another slave, and he was chosen by lot to be hanged as an example. It turned out that he was not nicknamed Manuel the Giant for nothing: the gallows on the Strand had not been built for his size and weight, and when the cord broke and he crashed to the ground, the bystanders asked for mercy, which, it was noted in the records, 'was accordingly granted.'

Prison life in New Amsterdam was certainly no picnic, but it was quite humane. The dark, damp prison in the fort was hardly ever used; instead, most of the prisoners were kept in cells under the Stadt Huys. And the laxness of security was demonstrated by one prisoner who, after getting his jailer drunk, disappeared up the chimney. Despite this, the jailers still received permission in 1658 'to lay in beer, wine and spirits for the prisoners, free of excise, likewise fire and light gratis.' There was only one condition: that this should not lead to 'any parties directly or indirectly.'

In its attitude toward prisoners, as in its care of paupers and orphans - tolerant and humane - New Amsterdam reflected society as it then was in the Netherlands, hundreds of miles away on the other side of the Atlantic. Small wonder that the English in Massachusetts and Connecticut studied the thriving Dutch community with bewilder-

ment and envy, but to many of them, quite the most enviable feature of New Amsterdam was its broad-mindedness in matters of religion. This was certainly not the official policy of Stuyvesant. Together with the Protestant ministers, he devoted plenty of time and energy to combating the presence of dissenters such as the Lutherans and Quakers, and he strongly objected to the arrival of the first Jews. He received, however, very little support from the directors of the West India Company. As C.R. Boxer remarks, in his excellent book *The Dutch Seaborne Empire*, the Heeren XIX were convinced that religious toleration would be as advantageous for New Netherland as it had been for Amsterdam.

They told him in numerous letters that he was not to be too strict with Protestant dissenters, since this might discourage immigration and induce people already living there to leave. They went so far as to give him the typically Dutch practical advice to connive at non-Calvinists celebrating their own forms of worship, providing that they were discreet about it and caused no annoyance to their orthodox neighbors.

Such an attitude was in strong contrast to that of New England, where women were still being charged with witchcraft - as was Judith Varleth, sister of Stuyvesant's brother-in-law Captain Varleth, in 1662. She was fortunate enough to be acquitted after Stuyvesant wrote urgently to John Winthrop, governor of Connecticut, protesting that she was innocent of such ‘a horrible crime,’ but many women were less lucky and ended their lives at the stake.

Witchcraft was far from being the only ‘irregularity of morals’ on which the unbending Puritans pounced, as John Underhill discovered. This Englishman, who had learned the arts of war in the army of the Stadtholder Prince Frederick Hendrick and married a Dutch girl, arrived in 1630 in America. He visited New Netherland and liked it, but decided to settle in New England, a decision he regretted bitterly when in 1638 he was charged with adultery with a certain Mistress Wilbore, at whom he had been seen to gaze admiringly during a long lecture in a Boston church. Underhill lightheartedly admitted his crime, pleading that ‘he had not looked with lust at the said miss.’ When one of the judges asked him why he had not looked at the other ladies present, Underhill flippantly replied, ‘Verily they are not desirable women.’ What more proof of guilt could a Puritan court demand? Underhill was excommunicated, and when he asked by which law he was condemned, he was sternly assured that it would certainly be possible to devise a law ‘against this very sin.’

Not long afterward, Underhill left for New Amsterdam, where he was to play a key role in Kieft's Indian wars. Many other Englishmen

followed him, to get away from oppressive Puritan New England and build a new life for themselves in the more liberal Dutch society.

It must be said, nevertheless, that although the Dutch attitude toward religious refugees from neighboring European communities was one of tolerant welcome, their behavior toward the Indians was much less admirable.

Initially, Dutch-Indian relations had been cordial. Bearing in mind the Company's instructions that the natives were to be treated both fairly and kindly, Peter Minuit, the first director-general or governor, paid in 1625 a fair price for Manhattan. This island had been discovered in 1609 by Henry Hudson, an Englishman employed by the Dutch East India Company, and for this piece of real estate the Indians were quite satisfied with goods to the value of 60 guilders. Among them were 10 dogs, 80 pairs of stockings, 10 guns, and one copper pan - in fact, as one historian later remarked: 'it was the best buy in the world.'

The Dutch, unlike the English, were also perfectly willing to learn from the Indians, for whom they felt neither dislike nor contempt. Minor clashes were, of course, inevitable, in particular after the Indians had been introduced to alcohol, previously unknown to them, and discovered they liked it.

Under the despicable government of Kieft the relationship, however, soured. Kieft - a 'mean fellow' according to the Indians - decided that the Indians must pay taxes like the Dutch, and when they protested he forgot the Company principle ''Tis better to rule by love and friendship than by force' and attempted to impose the taxation. The situation deteriorated rapidly, until the colony was a battlefield.

A horrified witness to one of the bloodiest episodes was Captain David de Vries, a humane Dutch businessman, who had traveled all over the world, but who, deeply shocked, wrote in his journal that he had never seen anything like the massacre of innocent Indians organized by Kieft in 1643. 'Infants were snatched from their mothers' breasts and cut to pieces in sight of the parents, and the pieces thrown into the fire and into the water; other sucklings were bound to wooden boards and cut and stuck or bored through and miserably massacred, so that a heart of stone would have been softened.... Some came to our people on the farms with their hands cut off; others had their legs hacked off and some were holding their entrails in their arms.'

Both Kieft and the colony were to pay dearly for such barbarism, and the relations between the 'Swannekens' and the 'Wilden' were never the same in spite of Stuyvesant's efforts to establish a new understanding with the savages. They remained restless and over the years

The only known portrait of Peter Stuyvesant, probably by Hendrick Couturier, (active 1661-1674) (*Copyright New York Historical Society, New York City*)

Coat of arms of New Amsterdam, 1654 (*Copyright Museum of the City of New York*)

murdered a total of fourteen settlers. But the governor forbade the Dutch to retaliate. It was in vain, and when in 1655 he had to leave New Amsterdam for some weeks, the simmering hostility on both sides suddenly came to the boil. Hundreds of Indians in canoes, on their way south to wage war on another tribe living on Long Island, landed on Manhattan in search of food. It was the moment the resentful settlers had waited for, and when an Indian woman broke into an orchard to pick a peach, she was shot dead by its owner. Another bloody war broke out.

By the time Stuyvesant had hurried back to restore order, over 300 Dutchmen had been killed and 100 carried off prisoner. It was years before he was able to rebuild the colonists' confidence in their future.

There were other Dutch-Indian clashes, but further from New Amsterdam another serious - and, as it turned out, fatal - threat to the colony demanded more urgently the attention of Stuyvesant and his people.

From the very beginning, the English had always refused to recognize the existence of the small Dutch settlement. James I and his son Charles I had frequently protested against the intrusion of the Dutch on what they considered their property, on the strength of some beautiful pieces of parchment. And the New Englanders had never hesitated to encroach on the boundaries of New Netherland and help themselves to whatever they wanted. The West India Company, under constant pressure from their governors in the New World, had from time to time made tentative efforts to establish their rights. But they received little official support from the Dutch government - and no satisfaction at all in London.

When Stuyvesant arrived in New Netherland in 1647, he had found a colony that had shrunk to a shadow of its former self. Initially, it had stretched from the Delaware River in the south to Cape Cod in the north. Now it was little more than the island of Manhattan; parts of Long Island; one outpost on the Connecticut River and another on the Delaware; and Fort Orange in the north, now Albany. Stuyvesant, urged by the Company, did everything he could to come to an agreement with New England, knowing all too well that the few Dutch settlers were no match for their already numerous English neighbors. Three years after his arrival, he even traveled to the capital of Connecticut. Hartford - built on what officially was still Company property - in an effort to settle the border question, but although he formally ceded large areas of the province to them, they had no intention of sticking to their side of the bargain.

Over the years they pushed forward relentlessly into Dutch territory, and when Charles II returned in triumph to London in 1660, he gave

away various parts of New Netherland with a generous hand to those who had remained faithful to him during his years in exile. One of the most important beneficiaries was his brother James, Duke of York, who in 1664 received a charter that conferred on him all the territory of New Netherland, New Haven, and much of Connecticut.

The fact that his new fief was still in Dutch hands was a slight disadvantage, but easily remedied, and in May 1664 a small expeditionary force left Portsmouth under the command of Colonel Richard Nicolls. Their departure was reported to The Hague, where Raadspensionary Johan de Witt protested to the despised English ambassador Downing. 'I know of no such country, but only in the mapps' was Downing's indifferent reply. The Dutch ambassador in London, meanwhile, equally protesting, had to be content with a bland assurance from Charles II that he had 'no desire to damage the understanding he had with the Dutch.'

That de Witt went so far as to make an official protest was in itself a new development. Certainly, he was not moved by love for the West India Company, whom he rightly considered both inept and impotent. But he was now very much concerned for the colony itself. After years of indifference, the persistent interest of the English in this prime site on the Hudson had made it clear to the Dutch government at The Hague that they had a priceless possession in the New World. Not only had the colony great potential in its own right; it was also excellently situated for the contravention of the dreaded new Navigation Acts by which England was slowly but surely sapping Dutch commercial supremacy. And de Witt now began drawing up plans for a drastic reorganization of the Company, with emphasis on New Netherland, which would at last give the colony almost complete autonomy.

These plans were warmly welcomed by Stuyvesant, who from being the Company's loyal servant had slowly changed, over the years, into a dedicated New Netherlander who chafed at the leading reins in which the Heeren XIX kept him and the settlers. He had begun to love the country he governed, and he had every intention of staying there and keeping it Dutch. When Nicolls' fleet was sighted in the Hudson, he already knew of the English intentions and began at once to prepare the defense of New Amsterdam. It was an impossible task. Nobody in New Amsterdam was prepared to sacrifice his life for the sake of the Company that had neglected the colony for years, and the crumbling fort itself had only twenty-four rusting pieces of artillery, most of them useless.

The nearest New Amsterdam came to putting up a fight was a moving but useless gesture made by Stuyvesant himself on the last day of the brief siege. As two of the ships closed in on the city, the one-

legged governor limped hurriedly up to the wall of the fort, where a gunner stood ready with a lighted match. The appalled citizens stared up at him while he paused before giving the order to fire. Suddenly two of their number, Dominie Megapolensis and his son Samuel, went up to him, and taking him gently by the arms, led him away.

It was the end of New Netherland. On the following day - Monday, September 8, 1664 - the Act of Capitulation was signed in Stuyvesant's 'Bouwerij.' And fifty-five years after Henry Hudson discovered Manhattan for the Dutch, thirty-nine years after Peter Minuit bought the island from the Indians, and eleven years after New Amsterdam received its city charter, Stuyvesant put his signature to the papers that surrendered New Netherland to the English. A few days later, the burgomasters reported the fact to the West India Company with the final words of reproach: 'Meanwhile since we have no longer to depend on your Honors' promises of protection, we with all the poor, sorrowing and abandoned Commonalty here must fly for refuge to the Almighty God....'

The peace terms agreed at the end of the second Anglo-Dutch war, in 1667, settled the fate of New Netherland. Together with other 'places, cities and forts which during the war had been taken' it passed into British hands, to remain there - with a brief interruption in 1673 - until American Independence in 1776.

But Dutch influence lingered on in New York long after the end of British rule. The Dutch language was common in New York right up to the end of the nineteenth century, and dozens of Dutch names still testify to a Dutch past, while the famous Holland Society refuses to accept as members those who cannot claim direct descent from Dutchmen who came to America before 1672. Architecturally, too, Dutch influence was strong, and for years houses continued to be built with a high stoop as in old Amsterdam - although the danger of flooding in New York was nonexistent. The latest diggings also tell us that the Dutch continued to import their own glass and china until well into the eighteenth century.

There is little visible trace of this Dutch influence today, apart from the four tons of archaeological finds, a handful of Dutch names for streets and neighborhoods - Brooklyn, Harlem, the Bowery, Flushing - a few mansions in the Hudson Valley built in the Dutch style, and the tomb of Peter Stuyvesant in the somewhat dilapidated church of St. Mark's in the Bowery, built on the site of Stuyvesant's onetime garden chapel.

But material souvenirs are not always the most lasting. And the spirit of the old Dutch city has perhaps turned out to be even more durable than its Delft. New Amsterdam was an anarchic, lively, polyglot, turbulent place - just like New York today. It was founded for

the express purpose of doing business - rare at the time - and though its aims were materialistic, they bred the virtue of tolerance. As in old Amsterdam, almost anything was permitted so long as it was not bad for trade - and that is still true of the New York we know today.

To us, New York feels much more like a Dutch city than an English one. It has the same aggressive thrust as Amsterdam. And like the Dutchman, the New Yorker is a direct, no-nonsense person.

Perhaps that is the heritage we left behind - to survive long after the English in turn moved out.

The American Dutch, Their Church, and the Revolution

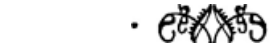

James Tanis

FROM the outset of the American Revolution, the British rightly realized that their hope for victory lay in dividing the northern colonies from the middle and southern colonies by controlling the Hudson River valley. Little could Henry Hudson have realized in 1609, as he sailed up the river that was to bear his name, that the Dutch who were to take up his claim would provide the backbone of resistance to the British cause 170 years later.

These middle colony Dutch - those who spoke the language, worshipped mostly in the Reformed Church, and exemplified the Dutch heritage in their homes and manners - were by no means limited to those of Netherlandish blood. Some, like the House of Orange itself, were German in origin; others were Swiss; some were French; and some had even come from Britain. A few were assimilated in the colonies; but most had ‘become Dutch’ in the old country itself. A typical example was the boy Robert Livingston, who, with his family, migrated to Rotterdam from Scotland among a group of religious refugees at the time of the Stuart restoration. In 1673, having adopted the Dutch culture of his neighbors, nineteen-year-old Robert sailed for the New World, where he was to become one of the richest and most powerful men in New York. In Albany he married the widow Alida Schuyler van Rensselaer, and their offspring for generations were among the leaders of the Dutch community. The ancient Dutch hospitality to foreigners was a part of the cultural pattern that these ‘new Dutch’ absorbed and brought with them to America.

The pivotal role of the Hudson Valley in American history became most powerfully clear in the 1750's, at the time of the French and Indian War. Archibald Kennedy, married to the widow of a Dutch settler, was an astute American political observer of the time. He noted

that ‘Hudson's River is the Center and Key of the Continent; it is the basis of all our trade and connections with our own and foreign Indians: And if ever we lose it, we may fairly bid adieu to the Whole.’[1] His observations were not limited to the river valley but included its inhabitants, as he referred to the ‘brave Batavians, and united too, whose Ancestors have so gloriously distinguished themselves in History for their noble Exploits in Defence of their Liberties and Country.’[2]

The Dutch example, which became an important symbol for the colonists at the time of the Albany Congress in 1754, embraced the two Willems - Willem the Silent, Prince of Orange and the George Washington of the Netherlands, and his great-grandson, Willem III of the Netherlands, King William III of Great Britain. The union achieved by the Dutch in the sixteenth century became a paradigm for American colonists in the eighteenth century. Though the ideas of union and independence may long have lain in the hearts and minds of many Dutch settlers in America, those ideas were first openly discussed among the English settlers during the decade of the French and Indian War. It was during that war and among the colonial clergy of the Reformed tradition that the rhetoric was forged that was later to serve so decisive a role in kindling and stirring the fires of revolution. At first the focus was on union. At the time of the Albany Congress, Jonathan Mayhew, pastor of Boston's West Church, sharpened the point for his congregation in a sermon preached on the anniversary of the election of His Majesty's council for the province. The enemy at that point, of course, was France - not England - but later the argument was easily adapted to Britain. ‘No one that is not an absolute stranger to [French] ambition, to their policy, to their injustice, to their perfidiousness, can be in any doubt what they aspire at.... Their late conduct may well alarm us; especially considering our disunion, or at least want of a sufficient bond of union, amongst ourselves; an inconvenience which, it is to be hoped, we shall not always labour under. And whenever all our scattered rays shall be drawn to a point and proper focus, they can scarce fail to consume and burn up these enemies of our peace, how faintly soever they may strike at present. What *union* can do, we need only look toward those Provinces, which are distinguished by the name of the *United*, to know.’[3] Since the rhetoric was aimed at France, and at the Catholicism which France represented, the resultant appeal was not only to Willem the Silent and to the Dutchmen's war of independence but also to their prince, Willem III, who had saved both the Netherlands and England from the ‘wicked and ambitious designs’ of Louis XIV. In 1755, in *A Discourse Delivered at New-Ark*, the evangelical Presbyterian pastor Aaron Burr noted that ‘divine Providence prevented their total Overthrow, which seemed inevitable, by sundry favourable Interpositions.

Heaven rais'd up at that time, the great Hero of the Day, King William, then Prince of Orange, who, by his singular Wisdom and Valour, put a stop to that Torrent, which seemed to threaten Europe.'[4] In a 1755 sermon, *Religion and Patriotism*, the New Jersey Presbyterian Samuel Davies reminded his listeners of the ancient Anglo-French enmity - 'the French, those eternal Enemies of Liberty and Britons.' He went on to note that God, 'even that same gracious Power, has formed and raised up ... a William.'[5] That same year an old sermon of Francis Makemie was reprinted with its high praise of William III.[6] Burr, Davies, Makemie - all evangelical Presbyterian neighbors of the Jersey Dutch - found 'Dutch Willy' a valuable symbol of Reformed patriotism. Their appreciation of the House of Orange added strength to the image of the Dutch as forerunners of liberty and freedom.

In the two decades between the Albany Congress and the outbreak of the Revolution, however, the focus shifted increasingly away from King William III to Willem the Silent and from the Glorious Revolution of 1688 to the struggle for Dutch independence in the sixteenth century. The analogies had strong religious implications, though at first largely limited to anti-Catholic sentiments appropriate to the facts of the French and Indian War. During the same period, however, colonial efforts for a non-denominational college for New York resulted instead in an Anglican establishment, King's College, now Columbia University. From the outspoken objections of pietistic Dutch clergymen, a clear anti-Anglicanism emerged, reviving feelings that had flared up earlier in the century when Lord Cornbury had attempted to exert his influence and authority over the Dutch church. As the Revolution neared, the religious antagonisms shifted more and more from the Church of Rome to the Church of England and to the imagined threat of an American bishop and a state church.

Among the settlers of the middle colonies, there was much more to the religious issue than the specter of Anglicanism. There was an inherent struggle within the various churches of the Reformed tradition, between the revivalistic pietistic evangelicals who were to become revolutionary Whigs and the more staid and orderly orthodox who were to become loyalist Tories. Nowhere was this division more clear than among the Dutch Reformed, where its roots had early been articulated by the patriarch Theodorus Jacobus Frelinghuysen. Indeed, it was his son Theodore who led the Albany Dutch against the establishment of King's College.

Early in the nineteenth century this division was most clearly set forth in *A Lamentation over the Rev. Solomon Froeligh*, recently deceased revivalist dominie and earlier an aggressive patriot leader: 'There was between the two people [of Dutch New Jersey] the difference... of Whig and Tory during the American revolution, and,

To the Honourable
RIP VAN DAM. Esq
PRESIDENT of His Majesties Council for the PROVINCE of NEW YORK
This View of the New Dutch Church is most humbly
Dedicated by your Honours most Obedient Serv

The New Dutch Church - engraving by William Burgis (active 1716-1731)
This church in Nassau Street was completed in 1731 and torn down in 1882 (*Courtesy of the Bryn Mawr College Library*)

twenty-one years before the declaration of independence, there was the difference of *coetus* and *conferentie*. [The terms will be explained later.] But the trouble in the Dutch Church in America did not begin in 1755, although it raged then...; it began 35 years before that. In 1720, in January, the Rev. Theodorus Jacobus Frelinghuysen came to this country from Holland, and settled in the four Raritan [New Jersey] congregations. He was the first experimental Dutch preacher in this country. The commencement of faithful preaching was the source of blessings, and the signal for war. The dissention and rent began in his societies, and, as godly ministers increased, spread throughout the Dutch churches. Whatever the exterior form the dissention may have put on, the radical ground of the whole difference was, nature and grace, the kingdoms of darkness and of light, the children of God and of the devil, the friends or foes of the saving work of the Holy Ghost. These things have from the beginning divided men, and will divide between them for ever!'[7]

If, as this essay contends, the American Revolution was vitally affected by the support of pietistic Dutch Calvinists, particularly the clergy, the motivating ideas behind them form the crucial base for the contention. Behind the banners of 'Liberty' and 'Independence' were deeply held convictions concerning religious experimentalism with its emphasis on rebirth, millenarianism with its emphasis on the coming of the Kingdom in America, and holy living with its emphasis on introspection and judgment. It is from these fundamental ideas that the revolutionary theology of 1776 took shape - and not only the theology of the War of Independence but much of its political ideology as well.

Aspects of pietism's message had found earlier expression in New Netherland, but from the time Frelinghuysen arrived in 1720 until his death during the winter of 1747-48 he provided the focus and the leadership for the increasingly influential experimental pietists. In addition to his own five natural sons, he led a group of spiritual sons into a single-minded commitment to the rebirth of colonial America. Though directed most immediately to their own congregations, these enthusiastic dominies frequently itinerated, preaching their fiery gospel in other towns and villages. Antagonisms aroused were seen as marks of vitality, and controversies were viewed as signs of alertness. Frelinghuysen's impact was not limited to the Dutch Reformed either. His close friendship with the Presbyterian Gilbert Tennent led to numerous contacts among the Scots-Irish and English Presbyterians, influencing directly the course of revivalism among them. Even George Whitefield, the most famous evangelist in colonial America, visited Frelinghuysen and attested to his influence. Whitefield, a methodistic Calvinist clergyman of the Church of England, found the doors of the

American Anglican churches shut against him, though he was eagerly welcomed by evangelistic Calvinists in other colonial churches. Of his stay with Frelinghuysen and his associates in New Brunswick, New Jersey, Whitefield recorded in his journal: 'To me the Meeting seemed to be like the Meeting of the Twelve Tribes, when they came from different Parts to worship the Lord at Jerusalem. Among others that came to hear the Word, were several Ministers whom the Lord had been pleased to honour, in making Instruments of bringing many Sons to Glory. One was a Dutch Calvinistical Minister, named Freeling Housen.... He is a worthy old Soldier of Jesus Christ, and was the Beginner of the great work...in these Parts. He has been strongly opposed by his carnal Brethren, but God has always appeared for him in a surprising Manner, and made him more than Conqueror, thro' his love. He has long since learnt to fear him only who can destroy both Body and Soul in Hell.'[8]

Frelinghuysen was not alone in being opposed by carnal brethren. The clergy of the Great Awakening, as the tumultuous intercolonial revival of the 1740's was known, were generally opposed by those clergy in their own denominations who found their religious enthusiasm offensive and their experimental theology untenable. The traditionalists were troubled by their opponents' informalities of worship and by the liberties they took with the liturgy. The increasing role of the laity among the enthusiasts was also deplored. As the antienthusiasts became more vocal, the revivalists responded by finding them 'wanting in true religion.' Whitefield came to believe that the majority of Episcopal clergymen were unconverted. Gilbert Tennent blasted the churches with his sermon *The Danger of an Unconverted Ministry*. Frelinghuysen mirrored his colleagues' sentiments and gave expression to his own Old World tradition when he cried: 'Worthless, foolish pastors. Woe unto you, unfaithful watchmen.'[9]

Frelinghuysen's diatribes were not reserved for the clergy. Indeed, his sermons regularly decried the lack of spirituality among his parishioners as well as among those outside of his congregation. One can well imagine the consternation of the elders who opposed him when they rose to partake of the Lord's Supper only to be met by Frelinghuysen's wail: 'Behold the swine approach the table.' A studied categorizing of Christians, a methodology which placed the pastor in the role of judge, was a central belief among the exponents of experimental godliness. Excesses of judgmental Christianity soon divided those congregations shepherded by pietistic clergy of Frelinghuysen's stripe. And it proved a surprisingly short step from the pastors' judgmental role in dividing the regenerate from the unregenerate of the Great Awakening to their judgmental stance in assaying between the Whigs and the Tories of the Revolution. Nor was the

course of enthusiasm in New England far different from that of the middle colonies, though it was fed by slightly different rhetoric.

The Dutch Reformed in America were under the oversight of the Classis of Amsterdam. This bond was all the more significant because the Dutch churches of the middle colonies did not have the direct political interaction with the local government that marked the home churches. All theological and ecclesiastical problems had to be referred to the old country for resolution. All candidates for the ministry were expected to return to the Netherlands for final training and ordination. In all consequential matters, the Classis retained firm control, in spite of its lack of financial support. Given the hazards of sea travel and the great length of time required for even a letter to go from New York to Amsterdam and for its answer to be returned, life in the colonial churches was often difficult in the extreme. Frelinghuysen's disaffected parishioners, for example, first turned to pastors in New York City to plead their case. They in turn wrote to the Classis. Charges and countercharges were sent back and forth for years. An incalculable amount of time and energy was expended in this tripartite battling, energy that was desperately needed for upbuilding the churches in the wilderness of America. The Classis, too, was driven to frustration. It sought a plan from the churches 'which might tend to promote the union of the Dutch churches...in doctrine and ecclesiastical business, according to the church-order, and the resolutions of Synod - but without impairing our correspondence - either by holding a yearly convention, or in such other way as you may think best.'[10] A *coetus* was proposed. The *coetus* was to be an ecclesiastical body, subordinate to the Classis of Amsterdam, which in turn was subordinate to the Synod of North Holland. In the colonies, the *coetus* was to be given the power to ordain as well as to carry out certain routine matters for the local churches belonging to the body. The pietists welcomed this move as a step forward; but Frelinghuysen's longtime opponent, the conservative New York dominie Henricus Boel, led an opposition movement to the *coetus*. Again the Classis sought to adjudicate the matter from the other side of the sea. Ten years of tension and controversy passed before the first meeting of the *coetus* was finally held in September 1747 - a few months before the death of the aged and ailing Frelinghuysen. Yet even Frelinghuysen's death scarcely created a lull in the storm. In a memorial note one of his former students wrote of him: 'Numerous and fearful are the vicissitudes to be expected by the children of God. For comfort's sake, this is added.'[11] It was cold comfort.

Boel's opposition to the *coetus* continued and his cohorts became known as the *conferentie*, considering themselves conferees of the Classis of Amsterdam. Boel, one who 'warmed himself by the fire of

The Repeal, or The Funeral of Miss Ame-Stamp - pro-American cartoon on the repeal of the Stamp Act, issued in London and Philadelphia. Typical of the shift from anti-Catholic to anti-Anglican sentiment (*Courtesy of the Library Company of Philadelphia*)

The Freylinghuysen Homestead - engraving made about 1750 (*Courtesy of the Bryn Mawr College Library*)

controversy,' led the *conferentie* until his death in 1754, when his small but determined group of followers took over. In the meantime, the Classis of Amsterdam withdrew its earlier permission to examine and ordain students for the ministry. This led to new confusions, so the *coetus* went over the head of the Classis of Amsterdam and proposed to the Synods of North Holland and South Holland that the charter be amended so that the *coetus* might become a classis with the clear right to ordain.

At the same time the *coetus* controversy raged, the college issue mentioned earlier came to a head. The proposed non-denominational college of New York was being created as an Episcopal establishment, in spite of the fact that 'nine-tenths of the population were non-Episcopal.' In arguing for its non-denominational character against 'so pernicious a Scheme' as the one proposed by the Episcopalians, William Livingston, grandson of patriarch Robert and a very active Reformed layman, again claimed the heritage of William III. 'In the Reign of King James II of arbitrary and papistical Memory, a Project jesuitically artful, was concerted to poison the Nation, by filling the Universities with popish-affected Tutors; and but for our glorious Deliverance, by the immortal William, the Scheme had been sufficient, in Process of Time, to have introduced and established, the sanguinary and anti-Christian Church of Rome.'[12] In a circular letter he appealed to 'the Dutch Church': 'Gentlemen of the Dutch Church ... trace the Renown of your Progenitors, recollect their Stand, their glorious and ever memorable Stand against the Yoke of Thraldom, and all the horrors of ecclesiastic Villainy, its inseparable Concomitants.... Impell'd by their illustrious Example, disdain the Thoughts of a servile Acquiescence in the usurped Dominion of others, who will inevitably swallow up and absorb your Churches.'[13]

The conservative Dutch clergy of New York ignored their fellow layman's appeal and petitioned for a chair of Reformed theology in this 'Party-College,' but their plan aroused even the ire of their own congregation. The pietistic clergy, meanwhile, were working to establish a Dutch Reformed college in New Jersey. Dominie Theodore Frelinghuysen of Albany took the lead by visiting the individual churches, seeking support for both the college and the American classis. In 1755 a meeting of the *coetus* was held in New York, largely attended by those sympathetic to the movement for a college and a classis. Those attending voted to restructure themselves as a classis and proceeded to assume the rights and prerogatives of a classis. Frelinghuysen was chosen as their delegate to take the matter to the Netherlands. The opposition wrote quickly to the Classis of Amsterdam, which replied to the erstwhile *coetus* leaders: 'How many are the wretched troubles and the soul-destroying discords which afflict

unhappy New York!... Instead of the old quarrels being healed, new ones are continually arising.'[14] In spite of the strong opposition from Amsterdam to both the idea of an American classis and the suggestion of a Dutch university in the colonies, Frelinghuysen sailed for the Netherlands in 1759, hoping to gain Dutch backing for the plan. So completely was he identified with the project that his opponents called it 'Frelinghuysen's Academy.' He was coolly received in the Netherlands and his efforts were to no avail. His death on the return voyage to New York foreclosed the possibility of his seeing the realization of his dream. In 1766, however, the American classis which he had done so much to create received a charter for Queen's College, now Rutgers University, in New Jersey. The Dutch could now have a college in which to train the young clergy the American classis was to ordain.

The division between the still-entitled *coetus* and *conferentie* factions continued until healed on paper in 1771 by the mediation of Dominie John H. Livingston, Dutch Reformed pastor and cousin of the eloquent lawyer and patriot politician William Livingston. In 1766, after completing college at Yale, John Livingston had sailed to the Netherlands, the last colonial American Dutch Reformed student to return to the mother country for further education and ordination. He attended lectures at the University of Utrecht and made numerous friends in the Dutch church. When he returned to New York in 1771, he brought with him a proposal from the Synod of North Holland for a plan of union between the factions, which now included thirty-four clergymen. General agreement was reached and the document was sent to the Netherlands for final approval. On June 16, 1772, the American classis reassembled to hear the letter of approval read. The American church of the Dutch Reformed was independent at last, tied to the homeland by the formality of sending back annual minutes of their general body. Though peace was welcomed in the church at large, embers of enduring antagonism remained, waiting only for the next wind to bring them to flame again. That wind was to come all too soon, this time in political guise - the Declaration of Independence and the seven years of revolution which followed.

When the war erupted in 1776, the clergy of the former *coetus* faction were solidly on the side of the Whigs; indeed, many became deeply involved in the day-to-day activities of the Revolution. The Whigs also drew strength from those pastors who had been neutral in the *coetus-conferentie* struggle, as well as those men who had come into the church since the Union of 1772. On the other hand, the four most committed Tory pastors had been leaders of the *conferentie* movement and at least three other former *conferentie* pastors were Toryinclined neutrals.

Most of the *coetus* clergy had been trained by followers of old

Dominie Frelinghuysen. Pre-eminent among those teachers were John Henry Goetschius and Frelinghuysen's son John. John died in 1754 at the young age of twenty-seven, but not before training his successor, and later patriot leader, Jacob Rutsen Hardenbergh. Goetschius lived until 1774, having trained several young ministerial students and having shared actively with Hardenbergh in the movement to establish Queen's College. At its founding, Goetschius became one of its first trustees and Hardenbergh its first president.

Goetschius' pupils, foremost among them Dominies Dirck Romeyn and Johannes Leydt, were joined by Dominie Hardenbergh in providing leadership to the Whig pastors in the Dutch churches and in direct personal involvement in the Revolution itself. Hardenbergh had also been active in the Provincial Congress leading up to the Declaration of Independence. He helped draft the constitution of the state of New Jersey. Indeed Hardenbergh's involvement prompted the British to place a bounty of one hundred pounds on his head. Romeyn, too, dubbed 'the Rebel Parson,' had a price on his head. Among his many patriotic activities, Romeyn provided an indispensable chain of intelligence reports for Washington and other Revolutionary officers. Though much could be said about the individual exploits of the Dutch Whig pastors, and much too of their Whig parishioners, the essential point was best summed up by a member of the opposition, one of the Tory printers: 'The people in the Jerseys... were quite tired of their democratic tyranny, and that he [believed] the people in general would embrace reconciliation but for the inflammatory exclamations and instigations of their preachers.'[15] Troops were often raised in the course of a fiery sermon.

In the middle ground of New Jersey and New York, it was the Reformed clergy, Presbyterian and Dutch Reformed, who provided much of the commitment and the dynamism that were essential in holding the critical Hudson Valley from British control. Another Tory wrote to Lord Dartmouth: 'The war is at the bottom a religious war.' This view was attested to by Dominie John Livingston in a letter written at the war's end: 'The common enemy to our religious liberties is now removed; and we have nothing to fear from the pride and domination of the Episcopal Hierarchy.'[16] Calvinist theology, which had become the spring of personal regeneration in the hands of the rebirth theologians, became the theology of political freedom and liberation for the patriots of the Revolution. Typical is the fact that the sole surviving male Frelinghuysen, old Dominie Frelinghuysen's grandson Frederick, served before the war in the Provincial Congress, during the war in the Continental Congress and as an officer in the Revolutionary forces, and after the war as a senator in the United States Congress and a major general in the militia. Such were the

heirs of awakening theology and of that Dutch Calvinism which brought war to the Netherlands in the sixteenth century and to America two hundred years later.

Eindnoten:

1 Archibald Kennedy, *Serious Advice to the Inhabitants of the Northern-Colonies* (New York, 1755), p. 17.
2 *Ibid.*, p. 12.
3 Jonathan Mayhew, *A Sermon Preach'd in the Audience of His Excellency William Shirley* (Boston, 1754), pp. 34-35.
4 Aaron Burr, *A Discourse Delivered at New-Ark* (New York, 1755), pp. 8-9.
5 Samuel Davies, *Religion and Patriotism the Constituents of a Good Soldier* (Philadelphia, 1755), pp. 3, 9.
6 Francis Makemie, *A Narrative of a New and Unusual American Imprisonment* (New York, 1755). This pamphlet was edited by William Livingston, who is mentioned in detail later in this study.
7 Cornelius T. Demarest, *A Lamentation over the Rev. Solomon Froeligh* (New York, 1827), p. 61.
8 George Whitefield, *A Continuation of the...Journal* [no. 5] (2nd ed.; London, 1740), p. 41.
9 Theodorus Jacobus Frelinghuysen, *Sermons* (New York, 1856), p. 373.
10 *Ecclesiastical Records [of the] State of New York* (Albany, 1901-19), p. 2664.
11 Frelinghuysen, *Sermons*, p. 342.
12 *Ecclesiastical Records*, p. 3339.
13 *Ibid.*, p. 3367.
14 *Ibid.*, p. 3656.
15 Cited in Adrian C. Leiby, *The Revolutionary War in the Hackensack Valley: The Jersey Dutch and the Neutral Ground* (New Brunswick, N.J., 1962), p. 49.
16 Alexander Gunn, *Memoirs of the Rev. John H. Livingston* (New York, 1829), p. 258.

Exodus Netherlands, Promised Land America
Dutch Immigration and Settlement in the United States

Robert P. Swierenga

Magnitude of Immigration

DUTCH settlement in North America antedates that of almost every other European nation, except the English; it spans three and a half centuries. Yet despite the lengthy time span, Dutch *non*-immigration rather than immigration is the salient fact.[1] For one of the most densely populated and land-starved nations of Europe, it is remarkable that less than 300,000 Netherlanders emigrated overseas from 1820 to 1920 (Table 1).[2] Dutch labor, as one scholar remarked, 'showed little inclination toward long and adventurous voyages.'[3] The proverbial Dutch attachment to family, faith, and fatherland outweighed the appeal of overseas utopias.

Among European nations, the Dutch ranked only tenth in the proportion of their population that emigrated overseas in the nineteenth century (Table 2), and in the United States in 1900 they ranked a lowly seventeenth among foreign-born groups. There are today an estimated 3 million persons of Dutch birth or ancestry in the States, or a little more than 1 percent of the population.[4] This proportion is considerably smaller than at the birth of the new nation, when Dutch Americans, 80,000 strong, numbered nearly 3.5 percent of the populace.

Unlike other Western European nations in the nineteenth century, the Dutch never contracted 'America fever.' While its influence

was felt in a few villages, no mass migration emptied a third to a half of the countryside as happened in Ireland.[5] Few of the Dutch who emigrated were driven by a desperate struggle to survive. Most made a conscious calculation that their future in America promised more prosperity for them and their children than if they remained in their homeland. Religious and cultural motives were secondary, except among a few thousand Dutch Quakers and Mennonites in the seventeenth century and several thousand Seceders (*Afgeschiedenen*) from the Netherlands Reformed (*Hervormde*) Church in the 1840's. Nor did a failed revolution or political libertarian ideals impel the Dutch to America, as with the German 'Forty-eighters.'[6]

Characteristics of Immigration

Although the total Dutch immigration was relatively small, its impact on the United States was significant for several reasons. First, the Dutch who did depart had a strong 'America-centeredness.' Ninety percent of all Dutch overseas emigrants before the mid-1890's settled in the States; the remaining 10 percent went to Netherlands colonies in the East Indies and South America, or to South Africa.[7] Only Norwegians surpassed the Dutch in the desire for 'destination - America.' This funneling pattern, like a megaphone, amplified the Dutch visibility in America.
Netherlanders have also had a greater presence in the United States than their numbers warrant because of their clustered settle-

Table 1.
Annual Overseas Emigration per 100,000 Dutch Population, 1820-1920

Year	Population on Dec. 31 (1000s)	Overseas Emigration	Rate per 100,000
1820-29 av.	2,424	39*	2
1830-39 av.	2,737	96*	4
1840	2,894	107	4
41	2,931	103	4
42	2,957	127	4
43	2,989	296	10
44	3,020	321	11
45	3,053	874	29
46	3,061	2,831	92
47	3,050	8,090	265
48	3,055	3,103	102
49	3,057	3,143	103

Table 1. (continued)

Year	Population on Dec. 31 (1000s)	Overseas Emigration	Rate per 100,000
1850	3,031	1,299	43
51	3,080	1,771	57
52	3,128	1,951	62
53	3,163	2,653	84
54	3,195	5,074	159
55	3,216	3,087	96
56	3,252	3,050	94
57	3,282	2,844	87
58	3,303	1,363	41
59	3,309	713	22
1860	3,336	1,163	35
61	3,373	863	26
62	3,410	931	27
63	3,453	1,333	39
64	3,492	1,036	30
65	3,529	1,814	51
66	3,553	3,727	105
67	3,592	4,923	137
68	3,628	3,520	97
69	3,580	4,018	112
1870	3,618	2,288	63
71	3,637	2,520	69
72	3,675	4,447	121
73	3,716	5,576	150
74	3,767	1,719	46
75	3,810	1,245	33
76	3,865	875	23
77	3,925	603	15
78	3,982	832	21
79	4,013	1,553	39

1880	4,061	4,670	116
81	4,114	7,462	181
82	4,173	5,975	143
83	4,225	3,433	81
84	4,278	2,611	61
85	4,336	1,782	41
86	4,391	1,758	40
87	4,451	4,214	95
88	4,506	4,461	99
89	4,511	7,495	166
1890	4,565	3,143	69
91	4,622	3,825	83

Table 1. (continued)

Year	Population on Dec. 31 (1000s)	Overseas Emigration	Rate per 100,000
92	4,670	5,934	127
93	4,733	5,724	121
94	4,796	1,357	28
95	4,859	1,457	30
96	4,929	2,299	47
97	5,004	1,543	31
98	5,075	1,175	23
99	5,104	1,472	29
1900	5,179	1,548	30
01	5,263	2,886	55
02	5,347	3,603	67
03	5,431	5,296	98
04	5,510	4,030	73
05	5,591	3,927	70
06	5,672	4,958	87
07	5,747	7,221	126
08	5,825	4,680	80
09	5,858	6,769	116
1910	5,945	7,136	120
11	6,022	7,752	129
12	6,114	7,774	127
13	6,213	8,503	137
14	6,340	6,275	99
15	6,450	4,131	64
16	6,583	3,905	59
17	6,725	1,983	29
18	6,779	2,182	32
19	6,831	5,574	82
1920	6,926	11,924	172

TOTALS:			
1820-1920	380,104	272,882	72

Sources: Emigration figures for 1820-80 are derived from the author's analysis of the *Landverhuizers* records and U.S. ship lists (see notes 10 and 19). Emigration data for 1881-1920 are in *Bijdragen tot de Statistiek van Nederland* and in *Bijdragen*...(Nieuwe Volgreeks), Central Bureau for Statistics, The Hague. Population data are from the *Jaarboekje over..., 1841-64*, and the *Bijdragen tot de Statistiek..., 1865-1920*.

Table 2. ***Emigration from Different European Countries to North America (mean annual emigration in per mille of the population, 1851-1910)***

	1851-60	1861-70	1871-80	1881-90	1891-1900	1901-10	Average
Ireland	-	14.7	10.2	14.9	10.1	11.1	12.2
Norway	2.4	5.8	4.7	9.6	4.5	8.3	5.9
Italy	-	-	1.0	3.2	4.9	10.8	5.0
Iceland	-	-	4.2	8.8	3.0	2.3	4.6
England	-	2.8	4.0	5.7	3.6	5.8	4.4
Sweden	0.4	2.3	2.3	7.0	4.2	4.2	3.4
Finland	-	-	0.2	1.2	2.4	5.5	2.3
Denmark	0.3	1.0	2.1	3.9	2.2	2.8	2.1
Germany	2.6	1.7	1.5	2.9	1.0	0.5	1.7
Netherlands	0.5	0.6	0.5	1.0	0.5	0.9	0.7
France	0.3	0.2	0.2	0.3	0.2	0.1	0.2

Sources: Hans Norman, 'Emigration from the Nordic Countries: Some Aspects,' in Rob Kroes, ed., *American Immigration: Its Variety and Lasting Imprint*, Table 1, p. 51 (European Contribution to American Studies, I, 1979). Based on Official Statistics of the Nordic Countries; and W.F. Wilcox, ed., *International Migrations*, Vols. I and II (New York, 1931). For the Netherlands, see Table 1.

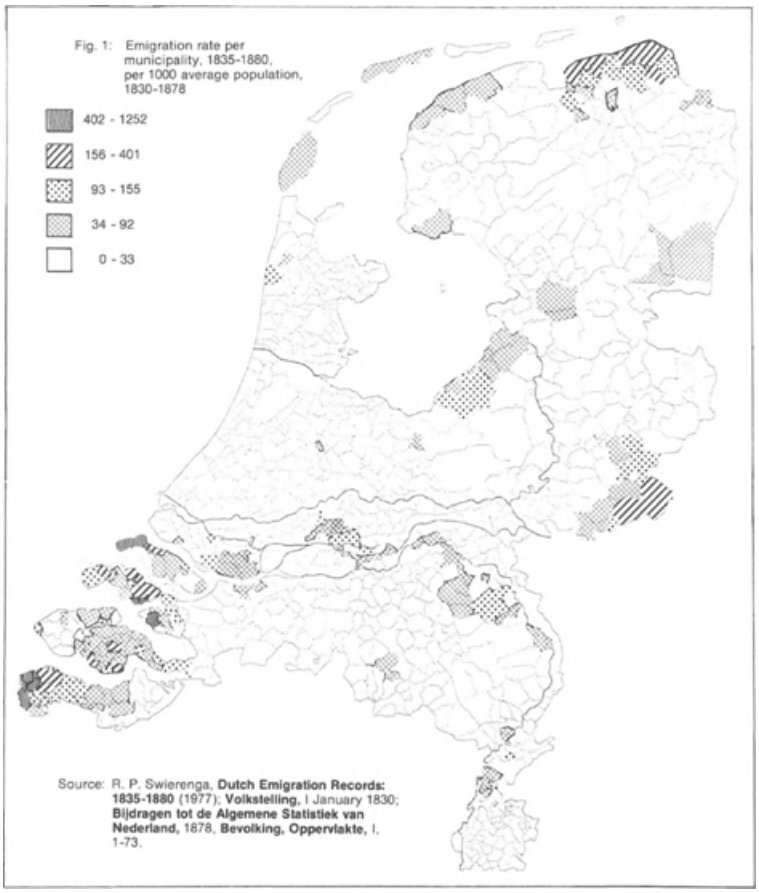
Fig. 1: Emigration rate per municipality, 1835-1880, per 1000 average population, 1830-1878
402 - 1252
156 - 401
93 - 155
34 - 92
0 - 33
Source: R. P. Swierenga, **Dutch Emigration Records: 1835-1880** (1977); **Volkstelling,** I January 1830; **Bijdragen tot de Algemene Statistiek van Nederland,** 1878, **Bevolking, Oppervlakte,** I, 1-73.

ments. In 1790, more than 125 years after the English seized New Netherlands, 80 percent of the Dutch Americans yet resided within a fifty-mile radius of New York City, where they comprised one-sixth of the population. Eighty years later, in 1870, after sixty to seventy thousand of the 'new emigrants' had arrived, over 90 percent could be found in only eighteen counties or city wards in seven midwestern and mid-Atlantic seaboard states.[8]

The primary settlement field was within a fifty-mile radius of the southern Lake Michigan shoreline from Muskegon and Holland on the eastern side to Chicago, Milwaukee, and Green Bay on the western side. Secondary areas were in central Iowa and the New York City region including northern New Jersey. Subsequently, of course, the Dutch dispersed themselves over a wider area of the Great Plains and the Far West in search of cheap farmland. But few immigrant groups, if any, have clustered more than the Dutch. They chose precisely their intended destinations. Thus, in spite of a relatively weak volume of overseas migration, the Dutch single-mindedness for the United States and their clannish settlement behavior created a choice environment in which to nurture and sustain a strong sense of 'Dutchness' for many generations.

At first the Dutchness was more apparent than real, given the fact that the Netherlands in the nineteenth century was a culturally diverse and locally oriented country, in which one's municipality or perhaps province often took pride of place over the nation. Indeed, in the 1870's Netherlands social scientists identified more than one hundred distinct subregions, based on variations in dialect, religion, soil types, and economic activity.[9] Only a few of these regions became significant 'emigrant fields.' These can be readily identified on an emigration density map (Fig. 1).[10] In the east, the Geldersche Achterhoek on the German border early became a prime field; in the north, it was the rich coastal farming regions (*bouwstreken*) of Groningen and Friesland; in the southwest, the Zuidholland island of Goeree-Overflakkee and the Zeeland islands of West Vlaanderen, Walcheren, Schouwen-Duiveland, and Zuid Beveland; and in the southeast, the Brabantse Peel centered in Uden.

The geographical origins of the Dutch emigrants, therefore, were as compact as the American settlement areas. Of the 1,156 Netherlands administrative units (*gemeenten*) in 1869 - the equivalent of U.S. townships - only 134, or 12 percent, provided nearly three-quarters of all emigrants in the period from 1820 through 1880; 55 municipalities (5 percent) sent out one-half of all emigrants; and a mere 22 municipalities (2 percent) furnished one-third of all emigrants.[11] Thus within the Dutch immigrant funnel, there were actually many separate channels, like a clump of drinking straws, each carrying people from spe-

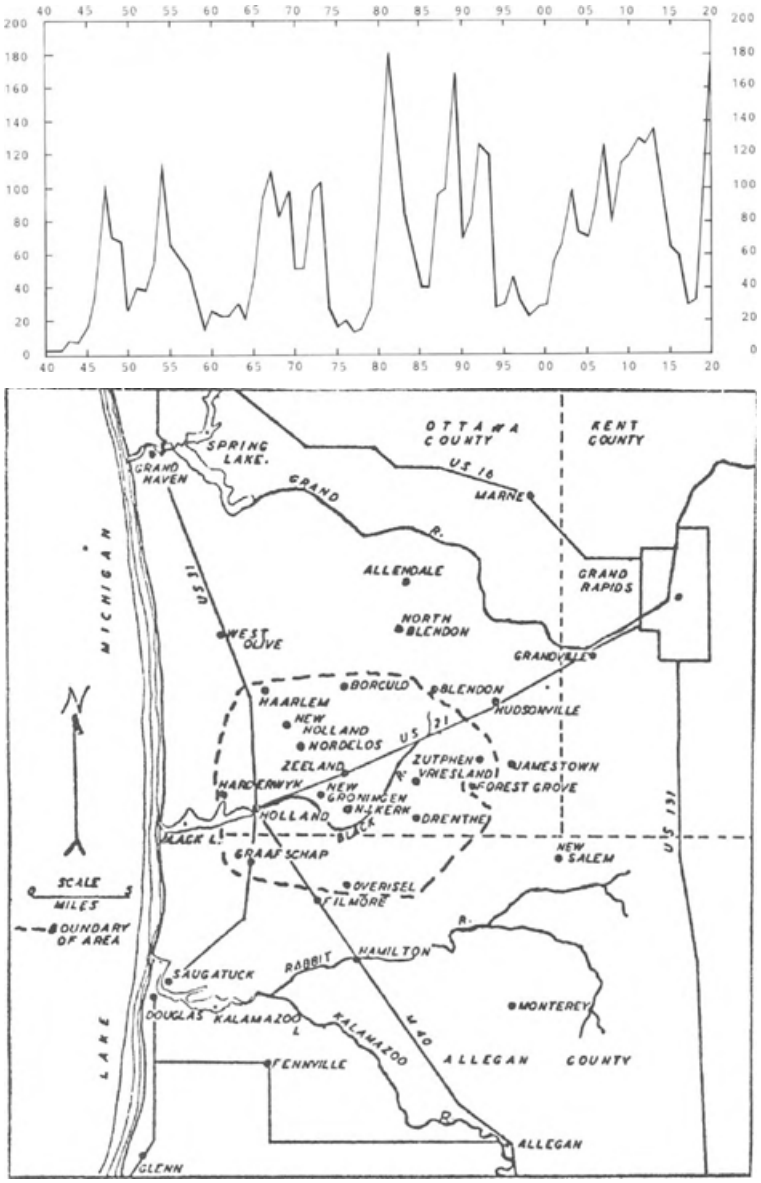

Fig. 3: Area of Dutch place names in Kent, Allegan, and Ottawa Counties, Michigan

cific Dutch villages to specific American communities. The notorious ‘bacon letters’ from earlier emigrants who had established themselves in the States provided the suction in the straws, so to speak, by appealing to and even compelling family and friends to come and join them in the bonanza. The fact that, over a period of six decades, three-fourths of the emigrants came from only 134 municipalities in the Netherlands, and in America three-fourths settled in only 55 townships and city wards by 1870, indicates the localized processes at work.[12] It was clearly a migration of transplanted communities and family chains: parents and children, siblings, grandparents, in-laws, and friends moving in an ever-widening circle from particular localities in the fatherland to particular communities in the States.[13]

Timing and Termini

Another feature of Dutch immigration in the last century is that ‘pull’ forces in the States were more influential than ‘push’ forces in the homeland. Theoretically, the moderate degree of emigration indicates that rational choices and pragmatic preferences, rather than dire want, led most of the Dutch to depart. They not only chose to leave, they also chose to come to the States, where cheap farmland or urban job opportunities among family and friends awaited them.

Both the timing of the Dutch transatlantic migration and its socioeconomic structure point to the greater influence of American forces. This is not to deny the importance of adverse conditions in the homeland; only to give them a subordinate place. Indeed, Dutch emigration began in earnest in the mid-1840's (Fig. 2), following a decade of religious strife and amid potato crop failures, cholera outbreaks, sharp price increases on basic foodstuffs, and lengthening relief rolls. But this was also a time, across the Atlantic, of the settling of the upper Midwest, after President Jackson's Indian removals and congressional liberalization of land policies. In 1841 Congress legalized squatting on surveyed public lands, and during the Mexican War, Congress offered soldiers millions of acres of land warrants to induce enlistments or reward those who served. This land paper quickly passed into the hands of land dealers and provided land buyers a substantial discount in the purchase of government land. In the initial Dutch colonies of Holland, Michigan, and Pella, Iowa, founded in 1847, the leaders stretched the groups' supply of Dutch Willempjes at the land office by entering thousands of acres of virgin land with land warrants purchased through dealers at discounts of up to 33 percent. Henry Peter Scholte, Pella's leader, entered nearly all of the colony's 16,000 initial acres of land with warrants.[14]

When the American land boom came to a sudden end in 1857,

due to a financial panic, prospective Dutch emigrants responded by postponing their move until conditions improved. Most waited for eight years until the Civil War ended, the major exception being a few hundred farm families, mainly from Zeeland Province, who decided rather than delay to go to Brazil in 1861-63.[15] From 1865 to the next American economic crisis of 1873, a second wave of Dutch emigrants crossed to the States, enticed largely by the Homestead Act of 1862. Yet a third wave, the greatest in Dutch history, except for the decade following the devastating World War II, began in 1878 when economic conditions improved and the farmer's last frontier was thrown open by Congress and the railroad companies. This phase was sustained by an agricultural crisis in the cash grain region of the northern Netherlands, resulting from a worldwide glut of grain.[16] This saturation phase of Dutch immigration continued until the American economy plunged into yet another economic depression in 1893, which was capped by war with Spain. In 1894, Dutch immigration dropped by 80 percent and continued at a low ebb until 1901, when it gradually began to rise, reaching its high point in 1913. World War I, of course, checked this fourth phase and again diverted Dutch emigrants away from the States. From 1915 through 1920, more than onehalf of the reduced emigrant stream went to the Netherlands East Indies.

In the early twenties, the flow to the States increased sharply, but the quota limit, imposed first in 1921 and reduced in 1924, took its toll.[17] Never again, except by special congressional dispensation, could more than 3,100 Dutch annually enter the United States, even after World War II, when there was a lengthy waiting list of 40,000. This dismal prospect induced over 80 percent of the nearly one million post-1945 emigrants to settle in Canada, Australia, or elsewhere. In 1968 Congress replaced the national origins law with a quota based on needed skills; this has proven to be even more restrictive and only 1,500 Netherlanders per year have been admitted. Unprecedented prosperity at home in the 1970's also dampened the desire of many to emigrate, although in 1979 inquiries about emigration were up 100 percent over 1978 and 40 percent more people completed formal applications to emigrate.[18] This suggests that another emigration upcycle may be building.

The main point of this review of the timing and termini of Dutch overseas migration is that, at least until the quota system created artificial barriers, prospective Dutch emigrants favored the United States and they responded directly to American conditions. ‘Land booms’ sparked each emigrant surge and economic panics and depressions dampened them. In the troughs of the cycle, most prospective immigrants waited at home, although the usual small numbers

of white-collar types and the occasional farm family continued to go to the Dutch colonies or to developing countries elsewhere.

Structural Characteristics

The salience of American pull factors is also indicated by the social structural characteristics of the nineteenth-century migration, which can be determined from the *Landverhuizers* (Emigration) lists compiled by the Netherlands government and from the ship passenger lists collected by U.S. customs officials.[19] Of the more than 60,000 registered emigrants in the period 1835-80, only 12,000 (20 percent) lived in the Randstad cities, provincial capitals, or lesser urban municipalities. The remainder were from rural villages and the countryside. Farmers and farm laborers comprised 26 percent, day laborers - many of whom undoubtedly also worked in agriculture - made up another 39 percent, 21 percent were village craftsmen, and 4 percent worked in the industrial sector, mainly in textiles and small instruments. Only 10 percent were in the white-collar class - professionals, administrators, etc. (Table 3).[20] Farmland was the obvious objective of these largely rural, blue-collar emigrants.

Social class data likewise portray an exodus of lower-middle-class rural folk. Two-thirds were classified in the emigration documents as middling in economic status and a fifth were needy. Only one in eight was wealthy.[21] It is instructive that 96 percent of those in middling circumstances and 85 percent of the needy emigrants went to the States compared to only 60 percent of the well-to-do.[22]

Figures on age, sex, and family status for the years 1820-80 likewise indicate the exodus of young peasant families seeking upward mobility and trying to avoid a seeming inevitable decline in status.[23] The average age of all Dutch arrivals in the States was 22 years, adult males outnumbered females by a ratio of six to four, and more than three-fourths of all immigrants left with family members. This high degree of family involvement exceeds by fifteen to thirty points the German and Scandinavian migration and reveals the Dutch as a ‘folk’ migration rather than a ‘labor-type’ migration of solitary adult males, as with the British and Irish. Of the emigrating families, two-thirds were couples with children and half the remainder were single-parent families and half childless couples. The average age of husbands was 36 years, wives 33.5 years, and children of all ages 8.3 years. These were young, still growing families. The average family size at the time of immigration was only 4.3 persons. The fact that Dutch immigration was a family affair also increased the likelihood of newcomers settling near relatives and neighbors rather than striking out on their own.

Table 3. ***Occupations by Industrial Sector, Dutch Emigrants, 1835-80****

Sector	**1835-57**		**1858-68**		**1869-80**		**Total**	
	Row N	Row %	Row N	Row %	Row N	Row %	Row N	Col. %
Primary								
Farmers	1,245	44	779	28	813	29	2,837	16
Farm Laborers	540	31	465	27	738	42	1,743	10
								26
Secondary								
Pre-industrial Crafts:								
Building trades	653	43	371	25	484	32	1,508	8
Food processors	261	33	295	37	235	30	791	4
Metal workers	162	49	76	23	93	28	331	2
Wood workers	487	49	234	23	273	23	994	5
Saddlers, tanners	148	40	113	30	112	30	373	2
								21
Industrial:								
Textiles	160	60	56	21	49	18	265	2
Iron and steel	6	35	5	29	6	35	17	0
Engineers	14	37	12	32	12	32	38	0
Watches, instruments	134	38	96	27	122	35	352	2
Printers	4	16	11	44	11	40	20	0

Misc.	14	25	17	30	26	46	57	0
								4
Laborers (unspecified)	2,176	31	2,256	32	2,673	38	7,105	39
Tertiary								
Clerical	24	19	41	32	64	50	129	1
Commercial	310	37	218	26	300	36	828	4
Officials, government	31	15	98	46	82	39	211	1
Professional	148	26	212	38	199	36	559	3
Gentlemen, students	44	44	25	25	31	31	100	1
Service	29	52	10	18	17	30	56	0
								10

Source: R.P. Swierenga, *Dutch Emigration Records, 1835-1880*.

Settlement Patterns

Dutch immigrants carried their familism and localism to America as part of their cultural baggage. Like other European peasants from areas generally isolated from the forces of the industrial revolution, the Dutch immigrants valued an ordered, traditional society based on kinship, village, and church. When these people emigrated, they sought to transplant their village cultures, churches, and kin networks. Most were not innovators seeking to break free of their identity group but conservatives intending to maintain their culture in a new environment. Group identity and the desire for religious and cultural maintenance dictated settlement in segregated communities on the frontier or in urban neighborhoods.[24] In-group marriage patterns resulted from these residential patterns and also perpetuated them. In 1850, only 4.8 percent of the Dutch in America had non-Dutch spouses, in 1860 the figure had risen to 11.1 percent, and in 1870 to 13.3 percent.[25]

Because Dutch from the same old-country villages preferred to settle together in the New World in order to lessen the emotional shock of leaving the homeland and to facilitate the adjustment to a new environment, provincial or local loyalties remained strong in most settlements in the States, at least until the first generation passed from the scene. In the classic example of this phenomenon, nearly every village and town in half a dozen townships surrounding the largest Dutch colony of Holland in Ottawa County, Michigan, boasted a Dutch place name derived from the province or town where most of the first settlers originated. The central city of Holland, called simply *de stad*, initially in 1847 consisted largely of people from Gelderland and Overijssel provinces. New arrivals soon founded villages within a ten-mile radius bearing the provincial names of Zeeland, Vriesland, Groningen, Overisel, New Holland, Drenthe, and the Geldersche Buurt (Fig. 3). The names of Dutch municipalities also appeared, such as Zutphen, Nordeloos, Haarlem, Hellendoorn, Harderwijk, and Staphorst. The majority of settlers in these villages originated in the place bearing the village name, they spoke the local dialect, and perpetuated dress and food customs. The entire settlement was known as *de Kolonie*, but it required the passing of the first generation before the colony became a community. Holland's sister colony of Pella, Iowa, also founded in 1847, similarly had its cultural divisions. The majority of the settlers were from the large cities of Utrecht and Amsterdam, but there was also a smaller group of rural Frisians who settled a mile north of Pella in the Vriesche Buurt. The entire colony consisted initially of religious Seceders from the Netherlands Re-

formed Church, yet their provincial differences caused friction for many years, despite a shared religious bond.[26]

In frontier settlements in the 1880's and 1890's, new Dutch immigrants continued to perpetuate such provincial distinctions. In Charles Mix County of South Dakota, for example, a group of Calvinist immigrants from Friesland and Overijssel in 1883 established separate communities five miles apart, bearing the names of their respective provinces. Each insisted on its own church congregation and edifice, although they belonged to the same denomination and shared a minister between them.[27]

In American cities and villages that predated Dutch occupancy, Holland settlers likewise clustered in neighborhoods with kin and friends. In Chicago, immigrants from the province of Zuidholland located their community in the Calumet district of south Chicago, calling their village Lage (Low) Prairie and later South Holland. Meanwhile, other immigrants from the province of Noordholland planted their settlement six miles north in Hooge (High) Prairie (later called Roseland), while yet another group from Groningen Province established themselves a mile west of the center of Chicago in a neighborhood popularly known as the Groningsche Hoek (Groningen Quarter). Milwaukee's ‘Dutch Hill’ and Rochester's ‘Holland Settlement’ were populated with Gelderlanders. Zeelanders founded the oyster-fishing village of West Sayville, Long Island, and the New York farm communities of Pultneyville and East Williamson on Lake Ontario. Other Zeelanders found work in the New Jersey manufacturing cities of Paterson, Passaic, and Lodi. Gelderlanders predominated in Clymer and Frisians in Lancaster, both farm settlements near Buffalo, in western New York. Dutch Jews, nearly a thousand in number, emigrated in an axis from Amsterdam to New York City, with a few proceeding to the inland commercial centers of Cincinnati, St. Louis, and Chicago. In Wisconsin the pattern is similar: Frisians founded the town of Friesland in Columbia County and New Amsterdam in La Crosse County. Zeelanders dominated the cities of Sheboygan and Oostburg, Gelderlanders in Alto, Groningers in Gibbsville, and Catholic Brabanters in the Fox River valley south of Green Bay centered at Little Chute. Lesser Dutch Catholic settlements were in Michigan's Saginaw Valley near Lake Huron, in Ohio's major cities of Cleveland and Cincinnati, and in Chicago.

Geographical Mobility

Even within the United States, internal Dutch migration was generally from one Dutch settlement to another, although patterns

varied in rural and urban communities. In rural colonies, Dutch farmers first expanded locally by buying for their sons adjoining farms of non-Dutch neighbors, as these came on the market. Like a giant oil slick, the Dutch gradually expanded outward until land prices were driven up prohibitively within the perimeter area of the core community, which might have extended up to ten miles from the center. Thereafter, expansion was of the 'mothering' type in which original colonies birthed daughter colonies up to 100 miles or more distant. The Holland, Michigan, colony in Ottawa County had within thirty years (1880) expanded into five adjacent counties and one small settlement 100 miles north. By 1900, its people even reached the Upper Peninsula. Pella, Iowa, within a generation was likewise a 'beehive ready for swarming,' according to a local resident. Farmland fetched $60 per acre and was scarce at that price. Consequently, in 1870 sixty families organized and founded a new settlement in Sioux County in the northwestern corner of the state, where free homestead land was yet available. The cheap land in the new colony, centered in Orange City, soon attracted settlers from other overpopulated Dutch colonies in Wisconsin and Michigan as well as new immigrants directly from the Netherlands. Again within a generation, by 1900, almost every township in Sioux County was filled with Hollanders and they spilled over into adjoining counties, and even across the border into the neighboring states of Minnesota and South Dakota. Subsequently, the Orange City settlement mothered a Dutch movement to the Pacific Northwest.

In rising metropolitan centers such as Chicago, Milwaukee, and Grand Rapids, the Dutch immigration pattern differed from the rural areas. It was both centripetal and centrifugal. The cities initially served as a magnet which attracted Dutch settlers from nearby rural villages and farms within a ten- to fifteen-mile radius. Several pioneer Dutch communities near Milwaukee, for example, lost virtually all of their families to the metropolis. Simultaneously, as the central cities became industrialized and densely populated, the Dutch tended to move outward in concentric circles. The more affluent moved into the betterclass suburbs and those who preferred to continue truck gardening resettled beyond the suburban limits, moving repeatedly as the city encroached on them.

The Calvinist Dutch in Chicago and environs best exemplify this urban pattern.[28] Initially in the 1840's, Hollanders, as noted above, founded three core communities in the Chicago area: the near West Side Groningers, a lower-class group of teamsters, peddlers, and day laborers who worked in the central city; the Roseland Noordhollanders, a truck-gardening settlement fourteen miles directly south;

and the Zuidhollanders of South Holland, a general-farming settlement twenty miles southeast near Lake Michigan at the Indiana border. These communities grew slowly but steadily until the 1880's and 1890's, when a mass uprooting occurred under the combined forces of new affluence, urban sprawl, and a renewed wave of immigration from the Netherlands that created land scarcity in the two farming communities, and the press of other ethnic groups such as Italians and Greeks on the West Side settlement. Within a generation, the entire West Side Dutch community sold their homes, churches, and Christian day school building and moved two miles directly west to the Douglas Park-Lawndale district. A few West Siders went seven miles south to the vegetable farms of Englewood, where they were joined by new immigrants from Groningen and Friesland provinces, who had been victims of the agricultural crisis of the 1880's. Other West Siders opened truck farms at the city's western fringes. The Roseland vegetable gardeners were invaded in the 1880's by Chicago's major industrial firms, which attracted tens of thousands of Slavic and Latin laborers to the community. Most of the Dutch farmers who had bought their lands in 1849 for $5 per acre now sold them for $2,000 and more per acre. Many remained in Roseland, choosing to adapt to urban life, but others bought farms in South Holland or in northern Indiana. A few went north several miles to Englewood, where vegetable farming remained viable. Every location, of course, contained a Dutch Reformed community, complete with churches, a Christian day school, and Dutch-owned shops and services.

From the 1920's through the 1940's, the West Side community of Groningers, 2,000 in number, under the continuing pressure of the other ethnic groups, fled to the western suburbs of Cicero and Berwyn. Subsequently, after World War II, the inexorable ‘flight to the suburbs’ continued, as the expanding black community pressed against the Dutch enclaves of Englewood, Roseland, and Cicero, all of whom within twenty years relocated beyond Chicago's city limits.

Thus, in the course of 130 years, the Protestant Hollanders of Chicago fanned out from three core areas by a series of community migrations, until they entirely abandoned first the inner city for the near suburbs and then the near suburbs for the far suburbs. Although they number only 30,000 to 40,000 out of a population of several million in Greater Chicago, their religious solidarity and in-group marriage pattern, plus their clustering tendency, have enabled them to retain their ethnic identity for five and six generations. Given the existence of Christian day schools and churches in each cluster area, the Chicago-area Dutch could virtually choose the way of life they preferred - urban, suburban, or rural - without jeopardizing their ethno-religious solidarity.

Economic Life

Immigrant Hollanders typically were farmers, laborers, and artisans, who brought to America an ethic of industrious work, practical farming methods, and a strong desire for agricultural land.[29] Prosperous Dutch settlements throughout the midwestern and northern plains states attest to their land hunger. Except for the Dutch Jews of New York City, and the Protestant enclaves in Paterson, Passaic, Cleveland, Detroit, Chicago, Grand Rapids, and Milwaukee, most Dutch pursued farming. They commonly had enough capital to open farms, or barring that, they rented before moving up the agricultural ladder to ownership. Having come from an area with advanced agricultural practices, they brought a knowledge of grain, livestock, and dairy farming that was readily adaptable to the American environment. Thus, the Dutch shared with other Northern Europeans a predilection for rural life. In 1880, less than 25 percent of the Dutchborn lived in the fifty largest American cities; in 1920, the proportion of Dutch-born farm operators was twice as large as their share of the total population.[30]

Farming patterns differed widely. The Dutch near metropolitan centers engaged in vegetable gardening, often after laboriously draining swampy mucklands that Americans had passed over. The Dutch supplied cauliflower, cabbage, onions, and especially celery to the urban farm wholesale markets. Dairying was another natural specialty for Hollanders, especially those in Wisconsin, Michigan, and New York. In Iowa, Minnesota, the Dakotas, and elsewhere on the plains, however, the Dutch adopted American methods of mixed grain and livestock farming on extensive acreages. Fishing and bulb growing, although traditional in the old country, attracted very few immigrants, except for the Zeelanders, who established a fishing settlement in West Sayville, Long Island, and Noordhollanders, who took up bulb growing in Grand Rapids, Michigan, Kankakee, Illinois, and Puget Sound, Washington.

The immigrant Dutch in the nineteenth century were artisans and rural laborers who understood simple mechanics but not a factory system with sophisticated machinery. Those who settled in Paterson, Grand Rapids, Chicago, and other cities, however, easily adjusted to industrial work, as did the sons of rural immigrants who gravitated from farm to cities. By 1880, the Grand Rapids furniture industry, largely Dutch-owned and manned by Dutch craftsmen, was nationally renowned. The Chicago Pullman Car Company in Roseland and Paterson textile mills also attracted an increasing number of Dutch workers in the late nineteenth century. In rural Michigan and Wisconsin, other Dutch young men took employment in the lumber mills.

Most urban Dutch preferred to remain independent. They opened small retail shops to cater to an almost exclusively Dutch clientele or they penetrated the service sector, becoming building contractors, general teamsters, and refuse haulers. Increasingly, as the third, fourth, and fifth generations attained higher educational levels, the Dutch moved upward into white-collar jobs in the professions, in the civil service, and in corporate management positions. A 1969 occupation survey of household heads in the most ethnically conscious Dutch-American denomination - the Christian Reformed Church - revealed that 41 percent held white-collor positions, compared to 33 percent blue-collar workers and 14 percent farmers.

Group Maintenance

This upward mobility, coupled with the virtual end of Dutch immigration to the United States, has threatened the survival of Dutch ethnic identity. Throughout the second half of the nineteenth century the Dutch strove for economic security and cultural space in a host society. They reached the high point of ethnic consciousness and pride in the period 1900-20, bracketed by the heroic Boer War and the chauvinistic World War I, when a hyperpatriotism took its toll on Dutch solidarity. Following the war, immigrant leaders encouraged the Americanization movement in their churches and schools. In the 1920's and 1930's Dutch-language preaching and teaching in the churches ceased, except in a few congregations, and most ethnic newspapers and periodicals likewise succumbed. Compared to other Northern European nationalities, however, even in the interwar years Dutch-American Protestants retained a relatively sharp sense of ethnic identity, although its decline was perceptible with each passing generation.

Viewed in this light, the great post-1945 Dutch immigration to Canada's Ontario Province directly across the U.S. border from Michigan and New York, and in lesser degree to the United States itself, was a most timely influx for renewing from within the lagging Dutch ethnic consciousness. This internal force was augmented by the rising sense of ethnicity among Americans generally, as reflected in the enthusiastic response to Alex Haley's book *Roots* and its television production. Dutch-American institutions are presently thriving, many people are studying the Dutch language and culture, and the free flow of people and ideas across the Atlantic is greater than since the 1920's. As a result, the inevitable process of Americanization has slowed somewhat, thus providing at least a temporary reprieve for the survival of Dutch ethnic identity. It is a reprieve for which I am most appreciative.

Eindnoten:

1 This point is analyzed in P.R.D. Stokvis, 'Dutch Mid-Nineteenth Century Emigration in European Perspective' (unpublished paper). Stokvis notes (pp. 2-4) that W.S. Petersen was struck by the low emigration of the 1840's and F.D. Scott and F. Thistlethwaite were puzzled by the minimal

outpouring of the 1880's and 1890's. See Petersen, *Planned Migration: The Social Determinants of the Dutch-Canadian Movement* (Berkeley, Calif., 1955), pp. 42, 58-60; Thistlethwaite, 'Migration from Europe Overseas in the Nineteenth and Twentieth Centuries,' *XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm, 1960, Rapports, V; Histoire Contemporaine* (Göteborg, Stockholm, and Uppsala, 1960), p. 54; Scott, 'The Study of the Effects of Emigration,' *Scandinavian Economic Historical Review*, VIII (1960), 169.

2 For the latest estimates of the actual rate for 1820-80, see R.P. Swierenga, 'Dutch International Migration Statistics 1820-1880: An Analysis of Linked Multinational Files,' *International Migration Review*, XV (Fall 1981), 445-70.

3 J. Mokyr, 'Industrialization and Poverty in Ireland and the Netherlands: Some Notes Toward a Comparative Study,' unpublished paper presented to the American Historical Association meeting, San Francisco, 1978, p. 15.

4 R.P. Swierenga, 'Dutch,' in S. Thernstrom, A. Orlov, and O. Handlin, eds., *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* (Cambridge, Mass., 1980), 284-95.

5 Petersen, *Planned Migration*, pp. 7, 42-43, 60-64; H.S. Lucas, *Netherlanders in America: Dutch Immigration to the United States and Canada, 1789-1950* (Ann Arbor, Mich., 1955), pp. 44-58; J. van Hinte, *Nederlanders in Amerika: Een Studie over Landverhuizers en Volksplanters in de 19e en 20ste Eeuw in de Vereenigde Staaten van Amerika* (2 vols.; Groningen, 1928), I, 117-202; G.F. DeJong, *The Dutch in America, 1609-1974* (Boston, 1975), pp. 129-48.

6 The attribution of motivation is highly controversial. American scholars view religious factors as primary in the 1840's and economic forces thereafter; Dutch scholars stress the social and economic factors. Lucas, *Netherlanders in America*, pp. 42, 471-78; DeJong, *Dutch in America*, pp. 132-33; P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse Trek Naar Amerika, 1846-1847* (Leiden, 1977), pp. 203-5; van Hinte, *Nederlanders in Amerika*, Ch. 4; G.B. van Dijk, 'Geloofsvervolging of Broodnood: Hollanders Naar Michigan,' *Spiegel Historiael*, V (1970), 31-36.

7 R.P. Swierenga, 'Dutch International Labor Migration to North America in the Nineteenth Century,' in M. Boekelman and H. Ganzevoort, eds., *Dutch Immigration to North America* (forthcoming, 1982), note 21.

* U.S. immigrants only: 1820-29 = 387, 1830-39 = 958

* U.S. immigrants only: 1820-29 = 387, 1830-39 = 958

8 Based on the author's compilation of Dutch-born persons in the U.S. manuscript population censuses of 1870; R.P. Swierenga, *Dutch Immigrants in U.S. Population Censuses, 1850, 1860, and 1870: An Alphabetical Listing by Household Heads or Single Persons* (Kent, Ohio, 1982).

9 Department of Binnenslandsche Zaken, *Verslag van den Landbouw in Nederland over 1871* (The Hague, 1871), pp. 22-31.

10 Derived from R.P. Swierenga, *Dutch Emigration Records: 1835-1880: A Computer Alphabetical Listing of Heads of Households and Independent Persons* (rev. ed.; Kent, Ohio, 1977).

11 Derived from a computer-accessible file, compiled by R.P. Swierenga, entitled 'Netherlands Census, Labor, Land, and Migration Data, 1830-1878' (Kent, Ohio, 1979).

12 See note 8 for source.

13 Examples are in Y. Saueressig, 'Catholic Emigration from the Southern Provinces of the Netherlands in the Nineteenth Century,' paper presented at the Netherlands Interuniversity Demographic Institute, The Hague, May 1981; Irene Hecht, 'Kinship and Migration: The Making of an Oregon Isolate Community,' *Journal of Interdisciplinary History*, VIII (Summer 1977), 45-67; R.P. Swierenga, 'The Anatomy of Migration: From Europe to the U.S. in the Nineteenth Century,' in Val Greenwood and Frank Smith, eds., *Preserving our Heritage: Proceedings of the World Conference on Records* (12 vols.; Salt Lake City, Utah, 1980), IV, Series 357, 13-15.

14 R.P. Swierenga, *Pioneers and Profits: Land Speculation on the Iowa Frontier* (Ames, Iowa, 1968), p. 96.

15 M.C. Saris, *Emigratie naar Brazil, 1858-1862* (Paris, 1977); G.A.C. van Vooren, 'Emigranten naar Brazilie uit West-Zeeuws-Vlaanderen, 1858-1862' (mimeograph, n.d.); 'The Lost Dutch of Espirito Santo,' New Westminster (B.C.) *Windmill Herald*, March 14, 1977, p. 10.

16 H. deVries, *Landbouw en Bevolking Tijdens de Agrarische Depressie in Friesland (1878-1895)* (Wageningen, 1971).

17 Philip Taylor, *The Distant Magnet: European Emigration to the USA* (New York, 1971), pp. 250-55.

18 'Dutch Alarmed at Soaring Emigration,' Los Angeles *Times*, December 25, 1979, Part IX, p. 4.

19 R.P. Swierenga, *Dutch Immigrants in U.S. Ship Passenger Lists, 1820-1880: An Alphabetical Listing by Household Heads and Single Persons* (Kent, Ohio, 1981). See note 10 for the citation of the Dutch Emigration Records.
20 Compiled from Swierenga, *Dutch Emigration Records*.
21 R.P. Swierenga and H.S. Stout, 'Dutch Immigration in the Nineteenth Century, 1820-1877: A Quantitative Overview,' *Indiana Social Studies Quarterly*, XXVIII (Autumn 1975), 7-34.
22 For extensive statistical data on the demographic aspects, see R.P. Swierenga, 'Dutch Immigrant Demography, 1820-1880,' *Journal of Family History*, V (Winter 1980), 390-415.
23 Recent findings indicate that transplanted homogeneous communities were the norm rather than the exception among all European immigrant groups. See R. Ostergren, 'A Community Transplanted: The Formative Experience of a Swedish Immigrant Community in the Upper Middle West,' *Journal of Historical Geography*, V (April 1979), 189-212; W. Kamphoefner, 'Transplanted Westphalians: Persistence and Transformation of Socioeconomic and Cultural Patterns in the Northwest German Migration to Missouri' (Ph.D. dissertation, University of Missouri, 1978), Ch. 4; J.T. Cumbler, 'Transplanted Working Class Institutions,' *Journal of Historical Geography*, LXI (July 1980), 275-90.
* The categories are those employed by Charlotte Erickson, 'Who Were English Emigrants of the 1820's and 1830's? A Preliminary Analysis' (unpublished paper, 1977). Excluded are 2,043 individuals with no occupation or trade or not employed.
24 Computed from Swierenga, *Dutch Immigrants in U.S. Population Censuses, 1850, 1860, and 1870*.
25 See, for example, the pamphlet published in the Netherlands written by the Pella pioneer Sjoerd Aukes Sipma. An English translation is R.P. Swierenga, ed., 'A Dutch Immigrant's View of Frontier Iowa,' *Annals of Iowa*, XXXVIII (Fall 1965), 81-118.
26 *75th Anniversary Booklet 1883-1953*, Platte Christian Reformed Church, Platte, S.D., pp. 7-9.
27 This section relies on A. Vanden Bosch, *The Dutch Communities of Chicago* (Chicago, 1928); Swierenga, 'Dutch,' pp. 288-89.
28 This section is a summary of Swierenga, 'Dutch,' p. 289.
29 *Compendium of the Tenth Census*, June 1, 1880 (2 vols.; Washington, D.C., 1883), I, 470; *Thirteenth Census of the United States, 1810*, Vol. I: *Population*, pp. 695, 794-95; Vol. V: *Agriculture*, p. 178.
30 R.P. Swierenga, 'Ethnicity in Historical Perspective,' *Social Science*, LII (1977), 31-44.

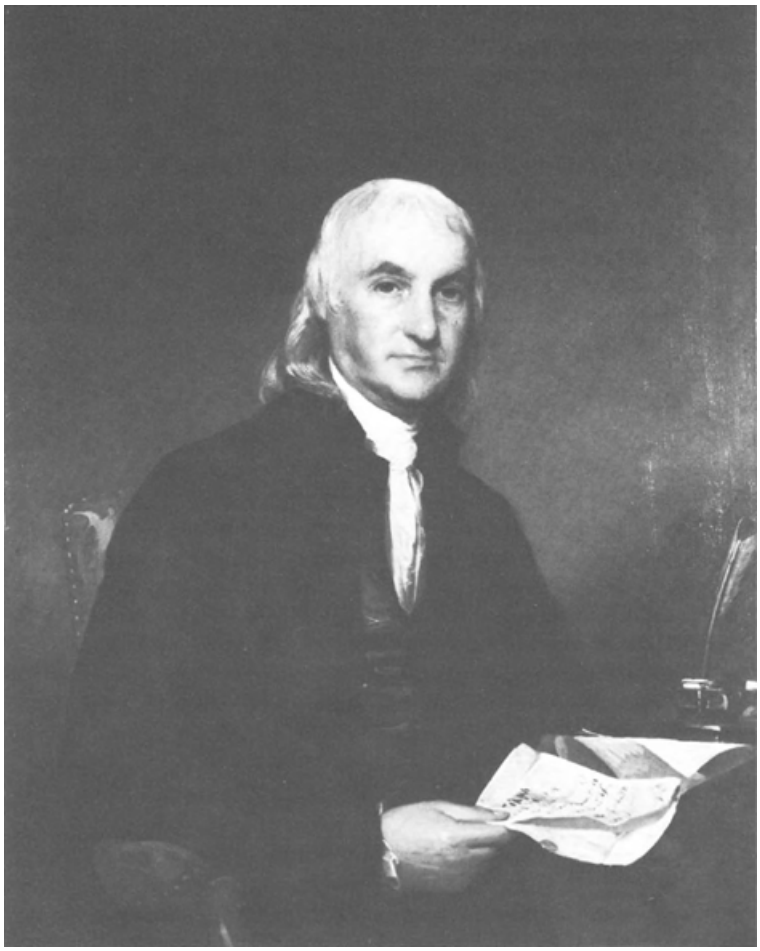

The Gilbert Stuart portrait of Isaac Roosevelt (1726-1794) which hangs in the Roosevelt Home at Hyde Park, New York (*Courtesy of the Franklin D. Roosevelt Library*)

The Dutchness of the Roosevelts

Frank Freidel

TWO of the most notable of American Presidents in the twentieth century, Theodore Roosevelt and Franklin D. Roosevelt, took intense pride in their Dutch ancestry. It was the first topic that Theodore Roosevelt wrote about in the opening pages of his *Autobiography*. Franklin sketched the family line in a paper he wrote as a student at Harvard University, and at the beginning of each of his unprecedented four terms as President took his oath of office on the old Dutch family Bible.[1]

Yet both Roosevelts were Dutch more in name and in tradition than in origins. Theodore, a fifth cousin of Franklin, was less than a quarter Dutch; Franklin had only a trifling percentage of Dutch ancestry. Both Roosevelts, despite their name, were predominantly English in origin.

There were sound reasons, both political and social, for their pride in their Dutch name. Socially there was no more prestigious pedigree in New York than to be a member of one of the old Knickerbocker families, tracing descent from the founders of New Amsterdam. The Roosevelts enjoyed a secure position in New York society.

The political worth of a Dutch name was rather less tangible but nevertheless seemed consequential to both the Roosevelts. It was well to give the impression that one was somehow not an unadulterated blue blood of English colonial aristocracy, but rather a product of the American melting pot. Both Roosevelts had a tendency to claim as varied an ancestry as possible depending upon the ethnic origins of the group whose votes they were soliciting at a given moment. Both were prone to some exaggeration. There were those who joked that TR would have alleged any ancestry that would pull him a few additional votes, and that through citing it he sought to identify himself with almost any ethnic group he addressed. He could express his pride over not only his Holland but also his French Huguenot and English

Welsh Quaker ancestors, Scotch Covenanters, peace-loving Germans from the Palatinate, and 'by no means altogether peaceful... Scotch-Irish.' The historian Howard K. Beale, examining all of Roosevelt's lineage, found 'forbears who had settled in seven of the thirteen colonies... and who religiously had included agnostics, members of the Dutch Reformed Church, French Protestants, Friends, Lutherans, Mennonites, Episcopalians, and Presbyterians.' One of those who arrived in New Amsterdam in 1654 was Resolved Waldron, a wheelwright, from the group of Pilgrims who had remained in Holland when most of their number sailed to found Plymouth colony. Franklin D. Roosevelt had an equally diverse ancestry. On occasion he boasted of descent from a Finnish-Swedish saddle maker, Martinus Hoffman, who had come to New Netherland in the seventeenth century from the Hanseatic city of Riga on the Baltic (now a part of the Soviet Union).[2]

While the Roosevelts often talked about their non-Dutch forebears, their Dutchness was a matter of pride in all seasons, transcending social and political considerations. Theodore Roosevelt demonstrated that pride in the opening lines of his autobiography:

> My grandfather on my father's side was of almost purely Dutch blood. When he was young he still spoke some Dutch, and Dutch was last used in the services of the Dutch Reformed Church in New York while he was a small boy.
> About 1644 his ancestor Klaes Martensen van Roosevelt came to New Amsterdam as a 'settler' - the euphemistic name for an immigrant who came over in the steerage of a sailing ship in the seventeenth century instead of the steerage of a steamer in the nineteenth century. From that time for the next seven generations from father to son every one of us was born on Manhattan Island.[3]

The direct Roosevelt line ran as follows: Nicholas Roosevelt (1658-1742), the son of Claes (d. 1659), was the common ancestor of both Theodore and Franklin Roosevelt. His second son, Johannes 1689-?), was head of Theodore's line, which ran: Jacobus (1724-ante 1774), Jacobus (James) (1759-1840), Cornelius Van Schaack (1794-1871), and Theodore (1831-78), father of the President.[4]

In addition, Theodore Roosevelt was descended from a considerable number of Dutch families in America. Howard K. Beale has enumerated them:

> Jean de la Montagne and Rachel de Forest landed in New Amsterdam from Leyden in the *Rensselaerwyck* on March 5, 1637. Abraham Isaacse Ver Planck and his wife, Maria Vinje, had a son born in New Amsterdam

> January 1, 1637, and Cornelis Jacobsen Stille leased a farm on Manhattan Island Aug. 15, 1639. Hendrick Van Dyck and his wife Divertje Cornelise first came from Utrecht, Holland, in 1640 when he was an ensign of militia in New Netherland. They returned more permanently in 1645 when he was sent out as *schout fiscal*.... Cornelius Jansen Clopper had a business in New Amsterdam in 1652. Resolved Waldron and his wife Rebecca Hendricks, daughter of Hendrick Koch, came to New Amsterdam in 1654. Jan Peek sold two houses in Albany on April 14, 1655, and Volckjie Jurrianese, who signed with her mark, was living there in 1657. Also, the marriage of David Pieterse Schuyler was recorded on October 13th of the latter year. Jan Barentsen Kunst sailed to New Amsterdam on the *Gilded Beaver* in 1658, and Jan Louwe Bogert and Cornelia Evertse, arriving on the *Spotted Cow*, settled in Bedford (now a part of Brooklyn) in 1663. In 1674, Wynant Gerritse Van der Poel, husband of Tryntje Melgers, was trading real estate and running a business in Albany.[5]

From all this array of ancestors, some traces of Dutchness persisted into the nineteenth century. From his grandfather, Cornelius Van Schaack Roosevelt, came one memorable tale. Cornelius when a small boy, on a summer afternoon after listening to a second long Dutch Reformed sermon, came out of the church ready for excitement. He encountered a herd of pigs and jumped onto a big boar that immediately carried him back through the middle of the dispersing congregation.

A bit of Dutchness even formed one of Theodore Roosevelt's own memories. When he was tiny, his grandmother, Cornelius' wife, although she was not herself Dutch, taught him the only Dutch words he ever learned, 'a baby song of which the first line ran, *"Trippe troppa tronjes*."' In 1909 when Roosevelt was hunting big game and leading a scientific expedition in East Africa, he tried the words on Boer settlers he encountered, and found that although they had difficulty in understanding his pronunciation, they too knew the song, and it formed a bond of union between them and Roosevelt.

'It was interesting to meet these men whose ancestors had gone to the Cape about the time that mine went to America two centuries and a half previously, and to find that the descendants of the two streams of emigrants still crooned to their children some at least of the same nursery songs.'

Part of the Boers' difficulty in understanding Roosevelt may have come from his imperfect memory of the song. A recent biographer, Edmund Morris, has found the song at the Theodore Roosevelt birthplace, and noted down the words as

> *Trippel trippel toontjes,*
> *Kippen in de boontjes...*[6]

It was Franklin Roosevelt with his lesser degree of Dutchness who seemed to take the greater interest in his Dutch forebears, not only in the paper he wrote at Harvard but even during his years as President. Perhaps it was because he was a collector, not only of stamps, small books, naval history, ship models, naval prints, and Dutch tiles, but also of ancestors. Genealogy interested him as it had his mother, Sara Delano Roosevelt, who relished reciting lineages. Eleanor Roosevelt, a niece of Theodore, was also descended from several other prominent families, including the Livingstons. Once when as First Lady she was queried about her Livingston ancestry, she did not try directly to answer but obtained the information from her husband. She has reminisced that Franklin knew her ancestry better than she did herself.[7.]

The interest in his Dutch ancestry began early for Franklin D. Roosevelt. When he was nineteen years old, in his second year at Harvard University, he decided to write a college paper on 'The Roosevelt Family in New Amsterdam before the Revolution.' He asked his mother to copy for him 'all the extracts in our old Dutch Bible,' and consulted a genealogical document one of the Roosevelts had compiled in 1831. From documentary histories he obtained some additional data. In all, he turned out a sixty-page handwritten paper, upon which his professor noted: 'Material good. Form fair.' It was a correct estimate.[8]

Franklin D. Roosevelt began his account with the first Roosevelt in New Netherland, Claes Martensen van Rosenvelt. Franklin was not aware of the spelling 'Rosenvelt,' but did note that Claes almost immediately dropped the 'van' and that there were numerous variations in early spelling. It was spelled, he explained, in almost a dozen ways, 'due to the illiteracy not only of the members of the family but of the clerks of public offices.' Most of the family, and those best known, he explained, spelled the name with two *o*'s but pronounced it as in the original Dutch, as though it were a single vowel - like 'rose.' A bit of evidence that he introduced on the strange spelling of the name was a 'Claes Roosinffelt' he found in a list of those in Ulster County, New York, who in 1689, after the English conquest of New Netherland, took an oath of allegiance to the King. Franklin thought this was the original Claes, but it was his son, who came to be known as Nicholas Roosevelt.[9]

The spelling 'Rosenvelt' gave ammunition in the 1930's to anti-Semites hostile to Roosevelt, who used the name to try to prove him Jewish. Some Jews were eager to claim him as one of their own. In response to a query, Roosevelt wrote concerning the Roosevelts: 'In the dim past they may have been Jews or Catholics or Protestants - what I am more interested in is whether they were good citizens and believers in God - I hope they were both.'[10]

In the early 1900's neither Theodore nor Franklin D. Roosevelt tried to pinpoint the location in Holland from which the Roosevelts had come. In later years, Franklin came to believe, as he wrote a Michigan Dutchman in 1932, that they were undoubtedly from the island of Tholen, which is near the mouth of the Rhine in Zeeland.[11] Americans interested in Roosevelt's genealogy wrote the head of the General Netherland Tourist Association, W.P.F. van Deventer, who undertook an inquiry. It led to the small Zeeland village of Oud-Vossemeer on Tholen, where the name Roosevelt (spelled with one *o*) was relatively common. There were still three homesteads there which had belonged to the Roosevelts, and in the church was a large brass chandelier bearing an inscription stating that it was the gift of Johannis van Rosevelt. In the one-room town hall, the mantelpiece bore the coats of arms of local families; a portion of one of these bore a chevron with three roses. The villagers were ready enough to claim President Roosevelt, but one of them complained: 'He does not care. When the Church, in which "his" chandelier is hanging had to be repaired, a request was made, asking him to contribute, but nothing has come of it.'[12]

The fact was, as Franklin D. Roosevelt pointed out when this information came to his attention, that the crucial evidence in the form of a record of Claes Martensen van Rosenvelt had not as yet been found. The Minister to the Netherlands, Grenville T. Emmet, in 1936 sent him a translated article about Oud-Vossemeer and a photograph of the Roosevelt coat of arms. Roosevelt was interested but cautious: 'Undoubtedly the Roosevelts of that place were kinsmen but, of course, the key of the Vossemeer connection would lie in discovering any definite record of the first Roosevelt who came to this country and from whom all the Roosevelts in America are descended.' No such record subsequently came to Roosevelt's attention, but Allen Churchill in his collective biography, *The Roosevelts*, places the family firmly in Oud-Vossemer.[13]

The first Roosevelt was a farmer, who came with sufficient cash to purchase for one hundred guilders a forty-eight-acre *bouwerie* in mid-Manhattan, beginning at about Twenty-ninth Street. It came to be known as Rose Hill. When Claes's son, also called Claes, was nine years old, the British captured the colony, renaming it and the city New York. The younger Claes allowed his name to become anglicized; he became Nicholas Roosevelt. For a time he lived at Esopus (presentday Kingston), ninety miles up the Hudson, but then returned to New York City, where the two presidential lines of the family lived generation after generation. In the city, Nicholas was 'a burgher of the major right,' according to city records, a miller who became an alderman. He lived to be a patriarch of eighty-four, leaving some forty-five

Franklin D. Roosevelt taking his oath of office as Governor of New York, January 1, 1929, with his hand placed on the old Dutch family Bible (*Keystone Press Agency*)

children and grandchildren, and was the progenitor of two Presidents.[14]

From this time on the Roosevelts were a family of civic-minded, prosperous businessmen. By the 1730's they were beginning to speak English as their first language although into the nineteenth century many spoke Dutch at Sunday dinner. Jacobus and Johannes Roosevelt became James and John. One of the Johannes Roosevelts was graduated from Yale in 1735. For five generations until 1821, the males in Theodore Roosevelt's branch of the family married women with Dutch names. After only three generations, in 1752, Franklin D. Roosevelt's branch broke away.

In his college thesis, Franklin D. Roosevelt wrote, betraying the sense of social status with which he had been reared: ‘As regards the marriages of the Roosevelts, the first three were, as was natural in a Dutch colony, with Dutch-descended women. After the third generation the marriages were for the most part with those of English descent, but Dutch marriages occurred even then, as the best New York families were still Dutch. Thus the stock kept virile and abreast of the times.’

The ancestors of Theodore Roosevelt became successful as hardware merchants, a business which ultimately his father inherited. Franklin's ancestor Isaac Roosevelt built a comfortable family fortune as a sugar refiner and merchant from the 1740's through the American Revolution. During the conflict, most of the Roosevelts were conspicuous patriots. Franklin D. Roosevelt was particularly proud of Isaac Roosevelt, who was a member of the New York constitutional convention and one of the first members of the state senate. Gilbert Stuart's portrait of Isaac hangs in the living room at Hyde Park.[15]

The legacy of both Theodore and Franklin D. Roosevelt was one of generations of affluence - not enormous fortunes by the standards of their day and ours, but despite their modesty in protesting their limited means, substantial wealth. The $200,000 Theodore Roosevelt received as a legacy from his father would be the equivalent of perhaps a million and a half dollars in the 1980's.

Equally important was the legacy of public service. Already at nineteen, Franklin D. Roosevelt had had that firmly impressed upon him through the example of his parents, functioning like a family of benevolent country squires in Hyde Park, and by the energetic example of Theodore Roosevelt, who had just succeeded to the presidency that fall. He concluded the study of his ancestors ringingly:

> Some of the famous Dutch families in New York have today nothing left but their name - they are few in numbers, they lack progressiveness and a true democratic spirit. One reason - perhaps the chief - of the virility of

> the Roosevelts is this very democratic spirit. They have never felt that because they were born in a good position they could put their hands in their pockets and succeed. They have felt, rather, that, being born in a good position, there was no excuse for them if they did not do their duty by the community, and it is because this idea was instilled into them from their birth that they have in nearly every case proved good citizens.[16]

Pride in their Dutch lineage and in the Dutch tradition was obviously important to both the Roosevelts. The Dutch image was a prestigious one, embodying good citizenship, stubborn courage, industry, resourcefulness, and cleanliness. It was in part compounded of the paintings of the Dutch masters - the bright, clean, affluent household scenes of Vermeer and the solidity of the burghers and their wives who sat for Rembrandt. The popular image of cleanliness and brightness came to be promulgated in two widely sold commercial products, Dutch Boy paint and Old Dutch Cleanser, which portrayed a Dutch housewife, stick in hand, energetically chasing dirt.

In part, the image in New York grew out of the frolicsome mock epic of Washington Irving's *History of New York*, first published in 1809 as the purported work of one Diedrich Knickerbocker. Irving's New Netherland, with its stolid, provincial Dutch settlers, formidable as trenchermen, bore some resemblance to Rabelais's Touraine and the book thinly disguised the foibles of some of Irving's contemporaries. Yet overall it created an appealing legend of a sturdy innocence soon swamped by an alien Yankee culture. Knickerbocker became the prized appellation of everything of Dutch descent; the cartoon symbol for New York City became 'Father Knickerbocker' in his old-fashioned Dutch apparel.[17]

Dutchness implied democracy not only to the Roosevelts but to all educated Americans of the late nineteenth century. John Lothrop Motley augmented the image in his *Rise of the Dutch Republic* (1856), which presented the sixteenth-century revolt against Spanish rule as the cause of democratic, tolerant Protestantism. Mary Mapes Dodge in turn drew upon Motley's history for her *Hans Brinker, or, The Silver Skates* (1865), which introduced the virtues of the Dutch to generations of American children. Further, there was the admiration of William of Orange, who in 1689 had come to England with his wife Mary II to make secure for the English the rights gained in the Glorious Revolution.

Dutchness also symbolized economic enterprise, the resourcefulness of merchants sending their fleets throughout the world and of the millers and refiners like the Roosevelts in New York. These were also characteristics of the British and the French, but on one occasion Franklin D. Roosevelt found it useful to give them at least by implica-

tion a Dutch emphasis. In the neutrality period of 1939 when an American newspaperman quite correctly enumerated the Roosevelts' connections for several generations with the British and French, Roosevelt sought to refute him by citing Isaac Roosevelt's sugar trade: 'If he would look into the question of "family ties," he would realize that the Roosevelt family, in the West Indian sugar business, was compelled to contend many years against the British and French interests in those Islands - and that is what made them revolutionists rather than tories in 1776.'[18] (The greater likelihood is that Isaac Roosevelt had profited through illegal trade with the French.)

Both Roosevelts were members of organizations formed by those claiming Dutch descent. Theodore, like his father, belonged to the St. Nicholas Society of the City of New York, which in 1905 published a brief genealogical record of its members. Franklin D. Roosevelt was active in the Holland Society, and through it furthered his interest in colonial Dutch architecture. In 1923, he urged in its publication, *De Halve Maen*, that the society sponsor a book of photographs of old Dutch houses, and then as chairman of its Publication Committee, raised $7,000 for its undertaking.[19] It resulted in the attractive *Dutch Houses in the Hudson River Valley before 1776* (1929) by the historian Helen W. Reynolds. In the introduction, Roosevelt wrote: 'The genesis of my interest... lies in the destruction of a delightful old house in Dutchess County, New York, when I was a small boy; for, many years later, in searching vainly for some photograph or drawing of that house, I came to realize that such dwellings of the colonial period in New York as had stood until the twentieth century were fast disappearing before the march of modern civilization and that soon most of them would be gone.'[20]

Throughout the remainder of his life, Roosevelt continued through Miss Reynolds his interest in Dutch colonial houses and history. The style of architecture and the construction material of fieldstone so greatly appealed to him that he saw that they were incorporated into the post offices at Hyde Park and in neighboring Poughkeepsie and Rhinebeck during his years as President. It became the architectural style, too, that he used in building a small house for himself on a hilltop on the eastern bounds of his estate, and most notably in the Franklin D. Roosevelt Library, where his papers and mementos are to be found. Thanks largely to Roosevelt there was a renaissance of Dutch colonial architecture in Hyde Park and its vicinity.[21]

During the 1920's, Roosevelt was also active in the Netherlands-America Foundation, which sought to promote better relations between the two countries. He was a prime mover in 1922 to form a single organization with the Netherlands Chamber of Commerce in

New York to avoid overlapping activities and to make a stronger and wider appeal for support. Representatives of the two groups met at his home at 49 East Sixty-fifth Street, and typically Roosevelt presented them with a comprehensive scheme. He enjoyed planning of that sort:

> Mr. Roosevelt suggested that there be organized a Netherlands-America Federation to act as a sort of clearing house, and to include as many as possible of the societies working toward better relations between the Netherlands and the United States. He suggested that each society might keep its own identity but work with the others in joint enterprises, and share in a general publicity; and that if one organization undertook a piece of work the others would be invited to cooperate if they saw fit. Such a plan would limit duplication of interest.... He thought that there should be frequent meetings for joint conference between the heads of the separate branches, so that each might understand and support the enterprises of the other. If such a Federation were achieved, Mr. Roosevelt thought that the magazine, 'Holland and Her Colonies,' now published by the Chamber of Commerce, might be developed into a true Netherland-American magazine to serve the interests not only of commerce but of the arts, literature, and social activities, and of the West as well as of the East.[22]

The conference went well, but thereafter Roosevelt, who had a multiplicity of similar interests, does not seem to have played any role in the enterprise. He continued his association with the Holland Society and upon its fiftieth anniversary, January 17, 1935, telephoned his greetings from the White House to the assembled celebrants:

> Our early forebears brought from the Netherlands a quality of endurance against great odds - a quality of quiet determination to conquer obstacles of nature and obstacles of man. That is why for many years I have been so deeply interested in the preservation of the records and monuments left in New York City and the Hudson River Valley by the Dutch pioneers. The influence of New Netherland on the whole Colonial period of our history, which culminated in the War for Independence, has not as yet been fully recognized.... It is an influence which manifests itself today in almost every part of our Union of States.[23]

Both Roosevelts as public figures had some interest in the modern Netherlands, but were ordinarily preoccupied with the great powers. For Theodore Roosevelt, Dutchness seems to have been a matter of inheritance, not presidential action.

Theodore Roosevelt's view of the Netherlands was that the country, like Sweden, had long since lost its standing as a power but none-

theless was in a healthy state. To his friend Cecil Arthur Spring-Rice, who feared the decline of Great Britain, he wrote consolingly in 1901 that those two nations 'have had a couple of centuries of perfectly healthy life since their greatness vanished. The loss of greatness was a real and terrible loss, but yet a good deal remained.'[24]

A decade later, when Roosevelt visited the Netherlands while on a European tour, he became decidedly more positive about it. In part that might have been because he received such a warm reception. 'Late in the evening we crossed into Holland,' he wrote, 'and at the first place we stopped there was a wildly enthusiastic mob of ten thousand people cheering and calling.' He suspected that the Dutch, like the people of other countries he visited, took 'a quite unwarranted feeling of interest in and liking for me, because to them I symbolized my country, and my country symbolized something that stirred them.'

The warmth of the Dutch, whether warranted or not, stimulated a reciprocal warmth in Roosevelt. He formed a high opinion of the Dutch people - except for Queen Wilhelmina and her consort, whom he heartily disliked. 'It was Wilhelmina's pretentiousness that made her ridiculous,' TR observed in a patronizing critique. Holland in his eyes was a small country less important than some of the states in the federal Union, and the sovereign less important than the governors of those states. For her to behave 'as if she belonged to the God-givenruler class... was absurd.' The comments reflected upon Roosevelt as much as upon the Queen. Perhaps he felt that she was not as deferential as she might be toward him since he was an ex-President, not an actual head of state. Roosevelt may have been a bit touchy about being a former rather than present President. Later he mentioned how in Denmark the Russian envoy had complained to the American minister because Roosevelt, not even an Excellency, was being entertained in the royal palace in the same rooms the Czar had occupied the previous summer. Perhaps one of the reasons why Roosevelt found the Dutch people quite charming was that 'the crowd behaved exactly as if I were still President and home in America.'

In total, Roosevelt's estimate of the Netherlands was quite positive, more so than before his visit:

> There was one thing I found really consoling about Holland. After the beginning of the eighteenth century it had gone steadily downhill, and was very low indeed at the close of the Napoleonic wars. Since then it has steadily risen, and though the nation itself is small I was struck by the power and alertness and live spirit of the people as individuals and collectively. They had completely recovered themselves. When I feel melancholy about some of the tendencies in England and the United States, I like to think that they probably only represent temporary maladies, and

> that ultimately our people will recover themselves and achieve more than they have ever achieved; and Holland shows that national recovery can really take place.[25]

During World War I, when Roosevelt was distributing money from the fund he had established with the Nobel Peace Prize, he allotted $ 1,000 for the care of Belgian refugees in the Netherlands. 'In Holland,' he noted, 'the burden of caring for the Belgian victims of the German horror has been very heavy.'[26]

In those same war years, young Franklin D. Roosevelt, who was serving as Assistant Secretary of the Navy in the Woodrow Wilson administration, first became indirectly involved with the Dutch government. In March 1918 he sent an unofficial feeler through a submarine expert, Marley F. Hay, who was departing for the Netherlands, to find out if the government would be willing to sell the island of Curaçao off the coast of South America. Roosevelt may well have been acting on his own, since Secretary of the Navy Josephus Daniels asked Hay an hour later if Roosevelt had spoken to him. When Hay said he had, Daniels told him not to sound out the Dutch, that Daniels had taken up the matter with President Wilson, who had declared the United States already had trouble enough with South American countries. Shortly afterward, Roosevelt, who had heard of Daniels' conversation, asked Hay to query the Dutch nonetheless. When Hay arrived in the Netherlands he conveyed Roosevelt's message to the Foreign Minister, who replied that the government could not consider selling the island for fear Germany would regard it as an unneutral act.[27]

During World War II, when the Netherlands was again in the uncomfortable position of being a small neutral nation next to its powerful German neighbor, Franklin D. Roosevelt was a friend in the White House. When the threat of a Nazi invasion first became acute, he could not guarantee armed assistance but at least could offer a refuge. During the first few weeks of the war in September and October 1939, Hitler's forces wiped out opposition in Poland, then turned toward the west and paused. The Belgian and Dutch governments received reports that Germany might invade the Netherlands on November 9. Roosevelt sent personal and unofficial messages to both King Leopold and Queen Wilhelmina, offering to give refuge to their families. 'In view of the fact that Leopold is an old friend of mine and that I have ancestral Dutch connections it would be a decent thing to do,' he explained to Secretary of State Cordell Hull, adding: 'in addition whether they accepted or declined, if war comes to them it might be a helpful political gesture for the future.'[28] He sent a warm note to Queen Wilhelmina, whom he had never met:

'I am thinking much of you and the House of Orange in these

critical days, and it occurs to me that in the event of the invasion of Holland you may care to have the Crown Princess and the children come to the United States temporarily to be completely safe against airplane raids. It would give Mrs. Roosevelt and me very great happiness to care for them over here as if they were members of our own family and they could come to us either in Washington or at our country place at Hyde Park....'[29]

The first threat of invasion did not materialize, but in December, Roosevelt renewed his offer in a lengthy letter. He assured Queen Wilhelmina that he would at a moment's notice send a cruiser to a safe point to carry her grandchildren, and Princess Juliana, should she want to come, to stay with him at the White House or with his eighty-five-year-old mother at Hyde Park:

'You, my good friend, I know will want to stick by the ship....

Some day I shall hope to have the great privilege of meeting you. You do not know it but the only time I have seen you was when we were both children - and you were driving in one of the parks at The Hague.'[30]

Roosevelt was two years younger than Queen Wilhelmina.

At Roosevelt's direction, the minister to the Netherlands, George A. Gordon, had audiences with the Queen in November 1939 and again in January 1940, when there were fresh indications that Nazi troops were about to cross the Dutch frontier. Each time the Germans stopped short of action, leading Gordon to think that the audiences had had a salutary effect.

In the spring of 1940, there were incessant reports that the Germans were planning a major attack to the west, and on April 9 they dashed into Denmark and Norway. Four days later, Gordon cabled that the Netherlands was being threatened even more seriously than before, and asked Roosevelt to send a fresh message to the Queen. Roosevelt decided not to do so; it would have been pointless, since nothing he could do would prevent the Germans from acting.[31]

Finally, as had been so long threatened, the Nazis on May 10 opened their blitz of the Netherlands, Belgium, and Luxembourg. Within four days the Netherlands was overrun and Queen Wilhelmina had to move her government to London and to continue resistance from there.

While Roosevelt had not been able to help fend against the German sweep, he reiterated on May 18, 1940, by secret cable through Ambassador Joseph Kennedy in London, his offer to help the Dutch royal family if the 'inhuman bombing of England' made it advisable. He would send a cruiser or a merchant ship with convoy to an Irish port, if Queen Wilhelmina wished.[32]

Instead Queen Wilhelmina stayed in London with the government-

in-exile, distinguishing herself with her broadcasts to bolster the morale of the Dutch people. Juliana and her daughters departed in June for Canada, rather than the United States, since only in an allied country could she with certainty resume royal powers in the event of Wilhelmina's death.

In the summer of 1942, with the United States in the war, there were no longer, as Queen Wilhelmina has written, 'the theoretical problems that could have been created by a visit from me, as a belligerent, to a "neutral" country.' She accepted President Roosevelt's invitation, flying to Canada, then taking a train to Lee, Massachusetts, in the Berkshires, not far from Hyde Park. Juliana had rented a house there so that her mother could rest for several weeks. Roosevelt came up to pay his respects to Queen Wilhelmina, bringing with him Princess Martha of Norway. Juliana had already visited the Roosevelts twice, and went with her mother to Hyde Park. In her memoirs, Queen Wilhelmina has written:

'To me everything was new, and meeting the President and Mrs. Roosevelt was an experience, although even at the first meeting with him I felt as if I was addressing an old friend, so cordial were his feelings for the Netherlands and for Juliana, Bernhard, the children and me.

My respect and admiration had not only been aroused by my correspondence with him and the messages he had sent me; even more, perhaps, had I been impressed by his "fireside chats" (to which I could listen regularly at Stubbings [in England] at 3 a.m.) and his statesmanship, first as a sympathizing neutral, then as an ally in the war. Meeting him, one was impressed by his strong personality, his willpower and perseverance, which had been steeled by his courage in dealing with the consequences of the poliomyelitis which had struck him years before. One felt certain that he would never yield and never abandon a cause he considered just, but would persevere in battle until he had attained his goal.'[33]

Roosevelt had already formed a warm, informal relationship with Princess Juliana, as he had with other royalty in exile during the war, but was apprehensive about the Queen. The President rather dreaded her visit 'because of stories of her stiff and stern ways which have preceded her,' one of Roosevelt's secretaries, William Hassett, noted in his diary. 'From the members of her entourage come stories of their... fear of her arbitrary ways.' But the President's closest adviser, Harry Hopkins, reported that she had been pleasant and gracious to him in London, and so she was with Roosevelt. First they had tea in Lee, then she came to Hyde Park. 'The Boss said he liked her,' wrote Hassett, '... and that the picnic was very enjoyable.'[34]

In August 1942, Queen Wilhelmina visited President Roosevelt

in Washington, and accepted a 173-foot submarine chaser bearing her name upon behalf of the Netherlands navy. It was a felicitous ceremony. Roosevelt declared:

'From the earliest days of history, the people of The Netherlands - your people - have been willing to fight for their freedom and independence. They have won out in the face of great odds.

Once more they are fighting for that independence. Once more they will win and maintain it.'

Queen Wilhelmina in her response to Roosevelt remarked, 'May your love of the sea and of seamanship pervade this vessel and inspire those on board.'

While she was in Washington, the Queen also appeared and spoke briefly at one of Roosevelt's press conferences and addressed a joint session of Congress. Her visit was so successful that a year later she returned to the United States and again was a guest of the President.[35]

Roosevelt continued to write to Wilhelmina as to a dear friend, and acted as a warm patron to Princess Juliana and her husband. When, in January 1943, a third daughter, Margriet, was born to them, they asked Roosevelt to be the godfather. That fall Roosevelt wrote Prince Bernhard: 'Juliana and the children were at Hyde Park for three days and I have completely fallen in love with my Godchild - the very best behaved baby I have ever seen. She took to me at once and she was brought to my room in the mornings when I was having my breakfast, and she was perfectly happy playing with a spoon.'[36]

Even in the spring of 1944, with his health declining, and planning for the imminent landing in France heavily occupying him, Roosevelt found time to write Juliana to offer her the use of his summer place at Campobello Island, New Brunswick. He described the main house and the simpler one next door with care, then like a benign older relative noted: 'We are not using either of the houses this Summer and it is the kind of a location, with very few neighbors, where it would be really impossible to rent the houses. Therefore, they are yours to occupy, and, because we are both Dutch, the terms would be extremely simple - no rent.'[37]

As for Queen Wilhelmina, Roosevelt continued to correspond with her, despite his failing physical condition. In late March 1945, with the war winding to an end in Europe and the liberation of the Netherlands underway, Roosevelt expressed his delight over her 'flying visit to a little piece of the Netherlands.' Food for Europe was in short supply, he warned her, but he had instructed General Eisenhower to channel as much as possible to Amsterdam. 'You can be very certain that I shall not forget the country of my origin,' he assured her.[38]

Three weeks later, Roosevelt died at Warm Springs, Georgia. It was not unexpected, Queen Wilhelmina has written. Juliana had

The Roosevelts welcome Queen Wilhelmina to Washington, August 5, 1942

The Roosevelts entertain Princess Juliana at a picnic lunch at Mrs. Roosevelt's Val-Kill cottage, Hyde Park, New York, October 9, 1943 (*Courtesy of the Franklin D. Roosevelt Library*)

seen him that March and had been shocked at the change in his appearance. Wilhelmina remembered her last long weekend with him at Hyde Park in the summer of 1943. Her recollections are a poignant memorial to the personal relationship, and to the Dutchness of Franklin D. Roosevelt:

'How well I remember Roosevelt taking me round his estate in a car with exclusively hand-operated controls, and how visibly he enjoyed driving his own car. He also took me to the station in it; I can still see him waving to me from his car as the train moved out. His last words contained good wishes for the resurrection of the Netherlands who held such a special place in his heart and for us all.'[39]

Eindnoten:

1 The lineage of both Roosevelts is traced in Hugh Montgomery-Massingberd, ed., *Burke's Presidential Families of the United States of America* (London, 1975), pp. 421, 503. Howard K. Beale, 'T.R.'s Ancestry: A Study in Heredity,' *New York Genealogical and Biographical Record*, October 1954, pp. 196-205, is indispensable, since it examines all of TR's ancestors, not merely the male line as in Burke. Franklin D. Roosevelt, 'The Roosevelt Family in New Amsterdam before the Revolution,' Roosevelt mss., Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, New York. All manuscripts hereafter cited are from the Roosevelt Library. The writer wishes to express his appreciation to Dr. William Emerson, director of the Roosevelt Library, Mark Renovitch of the Roosevelt Library staff, and Ms. Jean Coberly, History Department head, Seattle Public Library, for their invaluable aid in his research.

2 Theodore Roosevelt, *An Autobiography* (Vol. XXII of *The Works of Theodore Roosevelt*, New York, 1925), pp. 3-5; Beale, 'T.R.'s Ancestry,' pp. 197, 204.

3 T. Roosevelt, *Autobiography*, p. 3.

4 Burke, *Presidential Families*, p. 421.

5 Beale, 'T.R.'s Ancestry,' p. 197.

6 T. Roosevelt, *Autobiography*, pp. 4-5; Edmund Morris, *The Rise of Theodore Roosevelt*, New York, 1979), p. 37.

7. Frank Freidel, *Franklin D. Roosevelt: The Apprenticeship* (Boston, 1952), p. 5.

8 F.D. Roosevelt, 'The Roosevelt Family in New Amsterdam before the Revolution'; Elliott Roosevelt, ed., *F.D.R.: His Personal Letters, Early Years* (New York, 1947), p. 464 (hereafter cited as PL). FDR wrote the thesis in a course in American History to 1783 taught by Professor Edward Channing. He wrote his mother: 'I have been in the library constantly looking up old records, but nothing much is to be found. Do please copy for me all the extracts in our old Dutch Bible & send them to me. Also the old brown genealogy which you have, a pamphlet, & any other records you have.'

9 F.D. Roosevelt, 'Roosevelt Family'; Allen Churchill, *The Roosevelts of New York: American Aristocrats* (New York, 1965), pp. 30-31. Other useful studies of the Roosevelts are Bellamy Partridge, *The Roosevelt Family in America* (New York, 1936), and Karl Schriftgiesser, *The Amazing Roosevelt Family, 1613-1942* (New York, 1942). For a brief account of FDR's ancestors, see Freidel, *Roosevelt*, pp. 6-15.

10 FDR to Philip Slomowitz, March 7, 1935, cited in Freidel, *Roosevelt*, p. 6.

11 FDR to C. Heÿstek, June 7, 1932, Family, Business, and Personal File, #115. Hereafter cited as FBP File.

12 'In the Cradle of the Roosevelts,' President's Secretary's File, #62. Hereafter cited as PSF.

13 FDR to Grenville T. Emmet, March 7, 1936, PSF #19, cited in *F.D.R.: His Personal Letters, 1928-1945* (New York, 1950), II, 1567-68. Hereafter cited as *PL. 1928-1945*. Churchill, *Roosevelts of New York*, p. 2.

14 Churchill, *Roosevelts of New York*, pp. 30-47.
15 Freidel, *Roosevelt*, pp. 6-7; Churchill, *Roosevelts of New York*, pp. 48-61; F.D. Rosevelt, 'Roosevelt Family.'
16 F.D. Roosevelt, 'Roosevelt Family.'
17 Washington Irving, *A History of New York from the Beginning of the World to the End of the Dutch Dynasty, by Diedrich Knickerbocker* (Vol. I of *The Works of Washington Irving*, New York, 1860); Martin Roth, *Comedy and America: The Lost World of Washington Irving* (Port Washington, N.Y., 1976), pp. 114-54.
18 FDR to Stephen Early, October 19, 1939, *PL, 1928-1945*, II, 942.
19 St. Nicholas Society of the City of New York, *Genealogical Record* (New York, 1905); FDR, 'Preserve the Pictures of Old Landmarks,' *De Halve Maen*, April 1923; Holland Society correspondence, Group 14.
20 Helen Wilkinson Reynolds, *Dutch Houses in the Hudson River Valley before 1776* (New York, 1929), introductory pages not numbered.
21 Not everyone shared FDR's enthusiasm for construction in Dutch colonial fieldstone. Roosevelt at the dedication of the Rhinebeck post office in 1939 said: 'We are seeking to follow the type of architecture which is good in the sense that it does not of necessity follow the whims of the moment but seeks an artistry that ought to be good, as far as we can tell, for all time to come.' But during World War II when FDR drove Princess Juliana to see the site at which a Rhinebeck high school was to be built, he impeded construction of the building. Rhinebeck residents, staunchly Republican, circulated the rumor that he was insisting upon another fieldstone building. His friend Olin Dows writes: 'This gossip added materially to the difficulties in getting the community to vote for a much needed building.' Olin Dows, *Franklin Roosevelt at Hyde Park* (New York, 1949), pp. 111-12.
22 Hannah W. Catlin to FDR, May 24, 1922, enclosing memorandum, FBP File, #59.
23 Franklin D. Roosevelt, *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt* (13 vols.; New York, 1938-50), IV, 41-42.
24 Elting E. Morison et al., eds., *The Letters of Theodore Roosevelt* (8 vols.; Cambridge, Mass., 1951-54), III, 16.
25 TR to George Otto Trevelyan, October 1, 1911, in Morison, *Letters*, III, 383-84, 391.
26 Morison, *Letters*, VIII, 135.
27 Interview with Marley F. Hay, April 1950, Oral History Project, Columbia University, cited in Frank Freidel, *Franklin D. Roosevelt: The Ordeal* (Boston, 1954), p. 135.
28 FDR to Cordell Hull, November 11, 1939, *PL, 1928-1945*, II, 952; Cordell Hull, *The Memoirs of Cordell Hull* (2 vols.; New York, 1948), pp. 712-13.
29 FDR to Cordell Hull, November 11, 1939, *PL, 1928-1945*, II, 952-53.
30 FDR to Queen Wilhelmina, December 19, 1939, *PL, 1928-1945*, II, 971.
31 Hull, *Memoirs*, pp. 762-63.
32 FDR to Queen Wilhelmina, May 18, 1940, *PL, 1928-1945*, II, 1027.
33 Wilhelmina, *Lonely But Not Alone* (English translation of *Eenzaam maar niet Alleen*) (New York, 1960), pp. 149-80; L. de Jong, *Konigin Wilhelmina in Londen, 1940-1945 (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Nieuwe Reeks, Deel 29, Afdeling Letterkunde, No. 2 (Amsterdam, 1966); Werner Warmbrunn, *The Dutch under Geman Occupation, 1940-1945* (Stanford, Calif., 1963), pp. 278 *et passim*.
34 Wilhelmina, *Lonely*, pp. 180-81; William D. Hassett, *Off the Record with FDR, 1942-1945* (New Brunswick, N.J., 1958), pp. 87, 91.
35 Roosevelt, *Public Papers and Addresses*, 1942, pp. 322-23.
36 FDR to Prince Bernhard, October 12, 1943, *PL, 1928-1945*, II, 1452.
37 FDR to Princess Juliana, May 20, 1944, PSF, #62.
38 FDR to Queen Wilhelmina, March 21, 1945, PSF, #62, cited in *PL, 1928-1945*, II, 1576-77.
39 Wilhelmina, *Lonely*, p. 189.

Part Three

· ⁂ ·

Bilateral perception

John Lothrop Motley and the Netherlands

O.D. Edwards

IT is fitting - indeed, supremely fitting - that a study of John Lothrop Motley (1814-77) should begin with a superlative: his admirers and adversaries would be largely at one on that. Here it is: The case of Hotley's historical writing on the Netherlands would seem to be unique in the force and nature of its initial impact in international cultural relations. There are, happily, innumerable examples of historians of one country making the history of another their professional life's work. Often the result of their work will be to awaken readers limited to the language in which they write to interest and excitement respecting the country under investigation where hitherto ignorance and indifference were the only reactions. But seldom if ever can the thing have been as violent as it was in Motley's case. When *The Rise of the Dutch Republic* was published in 1856, the Dutch historical profession possessed a science and a sophistication superior to historical scholarship in the English-speaking countries, but its achievements were virtually unknown to them. The *Edinburgh Review*, in a lengthy article for January on Motley's book and Prescott's *Philip II*, alluded with assurance, knowledge, and respect to the archival publication, editing, and commentary of Groen van Prinsterer, but the anonymous review was the work of Guizot, who was to translate and introduce Motley for a French audience. Robert Jacobus Fruin, who has been termed the Ranke of the Netherlands, had to wait until the twentieth century for even fragmentary translation into English, and his lengthy, kindly, and devastating commentaries on Motley never reached an English-speaking readership at all. A few readers in the British Isles and North America would have seen the translation of Schiller's unfinished *Revolt of the Netherlands*, led to it perhaps by the characteristic vehemence with which it is trumpeted in Carlyle's *Life of Schiller*; fewer would have looked at Watson's eighteenth-century work which provided the chief source for

John Lothrop Motley (1814-1877) - after an engraving in the Dutch magazine *Eigen Haard*, 1877

Schiller (who, in common with Watson, and the present writer, knew no Dutch). So little was a market assumed to exist that Motley had to pay the expenses of his work's publication by John Chapman of London: it then sold 15,000 copies (each containing about 600,000 words) in a single year. It remained a best seller for decades in both the British Isles and the United States; it was adapted into school editions, illustrated editions, text editions, de luxe editions, cheap editions, popular editions, and was still reaching a wide public one hundred years later. It was a prime favorite at (Protestant) school prize-givings, decked out with engravings of Dutch landscapes considerably inferior to the work of the artists of that country, and sometimes concluding with a view of an assassinated William the Silent keeling over with an expression of acute dyspepsia, in which presumably piety, statesmanship, and martyrdom were felt to be nicely blended. As a general rule it was also distinguished by a total absence of maps, save occasionally for a general representation of the possessions of Charles V, a point which, however irritating to the conscientious reader, did at least symbolize that lack of local geographical understanding which was the foremost point in the future indictment of Motley by the scholar who ultimately supplanted him, even in the parochial hearts of the English-speakers, Professor Pieter Geyl. But although it was on Motley's own launching pad, London, that Geyl and his lieutenants in England such as G.J. Renier and S.T. Bindoff commenced the campaign which so utterly called into question the conclusions of the American writer, their work only began to reach a wide audience by the 1930's. For about three quarters of a century, when British or American readers thought about the Netherlands, it was the prose of Motley's *Dutch Republic* they had in mind.

This last fact alone merits a fresh look at Motley and his place in American cultural history. He and he alone had created a Dutch awareness on a wide scale: before his advent, when the great American reading public had thought of the Dutch, it did so in the comic if affectionate terms associated with Father Knickerbocker, Rip Van Winkle, and, presumably in less comic terms, Vanderdecken of the *Flying Dutchman:* the editor of Motley's *Correspondence*, George William Curtis of *Harper's*, was to declare that Motley's work was an act of atonement for the belittlement of the Dutch in American eyes by Washington Irving. Certainly nobody could suggest that Motley's Sunday-school hero portrayal of William the Silent had the slightest intention of being anything but an essay in the utmost reverence: indeed William became the first competitor George Washington had to date received in the United States, in edification of character, profundity of statesmanship, and nobility of intellect. However, despite the significance of competition in Dutch and American history, Wil-

liam and Washington were not in competition really, any more than Moses and Elijah had been. In any case, Irving himself heartily welcomed the new evangel and wrote Motley on July 17, 1857: 'The minute and unwearied research, the scrupulous fidelity and impartial justice with which you execute your task, prove to me that you are properly sensible of the high calling of the American press - that rising tribunal before which the whole world is to be summoned, its history to be revised and rewritten, and the judgment of past ages to be cancelled or confirmed.' Here was the imperialism of historiography with a vengeance!

And indeed, for all of Motley's fulmination against Philip II and his alien invasion of the Netherlands, the hard-working Dutch historians of his day might well be forgiven for seeing him as almost as alien an invasion himself. Irving's bombast was not prompted by similar tones in Motley's preface: he was gentlemanly, and civil, by nature, where his temper was not aroused - he was, in fact, a very likable and kindly person - and he knew his manners in thanking librarians and archivists. His sense of obligation to Dutch historiography, one might say his sense of its existence and achievements, is less evident in the *Dutch Republic* than in his later work; the successor volumes to it, *The History of the United Netherlands*, contain references to Fruin of an almost embarrassed respect, as though Motley had become sensible that his best seller might seem a jay in eagle's feathers, or, at best, the moon to a sunless audience benighted in their Anglophone ignorance. It was his tragedy that at his historiographical christening the bad fairy might have been thought to declare that he would only succeed by failing, and fail by succeeding. For *The Rise of the Dutch Republic* is far and away the worst as well as the most popular of Motley's three works on Dutch history. Superficially, it possesses more artistic cohesion, taking its readers from the grand spectacle of Charles V's abdication (after a lengthy introduction opening with Caesar's Gallic wars) and concluding with the high drama of the murder of William the Silent; the *United Netherlands* merely spanned the period from that murder to the synod of Dort, hardly a comparable end game in American eyes, and *The Life and Death of John of Barneveld* was, as even its dimmest critics realized, no biography but rather a view of the last ten years of Oldenbarneveldt's life ranging loosely through the European diplomacy observed in his correspondence and the circumstances of his fall and death. Yet as history the progress in quality moved inversely to the decline in popularity: by the last book, Motley was operating almost entirely from archives, much of it manuscript material unused by any scholars, where in the first his dependence had been very largely on published sources. Likes and dislikes he could never refrain from asserting and

reiterating, but by *Barneveld* he was showing capacity for drawing complex and even somewhat subtle portraits, in which darkness and light were impressively mixed, whereas the *Dutch Republic* is famous or infamous for its obsessiveness about the utter goodness of William the Silent and the utter badness of Philip II. Henry IV of France, in particular, is drawn with skill, appreciation, and real humor in both the *United Netherlands* and *Barneveld*, followed by the writer with evident equal zest whether in the skill and foresight of his diplomacy or in the absurdity of his passion for the Princesse de Condé, with all of its far-flung political repercussions. Sir George Clark, in his lecture to the British Academy in 1946 on the revolt of the Netherlands, remarked that even then neither English nor Dutch historians seemed fully to realize how much the English owed the defeat of the Spanish Armada to the Dutch immobilization of Parma's forces; that was no fault of Motley, who harangued his English-reading audience on the point at great length in the *United Netherlands* over eighty-five years before Sir George's paper. The recent work of Professor Charles Wilson has reaffirmed Motley's indictment against Elizabeth's failure to give sufficient support to the Netherlands, and its decisive role in the loss of Antwerp, despite the anger that Motley's strictures aroused in admirers of the Tudor Queen ever since he wrote, and it is arguable that the vociferous American maintained a perspective on the reality of Elizabethan Dutch policy which the neo-Elizabethan votaries of supposedly more scientific historical days have lost. Greater depth in research and greater confidence revealed Motley's gifts for comedy, even for Gibbonian satire, in place of the stark moralism of the *Dutch Republic;* the comedy, like the moralism, readily strayed into caricature, but caricature of a much more suggestive and intellectual kind. And, most of all, Motley's struggle to defend and vindicate Oldenbarneveldt really was a superb service to historians, and commenced the modern re-evaluation of a European statesman whose achievement had been unjustly obscured and traduced for two and a half centuries. Geyl deplored the vehemence of Motley's partisanship on this as on so much else, but he threw the weight of his judgment on the side of Motley rather than on that of his opponent and great defender of Maurice of Nassau, Groen van Prinsterer.

The fact remained that the *United Netherlands* and *John of Barneveld* scarcely survived into the twentieth century on the general market, and neither of them joined the *Dutch Republic* in cheap mass popular reprint. Motley was in any case by now respected more than read, one of the few points on which Woodrow Wilson and Henry Cabot Lodge agreed with one another (fortunately they were unaware of it), but where he was read after World War I, it was the *Dutch Republic*. The growing preference for publishing extracts from authors

favored the earlier book; the subtleties of the later two, and they contained many, offered less opportunities to the anthologizer than the simplistic purple passages of the *Dutch Republic*. Its name was identified with him. His American audience - although, as we shall see, not so much himself - readily identified the rise of the earlier republic as precursor to the rise of their own (William the Silent's Mosaic qualities thus extending to failure to inhabit the Promised Land). In the late 1920's Samuel Eliot Morison chose to call the enormously successful textbook he was writing with Henry Steele Commager *The Growth of the American Republic* and might indeed have said 'Rise' instead of 'Growth' had the term not been preempted a few years previously by his great historiographical opponents Charles and Mary Beard for their *Rise of American Civilization*; Morison was born almost exactly ten years after his father had written the obituary of Motley for the *Unitarian Review*, the intellectual journal of Motley's religious sect.

The Rise of the Dutch Republic thus became Motley's Nemesis as well as his triumph, and when in the twentieth century Geyl did his work, the consequences for its reputation and Motley's were disastrous. Geyl's insistence that the division of the Netherlands had been dictated by geography, specifically by waterways, made Motley not merely wrong but irrelevant. His insistence on ending with William the Silent's death had created a wholly unhistorical view of the outcome; despite Motley's later work, despite his unstinted admiration for the services of Oldenbarneveldt during the war as well as the subsequent truce, he left firmly in his readers' minds the sense that the future partition of the Netherlands in the form it would take was inevitable, give or take the inadequacies of Elizabeth and Leicester with respect to Antwerp. (In some ways the *United Netherlands* seems to question the earlier assertion of inevitability, but for the mass of Motley's readers, who never got beyond the *Dutch Republic* into its much larger and more unwieldy sequel, the damage had been done.) Geyl indeed remarked sarcastically that none of William the Silent's enemies had charged him with anything quite as inept as his greatest admirer Motley had unintentionally done, in that to end the story with William's death was, given Motley's terms, to indict William for the irreparable losses of Flanders and Brabant, in reality anything but inevitably lost at the time of his assassination. And as Geyl acknowledged, he was not the first to make that criticism: Fruin had already done so, in gentler terms. Fruin's essays, however much a product of the religious-dominated historiography of the nineteenth century, had made it all too clear that Motley virtually lacked a Dutch sense. His lack of geographical awareness was perhaps the main thing; but the reader of Fruin was led to realize that Motley's great sweep took him

from history into polemic where Fruin showed the real points of detail which added up to a very different and far more real picture. In that sense the symbol of Motley's downfall was exhibited when G.M. Trevelyan, an obvious English heir to the historical attitudes associated with Motley, introduced to an English audience in 1924 Fruin's account of the siege of Leyden, ruefully admitting the appalling crudity of the American writer once compared with the Dutch master. Fruin held much in common with Motley, notably in his liberalism, his hostility to Catholicism, and his reliance on both to account for the independence of the north and reconquest of the south: Geyl and his disciples were to stress how Motley was but the most extreme of the Protestant historians of the nineteenth century in failing to see the tremendous significance of the Catholic revolt against Philip II. But the violence of Motley's anti-Catholicism worried historians much more ferociously Protestant than Fruin. James Anthony Froude, the disciple of Carlyle, himself then coming before an admiring public with his paean in praise of Henry VIII, otherwise his *History of England*, actually declared that 'the fault throughout Mr. Motley's book is the want, absolute and entire, of all sympathy with Catholicism, in its vigour as well as in its degeneracy,' in his famous notice in the *Westminster Review* for April 1856 which described *The Rise of the Dutch Republic* as 'the result of many years of silent, thoughtful, unobtrusive labour, and unless we are strangely mistaken, unless we are ourselves altogether unfit for this office of criticizing which we have undertaken, the book is one which will take its place among the finest histories in this or any other language.'

Froude also asserted: 'Mr. Motley uses no sweeping colours, no rhetorical invectives; there is scarcely a superlative or a needless expletive in the book,' which would qualify as the most staggering comment on Motley penned by anyone were it not for the light it throws on the yardsticks employed by Froude. In fact, Motley's sweeping colors and rhetorical invective, superlatives and expletives, easily rode their way into the welcome of audiences wallowing in the North Atlantic high-flown romanticism of the 1840's and 1850's. Despite the publishers' failure to recognize the fact, a public nurtured on Carlyle's *French Revolution* and Macaulay's *History of England*, was joyfully ready to lap up another installment in a fresh world as newly opened for literary conquest as the lands of the American interior. Carlyle had taught them to seek for heroes; Motley obliged with William the Silent. Macaulay had broken from his normally critical portraiture of personalities to make an icon of William of Orange; Motley provided an earlier William of Orange. If his style was scarcely the equal of either, especially given the signs it exhibited of excessive emulation of both, he was not wholly inferior to either.

He connected the progress of events with a logic foreign to Carlyle; his William of Orange, if unreal, seems slightly less unreal than that of Macaulay. The difference was, in part, that Motley showed some sense of perspective in keeping his hero and his narrative in some suitable proportion to one another, which Carlyle never really succeeded in doing, while Macaulay, unlike Motley, was not so much canonizing a prince as the embodiment of a presumed constitutional principle. If Motley's William was basically an embodiment also - of worship of freedom, defiance of tyranny, hostility to superstition, and belief in toleration - it was the embodiment of ideas, albeit largely eighteenth- and nineteenth-century ideas, which are more easily assimilable into the likeness of a hero than is a constitutional principle.

But Motley's excesses stood naked before his audience, however much they admired him. Carlyle's speed of movement, Macaulay's judicious argument, were both outside his scope. Again, Motley, especially in the *Dutch Republic*, weakened himself dangerously by his want of interest in social and economic questions, his impatience with religious complexity, and his apparent indifference to cultural achievement. This was a retrograde attitude: Macaulay and Froude had won romantic responses, but they had been responses conditioned by the historians to demand accounts of human life and economic movement as well as of battles, sieges, and personalities. William Dean Howells in his *Literary Friends and Acquaintances* records meeting Motley before reading his work, liking him enormously and yet being disappointed when coming to his books by their curiously oldfashioned quality. The recent biography of Motley by J. Guberman (The Hague, 1973) comments in general that 'Motley was, in fact, an anachronism,' and more general critics at the time noted that his work stood strangely between pre-scientific partisanship and archivally dominated modernity of approach. Even in America, where Motley's old schoolteacher George Bancroft had thoroughly saturated the public with chauvinistic bias in his volumes on the birth of the United States, such figures as William H. Prescott had shown that obvious prejudices on the part of the historian did not need to be urged with vehemence of tone. Yet Motley was supposed to be almost the lineal successor of Prescott; the historian of seventeenth-century Spain and its empire had fortunately insisted on his continuing his work on the Dutch revolt against Philip despite being engaged himself in a large general account of Philip, had more fortunately welcomed the forthcoming appearance of Motley's work in a footnote to the preface to his own work, and had most fortunately of all died three years after the publication of the *Dutch Republic*, thus leaving Motley the foremost American historian in active practice.

And Motley's crudity was to have its repercussions. He would

have agreed with much of the savagery of the exposure of British (and American) society in the Gilded Age which Anthony Trollope revealed in its corruption and greed in *The Way We Live Now* - after all, his successor as minister to the Court of St. James's, whence he had been so humiliatingly ousted in 1870 by the Grant administration became involved in drawing his hosts into questionable speculation of the kind so well described in that novel - yet the first lines of *The Way We Live Now* are a ruthless exposure of what nonsense had been made of popular history once moral judgment was opened up to any literary hack employing rhetoric to conceal poverty of scholarship. The comments of Lady Carbury in quest of a puff for her ludicrous *Criminal Queens* are the product of worthless quilting from hastily grabbed and ill-assorted patches: 'I am afraid that I have been tempted into too great length about the Italian Catherine; but in truth she has been my favourite. What a woman! What a devil! Pity that a second Dante could not have constructed for her a special hell. How one traces the effect of her training in the life of our Scotch Mary. I trust you will go with me in my view as to the Queen of Scots. Guilty! guilty always! Adultery, murder, treason, and all the rest of it. But recommended to mercy because she was royal. A queen bred, born and married, and with such other queens around her, how could she have escaped to be guilty? Marie Antoinette I have not quite acquitted. It would be uninteresting - perhaps untrue. I have accused her lovingly, and have kissed when I scourged.' All of this may seem far from Motley, in whose views of Alva or Philip II no reader could detect surreptitious osculation, and in whose formation of those views hard work (if not as hard as for later volumes) had provided the basis, yet the insistence on the repetition of reprehension inevitably bred its inadequate imitators. And if (like Lady Carbury's Scotch Mary) he could be little else given his training, in a world where Carlyles, Macaulays, and Froudes hurled their judgments with such freedom, he stood below them, and invited lower descent still, by the substitution of his sloganeering in place of their appeal to intellect.

Motley's intentions were taken to be those of providing a landmark in the development of the future United States of America; admirers and critics have assumed that he saw the Dutch Republic along the lines of what he took the United States to be, a republic conceived in liberty and rooted in a Puritan heritage, he being the child of Massachusetts. There is a natural readiness on the part of commentators, including the perceptive David Levin, in his *History as Romantic Art*, to see the unity of thought in Prescott, Motley, Bancroft, and Francis Parkman, and certainly there is much unity to see. But Motley was in many respects different from the rest, and nowhere more than in his choice of subject. Prescott's field was that of the origin and

development of the territories an expanding United States might draw under its flag or its powerful influence, in place of the base Iberian antecedents he recorded. Parkman concerned himself with conquests of British over French North America which might ultimately end in American supremacy over British. Bancroft dealt directly with his own republic. Motley seems to have been drawn to the Dutch by a very different route. If anything, his emphasis is to fight the parochialism of his fellow countrymen. In discussing the sufferings of the Netherland heretics under the Inquisition, he goes to some lengths to remind votaries of the so-called persecuted Puritan exiles of England how much milder their experience had been. 'The reader will judge,' he declares at the close of Book II, Chapter I, of the *Dutch Republic*, 'whether the wrongs inflicted by Laud and Charles upon his Protestant ancestors were the severest that a people has had to undergo, and whether the Dutch Republic does not track its source to the same high origin as that of our own civil and religious liberty.... The Puritan fathers of the Dutch Republic had to struggle against a darker doom.' The whole thrust of all of his work is in protest against the parochialism of the English-speaking peoples, that parochialism which ironically gave him a reputation he could not have sustained had contemporary Dutch scholarship been open to his readers. If he did not understand the Netherlands well, at least he understood it was worth study and that such study should not be limited to forerunner status for the Republic, or to American roots, or to labored comparisons. Hence his insistence on doing justice to the Dutch contribution to the defeat of the Armada - where an English-speaking readership in the United States or in Britain would have thought of a single achievement by their own putative ancestors. Hence his demand for recognition of the genius of a statesman like Oldenbarneveldt, whose hold on American self-interest must be limited to his general contribution to the cause of international Protestantism, liberty, and hostility to intolerance. Certainly in *John of Barneveld* Motley did sketch the origin of the Pilgrim Fathers' voyage, but in a curiously perfunctory way, rather in the manner of the references to the insanity of the English included in *Hamlet* to get a laugh from the pit; he makes little connection of them to his larger story. His intention seems to have been to cultivate in Americans an enthusiasm for non-American history. In this he failed. His general arguments were accepted, bar some minor Catholic objections (of which the most interesting, led by Orestes Brownson, absolutely refused to identify Philip II with the Catholic cause - in fact Brownson, and later the *Dublin Review* of April and October 1878, show signs of awareness of the case against Motley, Fruin, and the Protestant historians put forward by Catholic critics in the Netherlands). The official historical seal of approval on his overall picture

was placed by John Fiske, in his 'Spain and the Netherlands' (an essay of 1868-69, reprinted in Fiske's *The Unseen World* (Boston, 1876). Yet Fiske himself would be given the credit by Charles M. Andrews in his Presidential Address to the American Historical Association, 'These Forty Years' (*American Historical Review*, XXX, January 1925), with bringing American history 'out of its isolation into touch with the forces of world history... he turned the American people from Prescott, Irving, Parkman, and Motley, and others, whose subjects lay chiefly outside the limits of the present United States, and caused them to read with enjoyment books that dealt with their own origin and growth.' That such a claim could be made in such a way is a tragic indication of how far Motley had failed. His history had been pragmatic, in that it sought to teach lessons about liberty and intolerance he regarded as essential to Americans, but his pragmatism had been one of idealism rather than the additionally chauvinistic motivations of his contemporaries. Now, in his wake, he was assumed by Fiske to have settled Netherlands history, and by Andrews to have been a stage in a historiographical digression whence the country was rescued by Fiske. And Motley in his evangelization of the significance of Dutch history had few disciples, even if the lengthy magazine essays on his work produced a plethora of regurgitations. His only notable American successor was Ruth Putnam, of the publishing family, who produced a life of William the Silent which appropriately appeared in the 'Heroes of the Nations' series. Certainly he held sway where readers did turn to the revolt of the Netherlands; the chapter on William the Silent in the *Cambridge Modern History* by the Rev. G. Edmundson, the author of a monograph on Dutch history of a later period, was largely a paraphrase of Motley including the time limits of the *Dutch Republic* (hence moving a specific denunciation from Geyl, but in all probability the dates indicate the influence of Acton as planner of the enterprise). Motley had failed to make cosmopolitans of his fellow countrymen, and the British more or less remained as he had left them until the advent of Geyl.

To understand the significance of Motley's American antecedents in the shaping of his work, we must look back at his specific heritage. As Mr. Guberman reminds us, he was an anachronism; which means that he was a Federalist living in a world at best Whig and later Republican. This assumed an ideological inheritance of devotion to liberty, but an oligarchic and not a democratic outlook, albeit the oligarchy would be assumed to be a large and educated one. The Netherlands, then, attracted him because it was oligarchic, although for all of his difficulties in seeing the divergences in ideology over centuries, he admitted in *John of Barneveld* that the oligarchy with which he was dealing in the Netherlands was proportionately much

smaller in relation to its mass of population. For mob rule in general he had the utmost revulsion. He would be criticized for his indulgence to mob excesses from time to time, provided the cause was libertarian and the mob seemingly Protestant; but behind his excuses there is evident distaste and fear. He avowedly shared much of the cultural outlook of his contemporary Hawthorne, whose 'My Kinsman, Major Molineux,' raises its doubts about mob cruelty in the cause of liberty. His remarks on the Anabaptists, even in the *Dutch Republic* with its firm identification of Protestantism and liberty, are the writing of a hater of democratic extremism, and the offspring of other haters. Part of the Federalist heritage was a historical sense. The future Federalists, most notably John Adams, had supplied a view of the causes of American revolt in their pamphlets at the time which was extraordinarily historical in approach. In its simplest form, Motley could readily identify the American with the Dutch insurgents: at the back of his elaborate if loosely constructed recital of ancient Netherlands liberties against new and alien despotism being introduced by an outside tyrant with a title of descent but the destruction of any right of rule by conduct, lie the arguments adduced in Massachusetts by John Adams and his associates against George III. But on a deeper level, the force of Adams' arguments lies in his conviction that he and his fellow actors are a part of a European historical process and a European heritage. Federalists by other names in the nineteenth century followed Federalists and their ancestors of the eighteenth in invoking that heritage, and in the internationalism of their outlook. They repudiated Paine, and Jefferson, and world revolution, yet more than either of them they would have held with Donne that no man was an island. This does not mean that Motley was seeking to Americanize the world, any more than he would have agreed with Froude's intended compliment that *The Rise of the Dutch Republic* proved that 'in truth and reality the Americans are nearer to the English in heart, in sympathy, in their deepest and surest conviction, than to any other nation in the world'; admittedly, that does unkindly underline how far the origins of the Dutch Republic could become a crude ideological device with little reference to the contemporary Dutch themselves in the eyes of certain English-speaking readers, and if Motley had not asserted that, his book, with its distance from Dutch realities, inspired it. In fact, Motley approached the Dutch experience with a sense of the European dimension of his thought, but his affection seems at that stage to have been much more strongly directed toward Germany than to either Britain or the Dutch Netherlands.

For Motley had made his initial European landfall at a very young age, eighteen, when he went to study at the University of

Göttingen. There is a pleasing irony there, in that Göttingen has been singled out by students of historiography for a great place in the establishment of scientific historiography. 'The dynamic ideas which helped to transform historical study may have arisen outside the universities; but in Göttingen we see them critically considered and carefully combined so as to form a system of historical scholarship. Whether we envisage the attitude adopted to this kind of scholarship, or the treatment of universal history, or the revision of national and regional studies, or the teaching of contemporary politics, or the development of historical method and the editing of texts, the school of Göttingen seems to bring us to the very brink of the modern world.' Thus Sir Herbert Butterfield in his *Man on His Past* (Cambridge, 1955), but it has to be said that if Göttingen seems to bring us to that brink, it certainly did not bring Motley. Indeed it is clear that the process he describes was one Motley did not find, and probably did not anticipate, until he arrived in the Netherlands in 1851 with the intention of adding some local detail to a work already largely written. A remarkable dispatch to the *Athenaeum* from The Hague, by A.C. Loffelt, printed on June 9, 1877, points out that on his arrival with two volumes of the *Dutch Republic* in manuscript he found himself obliged to rewrite the entire thing; that is to say, when he discovered the advanced state of scientific history in the Netherlands, the achievements of Bakjuyzen van der Brink, who afterwards edited with notes his work in Dutch translation, and the archival work of Groen van Prinsterer; and, as I have stated, he clearly discovered after his initial success that he had even more to learn and deeper humility to discover the more he saw of the Dutch achievement. The fact that the Dutch were extraordinarily kind to him in hospitality, advice, and welcome for his egregious work (admittedly, it probably did much for Dutch tourism) only increased that sentiment. Yet he had established the framework of the *Dutch Republic*, however much he might rewrite it, by the time of his arrival. And while Motley said all the interesting scholars were too old or had died when he was in Göttingen (as Butterfield noted), it is clear that from there and from his subsequent residence at Berlin, in 1832-34, he encountered a very different influence. He became steeped in Goethe, Schiller, and the Romantic movement; he moved much in society; he got drunk, was briefly locked up, and embarked on a lifelong friendship, all with Otto von Bismarck.

Much too much can be made in biographies when the subject falls over a Great Man (even when he does so literally, as no doubt happened in the present case on late nights). In any case, Motley met his fair share of them: he grew up with the future abolitionist and greatest American orator of his time, Wendell Phillips; Longfellow so wanted to advance him as to propose to review his first novel if it

proved good but apparently decided it was not; Charles Sumner was his friend and patron for forty years at least; he briefly found himself ‘in Abraham's bosom,’ as he irreverently phrased a presidential audience during the Civil War; Grant he learned first to admire and then to detest; to Henry Adams he foolishly confided admiration for London society, for which he was ultimately served up in a marvelously malicious and hilarious dissection in *The Education of Henry Adams*; the young Henry Cabot Lodge called him Uncle and seems to have been more deeply moved by compassion for him than for almost anyone in his malevolently patrician life; in his last days his daughter married Sir William Harcourt, afterward the Leader of the Opposition in the British Parliament. This formidable range of acquaintances and friends was of importance in his writing of history and helps to account for the touches of realism even in his most unrelieved portraiture - for instance, the variations of his theme of Philip II as monster of depravity by revealing him as an asinine and pedantic civil servant and, indeed, as a figure of indomitable courage in facing the incredible pain of his last illness. It is easy to see him as stereotyping his characters, but he knew enough of the many-sidedness of the great to respond to impulses which left him open to charges of inconsistency but not of lightlessness. For all of his rhetoric, he impliedly leaves it to the reader to cast up the sum of judgment in different forms than his hortatory conclusions suggest. He leaves Parma with a harsh word, yet more than one reviewer saw him as the hero of much of *The History of the United Netherlands*, as zeal for his skill of generalship stills the Rhadamanthine excoriations. All of this played its part in the making of the historian, sometimes for the better, sometimes for the worse. In *John of Barneveld* Aerssens is cast as the Iago who betrays Oldenbarneveldt, as Professor Levin has shrewdly pointed out; but Motley's own experience as the victim of malicious gossip led to at least one very sympathetic passage on the victimization of Aerssens during his French mission and the effect of the calumnies in circulation against him in giving him a grievance against his former patron. On the other hand, the account of Oldenbarneveldt's misfortunes at the hands of Maurice of Nassau clearly owes something of its passion to Motley's own dismissal as minister to London by another great general in civilian life, Grant. Yet the personal element does not wholly fault the wisdom of certain observations and their relevance to both situations: ‘all history shows that the brilliant soldier of a republic is apt to have the advantage, in a struggle for popular affection and popular applause, over the statesman, however consummate. The general imagination is more excited by the triumphs of the field than by those of the tribune, and the man who has passed many years of his life in commanding multitudes with necessarily despotic sway is often

supposed to have gained in the process the attributes likely to render him most valuable as chief citizen of a free commonwealth. Yet national enthusiasm is so universally excited by splendid military service as to forbid a doubt that the sentiment is rooted deeply in our nature, while both in antiquity and in modern times there are noble although rare examples of the successful soldier converting himself into a valuable and exemplary magistrate.' In any case, this is not wholly the product of his fate at the hands of Grant: his first real political disappointment must have been the rejection of John Quincy Adams by the electorate in 1828 in favor of General Andrew Jackson. No doubt Washington was one of his 'noble although rare examples'; equally without doubt Jackson, Grant, and Maurice of Nassau were not.

Bismarck is so readily identified in the popular mind with militarism that it must come as a shock to realize that if he had any impact at all on the portraiture of *John of Barneveld* it would have been on that of Oldenbarneveldt himself: although the most obvious parallel was not effected until 1890, when Motley had been dead for thirteen years. Certainly the venerable Dutch statesman would have had little in common with the dueling, wenching blood-brother with whom Motley removed from Göttingen to share lodgings in Berlin. But the overwhelming affection between Bismarck and Motley survived years of separation and long gaps in correspondence until the final meeting, at Bismarck's silver wedding celebration in 1872, when Motley, at the insistence of Bismarck's daughter, proposed the toast of the Chancellor in a speech in German lasting twenty-five minutes. (Motley's command of languages was so good that when he presented his credentials as minister to the Court of Vienna, the Emperor Franz Josef took him for a German and was vastly relieved to discover his mistake.) He seems to have been one of the two or three men for whom Bismarck had utter trust and affection, not particularly mingled with respect for his political ideology. Together from student days upward they argued about liberalism, tolerance, democracy, and everything under the sun. It was the attraction of opposites, mental and physical: Bismarck seems from the first to have impressed Motley with his extraordinary ugliness of appearance, while the Prussian himself, dictating a brief sketch of Motley for use by his biographer Oliver Wendell Holmes the elder, remarked, 'The most striking feature of his handsome and delicate appearance was uncommonly large and beautiful eyes.' The pledging and swearing of eternal fellowship through which the students went persisted in their mode of address: Motley remained 'Lieber Mot' to 'Dein treuer Freund,' while the American, less capable of finding an absolute intimacy of expression, compromised on 'My dear old Bismarck.' For all that, their corre-

spondence took fairly significant turns at times; whatever the value of Motley as a minister in Vienna to Austro-American relations (and it is certain he occupied most of his time in archival research, having accepted the Austrian mission in lieu of The Hague, which he really wanted, for similar reasons), he certainly did the United States good service by succinct answers to Bismarck's personal inquiries as to the realities of the American Civil War. Less successfully, he pleaded, with much apology, for clemency in the treatment of France after Sedan; it would, he said, help to restore international confidence in Germany. '*Damn* confidence,' scrawled Bismarck in the margin, which, said Theodore Roosevelt in a letter to George Otto Trevelyan on October 1, 1911, was what Motley ought to have expected. But it was clear while Bismarck had no intention of transplanting Motley's soft heart into his own ferrous bloodstream, he liked his idealistic friend to be himself. Apparently at their last meeting Motley did get some assurance that his dear old Bismarck cherished no sanguinary intentions at the expense of the Netherlands. The totality of their association in any case gave Motley a vision of this extraordinary administrator, controlling his own country, the complexity of its foreign policy and expansionist intentions, and the private and official correspondence throughout Europe his ambitions for mastership entailed. It is this which in part gives such strength to the portrait of Oldenbarneveldt as a European statesman, although the diffusion of Oldenbarneveldt's diplomatic correspondence so painstakingly deciphered by Motley justified the emphasis, however much he may have overvalued the strength and power enjoyed by the Advocate in other European courts. The deciphering was so daunting a task that Motley, for all his literally personal anguish at Oldenbarneveldt's execution, wrote to Lady William Russell on July 13, 1871: 'If they had cut his head off on account of his abominable handwriting, no creature would have murmured at the decree who had ever tried to read his infinite mass of manuscripts.[4] But the labor involved had the advantage that it ensured Motley would keep his Oldenbarneveldt as much as possible within his own character as revealed in his writing. For the rest, Bismarck kept alive within him the magic of the administrator and enabled him to transmit much of that magic respecting a period in history when imaginations such as his own were more conspicuously fired by men of physical action. However suspicious of generals Motley had always been, he was not immune to the excitement of their achievements, as the case of Parma shows.

Oddly enough, given the cold-blooded realism of Bismarck's statesmanship, the main intellectual effect of those student years seems to have been a thorough immersion of Motley in German romanticism. It was not binding absolutely; he showed much more initial response

to Goethe than to Schiller, and had indeed produced a graduation essay on Goethe at Harvard, but his cold delineation of Egmont's vanities and follies in the *Dutch Republic* has little echo of Goethe's conception even if the drama of his martyrdom catches an echo of Beethoven's music. But Schiller's fragment on the revolt of the Netherlands virtually dictated the contours of *The Rise of the Dutch Republic*. From Schiller he took the absolutes of William the Silent and Philip II as 'freedom, democracy, integrity' against 'despotism, feudalism, hierarchy, intolerance,' as the Dutch critic Deric Regin has summed up the polarization in his study of Schiller whose title, *Freedom and Dignity* (The Hague, 1965), equally sums up what Motley found at the heart of his inquiry. Dr. Regin, indeed, reminds us that as early as 1859 Julian Schmidt, in his *Schiller und seine Zeitgenossen*, noted that Motley had incorporated many of Schiller's phrases verbatim into his recently published work. It launched Motley on his subject in an utterly unhistorical frame of mind, with his prejudices asserted before he commenced a line of research. His own assets of persistence and linguistic facility, both points decidedly lacking in Schiller, were placed at a discount in his intoxication with the grandeur of the gospel laid before him.

But Schiller's influence on Motley was not limited simply to enlisting him in the cause of freedom and dignity. From the German Romantics, and no doubt from Bismarck also, Motley emerged with the deepest of convictions as to German racial superiority. In the present context this meant that Motley followed Schiller's lead in opening his story by an airy survey of the spirit of resistance as seen among the inhabitants of the Low Countries accountable to their Germanic origin, with scant interest in alterations in their bloodstock over the vicissitudes of a millennium and a half. After all, as Pieter Geyl pointed out, the Netherlanders themselves after the struggle sought to symbolize their achievement by commissioning Rembrandt's 'Conspiracy of Claudius Civilis': 'The barbaric, the savage, the vigorous, the passionate - in the countenances and in the attitudes of the plotters who crowd about the table lighted up by torches in the vast dark room - it has all been grippingly evoked, and the effect is embodied in the mighty one-eyed figure, who, sturdily and fatefully seated, holds his sword aloft while the others touch it with theirs. That blunt presentation of the first Dutch warrior for freedom apparently offended the chastened convention... At any rate,' concluded Geyl (in the last lines of his tragically unfinished 'Shakespeare as a Historian'), 'the burgomasters of Amsterdam refused Rembrandt's largest historical painting. Today only the central fragment survives - in the museum in Stockholm!' Motley's depiction of Civilis as the forerunner of William the Silent has rather more in

common with the spirit of the burgomasters of Amsterdam than that of Rembrandt, but at least he did a service in reminding his audience how the sixteenth-century struggle was idealized even if he identified the idealization with his own views instead of those of the heirs of the Dutch insurgents. However, he went on from there to take the lessons of German racialism dangerously farther. Schiller left it as a historic and glorious tradition. Motley made it the key to the ultimate partition of the Netherlands. He drew heavy distinctions between Gauls and Germans: 'In Gaul were two orders, the nobility and the priesthood, while the people, says Caesar, were all slaves.... With the Germans the sovereignty rested in the great assembly of the people.... The Gauls were an agricultural people.... The truculent German, Ger-mann, Heer-mann, War-mann, considered carnage the only useful occupation... The Gauls were a priest-ridden race.... The German, in his simplicity, had raised himself to a purer belief than that of the sensuous Roman or the superstitious Gaul. He believed in a single, supreme, almighty God, All-Vater or All-Father.... The Gaul was singularly unchaste.... The German was as loyal as the Celt was dissolute.... The funerals of the Gauls were pompous.... The German was not ambitious at the grave... The characteristics of the two great races of the land portrayed themselves in the Roman and the Spanish struggle with much the same colours. The Southrons, inflammable, petulant, audacious, were the first to assault and to defy the imperial power in both revolts, while the inhabitants of the northern provinces, slower to be aroused, but of more enduring wrath, were less ardent at the commencement, but alone steadfast at the close of the contest.... The Batavian republic took its rank among the leading powers of the earth; the Belgic provinces remained Roman, Spanish, Austrian property.'

It says little for the intelligence of the scientific historians among the English-speaking peoples that this balderdash did duty as an explanation of the division of the Netherlands in the late sixteenth and early seventeenth centuries until Geyl's work, in translation, came to sweep it away like the flood waters on whose significance his interpretation relied. But in fact Motley's racism was one of the most fashionable legacies he transmitted to the professional historians in Britain and America. The emerging graduate schools at Johns Hopkins and Columbia drew in more of it with the historical methodology they sedulously copied from the German, and their English colleagues supported them. Edward Augustus Freeman, who was invited from Britain to launch the Johns Hopkins series in Historical and Political Science, was a devotee of the same type of approach, and Herbert Baxter Adams, his host at Johns Hopkins, sought to put it on a scientific basis by tracing the early Teutonic origins of American

political institutions. The hero worship formed part of the package; Freeman, indeed, took Motley's excesses to the auction block by announcing at the commencement of his mighty *History of the Norman Conquest* that Alfred the Great was 'the most perfect character in history,' specifically pointing out his superiority to both Washington and William the Silent because of his writing ability. (Motley could hardly have cited William's *Apology*; it remains one of his points of common sense in the *Dutch Republic* that he does not base himself on the hysterical and indiscriminate accusations made in that document at his hero's darkest hour.) It is hardly surprising to recall, in the light of this, that Freeman stated what a grand country the United States would be if every Irishman killed a Negro and was hanged for it; it is a sad commentary on the whirlwind Motley was reaping on his racial wind, for he himself was a fervent enemy of slavery and advocate of the blacks, despite his belief in their innate inferiority. He might, however, have sympathized with the anger, if not with the final solution, implicit in Freeman's view of the Irish. His experience of Massachusetts politics during an ill-starred term in the legislature in 1849 would have done nothing to alleviate that sentiment, and his stress in the passage quoted above on the priest-ridden Gauls or Celts no doubt owed force to this. It was understandable that such a descendant of old New England on his mother's side (his great-great-great-grandfather was killed in an Indian raid on Haverhill and his great-great-grandmother spared by being hidden in a cellar) and greatgrandson of an Ulster Protestant on his father's, would view with horror the advent of the barbarian invasion from Ireland in the wake of the great famine of the late 1840's, and view with rage the effects of the invasion on the political life of the state. *The Rise of the Dutch Republic* was planned and its initial draft written in the Massachusetts of those years, years which yielded their fruit in the bitter nativist movement of the mid-1850's. Motley had some reason to fear the slavish hordes of Rome, as he doubtless saw them, and this, too, is an obvious point of origin for the burning anti-Catholicism of the book. His sentiments were not, in theory, modified in later works, but in practice he made far less of them, and he alternated them in the *United Netherlands* with some nasty remarks about Elizabeth's persecution of Catholics and cruelty to Mary Queen of Scots (for which Schiller again may deserve some credit).

But on the basic question of the partition of the Netherlands there was a different point of origin. On December 17, 1844, Motley wrote a letter to his brother-in-law Park Benjamin which his biographer Oliver Wendell Holmes professed himself not venturing to quote in full a third of a century later; but Benjamin himself printed part of it in *Harper's* for September 1877, although it was omitted both from

Curtis' edition of the *Correspondence* and from the subsequent *John L. Motley and His Family*. Motley was in a state of rage over Polk's narrow victory at the expense of Henry Clay, a man whom he put second only to John Quincy Adams in experience. Polk, the unknown from Tennessee, succeeding Tyler of Virginia, was 'the lowest of the low' whose administration 'will be even worse and more low-lived than that of Tyler.... As to Texas, if it be annexed, the result will inevitably be a separation of the Free States from the Slave States - a dissolution of the Union, which will, I think, ensue much sooner than we have been accustomed to believe. This is, perhaps, a result not very much to be deprecated; so that, so far as we of the North are concerned, it does not matter much whether Texas is annexed or not.... There is no attachment to the Union, no loyalty any where. The sentiment of loyalty is impossible under our institutions. Loyalty implies both respect and love; and who can respect or love institutions of which the result is four years of Tyler followed by four years of Polk?'

If we take this into account with the overview of Gaul and German in the introduction to the *Dutch Republic*, the problem of its assumptions on the inevitability of partition becomes much clearer. Motley's overriding motivation was a concern to find European precursors less for the creation of the American union, than for its impending dissolution. Naturally Motley, like many another Northerner, rallied to Lincoln's call and vociferously supported war to maintain the Union. But in the mid-1850's the southern Democrats were effectively in control under nominal and acquiescent northern leadership, and Motley had no reason to think better of Pierce than of Polk. His Gauls, then, were no doubt Irish-Americans, but they were even more the future Confederates. His first point of description was to stress their being a society utterly dependent on slavery, his next to emphasize their agricultural character, his third their lack of chastity. The last point was a characteristic neo-Puritan view of the would-be Cavaliers below the Mason-Dixon line. Although Professor Levin does well to stress the racist character of the passage, along different if allied lines to my analysis, the relevance to the crisis of the Union seems to me a new and even more important feature of it. Particularly notable is the use of 'Southron,' by which term the devotees of Sir Walter Scott in southern literary society loved to style themselves. The final point that the Southerners were the first to rise took care of the pride of place of Patrick Henry and Thomas Jefferson - and even George Washington - in the coming of the American Revolution. New Englanders, led by John Adams, had jealously protested against the cult of Virginia patriots at the expense of the New England forerunners in the struggle against Britain. Motley, writing in dis-

illusionment, is prepared to let them have their first cry in the field; it is the honest, chaste, freedom-loving North which would prove the more enduring. The slave mentality would be the mark of the slave society in the end.

Viewed from this perspective, *The Rise of the Dutch Republic* becomes a very different book, and the urgency and even hysteria of its writing acquires a new meaning. The retention of slavery in the South and the acceptance of 'slavery' under the Spaniards acquire the same force, and render impossible the continuation of any union. Certainly the imagery is flickering from point to point in anger and fear. Motley brought a whole variety of personal anxieties into his writing. Even the hostility to his Unitarian faith in the Massachusetts of his youth, so urgent a motive for his sympathy for the Arminians (which would much have displeased them) in *John of Barneveld*, receives a side-flick of his lash in this passage: the Germans, it would appear, were the original Unitarians. But the most important point of all is the inevitability of disunion. The shrewdness of Fruin and Geyl pinpoints the matter with their consciousness of the oddness of Motley's assurance on it as exemplified by his conclusion at William's death. I do not know whether Geyl took the point farther - he wrote extensively in four languages and I have read him only in one - but he certainly picked up an aspect of it, without referring to Motley, in his 'The American Civil War and the Problem of Inevitability,' written about a century after Motley started work on the *Dutch Republic*. Examining the American crisis, Geyl noted the small numbers of abolitionists and compared the necessity for the Dutch dissidents to exaggerate the small number of Calvinists. Elsewhere, Geyl had remarked how deeply Motley in the *Dutch Republic* exaggerated the numbers of Calvinists: did not Motley, thinking about the desirability of a break with the slave power, find it necessary to tell himself that there were far more followers of his friends Wendell Phillips and Charles Sumner than was actually the case? Motley's stress on William the Silent's wisdom in delaying so long to declare for the new religion again echoes his own retention of status as Whig (and hence deliberate blindness to Henry Clay's Kentucky residence and slaveholding status). From this angle, Motley's defense of William's caution is not so much special pleading for his hero as rationalization of his own conduct. Here he, and perhaps his brother-in-law, constitute his sole audience to the inner meaning of his analysis. On the other hand, he would have expected an audience which had recently devoured *Uncle Tom's Cabin* to read his meaning from references to slavery, Southrons, agricultural pre-eminence of Gauls, and the like. In its way, *The Rise of the Dutch Republic* had work of a similar kind to that of *Uncle Tom* to do, and the gratifying response to it may have

owed something to analogies evident to Motley's generation if not to ours. The very horrors listed and lingered on in his pages have their counterpart in the horrors of slavery so successfully ladled out by Harriet Beecher Stowe. The book, then, was a concealed party pamphlet. Motley had, in his earlier, unsuccessful work as a novelist, disguised concerns and anxieties of his own in fictional forms, as well as let himself go with such figures as Otto von Rabenmark in *Morton's Hope*, directly modeled on his closest German friend. But, as more than one commentator has tactlessly observed, he was bad at plotting, and history offered him a plot already written. It was for history to provide the concealment hitherto offered by fiction for the cause of inevitability of disunion he wished to preach. Unlike Harriet Beecher Stowe, it was not a door he had the slightest intention of opening with a *Key*. In their way, the speeches of Wendell Phillips and Charles Sumner were giving the same covert message at the same time.

The election of Lincoln changed all that. Disunion was inevitable, but now in the eyes of the white Southerners. The opponents of slavery, apart from brief waverers, insisted on the integrity of the Union. Ironically, Geyl's essay on the American Civil War picked up an analogy which Motley, having killed off William, could no longer make in his time. To Geyl, Lincoln's insistence that the cause was the Union and not abolition of slavery paralleled that of William that the cause was liberty and not Calvinism. Motley certainly was quick to identify himself with Lincoln's view in letters to the London *Times* and formal pamphlet work. (Privately, he was among the earliest diplomats to urge emancipation.) His friends were on the threshold of power, and his austerity was not proof against the temptation to follow countless others in pursuit of patronage under the new administration. The secession of the South involved the departure of countless Southerners from the office-hunting ground. But Motley's gentle hope in his letter to Moses Grinnell of November 2, 1860 (he had even got off the mark before the election itself), ‘that the new government might be willing to give a literary man, who has always been a most earnest Republican, ever since that party was organized, the post of minister at the court at the Hague’ (quoted in Barry J. Carman and Reinhard J. Luthin, *Lincoln and the Patronage* [New York, 1943], p. 4 n.), was foredoomed. James Shepherd Pike, who had done the state (or rather the party) some service in Maine, fully ensured that they would know it. He was disappointed in his turn in his hopes for Brussels - Henry S. Sanford had diplomatic experience, which was more than could be said for Pike (or Motley) - and so The Hague became his consolation prize. Ironically, Pike had openly preached northern recourse to disunion after the assault of Preston Brooks on Charles Sumner, and he cited Sumner in favor of his

Belgian claim. Motley, having returned to the United States disheartened, found some hope when the Austrians rejected Congressman Anson Burlingame (who had to be compensated with China). This time Sumner came to the rescue, and Lincoln, grinning at the greed of Massachusetts, obliged. Motley wrote his wife on June 20, 1861, that Lincoln seemed 'sincere and honest... and steady'; he was struck by one remark 'about the military plans in progress' when Lincoln 'observed, not meaning anything like an epigram, "Scott will not let us outsiders know anything of his plans."' It would appear that Motley could be as immune as Sumner to the President's glint of humor. The interest of the point for him reflected a quality often present in his writing - that distrust and even dislike of the civilian for the military. It was not that he feared General Winfield Scott, then more or less at the end of his tether, would be putting himself above the civil power, but he clearly noted the implication that he considered himself superior to it. Again, this view would be later reflected in his view of Maurice; but it was also exhibited in the distaste for military heroes that constantly shines through Motley's narratives, whether the object of disapproval be Egmont, or Don John of Austria, or Maurice. In part, this derived from his awareness of what military heroes such as Jackson could do to his own heroes, such as Adams; in part, it stemmed from their potential prowess as demagogues; in part, it derived from the very strong tradition in Massachusetts of opposition to standing armies and, more recently, the powerful crusade against war in general in which Sumner had been particularly prominent. With the advent of the war Motley, like Sumner, had perforce to put all the old antimilitarism behind them, but his picking up of Lincoln's remark about Scott shows its closeness to the surface.

Motley's place as servant of the Lincoln administration meant a rapid and secret burial for his former disunionism. His historical writing reflected it. The emphasis would become more and more the importance of the preservation of union. It became more urgent when a quarrel with Lincoln's successor, Andrew Johnson, resulted in his dismissal from Vienna. Johnson, at war with Republicanism at large and especially with Phillips and Sumner, had little time for dreaming up charges against Motley, but the quarrel had arisen from gossip about Motley's allegedly Anglophile social pretentiousness. Johnson had taken an early opportunity to charge Phillips and Sumner with enmity to the Union - indeed, adverse comment of Motley on Johnson, peddled to the President, which caused their rupture, had probably originated in that attack on his friends. Motley had been harsh enough about English policy toward the Netherlands in the earlier volumes of *The History of the United Netherlands* which appeared in 1860, but the gossip about Anglophilia offered him strong incentive to lose

nothing of that harshness in his later work. The blistering remarks in *John of Barneveld* about James I's academic pedantry dictating his meddling in Dutch theological bickering, no doubt owed something to the need for self-defense, for by the time of that work's appearance, 1874, Motley had also fallen foul of the Grant administration and the Anglophile charge had been renewed. In fact, Motley as minister to London in 1869 had given offense principally by his support of the highly anti-British attitude over the *Alabama* dispute as noisily expressed by Senator Sumner, to whose industry on his behalf Motley owed his new position. But any stick was enough with which to beat him once his dismissal became a matter of public controversy. Even on Motley's death it was too early for frankness as to his past, at least for the protective Curtis and Holmes; his enemy Hamilton Fish, Grant's Secretary of State, had loyal minions ready to impugn the illustrious minister (who had in fact been driven from office in an administration campaign to humiliate Sumner). Fish's protégé J.C. Bancroft Davis was in the field against Motley's memory, and so also was Adam Badeau, Grant's devoted amanuensis, who as secretary to the London legation had done much to poison the atmosphere against Motley and leave him so sensitive to the plotting against Oldenbarneveldt.

But Motley himself had effectively reversed the crypto-disunionism of the *Dutch Republic* in the first volumes that appeared from his pen after the Civil War, the third and fourth installments of his *United Netherlands*, carrying the story from 1590. Barely into his narrative, he took a rare stance on the significance of geography in the destiny of the Dutch Republic, arguing that its commitment to human liberty led it to economic triumph over enormous natural disadvantages on land. He then addressed his fellow countrymen: ‘What a lesson to our transatlantic commonwealth, whom bountiful nature had blessed at her birth beyond all the nations of history and seemed to speed upon an unlimited career of freedom and peaceful prosperity, should she be capable at the first alarm on her track to throw away her inestimable advantages! If all history is not a mockery and a fable, she may be sure that the nation which deliberately carves itself in pieces and substitutes artificial boundaries for the natural and historic ones, condemns herself either to extinction, or to the lower life of political insignificance and petty warfare, with the certain loss of life and national independence at last. Better a terrible struggle, better the sacrifice of prosperity and happiness for years, than the eternal setting of that great popular hope, the United American Republic.’

Yet however much autobiographical rewriting Motley, in common with so many other Americans, might find necessary, he was not prepared to dishonor the generous anger of the book which had won

him his reputation. ‘I speak in this digression only of the relations of physical nature to liberty and nationality, making no allusion to the equally stringent moral laws which no people can violate and yet remain in health and vigour.’ It was worthy of him. He was outspoken by nature, generous in instant wrath; and he had a hatred of backsliding. In some respects, indeed, his denunciations of repudiations of past loyalties and actions as expressed in his history - there is a hard word for Grotius' moment of wavering under the threat of death in a chapter otherwise written with the utmost affection for him at the end of *John of Barneveld* - were something of self-flagellation for such evasions and concealments as his circumstances had forced him to make. Motley was not a perpetual judge, and he tried not to be a hypocritical one: his description of the results of intoxication in the ranks of the ‘sea-beggars’ in the early chapters of the *Dutch Republic* are less to be read as the sniffs of a Puritan than as the understanding of the former student in Germany who knew what to be drunk meant and what weight was to be put on its consequences. Above all, he retained his generosity of emotion, never better expressed than in his love for Oldenbarneveldt. ‘Rarely, in all his writings,’ wrote the historian of the early Stuarts, Samuel Rawson Gardiner, in the *Academy* February 21, 1874), ‘has Mr. Motley's personality come out so distinctly. We feel him eager, if it were possible, to break out through the distance of time and to stretch out his hand to stay the progress of the mischief.’ There is a strange echo of that passion in his repudiation of its converse when speaking to the young Cabot Lodge, recorded by the latter many years later in his ‘Some Early Memories’ published in *Scribner's* for June 1913: ‘I cannot bear moonlight on the snow. I hate it. It is so cold, so cruel, so unfeeling.’ Lodge could never forget the vehemence of him.

After he died his friends wrote several bad poems in his memory, among them William Wetmore Story; but Story caught something of reality in the lines

> with a half excess
> As of one running in great eagerness,
> And leaning forward out beyond the poise
> Of coward prudence

That was Motley all right, even in his refusal to observe the cautions which avowed partisans brought into the historical writing of his day. Inevitably he paid the penalty for it. In certain respects his excesses led to the defeat of what he believed. The new scientific generation of American historians shared many of his racial and religious attitudes, and expressed them in a much more insidious form, but the nakedness

of his bias left him a target for any neophyte anxious to display his pedantic powers. It did not, outside of the Netherlands, result in any worthwhile contribution to the revision of his historical scholarship, until Geyl's major work was translated by Bindoff and others. It did have serious effects on history for the masses as his generation had written it. The new generation wrote for their own profession. Motley had cheapened the grand manner by his vehemence, and in so doing had brought it into disrepute. Curiously enough, he may have had a salutary effect on Catholic scholarship. He forced it to answer questions as to its commitment to liberty, and his Protestant crusading made more astute Catholics realize that they did their cause no good in blanket defenses of ostensible Catholic champions who were in fact as political as their enemies. Acton is an obvious figure reflecting this tendency. In the next century the increase in racial tension brought with it extreme ethno-religious defensiveness in scholarship. The rabid indictments of all Protestant regimes by Hilaire Belloc invited imitation by American Catholics embittered at the widespread anti-Catholic sentiment of the 1920's, and such writers as W.T. Walsh essayed defenses of Philip II which were all too reminiscent of Motley at his worst. Indeed Motley, read or unread, bears responsibility for the renewal of anti-Catholicism in the public domain, and the readiness to imagine the fires of the Inquisition were about to be rekindled on the White House lawn owed something to his violence echoed in sermons in the Bible Belt. More directly, the involvement of the United States in a contemptible war against Spain, a war bitterly opposed by some of the intellectuals in politics with whom Motley shared most in common, derived from the common stock of anti-Spanish prejudice established by his fulminations. A distinction has to be made here with the cooler prose of the historian of the Inquisition, Henry Charles Lea, whose dislike of the institution was as great as Motley's, but who was much more careful to guard against arousing modern Protestant intolerance.

But Motley retains certain calls on our respect. His cosmopolitanism may have been unfashionable, but it remained an example. His self-training in archival work, and the punishing lengths to which he took it, remains even more instructive, especially since his attempts to deepen and strengthen his historical activity followed a premature success which might have led a lesser man to continue churning out popular material with little effort. In fact, it would probably have been impossible for him to have maintained the pitch of urgency of the *Dutch Republic*, born as it was of the anger, fear, and doubt of a crisis situation. His very excesses stimulated wise and judicious response, notably from Fruin, which may have provided an impetus for Dutch historical scholarship to increase its already spectacular

gains. His straddling across the way undoubtedly moved much of the urgency of Geyl, Renier, Bindoff, and their associates in the next century, and if Motley failed in his attempts to deparochialize the English-speaking historiographical world, Geyl proved far more successful. Geyl's recognition came later in America than in Britain, but after World War II, his methods and preoccupations became famous. Ved Mehta in *The New Yorker* singled him out alone of European historians as a force impossible to ignore if Americans were to understand *British* historiographical preoccupations. It would be an amusing paradox to be able to quote Pirenne in the context of Dutch historiography and imply that if there had been no Motley, there would have been no Geyl, as he had said of Mohammed and Charlemagne. Of course, this is not true; Geyl's main preoccupation lay with revising the accepted conventions in Dutch historiography, not in disposing of the extremism of an American vulgarizer of far less repute in the Netherlands. But Motley did supply him with an incentive to bring professional Dutch historiography so firmly to the attention of the English-speaking world.

I would leave you with one final thought. Some four years after Motley's death, in the winter of 1881-82, a Scottish doctor of twenty-two was serving morosely on board ship off the African coast when the newly appointed American minister to Liberia came on board. The minister was black, and was old; old enough to have been born in slavery, to have escaped from it, and to have won a position second only to Frederick Douglass among black abolitionists. Henry Highland Garnet had in fact only a few more weeks to live, and the beginning of their conversation may have been medical and fairly grim. But to the book-starved Scot, the opportunity of talking to a literate American about the historical writing from the country he had never seen, was too good to be missed. Garnet had read Motley, and so had the doctor, and eagerly they discussed his work as they sat on deck while the ship moved on. Little by little they moved from historians to history. The Scot had been born a Catholic, had left his faith, and had been fascinated by the commitment to liberty in the writing of some of its most famous opponents, such as Macaulay and Motley. The transition of the conversation from books to personal experience may well have derived directly from discussion of Motley's passionate advocacy of freedom, and from there it would have been natural to talk of the deeper meaning of freedom which only a former slave can know. ‘This negro gentleman did me good,’ wrote the Scot many years later, ‘for a man's brain is an organ for the formation of his own thoughts and also for the digestion of other people's and it needs fresh fodder.’ He said no more of the fodder, beyond the fact that they had spoken of slavery, but the results are clear enough. In 1884 the Scot won his

first great literary success, a short story called ‘J. Hababuk Jephson's Statement,’ which among other things told of the abominations practiced under slavery. Ten years after their meeting he had become famous across the North Atlantic for his short stories of Sherlock Holmes and Dr. Watson, two of which turned on the history of American blacks, ‘The Yellow Face’ being a defense of interracial marriage and ‘The Five Orange Pips’ an attack on the Ku Klux Klan. Certainly Conan Doyle's work acquired new depth and significance from those conversations with Garnet; and that is but one story of the many which might be told of the unknown harvest which many may have reaped by reading and talking of John Lothrop Motley, his saga of the Netherlands, and his identification of its history with the cause of liberty. For whatever his faults, he tried so far as he could to extend human freedom. I think the text on which to leave him, bearing in mind that he thought his country should be synonymous with liberty, is that from the climax of his greatest work:

> The statesman then came forward and said in a loud, firm voice to the people:
> ‘Men, do not believe that I am a traitor to the country. I have ever acted uprightly and loyally as a good patriot, and as such I shall die.’

'*This*, *Here*, *and Soon*'
Johan Huizinga's *Esquisse* of American Culture[1]

Michael Kammen

I

To offer yet another essay on Johan Huizinga may understandably seem superfluous. Several fine articles about him have appeared in the United States, even more in Europe, and a great many in his native land. Huizinga has hardly been neglected since his death in 1945. His books remain in print. Indeed, most of them have been translated into various languages, which befits one of the masters of modern historical thought. In the familiar portrait (made in 1936 by H.H. Kamerlingh-Onnes), we see the scholar in his study, notice the inquisitive but calmly reflective face, long and upward-curving lines at the outer edges of his eyes, a short neck, rounded shoulders, and the humped upper back of a desk-bound man, age sixty-five, who had spent so much of his life reading and writing.[2]

Our sense of Huizinga's temperament is equally familiar, for it has been sketched often: anti-Freudian and anti-Marxian because both of those value systems were anti-Christian in their implications, and because Huizinga's mind was too subtle to be trapped by any mode of determinism. Then there is the conservative Huizinga: the man of delicate aesthetic sensibility, the harsh critic of technology (so mechanistic in its social implications) and of mass culture. At a conference held in 1972, at Groningen, to celebrate the one hundredth anniversary of Huizinga's birth, E.H. Gombrich remarked upon his plea for renunciation. The stoic historian 'wanted to persuade his contemporaries to exercise restraint, to practise austerity and to seek the simple life.'[3]

Huizinga has been criticized for romanticizing the past, for anthropomorphizing culture, for elitism, for a lack of conceptual rigor, and for undue pessimism about the human conditions and its prospects.

The only aspect of the customary characterization of him that has been softened in recent years is the view (initially emphasized by Pieter Geyl and Jan Romein) that Huizinga was indifferent to political realities. As Robert Anchor wrote in 1978, however, Huizinga 'plausibly viewed politics as *symptomatic rather than causative*,' and 'sought to diagnose the disease of which the myths of national and racial superiority, and the new justifications for violence, cruelty, and war were the most conspicuous signs. Such statements, indeed, were not neutral. The Nazis deemed them dangerous enough to detain Huizinga during the occupation in the out-of-the-way town of De Steeg.'[4]

Despite familiar criticisms, Huizinga retains our respect. *The Waning of the Middle Ages* (1919) continues to be widely read; it is still regularly assigned as a required text at American universities.[5] When Huizinga's two books on the United States were published together in English translation (1972), that volume, entitled *America: A Dutch Historian's Vision*, *from Afar and Near*, enjoyed considerable success in various sorts of college courses in the United States.[6] Above all, *Homo Ludens* (1938), which was not translated into English until 1950, is frequently cited by scholars and popular writers alike. In *The Complete Book of Running*, for example, a best-selling manual for joggers published in 1977, Jim Fixx announces that 'any decently thorough inquiry into the meaning of sport will eventually bring us to the source of much present-day thinking on the matter: Johan Huizinga's profound *Homo Ludens: A Study of the Play Element in Culture*' (p. 20). If, in fact, *Homo Ludens* has become Huizinga's best-known book, that may well be symptomatic of a remarkable increase in leisure during the past generation, and of our attention to leisure as a many-faceted cultural phenomenon. Surely, much has changed since 1931 when Supreme Court Justice Oliver Wendell Holmes wrote that 'one dreams of leisure but as the old farmer said, when he saw the hippopotamus, I don't believe there's no such critter.'[7]

Although much has now been said about Huizinga and his views, no one (to the best of my knowledge) has yet undertaken a discrete examination of his changing perceptions of American culture - a story, or relationship, that essentially took place during the quarter century between 1916 and 1941. There are several reasons why I am glad to attempt such an assessment. First, because I must admit not merely my professional admiration for Huizinga, especially the wonderful range of his interests and reading,[8] but even a certain empathy for many of his cultural criticisms and predilections, however unfashionable they may be. Second, because Huizinga had the courage to generalize: about Dutch civilization, about the factors that had shaped the American national character, and, ultimately, about the destiny of

humankind and its evolving culture. Wallace Notestein, a distinguished historian from the United States who was nearly Huizinga's contemporary, wrote to a friend in 1933 that ‘we should all write more about History in its general aspects. Are we all thinking enough about that?’[9] Huizinga most certainly was, especially during that dark decade of the 1930's.

A third reason for looking at Huizinga's changing perceptions of American culture is that they are indicative, in microcosm, of the contrapuntal quality of Dutch-American cultural relations: on again, off again, alternately apathetic and enthusiastic. Between the 1860's and 1953 a frieze of frescoes was painted in the Rotunda of the Capitol in Washington, D.C. The frieze depicts many important aspects of American history, including the contributions of Columbus, Cortez, Pizarro, De Soto, Pocahontas, William Penn, and many others. Yet the role of the Dutch in the New World is strangely neglected. Nevertheless, American art and iconography obviously owe a substantial debt to the Netherlands. We can see it in the Hudson River School, and particularly in a major historical painting that was offered for sale in 1980: Robert Weir's large canvas called ‘The Landing of Henry Hudson,’ done in 1838. One finds evidence of confusion during the early 1930's about Dutch colonial settlements and traditions in America. But by 1937 a Netherlands Pioneer and Historical Foundation had been established, and a few years later the Library of Congress housed a Netherlands Studies Unit. In 1974 Paul O'Dwyer, president of New York's City Council, insisted that the official date for the founding of New York be changed from 1664, the time of England's conquest, to 1625, when Dutch colonists began to arrive. O'Dwyer introduced a bill in the City Council to alter the date on both the city's flag and its official seal. When interviewed, O'Dwyer explained that his initiative ‘was an effort to set history straight and to recognize the city's Dutch heritage on the 700th anniversary of the founding of the city of Amsterdam.’[10]

Fourth, and perhaps most important, I believe that an examination of Huizinga's sketches of the United States will enhance our understanding of him as a writer in at least two, paradoxically contradictory ways. On the one hand, I find that his comparatively unfamiliar books on the United States (first published in 1918 and 1927) explicitly anticipate the major themes of his better-known books, especially *In the Shadow of Tomorrow* (1936) and *Homo Ludens* (1938). But on the other hand, I also find that Huizinga seems to have compartmentalized his studies of America and of Europe, with the result that emphases and insights that inform his work on the New World are often strangely missing from his writings on the Old, and vice versa. Curious? To be sure; but historians in general, even the very

Johan Huizinga, by H.H. Kamerlingh-Onnes, 1936

best, are neither consistent nor lacking in elements of the non-rational. A close look at Huizinga on America can teach us something fresh about the complexities and curiosities of the historian's craft.

II

In about 1915 or 1916, Huizinga became interested in American history. He began to read those materials available to him in Holland, and in 1917-18 offered a general course at the University of Leiden on the history of the United States. Explaining that ‘we know too little about America,’ he published four long essays in 1918, and then two years later revised them as a book. Geyl rendered the title of this study as *Man and the Crowd in America*. Professor Herbert H. Rowen of Rutgers, whose fine translation has made the work accessible to those of us unable to read Dutch, calls it *Man and the Masses in America*.[11]

Call it what you will, the volume is interesting and important for many reasons. For example, it reversed the popular and *politique* image that Dutch and American history were remarkably similar. On January 18, 1912, Horace White, a prominent newspaperman and Republican politician, spoke at the annual dinner of the Holland Society of New York (held at the Waldorf-Astoria). In response to the toast ‘The Netherlands and the United States,’ White remarked that ‘the Netherlands and the United States have much in common, both in history and purpose. Each wrested independence from a powerful empire after a protracted struggle; each forged in the fires of that struggle a chain of inseparable parts; each in her time became a refuge for the oppressed, and the home of freedom, tolerance and good will. From her trials, and as the outcome of her heroism, each country reared a great man - soldier, statesman, ruler - William the Silent, and George Washington.’[12]

Huizinga was much too shrewd, as well as too knowledgeable, to follow that route of reductivism. In comparing the American Revolution with the French and ‘the controversy over the Dutch Patriots’ (of the 1770's and 1780's), he found it ‘at once apparent that the American Revolution was more conservative than either of these others. There was no towering political and social structure to be overthrown, as in France.’ Not only did Huizinga repeatedly anticipate the provocative thesis of Louis Hartz's *The Liberal Tradition in America* (1955), but by comparing English, Dutch, and French colonies in the New World he also anticipated Hartz's pioneering volume, *The Founding of New Societies: Studies in the History of the United States, Latin America, South Africa, Canada and Australia* (1964).[13]

Huizinga is equally fascinating in his treatment of democracy in

America. Repeated references to Tocqueville and Bryce indicate his thorough familiarity with their classic inquiries. But much had changed in the United States since Bryce published *The American Commonwealth* in 1889. Consequently Huizinga's observations are suitably fresh and acute. He emphasized the decline of democracy in American life, and was attracted to the Turner thesis because it helped him to explain the demise of 'the old individualist pioneer democracy.' Huizinga believed that Americans achieved efficiency at the expense of democracy; that powerful economic forces worked against egalitarianism; that governmental institutions were becoming less democratic in their actual operations; and that workers were not adequately represented on juries.[14]

He was ahead of his time, moreover, in commenting that 'conservatism and democracy are not contradictory' in the United States. 'Bourgeois democracy has an old and strong tradition in America... and when we see institutional processes such as initiative and referendum work in a conservative way, we have, from the American point of view, absolutely no right to call the result undemocratic for that reason.' Huizinga believed that America's self-proclaimed mission had long been 'to give the world the model of a wise, mighty, and prosperous democracy.' He argued that American society had been 'too thoroughly commercialized' and that 'too many individuals are involved in keeping the machinery of production in operation, for a revolutionary doctrine to be able to get much of a grip there.' He accurately regarded Woodrow Wilson as a conservative democrat.[15]

The compatibility of contradictory tendencies in American culture fascinated Huizinga. He repeatedly mentions the dominance of practical-idealism (see pp. 166, 176), and collective-individualism (see pp. 50, 165, and 173). As he concluded his lengthy first essay, 'the twin concepts of Individualism and Association are felt as a contradiction in American history much less than one would expect on the basis of European history.'[16] Although he echoed Tocqueville on the inevitability of conformism in the United States, he nonetheless found that individualism had been able to coexist, and even flourish, alongside the powerful pressures to conform. 'While conservative piety and obedient imitation nourished traits of tame conventionality, the living and individual element of the national character grew in the struggle with nature.'[17]

Again and again I am impressed by Huizinga's ability, despite limited library resources for Americana, and without having been to the United States (yet), to anticipate the shrewdest insights and inquiries of subsequent observers and scholars. His analysis of public opinion, and especially its changing role in politics, predated Walter Lippmann's now classic book *Public Opinion* (1922).[18] Huizinga

startles me by wondering, ‘How did the Yankee grow out of the seventeenth-century Puritan of New England?’ - a question that Richard Bushman first began to answer, for one colony, in 1967.[19] Huizinga follows with a fascinating speculation that ‘notwithstanding what happened in Europe, the Enlightenment in America did not combat faith or at least make it impotent but only pushed it a little to one side.’ He then adds, in consequence, that the United States avoided ‘the great struggle of revenge against the Enlightenment.’[20] Scholars have yet to develop the implications of that insight, or even test it as a hypothesis. Huizinga was equally shrewd in pointing out that ‘naïve ancestor worship’ was ‘characteristic of America.’[21] His acuity here is all the more impressive because the phenomenon in its most blatant form was of recent vintage (c. 1885-1915) and had not been discussed in works available to Huizinga. Finally, I am struck by Huizinga's recognition that great constitutional issues in the United States had a way of developing from relatively trivial quarrels, or what Huizinga would call ‘only a paltry affair.’[22]

Did his American muse ever nod? Of course it did, though one often cannot tell whether the cause was insufficient information, misleading material, or sheer miscalculation. A few examples may suffice. When he wrote of the early colonists that ‘little or nothing is brought over of whatever is bound up with the history and legends of the mother country,’ had he not read Edward Eggleston's *The Transit of Civilization from England to America in the Seventeenth Century* (1900)?[23] Huizinga mistakenly regarded Jefferson as a shrewd and aggressive political organizer.[24] He seems to have misunderstood the nature and significance of Andrew Jackson's political career, failing to realize that Jackson himself was a frontier nabob and nascent capitalist.[25] I also believe that Huizinga seriously underestimated slavery as a social issue, and excessively emphasized tariff protectionism as a major precipitant of secession and Civil War.[26]

I am rather inclined to doubt whether ‘secrecy, violence, and corruption’ were any more characteristic of political action groups in the United States than of their European counterparts. Similarly, Huizinga seems needlessly cynical in generalizing about the self-seeking proclivities of American politicians. Consequently he missed the intense degree of ideological commitment in Thaddeus Stevens and reduced that passionate man's motives in the Reconstruction era to little more than ‘unscrupulous party policy.’ Nor did Huizinga understand that the Ku Klux Klan enjoyed episodic bursts of intimidating power long past 1870.[27] And finally, to terminate this recital of shortcomings in the historical essays of 1918-20, Huizinga's assertions about American literary culture are often capricious. He could be quite canny about individual authors: especially Emerson, Thoreau, and Hawthorne. He

shrewdly redressed the historians' neglect of Walt Whitman. (Indeed, Huizinga's strong empathy for Whitman is one of the most engaging and surprising aspects of his book.) Nevertheless, Huizinga overlooked the imaginative implications of what Perry Miller labeled Nature's Nation (according to Huizinga, 'The great and true spirit of America does not reveal itself in romanticism of any kind'), and was fairly wide of the mark in declaring that 'the imaginative element in American literature is primarily defined by dependence on Europe and the European past.'[28]

Far more interesting, though, is this twofold question: from whom did Huizinga learn his American history, and how did the addition of that 'string to his bow' affect his overall performance as a virtuoso? The answer to the latter question is as curious as the response to the former is obvious. Charles A. Beard and Frederick Jackson Turner were his major mentors. Turner's essays on the frontier and his 'Social Forces in American History' are cited quite frequently. As Huizinga wrote to Turner in 1919, 'the notions I borrowed from your "Significance of the Frontier" of 1893 have helped me more than most of my other reading to form a clear understanding of the main substance of American history.'[29] Beard's *Economic Interpretation of the Constitution* (1913), his *Economic Origins of Jeffersonian Democracy* (1915), and a textbook called *Contemporary American History, 1877-1913* (1914) were equally important. Huizinga cited Beard more than any other historian, adopted his view of the Constitution as (in Huizinga's words) an 'agreement of covetous speculators,' and followed Beard's emphasis on the determinative role of economic forces in shaping American imperialism at the close of the nineteenth century. To paraphrase Samuel Eliot Morison, whose early work Huizinga also read, he literally viewed American history 'through a Beard.'[30]

Yet it does not seem to have affected Huizinga's work in European history - there's the great mystery. He wrote at the very beginning of *Man and the Masses in America* that he wished to use 'the facts of American history' as a means of testing the 'schematic forms through which we are accustomed to understand history' (p. 7). In his interesting letter to Turner, Huizinga declared that 'it has been a great surprise to me to see how much we Europeans could learn from American history, not only as to the subject itself, but also with regard to historical interpretation in general.'[31] Nevertheless, the same Johan Huizinga who ascribed such importance to economic factors in his book about America - at times he almost sounds like an economic determinist - has an altogether different tone in *The Waning of the Middle Ages,* a book on which he worked at the very same time, and published in 1919. As Pieter Geyl and S. Muller Fzn. have noted, Huizinga's treatment of French-Burgundian culture in the fifteenth

century is characterized by 'systematic neglect of economic and political factors.'[32]

What is one to conclude? Did Huizinga fail to do what he told Frederick Jackson Turner he would do: namely, expand his mode of historical interpretation? Did Huizinga take off one set of eyeglasses and put on another when he shifted back and forth from the Old World to the New? Yes, I suspect that he did, and for two reasons. First, because writing about the United States was not exactly writing *history* for Huizinga. Despite his insistence that his analysis would be that of a cultural historian (pp. 3-5), his approach more nearly approximated that of serious, high journalism: the analyst of contemporary affairs, the author of *In the Shadow of Tomorrow* (1936) and related essays. I find it very significant that Huizinga did not care for early American history, despite the fact that the Dutch had been important participants in that story and that the colonial period corresponded chronologically with a phase that he cared about very much in his own country's history. One of Huizinga's finest and longest essays is called 'Dutch Civilisation in the Seventeenth Century.' He dismissed the comparable period in American history, however, because he found it uninteresting and aesthetically unattractive.

> The history of North America before the War of Independence shows all the features proper to colonial history in general; viz., a certain lack of unity, a certain disparity, a certain rusticity.... The general reader... will not be struck by particular beauty of line or color in the story of the thirteen separate colonies.[33]

The second reason, in my opinion, is that Huizinga seems to have believed in what we now call 'American exceptionalism.' If civilization in the United States was profoundly different, then an interpretive schema appropriate to the Western Hemisphere might easily be unsuitable elsewhere. Here is a pertinent passage from *Man and the Masses in America:*

> At bottom, every political and cultural question in America is an economic one. On America's virgin soil, which is free of old, strongly rooted social growths, economic factors work with a freedom and directness unknown in European history. Political passions in America are deliberately directed to economic questions, and these are not subordinated to a system of intellectual convictions which become for the man who believes them the content of his culture. (p. 9)

E.H. Gombrich got to the heart of the matter in 1972 when he observed that Huizinga was attracted by the challenge of describing a culture which 'could not be encompassed' by the traditional forms

applied to European history.[34] Huizinga may well have been misguided in believing that an economic interpretation was suitable for the United States but not for Europe. Many historians have assumed, after all, that the New World was colonized *when it was* precisely because new economic forces had been unleashed in Europe. Be that as it may, Huizinga seems to have believed otherwise. Hence his apparent proclivity for compartmentalization. Hence extraordinary differences in texture and tone between *Man and the Masses in America* (1918-20) and *The Waning of the Middle Ages* (1919). Huizinga would have said to his critics that different eras and contexts present divergent historical problems. Every *problematique* deserves its very own mode, or system, of explanation.

III

During the years from 1920 until 1926, when Huizinga made his only visit to the United States, cultural relations between the two nations intensified in very positive ways. A primary reason seems to have been the abundance of historical anniversaries to commemorate. In 1920 committees were formed in Holland and the United States to plan the tercentenary, beginning August 29, 1921, of the Pilgrims' departure from Holland and their subsequent arrival at Plymouth. In 1923, a Huguenot-Walloon New Netherland Commission came into existence; and the following May a Huguenot-Walloon Tercentenary was celebrated on Staten Island. Meanwhile a professorial chair of Dutch history, ideals, and literature was established at Columbia University; organizations called the Netherland-America Affiliation were created at New York City and The Hague; in 1923 Edward Bok began to publish a series of volumes called ‘Great Hollanders’ (Huizinga's *Erasmus* appeared in that series in 1924); and a Summer School for American Students opened at the University of Leiden in 1924. That same year Victor Hugo Paltsits, chief of the Manuscript Division at the New York Public Library, prepared a paper for the American Antiquarian Society, ‘The Founding of New Amsterdam in 1626.’ In 1925 he presented a revised version to the New York Genealogical and Biographical Society; and one year later various exhibitions and publications, popular as well as scholarly, marked the 300th birthday of New Amsterdam (which to many people really meant the genesis of New York as a whole).[35]

A number of the key individuals involved in these activities were either friends of Johan Huizinga or, at the very least, professional colleagues: Dr. Daniel Plooij, archivist and officer of the Leiden Pilgrim Society; Dr. Cornelis van Vollenhoven, professor of international and colonial law at the University of Leiden; Dr. Albert Eekhof, professor

of church history at Leiden; and Dr. Adriaan J. Barnouw, Queen Wilhelmina Exchange Professor at Columbia. Nevertheless, Huizinga seems to have had little interest in the historical hoopla that culminated in 1926,[36] and his visit should be described as sociological and cultural rather than historical in orientation. It resulted in a slender book, *Life and Thought in America,* published in 1927.[37]

One immediately notices a radical shift in Huizinga's tone. In 1918, writing the preface to *Man and the Masses in America*, he explained that he found himself 'stimulated and fascinated as seldom ever before.... Something of America's spiritual élan is transmitted to anyone who takes the trouble to understand the spirit of the country.' Eight years later Huizinga found the United States to be a spiritual wasteland. The strongest leitmotif of his critique is summed up in an epithet that he repeated throughout the 1927 book: 'This, Here, and Soon.' It meant that the United States had become a 'transitive' rather than a 'transcendental' society, a culture that prized communication as a powerful means of influence, and one in which the American 'builds himself a better abode in imagination, he creates a world that recognizes him.'[38] In 1918 he had casually noticed the 'perpetual tension in America between a passionate idealism and an unrestrainable energy directed to material things.' By 1926, however, this gap between altruistic ethos and sordid reality had become a dark obsession in Huizinga's mind. He found a stark contrast between 'the attitude of the nation in general and the tone of its literature.'[39]

In 1918 he had called attention to efficiency: 'what the American wants more than anything else.' He returned to this point frequently, and concluded that 'in the American mind efficiency and democracy are closely related concepts. The endeavor to democratize the idea of God goes hand in hand with pragmatism, and both arise out of the spirit of "This, Here, and Soon."' By 1927 Huizinga's tone had become considerably more shrill. He linked the ugly trends of conformity and standardization to the American penchant for efficiency. He condemned the American passion for 'saving time,' conserving human energy and not wasting opportunities.[40] 'The notion that there could exist anything like over-organization does not torment them.' The American expectation that technology and 'technological organization' could solve any problem disturbed him deeply.[41]

Progress had become a pejorative concept for Huizinga. He selected as an epigram for the first page of Chapter 1 the observation by William James that 'progress is a terrible thing' (even more ironic than Huizinga recognized?), and played variations on that theme throughout the book: that Americans had discarded faith because science had replaced religion, and that 'the new materialism' had caused a 'spiritual emptiness' in the United States.[42] There is a sense

in which our intellectuals have only recently begun to catch up with Huizinga: during the later 1970's, for example, the American Academy of Arts and Sciences, supported by the Rockefeller Foundation, undertook a major, multidisciplinary project 'on the transformation of the idea of progress.'[43]

In Huizinga's own time, however, a kindred spirit in the United States, Carl L. Becker, took a somewhat different view. In a slim volume called *Progress and Power,* comprising three lectures presented at Stanford in 1935, Becker opened with a point similar to Huizinga's: 'Standing within the deep shadow of the Great War, it is difficult to recover the nineteenth-century faith either in the fact or the doctrine of progress.' But Becker unfurled, as an open question, the great issue on which Huizinga had already passed judgment: 'May we still, in whatever different fashion, believe in the progress of mankind?' Although his answer cannot be labeled as entirely positive, Becker remained more hopeful than Huizinga. Becker began with the assumption 'that the multiplication of implements of power has at every stage in human history been as essential to the development of intelligence as the development of intelligence has been essential to the multiplication of implements of power.' He concluded that machines are not inevitably beyond man's moral and social control. 'The machines, not being on the side of the angels, remain impassive in the presence of indignation, wishful thinking, and the moral imperative, but respond without prejudice or comment or ethical reservation to relevant and accurate knowledge impersonally applied.'[44] This was the major difference between Becker and Huizinga on the problem of progress.

Huizinga felt concerned about contemporary American scholarship because in the books that he read 'one repeatedly meets a tone of mocking disdain for all faith.' Carl Becker, whom he does not mention, would have been a prime example; but Huizinga does deride the 'utterly naïve evolutionism' of James Harvey Robinson's *The Mind in the Making: The Relation of Intelligence to Social Reform* (1921), disliked Harry Elmer Barnes's *The New History and the Social Studies* (1925), and expressed particular distate for current work in social psychology. What Huizinga had admired in Ralph Waldo Emerson, 'the sense of the direct and constant presence of mystery in and behind everything,' seemed to have disappeared in modern America.[45]

The litany of Huizinga's laments would scarcely provide a lift for sagging spirits. It worried him that 'the ideal of education is in fact a religion.'[46] The democratization of culture could only augment the 'mediocrity which permeates American life.' He sneered at the 'overwhelming success' of his countryman Hendrik Willem van Loon, educated at Cornell and Harvard, who had chosen to remain in the United

States as a popularizer of Dutch, American, and world history. ‘His unpretentious scribblings, which the least-educated man can understand, meet the minimum commitment which a public of millions has left over for knowledge.’[47] It troubled Huizinga that ‘America's mind is fundamentally antihistorical’; that ‘America, with its all-pervasive sense of the future, worships the young’; and that ‘movie romanticism’ was merely the most banal manifestation of ‘hero-worship’ in the United States.[48]

Huizinga seems to have encountered too many arrogant and nationalistic individuals during his 1926 tour, even among academics and intellectuals, who should have been, by definition, candid social critics. He considered American society ‘an extroverted culture,’ and regarded the press as an especially egregious example of all that was wrong in the United States. He disliked the ‘selective emphasis’ of our newspapers, their unwillingness to moralize about the news, the banality of their political views, the vulgarity of their advertising, and their ‘trashiness’ in general.[49]

One is obliged to respect Huizinga's honesty and intensity of feeling in *Life and Thought in America,* even if one does not concur in all of his judgments.[50] But the book is interesting and important as more than just another critique. It helps to illuminate the genesis of his well-known cultural pessimism of the 1930's and 1940's. *America* adds chronological precision and a certain causal impetus to our understanding of Huizinga's subsequent trajectory as a cultural critic. *In the Shadow of Tomorrow* (1936) does not mention the United States very often; but when it does, Huizinga simply compresses and reiterates what he had written so stridently a decade earlier. Once again he quotes William James's remark that ‘progress is a terrible thing’ (p. 56). More to the point, just as Tocqueville had viewed democracy in America as a harbinger of Europe's destiny, so Huizinga confronted in the United States his anxieties about the potential degradation of a fading European culture that in many respects he idealized.[51]

> Behind the democratic ideal rises up at once the reality of mechanization.... The mechanistic conception of social life, with its exclusion of morality and exhortation, seems to leave almost no means for intervention. If we are all just the nearly helpless followers of fashions, manners, and habits defined by our group, the poor slaves of our personal habits, which together determine our character... is there any way to bring about *change,* to change and to improve all that which *must* be changed? (pp. 281-82)
> The European traveler finds it almost impossible to concentrate when he is in a big American city. The telephone becomes a curse. The variety of

> personal assistance and technical devices causes as much diversion of attention and loss of time as it saves work. (p. 252)
> The general leveling of culture also affects love life. Just as intellectual enjoyment becomes available for everyone in a thousand ways, and hence loses the quality of something conquered, something which represents success and to which one pays worship, so there also arises a form of sexual satisfaction which signifies the dissolution of old forms of civilization. (pp. 262-63)

Note well, however, that Huizinga made very few criticisms of the United States in 1927 that he did not subsequently make of the Netherlands in 1934-35 or of Europe generally in 1935-36. As he wrote in the foreword to *Life and Thought in America*: 'Modern civilization is on trial in America in a simpler way than among us. Will Europe be next?'[52] In 'The Spirit of the Netherlands,' Huizinga's testy description of bourgeois life in Holland sounds remarkably like that in the United States. His 'feeling of living in a world that hovers on the brink of annihilation,' his laments about 'mankind's astonishing cultural decline' and 'the grim idols of technocracy and overorganisation' provide a coda to the 1927 book on America as well as an overture to *In the Shadow of Tomorrow*.[53]

In that profoundly pessimistic and controversial book, the word 'puerilism' is so pejorative yet important that Huizinga devotes an entire chapter to it. Early in the chapter he hammers this devastating judgment: 'The country where a national puerilism could be studied most thoroughly in all its aspects, from the innocent and even attractive to the criminal, is the United States.' But then he blinks and softens the blow by adding that 'one should be careful to approach it with an open mind. For America *is* younger and more youthful than Europe. Much that here would deserve to be qualified as childish is there merely naïve, and the truly naïve guards against any reproach of puerilism. Besides, the American himself is no longer blind to the excesses of his youthfulness. Did he not give himself Babbitt?'[54]

Despite his harsh strictures upon American civilization in 1927; and perhaps, as Huizinga had predicted, precisely because Western Europe all too swiftly caught up with the United States, he could not terminate his interest in 1927 or 1936, any more than he could have in 1920. As he explained to Frederick Jackson Turner in 1919, 'I hope to revert to American history sometime more for when you have once been captivated by its enormous problems and its stirring tone, it will not let you go the rest of your scholarly life.'[55] In the academic year 1940-41, Huizinga selected as one of the principal subjects for his lectures at Leiden the history of the United States, 'a topic which ap-

peals to me again and again.'[56] His perception of America at that time appears in a communication presented on January 15, 1941, at the Netherlands Academy of Sciences (Section of Letters). This *esquisse* (referred to in note 33 above) is as bizarre as it is fascinating. It adds a curious 'postscript' to the impressions he formulated in 1917-18 and 1926-27.

More than ever, Huizinga in 1941 reminds one of Henry Adams: a similar disdain for the vulgarity of modern culture; a similar affection for the medieval age of faith (Huizinga and Adams both idealized twelfth-century France); and a similar bewilderment at technological complexity. How could one possibly hope to make any sense of it? Huizinga found American history from 1776 until 1865 attractive because its wholeness seemed comprehensible, 'its general idea is available to all.' The period had 'a distinct form' because 'its public life [was] conducted by an *élite*. The masses still remain in the background.' Despite the conservative pitch of that last statement, Huizinga's criteria seem to have been more aesthetic than ideological. He preferred the period after 1789 because 'the historical lines are relatively simple. The persons acting are of a marked type, and the conditions and the conflicts are easy to grasp. In short, the history of those years shows shape and color.'[57]

Huizinga's notion of the historian as artist - hence his need for materials of high drama - almost seems to overbalance his sensitivity to human suffering. The American Civil War attracted him as a writer because 'only a crisis which breaks the political unity itself can bring again to the fore the *story* quality of history.' By contrast, in the period after the Civil War 'the history of the United States not only loses dramatic pathos, but is also robbed of comprehensible and striking form. The general reader at least will find it more or less confused, perplexing, and without unity.' I cannot tell whether this echo of Henry Adams is intentional or accidental; but Huizinga is explicit about his assessment of the central problem for historiography in 1941. Once again, as in 1926, he looked to the United States as much for its illustrative value as for its intrinsic substance.

> As I speak of the gradual loss of form inherent in the material of modern history, particularly in the history of the United States since the Civil War, I should like to make it clear that I find this increasing shapelessness due not to an optical illusion nor to a deficiency in the forces or fashions of historical imagination, but to a change in the components of history itself.[58]

It irked Huizinga that 'history has had to change its record of personal happenings to one of collective phenomena.' Had he never

read Gibbon's *Decline and Fall of the Roman Empire,* or Burckhardt's *The Civilization of the Renaissance in Italy*? Of course he had; but he went on to add that 'in a history dominated by the economic factor - as American history undoubtedly is, far more so than European - the human element recedes into the background.'[59] Huizinga's incomprehension of the prime reality in American social history since 1870, the massive and heterogeneous migration from Europe, reinforced his idealization of the individual free to shape his own destiny as well as that of his society.

> Several decades of increasing shapelessness in American history can be explained by the fact that a political unit covering the main part of a whole continent loses, by its very homogeneity, the most fertile of all themes for history: the conflict between independent powers, be they peaceful rivals or hostile opponents. Furthermore, the ever-increasing preponderance in such a continent-commonwealth of economic forces is likely to obscure the human being as an actor in history.[60]

Huizinga concluded this *esquisse* with an observation that distresses me because I believe it to be doubly perverse. It pained him that 'the modern world is becoming more and more accustomed to thinking in numbers. America has hitherto been more addicted to this, perhaps, than Europe.... Only the number counts, only the number expresses thought.' Huizinga here seems truly the intellectual prisoner of a certain type of anti-Americanism. We need look no farther than Matthew Arnold's *Civilization in the United States*, where he observed that 'the great scale of things in America powerfully impresses Mr. [John] Bright's imagination always; he loves to count the prodigious number of acres of land there, the prodigious number of bushels of wheat raised,' etc.[61] Americans did not invent the quantitative imagination, nor do we enjoy any monopoly over it.

Huizinga ended with a dismal prognosis for history as a discipline. 'This shift in the mode of thinking is full of great dangers for civilization, and for that civilizing product of the mind called history. Once *numbers* reign supreme in our society, there will be no story left to tell, no images for history to evoke.'[62] The application of quantitative methods to historical investigation has resulted in some dreary and even wrongheaded scholarship, to be sure. But Huizinga was unduly pessimistic about the inevitability of such consequences; for some of the finest works of American scholarship since 1969 have depended heavily upon 'numbers,' but without any loss of 'story' or of 'images to evoke.' They do not always tell a story, or evoke images, that Huizinga would have found attractive. Yet they surely qualify as innovative, influential, and highly significant works of history.[63]

IV

Like Johan Huizinga, Matthew Arnold wrote essays about American civilization both before *and* after he had visited the United States. Unlike Huizinga, however, Arnold's treatment became more favorable after his initial lecture tour during the winter of 1883-84. He envied the United States its innocence of those impossible problems that seemed to plague England: aristocratic domination of a rigid class structure, an excess of religious dissent, and the Irish question. More positively, he felt that American institutions, being new, were well suited to American needs. After returning to England, Arnold observed that 'to write a book about America, on the strength of having made merely such a tour there as mine was, and with no fuller equipment of preparatory studies and of local observations than I possess, would seem to me an impertinence.'[64]

One could be tempted to confront Huizinga's ghost with that modest concession, were it not for the fact that he *had* done his 'homework,' so to speak. Few foreign visitors have made more thorough 'preparatory studies' than teaching a university course and doing extensive historical reading about American culture. Huizinga's negativism from 1926 until his death resulted from a special situation: the United States was not merely another country, an exotic culture to be examined. It represented the accelerating thrust of the present as well as an ominous portent for the future. Because Huizinga cared so strongly about the preservation of culture as he had known it, what seemed to be taking place across the Atlantic served as a distressing signal of impending catastrophe.

It is worth noting at least a brief comparison between Huizinga and James Bryce, for their temperaments were as similar as their motives for writing about the United States. In 1882 Bryce decided to follow in Tocqueville's footsteps 'to try to give my countrymen some juster views than they have about the United States.' He added that he often felt 'vexed here at the want of comprehension of the true state of things in America.'[65] As a Scottish Calvinist, Bryce's moralistic temperament prevented him from investigating the seamier aspects of American life. He could not, for example, comprehend the coarse pleasures of the working class in the United States. *Unlike* Huizinga, however, Bryce was intensely interested in governmental institutions and the political process. Like so many Britons of his generation, he admired the American Constitution as a remarkably stabilizing keel for our ship of state.

Huizinga has frequently been compared with Marc Bloch, because both were seminal historians who responded very differently to

the challenge of Fascism: one with militant activism, the other with quiet resignation. Because they differed so radically - in temperament as well as religious background - and because Bloch was fourteen years younger, I find it somewhat more instructive to compare Huizinga (1872-1945) with four historians who were his exact contemporaries.

Elie Halévy (1871-1937), whose ancestry was Calvinist *and* Jewish, shared Huizinga's austerity and disciplined commitment to scholarship. Like Huizinga, he drifted into history as a calling (Halévy from philosophy and sociology). Like Huizinga, who had ulterior motives, intellectually speaking, for studying the United States, Halévy explored modern British history as a laboratory for understanding liberalism and democracy. He believed that elites had an obligation to elevate republican public opinion, and saw a tension within democratic socialism between a desire to liberate the individual and the overwhelming impulse to organize and regulate him. After passionate involvement in the Dreyfus affair, Halévy withdrew from active participation in public life. In 1900 he wrote two sentences that Huizinga himself might well have written: 'A man disposed to fulfil his civic duties, but resolved to keep intact the greatest part of his time for the accomplishment of tasks properly intellectual, must rigorously limit the practical part of his existence. I ignore the Dreyfus affair, I ignore politics.' Like Huizinga, also, he was more of a Europeanist than a nationalist, and wished to preserve all that was best in European culture. Following World War I, Halévy fell into a mood of 'moral disgust,' and devoted the last decade of his life to investigations of contemporary history, particularly the meaning of progress in a democratic society. As a historian Halévy always rejected economic determinism. He regarded Communism and Fascism as equally tyrannical - a view that shocked many of his friends - because he dreaded any form of statism or organized, hierarchical oppression. Huizinga shared that perspective.[66]

Halvdan Koht (1873-1965), the Norwegian historian, decided to visit the United States in 1908-9 because 'in America one could study the history of the future.' He had very mixed reactions to what he saw. Although delighted by 'the unconquerable spirit of progress' that he encountered throughout the country, he also perceived many 'imperfections,' especially the degree to which Americans seemed bound by social conventions, 'outward forms,' such as the stigma ascribed to women who smoked.

At Columbia University, however, he came under the influence of James T. Shotwell, William A. Dunning, and especially Edwin R.A. Seligman, whose *Economic Interpretation of History* (1907) impressed him greatly. In 1909 he met Frederick Jackson Turner and John R.

Commons, and then felt eager to introduce the study of American history in Norway. He did so immediately, in 1909-10 at Kristiania (Oslo); and very soon the subject even became a requirement for the degree in history. Koht prepared a section on American culture for an eight-volume history of world culture (1912). In 1920, the same year that Huizinga's *Man and the Masses in America* was published in revised form, Koht brought out (in Norwegian) *The American Nation: Its Origins and Its Rise*. Unlike Huizinga, however, Koht emphasized class conflict, carried the economic emphasis from his American contacts to his work on Norwegian history, and became very active in public affairs.[67]

Arthur O. Lovejoy (1873-1962) shared Huizinga's personal austerity and passion for the history of ideas. Lovejoy differed significantly, however, in preferring to trace ideas through time, in a linear fashion, whereas Huizinga loved to sketch, as a still life, the picture of a civilization at a pivotal moment in time. Lovejoy differed also in his political activism. He worked vigorously as a pamphleteer during both world wars, was a passionate defender of civil liberties, and perceived early in the 1930's that Nazi Germany posed a grave threat to the security of Europe and the United States. He spoke out repeatedly in opposition to Hitler, and after 1939 Lovejoy pushed vigorously for increased American aid to the Allies.[68]

Among this quartet of distinguished contemporaries, however, the most interesting comparison can be made with Carl L. Becker (1873-1945). Like Huizinga, Becker was more of an essayist than a narrative historian rooted in archival research. They shared an interest in significant eras of transition, and both liked to challenge the conventional wisdom of historical periodization. In 1920, just when Huizinga published his revised and expanded work on American history, Becker brought out *Our Great Experiment in Democracy: A History of the United States*, which was also influenced by Turner and Beard. In 1924 Becker made his only trip to Europe, a visit as superficial as Huizinga's to the United States seems to have been in 1926. Becker did the obligatory things, felt quite homesick, and wrote to his wife from Paris that ‘my foreign travel has come too late to be of any great benefit.’[69]

During their final decade (1936-45), however, these two men, who were temperamentally so similar, followed divergent intellectual paths. Although Becker was in many respects socially conservative, he was less apprehensive about the development of technology and social organization (or regimentation) as inevitably oppressive evils. During the later 1930's his faith in democracy was rejuvenated, and he explicitly rejected the counsel of despair that was so much in the air among intellectuals of the day.

Thomas Hart Benton, ‘Wreck of the Ole '97’ - lithograph in the New Britain Museum of American Art (William Brooks Fund), New Britain, Connecticut, U.S.A.

> We still hold, therefore, to the belief that man can, by deliberate intention and rational direction, shape the world of social relations to humane ends. We hold to it, if not from assured conviction, then from necessity, seeing no alternative except cynicism or despair.[70]

While Becker was secure in Ithaca, New York, writing *How New Will the Better World Be? A Discussion of Post-War Reconstruction* (1944), Huizinga was under Nazi surveillance at De Steeg, near Arnhem on the Rhine, writing *The World in Ruins: A Consideration of the Chances for Restoring Our Civilization* (1945). It seems fair to say that their divergent circumstances help to explain their relative positions of pessimism and optimism. It may be equally fair to suggest, however, that their divergence can be dated back to the years 1936-39, when Becker recovered from the profound disillusionment with Wilsonian idealism that he underwent after World War I, whereas Huizinga's despair only deepened.

Ultimately, of course, Huizinga's apprehension was not so much political as it was cultural. Therefore defeating Fascism could not provide a sufficient solution to the malaise, indeed crisis, that he perceived in contemporary civilization. Although Huizinga felt disaffected from American culture, his visual sensitivity would have caused him to appreciate a painting done by Thomas Hart Benton in 1943. Entitled ‘Wreck of the Ole '97,’ it depicts the crash in 1903 of a fast mail train, No. 97 of the Southern Railway. The train leaped from its tracks while speeding down a steep grade, and plunged into a ravine. Benton's picture suggests that a broken track rather than a reckless engineer was the cause of that catastrophe.[71] His interpretation of the story indicates Benton's belief that man's fate was being determined by a mechanized (and flawed) world, rather than his own will and actions. The tale of No. 97's fatal crash became the theme of a wellknown ballad which sold more than a million records in 1939. To Johan Huizinga, who appreciated allegory as much as iconography, the ballad, the mass culture that paid for it, the painting and its lithographic copies for consumers, all would have seemed suitably symptomatic of a culture *and a world* too much in the clutches of ‘This, Here, and Soon.’

Eindnoten:

1 I had intended to use ‘Huizinga's Vision of American Culture’ as my subtitle; but then I saw that in writing about the nature of ‘historical understanding’ Huizinga explicitly rejected the phrase ‘historical vision.’ In view of his particular sensitivity to matters of iconography and vision, it would have been cavalier, if not utterly mindless, to employ a word-concept that seemed to him so inappropriate. Cf. ‘The Task of Cultural History,’ in Johan Huizinga, *Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance* (New York, 1959), p. 53.

2 For the portrait, see C.T. van Valkenburg, *J. Huizinga: Zijn Leven en Zijn Persoonlijkheid* (Amsterdam, 1946), plate facing p. 7; or Johan Huizinga, *Geschichte und Kultur: Gesammelte Aufsätze,* trans. and ed. Kurt Köster (Stuttgart, 1954), facing the title page.

3 Gombrich, ‘Huizinga's *Homo ludens,*’ in W.R.H. Koops et al., eds., *Johan Huizinga, 1872-1972...* (The Hague, 1973), pp. 144, 153.

4 Anchor, 'History and Play: Johan Huizinga and His Critics,' *History and Theory,* XVII (1978), 85-86; R.L. Colie, 'Johan Huizinga and the Task of Cultural History,' *American Historical Review,* LXIX (April 1964), 618-19, 629; and Pieter Geyl, 'Huizinga as Accuser of His Age,' *History and Theory*, II (1963), 231-62. The italics are Professor Anchor's.

5 F.W.N. Hugenholtz, 'The Fame of a Masterwork,' in Koops, ed., *Johan Huizinga, 1872-1972*, pp. 91-103; Reuel Denney, 'Feast of Strangers: Varieties of Sociable Experience in America,' in Herbert J. Gans et al., eds., *On the Making of Americans: Essays in Honor of David Riesman* (Philadelphia, 1979), pp. 254, 268, where he appears as John Huizinga.

6 Letters to the author from John M. Gates, November 2, 1981; Charles F. Howlett, November 12, 1981; Jeff LaLande, November 24, 1981.

7 Holmes to Mrs. Charles Warren, March 22, 1931, Warren Papers, box 2, Manuscript Division, Library of Congress, Washington, D.C. For an important example of the impact of *Homo Ludens*, see Allen Guttmann, *From Ritual to Record: The Nature of Modern Sports* (New York, 1978), pp. 4, 6-7, 13-14, 80.

8 In 1936 Lewis Stiles Gannett, who wrote a regular column called 'Books and Things' for the New York *Herald Tribune,* asked Huizinga what he was currently reading for pleasure. Huizinga replied with four titles: Gilbert Murray, *Then and Now: The Changes of the Last Fifty Years* (1935); Sir R.W. Livingstone, *Greek Ideals and Modern Life* (1935); Fernando del Pino, *La Gran Decisión* (1936); and Paul Hazard, *La Crise de la conscience européenne 1680-1715* (1935), 3 volumes. Six months earlier he had been reading George Sarton's massive *Introduction to the History of Science* (1927-31), 3 volumes at that time. See Huizinga to Sarton, April 9, 1936, and Huizinga to Gannett, October 1 and 20, 1936, Houghton Library, Harvard University, Cambridge, Mass. Huizinga had already written *In the Shadow of Tomorrow* before he read Murray and Livingstone. I am inclined to believe that Huizinga independently arrived at his pessimism about the present and the future, and therefore was more disposed to select books that eulogized earlier times and nobler cultures.

9 Notestein to August C. Krey, April 14, 1933, Krey Papers, folder 173, University of Minnesota Archives, Minneapolis.

10 Victor H. Paltsits to A.J.F. van Laer, October 20, 1927, Paltsits Papers, New-York Historical Society; Alfred Bagby, Jr., to Lyon G. Tyler, March 2, 1932, Tyler Papers, group V, box 7, Swem Library, College of William and Mary, Williamsburg, Va.; New York *Times,* June 27, 1974.

11 All quotations and citations will be to Herbert H. Rowen, trans. and ed., *America: A Dutch Historian's Vision, from Afar and Near* (New York, 1972). The first volume was noticed sympathetically in *The American Historical Review,* XXV (April and July 1920), 558-59, 742. For Geyl's warm praise of Huizinga's early essays on America, see Geyl, 'Accuser of His Age,' pp. 245-46. For Colie's translations of the titles of Huizinga's two books on the United States, see 'Huizinga and the Task of Cultural History,' pp. 612-13.

12 Horace White, 'Gifts of Two Nations to Civilization,' *Speeches and Writings* (Syracuse, 1932), p. 237.

13 Huizinga, *America,* pp. 8, 17, 18, 31.

14 *Ibid.*, pp. 142-43, 147, 149, 151. See James Bryce to Max Farrand, October 6 and December 3, 1919, and February 20, 1920, Farrand Papers, Henry E. Huntington Library, San Marino, Calif. On October 6, Bryce told Farrand that 'there were currents of American opinion & phases of constitutional development which have been changing so much during recent years that I may not fully understand them...'

15 Huizinga, *America*, pp. 150, 157-59, 161. In fairness to Huizinga, who is frequently accused of elitism, it should be noted that in 1926 he remarked: 'Modern culture must be democratic if it is to be at all.' 'The Task of Cultural History,' p. 50.

16 Huizinga, *America,* pp. 32-33, 57, 60, 173, 229. Huizinga did note similarities between the impulse to 'join' in Europe and in the United States, but then relied upon a simplistic explanation that ever since the 1890's Europe had been 'much more strongly Americanized than we ordinarily realize' (p. 33). E.J. Hobsbawm's current work on the extraordinary expansion of the middle class at that time is more persuasive. Hobsbawm views 'joining' as a pan-Atlantic symptom, and as a means of validating one's membership in the middle class. Huizinga's close attention to 'joining' anticipates the seminal essay by Arthur M. Schlesinger, Sr., 'Biography of a Nation of Joiners,' *American Historical Review,* L (October 1944), 1-25.

17 Huizinga, *America,* pp. 165, 172, 208. The quotation is from p. 177.

18 *Ibid.*, pp. 137, 156, 159-60. Huizinga was acutely sensitive to nuances of language, anticipating Raymond Williams' *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society* (New York, 1976). He observed, for example, that 'individualism' did not have the same connotations in the American context that it had in Europe (p. 31), and that the word 'service' had undergone a process of degradation, with the result that it meant different things to different people (pp. 310-11). See also *America,* pp. 266-68, 275, and Huizinga, 'The Spirit of the Netherlands' (1935) in *Dutch Civilisation in the Seventeenth Century and Other Essays* (New York, 1968), pp. 110-12, 127.
19 Huizinga, *America,* p. 178. See Bushman, *From Puritan to Yankee: Character and the Social Order in Connecticut, 1690-1765* (Cambridge, Mass., 1967).
20 Huizinga, *America,* pp. 179-80, 200.
21 *Ibid.*, p. 193.
22 *Ibid.*, p. 19.
23 *Ibid.*, p. 174. Cf. David Grayson Allen, *In English Ways: The Movement of Societies and the Transferal of English Local Law and Custom to Massachusetts Bay in the Seventeenth Century* (Chapel Hill, N.C., 1980); T.H. Breen, *Puritans and Adventurers: Change and Persistence in Early America* (New York, 1980).
24 Huizinga, *America*, p. 50. Cf. Joseph Charles, *The Origins of the American Party System* (New York, 1961), pp. 80-90; and Noble E. Cunningham, Jr., *The Jeffersonian Republicans: The Formation of Party Organization, 1789-1801* (Chapel Hill, N.C., 1957).
25 Huizinga, *America,* pp. 28, 30-31. Our understanding of Jackson has been reshaped by the work of Robert V. Remini, Charles G. Sellers, Richard Hofstadter, Michael P. Rogin, and Thomas P. Abernethy.
26 Huizinga, *America,* pp. 9, 11.
27 *Ibid.*, pp. 49, 137, 47.
28 *Ibid.*, pp. 193, 195, 218-19, 223. I find it odd that Huizinga seems not to have read the four classic volumes by Moses Coit Tyler, *A History of American Literature, 1607-1765* (2 vols.; New York, 1878) and *The Literary History of the American Revolution, 1763-1783* (2 vols.; New York, 1897).
29 Huizinga to Turner, March 10, 1919, Turner Papers, Henry E. Huntington Library, San Marino, Calif.
30 See Huizinga, *America,* pp. 5, 9, 21, 57 n., 124, 134. In addition to printed sources and yearbooks, Huizinga also relied upon John Bach McMaster, Albert Bushnell Hart, Woodrow Wilson, James Ford Rhodes, Andrew C. McLaughlin, Frederick L. Paxson, Arthur M. Schlesinger, Sr., and Walter Hines Page. Among the major American writers, he seems to have read extensively in Emerson, Thoreau, Hawthorne, Whitman, and Henry and William James. Huizinga's *America* often seems strongest when he does not have 'authorities' like Turner and Beard to guide him. For those topics where there were 'experts,' Huizinga was likely to become derivative. In their absence he was much more inclined to be shrewdly speculative and comparative. Understandable, perhaps, but unfortunate nonetheless.
31 Huizinga to Turner, cited in note 29 above.
32 Geyl, 'Huizinga as Accuser of His Age,' pp. 244-45.
33 Huizinga, 'History Changing Form,' *Journal of the History of Ideas,* IV (April 1943), 219.
34 Gombrich, 'Huizinga's *Homo ludens,*' p. 141. It should be noted, however, that one finds clear-cut previews of *Homo Ludens* in *Man and the Masses in America*. See, e.g., pp. 53-54 of the latter.
35 See Arthur Lord to D. Plooij, November 29, 1920, Lord Papers, Pilgrim Society, Plymouth, Mass.; J. Franklin Jameson to Worthington C. Ford, March 8, 1920, Jameson Papers, box 84, Library of Congress, Washington, D.C.; Victor H. Paltsits to Jameson, September 16, 1925, *ibid.*, box 117; Jameson to Victor H. Paltsits, February 2, 1920, Paltsits Papers, New-York Historical Society. On December 21, 1922, Albert Eekhof sent Paltsits a postcard message from Leiden: 'I can not forget you. This afternoon I have sent to you "registered" a real Dutch Calendar. Every week a picture of Holland. It is a token of friendship and high appreciation for all what [*sic*] you have done for me in so many ways.' Paltsits Papers, N.-Y.H.S.
36 See Huizinga, *America,* p. 20, for the only reference in his two books to Holland as an inspiration for American independence.
37 For extracts from the journal that Huizinga kept during his four-month trip, see Leonhard Huizinga, *Herinneringen aan Mijn Vader (Remembering My Father)* (The Hague, 1963), pp. 120-51. I am deeply grateful to Professor J.W. Schulte Nordholt of Leiden for calling this book to my attention, and to Eduard van de Bilt for supplying me with a content analysis. Huizinga's

visit to the United States (with a diverse group of Europeans) was facilitated by the Laura Spelman Rockefeller Memorial Fund. Although he enjoyed seeing a few historical sites, such as Mount Vernon, Independence Hall, and the Lincoln Memorial, most of his time was given over to prearranged contacts with professors of law, economics, and business (which did not please him) and to observing political institutions in action, such as the Supreme Court and Congress (which impressed him even less). Nevertheless, Leonhard Huizinga felt that his father's trip to the United States was one of the pivotal events of his life, and that JH gained considerably in selfconfidence as a consequence of it.

38 Huizinga, *America,* pp. 283, 314-15.

39 *Ibid.*, pp. 166, 255-56. Cf. James Bryce to Max Farrand, February 20, 1920, Farrand Papers, Huntington Library: 'On the whole the changes in America seem to me more beneficial than those I have seen here. I certainly feel a hopefulness about the U.S. which I cannot feel about any people in Europe....'

40 Compare Huizinga, *America,* pp. 94-96, 139, 142-43, 199, with pp. 237, 251, 297.

41 *Ibid.*, pp. 296, 301, 307. For anticipations of these criticisms in 1918, however, see pp. 111, 117, 181.

42 *Ibid.*, pp. 231, 234, 305, 310, 317, 321, 325.

43 See Gabriel A. Almond, Marvin Chodorow, and Roy Harvey Pearce, 'Progress and Its Discontents,' *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences,* XXXV (December 1981), pp. 4-23.

44 Becker, *Progress and Power* (New York, 1949), pp. xlii, 7, 9, 107. The last quotation appears on p. 111.

45 Huizinga, *America,* pp. 246, 282, 310, 317, 320, 325; Huizinga, 'The Task of Cultural History,' p. 33. Huizinga repeatedly used as his illustration from social psychology a book by H.A. Overstreet, *Influencing Human Behavior* (1925).

46 This phase, that 'education had become the religion of the United States,' was very much in the air by the mid-1920's. When President James R. Angell of Yale University used it in a public lecture given at Chicago in 1924, Max Farrand (who previously had taught at Yale, but in 1924 was an administrator with the Commonwealth Fund) claimed that Angell had picked it up from him. Farrand to Henry L. Greer, October 6, 1924, Farrand Papers, Huntington Library.

47 Huizinga, *America,* pp. 181, 239, 245, 251, 281, 308. In 1924 van Loon was deeply hurt by Huizinga's tart review in *De Gids* of *The Story of Mankind*. As van Loon wrote, with customary self-pity, to a former teacher: 'Now that some of my books have been translated into most modern languages, I usually find some sort of welcome in the countries through which I pass. But Holland takes it as almost a personal offense that I should, in some measure, have succeeded after I bade it farewell. I act upon the excellent burghers as a red rag before a steer.' Quoted in Gerard Willem van Loon, *The Story of Hendrik Willem van Loon* (Philadelphia, 1972), pp. 151-52.

48 Huizinga, *America,* pp. 205-6, 251, 260-62, 319. See also Huizinga to Turner, March 10, 1919, Turner Papers, Huntington Library. Many in the United States, especially social and political conservatives, shared Huizinga's apprehension about the tendencies of American culture. See, e.g., Morton Keller, *In Defense of Yesterday: James M. Beck and the Politics of Conservatism, 1861-1936* (New York, 1958), pp. 153-56, 158, 160, 197-98; Ralph Adams Cram, *Convictions and Controversies* (Boston, 1937).

49 Huizinga, *America,* pp. 232, 238, 242, 244, 246, 247, 252-53, 265. On p. 265 Huizinga simultaneously seems to echo Walter Lippmann's *Public Opinion* (1922) and *The Phantom Public* (1925) and to anticipate some of the well-known views of Marshall McLuhan.

50 He is responsible for occasional factual errors, especially on p. 295 where he presents incorrect dates for the founding of Harvard (it should be 1636) and the College of William and Mary (it should be 1693).

51 Huizinga, *America,* p. 316.

52 *Ibid.*, pp. 178, 230, 242-43, 314. On p. 305 he quips: 'not all Americans think, any more than Europeans.'

53 'The Spirit of the Netherlands' (1935) in Huizinga, *Dutch Civilisation in the Seventeenth Century and Other Essays,* pp. 113, 118-19, 122, 136. On p. 128 he defines 'conservative' quite positively, 'in the worthy sense of wishing to preserve what is good and refusing to kow-tow to the fashion of the day.'

54 *In the Shadow of Tomorrow* (New York, 1936), pp. 172-73.

55 Huizinga to Turner, March 10, 1919, Turner Papers, Huntington Library.

56 Huizinga to Hendrik Willem van Loon, October 11, 1940, van Loon Papers, box 13, Department of Manuscripts and University Archives, Cornell University, Ithaca, N.Y. I do not know how or when Huizinga and van Loon commenced a cordial relationship. It is clear that van Loon offered during the summer of 1940 to arrange for Huizinga to come to the United States. Huizinga replied from Leiden on August 15, 1940, that 'my place remains here: in my country and in my office, whatever the following times may bring.' *Ibid.* I am indebted to Joke Kardux and Eduard van de Bilt for translations of these two letters from Dutch to English.

57 Gombrich, 'Huizinga's *Homo ludens,*' p. 148; Huizinga, 'History Changing Form,' pp. 219, 220.

58 *Ibid.*, pp. 219, 221. Cf. Max Farrand's slim interpretive volume written primarily for Europeans, *The Development of the United States from Colonies to a World Power* (1918), and Farrand's observation to Theodore Roosevelt that 'the merit of the book probably lies in having the very definite purpose to explain the great change which came over the United States about 1890....' (August 15, 1918, Farrand Papers, Huntington Library.) Farrand had sought to impose form where Huizinga would find only formlessness.

59 Huizinga, 'History Changing Form,' p. 222. Huizinga also sounds oddly like a scholar unfamiliar with Henri Pirenne's *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade* (1925) and Pirenne's *Economic and Social History of Medieval Europe* (1933). In fact, he had known Pirenne well since 1908 - when Huizinga taught at Groningen and Pirenne at Ghent - and greatly admired his work. See Bryce Lyon, *Henri Pirenne: A Biographical and Intellectual Study* (Ghent, 1974), pp. 185-86, 203, 337, 364, 384.

60 Huizinga, 'History Changing Form,' p. 223.

61 *Ibid.*, p. 223; Arnold, *Civilization in the United States: First and Last Impressions of America* (Boston, 1888), pp. 82-83.

62 Huizinga, 'History Changing Form,' p. 223.

63 See, e.g., Sheldon Hackney, *Populism to Progressivism in Alabama* (Princeton, 1969); Leonard L. Richards, *'Gentlemen of Property and Standing': Anti-Abolition Mobs in Jacksonian America* (New York, 1970); Joan W. Scott, *The Glassworkers of Carmaux: French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City* (Cambridge, Mass., 1974); Herbert G. Gutman, *The Black Family in Slavery and Freedom, 1750-1925* (New York, 1976); Douglas S. Greenberg, *Crime and Law Enforcement in the Colony of New York, 1691-1776* (Ithaca, N.Y., 1976); Stuart M. Blumin, *The Urban Threshold: Growth and Change in a Nineteenth-Century American Community* (Chicago, 1976); and Alan Dawley, *Class and Community: The Industrial Revolution in Lynn* (Cambridge, Mass., 1976), to mention just a few.

64 Arnold, *Civilization in the United States,* pp. 111, 118-19, 122, 125-27, 136, 152. It should be added that Arnold's *third* essay about the United States (written in 1887-88, shortly before his death) was much less favorable than his second. Arnold's eldest daughter, by the way, had married an American and settled in the United States. See *ibid.*, pp. 173-79, 181, 188-90.

65 Bryce to Mrs. Sarah Whitman, December 14, 1882, quoted in Edmund Ions, *James Bryce and American Democracy, 1870-1922* (London, 1968), pp. 120-21, 127-28. In 1883 Bryce taught a graduate seminar on Tocqueville and American history at Johns Hopkins University. *Ibid.*, pp. 101, 118-20. Bryce, 'The Predictions of Hamilton and de Tocqueville,' *Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science,* 5th ser., Vol. IX (Baltimore, 1887). See also the Bryce letters cited in note 14 above.

66 See Myrna Chase, *Elie Halévy: An Intellectual Biography* (New York, 1980), esp. pp. 32, 38-39, 46, 172-73, 175-76, 181, 183-85, 189, 209, 211, 214, 220. Cf. Kurt Köster, ed., *Geschichte und Kultur: Gesammelte Aufsätze* (Stuttgart, 1954), a collection of miscellaneous writings by Huizinga, pp. ix-xl, for an essay on 'Huizinga the Historian' that stresses his fear of nationalism and his sympathy for the idea of a unified Europe.

67 Koht, *Education of an Historian* (Oslo, 1951; New York, 1957), pp. 164, 169, 176, 182, 196-97, 202, 205. In February 1910 he gave a lecture before the Academy of Sciences at Oslo on the American Revolution. Printed in English as 'Genesis of American Independence,' it was his first publication concerning the history of the United States. In 1910 he also published *Money Power and Labor in America,* and in 1949 *The American Spirit in Europe: A Survey of Transatlantic Influences*.

68 Daniel J. Wilson, *Arthur O. Lovejoy and the Quest for Intelligibility* (Chapel Hill, N.C., 1980), pp. 186, 195-200.

69 See Michael Kammen, ed., *'What Is the Good of History?' Selected Letters of Carl L. Becker, 1900-1945* (Ithaca, N.Y., 1973), pp. 94, 97. Just when Huizinga first presented *In the Shadow*

of Tomorrow as an address at Brussels in 1935, Becker lectured at Stanford on the difficulty, standing 'in the shadow of the Great War,' of achieving a judicious perspective on mankind's history and destiny. Becker, *Progress and Power* (1936: New York, 1949), p. 19.

70 Becker, *New Liberties for Old* (New Haven, Conn., 1941), p. 94; Becker, *Modern Democracy* (New Haven, Conn., 1941).

71 The lithograph is reproduced here by courtesy of the New Britain Museum of American Art (William Brooks Fund), New Britain, Conn. The original painting, oil and tempera on canvas, is owned by Marilyn Goodman of Great Neck, N.Y.

American Travelers in Holland Through Two Centuries

Herbert H. Rowen

TRAVELERS have been coming to Holland from the United States since long before KLM carried them to Schiphol in jumbo jets, hundreds at a time, to explore a bit of Amsterdam and then journey on to other lands. Most were tourists, but some were people with business in the Netherlands - merchants and managers, diplomats, of course, and students, artists, and scholars. Some deeply admired what they saw, some held their noses, literally or figuratively, and most suffered some baffledom and boredom. Only a very few among them left a record of their impressions in print, but their number is still big enough so that we can venture to take what they wrote as characteristic of what the others, less literate and less articulate, felt and thought.[1]

Few, very few of these accounts have inherent literary merit. Herman Melville left only sketchy notes[2] and Henry Wadsworth Longfellow had a tortured stay, during which his letters discuss only professional matters and finally the death of his wife after miscarriage.[3] But we do have the letters of William Cullen Bryant, original not in what they say but in their prose style, precise but not precious.[4] Most of the visitors were just tourists, who went dutifully where the guidebooks told them to go. They were seldom adventurous. They are of interest to us not for the unexpected insight, the fresh understanding, the intense personalism and personality of a Huizinga in America, but for what they reveal about the travelers themselves as well as about Holland.

Let us not fool ourselves, however. The triteness of phrase that we meet so often in these accounts comes not just out of commitment to the obvious but also from recourse to guidebooks. Until the midnineteenth century these were the handbooks for travelers put out by John Murray of London; then they became the ubiquitous Baedekers. Yet we may assume that the tourists who set down reports of their

trips, when they drew upon the guidebooks, had not been struck by any inappropriateness in the descriptions they copied out and adapted, usually without credit.

Actually, after 1865, the ordinary American picture of Holland was shaped most strongly not by formal guidebooks but by a book for boys and girls written by a woman who had never been to the country and would not go there for many years afterward. I speak, obviously, of *Hans Brinker, or, The Silver Skates,* by Mary Mapes Dodge. It is a work at once artful and artless. It combines virtually every element of the common picture of Holland - at least every element proper for a child's knowledge - with a simple, heartrending, melodramatic tale with a happy ending. Everything is neatly arranged, every piece of information given a place in the plot. But the human vision is simple in the extreme, and the plot depends upon coincidences so incredible one does not know whether to weep or smile. It all works, however: character, situation, and information are all made memorable, and the book continues to be republished down to our own day, when the real Holland has changed so immensely from that which Mrs. Dodge first saw in her imagination.[5] It was also common for the visitors from America after mid-century to have read the histories of John Lothrop Motley. On occasion, drawing upon the knowledge of the Dutch past acquired from Motley or lesser works, they would comment upon the historical significance of a place or a building.

These tourists from beyond the ocean were invariably well-to-do. Their European journeys lasted from three or four months to two or even three years, and they would usually spend two to three weeks in Holland. They came mainly from the states of the eastern seaboard, although voyagers from Indiana and even from distant Utah, still a territory, recorded their experiences. They were all white, virtually all Protestant - and some emphatically so. All were educated, although not all to college level, and a few had classical culture at their fingertips. A fair number had Dutch ancestors, but none, to my knowledge, knew any Dutch except a scholar or two. Even those who knew German found the ‘Dutch dialect,’ as they called it, a puzzle. Until the twentieth century, those who possessed French found it was spoken mainly by the ‘higher classes,’ but when popular education went beyond the ABC's during the second half of the nineteenth century, travelers began to meet daughters of tongue-tied shopkeepers with a command of school-taught French. A few visitors stayed long enough to pick up a few phrases of Dutch, a very few learned it well enough to read fluently and easily and speak understandably. The others, in an epoch before group travel with tour guides had been invented, were dependent upon those who spoke English or another shared language, and upon hired guides.

Over the two centuries we find a common picture of Holland.[6] It was, to use the inspired pun of one traveler in a way he did not intend, as platitudinous as the Dutch landscape itself: monotonous, repetitive, without surprise. It was overwhelmingly an external picture, of things seen and not what lay behind them. These Americans were visitors in quest of the 'quaint' and the 'picturesque' - by which they meant as different as possible from what they were familiar with, but without discomfort to either flesh or spirit. They were seldom interested in things political, social, economic, or intellectual.

Flatness - the long landscapes under the high skies - was, unremarkably, the first thing the visitors noted. Then came the canals, the dikes, and the windmills. They were surprised to find fields separated not by fences, as at home, but by drainage ditches. They noted how thickly populated by cows the fields were, and if they ventured to visit farmsteads, how well cared for the cows were. In the towns they at once saw, again, the canals that served as streets, and too often they smelled the odors that came up from the slow, stagnant waters. They were not much taken with the old houses, especially those that leaned far out over the streets, and they wondered whether it was the fault of bad workmanship or the result of building upon piles in swampland not drained wholly dry. As good Protestants, they visited the churches. But, with the exception of dogmatically precise Presbyterians, they were shocked to see buildings stripped of all interior decoration, with clear glass in the Gothic windows. These Dutch Calvinist churches were not 'picturesque,' like the Catholic churches they liked in Italy and France, Austria and the Rhineland. They did not see the beauty that we find in de Witte and Sanredam: theirs was an age that would have been bewildered by Mondrian and Rietveld.

The tourists had little real contact with ordinary folk. Not that this mattered much to them. They were persons of substance who had not crossed three thousand miles of water to see poor people - unless, of course, they wore quaint local costumes, clattered about in *klompen,* and were inoffensive. American onlookers generally found the *kermissen* unpretty affairs: the people enjoying themselves in their own way were too vulgar for them. And they liked children if they were pretty and well-mannered, not if they were inquisitive and boisterous, and least of all if they were demanding beggars. The Americans found in general that the Dutch had the characteristics they expected - a passion for cleanliness of home and street that most admired, but a few found fanatical; and a passion for smoking, especially in public, that all abhorred (at least all who mentioned it). It was generally remarked, too, that the people were hard-working, phlegmatic, and sober (a few disagreed, observing intemperance: but these may have been prohibitionists for whom a single beer or gin was one too much).

This picture of the Dutch people was not so much untrue as too limited. And that it had to be when both lack of time and lack of a common language inhibited knowledge. But, more than that, there was not really much interest in the people except as a touristic sight.

The towns visited were almost all very much alike. For those who came across the North Sea or from Belgium, the first city they saw was usually Rotterdam. For those who descended the Rhine, it was Nijmegen or more usually Arnhem. These went on to Utrecht and Amsterdam, and then came south, reversing the route taken by those who landed at Rotterdam. The typical tourist, however, went from Rotterdam up to Delft and then to The Hague. Next came Leiden and Haarlem, Amsterdam and perhaps Broek and Zaandam, even Volendam and Marken. On the way back some went to Utrecht en route to Germany; it was seldom that any went up to Leeuwarden and Groningen, in the north, or down to Flushing and Middelburg, in the south. And that was all. Ventures into other places were so unusual that they are worthy of individual notice, not only for the descriptions and comments but also for the reasons which took the tourists off the well-trod trails.

For those who came to Rotterdam from Antwerp by water, a dull voyage through a bleak countryside all the way to an ugly Moerdijk was followed first by typically Dutch polderland and then by the teeming port - the two faces of Holland, agricultural and commercial. They saw the old city as it existed until May 10, 1940, and they were enchanted by the *Boompjes,* the wharfside street lined with trees. After the railroads were built in the middle of the nineteenth century, travelers from the south took 'the cars,' entering Rotterdam much as they do today, riding on a high embankment from which they looked *down* upon the city. To look *down* at pasture and town from canal and from railway was a genuinely new experience. In Rotterdam what the visitors found most surprising was the network of canals crisscrossing the city that enabled ships to dock at the doors of warehouses many blocks inland. Sightseeing was limited: the statue of Erasmus, much admired (but how much read?); and the church of St. Lawrence (which these Protestants invariably called a 'cathedral,' like all other big churches). Some climbed to the bell tower - the Eurotower of its day - to view the far-stretching countryside.

From Rotterdam our friends went, by canalboat and later by train, to Delft. On the way their impression of the Dutch countryside, gained between Moerdijk and Rotterdam, was confirmed and consolidated. It was more of the same, to be sure, but they continued to be charmed, and it was not until they had gone farther north that they would begin to yearn for the variety of hills and mountains. In Delft they saw only a sleepy little town where the age of Dutch

grandeur lingered, little changed from the sixteenth and seventeenth centuries because modernity had passed it by. They looked in at the Prinsenhof, displayed their knowledge of history when they saw the holes made by Balthasar Gérard's bullets, and sighed at the fate of heroic William the Silent. They noticed that the canals in Delft did not smell, or at least they remembered that they didn't when they encountered the evil-smelling *grachten* of other towns. But they stayed in Delft only for a few hours.

They stayed longer, usually for several days, at The Hague a few miles on. If they called it the 'seat of government' and not the 'capital,' we may be sure that they were consulting their guidebooks sedulously, for what American to this day can conceive of a capital that is *not* the seat of government? They found The Hague very much to their taste. It was 'elegant' and 'charming' - the words recur constantly, and though we may hear the echo of the guidebooks in these words, they obviously spoke the viewers' admiration. Men of property although all good republicans, these tourists observed the good taste of the homes of diplomats and nobility which clustered about the royal court. They rode out to Huis ten Bosch, were enraptured by its paintings, and thought it quite a nice place for a Queen to live in, not too royal, as it were. One visitor was especially pleased to see in the Queen's apartment, open to tourists while she was away, a triumph of American industrial ingenuity - a Singer sewing machine, with all the signs of being much used.

The visitors took in the obligatory Mauritshuis museum, which they usually called the 'national gallery.' Some were thankful for its humane dimensions, especially so, no doubt, if they had already trod the interminable if glorious *longueurs* of the Louvre. Two pictures impressed them most of all, Paul Potter's 'The Young Bull' and Rembrandt's 'Anatomy Lesson.' The meticulous naturalism of Potter's brush and the directness of his subject made it a work of art after their own hearts, and they enjoyed too the good-natured jokes they could make about the danger of wearing red while viewing it. They were more strained by the shocking power of Rembrandt's painting, but were as often repelled as fascinated. It was realistic enough to gain their respect, but they wanted art that pleased without shattering their complacency. The other painters they mention are pretty much those we would expect - usually the lesser lights of the Golden Age by our judgment, but occasionally Hals and Steen, never Vermeer until the end of the century and seldom even thereafter. All in all, there is something paradoxical in the attitude of these visitors: they repeat incessantly that seeing 'the pictures' was one of the principal reasons why they had come from afar to this little country, yet it is clear that they enjoyed only the simplest kind of art. To be able to say that they

had seen the great Dutch paintings seems to have been more important to them than actually to see the canvases for themselves.

None of our travelers who came to The Hague missed seeing Scheveningen. The approach by Scheveningse Weg enraptured them. The long ride across the dunes between the rows of trees, opening up to a view of the sea and the shore, had a dramatic touch they enjoyed. They found Scheveningen itself two utterly disparate communities. The bathing resort was very much of a kind with Atlantic City, although the 'bathing machines' trundled up to the very edge of the beach was something they had not seen before. Those with a gift of eye described the extraordinary straightness of shoreline up and down the coast as compared to the curving beaches of New Jersey and Massachusetts. The visitors were intrigued by the sight of fishing smacks that did not come in to moor at wharves but were dragged up on the beaches. Most of the visitors paid an obedient visit to the fishing village a bit to the south. They found it colorful and picturesque, but wished the children had been less insistent beggars. The more thoughtful realized how harsh the poverty of these fisherfolk was, and how striking the contrast therefore between them and the affluent bathers.

After The Hague and Scheveningen, they made the short journey up to Leiden and Haarlem. Their interest in both towns was limited. They knew from Motley or earlier histories a little of their past significance, and looked, more bored than not, upon city scenes that seemed much like what they had already seen. Leiden's industrial past was a closed book to all but a few, and her university, lacking visual impact, drew little attention. Only the rare scholar ventured into the halls and library and called upon the professors. Haarlem was a bit more interesting. The church of St. Bavo was externally impressive, but what held the attention of all visitors was the great organ inside. They listened to the organist play at his public concerts, and some, informed by their guidebooks that he would put on a special show for those who paid for it, got an hour of dazzling effects for thirteen guilders. Most wonderful, they thought, was a musical thunderstorm, and they repeated with amusement the story that it caused the milk in the farms nearby to go sour. They were also amazed at the *vox humana* for its true-to-life quality. There was even less musical sophistication than artistic subtlety among these Americans, for we know that some Americans did come to study art, but none came to study music. From Haarlem the visitors' route went straight on to Amsterdam, although in the decades during and immediately after the drainage of the Haarlemmermeer, some stopped to see the huge pumping stations and the massive dikes.

Amsterdam itself was something of a surprise. They knew that

it was the ‘Venice of the North,’ but they did not anticipate its dankness and bleakness compared to the Queen of the Adriatic. Unlike The Hague, it was neither elegant nor charming; and it did not possess the vigorous intensity of port life that they had seen in Rotterdam. They had become accustomed by this time to canals in the streets and all the numberless little details that caught sightseers' fancy everywhere in Holland. Amsterdam was the biggest city in the country and yet held the least interest for them. A few visited the navy yards where ships were built for the fleet, but the huge forges and cutting machines were hardly distinctively Dutch. A few visited the charitable institutions of which there were so many, and which drew the tourists' respectful admiration; but again they were not distinctively an Amsterdam feature. There were few monuments to which they were sent by the guidebooks. There was, of course, the royal palace on the Dam square, which was open to the public most of the time; but this huge pile of stone in neoclassical style was not what they had come thousands of miles to see.

There was less picturesqueness in the people on the streets than elsewhere in Holland; they looked more like folks at home than those in the smaller towns where progress had not yet penetrated. Those who ventured into the Jewish quarter noted that the omnipresent fanatical Dutch cleanliness was absent there, and the smells of the canals were compounded by odors from the homes. Wisecracks about hooked noses told the story of prejudice brought over from home, and we really ask much of these tourists if we expect them to have been interested in deeper understanding of such complex issues as poverty, inter-ethnic relations, and immigration.

The culmination of the visit for almost all was a tour of the ‘picture gallery,’ or, after its construction, the Rijksmuseum. As was already the case in the Mauritshuis, they trooped mainly to the welladvertised, world-famous pictures, but generally found the work of the Dutch Golden Age rather dull. They were impressed by Rembrandt's ‘Night Watch,’ but it was really van der Helst's painting of the civic guard celebrating the conclusion of the Peace of Münster which they thought was the best thing in the museum. By this time we begin to hear rumblings of dissatisfaction with tramping the galleries, and relief about going to see ‘quaint’ places again.

And what could have been quainter than Broek and Zaandam, a few miles to the north across the IJ? Broek was an inhabited dollhouse, fastidiously cleansed but barred to the hurly-burly of ordinary activities. Most of our Americans were charmed, as they now are at Madurodam; but a small number wondered whether this was the charm of life or of inanition. Reactions were much the same at Zaandam, except that there the massed windmills added interest, and

one could visit Czar Peter's little house. Those who went on to Marken and Volendam found tourist traps, all the quaintness consolidated and commercialized with a primitive Disneyification.

Returning to Amsterdam, they resumed their journey, which was now nearing an end. A delightful trip down the Vecht, past the luxuriance of summer homes, to Utrecht. A climb perhaps up the freestanding high tower of the cathedral to see far into the distance all about, as some had down at Rotterdam; a glance down at the distinctive canals a floor below street level - and that was all. Upstream to Germany, stopping at Arnhem perhaps, and admiring its relaxed air as a resort town for the wealthy of Amsterdam - so like the resort towns with which the tourists were familiar back home. And then, past Nijmegen, out of the Netherlands.

Thus far we have merged into a single picture the reactions of numerous writers, taking from each what was common to most, and paying little attention to the distinctively individual. Reduced to a few words, it is a picture that is not too complimentary to either side. The Americans for the most part sought the ‘picturesque’ and the ‘quaint,’ but not the significant. They did not see that the Dutch nation was slowly moving through the great reorganization of its political, social, and economic life in the nineteenth and twentieth centuries. The Dutch for their part had little concern for these visitors from afar. Some did go out of their way to be courteous and helpful; others, who made their living off foreign gapers, treated Americans as they treated all other tourists, milking them of their money. We find significance only when we move from the run-of-the-mill tourist to those who were unusual in some way, either in their personal qualities of knowledge and penetration or because they came on business or for renewal of family contacts. And then we find unexpected rewards.

Perhaps the liveliest and least inhibited of all the travelers' tales is the very first. Elkanah Watson came to Holland in 1784 when he was only twenty-six years of age, but he was already an accomplished traveler. An apprentice merchant when he had gone to France in 1779, he had been confirmed there in his American patriotism, his republicanism, and his distaste for the ways of old regime Europe.[7] Going to England after the conclusion of peace, he crossed over to Holland in May 1784, ‘without any view of business’ but to ‘rub myself a little bright among the Mynheers and Mavrouws.’ Admitting ‘total ignorance’ of the country and the people, he had hunted the bookstores of London for ‘some good description of that artificial country,’ but was astounded to find none factual or thoughtful enough for him. The ten letters written while in Holland the next month, and a retrospective one from London on his return, provide the main content of his rare work, *A Tour in Holland in MDCCLXXXIV,*

signed simply ‘By an American.’[8] It is the prototype of the accounts that were to follow during the next two centuries, and one of the best. Many of the elements comprising the general picture we have described are already in its pages, and need not be repeated here. But it is worth our while to pick up some of the individual touches.

Watson was intensely curious, with ‘greedy eyes’ not easy to ‘glut.’ He was observant and intelligent: the ‘quiet and hush’ he experienced in Amsterdam an hour before midnight he connected with its slackened prosperity and decline of population. He was sharply aware of what we today call ‘cultural relativism.’ Seeing fishermen's daughters in Scheveningen not only guarding male bathers' clothes but toweling them dry as they left the water, he was surprised by the girls' ‘perfect *sang froid*.’ Then he reflected ‘how far custom and habit may reconcile us to any thing.’[9]

Unlike most of his successors, who were sedately married, he was an unattached bachelor whose animal spirits did not cease to bubble while he was in Holland. He did not mind telling of his roving eye, and perhaps more, to the obvious discomfiture of his son when editing the old man's memoirs. Upon his arrival Watson found the women of the common class to be so ill-favored that their husbands were ‘in no *great danger* of wearing horns any more than the sheep.’ He was not unwilling to bestow horns, apparently, upon husbands of more genteel womenfolk. He reports several flirtations, at least one of which may have gone beyond words and smiles. He was a member of a party of revelers, including a ‘lovely Miss P-’ from America, that followed up a nighttime stroll through the ‘best streets’ of Amsterdam with a visit to the most notorious ‘spillhouse,’ or licensed brothel, in the city, to be amused by the sight of sex on sale. Five minutes' view of it was all he could stomach: the ‘devoted wretches’ - a most curious term for harlots - made him think of a slaughterhouse ‘where calves and sheep are hung up for the highest bidder.’[10]

His aesthetic senses were strong. Visiting Huis ten Bosch with John Adams, he found the paintings in the main salon ‘a luxurious feast for the eyes,’ since, he said, he had been ‘born with a painter's soul.’ Music, too, held him in its spell. We may wonder what the good burghers of Rotterdam thought when they saw this stranger stop in the middle of the street to listen to the ringing of the church chimes. Music was briefly triumphant over religious and ethnic prejudice. Chancing into an Amsterdam synagogue during Saturday services, he was fascinated by the ‘angelick shrill’ of a boy soprano and the magnificent voice of an elderly basso. But the communicants themselves looked like ‘shabby theives [*sic*] and pickpockets.’[11]

During his month's stay, he observed the rising conflict between Orangists and Patriots. His sympathies were, of course, on the side of

those who had been friends of America, not England, but his comments reflect both his ingrained republicanism and the explanations of the political situation given him by Adams and John Luzac, the scholarly editor of the *Gazette de Leyde*.[12] It is not these judgments, however, which make Elkanah Watson's *Tour in Holland* a memorable work, but its freshness, its candor, and its undaunted intelligence.

During the next quarter century American tourism in the Netherlands, barely begun, came to a virtual halt. Aaron Burr, in exile after his acquittal on charges of treason, made two trips to Holland in 1811, hoping to convert his holdings in the Holland Land Company into ready cash. His letters are commonplace in their observations, and deserve our attention only because we have a propensity to take more seriously the ordinary words of important people than the more penetrating perceptions of ordinary people.[13]

The end of the Napoleonic wars brought a new flood of American tourists to Europe. It was still a 'serious affair,' however, not 'an every day occurrence,' as one visitor to Holland recalled forty years later her journey as a twenty-year-old.[14] Only three years after the conclusion of peace, a professor of chemistry and physics at 'New-York Institution,' John Griscom by name, crossed the Atlantic to discover what the 'unabated spirit of enterprize' was achieving in Europe. It is an unusually insightful report that Griscom gives us; he was obviously no dryasdust academic but well informed about economic and social life. The Netherlands did better in his account of social and intellectual matters than in economic. He observed a people still wealthy despite the damage inflicted by the recent wars, and with general industriousness. Yet there was substantial poverty, alleviated by charitable institutions that practiced 'the principles of true and genuine charity' better than anywhere else he had been: by this he meant finding a just balance between excessive indulgence and 'too great a destitution.' As a scientist, he was pleased to discover a 'taste for science' and 'diffusion of learning' far more general than he had expected in so commercial a society. At Haarlem he went to see the Teylerian Museum, whose importance for the history of science he noted. As a teacher, he was pleased by the extent of public support of education, remarking that Dutch schools used the system of monitor teaching by older pupils long before it was introduced in England.[15]

Griscom was followed a few years later by a visitor who called himself 'The Practical Tourist,' because his concern was 'pursuing scientific investigations, for the purpose of promoting useful results.' Zachariah Allen noted both economic strength and weakness in his trip through Holland in 1825. If Leiden was once 'what Manchester now is,' it had become a 'monument' to the 'fluctuating destiny' of an industrial and commercial city. And in Amsterdam he was surprised

to find not a single collection of building materials for house construction during his rambles on the streets. In flooded North Holland after a fierce storm, he saw great suffering and the great efforts of the people to alleviate it. He was impressed by the immense labors of reclamation, with English steam engines in use as well as the traditional windmills. He had similarly mixed feelings about the Dutch political scene. The electoral system was insufficiently democratic, and the King had no 'very definite' limitations upon his powers. Yet William I himself was 'quite a republican' in manners, and his levees were very like those of an American President (this was the age of Monroe and Quincy Adams, not yet of Jackson).[16]

Not surprisingly, it was a diplomat who displayed a close interest in and understanding of political developments quite lacking in ordinary tourists. Alexander Hill Everett, the secretary of the American embassy in The Hague in these years between the creation of the kingdom of the United Netherlands and the Belgian breakaway, published in 1822 a general survey of European conditions, although without putting his name on the title page. He saw and regretted the 'cordial hatred' between the Dutch and the Belgians. On the surface, he saw no rational explanation for such 'malignant feelings' between peoples of 'nearly the same... origin and language.' But, delving deeper, he discerned the conflicting interests of Belgian industry and agriculture and Dutch trade. Therefore, he anticipated that 'the downfall of this ill cemented fabric would probably be the first result of a new convulsion in Europe.' He foresaw even worse. Despite his admiration for the Dutch constitution and people, it was 'a decayed and decaying nation,' economically, intellectually, and, not least, demographically. He feared a time would come when there would be too few Dutch to maintain their country against the inroads of the sea.[17]

The man who more than any other embodies the spiritual relationship of America and Holland, John Lothrop Motley, was not captured by his Dutch interest until he was well along in life. Returning from his post as secretary of the American legation in St. Petersburg in 1842, he had thought of spending a few weeks in the Netherlands, but was easily satisfied with a trip to Belgium. He made his first trip in 1851 and found the country 'stronger and more wonderful' than he had expected. It was the polder character of the country that caught his imagination, although the terms in which he described it were quite traditional, if a bit more florid than most tourists could manage. He came back in 1853, already engaged in archival research for his first history. He got to know The Hague very well, finding it in winter 'the prettiest town in Europe.' On this trip he avoided making more than casual acquaintances, although

these were of the highest circles. On his return in 1858, however, he found himself a celebrity and compelled even to be a guest of Queen Sophia. His depiction of a dinner at the Queen's is unique among travelers' tales, and the primary interest of his letters from this time on for our study lies not in the portrait of the country, but in his social life. His acquaintance with the Queen, as we know, ripened into warm friendship, and she placed the Kleine Loo, at The Hague, at his disposal during a working visit in 1871. He then moved to the house on the Kneuterdijk from which Jan de Witt had ridden to his death almost two centuries before. He traveled a bit, notably to Friesland and Groningen, but felt old age coming upon him. (He was not yet sixty years old.) Leaving in 1872, he returned in 1876 to stay with the Queen as her personal guest at Huis ten Bosch, then her summer residence. Both were dead a year later.[18] This relationship of royal person and commoner did both them and their countries genuine honor.

Visitors who brought with them some special body of knowledge and interests were among those whose pictures of Holland are still the most informative and perceptive. This was the case with George E. Waring, Jr., a Connecticut Yankee who, I think, would have won Mark Twain's respect for his competence and lack of pretentiousness. His book, *A Farmer's Vacation*, is a collection of letters written during a visit to Denmark, the Netherlands, France, and the Channel Islands in 1875, and originally published in *Scribner's Monthly*. Waring was mainly interested in European farming at its best, although he did some sightseeing on the way; his curiosity was directed by a sharp intelligence, a knowledge of his chosen field of activity, and an openness to new ideas. He was humorously critical of the ‘proper feeling of superiority’ with which he, like other Americans, came to the country, ready to accept the ‘oddities and provincialisms’ of a people who did not have the advantage of being born American. It was a feeling chastened as soon as he entered the country and ‘entirely and forever laid’ by the time he left, some weeks later, to go to France.

Waring entered the Netherlands as no ordinary tourist did, and indeed still does not do, ‘by its back door,’ that is, from East Friesland in Germany into Groningen. Groningers today may complain that their province is a neglected, distant corner of their country, but what Waring found was a land of wealth, with ‘a most skilful and industrious people’ tilling soil of ‘unequalled richness,’ thanks to what he called ‘the transforming hand of the Dutch Wizard of Drainage.’ There was none of the all too visible neglect and backwardness he had just seen in East Friesland. At first glance, the country he viewed on the train from Nieuwe Schans to Groningen was like that of the American western prairie: a ‘broad windy stretch of flat country,

without much wood, and lying open to the gales,' and with some of the 'same bleak, unhomelike air.' But these were prairies cultivated with the care of suburban market gardens.

He found the Dutch cities quite different from what the guidebooks had led him to expect. Groningen was a city nowhere near as strange as it had been painted, indeed with an air very much like that of Philadelphia, with just enough 'novelty and quaintness' to add spice. Leeuwarden was 'the cleanest large town' he had seen anywhere. Amsterdam too, against the testimony of the guidebooks, was anything but 'the Venice of the North,' rather a quite workaday city. His main interest was not in seeing the sights most tourists thronged to, but such things as the street life of early morning as the city began its work and the interior arrangements of a wind-powered flour mill, far more 'ingenious and practical' than he had connected with the idea of a Dutch windmill.

He devoted a whole chapter to the Dutch art of drainage, to which in praise he gave the Dutch name of '*Droogmakerij*.' Everyone knew about Dutch skill in drainage works, but 'their knowledge is of that sort which gives an impression rather fanciful than real.' He described the work and the problems of the *waterstaat*, or hydraulic administration as he called it: the respect paid to its authority even during political crises on the one hand; the conflicts over the proper level of water between poldermasters and drainage organizations on the other. He examined the great Haarlemmermeer polder in detail, admiring both the stupendous engineering works and the *polderjongens*, or earthwork builders, who might not be the best of men 'viewed from the moral stand-point,' but deserve 'praise and respect' for their vigor, industry, and courage.

Noting that his examination of Dutch farming itself had been too cursory to have direct practical utility for adaptation to American conditions, he still felt it would pay more sustained and careful study. He understood, as very few of his fellow visitors had, that the loss of Holland's trading supremacy had been made up for by an astounding growth of agriculture.[19]

I come now to the culminating figure in my account of Americans in Holland. What John Adams was to American diplomats in the Netherlands, William Elliot Griffis was to American travelers, the one without peer. He was entitled to the vanity implicit in the title of his book, *The American in Holland*, published in 1899, for no American in the nineteenth and even the first quarter of the twentieth century had a richer knowledge and understanding of the Netherlands and none conveyed his vision more extensively and more effectively to his fellow countrymen. I take special pride in his accomplishment, because Griffis was a graduate of Rutgers College, where I have had the

honor to be a member of the faculty for the past eighteen years. This college, which from very small beginnings has become the state university of New Jersey, was the first and is still the most eminent institution of higher education founded by Dutchmen in America. Griffis came to Rutgers in 1865, just past his twenty-second birthday (the Civil War had occupied the normal years of college attendance). Born in the city of Philadelphia not far to the south of New Brunswick, he was attracted to Rutgers by its Dutch heritage, not because he himself had any Dutch ancestry, but because he was curious about the people who had been among the first settlers in Pennsylvania and its neighboring states to the north. Most of the eighty-one students at Rutgers in 1865 were Dutch-descended, and the friends he formed introduced him to the lives of their families at homes in upper New Jersey and New York, which still bore a strong Dutch imprint. Motley's work became some of his favorite reading. Upon graduation, he went to the Netherlands in September 1869, at the end of a summer tour of Europe with his sister. It was the first of eleven trips, the last in 1926, two years before his death.[20]

On his return to the United States after the first trip, he was recruited to teach in Japan, which had just entered its Meiji period, and during a stay of three and a half years from 1870 to 1874 he helped to shape the modern educational system of Japan, and it is this accomplishment which makes him not merely an observer and commentator, but a historical figure in his own right.[21]

When Griffis next came to Holland, it was almost twenty-two years after his first visit, and he had become a respected clergyman, first Dutch Reformed and then Congregationalist, with an increasingly rationalist bent. He made four additional trips before he wrote *The American in Holland*. The picture of the Netherlands he paints in this book is a composite of his experience and judgments during these first five journeys. During these trips, Griffis visited all eleven of the provinces and many towns and villages. Some were places of veritable pilgrimage because of their historical associations with the United States in its colonial period. Amsterdam called up ‘cradle memories’ of the founders of New England and New Netherland. He went to Leiden to chat with the liberal Calvinist theologian Professor Abraham Kuenen, as he had in Amsterdam with the sternly Calvinist political leader and founder of the Free University, Dr. Abraham Kuyper. Haarlem and nearby Bloemendaal drew him because of memories of visits to their Manhattan namesakes, Harlem and Bloomingdale. In Haarlem he observed that the design of its Meat House, built with red brick and white marble in alternating stripes, was followed by the architects of many recent New York churches, in a style the populace called ‘zebra’ or ‘beefsteak.’ He saw quickly, too, the correspondence

between the internal design of the church at Beverwijk and that of early Dutch churches in America. In Franeker and Leeuwarden, he learned how much the Frisians in the 1780's had contributed to Dutch recognition of American independence.[22]

He made a 'sentimental journey' to Harlingen, because one of his best friends at Rutgers came from Harlingen, New Jersey (which is just three miles north of my own home). He also saw men making what was anything but a 'sentimental journey.' These were troops of German farm laborers, the tragic '*Hollandgängers*,' corssing the frontier from East Friesland to work in the fields during the hay and barley harvest, using snaths of ancient design, not modern scythes. Griffis also observed the use of the rich clay of the *terpen*, or ancient mounds, to make the sandy soils for miles around fertile. Like Waring two decades earlier, he saw how 'unremitting toil' had rescued the countryside of Groningen from swampland, saving it from 'the dragon of malaria and the ghosts of sterility.'[23]

In Groningen, Griffis admired not only the 'charm' of St. Martin's church after its restoration in 1895, but also a 'splendid' new Roman Catholic church. 'Most of the elegant new church buildings in the Netherlands,' he remarked, 'belong to the Roman form of the faith. It is unfortunate, as it is unchristian, that the various sectarians boycott one another, each helping his own.' This is the first clear reflection of *verzuiling* - the encompassing organization of Dutch society and politics according to religious-ideological affiliation - that I have found in the travel accounts of American visitors.

I do not know whether we should include under the rubric of *verzuiling* the distinctive garb of Catholic priest and Protestant dominie in the Netherlands. Both 'dress in the hue of the crow,' Griffis observed, but 'by their uniform one may know their sect.' They were alike, however, in the probable presence of an umbrella in their hands and in the nearly certain presence of a cigar on their lips. As cigar smokers, they were equal. They might differ about theology, church government, and the validity of 'orders,' but on the contention that tobacco 'is not a luxury but a necessity, the Reformed and the irreformable will face the world in unity.'

Griffis' moderation toward Catholicism was illustrated during a visit to a professor of English at the Bishop's College in Roermond. His host was joined by his two brothers, who ran a prosperous religious wood-carving establishment and were also fluent in English. He was surprised that the unnamed professor (who has been identified for me by Dr. Gerhard Beekelaar of Nijmegen as H.J.H. Oor) met so easily with a heretic and Protestant. Griffis was interested in learning about the Dutch province of Limburg; they wanted his religious opinions. 'The age-old questions, stereotyped before one of us was born,' were

discussed with good humor and mutual respect, although it was evident that the three brothers had seldom had such a ‘free frank talk’ with a Protestant. They told him in turn what he wanted to know about Limburg.[24]

Describing the royal inauguration of 1898, at which he was both a reporter for American magazines and a guest honored beyond his expectations, he correctly noted the absence of any coronation proper or a specifically religious ceremony of a single denomination. He pinned down the fault of American (and British) journalists who could not tell the difference between Wilhelmina's enthronement and the coronation of the Russian Czar. A national exhibition of women's work on this occasion in The Hague impressed him as showing great progress in the ‘women's century’ that had been, and anticipating even greater in the next. But would our modern feminist be wholly happy with his conclusion - that ‘although every town and village proves how good a helpmeet for the man the Dutch woman is, there is no Wellesley or Vassar College here yet.’[25] Nor would there be! But Dutch universities are wide open to women nowadays, so in that respect his hope has been made good in the spirit if not the letter.

During this visit, war broke out between the United States and Spain. Griffis reported the uncertainty and even the hostility of Dutch opinion toward the United States, but also the influence of the editor of the *Algemeen Handelsblad* of Amsterdam in swinging opinion to the American side. But, before he left, he had an experience for which only the Dutch word *aardig* is adequate. To his surprise, while attending a performance of music-hall entertainment in Rotterdam, a singing demonstration of Dutch-American friendship was given by seven girls equipped with electric lights. It came to a rousing end with the singing of ‘Columbia, the Gem of the Ocean’ and ‘Wien Nederlandsch Bloed’ to thunderous applause.[26]

All in all, Griffis' pre-eminence as an observer and reporter upon the Netherlands cannot be doubted. His admiration is unstinted, but he does not conceal faults. ‘It is undoubtedly true that there are in Dutch civilization many points of superiority over ours, and we have yet to learn many excellent things from the quiet Hollanders.’ He was willing to accept criticism for the Dutch, especially when they did it so ‘wisely’ as in Dr. Cohen Stuart's *Door Amerika*. But he would not concede that Americans were behind: to the contrary, theirs was a ‘nobler progress,’ because they had not been afraid to profit by what ‘Holland and mother England had taught.’[27]

World War I brought an interruption of tourist travel and the parallel production of travel books. During the interbellum period, when travel resumed more massively than ever, travel books were going out of style. The changed character of travel in the age of the

automobile was reflected in books about travel by car. One of the best of these was by a Pittsburgh physician, J.J. Buchanan, and his trip in Holland - part of a general European tour - was notable for his willingness to venture into places not easy to reach in the age of canalboat or that of railways.[28] Of a quite different character is a work by the well-known Dutch-American author Hendrik Willem van Loon. *An Indiscreet Itinerary* is short, chatty, charming, and relatively well informed: van Loon, though not much of a historian, was an excellent journalist, and he knew the Netherlands intimately because it was his first home. In truth, he does not strictly belong to our group of American travelers, except that his book has so much good sense in it that it would be a pity to exclude it.[29]

World War II did not bring a complete halt to American travel in Holland, not at least until American entry. We do have a striking picture of the Netherlands in the immediate aftermath of the German invasion of May 1940. It came from the pen of a diplomatic officer in the United States embassy in Berlin, sent to the Low Countries and France only a month after the German victory in the West. His name was George F. Kennan, and the qualities which were to make him so famed an ambassador and so powerful a historian after the war were already present. His picture of The Hague and Rotterdam in June 1940 is vivid and eloquent. His fear that a permanent German domination of Europe would break the back of the Dutch economy and the Dutch spirit, and that the country would collapse back into swampland, echoed the forebodings of his fellow diplomat Everett a century earlier. But he pondered, too, on what he had seen, and reflected that 'if there was anything in this war that made any sense to me at all, it was the resistance that had produced the ruins of Rotterdam.'[30]

Almost four years later, a work appeared for a special audience that belongs to our subject even though it was not a book about past travels, but for travelers-to-be. This was the *Civil Affairs Handbook, The Netherlands* prepared by the United States Army for eventual troops in a liberated Holland. The picture of the Netherlands in this book possesses a richness of detail and a command of significance lacking even in the earlier academic handbooks; although its English is quite idiomatic, it was the work of a Dutch scholar, Bertus H. Wabeke, resident in America. Economics, demography, politics, social structure, and social attitudes - all are clearly depicted. It is dense with respect for the Dutch people and their institutions. The spirit of *Hans Brinker*, the cloying traditional interest in the quaint and the picturesque, is totally absent. The six mimeographed volumes may well be one of the best summaries of the Netherlands that had ever been done, and they deserve our admiration not only for the occasion of

their preparation, but also for the quality of mind and judgment that pervades them.[31]

In the postwar world, travel increased immensely, but the works in which Americans now gave voice to their vision of Holland changed in character. Sociological understanding rather than the discovery of the cute became the aim.

The two works that reflect this concern are neither of them by professional sociologists. The first, *The Light in Holland*, published in 1970, was actually by a writer who had become binational, British and American, during the war. For Anthony Bailey had been evacuated to the United States when the blitz came to Britain and then returned, finally taking up residence in America and making his career as a novelist and journalist. The formal purpose of Bailey in *The Light in Holland* was to study in the densely crowded society of the Netherlands how the massed billions of the future world might live in the limited space allotted to them by geography. To do this, he went to live for an extended period in Holland, first in Katwijk and then in Amsterdam. His report, as one would expect of a work that originally appeared in the pages of the sleek *New Yorker* magazine, is not at all formal sociology. Bailey did his homework with hard, dry facts, but remembered that 'figures and statistics about growth-rates and densities have always to be tempered with impressions and feelings.'

The large picture Bailey paints of a quintessentially small country is one of a land where physical privacy is difficult to maintain and is not even sought, where deliberation, responsibility, and self-sacrifice are emphasized, and yet where social privacy must be defended. This is expressed in the system of *verzuiling*, which makes possible the maintenance of harmony in a thickly settled community. The book is full of little touches that delight. In the end, unfortunately, it does not satisfy. The *New Yorker* touch - writing light as meringue, exquisite control, seriousness but not to the point of straining the reader's attention - ultimately makes one unsure just what the picture means. The original theme has been lost: we really do not know whether Holland in the late 1960's was the foreshadowing of the world's future or just the Dutch at the peak moment of their welfare state.[32]

Dutchness, not Dutch exemplification of universality, was very much the subject of a work published only a year later that is prosaic by comparison with Bailey's sprightly style, but conveys an understanding that comes from more than a bit of living, a bit of studying, and a gift of writing. W.Z. Shetter is an academic to the core, the foremost student of the Dutch language in the United States. His knowledge of the Netherlands comes from sustained study, repeated visits, command of the language and the literature, and wide-ranging interests. What he

does in *The Pillars of Society* is to combine his understanding of Dutch character as revealed in the language usage of the Dutch with the sociological studies of *verzuiling*, most of all that of the Dutch-American scholar Arend Lijphart. To these he brings as well his own experiences and his own conclusions. He emphasizes on the one hand that Dutch society imprints upon its members the necessity for farreaching tolerance in order to be able to maintain one's own characteristic religious-ideological identity; and on the other that the Dutch are far more alike than *verzuiling* might make one think, and most of all so in the intense formalism of their social life.[33]

At the end of our journey through memory, we find that we are also at the end of an epoch. The need to travel by imagination, through the books of those who have actually been there, has diminished almost to the vanishing point. The modern traveler sees with his own eyes, although how well he sees, as always, depends upon the richness of the mind behind the eyes. Americans, I suspect, will come less and less to Holland to look for the quaint and the picturesque, and if they do, a changing Holland will provide less and less of it to them. That is the future, however, and historians can only tell the story of the past. But that story hints that in the future as in the past there will be an affinity of affection between the two peoples.

Works consulted

Addresses Made at the Annual Meetings of the Netherlands Society of Philadelphia. Bellevue-Stratford Hotel, 1913 to 1930. [Philadelphia, c. 1930]

ABRAHAMSON, S.S. *Holland and Our Friends the Dutch*. Amsterdam, c. 1910.

ALLEN, Grant. *The European Tour*. New York, 1899.

[ALLEN, Richard L.] *Last Letters of Richard L. Allen*. New York, 1871.

ALLEN, Zachariah. *The Practical Tourist, or Sketches of the State of the Useful Arts, and of Society, Scenery, &c. &c. in Great-Britain, France and Holland*. 2 vols.; Providence, R.I., 1832.

ALLEN, Harrie Trowbridge. *Travels in Europe and the East: During the Years 1858-1859 and 1863-1864*. Printed for private circulation. New Haven, 1879.

ARMSTRONG, Frank. *Travels in European Countries*. Terre Haute, Ind., 1893.

BAILEY, Anthony. *The Light in Holland*. New York, 1970.

BELLOWS, Henry W. *The Old World in Its New Face: Impressions of Europe in 1867-1868*. 2 vols.; New York, 1869.

BENEDICT, Erastus C. *A Run through Europe*. New York, 1860.

BENEDICT, E.L. *Stories of Persons and Places in Europe*. New York and London, 1887.

[BRANDEIS, Louis D.] *Letters of Louis D. Brandeis*. Ed. Melvin I. Urofsky and David W. Levy. Vol. I. Albany, N.Y., 1971.

BRYANT, William Cullen. *Letters of a Traveller; or, Notes of Things Seen in Europe and America*. 2nd ed.; New York, 1850.

BUCHANAN, J.J. *Take Your Own Car Abroad and Find Your Own Europe: A Book of Modern Independent Motor Car Travel*. Pittsburgh, 1930.

BUCKHAM, George. *Notes from the Journal of a Tourist*. 2 vols.; New York, 1890.

[BURR, Aaron.] *The Private Journals of Aaron Burr, during his residence of four years in Europe; with Selections from his correspondence*. Ed. Matthew L. Davis. 2 vols.; New York, 1858.

BUSCH, Noel F. *Lost Continent?* New York, 1945.

CHILD, Theodore. *Summer Holidays: Travelling Notes in Europe*. New York, 1889.

COLMAN, Henry. *European Life and Manners; in Familiar Letters to Friends*. 2 vols.; Boston, 1849.

COWIE, Donald. *Holland: The Land and the People*. South Brunswick, N.J., and New York, 1974.

[CROWNINSHIELD, Clara.] *The Diary of Clara Crowninshield: A European Tour with Longfellow, 1835-1836*. Ed. Andrew Hilen. Seattle, 1956.

DAY, Henry. *A Lawyer Abroad: What to See and How to See*. New York, 1874.

DODGE, Robert. *Diary, Sketches and Reviews, during an European Tour, in the Year 1847*. New York, 1850.

DODGE, Mary Mapes. *Hans Brinker, or, The Silver Skates*. Intro. by May Lamberton Becker. Reprint ed.; Cleveland and New York, 1946.

DUDLEY, Lucy Bronson. '*A Writer's Inkhorn*.' New York, 1910.

DULLES, Foster Rhea. *Americans Abroad: Two Centuries of European Travel*. Ann Arbor, Mich., 1964.

DURBIN, John P. *Observations in Europe, Principally in France and Great Britain*. 2 vols.; New York, 1844.

EDWARDS, George Wharton. *Holland of To-day*. New York, 1909.

[EVERETT, Alexander Hill.] *Europe: or a General Survey of the Present Situation of the Principal Powers; with Conjectures on their prospects*. By a Citizen of the United States. Boston, 1822.

FALKNER, W.C. *Rapid Ramblings in Europe: What I Saw at London, Paris, Genoa,... Wiesbaden, Amsterdam, Rotterdam, The Hague, and on the Alps and Rhine*. Philadelphia, 1884.

FIELD, Henry M. *From the Lakes of Killarney to the Golden Horn*. 4th ed.; New York, 1877.

-. *Summer Pictures: From Copenhagen to Venice*. New York, 1859.

FISK, Wilbur. *Travels in Europe; viz., in England, Ireland, Scotland, France, Italy, Switzerland, Germany, and the Netherlands*. 6th ed.; New York, 1843.

FORNEY, John W. *Letters from Europe*. Philadelphia, 1867.

G., M. *Here and There: A Miscellany*. For private circulation. Dresden, 1869.

GRIFFIS, William Elliot. *The American in Holland: Sentimental Rambles in the Eleven Provinces of the Netherlands*. Boston and New York, 1899.

-. *Brave Little Holland and What She Taught Us*. Boston and New York, 1894.

GRISCOM, John. *A Year in Europe: Comprising a Journal of Observations in England, Scotland, Ireland, France, Switzerland, the North of Italy, and Holland. In 1818 and 1819*. 2 vols.; New York, 1823.

HALL, Mrs. Herman J. *Two Travelers in Europe: A Unique Story told by One of Them, What They Saw and How They Lived while Traveling among the Half-Civilized Peoples of Morocco, the Peasants of Italy and France, as well as the Educated Classes of Spain, Greece, and Other Countries*. Springfield, Mass., 1898.

HOLDEN, S.J. *A Summer Jaunt through the Old World: A Record of an Excursion made to and through Europe, by the Tourjée Educational Party of 1878*. Boston, 1879.

HOWELL, Charles Fish. *Around the Clock in Europe: A Travel-Sequence*. New York, 1912.

HUBBELL, Orrin Z. *A University Tramp*. Elkhart, Ind., 1889.

KENNAN, George F. *Memoirs, 1925-1950*. Boston, 1967.

KING, Horatio. *Sketches of Travel, or Twelve Months in Europe*. Washington, D.C., 1878.

KIRKLAND, [Caroline Matilda]. *Holidays Abroad; or Europe from the West*. New York, 1849.

[LILIENTHAL, David E.] *The Journals of David E. Lilienthal*. Vol. IV. New York, 1969.

[LONGFELLOW, Henry Wadsworth.] *The Letters of Henry Wadsworth Longfellow*. Vol. I: *1814-1836*. Ed. Andrew Hilen. Cambridge, Mass., 1966.

LOON, Hendrik Willem van. *An Indiscreet Itinerary, or How the Unconventional Traveler Should See Holland, by One who Was Actually Born There and Whose Name Is*. New York, 1933.

MACGAVOCK, Randal W. *A Tennessean Abroad or Letters from Europe, Africa, and Asia*. New York, 1854.

MARTIN, Edward Sandford. *Abroad with Jane*. Privately printed, 1918.

MELVILLE, Herman. *Journal of a Visit to Europe and the Levant, October 11, 1856-May 6, 1857*. Ed. Howard C. Horsford. Princeton, N.J., 1955.

MITCHELL, Donald Grant [pseud. Ik. Marvel]. *Fresh Gleanings: or, A New Sheaf from the Old Fields of Continental Europe*. New York, 1851.

MONTGOMERY, James Eglinton. *Our Admiral's Flag Abroad. The Cruise of Admiral D.G. Farragut, commanding the European Squadron in 1867-68, in the Flag-Ship Franklin*. New York, 1869.

MOORE, Walter W. *A Year in Europe*. 3rd ed.; Richmond, Va., 1905.

[MOTLEY, John Lothrop.] *The Correspondence of John Lothrop Motley, D.C.L.* Ed. George William Curtis. 2 vols.; New York, 1889.

OSBORNE, Albert B. *Finding the Worth-While in Europe*. New York, 1913.

POE, Charles Hamilton. *A Southerner in Europe, Being Chiefly Some Old World Lessons for New World Needs as Set Forth in Fourteen Letters of Foreign Travel*. 3rd ed.; Raleigh, N.C., 1910.

[ROOSEVELT, Theodore.] *The Letters of Theodore Roosevelt*. Ed. Elting E. Morison. Vol. VII. Cambridge, Mass., 1954.

SCHOONMAKER, Frank. *Come with Me through Belgium and Holland*. New York, 1928.

SHETTER, William Z. *The Pillars of Society: Six Centuries of Civilization in the Netherlands*. The Hague, 1971.

SINGLETON, Esther. *A Guide to Great Cities for Young Travelers and Others: Northwestern Europe*. New York, 1910.

[SMITH, George A., et al.] *Correspondence of Palestine Tourists; comprising a Series of Letters of George A. Smith, Lorenzo Snow, Paul A. Schettler, and Eliza R. Snow, of Utah. Most Written while Traveling in Europe, Asia, and Africa. In the years 1872 and 1873*. Salt Lake City, 1875.

SMITH, H. Lyle [pseud. A. Piller, Doctor]. *Mary and I Go to Europe. An Unbiased Account (E. & O.E.) of a Little Journey in the World during the Months of June, July and August, 1896*. Hudson, N.Y., 1898.

SMITH, F[rancis] Hopkinson. *Well-Worn Roads of Spain, Holland, and Italy: Traveled by a Painter in Search of the Picturesque*. Boston and New York, 1887.

STAVER, Mary Wiley. *Fifty Years After: A School Girl Abroad Fifty Years Ago*. Bethlehem, Pa., 1899.

STEVENSON, Burton E. *The Spell of Holland: The Story of a Pilgrimage to the Land of Dykes and Windmills*. Boston, 1911.

TERHUNE, William L. *My Friend, the Captain: or, Two Yankees in Europe. A Descriptive Story of a Tour of Europe*. New York, 1898.

THWING, Edward P. *Outdoor Life in Europe, or Sketches of Seven Summers Abroad*. New York, 1888.

TOPLIFF, Samuel. *Topliff's Travels: Letters from Abroad in the Years 1828 and 1829*. Ed. Ethel Stanwood Bolton. Boston, 1906.

TOUSEY, Sinclair. *Papers from over the Water: A Series of Letters from Europe*. New York, 1869.

[UNITED States Army] Headquarters, Army Service Forces, *Civil Affairs Handbook, The Netherlands. Section 1, Geographical and Social Background*. 5 April 1944. Army Service Forces Manual, M-357-1.

[UTRECHT, University of.] *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Utrecht, 1908-1909*. Utrecht, 1909.

WALLER, Mary E. *Through the Gates of the Netherlands*. Boston, 1914.

WARING, George E., Jr. *A Farmer's Vacation. Reprinted (with Additions) from Scribner's Monthly*. Boston, 1876.

[Watson, Elkanah.] *Men and Times of the Revolution; or, Memoirs of Elkanah Watson, including Journals of Travels in Europe and America, from 1777 to 1831, with His Correspondence with Public Men and Reminiscences and Incidents of the Revolution*. Ed. Winslow C. Watson. New York, 1856.

-, *A Tour in Holland in MDCCLXXXIV*. By an American. Worcester, Mass., 1790.

[WOODS, Matthew.] *Rambles of a Physician: or, a Midsummer Dream*. 2 vols.; Philadelphia, 1889.

Eindnoten:

1 For this paper I have examined well over a hundred travel accounts. Many told of itineraries that went directly from England to France, and then on to Italy, Germany, and the Levant, and these serve merely to remind us that the Low Countries, and especially the northern part, the Netherlands in formal language that everyone called Holland, were backwaters of tourist interest. I have found nearly half a hundred, however, in which the journey extended up to Amsterdam, and less than half a dozen that were devoted to Holland alone, or to Holland and Belgium together. To these I have added several volumes of general correspondence which are not travel books as such, although many travelers' accounts were in fact merely reprinted letters to individuals or newspapers.

2 Herman Melville, *Journal of a Visit to Europe and the Levant, October 11, 1856-May 6, 1857*, ed. Howard C. Horsford (Princeton, N.J., 1955).

3 [Henry Wadsworth Longfellow], *The Letters of Henry Wadsworth Longfellow*, Vol. I: *1814-1836* (Cambridge, Mass., 1966), pp. 521-31.

4 William Cullen Bryant, *Letters of a Traveller; or, Notes of Things Seen in Europe and America* (2nd ed.; New York, 1850), pp. 226-33.

5 Mary Mapes Dodge, *Hans Brinker, or, The Silver Skates*, intro. by May Lamberton Becker (reprint ed.; Cleveland and New York, 1946).
6 This picture being drawn from all the works studied rather than constructed from them one by one, the reader is referred once and for all to the bibliography at the end of the paper.
7 [Elkanah Watson], *Men and Times of the Revolution; or, Memoirs of Elkanah Watson, including Journals of Travels in Europe and America, from 1777 to 1831, with His Correspondence with Public Men and Reminiscences and Incidents of the Revolution*, ed. Winslow C. Watson (New York, 1856), pp. 17-18, 75, 100.
8 [Elkanah Watson], *A Tour in Holland in MDCCLXXXIV*. By an American (Worcester, Mass., 1790), pp. 194-230.
9 *Ibid.*, pp. 30, 40, 76, 105.
10 *Ibid.*, pp. 20, 26, 56-60, 130-32, 137-38.
11 *Ibid.*, pp. 43, 78-79, 116-19.
12 *Ibid.*, pp. 88-89, 103.
13 [Aaron Burr], *The Private Journals of Aaron Burr, during his residence of four years in Europe; with Selections from his correspondence*, ed. Matthew L. Davis (2 vols.; New York, 1858), II, 58, 67-68, 164-88, 222-32.
14 M.G., *Here and There: A Miscellany*; for private circulation (Dresden, 1869).
15 John Griscom, *A Year in Europe. Comprising a Journal of Observations in England, Scotland, Ireland, France, Switzerland, the North of Italy, and Holland. In 1818 and 1819* (2 vols.; New York, 1823), II, 135-85.
16 Zachariah Allen, *The Practical Tourist, or Sketches of the State of the Useful Arts, and of Society, Scenery, &c. &c. in Great-Britain, France and Holland* (2 vols.; Providence, R.I., 1832), I, 202-3, 211-12, 217-25, 237.
17 [Alexander Hill Everett], *Europe: or a General Survey of the Present Situation of the Principal Powers; with Conjectures on their prospects*. By a Citizen of the United States (Boston, 1822), pp. 16, 240-45.
18 [John Lothrop Motley]. *The Correspondence of John Lothrop Motley, D.C.L.*, ed. George William Curtis (2 vols.; New York, 1889), II, 95, 106, 122, 125-27, 158-59, 210-14, 301-26, 331-37, 350, 354, 391-93.
19 George E. Waring, Jr., *A Farmer's Vacation. Reprinted (with Additions) from Scribner's Monthly* (Boston, 1876), pp. 13-121.
20 William Elliot Griffis, *The American in Holland: Sentimental Rambles in the Eleven Provinces of the Netherlands* (Boston and New York, 1899), pp. 356-70.
21 Edward R. Beauchamp, *An American Teacher in Early Meiji Japan* (Honolulu, 1976).
22 Griffis, *The American in Holland*, pp. 22-75, 86-87.
23 *Ibid.*, pp. 98, 101, 107.
24 *Ibid.*, pp. 111-12, 164-65, 260-62.
25 *Ibid.*, pp. 377-78, 381-82.
26 *Ibid.*, pp. 373-75.
27 *Ibid.*, pp. 199-200.
28 J.J. Buchanan, *Take Your Own Car Abroad and Find Your Own Europe: A Book on Modern Independent Motor Car Travel* (Pittsburgh, 1930), pp. 243-67.
29 Hendrik Willem van Loon, *An Indiscreet Itinerary, or How the Unconventional Traveler Should See Holland, by One who Was Actually Born There and Whose Name Is* (New York, 1933).
30 George F. Kennan, *Memoirs, 1925-1950* (Boston, 1967), pp. 124-27.
31 Headquarters, [U.S.] Army Service Forces, *Civil Affairs Handbook, The Netherlands. Section 1, Geographical and Social Background*. 5 April 1944. Army Service Forces Manual, M-357-1.
32 Anthony Bailey, *The Light in Holland* (New York, 1970).
33 William Z. Shetter, *The Pillars of Society: Six Centuries of Civilization in the Netherlands* (The Hague, 1971).

Dutch Travelers in the United States
A Tale of Energy and Ambivalence

J.W. Schulte Nordholt

THE title of this paper indicates, more accurately than I had initially expected, what it really is about. It is about travelers that we are talking, not about tourists. Let me try to define the difference between the two. The purpose of the tourist is to escape from reality, to find peace in some dreamlike landscape, some Shangri-La. The traveler, on the other hand, is on a voyage of discovery; it is not a dream he is looking for, but a new reality. The tourist wants to comprehend his world, encompass it, store it somewhere, preferably in his camera. The traveler is overwhelmed; he sees only a part, his quest never ends. The tourist wants to recognize, the traveler to discover. The tourist sails on a lake, the traveler on the ocean. The tourist looks for the past, the traveler for the future.

Forgive me for starting with such bold generalizations. The tentative conclusion that I want to draw from them, with excuses to my dear friend Professor Herbert Rowen, is that American travelers in Holland were mostly tourists, but that Dutch tourists in the United States were travelers. In America there was something to be discovered. It was a country with an aureole of mystery, a mythological margin. A country without limits and without history, a gigantic shape in time and space. It had something unreal, and it was at the same time of current interest. It might be far away beyond the horizon, yet it was, in the belief of most visitors, the land of the future. What happened in America was bound to happen later on in Europe, in Holland.

That is why travelers were more involved in America than in any

A Pioneer Cabin

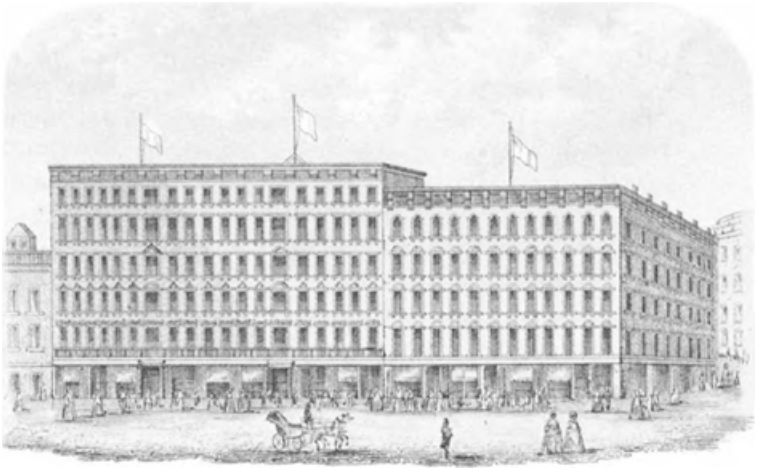

The St. Nicholas Hotel in New York - from W.T. Gevers Deynoot, *Aanteekeningen op eene reis door de Vereenigde Staten van Noord Amerika en Canada* (*Notes made on a journey through the United States of North America and Canada*) (*The Hague, 1860*)

other country. But it also meant that they had a certain awkwardness toward it. For the judgment about a country so limitless fell always short of reality, certainly when made by people coming from a small, well-organized, and conveniently arranged country like Holland.

The realization of that shortcoming was often present. Several travelers confessed it. One of the most perceptive, the Amsterdam editor Charles Boissevain, wrote in 1882: 'From a trim, neat and tidy, immaculately clean, well-polished little country... where everything dovetails into everything, like pieces of a jigsaw puzzle... we find ourselves transported to a country where people think in terms of miles rather than inches.' A professor of theology, H. Bouwman, warned: 'It is so easy to be superficial, biased or unfair when you have to pass judgment on a country so vast as America. The United States is not a country like Western European countries, but a continent almost as big as Europe.' America, adds a modern observer, is the name of a country, or better of fifty countries, together the United States of America... America is an immoderately huge chunk of land.'[1]

But this feeling of impotence toward the colossus of the New World never prevented the visitors from writing a book about their experiences and passing many judgments. In the nineteenth and till far into the twentieth century there was hardly a Dutch visitor to the United States who did not, when he returned, publish a travel book on the true America, and to that happy arrogance we owe great gratitude. For it enables us to understand a bit more of what our ancestors felt toward the United States.

There were, of course, several approaches possible. Besides the travelers there were the diplomats who sent their reports to The Hague. They would be worth studying, but their interests in America were in general much more limited to their diplomatic business and to the narrow world of the capital in which they lived.[2] There were also the many, many immigrants, whose letters home are of the greatest interest, but whose concern for America was very different from that of the travelers, since they were more involved and had less distance from what they saw.[3] Here, in this paper, I must limit myself to the travelers. There were many of them and they have never been studied. While there are many good books on French and British visitors, nothing has as yet been done on the Dutch, who, after all, wrote in their own peculiar language.[4]

It is true that the Dutch came a bit late. There are very few Dutch travelers before the Civil War, and among these few there are only two of real significance, one at the very beginning, who was probably the most perceptive of all, Gijsbert Karel van Hogendorp, whom I am inclined to call the Dutch Tocqueville.[5] And one at the very end of

this period, the interesting Willem Theodoor Gevers Deynoot, who came to America in 1859 and saw slavery still in action.[6] But the great stream started only after 1865, when the Netherlands experienced a kind of economic renaissance and became interested in the rest of the world again. Many now came, from all fields of life, among them some of the best and most important men and women of Holland. There were authors and journalists like Charles Boissevain, C.J. Wynaendts Francken, and R.P.J. Tutein Nolthenius, statesmen like Abraham Kuyper, theologians like Martinus Cohen Stuart, Petrus Hermannus Hugenholtz, and Hendrik Bouwman, artists like George Hendrik Breitner and Willem Witsen, poets like Albert Verwey and Frederik van Eeden, a great architect like Hendrik Pieter Berlage, a great feminist like Aletta Jacobs, and a great historian like Johan Huizinga.

They really deserve a book. In this essay I can hardly give them what they are entitled to. I have to limit myself, in two ways. First of all, in terms of time. The best travel books were written in the late nineteenth and the early twentieth century, when people evidently still had the time to write well and to read well. That coincidentally is also the period when America, to use a common expression, was coming of age, when it broke through its isolation and became a world power, of interest to the Europeans. So I have decided to set my boundaries there, roughly between the Civil War and World War I. In a way this period may stand as a *pars pro toto*, an exemplary part of an eternal occupation: watching America. It shows an America in full growth, already plagued by many problems which are still around, a different country, yet in essence similar to the United States of today.

I also have to limit myself in terms of materials. I shall use only the books written and published by Dutch travelers. A more complete study would require utilizing other sources, such as letters and newspaper articles, but this is an essay, not a book.

The Dutch travelers were not tourists, as I have said. But of course they did some sightseeing. There were certain tourist attractions which were not to be missed. In the late nineteenth century three of them were really obligatory: Niagara Falls, the slaughterhouses of Chicago, and the polygamous Mormons. There are some chapters on these subjects in almost every travel book. But there was more to America.

To begin with the land itself, almost all the travelers were overwhelmed by the grandeur and beauty of nature in America. Many of them wrote hymns of praise about the prairies and the mountains. But already here the ambivalance so typical of all European judgments on the New World becomes evident; that almost compulsive need to simultaneously say yes and no to the phenomenon of America. Nature might be magnificent, but the way in which the pioneers dealt with it was terrible to behold. It was used and exploited without any respect:

Niagara Falls was completely spoiled by advertising, the magnificent woods were cut down, the animals killed without any compassion. 'I always speak with respect for the glorious energy, the optimistic courage, the indomitable willpower of the Americans, but I lose part of my respect for them when I see with what wanton fury and reckless barbarism they ravage and destroy what never can be restored,' writes Boissevain in 1880. And Tutein Nolthenius repeats that complaint in 1900: 'What a pity that the energy flowing from their industry murders nature so recklessly.'[7]

These complaints were made in the years when the Americans themselves began to realize what had happened. The books of George Perkins Marsh had already been published and the first National Park founded. Yet the struggle to save nature had only begun, what the Dutch travelers saw at the end of the century was still common reality. The struggle has never ended.

The deeper question was why. What exactly was the cause of so much recklessness? The travelers were not sociologists, the explanations they gave were not theoretical arguments. Key words were used and continually repeated. There is no word that one encounters so often in the reports as the word 'energy.' The Dutch, careful, cautious observers, coming from a country where everything was done with much deliberation - how John Adams could complain about that Dutch quality! - were deeply impressed by the pace, the mobility, the agitation of American life. They looked at it with a mixture of praise and criticism, ambivalent as ever. Energy meant wealth and progress, but also destruction and brutality and ugliness. Nature was destroyed and with what was it replaced?

Nowhere was energy so frightfully visible as in the great cities. To arrive in New York was already an overwhelming experience. In the Dutch travel reports of around 1900, one can follow the growth of the skyscrapers almost step by step: ten stories, twenty, thirty! There seemed to be no limit to American enterprise. But New York was not the city which became to the Dutch visitors the symbol of American energy. They felt that New York was not America, as Paris is not France, nor Amsterdam, Holland. The heart of the New World was beating, as many travelers testified, in Chicago. The same city which played such a dominant role in the consciousness of the Americans themselves, the 'alabaster city... undimmed by human tears' of 1893, made a deep impression on the visitors from Holland. 'The man who has not visited Chicago has not seen America,' Cohen Stuart wrote. In Chicago everything was bigger and faster and dirtier and uglier than in any other place in America. Chicago, as another observer, also a theologian, remarked, embodied the grandeur and the misery of the New World. It was marvelous and terrible. In 1926 Johan

Huizinga experienced the same ambivalance; writing one day in his diary: ‘Now I see that Chicago is an impossible city and a disgrace to humanity. I am almost ashamed to sit here in this good hotel.’ But some days later: ‘Even detested Chicago has its magnificent aspects and above all... magnificent possibilities for the future.’[8]

What was so impressive, so awful about the ‘Queen of the West’ was its undiluted, unashamed dedication to material things, its passionate materialism. It was a kind of materialism that the Dutch visitors did not recognize. They certainly were materialists themselves, but in a different way. Chicago's, America's materialism was careless, reckless even. Americans had a passion to make money, but they did not save it. ‘One thing I do not understand,’ wrote the priest van den Elsen, ‘is that while money has such power here, it is squandered as though it has no value at all.’ Making money, as another Dutchman observed, seemed to be a kind of game, a sport, a foolish passion, like collecting stamps.[9]

Money made all the difference in society. But everything was changing so fast that the Dutch visitors could not use their traditional distinctions of rank and station. And so we come to another essential question that was put by all travelers: was there more real equality in America than in Holland? Van Hogendorp had been struggling with that problem, he had seen a certain distinction between what he described as ‘gentlemen’ and ‘persons in lower life,’ but he had also noticed that in daily intercourse there was much more equality than in Holland. And the cause of this was, he believed, to be found in the character of a country which had no historical tradition.[10]

A hundred years later, in a very different America, the same observations were still made. Of course, one must realize that at that time the Dutch still came from a society with a traditional class structure, recognizable even in dress and behavior. In America they saw how fashionable people and workingmen mixed easily on buses and trains, and did not really differ very much in accent and manners. Both were disliked. The American accent was considered very ugly, as compared with real English. Manners in America were a theme in themselves, not often omitted from the reports. Equality, as the Dutch saw it, meant vulgarity. The society was marked by a complete lack of good manners. Shouting, chewing tobacco, spitting, sitting with legs on the table, were common everywhere. ‘The Americans I have met till now,’ wrote Gevers Deynoot in 1859, ‘I found in general rather rude, uncouth, and not very polite in their manners.’ That complaint was repeated endlessly, the pioneer spirit evidently had great disadvantages.[11]

But that was only true for men. American equality had given women a much better position than was enjoyed by their sisters in the Old World. All travelers agreed on this point. Some found the Ameri-

can ladies 'healthy, supple, well-built, less scrawny than the daughters of Albion, less corpulent than the German women,' but others thought them too lean and lank, too loud-voiced.[12] But all admired the role of the American woman in society. Men might be behind, but women were ahead! In society and also at home! Of course, much depended on the point of view of the visitor. The Calvinist Kuyper praised the American housewife. The feminist Aletta Jacobs was impressed by the social status and political activities of women; she made many friends among them, like Jane Addams and Carrie Chapman Catt.[13]

Women were a minority which hardly could be called that. But other minorities were not so lucky. To begin with the most important, the poor, what was their fate in the land of equality? They certainly were a minority, living in the darkness, as Bertolt Brecht has called it, and hence not even seen by most travelers. But a few were not put off by American friends and did penetrate into the slums of the great cities. They were bewildered by the existence of so much misery in a country so prosperous. A Dutch navy officer noted in 1883: 'Wealth and luxury of unbelievable proportions are to be seen here, but also poverty and misery beyond our imagination.' The Reverend Cohen Stuart, who visited the slums of New York ten years earlier, was extremely upset by what he saw, but he still wanted to believe that the malady of poverty was acute, not chronic. A quarter of a century later Tutein Nolthenius observed how chronic misery still was, and he had an excellent guide, 'a Dane,' he wrote, 'who has long since been established in New York and works as a journalist, dedicating himself to the amelioration of public housing.' That must have been Jacob Riis, who knew like no other 'how the other half lives.'[14]

Just as chronic and miserable seemed the situation of another minority, the blacks. That was a problem which Dutch travelers did not have at home, and hence did not know how to judge. On the one hand they were inclined to moral indignation, but on the other hand they shared, especially in the late nineteenth century, all the prejudices of their age. The result was that they were easily influenced by their white American acquaintances. Such was the case with van Hogendorp, whose fascinating remarks on slavery were mostly derived from his long conversations with Thomas Jefferson. But not completely; he also developed his own vision, prophesying that one day the Negroes would be educated and then would participate in American society.[15]

In general, the opinions of the Dutch travelers on the blacks are nothing but an echo of what they had heard in America. So their judgment was rather mild and optimistic during the Reconstruction period, but in later years it developed into the racism current in the late nineteenth century. A very perceptive witness of the situation of the freedmen in the South is again Cohen Stuart. On his travels in

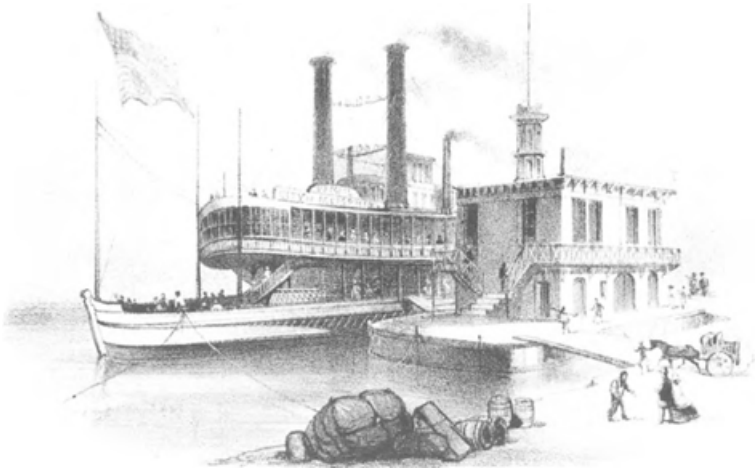

A Mississippi Steamboat

A Steam Fire Engine in Cincinnati - from W.T. Gevers Deynoot, *Aanteekeningen op eene reis door de Vereenigde Staten van Noord Amerika en Canada* (*Notes made on a journey through the United States of North America and Canda*) (*The Hague, 1860*)

1874 he made a special trip to see for himself how the blacks were involved in the operation of democracy. He was bitterly disappointed. When attending a session of the South Carolina legislature he saw the tumult and turbulence in full force. He almost refused to believe what he saw, but he had to, and later on, as he mentions in a footnote, his sad experience was confirmed when he read James Pike's *The Prostrate State*. Nonetheless, he still clung to the belief that all this misery was only the result of the oppression of centuries and not an innate deficiency of the black race.[16]

Ten, twenty years later most authors accepted such a deficiency as a matter of course and believed everything that was told them by American friends. Perhaps someday the blacks could be raised from their backwardness, but that had to be done gradually, it would take many, many years to uplift them. Total equality was a chimera. The writer Henriette S.S. Kuyper, who in 1905 followed in the steps of her father, made a trip to the United States, and wrote a book about it, tells the story of her encounter with Booker T. Washington. With her hostess she attended a meeting in New York where both Mark Twain and Booker T. Washington gave a lecture. She was very impressed by the strong personality of the founder of Tuskegee, but on the way home her white friend explained to her that such a man was, of course, a rare and exceptional case. In all blacks, she asserted, there was something of the animal, and it would take at least a hundred years to civilize them.[17]

Observations on other minorities are of the same kind. Those who visited California found the Chinese lazy and unreliable. The Indians were ‘a vanishing race.’ White American civilization placed its stamp on the visitors. A society of such energy could not allow atavisms, weaknesses, remainders of the past. It was, or at least it considered itself, a superior society. All visitors were confronted with the bragging and the chauvinism of the Americans. But the perceptive observer sometimes noticed that there was much insecurity behind the loudness, as if people were overstraining their voices. Gevers Deynoot remarked: ‘They mostly consider America the first country of the world, in liberty, in progress, and even in knowledge, and yet they cannot get rid of a certain feeling of respect for Europe.’ Others confirmed this, the ‘ridiculous chauvinism’ was probably an expression of doubt. Yet many visitors were irritated by it: ‘There is here a spirit of conceit that fancies to be able to do everything, to be far above other nations, and to acknowledge no limits to the realization of the wildest fantasies,’ Kuyper wrote. That was, he believed, especially the case in the great cities, where American jingoism (Kuyper came in 1898!) was rampant.[18]

In connection with the loudness and gaudiness of American so-

ciety, we come to another eternal question, posed by all travelers. America might be the country of progress and technical wonders, but did it have any real culture? Where was the art of America, where was that finer civilization that was so characteristic of the Old World? Van Mourik Broekman, a liberal theologian who for a few years (1910-13) worked in the library at Berkeley, showed all the typical European condescension when he wrote: 'If I begin to speak of civilization and go on to speak of American civilization, I believe that those acquainted with American life will hardly be able to suppress a smile.... For those two words in conjunction grate on each other and give forth a jarring sound. American civilization! The greater the civilization, the less American it will be!'[19]

So much for European conceit! America might be ahead in practical matters, it was still far behind in the essentials of life. It was too energetic to reflect on real values, too much involved in material things to have higher aspirations. It had only a future, no past, and there could be no culture without tradition. Considerations like these were of course very common in nineteenth-century Europe, perhaps they still are. In the famous adage of Louis Agassíz: 'Europe thinks, America acts.' We cannot repeat here those fascinating but rather theoretical discussions. But we find them reflected often in the books of the travelers.

They were, in general, very much interested in culture. And culture meant for them, as for most people, first of all what was recognizable. So they admired the neo-Gothic and neo-Baroque, St. Patrick's Cathedral on Fifth Avenue and the City Hall of Philadelphia, and many other churches and buildings. But at the end of the century some of them were impressed by new developments. Richardson's Trinity Church was esteemed, but most travelers shrank back from more advanced architecture.[20] The skyscrapers were recognized as an expression of energy, not of beauty. It required a connoisseur, the great Dutch architect Hendrik Pieter Berlage, to give a proper evaluation of the work of architects like Louis Sullivan and Walter B. Griffin, both of whom he met personally, and of Frank Lloyd Wright, whom he admired greatly. Even his standards were European, the skyline of New York reminded him of the towers of San Gimignano in Tuscany. But America's architecture was good because it was rooted in everyday life and no longer determined by religious and aesthetic traditions.[21]

In other forms of art we see the same approach. Most travelers like what is traditional and recognizable, but some appreciate what is new. In literature Longfellow was considered the great giant, and also a kind of tourist attraction. Several travelers visited him in his stately house in Cambridge.[22] Yet even before 1900 some Dutchmen

got a taste for Walt Whitman. The first translation of his *Leaves of Grass* appeared in 1891. Whitman expressed what to the Dutch was the most striking aspect of America: its energy. It is fascinating to see how well he was understood and esteemed by a typical European spirit such as Huizinga, who admired him as the mythical representative of the true America.[23]

One of the most curious phenomena of American society was, to the Dutch travelers, the religion that was so ubiquitous. Curious, because it was so different from what they were accustomed to in their own very religious country. Many of the Dutch visitors were clergymen who came to visit their coreligionists in Michigan, Iowa, and Wisconsin. Their books are an interesting source on American religious conditions. They contain reports on services and social activities; sometimes they copy almost complete sermons by popular preachers like Henry Ward Beecher, Thomas de Witt Talmage, Robert Collyer, and the like. It depended, of course, on the personal background of the reporter how positive or negative his judgment was. In general, there was praise for the common sense and straightforwardness of the American religious approach. Dutch travelers were amazed that the preachers did not have a special pulpit voice or language, but talked as they did in daily life. But there was much criticism of the shallowness and superficiality of religious life, the lack of dogmatic depth. Religion, as one observer had it, was not a belief but an act, not a principle but an effect. Sermons, another added, were like butterflies.[24]

Here again there is the typical ambivalance: admiration mixed with mistrust, the new balanced against the old and found wanting.

There is in every traveler to the New World something of the ambivalence so tersely expressed in a line by the Dutch poet Martinus Nijhoff about a man who sees that, in spite of what he fears, it happens as he wants. But what exactly it is that he fears and wants he does not know. That is the problem of all travel books. America is too big to comprehend, and the result is that yes and no always go together. The traveler always looks for a standard of comparison, always tries to find something recognizable. For the Dutch, who had their share in the making of America, this meant in the first place that they were on a quest for historical relationships. The chauvinists among them were rewarded. More than any other nation, Kuyper wrote, the Dutch have contributed to the American society and constitution. The American, Tutein Nolthenius asserted, resembles the Dutch more than anybody else; both nations are democratic melting pots. The Dutch, Knobel believed, are the brothers of the Americans, the British are only their cousins. The stamp of the Netherlands was deeply imprinted in the American character. That was told to Kuyper's

daughter by all the friends of Holland she met in the States: William Elliot Griffis, Caroline Atwater Mason, Edward Bok, and especially Hendrik Willem van Loon.[25]

Travelers always found what they were looking for. That is a general truth about America. What Friedrich Schlegel remarked about the longing to visit Greece - namely, that everybody found there what he was looking for, especially himself - is just as true about America. As E.M. Forster wrote: America is like life itself, 'you can usually find in it what you look for.'[26] Dutch travelers experienced the same. The liberal politician Charles Boissevain applauded the liberal character of America (angrily excluding the tariffs); the Christian Kuyper had great praise for the Christian character of American public life.[27]

But essentially such recognition could not do justice to the complicated reality of America. The United States was neither the liberal nation of Boissevain nor Kuyper's Christian state, but a new, a different reality. And happily the Dutch travelers did not in general remain stuck with their domestic recognitions. Happily there was in them still much of the old spirit of openness and curiosity which had distinguished the discoverers of past centuries. Happily they did not degenerate into tourists.

But all the stronger was their ambivalence toward the New World. The old discussion about the advantages and disadvantages of the past, about the contrast between old and new, experience and innocence, corruption and naïveté, was eagerly carried on in the travel books. America had the future and hence it excelled in everything practical, it was full of energy and force. But because of that it lacked depth, spiritual wealth. The whole country, even the landscape, had, according to Huizinga, 'something artless, without consequence, without depth, as if it had one dimension less.'[28] The Americans were too mobile to mature. In short, they were children. That was the eternal epithet used by all Europeans. Its roots may go back, I would suggest, to the quasi-scientific theories of Buffon. Since the late eighteenth century it was used by most travelers, from van Hogendorp on.[29]

America was reviled and extolled, in endless ambiguity. It was the country where civilization would be completed. Several travelers repeated the famous myth, classically formulated by Bishop Berkeley, about the westward course of empire. At the same time America was the country that was never finished, a world in being.[30]

It was too big to comprehend with whatever generalization. The final metaphor on America sometimes encountered is that it was like life itself. Everybody could recognize part of it, nobody the whole. It was too vital, too overwhelming.

The Dutch, coming, as was said before, from their small, overorganized country, were perhaps in the best position to recognize that

element of vitality in American society. It permeated all their writings. It still does. The interesting fact is that whatever may have changed in our relations with the New World in the past hundred years, that energy is still to us the most essential quality of the United States, for better and for worse. The excellent travel books of the past have now, alas, been replaced by hasty journalistic reports, by telegrams and television reels. But from time to time some perceptive things are still written about America, and they still contain the same bewildered *No* and the same emphatic *Yes*. The same ambivalence is expressed in a very recent interview with the author Inez van Dullemen, who has written some excellent books on her travels in the United States. Allow me to conclude with some of her remarks; they are a condensation of everything I have been trying to say on the subject. The interviewer asked her whether she still had sympathy for America, after all that had happened: Vietnam, Watergate, etc. And then it continues: 'She is familiar with this question, and she answers with a kind of apology: "I am still fond of America.... I still want to break a lance for America. There are always counter-movements, counter-currents there.... It is a jungle full of dangers, but also full of flowers, with magnificent highlights. Very foolish things can happen - but when I compare the Netherlands to it! Why, it is like a little park, trim and neat, and well cared for, more friendly, and so much more dead."'[31]

Eindnoten:

1 Charles Boissevain, *Van 't Noorden naar 't Zuiden, Schetsen en Indrukken van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika* (2 vols.; Haarlem, 1881-82), II, 111-12; C.J. Wijnaendts Francken, *Door Amerika, Reisschetsen, Indrukken en Studiën* (Haarlem, 1892), pp. 69-70; H. Bouwman, *Amerika, Schetsen en Herinneringen* (Kampen, 1912), pp. 162-63; A. de Swaan, *Amerika in Termijnen. Een Ademloos Verslag uit de USA* (Amsterdam, 1967), p. 9.

2 J.W. Schulte Nordholt, 'The Civil War Letters of the Dutch Ambassador,' *Journal of the Illinois State Historical Society*, LIV, No. 4 (Winter 1961), 341-73.

3 There are many book on Dutch immigration. The best recent survey of the subject is by Robert P. Swierenga, 'Dutch,' in S. Thernstrom et al., eds., *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* (Cambridge, Mass., 1980), pp. 284-95.

4 On the French there is no general book, but an excellent introduction in the bibliography by F. Monaghan, *French Travellers in the United States 1765-1932* (New York, 1933). On the British the literature is endless; I mention only a recent book which covers the same period as this paper: Richard L. Rapson, *Britons View America, Travel Commentary, 1860-1935* (Seattle and London, 1971), with an excellent bibliography.

5 J.W. Schulte Nordholt, 'Gijsbert Karel van Hogendorp in America, 1783-1784,' *Acta Historiae Neerlandicae*, X (1978), 117-42.

6 W.T. Gevers Deynoot, *Aanteekeningen op eene Reis door de Vereenigde Staten van Noord Amerika en Canada* (The Hague, 1860); on the author, Lenting, *Levensbericht van Jhr. Mr. Willem Theodoor Gevers Deynoot* (Leiden, 1880).

7 Boissevain, Schetsen, I, 77; R.P.J. Tutein Nolthenius, *Nieuwe Wereld, Indrukken en Aanteekeningen tijdens eene Reis door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika* (Haarlem, 1900), p. 253; Hendrik P.N. Muller, *Door het Land van Columbus een Reisverhaal* (Haarlem, 1905), p. 141.

8 M. Cohen Stuart, *Zes Maanden in Amerika* (2 vols.; Haarlem, 1875), I, 331; Bouwman, *Amerika*, pp. 74-93; Boissevain, *Schetsen*, II, 7-58; Tutein Nolthenius, *Nieuwe Wereld*, pp. 121-33; A. Oppenheim, *Vijf Weken in Amerika, Indrukken van het Land, zijn Bewoners, zijn Spoorwegen enz.* (Rotterdam, n.d.), p. 58; F.M. Knobel, *Dwars doozhet Land van Roosevelt* (Amsterdam,

1906), p. 28; Leonard Huizinga, *Herinneringen van aan mijn Vader* (The Hague, (1963), pp. 166, 171.

9 G. van den Elsen, *Twintig Brieven uit Amerika* (Helmond, n.d., 1907), p. 15; Cohen Stuart, *Zes Maanden*, I, 143; M.C. Mourik Broekman, *De Yankee in Denken en Doen, Karakterteekening van het Amerikaansche Leven* (Haarlem, 1914), pp. 1-2, R.H. Rijkens, *Licht en Schaduwbeelden uit het Amerikaansche Leven* (The Hague, 1907), pp. 264, 268; Bouwman, *Amerika*, p. 49.

10 *Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, ed. F. and H. van Hogendorp (7 vols.; The Hague, 1866-1903), I, 284-85.

11 Gevers Deynoot, *Aanteekeningen*, pp. 65-68, 125; Mourik Broekman, *De Yankee*, pp. 22-23; J. de Brauw, *Herinneringen eener Reize naar Nieuw-York, Gedaan in de Jaren 1831 en 1832* (Leiden, 1833), p. 70; G. Verschuur, *Door Amerika, Reisherinneringen* (Amsterdam, 1877), pp. 93, 98, 102-3.

12 Muller, *Land van Columbus*, pp. 6-7; de Brauw, *Herinneringen*, p. 84.

13 Aletta Jacobs and C.V. Gerritsen, *Brieven uit en over Amerika* (Amsterdam, 1906), pp. 122-27; cf. Aletta Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam, 1924), 243-46 and *passim; Knobel, Land van Roosevelt*, pp. 17-19; Rijkens, *Licht*, pp. 134-36, Wijnaendts Francken, *Door Amerika*, p. 250; W.A. Kok, *Amerika Bekeken door mijne Bril. Beschreven in een paar intieme Brieven* (Rotterdam, 1882), p. 44; Tutein Nolthenius, *Nieuwe Wereld*, p. 191.

14 Kok, *Amerika*, pp. 64-65, Tutein Nolthenius, *Nieuwe Wereld*, p. 45; Mourik Broekman, *De Yankee*, pp. 8-9, 18-21.

15 *Brieven van Hogendorp*, I, 313, 333; Archief van Hogendorp, no. 54-n, in Algemeen Rijksarchief, The Hague.

16 Cohen Stuart, *Zes Maanden*, II, 288-300; cf. on Pike the revealing book by R.F. Durden, *James Shepherd Pike, Republicanism and the American Negro, 1850-1882* (Durham, N.C., 1957).

17 H.S.S. Kuyper, *Een half Jaar in Amerika* (Rotterdam, 1907), pp. 360-63; Boissevain, *Schetsen*, I, 128-29, II, 225-66; A. Kuyper, *Varia Americana* (Amsterdam and Pretoria, 1899), pp. 9-12; Tutein Nolthenius, *Nieuwe Wereld*, pp. 55-104; Mourik Broekman, *De Yankee*, pp. 57-58; Rijkens, *Licht*, pp. 240-50, Knobel, *Lan van Roosevelt*, pp. 154-55.

18 Gevers Deynoot, *Aanteekeningen*, p. 68; Cohen Stuart, *Zes Maanden*, I, 363; A. Kuyper, *Varia Americana*, pp. 16-17; Boissevain, *Schetsen*, II, 67-76; Wijnaendts Francken, *Door Amerika*, p. 257; Rijkens, *Licht*, pp. 17-23, 30; P.H. Hugenholtz, *Licht en Schaduw, Indrukken van het Godsdienstig Leven in Amerika* (Amsterdam, 1890), pp. 33-34; Bouwman, *Amerika*, pp. 177.

19 Mourik Broekman, *De Yankee*, p. 226.

20 Cohen Stuart, *Zes Maanden*, I, 198-99; Boissevain, *Schetsen*, I, 88, 214-15; A. Kuyper, *Varia Americana*, p. 34; Muller, *Land van Columbus*, pp. 12-13; Tutein Nolthenius, *Nieuwe Wereld*, p. 357.

21 H.P. Berlage, *Amerikaansche Reisherinneringen* (Rotterdam, 1913), *passim*.

22 Cohen Stuart, *Zes Maanden*, II, 230-32; Boissevain, *Schetsen*, I, 216-32; H.S.S. Kuyper, *Een Half Jaar*, pp. 247-57. Longfellow's *Hiawatha* was translated by the great Flemish poet Guido Gezelle, whose translation far surpassed the original.

23 J. Huizinga, *Mensch en Menigte in Amerika, Vier Essays over Moderne Beschavingsgeschiedenis* (3rd ed.; Haarlem, 1928), pp. 185-87, 238-48, cf. the translation by Herbert H. Rowen, *America: A Dutch Historian's Vision, from Afar and Near* (New York, 1972), pp. 169-71, 216-25; Hugenholtz, *Licht en Schaduw*, pp. 197-98; Tutein Nolthenius, *Nieuwe Wereld*, has a motto from Whitman.

24 Boissevain, *Schetsen*, I, 259-62; Wijnaendts Francken, *Door Amerika*, pp. 238-42; Bouwman, *Amerika*, pp. 185-87; Mourik Broekman, *De Yankee*, pp. 280-325; H.S.S. Kuyper, *Een half Jaar*, pp. 184-220; Hugenholtz, *Licht en Schaduw*, pp. 32-34 and *passim*; Rijkens, *Licht*, pp. 114-20.

25 A. Kuyper, *Varia Americana*, pp. 61-62; Tutein Nolthenius, *Nieuwe Wereld*, pp. 415-16; Knobel, *Land van Roosevelt*, pp. 116-17, 125; Bouwman, *Schetsen*, pp. 108-9; H.S.S. Kuyper, *Een half Jaar*, pp. 202-9, 296-304, 335-38, 412.

26 Peter Conrad, *Imagining America* (London, 1980), pp. 4-5.

27 Boissevain, *Schetsen*, II, 67-76; A. Kuyper, *Varia Americana*, p. 22.

28 Leonard Huizinga, *Herinneringen*, p. 134.

29 *Brieven van Hogendorp*, I, 298-99, 287; H.S.S. Kuyper, *Een Half Jaar*, pp. 21, 186; Mourik Broekman, *De Yankee*, pp. 172, 259-63.

30 A. Kuyper, *De Gemeene Gratie* (3 vols.; Amsterdam and Pretoria, 1902-4), II, 664-67; A. Kuyper, *Het Calvinisme, Zes Stone-Lezingen te Princeton* (Amsterdam, n.d.), pp. 25-27; H.S.S. Kuyper, *Een Half Jaar*, pp. 441-42; Berlage, *Reisherinneringen*, p. 48.

31 Agnes Koertz, 'Waakzaamheid is de Beste Levenshouding, Inez van Dullemen over haar Ontwikkeling als Schrijfster,' *Opzij, Feministisch Maandblad*, December, 1981, pp. 52-54.

Contributors

ERNST HANS VAN DER BEUGEL, born in 1918 in Amsterdam, has a master's degree in economics from Amsterdam University. He served, successively, as secretary to the Dutch cabinet, head of the office of the Marshall Plan and of the OEEC, and director general of economic and military affairs. He was also state secretary for foreign affairs and roving ambassador of the Netherlands government. From 1959 to 1963 he was executive vice-president and president of KLM. In 1965 he received his Ph.D., cum laude, from Leiden University, where he is presently professor of international relations. Professor van der Beugel is also chairman of the International Institute for Stategic Studies in London.

OWEN DUDLEY EDWARDS was educated at Belvedere College and at University College in Dublin. He was a graduate student in history at Johns Hopkins University (1959-1963) while serving as an American correspondent for the *Irish Times*. He has taught in the United States at the University of Oregon, California State University, and the University of South Carolina. He has also taught at the University of Aberdeen and the University of Edinburgh. He is the author of *Burke and Hare, P.G. Wodehouse,* and *The Mind of an Activist: James Connolly*, and co-author of *Celtic Nationalism*.

FRANK FREIDEL is Bullitt Professor of American History at the University of Washington and Charles Warren Professor of American History, emeritus, at Harvard University. He was Harmsworth Professor at Oxford University from 1955 to 1956 and has taught at a number of other institutions. He has twice lectured at the Salzburg Seminar. He is a past president of the Organization of American Historians and is a fellow of the American Academy of Arts and Sciences. He is the author of a number of books, including *Our Country's Presidents* and *America in the Twentieth Century*, and is editor of the *Harvard Guide to American History*. His major work is a multi-volume biography of Franklin D. Roosevelt.

JAMES H. HUTSON received his Ph.D. in history from Yale University in 1964. He is currently executive secretary, Council of Scholars, the Library of Congress. He is the author of *Pennsylvania Politics, 1745-*

1770 (Princeton, 1972) and *John Adams and the Diplomacy of the American Revolution* (Lexington, 1980), which was awarded the Gilbert Chinard Prize for 1981 by the Society for French Historical Studies. His most recent work is *Creativity: A Continuing Inventory of Knowledge* (Washington, D.C., 1981). Dr. Hutson also directs the Historical Publications Office in the Manuscript Division at the Library of Congress.

MICHAEL KAMMEN is Professor of American History and Culture at Cornell University. He received his Ph.D. in history from Harvard University, and is a member of the American Academy of Arts and Sciences, the board of directors of the Social Science Research Council, and the board of trustees of the New York State Historical Association. He is the author of *People of Paradox: An Inquiry Concerning the Origins of American Civilization* (winner of a Pulitzer Prize in 1973), *Colonial New York - A History* (1975), and *A Season of Youth: The American Revolution and the Historical Imagination* (1978), and editor of *The Past Before Us: Contemporary Historical Writing in the United States* (1980).

LAWRENCE S. KAPLAN, who received a Ph.D. from Yale University in 1951, is University Professor of History at Kent State University. He has also served as Fulbright Lecturer at the Universities of Bonn, Louvain, and Nice, as Visiting Research Scholar and Lecturer at the University of London, and as Visiting Professor at the European University Institute at Florence. He is the author of *Jefferson and France* (New Haven, 1967) and *The American Revolution and a 'Candid World'* (Kent, Ohio, 1977); editor of *Colonies into Nation: American Diplomacy, 1763-1800* (New York, 1972); and co-author of *Culture and Diplomacy: The American Experience* (New York, 1977).

ROBERT R. PALMER is emeritus professor of history at Yale University. Born in Chicago, he studied at the University of Chicago and at Cornell University. He served on the faculty at Princeton University and has been adjunct professor at the University of Michigan. His main interest has been the French Revolution, and his most important work is *The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800*, in two volumes (Princeton, 1959, 1964).

JAMES C. RILEY, an associate professor at Indiana University, is the author of *International Government Finance and the Amsterdam Market, 1740-1815* (1980); 'The Dutch Economy after 1650: Decline or Growth?' in the *Journal of European Economic History;* and *The Medicine of the Environment in Europe and North America, 1660-*

1800. Professor Riley is working on a study of the money supply in eighteenth-century Europe.

HERBERT H. ROWEN received his doctorate from Columbia University in 1951. He has taught at Brandeis University, the University of Iowa, Elmira College, the University of California, and the University of Wisconsin; at present he is professor of history at Rutgers University. He is a foreign member of the Royal Netherlands Academy of Sciences, Division of Letters. His books include *The Ambassador Prepares for War: The Dutch Embassy of Arnauld de Pomponne (1669-1671)* (1957), *John de Witt: Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (1978), and *The King's State: Proprietary Dynasticism in Early Modern France* (1980). He has translated into English works of John Huizinga, Jan Willem Schulte Nordholt, and Jacques Godechot.

JAN WILLEM SCHULTE NORDHOLT, born 1920 in Zwolle, received his Ph.D. in history from the University of Amsterdam in 1951. Since 1963 he has occupied a chair for American history and culture at Leiden University. He has been a guest professor at Brooklyn College and at the University of Michigan and has published many books on American history in his mother tongue. His special interest in recent years has been the historical relation between the Netherlands and the United States. An English translation of his latest book is being published by the University of North Carolina Press under the title *The Dutch Republic and American Independence*.

ALFRED VAN STADEN, born 1942, studied political science at the University of Amsterdam and wrote his doctorate thesis on the role of the Netherlands in NATO. He is currently professor of international relations at Leiden University. His main areas of interest are Dutch foreign policy, the making of foreign policy in general, and strategic problems and arms control. He is co-author of several books dealing with domestic sources of foreign policy and has written on a variety of international topics. Professor van Staden is a member of the Netherlands Foreign Ministry Advisory Committee on Problems of Disarmament and International Security and Peace. He teaches international relations at the Dutch War College in The Hague.

ROBERT P. SWIERENGA, Ph.D., is professor of history at Kent State University and managing editor of *Social Science History*. A specialist in Dutch emigration and settlement in North America, he was awarded the Fulbright - Hays Silver Opportunity Research Scholarship in the Netherlands and was made a Fellow of the American Council of Learned Societies. He is the author of more than fifty articles and of the

following books: *Pioneer and Profits: Land Speculation on the Iowa Frontier* (1968), *Acres for Cents: Delinquent Tax Auctions in Frontier Iowa* (1976), *Quantification in American History: Theory and Research* (1970), and *Beyond the Civil War Synthesis: Political Essays of the Civil War Era* (1975). He is presently preparing a book on Dutch immigration to the United States in the nineteenth century.

JAMES TANIS is Director of Libraries and Rufus Johnson Professor of Religion at Bryn Mawr College. He received a doctor's degree in theology from the University of Utrecht, the Netherlands. His field of specialization is the interplay of Dutch and American ideas in the seventeenth and eighteenth centuries. He is the author of *Dutch Calvinistic Pietism in the Middle Colonies* (The Hague, 1967) and of a number of articles that have appeared in scholarly journals.

HENRI and BARBARA VAN DER ZEE are journalist-writers who live in London. He was born in the Netherlands and in 1955 joined *De Telegraaf*. In 1967 he became its correspondent in London, where he met his future wife, Barbara Griggs, a Fleet Street fashion writer. In partnership, Henri and Barbara van der Zee have written two historical works: *William and Mary,* a biography of the Dutch Stadtholder-King and his English wife; and *A Sweet and Alien Land,* the story of Dutch New York. Both books were published in Britain, the United States, and the Netherlands. Barbara's history of herbal medicine, *Green Pharmacy,* has been published in Britain and the United States, and Henri's documentary study of occupied Holland in the last months of World War II, *The Hunger Winter,* has been published in Britain and the Netherlands.

Index

Academy, 195
Acheson, Dean, 69, 84
Acton, *see* Dalberg-Acton
Adams, Abigail, 10, 12, 15, 35, 43
Adams, Henry, 184, 213
Adams, Herbert Baxter, 189
Adams, John, 3-5, 7-9, 11-12, 15-17, 19-25, 27-30, 33-8, 41-3, 45-6, 51, 182, 190, 193, 235-6, 239, 255
Adams, John Quincy, 4, 9, 11-13, 15-17, 35, 190, 195, 237
Addams, Jane, 257
Agassiz, Louis, 260
Albany Congress, 116-17
Alfred the Great, 189
Algemeen Handelsblad, 242
Allen, Zachariah, 236-7
Allende, Salvador, 88
Alva, Duke of, 179
America: A Dutch Historian's Vision, etc., 200
American Academy of Arts and Sciences, 211
American Antiquarian Society, 208
'American Civil War and the Problem of Inevitability, The,' 191
American Commonwealth, The, 204
American Historical Review, 181
American in Holland, The, 239-40
American Nation, The: Its Origins and Its Rise, 217
American Revolution, 3-4, 19-20, 23-4, 33, 38, 43, 45, 49-51, 115, 117, 119-20, 124-5, 158, 190, 203
Amsterdam, 232-3, 235-7, 239-40
'Anatomy Lesson,' 231
Anchor, Robert, 200
Andrews, Charles M., 181
Angell, James R., 223 n. 46
Anglicans, *see* Church of England
Anthony, Allard, 106
Apology, 189
Arnold, Matthew, 214-15, 225 n. 64
Athenaeum, 183
Backerus, Dominie, 102
Badeau, Adam, 194
Bailey, Anthony, 244
Bailyn, Bernard, 23
Bancroft, George, 20, 178-80
Bank of North America, 59
Bank of the United States, 59
Baring & Co., Francis, 59

Barnes, Harry Elmer, 210
Barnouw, Dr. Adriaan J., 209
Batavian Republic, 4, 8-9, 11-12, 16-17, 188
Baxter, Thomas, 103
Beale, Howard K., 150
Beard, Charles A., 176, 206, 217, 222 n. 30
Beard, Mary, 176
Becker, Carl L., 210, 217-19
Beecher, Henry Ward, 261
Beeckman, Willem, wife of, 106
Beekelaar, Dr. Gerhard, 241
Beethoven, Ludwig van, 187
Belloc, Hilaire, 196
Bemis, Samuel Flagg, 20-1
Benjamin, Park, 189
Benton, Thomas Hart, 219
Berkeley, Bishop George, 262
Berlage, Hendrik Pieter, 254, 260
Bernhard, Prince, 162-3
Beverwijk, 241
Bielfeld, Baron, 13, 15
Bilt, Edward van de, 223 n. 37
Bindoff, S.T., 173, 196-7
Bismarck, Otto von, 183, 185-7
blacks, Dutch travelers and, 257, 259
Bloch, Marc, 215-16
Bloemendaal, 240
Boel, Henricus, 121, 123
Boer War, 144
Bogardus, Annetje, 107
Bogardus, Dominie, 102
Bogert, Jan Louwe, 151
Boissevain, Charles, 253-5, 262
Bok, Edward, 208, 262

Bonesteel, Charles Hartwell, 69
Bouwman, Hendrik, 253-4
Boxer, C.R., 108
Brabantse Peel, and emigration, 133
Brecht, Bertolt, 257
Breitner, George Hendrik, 254
Bright, John, 214
Brink, Bakjuyzen van der, 183
Broek, 233
Broekman, Van Mourik, 260
Brooks, Preston, 192
Brownson, Orestes, 180
Bryant, William Cullen, 227
Bryce, James, 204, 215
Buchanan, J.J., 243
Buffalo *News*, 71
Buffon, Georges, 262
Burckhardt, Jacob, 214
Burlingame, Anson, 193
Burr, Aaron, 116-17, 236
Bushman, Richard, 205
Butterfield, Sir Herbert, 183

Calvinists, 119-20, 125-6, 140-1, 191, 229
Cambridge Modern History, 181
Camps, Miriam, 77
Capellen, van der tot den Poll, 22, 27
Carbury, Lady, 179
Carlyle, Thomas, 171, 177-9
Carman, Barry J., 192
Carter, Jimmy, 89
Catholics (Catholicism), 116, 177, 180, 189, 196-7, 229, 241; *see also* Church of Rome
Catt, Carrie Chapman, 257
Cazenove, Théophile, 58
Channing, Edward, 165 n. 8
Chapman, John, 173
Charles I, 111
Charles II, 111-12
Charles V, 173-4
Charles Mix County, 140
Chase, Salmon P., 60-1
Chicago, 133, 140-3, 255-6
Christian Reformed Church, 144
Church of England, 117, 119
Church of Rome, 117, 123
Churchill, Allen, 153

Cisalpine Republic, 5, 9
Civil Affairs Handbook, The Netherlands, 243-4
Civil War, 49-50, 60-1, 136, 186, 192, 205, 213
Civilization of the Renaissance in Italy, The, 214
Civilization in the United States, 214
Clark, Sir George, 175
Classis, 121, 123-4
Clavière, Etienne, 58
Clay, Henry, 190-1
Clayton, Henry De Lamar, 69
Clopper, Cornelius Jansen, 151
Coberly, Jean, 165 n. 1
Colenbrander, H.T., 20, 22, 28, 30
Collyer, Robert, 261
Columbia University, 117, 188, 208
Commager, Henry Steele, 176
Commons, John R., 216-17
Complete Book of Running, The, 200
Conan Doyle, Arthur, 198
Condé, Princesse de, 175
'Conspiracy of Claudius Civilis,' 187
Constant, Benjamin, 15-16
Contemporary American History, 1877-1913, 206
Cornbury, Lord, 117
Correspondence, 173, 190
Couwenhoven, Pieter, 105
Criminal Queens, 179
Curaçao, 160
Curtis, George William, 173, 190, 194

Dalberg-Acton, John E.E., 181, 196
Danger of an Unconverted Ministry, The, 120
Daniels, Josephus, 160
Dartmouth, Lord, 125
Davies, Samuel, 117
Davis, J.C. Bancroft, 194
Deane, Silas, 24
Decline and Fall of the Roman Empire, 214
DeGaulle, Charles, 85
De Halve Maen, 157
De la Lande & Fynje, 53-4
Delft, 230-1
Deventer, W.P.F. van, 153
De Volkstrant, 100
deWitt, Jan, 238
Deynoot, W.T. Gevers, 254, 256, 259
Dickinson, John, 23
Diplomacy of the American Revolution, The, 20
Discourse Delivered at New-Ark, 116-17

Dodge, Mary Mapes, 156, 228
Doniol, Henri, 21

Donne, John, 182
Door Amerika, 242
Downing, George, 112
Dows, Olin, 166 n. 21
Dreyfus affair, 216
Dublin Review, 180
Dullemen, Inez van, 263
Dulles, John Foster, 73, 87
Dumas, Charles W.F., 42-3
Dunning, William A., 216
'Dutch Civilisation in the Seventeenth Century,' 207
Dutch Houses in the Hudson River Valley before 1776, 157
Dutch Patriot Movement, 4-5, 7-8, 11-12, 16, 20, 22-3, 27-9, 34-5, 41-3, 46, 203, 235
Dutch Reformed Church, 115-17, 119, 121, 123-5, 142; Seceders from, 128, 139-40
Dutch Republic and American Independence, The, 23
Dutch Republic and the American Revolution, The, 20
Dutch Seaborne Empire, The, 108

Economic Interpretation of the Constitution, 206
Economic Interpretation of History, 216
Economic Origins of Jeffersonian Democracy, 206
Economist, The, 66
Edinburgh Review, 171
Edler, Friedrich, 20
Edmundson, Rev. G., 181
Education of Henry Adams, The, 184
Eeden, Frederik van, 254
Eekhof, Dr. Albert, 208-9
Eggleston, Edward, 205
Egmont, Lamoral, Comte d', 187, 193
Eisenhower, Dwight D., 163
Elizabeth I, Queen, 175-6, 189
Elsen, G. van den, 256
Emerson, Ralph Waldo, 205, 210, 222 n. 30
Emerson, Dr. William, 165 n. 1
emigration, tables, 128-31, 138
Emmet, Grenville T., 153
Episcopalians, 120, 123, 125
Erasmus, 208
European Recovery Program, *see* Marshall Plan
Evansville *Courier and Press*, 71
Everett, Alexander Hill, 237, 243
Evertse, Cornelia, 151

Farmer's Vacation, A, 238

Farrand, Max, 223 n. 46, 225 n. 58
Federalists, 8-9, 11, 13, 15, 45, 181-2
Fish, Hamilton, 194
Fiske, John, 181
'Five Orange Pips, The,' 198
Fixx, Jim, 200
Flying Dutchman, 173
Foreign Relations of the United States, 84
Forest, Rachel de, 150
Forster, E.M., 262
'Founding of New Amsterdam in 1626, The,' 208
Founding of New Societies, etc., 203
Francken, C.J. Wynaendts, 254
Franeker, 241
Franklin, Benjamin, 19, 24-5, 30, 37-8, 44, 60, 71
Franklin D. Roosevelt Library, 157
Franz Josef, 185
Frederick Hendrick, Prince, 108
Frederick William II, King, 13, 15
Fredericks, Kryn, 99, 103
Freedom and Dignity, 187
Freeman, Edward Augustus, 188-9
Frelinghuysen, Frederick, 125
Frelinghuysen, John, 125
Frelinghuysen, Theodore, 117, 123-4
Frelinghuysen, Theodorus Jacob, 117, 119-21, 125
French and Indian War, 115-17
French Revolution, 4-5, 8-9, 11-12, 14, 16-17, 35, 203
French Revolution, 177
Froude, James Anthony, 177-9, 182
Fruin, Robert Jacobus, 171, 174, 176-7, 180, 191, 196
Fzn., S. Muller, 206

Gannett, Lewis S., 220 n. 8
Gardiner, Samuel Rawson, 195
Garnet, Henry Highland, 197-8
Gazette de Leyde, 236
George III, 43, 182
Geraerdy, Philip, 103
Gérard, Balthasar, 231
Gerritsen, Manuel, 107
Gerritsen, Philip, 102

Geyl, Pieter, 22, 173, 175-6, 181, 187-8, 191-2, 196-7, 200, 203, 206
Gibbon, Edward, 214
Gimbel, John, 74
Goderis, Joost, 106
Goethe, Johann Wolfgang von, 183, 187
Goetschius, John Henry, 125
Gombrich, E.H., 199, 207
Gordon, George A., 161
Göttingen, 183, 185
Gran Decisión, La, 220 n. 8
Grant, Ulysses S., 179, 184-5, 194
Grayson, William, 45
Great Awakening, 120
'Great Hollanders,' 208
Greek Ideals and Modern Life, 220 n. 8
Griffin, Walter B., 260
Griffis, William Elliot, 239-42, 262
Grinnell, Moses, 192
Griscom, John, 236
Groningen, 133, 238-9, 241
Grotius, Hugo, 195
Growth of the American Republic, 176
Guberman, J., 178, 181

Haarlem, 232, 240
Hague, The, 231-2, 237, 243
Halévy, Elie, 216
Haley, Alex, 144
Hals, Frans, 231
Hamilton, Alexander, 24, 39, 44, 52, 57, 62
Hans Brinker, or, The Silver Skates, 156, 228, 243
Harcourt, Sir William, 184
Hardenbergh, Jacob Rutsen, 125
Harlingen, 241
Harper's, 173, 189
Harriman, W. Averell, 69, 84
Hart, Albert Bushnell, 222 n. 30
Hartz, Louis, 203
Hassett, William, 162
Hawthorne, Nathaniel, 182, 205, 222 n. 30
Hay, Marley F., 160
Hazard, Paul, 220 n. 8
Heldring, Jerome, 94
Helst, Bartholomeus van der, 233
Henry IV, 175
Henry VIII, 177
Henry, Patrick, 190

‘Heroes of the Nations,’ 181
Herter, Christian, committee of, 70
Hirschfeld, Dr. H.M., 77
Histoire de la participation, etc., 21
Historie van Europa, 101
History of England (Macaulay), 177
History of England (Trevelyan), 177
History of New York, 156
History of the Norman Conquest, 189
History of the Rise, Progress, and Termination, etc., 21
History as Romantic Art, 179
History of the United Netherlands, The, 174-6, 184, 189, 193-4
Hitler, Adolf, 160, 217
Hobsbawm, E.J., 221 n. 16
Hoffman, Martinus, 150
Hogendorp, Gijsbert Karel van, 5, 43, 253, 256-7, 262
‘Holland and Her Colonies,’ 158
Holland Land Company, 58, 236
Holland, Michigan, 135, 139, 141
Holland Society, 113, 157-8, 203
Holmes, Oliver Wendell, 185, 189, 194
Holmes, Oliver Wendell, Jr., 200
Homestead Act, 136
Homo Ludens, 200-1
Hoop, van der, 28-9
Hope & Co., 59
Hopkins, Harry, 162
House of Orange, 5, 7, 34, 43, 115, 117, 160, 235
Housen, Freeling, 120
How New Will the Better World Be? etc., 219
Howells, William Dean, 178
Hudson, Henry, 109, 113, 115
Hudson River School, 201
Hudson Valley, 113, 115-16, 125, 158
Hugenholtz, Petrus Hermannus, 254
Huis ten Bosch, 231, 235, 238
Huizinga, Johan, 199-201, 203-7, 208-19, 223 n. 37, 227, 254-6, 261-2
Huizinga, Leonhard, 223 n. 37
Hull, Cordell, 76, 81, 160
Hunter, Clarence, 76

In the Shadow of Tomorrow, 201, 211-12, 297
Indians, 103, 108-9, 111, 259
Indiscreet Itinerary, An, 243
Indonesia, 83-5, 87
Introduction to the History of Science, 220 n. 8
Irving, Washington, 156, 173-4, 181

‘J. Hababuk Jephson's Statement,’ 198
Jackson, Andrew, 135, 185, 193, 205, 237
Jacobs, Aletta, 254, 257
James I, 111, 194
James II, 123
James, Duke of York, 112
James, Henry, 222 n. 30
James River Canal Company, 59
James, William, 209, 211, 222 n. 30
Jansz, Sarah, 102
Jay, John, 37, 39, 45
Jefferson, Thomas, 12, 33-9, 41-6, 182, 190, 205, 257
Jessup, Philip, 84
Joques, Father Isaac, 101
John Adams and the Diplomacy of the American Revolution, 22
John, Don, of Austria, 193
John L. Motley and His Family, 190
Johns Hopkins, 188
Johnson, Andrew, 193
Joseph II, of Austria, 25
Juliana, Princess, 161-3, 165, 166 n. 21
Jurrianese, Volckjie, 151

Kamerlingh-Onnes, H.H., 199
Kennan, George F., 69, 243
Kennedy, Archibald, 115-16
Kennedy, John, 87
Kennedy, Joseph, 161
Kennedy, Robert, 87
Kent, James, 63 n. 2
Kieft, Willem, 101-3, 108-9
King's College, *see* Columbia University
Kissinger, Henry, 88
Kleffens, Eelco Nicolaas van, 81-2
Klein, Peter, 55
Knickerbocker, Diedrich, 156
Knickerbocker families, 149
Knobel, F.M., 261
Koch, Hendrick, 151
Koht, Halvdan, 216-17
Korean War, 85
Kristol, Irving, 94
Ku Klux Klan, 205
Kuenen, Dr. Abraham, 240
Kuyper, Dr. Abraham, 240, 254, 257, 259, 261-2
Kuyper, Henriette S.S., 259, 262

Lamentation over the Rev. Solomon Froeligh, A, 117
'Landing of Henry Hudson, The,' 201
Laqueur, Walter, 92
Laurens, John, 25
Lea, Henry Charles, 196
Leaves of Grass, 261
Leeb, Leonard, 27
Leeuwarden, 239, 241
Leicester, Earl of, 176
Leiden, 232, 236, 240
Leopold, King, 160
Letters from a Farmer in Pennsylvania, 23
Levin, David, 179, 184, 190
Leydt, Johannes, 125
Liberal Tradition in America, The, 203
Lie, Trygve, 81
Life and Death of John of Barneveld, 174-5, 180-1, 184-6, 191, 194-5
Life of Schiller, 171
Life and Thought in America, 209, 211-12
Light in Holland, The, 244
Lijphart, Arend, 245
Lincoln, Abraham, 184, 190, 192-3
Lincoln and the Patronage, 192
Lippmann, Walter, 204
Literary Friends and Acquaintances, 178
Livingston family, 152
Livingston, John H., 124-5
Livingston, Robert, 115
Livingston, William, 123
Livingstone, Sir R.W., 220 n. 8
Lodge, Henry Cabot, 175, 184, 195
Loffelt, A.C., 183
London *Times*, 49, 192
Longfellow, Henry Wadsworth, 183-4, 227, 260
Lorentz, H.A., 94
Louis XIV, 116
Louis XVI, 7
Lovejoy, Arthur O., 217
Lovett, Robert A., 69
Luns, Joseph, 85-8
Luthin, Reinhard J., 192
Luzac, John, 27, 236

Macaulay, Thomas B., 177-9, 197
McLaughlin, Andrew C., 222 n. 30
McLuhan, Marshall, 224 n. 49
McMaster, John Bach, 222 n. 30
Maddox, R.J., 68
Madison, James, 8-9, 33, 39, 44-5

Makemie, Francis, 117
Man and the Crowd in America, 203

Man and the Masses in America, 203, 206-7, 208-9, 217
Man on His Past, 183
Manhattan, 99-101, 103, 105, 109, 113
Margriet, Princess, 163
Marken, 234
Marsh, George Perkins, 255
Marshall, George, 66, 69-70, 83
Marshall Plan, 66-71, 74-5, 77, 81
Martha, Princess, 162
Mary II, 156
Mary, Queen of Scots, 189
Mason, Caroline Atwater, 262
Maurice of Nassau, 175, 184-5, 193
Maverick, Samuel, 103
Mayhew, Jonathan, 116
Megapolensis, Dominie and Samuel, 113
Mehta, Ved, 197
Melgers, Tryntje, 151
Melville, Herman, 227
Mennonites, and emigration, 128
Mexican War, 135
Miami *Herald*, 71
Miller, Perry, 206
Mind in the Making, The, etc., 210
Minuit, Peter, 109, 113
Molemaecker, Francis, 101
Molotov, Vyacheslav, 69
Mondrian, Pieter Cornelis, 229
Monroe, James, 45, 237
Montagne, Jean de la, 150
Morison, Samuel Eliot, 176, 206
Morris, Edmund, 151
Morris, Richard B., 20
Morton's Hope, 192
Motley, John Lothrop, 33, 156, 171, 173-98, 228, 232, 237-8, 240
Murray, Gilbert, 220 n. 8
Murray, John, 227
'My Kinsman, Major Molineux,' 182

Nazis, 161, 217-19
Netherland-America Affiliation, 208
Netherlands (modern), Theodore Roosevelt and, 158-60; Franklin D. Roosevelt and, 160-3, 165
Netherlands Academy of Sciences, 213
Netherlands-America Foundation, 157-8
Netherlands Pioneer and Historical Foundation, 201
Netherlands Studies Unit, 201

Neufville, Jan de, 46
New Amsterdam, 99-103, 105-8, 111-14
New Guinea, 85, 87
New History and the Social Studies, The, 210
New Netherland, 105, 108, 111-13, 119, 156, 158
New York, 99-101, 105, 113-14, 158, 255
New York Genealogical and Biographical Society, 208
New York *Times*, 71
New Yorker, The, 197, 244
Nicolls, Richard, 100, 112
'Night Watch,' 233
Nijhoff, Martinus, 261
Nixon, Richard M., 86
Nolthenius, R.P.J. Tutein, 243-5, 257, 261
North Atlantic Treaty (NATO), 84-6, 88-90
North Vietnam, *see* Vietnam War
Notestein, Wallace, 201

O'Dwyer, Paul, 201
Oor, Professor H.J.H., 241
Organization for European Economic Cooperation, 84
Otto, Louis-Guillaume, 39-40
Our Great Experiment in Democracy, etc., 217

Page, Walter Hines, 222 n. 30
Paine, Thomas, 182
Paltsits, Victor Hugo, 208
Parkman, Francis, 179-81
Parma, Duke of, 184, 186
Patriottentijd, 22
Paxson, Frederick L., 222 n. 30
Peek, Jan, 151
Pella, Iowa, 135, 139, 141
Philip II, 174-5, 177-80, 184, 187, 196
Philip II, 171
Phillips, Wendell, 183, 191-3
Pierce, Franklin, 190
Pike, James S., 60-2, 192, 259
Pillars of Society, The, 245
Pino, Fernando del, 220 n. 8
Pirenne, Henri, 197
Plooij, Dr. Daniel, 208
Polk, James K., 190
Potter, Paul, 231
Presbyterians, 116-17, 119, 125, 229
Prescott, William H., 171, 178-9, 181
Present at the Creation, 84
Prinsterer, Groen van, 171, 175, 183

Progress and Power, 210
Prostrate State, The, 259
Protestants, 142, 144, 177, 180, 184, 196, 229
Public Opinion, 204
Putnam, Ruth, 181

Quakers, and emigration, 128
Queen's College, 124-5

Rabelais, François, 156
Reagan, Ronald, 89
Regin, Deric, 187
Religion and Patriotism, 117
Rembrandt, 156, 187-8, 231, 233
Remembering My Father, 223 n. 37
Renier, G.J., 173, 197
Renovitch, Mark, 165 n. 1
revivalism, 117, 119-20
Revolt of the Netherlands, 171
Reynolds, Helen W., 157
Rhinebeck post office, 157, 166 n. 21
Rhodes, James Ford, 222 n. 30
Richardson, Elliot, 86
Rietveld, 229
Riis, Jacob, 257
Rise of American Civilization, 176
Rise of the Dutch Republic, 33, 156, 171, 173-8, 180-3, 187, 189-92, 194-6
Robinson, James Harvey, 210
Rogier, Charles Latour, 22
Röling, Bert, 91-2
Romein, Jan, 200
Romeyn, Dirck, 125
Roosevelt, Cornelius Van Schaack, 150-1
Roosevelt, Eleanor, 152, 162
'Roosevelt Family in New Amsterdam before the Revolution,' 152, 155-6
Roosevelt, Franklin D., 149-50, 152-3, 155-8, 160-3, 165
Roosevelt, Isaac, 155, 157
Roosevelt, Jacobus, 150
Roosevelt, Jacobus (James), 150, 155
Roosevelt, Johannes (John), 150, 155
Roosevelt, Johannis van, 153
Roosevelt (Rosenvelt), Klaes (Claes) Martensen van, 150, 152-3
Roosevelt, Nicholas, 150, 152-3, 155
Roosevelt, Sara Delano, 152
Roosevelt, Theodore, 149-50, 153, 155-60, 186, 225 n. 58
Roosevelt, Theodore (father), 150, 157
Roosevelts, The, 153

Roots, 144
Rothchild, Dr. Nan, 105
Rotterdam, 230, 235, 243
Rowen, Herbert H., 203, 251
Russell, Lady William, 186
Rutgers University, *see* Queen's College

St. Louis *Post-Dispatch*, 71
St. Mark's in the Bowery, 113
St. Nicholas Society of the City of New York, 157
Salwen, Bert, 100
Sanford, Henry S., 192
Sanredam, 229
Santee River Company, 59
Sarton, George, 220 n. 8
Scheveningen, 232, 235
Schiller, Friedrich von, 171, 173, 183, 187-9
Schiller und seine Zeitgenossen, 187
Schimmelpenninck, R.J., 58
Schlegel, Friedrich, 262
Schlesinger, Arthur M., 68
Schlesinger, Arthur M., Sr., 222 n. 30
Schmelzer, Norbert, 88
Schmidt, Julian, 187
Scholte, Henry Peter, 135
Schulte Nordholt, J.W., 16, 23, 27-30, 223 n. 37
Schuyler, David Pieterse, 151
Scott, Sir Walter, 190
Scott, Winfield, 193
Scribner's, 195, 238
Sedgwick, Theodore, 24
Seligman, Edwin R.A., 216
Seward, William H., 60
'Shakespeare as a Historian,' 187
Shetter, W.Z., 244-5
Short, William, 62
Shotwell, James T., 216
Simon, Matthew, 61
Sioux County, 141
Sluyter, Hendrick, wife of, 107
Smeth, R. & Th. de, 59
Smith, Melancton, 45
'Social Forces in American History,' 206
Society for Establishing Useful Manufactures (S.U.M.), 59
'Some Early Memories,' 195
Sophia, Queen, 238
Spaak, Paul Henri, 81

'Spain and the Netherlands,' 181
Spierenburg, D.P., 77
'Spirit of the Netherlands, The,' 212
Spring-Rice, Cecil Arthur, 159
Stadnitski, Pieter, 57-8, 62
Staël, Madame de, 16
Steen, Jan, 231
Steenwyck, Cornelis, 105-6
Stevens, Thaddeus, 205
Stikker, Dirk U., 83-4, 87
Stille, Cornelis Jacobsen, 151
Stoel, Max van der, 89
Story, William Wetmore, 195
Story of Mankind, The, 224 n. 47
Stowe, Harriet Beecher, 192
Stuart, Martinus Cohen, 242, 254-5, 257, 259
Stuart, Gilbert, 155
Stuyvesant, Anna, 105
Stuyvesant, Peter, 100, 102-3, 105-9, 111-13
Sukarno, Achmed, 87
Sullivan, Louis, 260
Sumner, Charles, 184, 191-4
Sweet and Alien Land, A, 99

Talleyrand, 16
Talmage, Thomas de Witt, 261
Ten Cate & Vollenhoven, 58
Tennent, Gilbert, 119-20
Then and Now, etc., 220 n. 8
'These Forty Years,' 181
Thompson, Dorothy, 71
Thoreau, Henry D., 205, 222 n. 30
Tocqueville, Alexis de, 204, 211, 215
Tompkins, Daniel, 63 n. 2
Tone, Wolfe, 9
Tories, 117, 120, 124-5
Tour in Holland in MDCCLXXXIV, A, 234-6
Transit of Civilization from England to America, The, etc., 205
Treaty of Brussels, 84
Trevelyan, G.M., 177
Trevelyan, G.O., 186
Trollope, Anthony, 179
Truman Doctrine, 69
Truman, Harry S., 66, 69
Turner, Frederick Jackson, 204, 206-7, 212, 216-17, 222 n. 30
Twain, Mark, 259
Tyler, John, 190

Uncle Tom's Cabin, 191
Underhill, John, 108
Union Canal, 59
Unitarian Review, 176
Unitarists, 9, 11, 13, 15
United Nations (UN), 82, 85
United Provinces, 4, 7-9, 11, 16, 28, 38-9, 42-4, 105
Unseen World, The, 181
Utrecht, 234
Uyl, Johannes Marten den, 88

Valentine, Dr. Alan, 76
Van Berckel, Pieter Johan, 38
Van Cortland, Oloff Steven, 105
Van der Poel, Wynant Gerritse, 151
Van Dyck, Hendrick and Divertje Cornelise, 151
Van Eeghen, P. & C., 58
van Loon, Hendrik Willem, 210-11, 224 n. 47., n. 56, 243, 262
Van Rensselaer, Alida Schuyler, 115
Van Staphorst, Nicolas and J. (and family), 35-6, 46, 53-4, 57-8
Varleth, Judith, 108
Varleth, Captain Nicholas, 105, 108
Vauguyon, Duc de la, 22, 25, 27-9
Ver Planck, Abraham Isaacse and Maria Vinje, 150-1
Vergennes, Charles Gravier, Comte de, 24-5, 28-30
Vermeer, Jan, 156, 231
Verwey, Albert, 254
Vietnam War, 86, 88, 93-4
Volendam, 234
Vollenhoven, Dr. Cornelis van, 208
Vries, David de, 102, 109

Wabeke, Bertus H., 243
Waldron, Rebecca Hendricks, 151
Waldron, Resolved, 150-1
Wall Street Journal, 71
Walsh, W.T., 196
Waning of the Middle Ages, The, 200, 206, 208
War of 1812, 49
War for Independence, *see* American Revolution
Waring, George E., Jr., 238-9, 241
Warren, Mercy Otis, 21-4, 27
Warville, J.-P. Brissot de, 58
Washington, Booker T., 259

Washington, George, 12, 43, 45-6, 125, 173-4, 185, 189-90, 203
Washington *Star*, 71
Wassenaer, Nicolaes van, 101
Watson, Elkanah, 234-6
Way We Live Now, The, 179
Weir, Robert, 201
Welles, Sumner, 81-2
Wentworth, Paul, 28
West India Company, 99, 101-2, 105, 108, 111-13
Westminster Review, 177
Whigs, 117, 120, 124-5
White, Horace, 203
White House Years, The, 88
Whitefield, George, 119-20
Whitman, Walt, 206, 222 n. 30, 261
Wieringen, Jan van, 100
Wilbore, Mistress, 108
Wilhelmina, Queen, 159-63, 165, 242
Willem III (of Netherlands), William III (of Great Britain), 116-17, 123
William I, *see* William the Silent
William V, 3-4, 7-8
William of Orange, *see* William the Silent
William (Willem) the Silent, 46, 116, 156, 173-8, 181, 187, 189, 191-2, 203, 231, 237
Willink, W. and J., 36, 53-4, 57-9
Wilson, Charles, 175
Wilson, Woodrow, 160, 175, 204, 222 n. 30
Winter, Pieter J., van, 20, 55, 59, 62
Winthrop, John, 108
Witsen, Willem, 254
Witt, Johan de, 112
Witte, Emanuel de, 229
World in Ruins, The, etc., 219
World War I, 136, 144, 160, 242
World War II, 67, 88, 136, 160, 243
'Wreck of the Ole '97,' 219
Wright, Frank Lloyd, 260

Yalta Conference, 69
'Yellow Face, The,' 198
Yorke, Sir Joseph, 27
'Young Bull, The,' 231

Zaandam, 233-4

Naamlijst van medewerkers/sters

E. Aerts, Aug. Reyerslaan 5/8, B3220 Aarschot, België
F.R. Ankersmit, Oosterweg 65, 9751 PC Laren, Gr.
G. Asaert, Theophile Gautierstraat 13, B2050 Antwerpen, België
M. Baelde, Doornstraat 332, B8200 Brugge, België
W. Baeten, Leiestraat 17, B9780 Zulte, België

Y. van den Berghe, Nachtegalenstraat 18a, B3202 Linden (Lubbeek), België
K. van Berkel, Lindeboom 45, 4101 WG Culemborg
E.H. van der Beugel, Smidswater 1, 2514 BV Den Haag
L. Blok, p/a Instituut voor geschiedenis, Padualaan 14, 3508 TB Utrecht
J.C.H. Blom, Haaghuishof 23, 2352 SW Leiden
H. Boels, Antaresstraat 7d, 9742 LA Groningen
N.A. Bootsma, Philippuslaan 6, 6564 AM Nijmegen
Th.S.H. Bos, Dreef 32, 2803 HB Gouda
J.A.M.Y. Bos-Rops, Dreef 32, 2803 HB Gouda
J.L.J. Bosmans, Weezenhof 35-28, 6536 HB Nijmegen
D.F.J. Bosscher, Oosterstraat 52, 9989 AE Warffum
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, 9884 PB Niehove
R. Boudens, Bondgenotenlaan 3, B3000 Leuven, België
J.R. Bruijn, Hofbrouckerlaan 21, 2341 LM Oegstgeest
W. Buntinx, p/a Rijksarchief, Geraard Duivelsteen, B9000 Gent, België
D.G. Carasso, Dr. Koomansstraat 21, 1391 XA Abcoude
A.E. Cohen, van Brouchovenlaan 4, 2343 HD Oegstgeest
W.Ph. Coolhaas†
J. Delbeke, Centrum voor economische studiën, E. van Evenstraat 2b, B3000 Leuven, België
A.Th. van Deursen, Maluslaan 11, 1185 KZ Amstelveen
P.J. Drooglever, Bootsmastraat 11a, 2722 CR Zoetermeer
W.J. van der Dussen, Zwanenveld 16-29, 6538 LP Nijmegen
O.D. Edwards, 5 Bracfoot Terrace, Edinburgh 16, G.Br.
H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Prof. Gimbrèrelaan 162, 5037 EN Tilburg
E. van Eyck van Heslinga, Van Oldenbarneveltstraat 31, 2334 AD Leiden
M.A.M. Franken, Sprengenweg 138, 7314 PL Apeldoorn
Frank Freidel, Dept. of History, University of Washington, Seattle, Wash. 98195, USA
W.Th.M. Frijhoff, Stadhuisplein 353, 5038 TH Tilburg
P.C. Gijsbers, Rijn- en Schiekade 97a, 2311 AP Leiden
J. van Goor, Koppellaan 15, 3712 PB Bilthoven
P.D. 't Hart, Centrumgebouw Noord, Padualaan 14, 3508 TB Utrecht
P.E. de Hen, Het Breed 837, 1025 JD Amsterdam
H. Henrichs, Kattenburgerstraat 318, 1018 JM Amsterdam
H. Houtman-De Smedt, Bisschopstraat 43, B2000 Antwerpen, België
James H. Hutson, Manuscript Division, Library of Congress, Washington DC 20540, USA
A.H. Huussen jr., Troelstralaan 49, 9722 JD Groningen
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, 2334 CJ Leiden
J.C.G.M. Jansen, Lammergierstraat 46, 6215 AJ Maastricht
P.C. Jansen, De Lairessestraat 66 I, 1071 PE Amsterdam
A.E.M. Janssen, van Nispenstraat 25, 6521 KJ Nijmegen
L. de Jong, Westerwoldestraat 3, 1079 PS Amsterdam
O.J. de Jong, Marislaan 10, 3582 HE Utrecht
Michael Kammen, Dept. of History, Cornell University, Ithaca, N.Y. 14853, USA

Lawrence S. Kaplan, Dept. of History, Kent State University, Kent, Ohio, 44242, USA
A.C.M. Kappelhof, Postbus 1346, 5200 BJ Den Bosch
A.E. Kersten, Turfberg 39, 2716 LV Zoetermeer
D. Keymolen, Burgemeesterstraat 3a, bus 22, B3000 Leuven, België
P. Kooij, De Sitterstraat 12, 9721 EW Groningen
W.R.H. Koops, Poorthofsweg 20, 9751 CE Haren
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen
J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, 9722 NJ Groningen
P.H.D. Leupen, Hermelijnstraat 62, 6531 JZ Nijmegen
G.C.P. Linssen, Postbus 258, 6040 AG Roermond

E.B. Locher-Scholten, Herenlaan 43, 3701 AS Zeist
A.M. Luyendijk-Elshout, Prins Bernhardlaan 60, 2341 KL Oegstgeest
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, 9752 CR Haren
J. Mertens, p/a Rijksarchief, Academiestraat 14-18, B8000 Brugge, België
F.A.M. Messing, Mgr. Schaepmanlaan 49, 5103 BB Dongen
A.D.A. Monna, p/a Universiteitsbibliotheek, Wittevrouwenstraat 9-11, 3512 CS Utrecht
M.E.H.N. Mout, Oranje Nassaulaan 27, 2361 LB Warmond
P. Muntendam, Cees Laseurlaan 1137, 2597 GM Den Haag
W.W. Mijnhardt, Wolfhezerweg 50, 6874 AE Wolfheze
J. van den Nieuwenhuizen, Sint Willebrordusstraat 27, B2000 Antwerpen, België
R.R. Palmer, 46 Cliff Street, New Haven, Conn. 06511, USA
James C. Riley, Dept. of History, Ballantine Hall, Indiana University, Bloomington, Ind. 47405, USA
D.J. Roorda, Lorentzkade 46, 2313 GD Leiden
Herbert H. Rowen, Dept. of History, Rutgers University, 08903 New Brunswick, NJ., USA
R.W.M. van Schaïk, Golfslag 157, 9732 MJ Groningen
A.L. van Schelven, Grundelweg 4, 7552 WG Hengelo
I. Schöffer, P.J. Blokstraat 51, 2313 ES Leiden
P. Scholliers, Krokuslaan 20, B1981 Tervuren, België
J.W. Schulte Nordholt, Groot Hoefijzerlaan 32a, 2244 GJ Wassenaar
G.J. Schutte, Roeltjesweg 10, 1217 TD Hilversum
R.L. Schuursma, Söderblomplaats 564, 3069 SP Rotterdam
P. Selten, Reaumurlaan 16 II, 3553 HN Utrecht
B. Sierman, Da Costastraat 135 III, 1053 ZM Amsterdam
J.J. Spahr van der Hoek, Helomapark 2, 9244 BT Beetsterzwaag
Alfred van Staden, Vakgroep politieke wetenschappen, Hugo de Grootstraat 27, 2311 XK Leiden
J.G. Stork-Penning, Lijsterlaan 187, 1403 AT Bussum
Robert P. Swierenga, Dept. of History, Kent State University, Kent, Ohio, 44242, USA
James Tanis, College Library, Bryn Mawr College Pa 19010, USA
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, B3030 Heverlee, België
R. Vaughan, p/a Instituut voor geschiedenis, Grote Rozenstraat 38, 9712 TJ Groningen
T.J. Veen, Melkweg 20, 1622 BA Hoorn
H. van Velthoven, Potaardestraat 29, B1860 Meise, België
J. Verschaeren, Hertjen 152, B2700 Sint Niklaas, België
O. Vries, Fries Instituut, Westersingel 28-30, 9718 CM Groningen
Joh. de Vries, p/a Westeinde 1, 1017 ZN Amsterdam
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, 9752 BJ Haren
R. Weemaes, Markt 23, B2750 Beveren, België
C.B. Wels, Reelaan 21, 3735 KK Bosch en Duin
J. van de Wiele, Frans Masereelstraat 23, B9110 Gent/Sint-Amandsberg, België
L. Wils, De Grunnelaan 14, B3030 Heverlee, België
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, 2341 TZ Oegstgeest

Barbara van der Zee, 6A Wedderburn Road, Hampstead, London NW 3, Gr. Br.
Henri van der Zee, 6A Wedderburn Road, Hampstead, London NW 3, Gr. Br.